

A·VESZPRÉM·MEGYEI·MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

14-1979

A
VESZPRÉM
MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI
14

1979

**PUBLICATIONES
MUSEORUM
COMITATUS
VESPRIMIENSIS**

14

HISTORIA

Veszprém, 1979

**A VESZPRÉM
MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI**

14

TÖRTÉNELEM

Veszprém, 1979

Szerkesztő:
KRALOVÁNSZKY ALÁN

Kiadja a Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: Dr. Tóth Sándor megyei múzeumigazgató
Borító terve: Richter Ilona

Készült 600 példányban (A/5) ív terjedelemben
80 79/4013 Veszprém megyei Nyomda Vállalat
Felelős vezető: Danóczy Balázs

ISSN 0506–8088

TARTALOM – INDEX

KÖSZEGI FRIGYES – KRALOVÁNSZKY ALÁN – VARGA BÉLA: In memoriam Dr. Nagy László (1904–1978). – <i>Erinnerung an Dr. László Nagy</i>	7
PETÁNOVICS KATALIN: Dr. Vajkai Aurél 75 éves. – <i>Dr. Aurél Vajkai ist 75 Jahre alt</i>	11
NAGY LÁSZLÓ: A tűzikutya és a holdidol kérdése. – <i>Zur Feuerbock- und Mondidolfrage aufgrund der ungarländischen Funde</i>	19
NOVÁKI GYULA: Óskori és középkori földvárak a bakonyi Cuha-völgyben. – <i>Vorgeschichtliche und mittelalterliche Erdfesten im Cuha-Tal im Bakonywald</i>	75
MÜLLER RÓBERT: A Keszthely-fenekpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben. – <i>Erschliessung des nördlichen Tores der Festung in Keszthely-Fenekpuszta im Jahre 1971</i>	123
BILKEI IRÉN – HORVÁTH LÁSZLÓ: Késő római sír Hegyesdről. – <i>Spätromisches Grab in Hegyesd</i>	157
GUZSIK TAMÁS: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései. – <i>Forschungsprobleme der mittelalterlichen Kirchenarchitektur im Komitat Veszprém</i>	163
FEHÉRVÁRY RUDOLF: Az uzsaszentléleki pálos monostor. – <i>Kloster der Paulaner in Uzsaszentlélek</i> ...	203
ÉRY KINGA: A taliándörögdi Szent András templom középkori temetkezéseinek embertani vizsgálata. – <i>An Anthropological Examination of the Medieval Burials of the Church of St. Andrew in Taliándörögdi</i>	215
HRENKÓ PÁL: Válogatás a Balatonkörnyék régi térképi ábrázolásaiból. – <i>Auswahl von den alten Kartendarstellungen der Balatonumgebung</i>	245
CS. DOBROVITS DOROTTYA: Adatok Balatonfüred XVIII. századi építéséhez. – <i>Beiträge zur Bautätigung von Balatonfüred im 18. Jahrhundert</i>	261
KOROKNAY ÉVA: Asztalosok Pápán. – <i>Tischler in Pápa</i>	271
LACZKOVITS EMÓKE: Köveskál, Balatonhenye és Monoszló református egyházainak XVIII–XIX. századi iratai és anyakönyvei. – <i>Schriften und Kirchenbücher der reformierten Kirchen in Köveskál, Balatonhenye und Monoszló aus dem 18–19. Jahrhundert</i>	273
MOLNÁR LÁSZLÓ: A veszprémi Bakonyi Múzeum Ó-bécsi Diana szobra. – <i>Alt-Wiener Diana-Plastik im Veszprémer Bakony-Museum</i>	277
SERGŐ ERZSÉBET: 1900 körüli városlódi étkészlet. – <i>Városlóder Steingeschirr um 1900</i>	287
VAJKAI AURÉL: A paraszti munka betanulása. – <i>Einübung der Bauernarbeit</i>	293
Z. SZABÓ ÁGNES: Karácsonyi szokások a Káli-medencében. – <i>Weihnachtsgebräuche im Káler Becken</i> ...	301

In memoriam Dr. Nagy László (1904–1978)

Bármilyen szorosan tartozik is az élethez az elmúlás, igen nehéz napirendre térni felette, s különösen fájdalmas ez azok számára, akik jó barátot, munkatársat, felelősséget vállaló vezetőt és tiszteletet parancsoló alkotót vesztek el, visszavonhatatlanul.

Nagy László 1904. október 4-én született a Nyitra megyei Jácott. A kecskeméti gimnáziumban érettségizett. Ezt követően egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte, honnan Grác és Bécs múzeumaiban, könyvtáraiban folytatott speciális tanulmányokat, amelynek eredményeképpen „Gyöngyösi István és a barokk” című doktori disszertációjával és magyar irodalomtörténet, esztétika és klasszika filológia tárgykörökből bölcsészettudományi doktorátust szerzett.

1930–31-ben állami ösztöndíjként a berlini egyetemen, majd Hamburgban, Drezdában és Prágában folytatott könyvtártani, régészeti és művészettörténeti stúdiumokat.

1932. január 1. és 1933. március 31. között a Magyar Nemzeti Múzeumhoz kerülve önkéntes díjtalan gyakornokként, a régészeti osztály világhírű irányítója, Tompa Ferenc vezetésével több őskori ásatáson vett részt, valamint a néprajzi osztály ugyancsak világhírű munkatársaitól, Györffy Istvántól, Viski Károlytól és Gönyei Sándortól tanult.

Tanultsága és munkássága alapján érte itt az a megtiszteltetés, hogy mint tiszteletdíjas, megbízást kapott a Veszprém megyei Múzeum és Könyvtár múzeumőri feladatainak ellátására. Néprajzi tanultságának köszönhető, hogy az első magyarországi skanzen (Balasagyarmat) felépítésével közel egyidőben létrehozta 1935-ben a veszprémi Bakonyi Múzeum mellett ma is álló, és a devecei járás Őcs községében lévő jellegzetes kismemesi ház mintájára felépített Bakonyi Házat, amelyet Veszprém jelentős iparos múltjának egyik legjellegzetesebb emlékével, az utolsó csutorás műhellyével rendezett be. Újjárendezte az állandó néprajzi kiállítást is. Figyelme kiterjedt a céhtörténet, a kézművesipar, a textilkészítés adatainak és tárgyi emlékeinek rendszeres gyűjtésére is, megvetvén ezzel a Bakonyi Múzeum országos hírű néprajzi törzsgyűjteményét.

Rövidesen, elődje, Rhé Gyula múzeumigazgató

I. ábra. A Bakonyi Múzeum egykori igazgatója, Dr. Nagy László.

Abb. 1. Der ehemalige Direktor des Veszprémer Museums, Dr. László Nagy.

1936-ban bekövetkezett halála után, kinevezték a Veszprém megyei Múzeum és Könyvtár igazgatójának, amely tisztségét 1949-ig látta el.

Közben megindította önálló régészeti kutatásait is, amelyek közül kiemelkedő történeti forrásértékűek a királyszentistváni bronzkori, a farkasgyepői késő bronzkori és a középrénpusztai kora vaskori temetők, valamint a szentkirályszabadjai római villa és a zirci Árpád-kori királyi curia és templom feltárásai.

Felhasználva széles körű könyvtárosi és irodalmi tanultságát, a korábban rendszertelenül kialakult múzeumi könyvtárat modern, nyilvános közkönyvtárrá fejlesztette, sőt az olvasók megfelelő tájékoztatása érdekében megindította a könyvtár szépirodalmi címjegyzékének folyamatos kiadását.

A II. világháborút idehaza vészelte át mint a légvédelemhez beosztott katona. Így lehetőséget tudott szerezni arra, hogy a Bakonyi Múzeum történeti érté-

keit megmentse. A rábízott nemzeti kincseinket ládákba csomagolva Veszprém, illetve környékének bombabiztos helyeire rejtette és ásta el.

A háború hivatalos befejezése előtt, 1944. április 2-án már ott találjuk a jelentősen megrongálódott múzeum épületének mentési munkálatainál, az anyag biztonságba helyezésénél és a helyreállítás munkáinál.

A legfontosabb és legjelentősebb feladatait a kulturális újjáépítés területén végezte, fáradhatatlan munkása, vezetője lett Veszprém város és Veszprém megye szellemi életének, nemcsak mint az új feladatokkal birkózó múzeumi és könyvtári igazgató, hanem mint Veszprém megye Szabadművelődési Tanácsának elnöke is.

A Budapesti Történeti Múzeumhoz kerülve, nevéhez fűződik Budapest régészeti leletmentő hálózatának, a későbbi Adattárak megszervezése. Békásmegyeri ásatásai új fejezetet nyitottak a főváros késő bronzkori történetének rekonstruálásában, és értékes, addig ismeretlen leletekkel gyarapította ezt a múzeumot is. Példamutató ásatásaival iskolát teremtett a hamvasztásos temetők feltárásánál. A Budapest III. ker. Vöröshadsereg úti temető mintegy 330 késő bronzkori sírja egyedi mellékleteivel mind ez ideig példa nélkül áll nem csupán hazánkban, hanem egész Közép-Európában.

A sors valahogy úgy hozta, hogy legfontosabb feltárásai temetőket hoztak napvilágra. Így nem véletlen, hogy legtöbbet a halottkultusz rejtélye foglalkoztatta, s ezen belül az őskori vallástörténet kérdése. Azonban németországi, erdélyi, jugoszláviai, bulgáriai és görögországi tanulmányútjain nemcsak ezekkel foglalkozott, hanem a kismesterségeket is tanulmányozta. Széles körű tudását nemcsak élőszóban, az általa rendezett kiállításokon, hanem népszerűsítő és tudományos közleményekben is hasznosította a társadalom számára.

Mindezekeken felül szerkesztő bizottsági tagja volt a Folia Archaeologica, társszerkesztője a Dunántúli Szemle, és szerkesztője a Publicationes Veszpremiensis folyóiratoknak.

Mint minden alkotó emberé, tudósé, az Ő munkássága is torzó maradt 1978-ban bekövetkezett halálával.

Búcsúzunk Dr. Nagy Lászlótól volt munkatársai, a veszprémi Bakonyi Múzeum és a Budapesti Történeti Múzeum dolgozói nevében is azzal, hogy emberi és tudósi emlékét szeretettel és tisztelettel megőrizzük.

Köszegi Frigyes–Kralovánszky Alán

Harminc éve, hogy a szocialista magyar közművelődési könyvtáruig fontos állomásaként Veszprémben megnyílt hazánk első körzeti könyvtára. Amikor most összegezzük megyénk könyvtárainak három évtizedes fejlődését, ismét átgondoljuk munkánk eredményeit, gondjainkat, feladatainkat, elsőként arról az emberről

kell megemlékeznünk, akit e munka egyik szellemi atyjának, megszervezőjének és elindítójának tekintetünk: Dr. Nagy Lászlóról.

Irodalomtörténésznek indult, a budapesti és külföldi egyetemeken folytatta tanulmányait. Irodalomtörténeti publikációi alapján kapott ösztöndíjat a berlini Magyar Intézetbe tanulmányai folytatására. Voltaképpen itt, a berlini egyetemen került kapcsolatba a könyvtáruiggyel. Irodalomtörténeti és esztétikai stúdiumai mellett ugyanis Fritz Milkaut is hallgatta, aki a század első felének világhírű könyvtári szaktekinetélye volt. Könyvtári kézikönyve nálunk is közismert. A gazdasági válság azonban lesodorta a szépen induló pályáról, és a Magyar Nemzeti Múzeumban kapott gyakorlati képzés után muzeológusként került Veszprémbe 1933-ban.

Veszprémben akkor nem volt nyilvános könyvtár, és ilyennek létesítésére még csak kezdeményezések sem voltak. De volt a múzeumnak egy elég nagy, hagyatékokból összegyűjtött könyvanyaga. Nagy László Veszprémben történő letelepedése után azonnal elkezdte a múzeum könyvtára tevékenységének új alapokra való helyezését. Ezt a munkát a múzeumigazgatói teendők átvétele után még határozottabban és céltudatosabban folytatta. Nemcsak felismerte a könyvtár jelentőségét a város és az itt élő emberek életében, hanem minden erőt és eszközt felhasznált annak érdekében, hogy az addig főként ajándékozás útján gyarapodó szakkönyvtári gyűjteményt a közművelődés szolgálatába állítsa és nyilvános szolgálatná fejlessze. Mindenekelőtt az ő érdeme, hogy pár évi erőteljes és következetes munka után Veszprémben az akkori igényeknek minden tekintetben megfelelő közművelődési könyvtár alakult ki, amelynek mai szemmel nézve is modern katalógusa, raktári és kölcsönzési rendszere volt.

A könyvtáráépítésben és a nyilvános szolgálat kialakításában Szabó Ervin elveit vallotta magáénak. Az állomány gyarapításához, a gyűjtemény kiépítéséhez megnyerte Szerb Antal támogatását. Rendszeresen vele tárgyalta meg a vásárolandó könyvek jegyzékét, tőle kért tanácsokat az akkori élő magyar irodalom alkotásai közötti válogatásban is. A tudományos és ismeretterjesztő művek beszerzésénél pedig a múzeum baráti köréhez tartozó szakemberek véleményét vette igénybe rendszeresen.

A felszabadulás után elvállalta a megyei Szabadművelődési Tanács elnöki tisztségét. A felszabadult magyar nép lelkesedésére, forradalmi lendületére és a kultúra iránti szomjúságára támaszkodó és rendkívül gyorsan fellendülő kulturális forradalom egyik vezetője, kezdeményezője és lelkesítője volt a megyében. Jól látta, hogy a közkönyvtárak nélkül nem lehet megvalósítani a társadalom kulturális nevelésének alapvető feladatait sem.

Páldy Róberttel, a Megyei Szabadművelődési Tanács titkárával és szabadművelődési figyelővel egyetértésben vállalta 1947 elején, hogy a múzeumi könyv-

tárra építve megvalósítja annak az új típusú közművelődési könyvtárnak első hálózati egységét, amelyet akkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium könyvtári osztályát vezető Sebestyén Géza tervezett és országosan megvalósítandónak javasolt. E könyvtári ellátás, az akkori terv szerint nem igazodott még a közigazgatási szervezethez. A meglévő nagyobb városi gyűjteményekre támaszkodva kívánták létrehozni az ún. körzeti könyvtárakat, a közművelődési könyvtári ellátás első egységeit. A falusi könyvtárak számára kétféle állományt javasoltak: az egyik a törzsanyag, amely állandóan a helyi igényeknek megfelelően fejlődne, a másik a 'vándor anyag', amely a körzet központi könyvtárából félévenként cserélődne. Nagy László 1948 tavaszán kapott megbízást a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól, hogy készítse el a Veszprémi Körzeti Könyvtár szervezési tervét. Ennek jóváhagyása után mint a körzeti könyvtár szervezője munkájának ideiglenes vezetőjét a minisztérium megbízta a terv végrehajtásával. E megbízatásnak megfelelően vállalta, hogy a létesítendő körzeti könyvtárnak a múzeum helységeiben helyet, működéséhez a legfontosabb személyi és dologi feltételeket biztosítja.

Nagy László tevékenységének tehát nagy része volt abban, hogy 1949 áprilisában Veszprémben nyílt meg hazánk első körzeti könyvtára, s az akkor Veszprém megyéhez tartozó Mezőszentgyörgy községben – Eötvös Károly szülőhelyén – az első falusi népkönyv-

tár. Talán az sem véletlen, hogy egészen más körülmények között napjainkban a fenti terv korszerűbb változatának megvalósításán munkálkodunk Veszprém megyében.

Nagy László Veszprémből történő elköltözése után sem szakította meg kapcsolatait a megyével, az itt dolgozó könyvtárakkal. Szeretettel figyelte, tanácsaival segítette, tudásával támogatta munkánkat. Az ötvenes évek közepén elkészítette „A Veszprém megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1920–1956” című munkáját, amely a Somogy megyei hasonló kiadvánnyal együtt első ilyen jellegű mű volt hazánkban. Ebben a kiadványban kidolgozta a sajtó bibliográfiai feltárás módszereit, amelyet aztán kisebb-nagyobb módosításokkal átvettek és követtek más megyék bibliográfusai. A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulójára elkészítette az 1919. évi forradalmi korszak megyei sajtójának cikkbibliográfiáját. Ez a mű 1959-ben ugyancsak úttörő jellegű kezdeményezésnek számított.

Az elmúlt húsz esztendőben olyan feladatok megoldásában vett részt, amelyek nem kötődtek ilyen szorosan a megye könyvtárügyéhez, de mindenkor tudtuk és éreztük, hogy figyelni munkánkat.

Emlékének megőrzése nemcsak kötelességünk, hanem tisztünk is.

Varga Béla

Nagy László bibliográfiája

- Gyöngyösi és a barokk. = Budapest 1929. 1–56.
 Németh Antal: A színjátszás esztétikájának vázlata (ism.) = EPhK 54. 1930. 122.
 Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak (ism.) = EPhK 54. 1930. 183–185.
 Tolnai Vilmos: A nyelvújítás (ism.) = EPhK 54. 1930. 122–123.
 Klatt, Fritz: Die geistige Wendung des Maschinenzeitalters (ism.) = EPhK 54. 1930. 130–131.
 Terbe Lajos: Petőfi és a nép (ism.) = EPhK 54. 1930. 178–179.
 Lehmann, Paul: Pseudo-antike Literatur des Mittelalters (ism.) = EPhK 54. 1930. 193–195.
 Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig (ism.) = EPhK 55. 1931. 120–121.
 Módszertani szelvényzetek irodalomtudományunk legújabb termékeihez. = EPhK 56. 1932. 53–56.
 A középrépaspusztai (Veszprém megye) koravaskori temető. Das früheisenzeitliche Gräberfeld von Pusztai Középrépas (Kom. Veszprém). = FolArch 1–2. 1939. 39–57.
 Adatok a magyar csutora és csutorásmesterség eredetéhez. Beiträge zur Frage der Herkunft der ungarischen Feldflasche- und Feldflaschendreckslererei. = Veszprém vármegyei füzetek 3. Veszprém 1940. 14–31.
 A Veszprémvármegyei Nyilvános Könyvtár címjegyzékei. I. Szépirodalmi művek. Összeállította: Nagy László és Herkely Károly = Veszprém. 1941. 1–91.
 Óskori telepnyomok a budai Várhegyen—Trace d'un établissement préhistorique sur la colline du château de Buda = ArchÉrt 79. 1952. 190–197.
 Veszprém megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1820–1956 = Veszprém 1957. 1–170.
 A Tanácsköztársaság Veszprém megyei sajtójának cikkbibliográfiája = Veszprém 1959. 1–207.
 A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései az 1958. évben = BudRég 19. 1959. 243–245, 247–249.
 Budapest, III. Pünkösdfürdő = ArchÉrt 88. 1961. 282–283.
 Budapest, III. Kossuth Lajos utca. Üdülópart = ArchÉrt 88. 1961. 283.
 Budapest, XIV. Zugló = ArchÉrt 89. 1962. 257–258.
 Budapest, III. Békásmegyér, Vöröshadsereg útja = ArchÉrt 88. 1961. 283.
 Budapest, XIV. Zugló = ArchÉrt 89. 1962. 257–258.
 Budapest, III. Békásmegyér, Vöröshadsereg útja = ArchÉrt 89. 1962. 257.
 A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959. évben = BudRég 20. 1963. 529–531.
 Topográfiai kartoték a Budapesti Történeti Múzeumban = BudRég 20. 1963. 561.
 Budapest, III. Békásmegyér—Nagy L.—Schreiber R. = ArchÉrt 90. 1963. 297.
 A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai 1960–61-ben. Óskor = BudRég 21. 1964. 295–296.
 Budapest, XIV. Paskál utca és Cinkotai út = Bud Rég 21. 1964. 296–297, 325.
 Budaörs—Kamaraerdői Hosszúrét. Nagy L.—Schreiber R. = ArchÉrt 91. 1964. 250.
 Budapest, III. Békásmegyér, Vöröshadsereg útja. ArchÉrt 92. 1965. 229.
 Budapest, III. Vöröshadsereg útja. Schreiber R.—Nagy L. = ArchÉrt 93. 1966. 290.
 Letkés, Kertészföld = ArchÉrt 93. 1966. 292.
 Budapest, III. Vöröshadsereg út 6. Schreiber R.—Nagy L. = ArchÉrt 95. 1968. 126.
 Letkés = ArchÉrt 95. 1968. 128.
 Letkés = MittArchInst 1. 1970. 110–111.
 Budapest, III. Békásmegyér, Vöröshadsereg út = BudRég 22. 1971. 385.
 A veszprémi tobakok. Egy bőrkészítő kismesterség és művelői a XVIII–XIX. században. — Die Tobaken aus der Stadt Veszprém — Les 'tobak' dans le ville de Veszprém — Tobaki v gorode Veszpréme. VMMK 10. 1971. 189–240.
 A tűzikutya és a holdidol kérdése. — Zur Feuerblock- und Mondidolfrage aufgrund der ungarländischen Funde = VMMK 14. 1979. Hist.

IN MEMORIAM DR. LÁSZLÓ NAGY (1904–1978)

Dr. László Nagy, ehemalige Direktor des Veszprémer Museums wurde in Jác (Kom. Nyitra, Slowakie) den. 4. 10. 1904 geboren. Er studierte an der Budapester Universität wo er Doktor der Philosophie wurde. Im Jahre 1931–32 war er an der Berliner Universität Stipendist. In 1933–34 war er Forscher des Ungarischen National Museums. Von hier aus wurde er zum Veszprémer Museum versetzt, wo er von 1936 als Direktor arbeitete. Nach dem II. Weltkrieg ist er Forscher

des Historischen Museums in Budapest bis zu seinem Tod in 1978. Die Archeologie ist sein Fachgebiet. Mehrere wichtige bronzezeitliche und eisenzeitliche Freidhöfe legte er im Komitat Veszprém und Budapest frei. In erster Reihe forschte er die urzeitliche Religionsgeschichte. Als Ethnograph und Literaturhistoriker erreichte er auch bedeutungsvolle Ergebnisse. Sein Arbeit als Bibliothekorganisations war hervorragend.

Dr. Vajkai Aurél 75 éves

PETÁNOVICS KATALIN

Öt éve már, hogy Gunda Béla szép megemlékezésében áttekintette a 70 éves Vajkai Aurél életútját, tevékenységét, és méltatta rendkívül gazdag munkásságát.¹

Minden öt év egy-egy mérföldkő, ahonnét érdemes visszpillantanunk. Különösen jelentőssé válnak ezek a periódusok, ha a hetvenedik év után sorakoznak. Ilyenkor nemcsak az ünnepelt, jelen esetben a 75 éves Vajkai Aurél, hanem mindnyájan – barátai, pályatársai, örökebe lépők – megállunk ennél a mérföldkőnél, és szeretettel köszöntjük születésnapján, jó egészséget, és számos, alkotóerőben gazdag évet kívánunk Neki!

Mielőtt a Róla szóló íráshoz kezdtem volna, elutaztam téli lakhelyére, Balatonalmádiba. Cserzei kis házát ismerem, egy-két alkalommal vendégeskedtem a szőlővel, gyümölcsfákkal keretezett barátságos hajlékban, ahol a falak – akárcsak Almádiiban – telis tele vannak barátoktól kapott festményekkel, és Vajkai Aurél felvételeivel. A vendégkönyv pedig sok kedves és sok híres ember bejegyzését őrizi itt is, ott is. Cserzezen tavasztól ősziig tartózkodik. Napfény, zöld környezet, és a távolból odakéklő Balaton látványa megnyugvást, igazi pihenést kínál.

Akartam látni az almádi lakást, ahonnét 1950-től 1965-ig, nyugdíjazásáig, nap mint nap Veszprémben utazott, és ahol azóta is fáradhatatlanul dolgozik. Közvetlen környezete mindig elárul valamit az emberről, és én kíváncsi voltam erre, mert köszöntő soraim elsősorban nem a művek elemzéséről, hanem az alkotóról szólnak.

Az első emeleti lakás egyik szobája valóságos kis múzeum: balatonfelvidéki faragott székek, öreg szobrok, kerámiák, és mindenütt könyvek, jegyzetek, dossziék, albumok, gazdag életének bizonyítékai. A könyvespolc egy teljes sorát művei teszik ki: néprajzi, zenéi, művészeti és egyéb írásai.

Egy egész napon át beszélgettünk, és az emlékek megelevenedésével lassan kibontakozott Vajkai Aurél életútjának több mozzanata: azok, amelyeket fontosnak tartott munkája, s egyéni élete szempontjából.

Mint fiatal orvos, megismerkedett Palotay Gertrúddal, aki oly sokat és oly színesen beszélt neki a paraszti kultúráról, hogy sikerült fölkeltenie benne a nép-

1. ábra. Dr. Vajkai Aurél (Fotó: Durszt László).
Abb. 1. Dr. Aurél Vajkai.

rajz iránti érdeklődést. Könyveket adott, hogy tájékozódjak, és végül bemutatta őt Györffy Istvánnak, Bátky Zsigmondnak és Viski Károlynak. A találkozások és beszélgetések hatására otthagyta szépen induló orvosi pályáját, és új élethivatást választott: néprajzos lett.

1937-ben Veszprémben, 1939-ben Keszthelyen dolgozik. Itt épp vakolják a frissen épült Balatoni Múzeum épületét, de Ő az ezzel járó gondok mellett sem mellőzi néprajzi vizsgálódásait. Sorra születnek a környékről szóló tanulmányai, amelyek ma is alapvető jelentőségűek. (Adatok a Bakony gyűjtőgető és vadfogó életmódjához, 1938, A népi szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében, 1938, Az ősi javasember, 1938, Egy bakonyi magyar falu paraszt állatorvosai, 1938, Adatok a népi orvosláshoz a Bakony és Balaton vidékén, 1939, Cserzeztomaj (Egy hegyközség élete), 1939, Veszprém megye népi építkezése, 1940, Gyűjtőgető gazdálkodás Cserzeztomajon, 1941 stb.).

Munkája elszóli a megyéből. 1941-ben a Néprajzi Múzeumban, 1942-ben az Erdélyi Tudomány Intézetben dolgozik, 1942–45-ig a Magyarországi Tudományi Intézet tanára. 1946–48 között a budapesti egyetem néprajzi tanszékén helyettes tanár.

Gyűjtései behálózák a magyar nyelvterület nagy részét, de közben sohasem feledkezik meg a Bakony és Balaton vidékéről, igazi kutatási területéről. Számos elfoglaltsága közepette is gyakran utazik Szentgálra, ekkor gyűjti nagy monográfiájának anyagát. Vissza-visszalátogat Cserszegtomajra, hogy újabb adalékokkal gazdagítsa a hegyközség életéről szóló tudásunkat. (Élet a cserszegtomaji házban, 1948).

1949-ben végképp letelepszik megyénkben, és itt működik azóta is. Először a Bakonyi Múzeum igazgatójaként, majd 1955–1965-ig tudományos osztályvezetőként. Ekkor látnak napvilágot nagyobb lélegzetű művei, (Szentgál, 1959, A Bakony, 1959, A Balaton-mellék, 1964.) és sok tanulmánya, írása a Veszprém megyei présházáról (Adatok a Balaton-melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez, 1963, A Balaton-melléki présházák, 1958, Présházák és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján, 1956.), 18. századi balatonfelvidéki és Bakony-vidéki falusi épületekről (1957), a hegyközségek kialakulásának kérdéséről (1958) és sorolhatnám tovább.²

A tudományos művek mellett állandóan és szinte kiapadhatatlan bőséggel és leleményességgel valósággal elárasztja a napi sajtót a legkülönfélébb néprajzi vonatkozású cikkekkel. Ezzel állandóan ébren tartja az olvasóközönség érdeklődését. Ha a veszprémi vadaskertről ír, ürügyet talál arra, hogy szóljon a Bakony állatairól, az ott szokásos vadfogási módokról, vagy másutt megemlékeznek a bakonyi szelídített vad-disznókondáról. Hol a balatoni fürdőéletet és a parasztfürdőhelyeket ismerteti, hol betyártörténeteket tesz közzé. Ugyanakkor nem feledkezik meg arról, hogy néprajzra „hangolt” olvasói figyelmébe ajánlja a falusi műemlékek, építészeti ritkaságok megőrzésének fontosságát, a kiháló mesterségek eszközkészletének megóvását, és 1951-ben nyolc cikkből álló sorozatban ismerteti, hívja a látogatókat a Bakonyi Múzeum újonnan nyílt kiállításaira.

Vajkai Aurél azt mondja magáról, hogy nyugtalan, örökké mozgó fiatalember volt, akit nem elégített ki teljesen az orvosi hivatás helyhezkööttsége. A néprajzosság megadta számára a teljes mozgásszabadságot, senki sem korlátozta ebben, és évente 100–150 napot töltött terepen. Megfigyelte a paraszti élet minden mozzanatát, lerajzolta, lefényképezte a látott tárgyakat, s így született meg az az óriási, 30 000 vagy ennél is több, ma már felbecsülhetetlen jelentőségű felvétele.

De nemcsak külső megfigyelőként járt-kelt a falvakban, hanem fölfigyelt az emberekre, az elrejtett emberi értékekre is. Aki egy ház életét belülről írja le, az észreveszi a bentlévőket is.

Az almádi lakás egyik szobájában Vajkai Aurél fiatalkori szoborportréja, kassai felfedezettjének ajánléka, köszönete. Aztán könyveket tesz elé, a fiatalion elhunyt cserszegi parasztfiú, Szabó István kétszeres József Attila-díjas író köteteit, aki dedikációiban és leveleiben mindig hálával és szeretettel emlékezett

meg „első szellemi apjáról, aki kézenfogta, hogy elvezesse az elérhetetlen földre.”³ S ugyanez a Szabó István mesélte el Vajkai Aurélnak, hogyan tanulta meg – a többi parasztfiúhoz hasonlóan – a földművelő munka ezer tudnivalóját. A régi gyűjtés most érett tanulmánnyá, az író és a tudós egymást gazdagító kapcsolatának szép példájaként (A paraszti munka betanulása, 1977.).

Ma is sok fiatalról kap leveleket, verseket, rajzokat. Mindnyájan segítséget, tanácsot várnak tőle, s ő készségesen válaszol mindenkinek. De megjegyzi, hogy ez a sok hozzá küldött kérdés azt is mutatja, hogy nincs a vidéki kultúrának igazi gazdája, felkarolója a falvakban.

Változatosságot kedvelő egyénisége kereste az élet mindazon területét, amely lekötötte fantáziáját, kifogyhatatlan munkakedvét. Így lett – a néprajz mellett – művészeti író, s rendkívül termékeny zenekritikus (kb. 800 cikke jelent meg a harmincas évek második felében a Magyarország c. napilapban). Munkássága révén számos zenészt, festőt, írórt ismert. Közülük néhányal szorosabb barátságot is kötött, sokukról ma már archiv értékű felvételeket őriz, és egy-egy utolsó történetet.

A Balatonfüreden és környékén nyaraló művészeket csaknem mind felkereste, vagy vendégül látta. Szabó Lőrincsel régi ismeretség fűzte össze, s amikor a füredi árkádok alatt sétáltak, a költő a Füreden járt híres emberek tábláit nézegetve (az övé is közéjük került) búcsúzóul azt mondta: „Rövidesen meghalok, tudom.” S pár hét múlva a megérzett tudás valóság lett. Azóta is a letéteményes hűségével őrzi Vajkai Aurél ezt az utolsó mondatot.

Mivel jellemzőnek tartom a következő két kis történetet, nem hagyom említetlenül, mert megvilágítja Vajkai Aurél egyéniségének egyik nagyon lényeges vonását: a látni és láttatni akarást.

Ungár Imre vak zongoraművészt egyszer végigkialuzolta a Bakonyi Múzeum kiállításán. Hosszasan beszélt neki a tárgyakról, amelyeket kezébe is adott. Aztán fölvitte a város egyik szép kilátóhelyére, s szavakkal tette láthatóvá a vak ember előtt a város szépségét. Berki Viola festőművészt pedig – aki Szabó István egyik könyvének címlapjaként a látatlanul megálmodott Cserszeget festette – azért hívta meg magához vendégségbe, hogy a művész a valóságban is megcsodálhassa életre kelt álmát.

Nyugdíjas éveit sem hagyta kihasználatlanul. Folyton dolgozik, bővíti, szélesíti régi témáit. Csak kiragadva említünk néhányat: A Balaton északi partjának présházai, 1966, Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében c. sorozat 4 kötete: Bakonybél, Nagyvázsony, Tihany, Veszprém, 1970, Újabb adatok a bakonyi és Balaton-melléki olajütökhöz, 1975, Egy kéziratos orvoslőkönyv, 1975, Népi olajtermelés régen, 1972 stb.

Bár kora megakadályozza már abban, hogy nyakában elmaradhatatlan fényképezőgéppel járja a falva-

kat, mint régen, de szelleme ma sem lankad. Épp oly érdeklődéssel követi a napi eseményeket, mint hajdanán, és nemcsak passzív szemlélőként, hanem aktív résztvevőként. Élete folyamán 55 különböző újságban és folyóiratban jelentek meg rövidebb-hosszabb cikkei, tanulmányai. 70 éves kora után 1973–77 között 51 néprajzi és közéleti vonatkozású cikket tett közzé a napilapokban (ezek közül 27 a Veszprém megyei Naplóban jelent meg), s 11 nagyobb lélegzetű néprajzi tanulmányt írt!

Roppant széles érdeklődési körébe beletartozik a tárgyi és szellemi néprajz egyaránt és a néprajz mindkét ágában kiváló eredményekkel gazdagította a szaktudományt. Mindnyájan tudunk több, mint öt és fél ezret meghaladó viccgyűjteményéről, és régóta várjuk a Szentgál monográfia második kötetét, az óriási anyagot felölelő Szentgál szellemi néprajzát, amely, reméljük, hamarosan nyomdába kerül.

Több nyelven megjelenő balatoni útikalauza, népszerűsítő cikkei mind alkalmat adtak számára, hogy az általa oly jól ismert paraszti kultúrát minél szélesebb körben megismertesse, megszerettesse.

Látszólag zárkózottan él, de nem magányosan. Rengeteg levelet ír, egyetlen sort sem hagy válasz nél-

kül, és időről időre felkeresik az ismerősök, szakmabeliek, újságírók, és a televízió munkatársai is. Mindig mindenki számára van mondanivalója a múlttól, a jelenről és a jövőről is.

A Magyar Néprajzi Társaság 1977. június 15-én Györfy István Emlékéremmel tüntette ki, ezzel is elismerve gazdag kutatói tevékenységét.⁴

Vajkai Aurél beszélgetésünk végén azzal búcsúzott: az élet sokoldalú, semmit sem lehet önmagában figyelni, legfőképpen nem az embert. A szűkebb-tágabb földrajzi és emberi környezet, a társadalmi helyzet alakító erejéről sohasem szabad megfeledkeznünk. S hogy jól ítélhessük meg, nagyon sokat kell gyűjtenünk, mert a megfigyelés és az adatközlés adják a kutatások alapját, és erre az alapra kell felépítenünk a szintéziseket.

Végezetül köszöntsék Öt születésnapján Keresztury Dezső szép emléksorai, amelyet a cserszegi vendégkönybe írt:

„... Nagy s forró nap virradt fel a cserszegi házra:
kijöttünk
jóváhagyni a gyűjtött tárgyakat és a gyümölcsöst,
s áldani köztük az építő, derűs édeni embert.”

JEGYZETEK

1. GUNDA B.: Vajkai Aurél 70 éves. Ethn. 1974.
2. Gunda Béla a Veszprém megyei Múzeumi Szervezet feladataként jelölte meg id. cikkében (609.) hogy Vajkai A. munkásságáról bibliográfiát állítsunk össze. A bibliográfiát ellenőrizte: Petanovics Katalin és Galaba Irén.

3. SZABÓ I.: Ne nézz hátra c. könyvében a dedikáció pontos szövege így szól: „Dr. Vajkai Aurélnak, első szellemi apámnak, aki kézenfogott, hogy elvezessen az elérhetetlen földre. Szabó Pista, 1973. febr. 12.”
4. Néprajzi Hírek 1977. 3–4. sz. Vajkai Aurél.

DR. AURÉL VAJKAI IST 75 JAHRE ALT

Dr. Aurél Vajkai interessierte sich als junger Arzt für die Ethnographie. Zwischen 1937–41 arbeitete er im Museum in Veszprém und Keszthely, von 1941 bis 1948 in Budapest und zwischen 1948 und 1965 wieder in Veszprém. Durch seinen hohen Intellekt, grosse Kenntnis und unermüdete Energie

ist er Ungarns erfolgreichster Ethnograph geworden. Dr. Aurél Vajkai, Kandidat der Wissenschaften, der ehemalige Direktor des Veszprémer Museums schaffte im Gebiet der Musik-, Kunst-, Architektur- und Kulturgeschichte bleibendes auch.

Anschrift der Verfasserin:

Dr. Petanovics Katalin
Balatoni Múzeum
H–8360 Keszthely
Múzeum u. 2.

VAJKAI AURÉL BIBLIOGRÁFIÁJA

I. Tanulmányok, cikkek

- 1936
- Eleven csomó mint húgyhajtó = *Ethnographia – Népelet* 47. 1936. 4. 313–315.
 Fehérlóalozat a palócoknál? = *Új Élet* 5. 1936. 6. 342–344.
 Rándulás és mérés = *Ethnographia – Népelet* 47. 1936. 4. 294–298.
 Valamit a néprajzi gyűjtésről = *Magyar Írás* 5. 1936. 8. 82–90.
 Veszendő kincsek = *Új Élet* 5. 1936. 11. 591–592.
 A veszettség és ijedezés gyógyítása az Alföldön = *Ethnographia – Népelet* 47. 1936. 3. 155–158.
- 1937
- Adatok a Budapest környéki tót falvak népi építkezéséhez = *Néprajzi Értesítő* 29. 1937. 1–2. 118–135.
 Adatok a Felföld népi orvoslásához = *Ethnographia – Népelet* 48. 1937. 2–3. 140–154.
 Adatok a veszettség gyógyításához = *Ethnographia – Népelet* 48. 1937. 1. 82–83.
 Adatok az Alsó-Hernád völgyi és az abaúji Cserehát népi építkezéséhez = *Néprajzi Értesítő* 29. 1937. 3–4. 263–273.
 Adatok pajtavázak felállításának és kész pajták költöztetésének mechanikájához. = *Néprajzi Értesítő* 29. 1937. 3–4. 333–337.
 Az Állatorvosi szakosztály állatorvostörténelmi múzeuma. = *Néprajzi Értesítő* 29. 1937. 1–2. 247–248.
 Falusi foghúzó. = *Ethnographia – Népelet* 48. 1937. 4. 442–445.
 Habán szalmafödél. = *Néprajzi Értesítő* 29. 1937. 1–2. 201.
 Kutyahüvelés. = *Ethnographia – Népelet* 48. 1937. 1. 83–85.
 A magyar népi orvoslás vallásos és egyházi vonatkozásai. 1–6. = *Új Élet* 6. 1937. 1. 29–36, 2. 73–78, 3. 119–126, 5. 195–198, 6. 265–266, 10. 457–462.
 Les saints dans l'histoire de la médecine hongroise. = *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. 1937. 56. 1–10.
- 1938
- Adatok a Bakony gyűjtőgető és vadfogó életmódjához = *Vasi Szemle* 5. 1938. 5. 152–163.
 Egy bakonyi falu paraszt állatorvosai. = *Ethnographia – Népelet* 49. 1938. 1–2. 52–66.
 A magyar népi orvoslás vallásos és egyházi vonatkozásai 7–8. = *Új Élet* 7. 1938. 2. 67–73, 4. 162–171.
 Az ősi-i javas ember. = *Ethnographia – Népelet* 49. 1938. 3–4. 346–373.
 A paraszt szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. = *Néprajzi Értesítő* 30. 1938. 2–4. 15–48, 172–204.
- 1939
- Adatok a népi orvosláshoz a Bakony–Balaton vidékén. = *Ethnographia – Népelet* 50. 1939. 1–2. 65–68.
 Cserszegtomaj. Egy hegyközség élete. = *Néprajzi Értesítő* 31. 1939. 2–4. 170–204.
 Une maison paysanne de la région du Balaton. = *Nouvelle Revue de Hongrie* 32. 1939. 60. 46–50.
- 1940
- Adatok Tótköz néprajzához. = *Dunántúli Szemle* 7. 1940. 5–6. 282–296.
 A csatka-i búcsú. (Adatok a népi orvosláshoz.) = *Ethnographia – Népelet* 51. 1940. 1. 50–73.
 Csömör, sömör. = *Magyar Nyelv* 36. 1940. 192–193.
 A mai magyar néprajzi kutatás keresztmetszete. = *Ethnographia – Népelet* 51. 1940. 3. 337–352.
 Római emlékek Dunántúl néprajzában. = Pécs székes királyi város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője. 1939–1940. 40–52.
 Veszprém megye népi építkezése. (1–2.) = *Néprajzi Értesítő* 32. 1940. 1–2. 1–22, 3–4. 310–344.
- 1941
- Adatok a Veszprém vármegyei magyarság és németiség teherhordásához. = *Nép és Nyelv* 1. 1941. 3. 88–92.
 A gyűjtőgető gazdálkodás Cserszegtomajon. = *Néprajzi Értesítő* 33. 1941. 3. 231–258.
 Hiedelmek egy kézirat orvosló könyvben. = *Ethnographia – Népelet* 52. 1941. 2. 111–117.
 Kétfestőminták elnevezései Gölnicbánya környékén. = *Nép és Nyelv* 1. 1941. 8. 247–249.
 Kis kamrás házak Dunántúl és Székelyföldön. = *Nép és Nyelv* 1. 1941. 7. 222–224.
 Néprajz a zeneoktatás szolgálatában. = *Ethnographia – Népelet* 52. 1941. 1. 84.
 Trink Orbán! = *Nép és Nyelv* 1. 1941. 6. 189–190.
- 1942
- Adatok a falusi bakterséghez. = *Ethnographia – Népelet* 53. 1942. 1. 113–123.
 A népdal sorsa a falun. = *Magyar Dal* 47. 1942. 11. 11–14.
 Népi orvoslás a dunántúli búcsújáráshelyeken. = *Magyarságtudomány* 1. 1942. 1. 116–139.
 Olajütők Veszprém vármegyéjében. = *Ethnographia – Népelet* 53. 1942. 2. 113–123.
 A szentgáli juhászat. = *Magyarságtudományi Intézet Évkönyve* 1. 1942. 1–40.
- 1943
- Felelet Tóth János válaszára. = *Ethnographia – Népelet* 54. 1943. 2. 207.
 A magyar nép életmódja. = *A magyar nép*. Bp. 1943. Singer és Wolfner Kiadó. 136–200.
 Népdalt a falunak! = *Magyar Dal* 48. 1943. 3. 3–5.
 Népi orvoslás a Borsavölgyében. Kolozsvár, 1943. Erdélyi Tudományos Intézet 188 1. 9t.
- 1944
- Somogyi üvegek Szentgálon. = *Ethnographia – Népelet* 55. 1944. 3–4. 124–130.
- 1945
- Adatok Szentgál gyűjtőgető életmódjához. = *Ethnographia – Népelet* 56. 1945. 1–4. 37–40.
- 1946
- Magyary Kossa Gyula. (1865–1944) = *Ethnographia – Népelet* 57. 1946. 1–4. 121–122.
- 1947
- A lovak betegségeikről való orvosságok. = *Ethnographia – Népelet* 58. 1947. 1–2. 116–120.
 A magyar népi táplálkozás kutatása. Bp., 1947. Néptudományi Intézet. 16 1.
 A néphagyományok romlásának kérdéséhez. = *Miscellanea Ethnographica* 1947. 1. 44–48.
 Népiünk és a száмок. = *Természettudomány* 1947. 2. 27–29.
 Az ördögös imolnárlegény. = *Ethnographia – Népelet* 58. 1947. 1–2. 55–69.
 Az ősi-i ember imádságai. = *Ethnographia – Népelet* 58. 1947. 3–4. 237–238.
- 1948
- Élet a cserszegtomaji házban. = *Ethnographia – Népelet* 59. 1948. 1–4. 54–72.
 A magyar népi építkezés és lakás kutatás. Bp. 1948. Stephaneum ny. 40 1.
 A magyar népi orvoslás kutatása. Bp. 1948. Stephaneum ny. 26 1.
 Népiünk természetismerete. Bp. 1948. Stephaneum ny. 19 1.
- 1950
- La viticulture et la viniculture paysannes en Hongrie. = *Annales de la Société d'Ethnographie Française* 1950. 1. 125–156.
- 1951
- Megnyílt a veszprémi múzeum. = *Veszprém megyei Népiújság* 7. 1951. I. 9. 4.
 Múlt századbeli „Bakonyi Ház”. = *Veszprém megyei Népiújság* 7. 1951. VI. 20. 6.
 Régi verbunkos muzsika kutatása a Bakonyi Múzeumban. = *Veszprém megyei Népiújság* 7. 1951. VIII. 1. 6.
- 1952
- Kodály Zoltán és a magyar népdal. = *Életünk* 1952. 5. 429–430.
 Népi termelőeszközök a Bakonyi Múzeumban. = *Veszprém megyei Népiújság* 8. 1952. II. 28. 4.
- 1955
- Balaton mellék néprajzi vázlata. = *Természet és Társadalom* 114. 1955. 6. 342–346.
 Műemlékvédelmi problémák Veszprém megyében. = *Múzeumi Híradó* 1955. 1–2. 42–48.
 Parasztfüldőhelyek. = *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 1955. 1. 76–106.

Présházak, pincék a Balatonfelvidéken. = Veszprém megyei Népiújság. 11. 1955. V. 25. 2.
Várpalota újjabban előkerült régiségei. = Veszprém megyei népiújság. 11. 1955. IX. 22. 5.
A veszprémi Bakonyi Múzeum tíz éve. = Múzeumi Híradó. 1955. 1–2. 175–179.

1956

Külföldi néprajzkutatók megyénkben. = Veszprém megyei Népiújság. 12. 1956. IX. 26. 3.
Megalakult a Magyar Történelmi Társulat Zala–Veszprém megyei csoportja. = Veszprém megyei Népiújság. 12. 1956. X. 3. 1.
Népművészeink problémái. = Veszprém megyei Népiújság. 12. 1956. IV. 8. 4.
Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. = Ethnographia. 67. 1956. 1–2. 57–90.
Egy szlovákiai magyar bányászalu élete. = Veszprém megyei Népiújság. 12. 1956. V. 6. 4.
Tótkomlós. = Természet és Társadalom. 115. 1956. 2. 98–101.
Veszprém első századai. 1–2. = Veszprém megyei Népiújság. 12. 1956. X. 14. 2., X. 16. 2.

1957

Almaprés Cikolaszigetről. = Ethnographia. 68. 1957. 2. 352–353.
A Bakonytáj Fényes Elek műveiben. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. VII. 12. 2.
A Balaton menti múzeumok kérdése. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. XII. 28. 2.
Balatonalmádi és partjai. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. VII. 20. 2.
Balatonfelvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból. = Ethnographia. 68. 1957. 1. 87–108.
A balatoni fürdőélet őskora. = Képes Magyarország. 3. 1957. 5. 8.
Elrontották a veszprémi Várhegyet. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. XII. 14. 2.
Érdekes pincék a Balaton mentén. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. X. 19. 2.
Fatörzsből kivájt hombár, a Bakonyi Múzeum új szerzeménye. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. XI. 1. 2.
Füröd, a Balatonpart székhelye. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. II. 2. 4.
Két ritka tárgy a tihanyi népművészeti kiállításon. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. IX. 4. 2.
Kisfaludy Sándor présházi. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. VI. 8. 2.
A kuruzsló. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. VIII. 4. 5.
Mézeskalács kiállítás a Bakonyi Múzeumban. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. V. 22. 2.
Miért nincs Pápán múzeum? = Középdunántúli Napló. 1. 1957. XII. 5. 2.
Múzeumba került a legszebb somhegyi üveg. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. XI. 24. 4.
Néhány szó a Badacsonyról. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. VII. 16. 2.
Népművészek találkozója Veszprémben. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. X. 30. 2.
A népművészet lehetőségei a Balatonmentén. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. IX. 8. 2.
A Rádió magnetofon kocsija nyomában. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. V. 4. 4.
Régi fürdőélet a Balaton mentén. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. VII. 5. 2.
Régi veszprémi sírkövekről. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. VI. 12. 4.
Szabó István. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. IV. 18. 5.
Szentgyörgyhegy kincsei. = Képes Magyarország. 3. 1957. 4. 17–18.
A tihanyi népművészeti kiállítás. = Képes Magyarország. 3. 1957. 6. 9.
Véghely Dezső emlékezete. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. III. 15. 4.
A veszprémi Séd és egykori malmai. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. II. 22. 4.

1958

50 éves Balatonalmádi vasútja. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. IX. 27. 2.
Badacsony, Balatonszepezd, Balatonrendes, Szigliget, Tapolca. Bp. 1958. Műszaki Kiadó. 62, XVIII 1. lt.
A Badacsony tetején. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. XI. 22. 4.
A Balaton melléki hegyközségek. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. VII. 20. 7.
Balaton melléki présházak. Bp. 1958. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 46 1.
A Balatonfelvidék téli szépségei. = Képes Magyarország. 4. 1958. 14–15.
Balatonfüredi nemzetiségi fesztivál. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. X. 8. 4.
Egy balatoni tájképről. Brodszky Sándor képe. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. VI. 12. 2.
A batár. = Ethnographia. 69. 1958. 3. 455–457.
Csutorásműhely a Bakonyi Házban. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. V. 31. 2.
Egry József képeinek kiállítása Keszthelyen. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. VII. 2. 5.
Fürdőhelyek divatja. = Középdunántúli Napló. 2. 1958. II. 11. 2.
Gyulaforrót és Essegvára. = Képes Magyarország. 4. 1958. 6. 16–17.
Kétszáz éves a símegei Maubertsch-freskó. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. VIII. 13. 2.
Egy kevésbé ismert műemlékünk. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. VI. 10. 2.
A néphagyományokról. = Középdunántúli Napló. 2. 1958. II. 16. 4.
Népművészeti kiállítás Tihanyban. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. VII. 19. 2.
Nyestezés a Bakonyban. = Középdunántúli Napló. 2. 1958. II. 25. 2.
A somlói típrókút. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. VI. 11. 2.
Sümegei képeplap. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. VII. 26. 2.
Szentgál anyagi műveltsége. = Kandidátusi értekezések tézisei. Bp., 1958. Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya. 10 1.
A Tihanyi Múzeum kiállításai. Bp. 1958. Múzeumok Központi Propaganda Irodája – Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 33 1. 5 t.

A Veszprém Megyei Hetek képzőművészeti és népművészeti érdekességei. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. V. 14. 2.
A veszprémi Bakonyi Múzeum. = Képes Magyarország. 4. 1958. 5. 6–7.
Viselettörténeti kiállítás Tihanyban. = Középdunántúli napló. 14. 1958. VII. 30. 2.

1959

A Bakony néprajza. Bp. 1959. Gondolat. 176 1. 26 t. 1 térk.
Betyártörténetek Cserszegtomajról. = Középdunántúli Napló. 15. 1959. I. 18. 4.
Faragó népművészek versenye. = Középdunántúli Napló. 15. 1959. I. 21. 2.
A hegyközségek kialakulásának kérdése. = Néprajzi Közlemények. 3. 1958. 4. 59–70.
A hegyközségi ember. = Középdunántúli Napló. 15. 1959. II. 5. 2.
Kirándulás a Szentgyörgyhegyre. = Középdunántúli Napló. 15. 1959. V. 31. 7.
Mai népművészek legújabb alkotásainak kiállítása a Bakonyi Múzeumban. = Középdunántúli Napló. 15. 1959. VII. 26. 4.
Megyénk népművészeitől vásároljunk ajándéktárgyakat. = Középdunántúli Napló. 15. 1959. VI. 19. 2.
A Népművészet mestereinek országos találkozója Balatonfüreden. = Középdunántúli Napló. 15. 1959. VIII. 16. 1.
Szelidített vadászóknoda a Bakonyban. = Élővilág. 4. 1959. 1. 52–53.
Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Bp. 1959. Akadémiai Kiadó. 398 1.
Veszprém. = Élet és Tudomány. 14. 1959. 14. 431–435.

1960

48-as emlékek a Bakonyi Múzeumban. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. III. 15. 2.
A Balatonpart az őskorban, az első magyar színház, vízcipő. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. V. 27. 6.
Borkimerés a Somló aljában. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. XI. 15. 2.
Festészet az őskortól napjainkig. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. IX. 9. 2.
Ismerd meg hazádat! Hány járás van a megyében, miről híres? = Középdunántúli Napló. 16. 1960. III. 18. 5.
Ismerd meg hazádat! Melyek a megye legjellegzetesebb népviseletei, szokásai? = Középdunántúli Napló. 16. 1960. III. 11. 5.
Ismerd meg hazádat! Válaszolunk az 1–2, 7–8, 9–12. kérdésre. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. II. 5. 5., II. 19. 5., III. 4. 5.
A lábbeli készítés múltjából Veszprém megyében. = Cipőipari Dokumentáció. 4. 1960. 8. 1–19. 5 t.
Mai népművészek seregszemléje Veszprémben. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. VI. 5. 6.
Megújodott a somlói taposó kut. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. XI. 4. 2.
Néhány gondolat két népi táncdalfesztivál közt. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. VII. 7. 2.
A népi műemlékek védelmének problémái. = Ethnographia. 71. 1960. 4. 610–612.
A Rákóczi tér százhusz évvel ezelőtt. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. I. 31. 7.
Régi veszprémi népszámlálások. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. I. 4. 2.
Sümegei felfedezték Magyarországot legrégebbi kovakőbányáját. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. VI. 21. 2.
Tihanyi házak. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. V. 17. 4.
Új Magyar Lexikon. Veszprém megyei adatai. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. I. 17. 7.
Veszprémi és balatoni vonatkozások történelmi munkákban. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. II. 14. 6.
A veszprémi kertek védelmében. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. III. 8. 2.
Zsomboly a Csatárhegyen. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. V. 24. 4.

1961

Fokosch és gulasch a Balaton parton. = Napló. 17. 1961. VII. 30. 10.
Halászat a befagyott Balatonon. = Napló. 17. 1961. II. 14. 2.
Kutat találtak egy veszprémi szobában. = Napló. 17. 1961. I. 10. 2.
Látogatás a sírban. = Napló. 17. 1961. III. 12. 7.
Megnyílt a veszprémi Vármúzeum. = Napló. 17. 1961. V. 12. 4.
Mit játszottak megyénkben a színészet hőskorában? = Napló. 17. 1961. V. 24. 2.
Népművészeti tárgyak kiállítása a Bakonyi Múzeumban. = Napló. 17. 1961. VIII. 18. 2.
Néprajz és termelőszövetkezetek. = Napló. 17. 1961. II. 25. 2.
Régi csónak az inotai réten. = Napló. 17. 1961. VI. 14. 2.
Régi tímármesterség Veszprém megyében. = Cipőipari Dokumentáció. 5. 1961. 5. 59–88. 5 t.
Tovább fejlesztik a védetté nyilvánított várpalotai homokbányát. = Napló. 17. 1961. V. 19. 2.
A veszprémi tobakmesterség. = Természetudományi Közöny. 5. 1961. 12. 532–535.
Visszaemlékezések a balatonfüredi szívkörház betegére. = Napló. 17. 1961. V. 7. 7.

1962

48-as szabadságharc emlékei. = Napló. 18. 1962. III. 20. 2.
A Balatonfelvidék legszebb présháza. = Balatoni Híradó. 1962. 9. (11.)
A balatoni hajózás kezdetei. = Balatoni Híradó. 1962. 12. (8.)
A Balatonszentgyörgyi Csillagvár. = Balatoni Híradó. 1962. 3. (7.)

Betyártörténetek az élő néphitben. = A gyöngyösi csárda. Szerk. Zákonyi Ferenc. 5. átdolg. kiad. Veszprém, 1962. Veszprémi nyomda, 103–114.

Egy elfelejtett balatoni fürdőhely, Vértük. = Balatoni Híradó. 1962. 10. (16.)

Az első magyar vízisi terve. = Balatoni Híradó. 1962. 5. (6.)

Félezer éves ház alsóorsón. = Balatoni Híradó. 1962. 6. (6.)

Fürdőtörténeti kiállítás nyílt Keszthelyen. = Balatoni Híradó. 1962. 5. (6.)

A kenesei tatárlidak. = Balatoni Híradó. 1962. 13. (8.)

Két faragóművésznők és a népművészet problémája. = Napló. 18. 1962. II. 13. 2.

Kiállították Keszthelyen Egry József legszebb balatoni képét. = Balatoni Híradó. 1962. 10. (11.)

A Kisfaludy gőzös és utolsó kapitánya. = Balatoni Híradó. 1962. 13. (17.)

Mégegyszer Bakonyból utikalauzáról. = Napló. 18. 1962. I. 20. 8.

Mit látott egy angol 150 évvel ezelőtt a Balaton partján? = Balatoni Híradó. 1962. 13. (2.)

Népi bábáncoló játékok vettek filmre a Balaton-parton. = Balatoni Híradó. 1962. 10. (11.)

Néprajzi munkaközösség alakult megyénkben. = Napló. 18. 1962. III. 27. 2.

Régi csárdák a Balaton partján. = Balatoni Híradó. 1962. 11. (19.)

Régi foglalkozások a Balaton parton. = Balatoni Híradó. 1962. 10. (16.)

Új irányzatok, lehetőségek megyénk népművészetében. = Új Helikon. 1. 1962. 63–66.

Védelem jégverés ellen. = Balatoni Híradó. 1962. 13. (19.)

Védett műemlékeké nyilvánítják a legszebb Balaton melléki prэшázakat. = Napló. 18. 1962. XII. 2. 10.

A Veszprém megyei Bakonyi Múzeum néprajzi gyűjteménye. = Balatoni Híradó. 1962. 6. (6.)

A viharágyukról. = Élet és Tudomány. 17. 1962. 52. 1660.

1963

130 éves hotelszámla. = Napló. 19. 1963. VIII. 2. 2.

Adatok a Balaton melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez. = A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 1. 171–183.

Alma, dió, fűrj. A Balaton melléki községnek eredete. = Balatoni Híradó. 1963. 5. (18.)

Asszonyok mulatozása. = Balatoni Híradó. 1963. 11. (7.)

Badacsony. = Balatoni Híradó. 1963. 7. (20.)

A Balaton festője. = Balatoni Híradó. 1963. 4. (11.)

A Balaton piktora. = Balatoni Híradó. 1963. 9. (21.)

Balatoni divat a múlt században. = Balatoni Híradó. 1963. 1. (7.)

Barokk freskók. = Balatoni Híradó. 1963. 2. (2.)

Bél Mátyás, a Balaton első nagy tudósa. = Balatoni Híradó. 1963. 11. (21.)

Beszédes József emlékkiállítása Siófokon. = Balatoni Híradó. 1963. 5. (19.)

Elfelejtett falu. = Balatoni Híradó. 1963. 3. (11.)

Emlékezés Lajtha Lászlóra. = Napló. 19. 1963. III. 19. 2.

Franciavágás és Huszárokölő puszta. = Napló. 19. 1963. IX. 22. 2.

Gánca, dödölle, katrabóca. = Balatoni Híradó. 1963. 6. (11.)

Halászat és közlekedés a Balaton jegén. = Napló. 19. 1963. I. 24. 2.

Helyreállítják a veszprémi műemlékmalmokat. = Napló. 19. 1963. V. 5. 1.

Herman Ottó és a Balaton. = Balatoni Híradó. 1963. 10. (18.)

Hogyan valószínűsíthető csak meg az alapos néprajzi kutatás? = Napló. 19. 1963. VI. 30. 2.

Honismereti mozgalom és falumúzeum Gyenesdiáson. = Napló. 19. 1963. III. 21. 2.

Hotelszámla a múlt századból. = Balatoni Híradó. 1963. 7. (13.)

Keszthely és környéke. = Napló. 19. 1963. II. 16. 2.

Korcsolyázás, fakutyázás a téli Balatonon. = Napló. 19. 1963. II. 6. 7.

Megfejtém a Balatoni Híradó szorborjévtényét. = Balatoni Híradó. 1963. 10. (11.)

Mind a nyolc célba érkezett. A balatoni motorsport történetéből. = Balatoni Híradó. 1963. 11. (18.)

Múzeum a vizimalomban. = Balatoni Híradó. 1963. 10. (18.)

Műemléknek nyilvánítják a legszebb prэшázakat. = Balatoni Híradó. 1963. 1. (7.)

Népművészeti tájház Balatonszentgyörgyön. = Balatoni Híradó. 1963. 8. (19.)

Sebestyén rovásírásos kő. = Napló. 19. 1963. VIII. 11. 2.

Szívalakú sírkő. = Balatoni Híradó. 1963. 2. (23.)

Szöttek, dísz tárgyak a szentgyörgyi múzeumban. = Balatoni Híradó. 1963. 7. (11.)

A túskevári honismereti tájértekezlet. = Honismeret. 1963. 1. 45–46.

Természetvédelem és technika fejlődés a Balaton mellékén. = Új Helikon. 2. 1963. 57–62.

Az újjázületett Köszeg példája. = Napló. 19. 1963. IX. 12. 2.

Útinapló 1842-ből. = Balatoni Híradó. 1963. 9. (19.)

Valentini János képe. = Balatoni Híradó. 1963. 8. (21.)

Vörösberény műemlékei. = Balatoni Híradó. 1963. 9. (19.)

1964

A 90 éves takácsmester. = Napló. 20. 1964. VI. 24. 4.

Ady Endre a Balaton mellett. = Balatoni Híradó. 1964. 8. (14.)

A badacsonyi „Hableány”. = Balatoni Híradó. 1964. 3. (3.)

Bakonyi és balatonfelvidéki népi bútorok. = Szép Otthon. 1964. 1–2. 39–43.

A Balaton völgyéne. = Balatoni Híradó. 1964. 7. (19.)

Balatonszentgyörgy. Bp. 1964. Gondolat. 243. 1. 16. térk.

Berszenyi Dániel. = Balatoni Híradó. 1964. 9. (19.)

Cserszegtomaj helynevei. = A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 1964. 2. 303–328.

Eceetes víz a barlangban. = Napló. 20. 1964. VIII. 20. 5.

Az építőművészet remekei. = Balatoni Híradó. 1964. 3. (9.)

A felsőorsói műemléktemplom. = Balatoni Híradó. 1964. 4. (15.)

A Gombás kúria Balatonfüreden. = Balatoni Híradó. 1964. 1. (15.)

Helyreigazító nyilatkozat. = Napló. 20. 1964. VII. 19. 5.

Herman Ottó, az utolsó magyar polihisztor. = Napló. 20. 1964. XII. 9. 5.

Idegenforgalmi látványosságként működik Dunántúl egyetlen szőlőmalma. = Balatoni Híradó. 1964. 12. (19.)

A keszthelyi Balatoni Múzeum halászceh emlékei. = Balatoni Híradó. 1964. 3. (15.)

Kisfaludy Sándor. = Balatoni Híradó. 1964. 1. (26.)

A Lesencék és a Kőorra. = Balatoni Híradó. 1964. 10. (18.)

Márványtáblát Cserszegtomajra. = Napló. 20. 1964. VII. 10. 4.

Milfai Ferkó feltámadt. = Napló. 20. 1964. II. 5. 5.

Népi műemlékeink hasznosítása. = Napló. 20. 1964. IV. 17. 4.

Népművészeti Kiállítás Tihanyban. = Napló. 20. 1964. VII. 23. 4.

Pálóczi Horváth Ádám. = Balatoni Híradó. 1964. 4. (25.)

Patinás vagy modern város Veszprém? = Napló. 20. 1964. XI. 18. 6.

Római szüret. = Balatoni Híradó. 1964. 11. (19.)

Szüreti felvonulás Cserszegben. = Napló. 20. 1964. X. 3. 8.

Tátika. = Napló. 20. 1964. XII. 3. 9.

A tópart legszebb útvonala. = Balatoni Híradó. 1964. 12. (19.)

1965

Architecture in the Region of Lake Balaton. = The New Hungarian Quarterly. 6. 1965. 18. 158–162.

Badacsony és környéke. 2. átdolg. kiad. Bp., 1965. Panoráma. 68 1.

Badacsony et au mont Saint-Georges. = Revue Hongroise. 1965. 7. 1–5.

Darnay-Dornyay Béla. = A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 3. 7–8.

The last of the Hungarian Polyhistor. = Hungarian Review. 1965. 6. 6–8.

Das Museum. = Ungarische Rundschau. 1965. 3–4. 24–27.

1966

140 évet élt Reguly Antal? = Napló. 22. 1966. X. 20. 3.

200 éves a fenékpusztai hajóarzenál. = Napló. 22. 1966. VII. 7. 11.

Aki krokodilokat akart tenyészteni Hévízen. Lendl Adolf Keszthelyen. = Napló. 22. 1966. VIII. 18. 10.

A Balaton északi partjának prэшázai. = A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 5. 181–246.

Balatonszentgyörgy. = Élet és Tudomány. 21. 1966. 22. 1031–1036.

Balatonszentgyörgy. = Ungarische Rundschau. 1966. 7. 4–7.

Balatonszentgyörgy fürdőtelepe 1870-ben. = Napló. 22. 1966. VI. 23. 11.

A balatoni táj szépségének felfedezése. = Napló. 22. 1966. VII. 21. 11.

Bizay, a nemzet bárója. = Napló. 22. 1966. VII. 21. 10.

Emlékezés Sági Jánosra. = A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 5. 5–22.

Eötvös Károly. = Napló. 22. 1966. IV. 15. 4.

Felfedező úton a Balaton melléki parasztházak, prэшázak között. = Lányok Évkönyve. Bp. 1966. Móra Könyvkiadó. 138–144.

Hidegvízgyógyintézet Balatonalmádiban. = Napló. 22. 1966. VIII. 18. 10.

A mediterrán táj a Balaton partján. = Napló. 22. 1966. IX. 15. 10.

Rabindranath Tagore Füreden. = Napló. 22. 1966. VIII. 18. 7.

Régi balatoni fürdőházak. = Napló. 22. 1966. VIII. 4. 10.

Szelid gesztenyések a Balaton mellékén. = Napló. 22. 1966. IX. 1. 10.

Szentmihály-domb és fogadalmi képe. = Napló. 22. 1966. IX. 1. 11.

Szivárvány, délibáb a Balaton felett. = Napló. 22. 1966. VII. 21. 11.

Tamási Áron Balatonalmádiban. = Napló. 22. 1966. VI. 23. 11.

A Tihany–Szántódi komp. = Napló. 22. 1966. IX. 1. 11.

A tökéletes tükörkép. = Napló. 22. 1966. VIII. 4. 11.

Vass Elemér és Tihany. = Napló. 22. 1966. VII. 7. 10.

1967

Adatok a régi Bakony vadászatához. = Napló. 23. 1967. IV. 23. 3.

Az Akali–Szepezd közti partszakasz a múlt században. = Napló. 23. 1967. VII. 22. 6.

Une architecture particulière, née de la Vigne et du Vin. = Revue Hongroise. 1967. 9. 6–9.

A badacsonyi bor egy régi plakátja. = Napló. 23. 1967. V. 20. 6.

A Balaton melléki prэшázak népművészete. = Napló. 23. 1967. VIII. 19. 6.

Balatoni ég alatt. Emlékezés Endrődi Sándor balatoni írásaira. = Napló. 23. 1967. VIII. 26. 6.

Cserkészés a vadászat múltjában. = Napló. 23. 1967. III. 19. 9.

Cserszegtomaj. Egy Balaton menti hegyközség útja. = Kortárs. 11. 1967. 3. 471–478.

Dans la région du lac Balaton... d'une belle église. = Revue Hongroise. 1967. 12. 8–10.

Az első balatoni utikalauz és írója. = Napló. 23. 1967. VI. 24. 6.

Érdekény utazás a Balatonhoz 1835-ben. = Napló. 23. 1967. VIII. 5. 6.

Faller Jenő Veszprém megyei művelődéstörténeti munkássága. = A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 6. 5–14.

Hordók. = Napló. 23. 1967. I. 5. 4.

Keszthelyi fürdőélet hatvan évvel ezelőtt. = Napló. 23. 1967. VII. 15. 6.

Kitaibel Pál balatoni utinaplója. = Napló. 23. 1967. VII. 8. 7.

Komp a viharban. = Napló. 23. 1967. IX. 9. 6.

Lake Balaton. Bp. 1967. Corvina. 229 1. 16t.

Látogatás a jégkorszak tudósánál. = Napló. 23. 1967. V. 27. 6.
Még semmi sem történt. = Napló. 23. 1967. VI. 10. 6.
A népi műemlékvédelem- és a népi építőművészet-kutatás legsürgősebb feladatai. = Ethnographia. 78. 1967. 2. 285–289.
La peinture aime la lac Balaton. = Revue Hongroise. 1967. 1. 11–12.
Régi ipar a Balaton mellékén. = Napló. 23. 1967. VI. 17. 6.
Régi krimik megyénkben. = Napló. 23. 1967. IX. 16. 6.
A rovársír tudósának emlékoszlópa Szepezden. = Napló. 23. 1967. VIII. 12. 6.
Sarvaly erdő és Sarvaly kút. = Napló. 23. 1967. VI. 17. 6.
Ce savant bientôt centenaire. = Revue Hongroise. 1967. 11. 6–7.
Savanyúvizek a Balaton partján. = Napló. 23. 1967. VII. 29. 6.
Tallózás a Currensekben. = Napló. 23. 1967. IX. 2. 6.
A veszprémi Árva utca. = Napló. 23. 1967. XII. 9. 4.
Ville de reines. = Revue Hongroise. 1967. 5. 9–11.

1968

A Balaton a régi néphitben. = Orvostörténeti Közlemények. 44. 1968. 125–126.
Elpusztult Rákóczi fája. = Napló. 24. 1968. VI. 15. 4.
Francia tudós balatoni utazása. = Napló. 24. 1968. VI. 28. 6.
A legszebb Balaton melléki freskók. = Napló. 24. 1968. I. 14. 6.
Pálóczi Horváth Ádám balatonfüredi háza. = Napló. 24. 1968. I. 28. 6.
A téli Balaton. = Idegenforgalom. 7. 1968. 11. 14–15.
Terjeszkedő uradalmak, önző RT... 60. éves balatoni problémák. = Napló. 24. 1968. VII. 19. 6.
Tudósítások a Balatonról és Tihanyról 1824-ből. = Napló. 24. 1968. VIII. 16. 6.
Várromok titkos alagútjai. = Napló. 24. 1968. XII. 11. 4.

1969

Csodadoktorok és természetorvosok. = Valóság. 12. 1969. 7. 101–106.
Megjegyzések a „Röpljű páva” vetélkedőhöz. = Napló. 25. 1969. XI. 10. 5.
A régi Balaton-melléki méhészkedéséről és egyebekről. = Napló. 25. 1969. IX. 13. 6.

1970

Bakonybél. Veszprém, 1970. Athenaeum nyomda. 59 1.
A csók története. = Napló. 26. 1970. I. 31. 5.
Farkasok. = Napló. 26. 1970. I. 4. 4.
Egy humanista halálára. = Napló. 26. 1970. III. 17. 4.
A kenyér története. = Élet és Tudomány. 25. 1970. 10. 434, 443.
Nagyvázsony. Veszprém. 1970. Athenaeum nyomda. 59 1.
Az örök fiatalság titka. (Bacsák György halálára.) = Napló. 26. 1970. III. 7. 4.
Téli élet a régi Balatonon. = Napló. 26. 1970. I. 6. 4.
Téli sportok a Balaton jegén. = Napló. 26. 1970. I. 10. 7.
Tihany. Veszprém, 1970. Athenaeum nyomda. 59. 1.
Veszprém. Veszprém, 1970. Athenaeum nyomda. 59. 1.

1971

Almádi-Vöröserény. = Napló. 27. 1971. VIII. 25. 4.
Badacsonyi séta. = Napló. 27. 1971. VIII. 4. 5.
Balaton. 2. kiad. Bp. 1971. Corvina. 238 1. 16 t.
Balatoni mulatságok. = Napló. 27. 1971. XI. 12. 11.
Élő néphagyomány. = Napló. 27. 1971. VII. 17. 10.
Emlékezés Fetti Nándorra. = Napló. 27. 1971. V. 29. 10.
Farkasok a Bakonyban. = Napló. 27. 1971. VIII. 14. 11.
Kobakhébér – tökhébér. = Napló. 27. 1971. III. 20. 11.
Lóháton Keneséről Keszthelyre. 1808-ban. = Napló. 27. 1971. VII. 10. 10.
Medgyessy Ferenc szobra Veszprém megyében. = Napló. 27. 1971. I. 23. 9.
Megint a kuruzslókról szól a televízió. = Napló. 27. 1971. IV. 21. 4.
Mikor épültek a balatoni állomások? = Napló. 27. 1971. III. 3. 4.
A néprajzi kutatás kezdetei Veszprém megyében. = Életünk. 3. 1971. 4. 328–335.
Régi vadászat a Bakonyban. = Napló. 27. 1971. IX. 4. 10.
A szarvas kultúrtörténetéből. = Napló. 27. 1971. VIII. 7. 10.
Utazás a Phönix gályán. = Napló. 27. 1971. VI. 3. 10.
Egy valószínűleg betyárlegenda. = Napló. 27. 1971. II. 17. 4.
Vöröserény látásával. = Napló. 27. 1971. IX. 11. 10.

1972

Az elszabadított idő. = Napló. 28. 1972. III. 25. 10.
Hosszú haj, festett orca. = Napló. 28. 1972. I. 1. 11.
Kirándulás a jeges Balatonon. = Napló. 28. 1972. II. 5. 9.
Il lago Balaton. Bp. 1972. Corvina. 263 1. 16 t.
A nagyvázsonyi takácsműhely. = Élet és Tudomány. 27. 1972. 44. 2098–2100.
Nem ismerjük értékeinket. = Napló. 28. 1972. IX. 13. 4.
A népi műemlékek védelmének problémái. = Napló. 28. 1972. IV. 22. 9.
Népi olajtermelés régen. = Olaj, Szappan, Kosmetika. 21. 1972. 2. 33–36.
Szelídített vaddisznók a Bakonyban. = Élet és Tudomány. 27. 1972. 27. 1268–1269.
Szőlő és bor a Balaton környékén 1799-ben. = Napló. 28. 1972. IX. 9. 7.
A szőlő- és bortermelés dunántúli múltjából. = Napló. 28. 1972. IX. 1. 11.

1973

Balatoni szüreti mulatságok és az idegenforgalom. = Magyar Nemzet. 29. 1973. XI. 18. 14.
Egy elfelejtett balatoni parasztköltő. = Szabad Föld. 29. 1973. IV. 29. 14.
Eliramlik az élet. = Életünk. 1973. 1. 4–5.

Füstös konyhás házak a Balaton környékén. = Ethnographia. 84. 1973. 1–2. 82–96.
Kisfaludy Sándor és a Badacsony. = Magyar Nemzet. 29. 1973. IX. 25. 8.
A népi építkezés újjá varázsolása. = Szabad Föld. 29. 1973. IX. 9. 14.
Népi műemlékeink helyszíni védelme. = Magyar Nemzet. 29. 1973. VIII. 28. 8.
Ósi törekvés szépek lenni. = Szabad Föld. 29. 1973. I. 21. 12.
Parasztfürdőhelyek. = Szabad Föld. 29. 1973. VII. 22. 2.
Szabadtéri múzeumok szőlőkben. = Szabad Föld. 29. 1973. III. 18. 16.
Szüreti mulatságok a Balaton mellékén. = Szabad Föld. 29. 1973. X. 21. 11.
Tél a Balatonon. = Élet és Tudomány. 28. 1973. 6. 243–247.

1974

A balatoni halászatnak régen is voltak gondjai. = Napló. 30. 1974. III. 9. 7.
A halásznép szüreti ideje. = Szabad Föld. 30. 1974. I. 6. 2.
A megyék és a Pesty gyűjtemény. = Magyar Nemzet. 30. 1974. VII. 25. 7.
Mi okozza kőszobraink pusztulását? = Napló. 30. 1974. VII. 27. 7.
Olajöntők és „olajosok”. = Szabad Föld. 30. 1974. III. 3. 14.
Az „Öreghegy” prészáz és társai. = Napló. 30. 1974. V. 22. 4.
Parasztsgünk és a múkincsek. = Magyar Nemzet. 30. 1974. X. 6. 14.
Tímárok, tobakosok. = Szabad Föld. 30. 1974. VII. 14. 2.
Tótkomlós népi építkezése. = A Békés megyei Múzeumok Közleményei. 3. 1974. 135–210.

1975

Brodsky Ferenc emlékére. = Napló. 31. 1975. IV. 19. 6.
Emlékez Németh Lászlóról. = Napló. 31. 1974. IV. 20. 5.
Egy kézirat orvosló könyv. = Orvostörténeti Közlemények. 7–8. supplementum. 1975. 245–257.
Köszöntöm a gyémántdiplomás dr. Vécsey Zoltánt. = Napló. 31. 1975. IX. 24. 4.
Közlekedés régen, a Balaton jegén. = Szabad Föld. 31. 1975. I. 5. 11.
Ráolvasás, ígélet, szemverés. = Magyar Nemzet. 31. 1975. I. 26. 14.
„Rólad van szó.” = Napló. 31. 1975. II. 12. 4.
Sípbal, dobbal, énekszóval... = Napló. 31. 1975. I. 29. 4.
A tavaszi megújulás népszokásai. = Szabad Föld. 31. 1975. V. 11. 13.
A természetből gyűjtögetve. = Szabad Föld. 31. 1975. VIII. 31. 2.
Újabb adatok a bakonyi és Balaton-melléki olajütőkhöz. = Ethnographia. 86. 1975. 4. 624–632.

1976

Acupunktúra. = Ország-Világ. 20. 1976. 26. 28.
Emlékezés Szabó Istvánra. = Szabad Föld. 32. 1976. IV. 25.
A farkasok és a néphiedelem. = Szabad Föld. 32. 1976. II. 15. 13.
Ludovai architektúra v obci Rudna. = Gemer Narodopisne studie. 2. 1976. 145–174.
Medgyessy Ferenc szobrai Veszprémben és Balatonfüreden. = Napló. 32. 1976. I. 17. 7.
Népi olajütés régen. = Élet és Tudomány Kalendáriuma. 1976. 142–144.
A révhajó. = Élet és Tudomány. 31. 1976. 29. 1346, 1391.
Szabó István emlékezetére. = Napló. 32. 1976. V. 22. 6.
Szabó István gyermekkori versei. = Élet és Irodalom. 20. 1976. 29. 15.
Tallózás veszprémi currensekben. = Élet és Tudomány. 31. 1976. 52. 2468–2471.

1977

A balatoni halászat évszázadai. = Élet és Tudomány. 32. 1977. 940–942.
Hol látható a legszebb viharágyú? = Napló. 33. 1977. IX. 21. 4.
Megemlékezés Manga János néprajztudósról. = Napló. 33. 1977. IX. 14. 4.
Szócikkek a népi állattartással, a népviselettel, a népi orvoslással kapcsolatban. = Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk.: Ortutay Gyula. Bp. 1977. Akadémiai Kiadó
Szólóprések és díszítésük a Balaton északi mellékén. = Ethnographia. 88. 1977. 2–3. 440–462.

1978

Néprajzkutatás Veszprém megyében. = A Veszprém megyei Múzeumi Közleményei. 13. 305–328.

II. Ismertetések

1936

Gerevich László: A kassai Szent Erzsébet templom szobrászata a XIV–XVI. században. = Új Élet. 5. 1936. 11. 623–624.
Jungbauer, Gustav: Deutsche Volksmedizin. = Ethnographia – Népelet. 47. 1936. 4. 329–330.

1937

Néprajzi vonatkozású könyvek a Dunántúlról. = Néprajzi Értesítő. 29. 1937. 1–2. 210.

1940

Külföldi folyóiratok szemléje. = Néprajzi Értesítő. 32. 1940. 3–4. 433–435.
Magyar folyóiratok szemléje. = Néprajzi Értesítő. 32. 1940. 3–4. 431–433.
Rapaics Raymund: Magyar Kertek. = Néprajzi Értesítő. 32. 1940. 3–4. 427–428.

1941

Fél Edit: Kocs 1936-ban. = Nép és Nyelv. 1. 1941. 9. 278–281.
Gunda Béla: A gyűjtögető gazdálkodás. Az elvetett búzától a kenyérig. = Nép és Nyelv. 1. 1941. 4. 119–121.
Györffy István: Nagykunsági krónika. = Ethnographia – Népelet. 52. 1941. 2. 149.

- Illyés Gyula: Csizma az asztalon. = Ethnographia – Népelet. 52. 1941. 3–4. 290–292.
- Palotay Gertrúd: Ozmán–török elemek a magyar hímezésben. = Nép és Nyelv. 1. 1941. 6. 190–191.
- Mihalik Sándor: A Miklós börtön. = Ethnographia – Népelet. 53. 1942. 3–4. 243–244.
- Pais László: A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. = Ethnographia. – Népelet. 53. 1942. 3–4. 243.
- 1943
- Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára. Szerk.: Gunda Béla. = Forrás. 1. 1943. 7. 112–113.
- Lakatos István: Bibliográfia az 1910–1940 között erdélyi szerzőktől önállóan megjelent magyar zenei vonatkozású munkákról. = Ethnographia – Népelet. 54. 1943. 1. 91–92.
- Tóth János: A keleti és nyugati székelység építészeti kapcsolatai. = Ethnographia – Népelet. 54. 1943. 1. 88–91.
- Varjas Béla: XVI. századi magyar orvosi könyv. = Ethnographia – Népelet. 54. 1943. 3–4. 256–258.
- 1945
- Sebestyén Károly, Cs.: Krassó–Szörény vármegye parasztháza. = Ethnographia – Népelet. 56. 1945. 1–4. 89.
- 1946
- Magyar Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. = Ethnographia – Népelet. 57. 1946. 1–4. 107.
- 1947
- Gundel Károly: A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a XVIII. század végéig. = Ethnographia – Népelet. 58. 1947. 1–2. 138–139.
- Jajczay János–Schwartz Elemér: Karácsony a művészetben. = Ethnographia – Népelet. 58. 1947. 3–4. 292–293.
- 1948
- Baeschlin, A.–Bühler, A.–Gschwend, M.: Wegleitung für die Aufnahmen der bäuerlichen Hausformen und Siedlungen in der Schweiz. = Ethnographia – Népelet. 59. 1948. 1–4. 183.
- 1956
- A magyar falu építészete. Szerk. Károlyi Antal. etc. = Ethnographia. 67. 1956. 4. 661–663.
- 1957
- Kodolányi János, ifj.: Baranyai szőttesek. = Ethnographia. 68. 1957. 2. 365–366.
- Új könyv a nagyvárosnyi Kinizsi váról. (Éri István: A nagyvárosnyi Kinizsi vár.) = Középdunántúli Napló. 1. 1957. VI. 13. 4.
- Új könyv Tihany műemlékeiről. (Kampis Antal: Tihany műemlékei.) = Középdunántúli Napló. 1. 1957. XI. 12. 2.
- Új könyv Veszprém megye múltjából. (Lipták Gábor–Zákonyi Ferenc: Veszprém megye a szabadságküzdelmekben. = Középdunántúli Napló. 1. 1957. IV. 14. 4.
- 1958
- Bányászati bibliográfia. = Középdunántúli Napló. 14. 1958. X. 5. 4.
- Veszprém megye legfontosabb statisztikai adatai. = Középdunántúli Napló. 2. 1958. I. 5. 5.
- 1959
- Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon. = Középdunántúli Napló. 15. 1959. XII. 20. 6.
- Bakonyi útkalauz tíz éven aluliaknak. (Huba László: Budapest–Veszprém–Bakony.) = Középdunántúli Napló. 15. 1959. VII. 8. 2.
- Entz Géza–Gerő László: A Balaton környék műemlékei. = Középdunántúli Napló. 15. 1959. II. 1. 4.
- Éri István: Nagyvárosny. = Középdunántúli Napló. 15. 1959. XI. 7. 4.
- 1960
- Batsányi János összes művei. (Szerk. Keresztury Dezső.) = Középdunántúli Napló. 16. 1960. IX. 11. 7.
- Keresztury Dezső: Balaton. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. VI. 19. 6.
- Kiss Ákos: A balácai római mozaikok. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. III. 13. 6.
- Magyar műemlékvédelem. 1949–1959. (Szerk. Dercsényi Dezső etc.) = Középdunántúli Napló. 16. 1960. V. 15. 6.
- Művészeti emlékeink. (Genthon István: Magyarország művészeti emlékei.) = Középdunántúli Napló. 16. 1960. III. 13. 7.
- Péczy Piroska–Sági Károly: A 200 éves keszthelyi kórház története. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. III. 6. 6.
- Szij Rezső: Várpalota. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. XI. 13. 6.
- Veszprém megye 1958. évi statisztikai évkönyve. = Középdunántúli Napló. 16. 1960. I. 20. 2.
- 1961
- Balassa Iván: A magyar kukorica. = Napló. 17. 1961. II. 17. 4.
- Batsányi János összes művei. 3. (Szerk. Keresztury Dezső.) = Napló. 17. 1961. XI. 12. 6.
- Dömötör Sándor: Órség. = Jelenkor. 4. 1961. 2. 212–213
- A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve. = Napló. 17. 1961. III. 2. 4.
- Kenyeres Lajos–Tildy Zoltán, ifj.: Védett természeti ritkaságaink. = Napló. 17. 1961. VI. 6. 2.
- Magyar népmesék. = Napló. 17. 1961. I. 8. 6.
- Új könyv Maulberschról. (Garas Klára: Franz Anton Maulbertsch.) = Napló. 17. 1961. V. 3. 4.
- Újabb régészeti irodalom a Balaton környékéről. (Kiss Ákos: Balaton környéki római épülettagozatok.) = Napló. 17. 1961. IV. 26. 2.
- 1962
- Illyés Gyula–Reismann János: Balaton. = Napló. 18. 1962. VI. 17. 6.
- A legújabb balatoni irodalom. (Sági Károly: A második fenékpusztai ókeresztény bazilika. etc.) = Napló. 18. 1962. VII. 22. 2.
- Scherer János: Bakonybél és környékének útkalauza. = Napló. 18. 1962. I. 17. 10.
- 1963
- Szabó István: Varázslat kertje. = Napló. 19. 1963. IX. 12. 6.
- Viehztucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Szerk. Földes László. = Ethnographia. 74. 1963. 1. 129–134.
- 1964
- Holub József: Zala megye középkori vízrajza. = Napló. 20. 1964. IV. 23. 4.
- 1965
- Molnár László: Népművészet a lakásban. = Napló. 21. 1965. I. 7. 6.
- 1967
- A balatoni gőzhajózás története. (Tóth Lajos: 120 éve indult meg a gőzhajózás a Balatonon.) = Napló. 23. 1967. V. 27. 6.
- Békéfy Antal: A bakonyi szegény ember dalai. = Napló. 23. 1967. III. 5. 6.
- Balaton. (Corvina) = Napló. 24. 1968. VI. 19. 4.
- 1969
- Balatoni képes krónika. = Napló. 25. 1969. XII. 25. 6.
- Egy érdekes balatoni könyv. (A Balatoni Múzeum. Keszthely. Vezető. Szerk. Sági Károly.) = Napló. 25. 1969. VII. 26. 10.
- Gink Károly–Kiss Ivor Sándor: Magyar tájak művészete. = Napló. 25. 1969. VI. 22. 6.
- 1970
- Gink Károly: Balatoni Naptár. = Napló. 26. 1970. I. 7. 5.
- Fél Edit–Hofer Tamás–Csilléry Klára, K.: A magyar népművészet. = Napló. 26. 1970. II. 22. 6.
- 1972
- „Értekezés a magyar bor kiváló természetéről, tulajdonságairól és hatásáról.” = Napló. 28. 1972. X. 21. 7.
- 1973
- Szabó István: Ne nézz hátra. = Életünk. 1973. 5. 472–473.
- 1974
- Gemer Narodopisne Studie. Szerk. Pranda Adam. = Ethnographia. 85. 1974. 2–3. 551–554.
- Reismann János–Simon István: Bakony. = Napló. 30. 1974. IV. 13. 6.
- 1976
- Fehér Zoltán: Bátya néphite. = Honismeret. 1976. 5. 56–57.
- 1977
- Studia ethnographia et folkloristica in honorem Béla Gunda. = Ethnographia. 88. 1977. 4. 610–611.

A tűzikutya és holdidol kérdése magyarországi leletek alapján

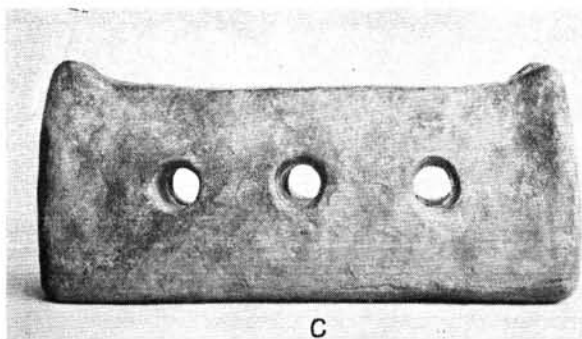
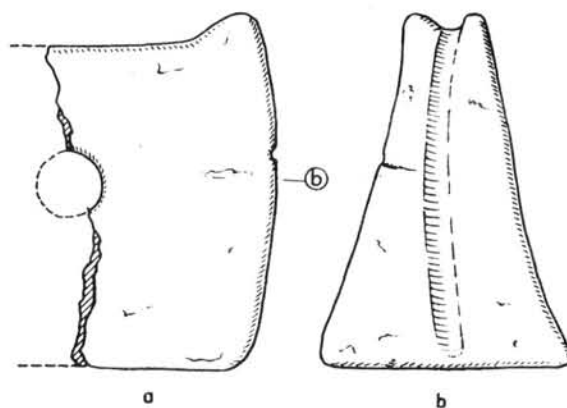
NAGY LÁSZLÓ

Százhusz éve folyik a vita az úgynevezett tűzikutya és holdidol kérdéséről. Mint a legtöbb vallástörténeti vonatkozású régészeti téma, a kezdeti anyagközlések után ez is egyszerre igen nagy területek és időszakok anyagának egyetemes érvényű magyarázatára ösztönözte a régészet, a néprajz és a vallástörténet kutatóit. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy a felmerülő problémák kielégítő megoldásához nem nélkülözhetők a regionális előmunkálatok. Néhány kutató vállalkozott is rá. A sziléziai leleteket SEGER (1913, 215–222), az alsó-ausztriai és nyugat-magyarországiak két típuscsoportját NISCHER–FALKENHOF (1936, 295–310), a közép-németországi urnamezős anyagot BRUNN (1943, 140) állította össze, majd MÜLLER és NOVAK (1960, 218–222) egészítette ki.

A hazai emlékek összefoglaló feldolgozására még nem került sor. Tanulmányommal ezt a hiányt szeretném pótolni. Annál is inkább szükség lehet rá, mivel a magyarországi tűzikutya- és holdidol-anyag eddig is egyike volt a legfontosabbaknak. Különösen az általános ismert lengyeli, soproni és velemi példányok hatottak jelentős mértékben a kutatásra. Az 1890-es évek óta szinte egyetlen tanulmányból sem hiányozhatott Wosinsky, Bella, Müller, majd Miske publikációira való hivatkozás. Pedig az általuk közölt anyag alig egyharmada már annak, amit múzeumaink jelenleg őriznek. Nemcsak az anyag gyarapodott, megnőtt a lelőhelyek száma is. A legtöbbet és legjelentősebbet az 1965–1966. évi Bakonyszentkirály–Zöröghegyi ásatás hozta felszínre. Velük kissé részletesebben foglalkozom. Ezúton is köszönöm Nováki Gyulának, hogy rendelkezésemre bocsátotta. Nagy segítséget adtak gyűjtő- és feldolgozó munkámhoz a hazai múzeumok vezetői és munkatársai is.

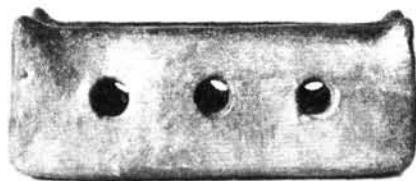
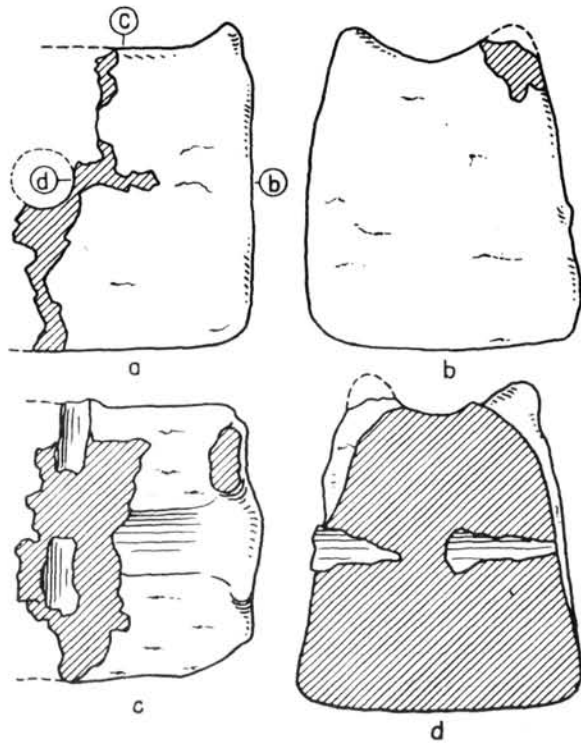
A tárgyak leírását lelőhelyük, ha lelőhelyük ismeretlen, múzeumaik betűrendje szerint csoportosítva közlöm, míg a róluk készült rajzokat megrekonstrukciókat a szövegek közötti ábrákon és táblákon a lelőhelyek és a típuscsoportok, néha külföldi analógiák olyan kombinációjában, amely megkönnyítheti mondani-
valóm dokumentálását. Bár a feldolgozott hazai anyag alapján nem igazolhatók sem a tűzikutya, sem a holdidol névvel jelölt eddigi értelmezések, a tűzikutyák

aligha lehettek tüzelést, főzést elősegítő háztartási eszközök, a holdidolok holdkultusszal kapcsolatos szakrális tárgyak, megtartottam a szakirodalomban általánosan használt mindkét megnevezést, de csupán formai megkülönböztetésként. Tűzikutya névvel általában – mint eddig is többen – nemesfémrúd idomú, kis szarvakkal és állatfejekkel is ellátott, láb nélküli típusfajtaikat jelölöm, holdidol névvel a lábakon álló, hosszú nyakú teriomorf tárgyakat. A La Tene-kori anyagot nem dolgoztam fel. A közölt leletek mind kerámiák.

1. ábra. Tűzikutya egyik végének töredéke (a–b) és rekonstrukciója (c): Bakonyszentkirály – Zöröghegy

Abb. 1. Feuerbock, Fragment des einen Endes (a–b) und seine Rekonstruktion (c): Bakonyszentkirály – Zöröghegy

e

2. ábra. Tűzikutya egyik végének töredéke (a–d) és rekonstrukciója (e): Zöröghegy

Abb. 2. Feuerbock, Fragment des einen Endes (a–d) und seine Rekonstruktion (e): Zöröghegy

I. A LELETEK LEÍRÁSA

BAKONYSZENTKIRÁLY, ZÖRÖGHEGY, Nováki Gyula ásatása Veszprémi Múzeum.

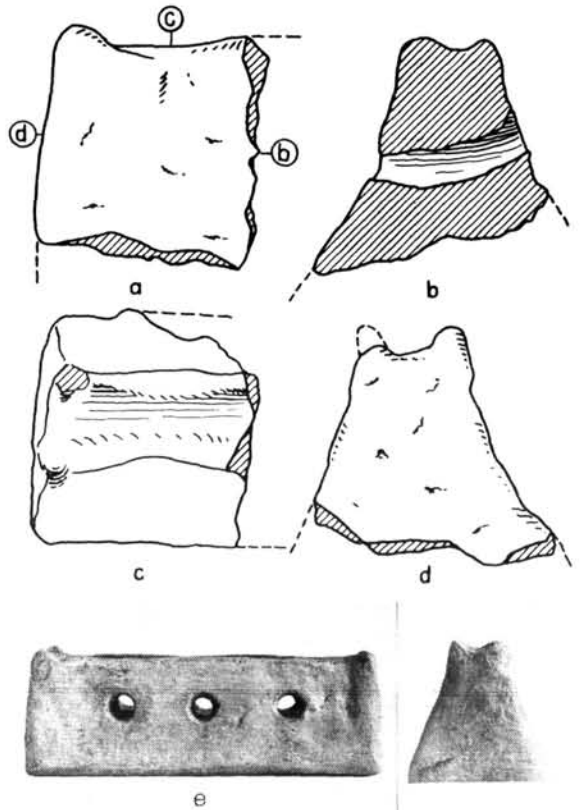
Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán két kis szarvszerű nyúlvány. Testén átfűrt lyuk maradványa. A hátán és az oldalon végig húzódó keskeny, sekély barázda. Jól iszapolt anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje és simított külseje sárga, sötétbarna foltokkal. H. 6,5; m. 9,7; hát. sz. 1,5; talp. sz. 7,5; Rekonstr. h. a talpon 23,5; felül 22,5; a szarvak között 18; m. a hátán 9,5; lyuk átm. 2,2; Lelt. sz. 67.128.19. (1. ábra)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán két kis szarvszerű nyúlvány. Az egyik hegye letörött. Hátán széles barázda. Testén átfűrt lyuk maradványa, a közepén betüremléssel. Rosszul iszapolt anyaga málékony. Belseje téglavörös, simított külseje barna, szürke foltokkal. Hátán, a szarvon és a barázdában kormos jellegű szineződés. H. 5,8; m. 7,3; hát. sz. 2,5; talp. sz. 6,5; barázda sz. 1,4; mélys. 0,3; Rekonstr. h. a talpon 20; felül 19; a szarvak között 16; m. a hátán 7,1; lyuk átm. 1,7. Lelt. sz. 67.128.2. (2. ábra)

Tűzikutya egyik felső végének töredéke, sarkán két kis szarvszerű nyúlvánnyal. Az egyik hegye letörött. Hátán széles barázda. Testén átfűrt lyuk maradványa.

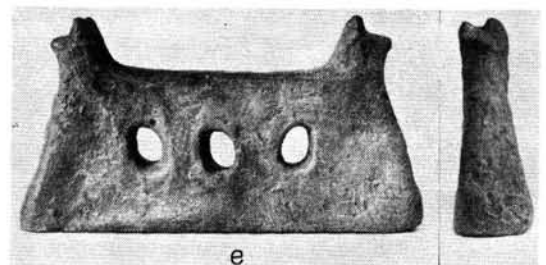
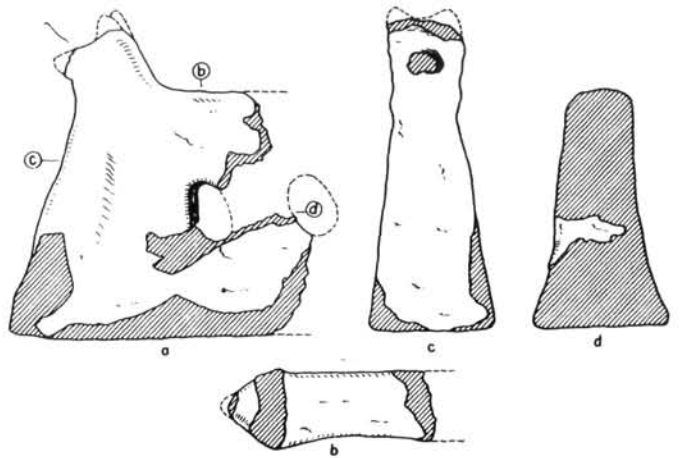
4. ábra. Tűzikutya egyik végének töredéke (a–d) és rekonstrukciója (e): Zöröghegy

Abb. 4. Feuerbock, Fragment des einen Endes (a–d) und seine Rekonstruktion (e): Zöröghegy

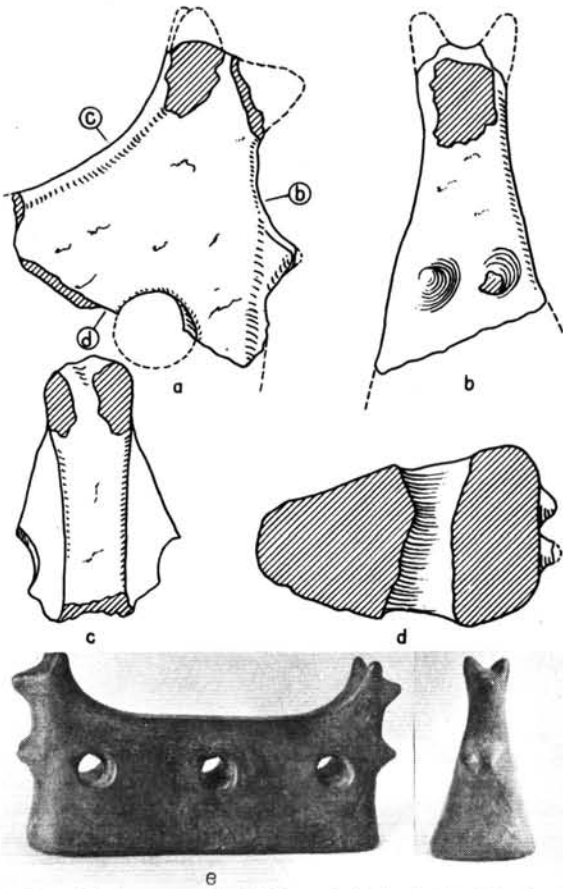

3. ábra. Tűzikutya egyik felső végének töredéke (a–d) és rekonstrukciója (e): Zöröghegy

Abb. 3. Feuerbock, Fragment des einen oberen Endes (a–d) und seine Rekonstruktion (e): Zöröghegy

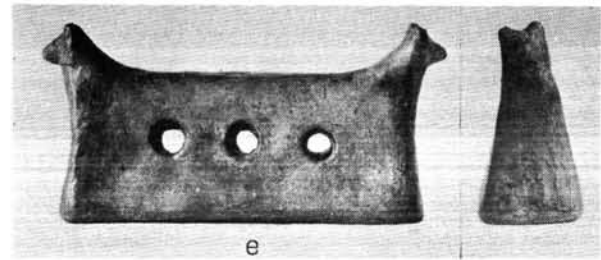
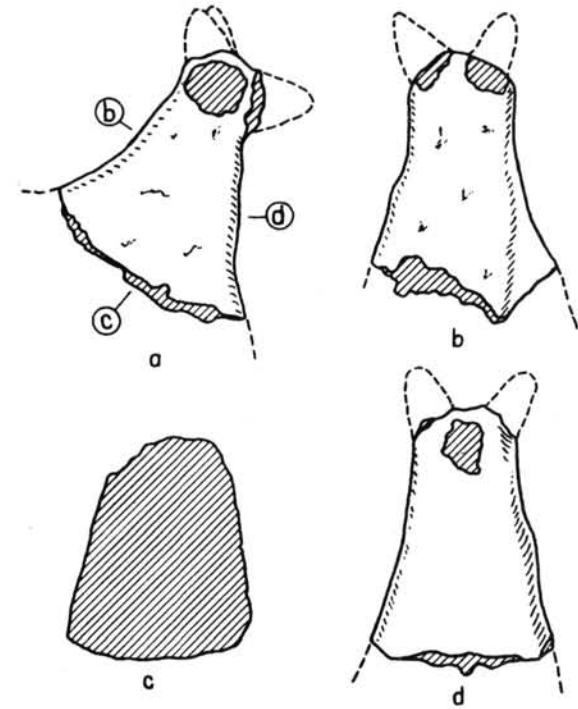

e

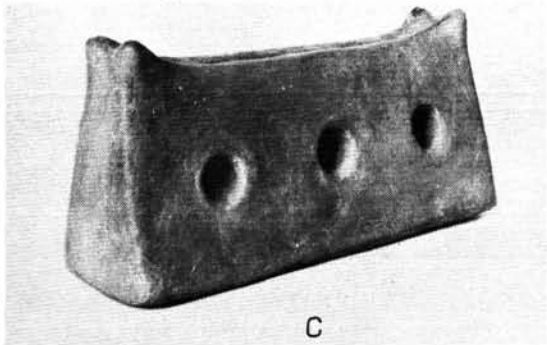
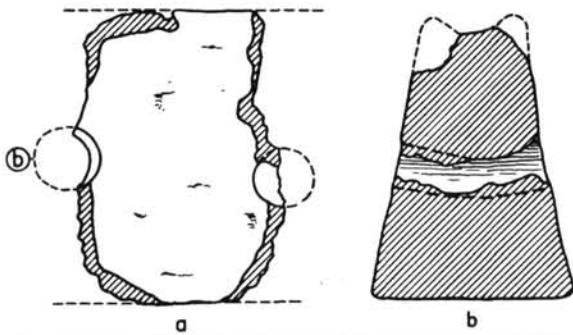
5. ábra. Tűzikutya egyik felső sarokrészének töredéke (a–d) és rekonstrukciója (e): Zöröghegy

Abb. 5. Feuerbock, Fragment des einen oberen Eckenteiles (a–d) und seine Rekonstruktion (e): Zöröghegy

6. ábra. Tűzikutya egyik felső sarokrészének töredéke (a–d) és rekonstrukciója (e): Zöröghegy

Abb. 6. Feuerbock, Fragment des einen oberen Eckenteiles (a–d) und seine Rekonstruktion (e): Zöröghegy

Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Kívül-belül világosbarna. Egyik oldalának felületén vörös foltok. Hátán, a barázdában is kormos jellegű lerakódás. H. 5,4; m. 5,8; hát. sz. 1,2; barázda sz. 1; mélys. 0,2. Rekonstr. h. a talpon 23; felül 22; a szarvak között 19; m a hátnál 7,7; a szarvaknál 8; sz. a talpon 7,4; lyuk átm. 1,7; Lelt. sz. 67.128.1. (3. ábra)

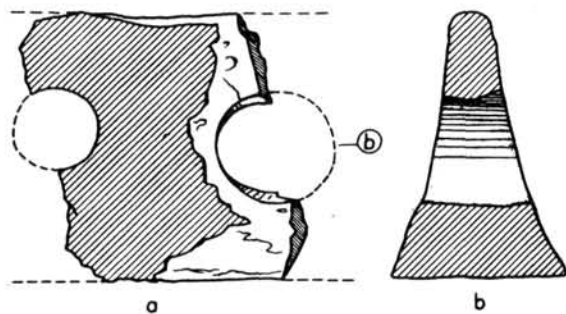
Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán állatfej. Orra és két szarva letörött. Testén átfúrt ovális lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje sötétszürke vörös foltokkal, külseje sárgásbarna szürke foltokkal. Hátán kormos jellegű szineződés. H. 11; m a hátnál 9,7; lyuk 2,5 x 1,5; Rekonstr. h. a talpon 25; felül 21; a fejek között a háton 12; m a fejnél 13; sz. a talpon 5; a háton 2,6; Lelt. sz. 67.128.3. (4. ábra)

Tűzikutya egyik felső állatfejes sarokrészének töredéke. A pofa és a két szarv letörött. Keskeny oldalán két emlő. Testén átfúrt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje és simított külseje sötétbarna. A háton kormos jellegű szineződés. H. 4,5; m. 5; hát. sz. 2; Rekonstr. h. a talpon 28,5; felül 31,4; a fejek között a háton 15; m. a fejnél 15; a hátnál 10,6; sz. a talpon 8,5; a háton 2; lyuk átm. 2,5; Lelt. sz. 67.128.4. (5. ábra)

Tűzikutya egyik felső állatfejes sarokrészének töredéke. A pofa és a két szarv letörött. Kavicsokkal soványított anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje és simított külseje világosbarna. A nyak hát felé eső részén sötétszürke szineződés. H. 4,5; m. 6,5; Rekonstr. h. a talpon 21,8; felül 24,2; a fejek között a háton 13; m. a fejnél 11,2; a hátnál 9; sz. a talpon 6; a háton 2; Lelt. sz. 67.128.21. (6. ábra)

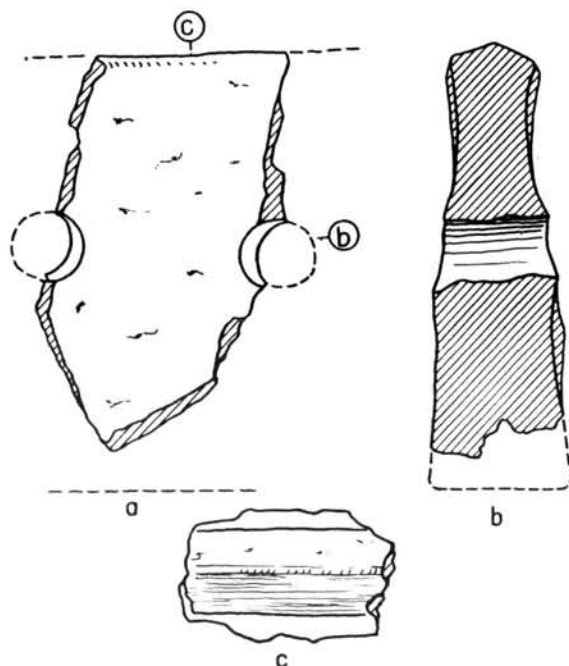
7. ábra. Tűzikutya középső részének töredéke (a–b) és rekonstrukciója (c): Zöröghegy

Abb. 7. Feuerbock, Fragment des mittleren Teiles (a–b) und seine Rekonstruktion (c): Zöröghegy

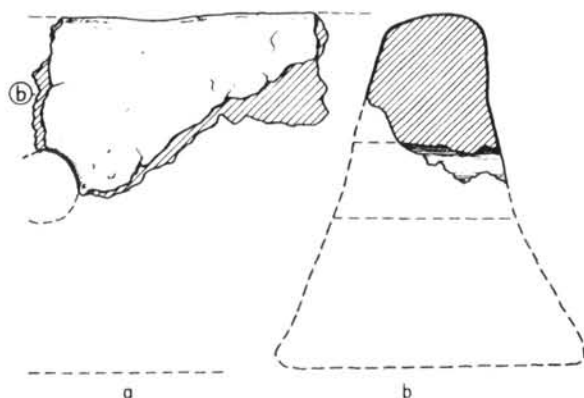
8. ábra. Tűzikutya középső részének töredéke (a-b) és rekonstrukciója (c): Zöröghegy

Abb. 8. Feuerbock, Fragment des mittleren Teiles (a-b) und seine Rekonstruktion (c): Zöröghegy

9. ábra. Tűzikutya középső részének töredéke (a-c) és rekonstrukciója (d): Zöröghegy

Abb. 9. Feuerbock, Fragment des mittleren Teiles (a-c) und seine Rekonstruktion (d): Zöröghegy

10. ábra. Tűzikutya középső felső részének töredéke. Zöröghegy

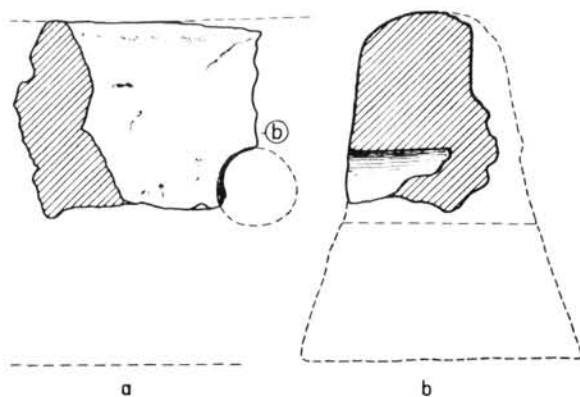
Abb. 10. Feuerbock, Fragment des mittleren oberen Teiles. Zöröghegy

Tűzikutya középső részének töredéke. Testén két átfúrt lyuk maradványa. A háton széles barázda. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje barna, egyik oldalán vörös. A háton a barázdában kormos jellegű foltok. H. 5,8; m. 8,2; talp. sz. 5; hát. sz. 1,5; barázda sz. 1; mélys. 0,3. Rekonstr. h. a talpon 20,5; felül 19; m. a szarvaknál 9,3; lyukak átm. 1,8 x 2; Lelt. sz. 67.128.17. (7. ábra)

Tűzikutya középső részének töredéke. Testén egy nagyobb és egy kisebb átfúrt lyuk maradványa. Igen jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje sötétszürke és vörös, fényesre simított külseje sötétbarna. Erősen átégett háton fekete szineződés. H. 6,8; m. 7,5; talp. sz. 5; hát. sz. 1; lyukak átm. 3,3 és 2,3. Rekonstr. h. a talpon 20,5; felül 19. Lelt. sz. 67. 128. 18. (8. ábra)

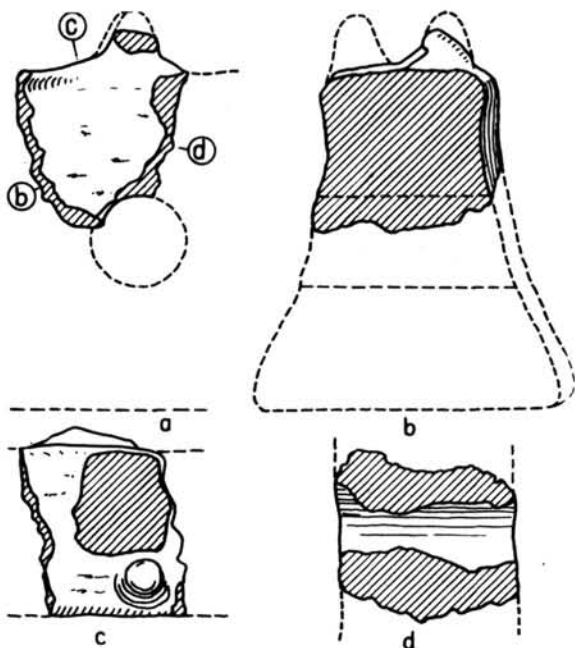
Tűzikutya középső részének töredéke. Háta feztett. Talprésze hiányzik. Testén két átfúrt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és fényesre simított külseje barna. Hátán egyöntetű sötétszürke szineződés. H. 5; m. 9; hát. sz. 2. Rekonstr. h. a talpon 21,5; felül 20,5; a feltételezett szarvak között 17; m. a szarvaknál 10,6; a hátnál 10; talp. sz. 3,8; lyukak átm. 1,6. Lelt. sz. 67. 128. 23. (9. ábra)

Tűzikutya középső felső részének töredéke. Testén átfúrt lyuk maradványa. Apró kavicsokkal soványított anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simi-

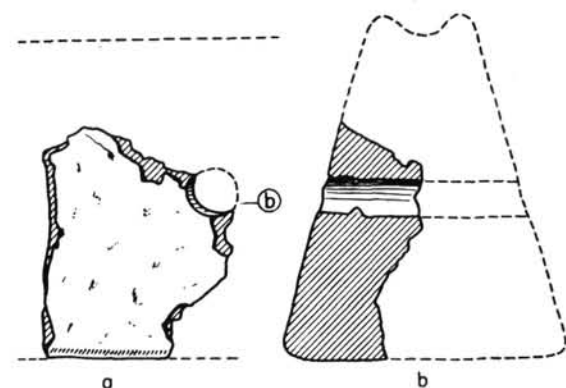

11. ábra. Tűzikutya középső felső részének töredéke. Zöröghegy

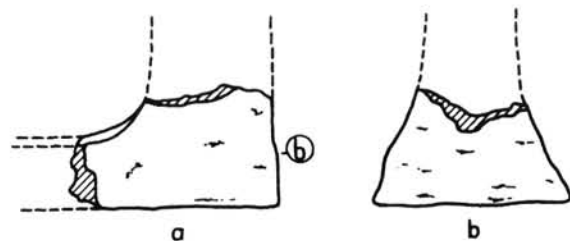
Abb. 11. Feuerbock, Fragment des mittleren oberen Teiles. Zöröghegy

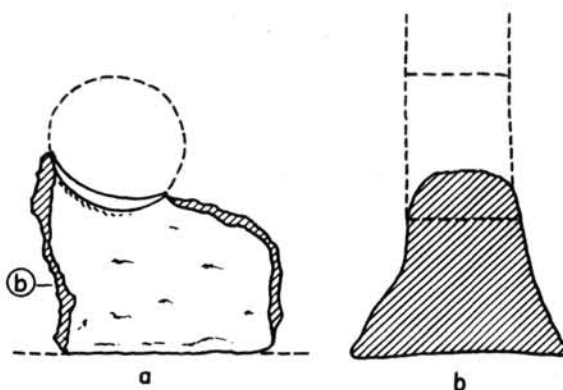
12. ábra. Tűzikutya felső részének töredéke. Zöröghegy
Abb. 12. Feuerbock, Fragment des oberen Teiles. Zöröghegy

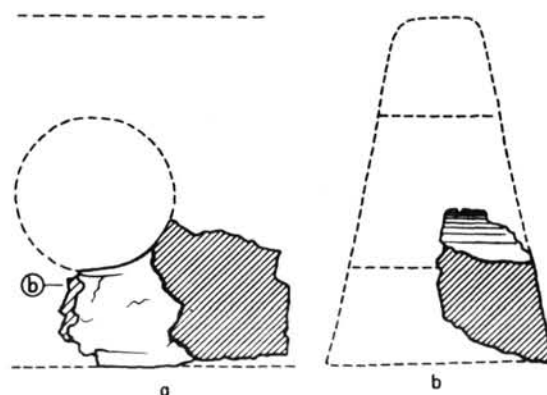
13. ábra. Tűzikutya alsó középső részének töredéke.
Zöröghegy
Abb. 13. Feuerbock, Fragment des unteren mittleren Teiles.
Zöröghegy

16. ábra. Tűzikutya alsó sarokrészének töredéke. Zöröghegy
Abb. 16. Feuerbock, Fragment des unteren Eckenteiles.
Zöröghegy

14. ábra. Tűzikutya alsó középső részének töredéke.
Zöröghegy
Abb. 14. Feuerbock, Fragment des unteren mittleren Teiles.
Zöröghegy

15. ábra. Tűzikutya alsó középső részének töredéke.
Zöröghegy
Abb. 15. Feuerbock, Fragment des unteren mittleren Teiles.
Zöröghegy

tott külseje világosbarna, szürke és citromsárga foltokkal. Hátán kormos jellegű lerakódás. H 8; m 5,2; hát sz 2,8. Rekonstr. m a hátnál 10,5; talp sz 9; lyuk átm 2. Lelt. sz. 67. 128. 8. (10. ábra)

Tűzikutya középső felső részének töredéke. Testén átfűrt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje és simított külseje szürkés-sárga. H 6,5; m 5,5. Rekonstr. m a hátnál 10,5; talp sz 8; lyuk átm 2. Lelt. sz. 67. 128. 9. (11. ábra)

Tűzikutya felső részének töredéke. Széles hátán valószínűleg két bütyök maradványa. Az egyiknek a vége, a másik teljesen letört. Testén átfűrt lyuk maradványa. Apró kavicsokkal soványított anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje szürkésbarna. H 4; m 5; hát sz 4. Rekonstr. m a hátnál 8,5; talp sz 7; lyuk átm 2,5. Lelt. sz. 67. 128. 10. (12. ábra)

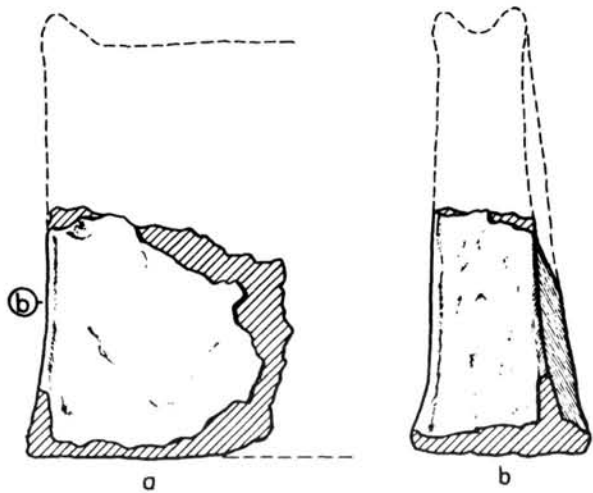
Tűzikutya alsó középső részének töredéke. Testén átfűrt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje és simított külseje sárgás-szürke. H 5,5; m 7; lyuk átm 1,5. Rekonstr. m a hátnál 10; talp sz 9; hát sz 2,5. Lelt. sz. 67. 128. 26. (13. ábra)

Tűzikutya alsó középső részének töredéke. Testén átfűrt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje és simított külseje világos barnásszürke. H 5,5; m 5; talp sz 5,3. Rekonstr. lyuk átm 3. Lelt. sz. 67. 128. 15. (14. ábra)

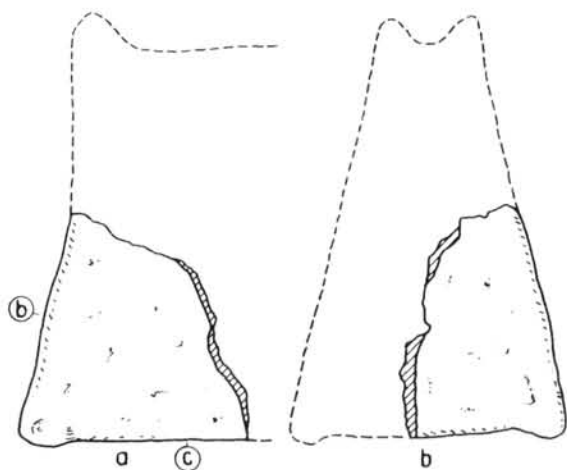
Tűzikutya alsó középső részének töredéke. Testén kerek nyílás maradványa. Jól iszapolt anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje és simított külseje sötétbarna. H 7; m 4,5. Rekonstr. nyílás átm 4,7. Lelt. sz. 67. 128. 16. (15. ábra)

Tűzikutya alsó sarokrészének töredéke. Testén nyílás maradványa. Kavicsokkal soványított anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje vörös, fényesre simított külseje barnásszürke. H 5; m 3; talp sz 5. Lelt. sz. 67. 128. 24. (16. ábra)

Tűzikutya alsó sarokrészének töredéke. Jól iszapolt anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje és simított külseje barna. H 6; m 6; talp sz 4,3. Rekonstr. m 10. Lelt. sz. 67. 128. 11. (17. ábra)

17. ábra. Tűzikutya alsó sarokrészének töredéke. Zöröghegy
 Abb. 17. Feuerbock, Fragment des unteren Eckenteiles.
 Zöröghegy

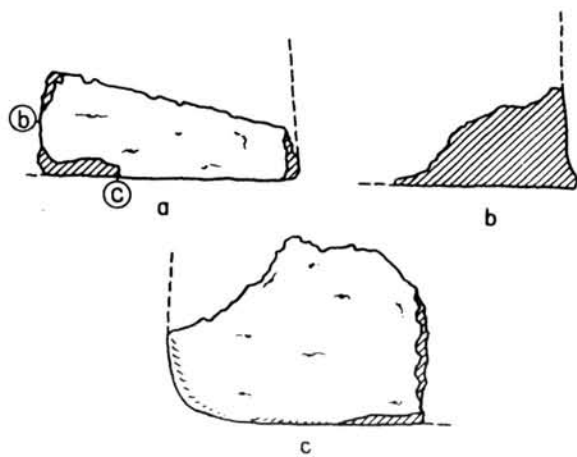

18. ábra. Tűzikutya alsó sarokrészének töredéke. Zöröghegy
 Abb. 18. Feuerbock, Fragment des unteren Eckenteiles.
 Zöröghegy

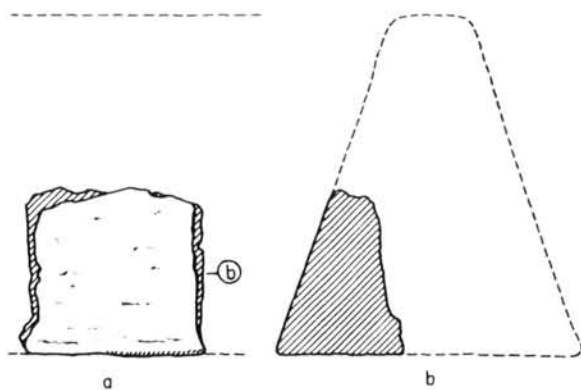
Tűzikutya alsó sarokrészének töredéke. Talpa vályúszerűen bemélyed. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje világosbarna, citromsárga és szürke foltokkal. H 5,8; m 6. Rekonstr. m 10; talp sz 7. Lelt. sz. 67. 128. 12. (18. ábra)

Tűzikutya alsó sarokrészének töredéke. Kavicsokkal soványított anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje világos barnásszürke. H 6,5; m 2,6. Lelt. sz. 67. 128. 14. (19. ábra)

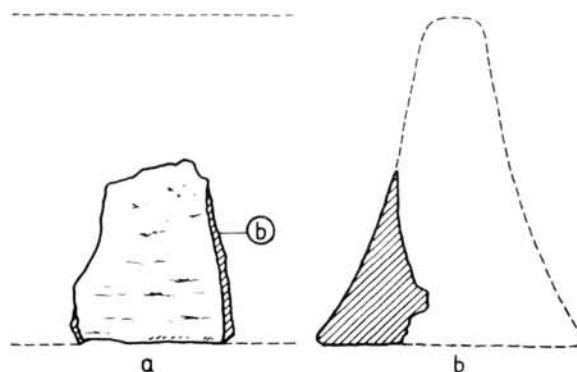
Tűzikutya alsó középső részének töredéke. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje barnásszürke. H 5,5; m 4,8. Rekonstr. m 10; talp sz 9. Lelt. sz. 67. 128. 13. (20. ábra)

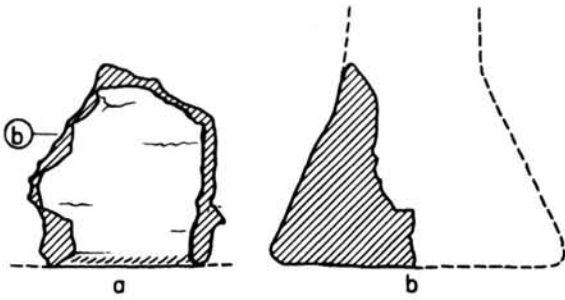
19. ábra. Tűzikutya alsó sarokrészének töredéke. Zöröghegy
 Abb. 19. Feuerbock, Fragment des unteren Eckenteiles.
 Zöröghegy

20. ábra. Tűzikutya alsó középső részének töredéke. Zöröghegy
 Abb. 20. Feuerbock, Fragment des unteren mittleren Teiles.
 Zöröghegy

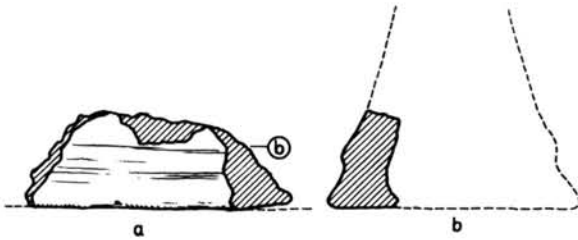

21. ábra. Tűzikutya alsó középső részének töredéke. Zöröghegy
 Abb. 21. Feuerbock, Fragment des unteren mittleren Teiles.
 Zöröghegy

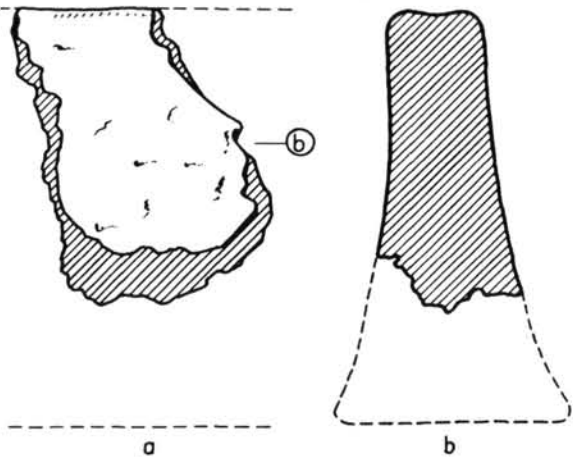
22. ábra. Tűzikutya alsó középső részének töredéke.
Zöröghegy

Abb. 22. Feuerbock, Fragment des unteren mittleren Teiles.
Zöröghegy

23. ábra. Tűzikutya alsó középső részének töredéke.
Zöröghegy

Abb. 23. Feuerbock, Fragment des unteren mittleren Teiles.
Zöröghegy

24. ábra. Tűzikutya felső középső részének töredéke.
Zöröghegy

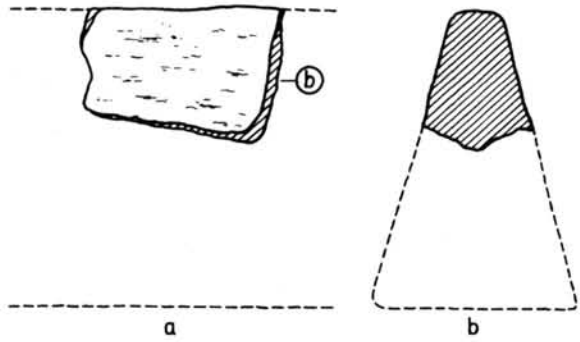
Abb. 24. Feuerbock, Fragment des oberen mittleren Teiles.
Zöröghegy

Tűzikutya alsó középső részének töredéke. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje vörös, fényesre simított külseje barna. H 4,2; m 4,7. Rekonstr. talp sz 7. Lelt. sz. 68. 16. 2. (21. ábra)

Tűzikutya alsó középső részének töredéke. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje és simított külseje világos szürkésbarna. H 4,5; m 3. Rekonstr. talp sz 7. Lelt. sz. 67. 128. 20. (22. ábra)

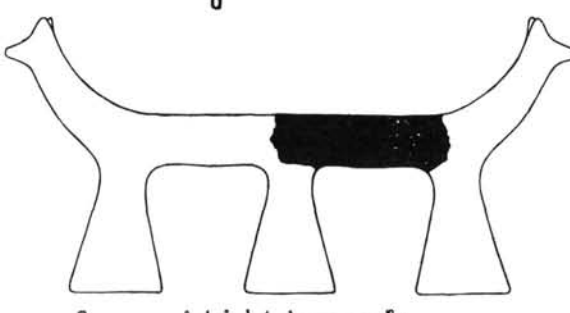
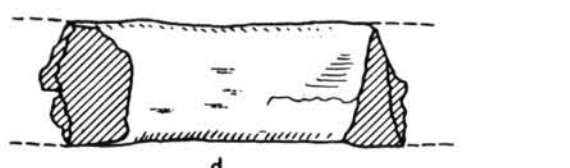
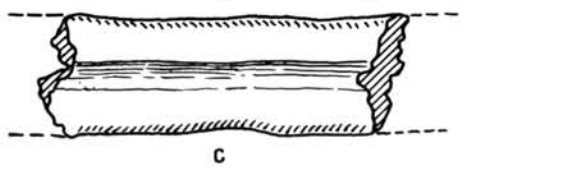
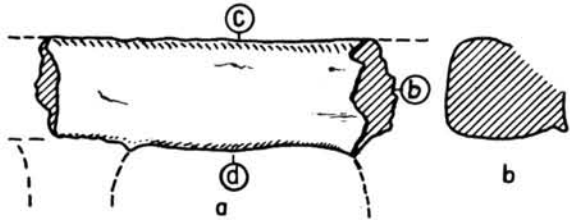
Tűzikutya alsó középső részének töredéke. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje vörös, külseje szürkésbarna. H 8,4; m 3. Rekonstr. talp sz 8. Lelt. sz. 68. 17. 1. (23. ábra)

Tűzikutya felső középső részének töredéke. Hátán széles, sekély barázda. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje vörös, külseje szürkésbarna.

25. ábra. Tűzikutya felső középső részének töredéke.
Zöröghegy

Abb. 25. Feuerbock, Fragment des oberen mittleren Teiles.
Zöröghegy

26. ábra. Hoididol törzsének töredéke (a-d)
és rekonstrukciója (e): Zöröghegy

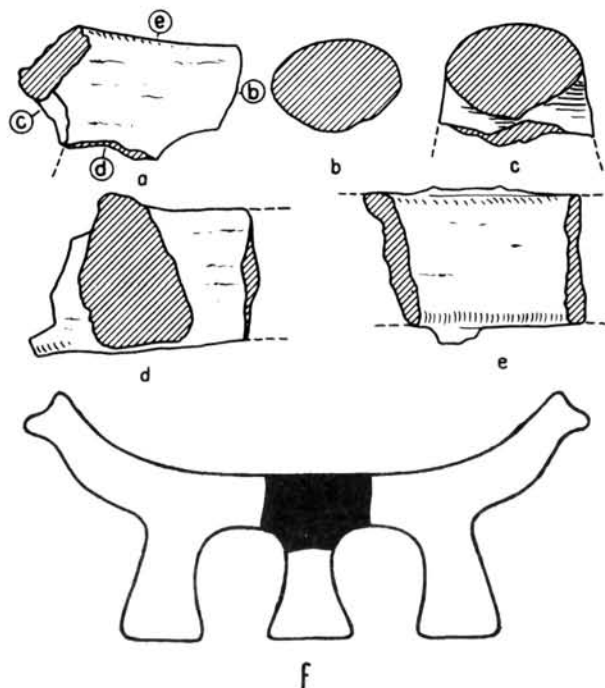
Abb. 26. Mondidol, Rumpffragment (a-d) und seine Rekonstruktion (e): Zöröghegy

A hátán kormos jellegű foltok. H 5; m 7; hát sz 2,3. Rekonstr. m a hátnál 10. Lelt. sz. 67. 128. 7. (24. ábra)

Tűzikutya felső középső részének töredéke. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje sötétszürke, külseje sötétbarna. H 5; m 3,5; hát sz 1,2. Rekonstr. m 7,7; talp sz 5,3. Lelt. sz. 68. 14. 4. (25. ábra)

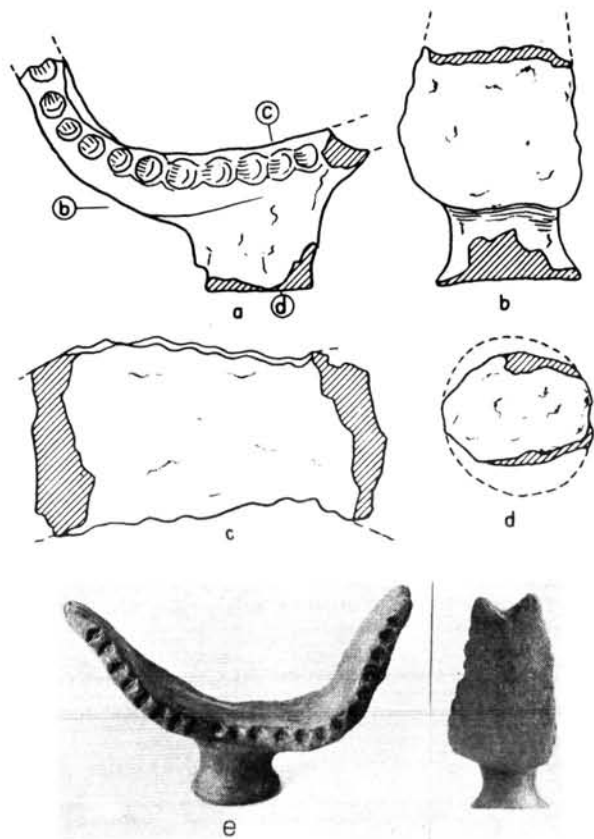
Valószínűleg háromlábú állatfejes hoididol törzsének töredéke két letört láb nyomával. A hátán keskeny sekély barázda. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje és fényesre simított külseje szürkésbarna. A hátán sötétszürke foltok. H 8,7; törzs átm. 3 x 2,5. Rekonstr. h a fejekkel 28,5; hát h 14; m a fejeknél 14; a hátnál 9. Lelt. sz. 67. 128. 22. (26. ábra)

Valószínűleg háromlábú állatfejes hoididol törzsének töredéke egy láb csonk-

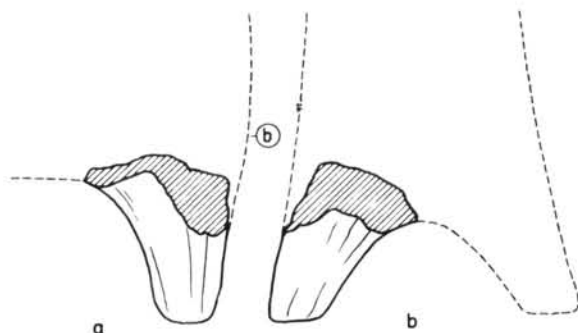
27. ábra. Holdidol törzsének töredéke (a-e) és rekonstrukciója (f): Zöröghegy

Abb. 27. Moiddol, Rumpffragment (a-e) und seine Rekonstruktion (f): Zöröghegy

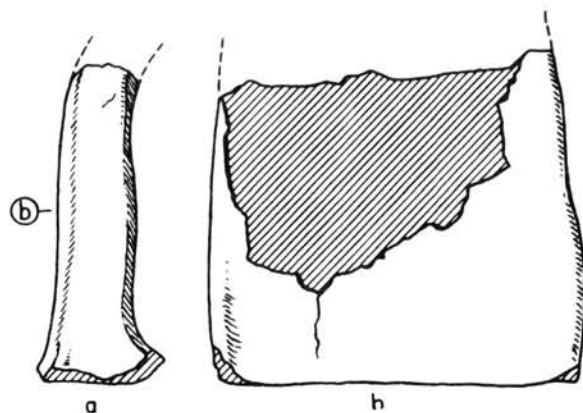
30. ábra. Tűzikutya jellegű tárgy töredéke (a-d) és rekonstrukciója (e): Zöröghegy

Abb. 30. Feuerbockartiger Gegenstand, Fragment (a-d) und seine Rekonstruktion (e): Zöröghegy

28. ábra. Holdidol (?) lábtöredéke. Zöröghegy

Abb. 28. Moiddol (?), Fussfragment. Zöröghegy

29. ábra. Tűzikutya (?) lábtöredéke. Zöröghegy

Abb. 29. Feuerbock (?), Fussfragment. Zöröghegy

jával. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje és simított külseje sötétbarna. Hátán sötétszürke szineződés. H 6; törzs átm 3,7 x 2,7. Rekonstr. h a fejekkel 30; a hátán 15; m a fejkénél 15; a hátnál 10,5. Lelt. sz. 67. 128. 5. (27. ábra)

Valószínűleg holdidolhoz tartozó lábtöredék. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje vörös, felületének kifelé eső része szürkés-, befelé eső része sárgásbarna. M 5,3. Rekonstr. talp sz. 9,5. Lelt. sz. 68. 16. 1. (28. ábra)

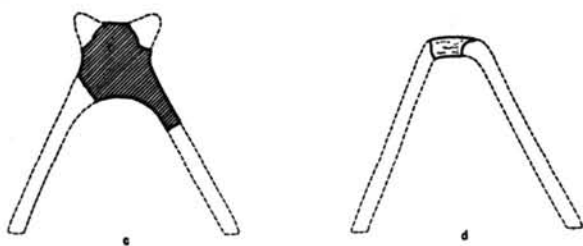
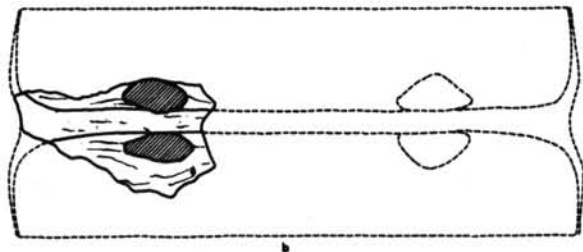
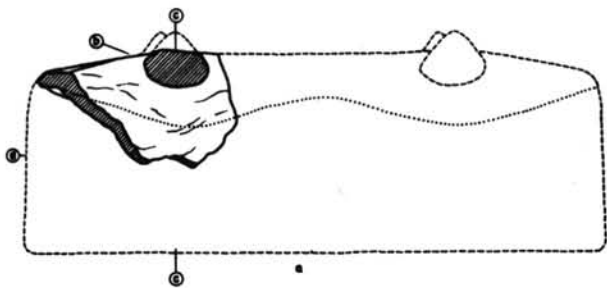
Valószínűleg tűzikutya jellegű tárgy lábtöredéke. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje és fényesre simított külseje vörösésbarna. Sz 9; vast 2; m 8. Lelt. sz. 67. 128. 25. (29. ábra)

Valószínűleg tűzikutya jellegű, egy hengeres lábú, szalagtestű tárgy töredéke, testének mindkét szélén ujjbenyomásos díszítéssel. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Belseje és külseje világosbarna. Hátán szürke szineződés. H 10; m a hátnál 4,2; hát sz 4; talp átm 4,4. Rekonstr. h a csücsökönél 17; a hátán 4,7; m a csücsökönél 10,5. Lelt. sz. 67. 128. 6. (30. ábra)

Küpeserép alakú tűzikutya egyik felső végének töredéke, két letörött szarv nyomával. Jól iszapolt anyaga tégl keménységűre égetett. Kívül-belül fekete. H 10; m 6; fal vast 0,8. Rekonstr. (Ld. 31. a-b) h 30; m a szarvaknál 11; a hátnál 10; alsó sz 12; hát sz 1,2. Lelt. sz. 68. 17. 30. (31. ábra)

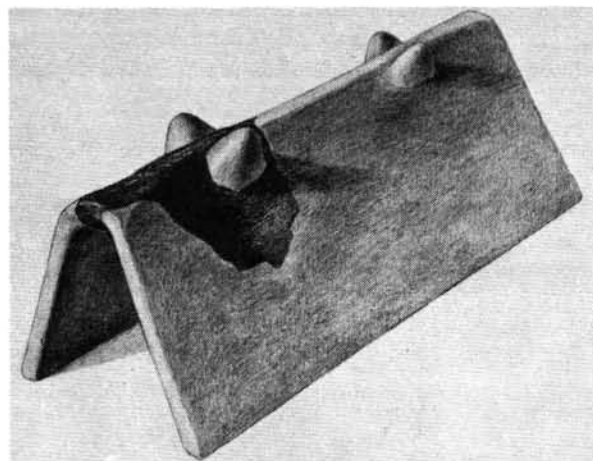
BALF. Lelőkörülménye ismeretlen. Liszt Ferenc Múzeum, Sopron.

Hatlábú, valószínűleg állatfejes holdidol. A nyakak közül csak az egyik csonkja maradt meg, a másik a múzeum kiegészítése. Az eredeti nyakrész belső oldalán támasztóléc csonkja. A sima has és a nyak belső oldala kivételével a törzset – a hátán is – kalenderbergi stílusú, fonatos reliefdíszítés borítja. A szétterpesztett lábak talpa kifelé hajlik, külsejük helyenkint vízszintes barázdákkal és mélyített pontsorokkal díszített. Külseje barnásszürke. A lábknál 51; a nyakíveknél 57; a hátán 40; m a nyakcsomónál 26; a hátnál 18; sz a hátán 9. Lelt. sz. 54. 156. 1. (XI. tábla 6.)

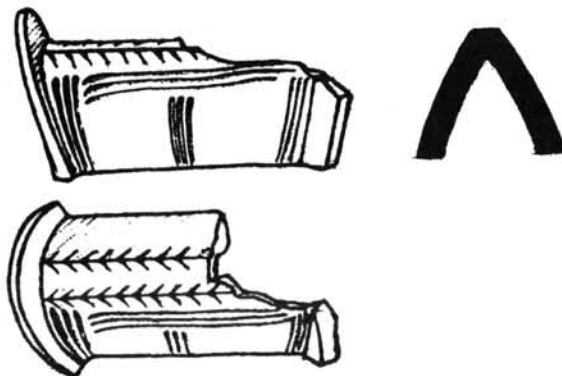

31. a. ábra. Kúpcserép alakú tűzikutya egyik felső sarokrészének töredéke. Zöröghegy

Abb. 31. a. Firstziegelförmiger Feuerbock, Fragment des einen oberen Eckteiles. Zöröghegy

31. b. ábra. A 31. a. töredék rekonstrukciója. Zöröghegy
Abb. 31. b. Rekonstruktion des Fragments 31. a. Zöröghegy

31. c. ábra. Kúpcserép (Firstziegel) alakú tűzikutya Burkheimből. Kimmig (i. m. I. kép) után

Abb. 31. c. Firstziegelförmiger Feuerbock aus Burkheim. Nach Kimmig (a. a. O. Abb. I.)

BUDAPEST. BÉKÁSMEGYERI VÍZMŰVEK. Telep. Leletmentés. Bp. Tört. Múzeum.

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán két kis szarv. Testén átfűrt lyuk maradványa. Háta vízszintesen fazettált. Anyaga rosszul iszapolt, mállékony. Belseje és simított külseje barnásszürke. Hátán és oldalain sötétszürke foltok. H 4,8; m a szarvaknál 10,2; a hátnál 9,5; talp sz 6,3; hát sz 3,3; lyuk átm 2,7. Rekonstr. h a talpon és felül a háton 25,7; a szarvak között 18. Lelt. sz. (töredékei külön leltározottak) B. 54. 23. 99; B. 54. 23. 102; B. 54. 23. 103. (X. tábla 2.)

Tűzikutya felső középső részének töredéke. Hátán hármás barázda. Oldalsó törésfelületén két átfűrt lyuk maradványa. Anyaga jól iszapolt, téglá keménységűre égetett. Belseje és simított külseje barnásszürke. H 6,8; m 6,5; sz a háton 4,5; az alsó törésfelületen 6,6. Lelt. sz. 60. 3. 5. (X. tábla 3.)

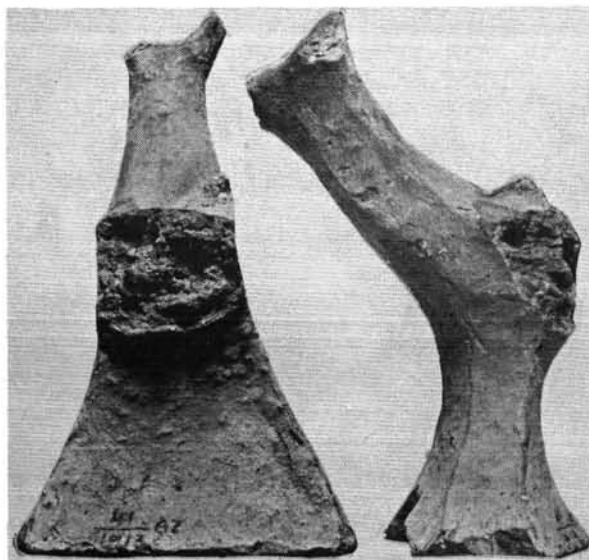
Valószínűleg padalaki tűzikutya lábtöredéke, felfelé ívelő szarvrész és a törzs csonkjával. Egyik hosszanti oldalának mindkét szélén és a törzs csonkján ujheggyel mintazott csipkésítés. Jól iszapolt anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje vörösszürke, simított külseje világosbarna. Egyik keskeny oldalán sötétszürke foltok. H a törzscsonknál 6,2; m 9,2; talp sz 13,5. Rekonstr. h a lábknál 24; a szarvaknál 12,7; m a szarvaknál 16,6; a hátnál 6. Lelt. sz. B. 55. 48. 53. (X. tábla 4.)

Valószínűleg áttört testű tűzikutya egyik felső sarokrészének töredéke két kis szarv csonkjával. A háton két hosszanti, keskeny oldalán három függőleges barázda. Jól iszapolt anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje és külseje világos sárgászürke. H 8,4; m 6,4; sz a háton 3,2. Rekonstr. h a talpon 30; a háton 29; a szarvak között 24; m a szarvaknál 12; a hátnál 11; sz a talpon 5. Lelt. sz. B. 54. 37. 5. (V. tábla 2.)

Háromlábú, állatfejes holdidol. A nyakon és a háton hosszanti irányú kettős fazettálás. Az ívelt profilú hengeres lábak talpa kör alakban kitérülnek és a közepén kúposan bemélyed. Anyaga jól iszapolt, téglá keménységűre égetett. Belseje és simított külseje világosbarna. A háton és az egyik hosszanti oldalon sötétszürke

32. ábra. Holdidol egyik végének töredéke. Ld. még VIII, 5. Kisköszeg

Abb. 32. Mondidol, Fragment des einen Endes. Siehe noch VIII, 5. Kisköszeg

foltok. A talp és a foltokkal tarkított oldal repedezett. H a talpknál 22,5; a fejeknél 31,5; a hátón 8,5; m a fejeknél 14,5; a hátánál 11,8; sz a hátón 3,9; s talpak átm 6,1. Lelt. sz. B. 60. 3. 3. (VIII. tábla 6.)

Állatfejes holdidol nyak- és fejtorédeke. A szarvak hegye letörött. A nyakrészen kettős fazettálás. Kvarcszemekkel soványított anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje szürkésvörös, simított külseje barnásszürke, a fejen és a nyakon sötétszürke foltokkal. H 8. Rekonstr. h a talpknál 23,7; a fejeknél 33,4; a hátón 9; m a fejeknél 15,5; a hátánál 12,7; sz a hátón 4,9. Lelt. sz. 60. 3. 6. (VIII. tábla 7.)

BUDAPEST. FEHÉRVÁRI ÉS BARANYAI ÚT SARKA. Leletmentés. Bp. Tört. Múzeum

Tüzikutya egyik végének torédeke. Felső sarkán és a hát közepén három-három kis szarvszerű dudor. Testén két átfúrt lyuk. Jól iszapolt anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje vörös, külseje sárgászürke. Háta és egyik hosszanti oldala, kivéve a lyukak körül és a lyukakban kormosfekete. Keskeny oldala függőlegesen barázdált. H 17,5; m a szarvaknál 11,3; a hátánál 10,3; lyukak átm. kívül 3; belül 1,9; talp sz 6,6; hát sz 2,5. Rekonstr. h a talpon 31; a hátón 29,4. Lelt. sz. 68. 7. 1. (V. tábla 1.)

Valószínűleg áttört idomú tüzikutya középső talprészének torédeke, félhengeres közepetből kiágazó három hasábalakú lap csonkjával. Kis kavicokkal soványított anyaga téglá keménységűre égetett. Belseje és simított külseje világos sárgászürke. H 9,5; m 4,5; talp sz 7,8. Rekonstr. h a talpon 27; a hátón 25,4; a feltételezett szarvak között 19; m a szarvaknál 12; a hátánál 9,8. Lelt. sz. 68. 7. 2. (V. tábla 3.)

BUDAPEST, SZTREGOVA UTCA. Leletmentés. Bp., Történelmi Múzeum.

Tüzikutya, torédekes. Felső sarkán két kis szarv csonkjai. Testén három átfúrt lyuk. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje sárgászürke. H 18,5; sz a hátón 0,8. Rekonstr. h a talpon 29; a szarvaknál 26; a szarvak között 21; m a szarvaknál 9; talp sz 7. Lelt. sz. 64. 47. 120. (X. tábla 1.)

CSÁKBERÉNY. Lelőkörülménye ismeretlen. Székesfehérvári Múzeum.

Állatfejes holdidol egyik felső nyak- és fejrészének torédeke. Az állatfej két szarva letörött. A nyak élei sűrűn rovátkoltak. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje fekete, fényesre simított külseje barna. M 9,1; a hasábalakú nyak alsó metszete a törésfelületen 4,4 x 4,2. Lelt. sz. 1358. (VIII. tábla 11.)

ESZTERGOM-HELEMBÁ SZIGET. Lelőkörülménye ismeretlen. Magyar Nemzeti Múzeum.

Tüzikutya egyik végének torédeke. Felső sarkán két kis szarv. Az egyik hegye letörött. Testén átfúrt lyuk. Hátán ferde, turbántekeres fazettálás. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje fekete, simított külseje szürkésvörös. Hátán fekete foltok. H 12; m a szarvaknál 9,8; a hátánál 9; talp sz 6; hát sz 2,9; lyuk átm. 2,3. Lelt. sz. 55. 81. 1. (IV. tábla 1.)

KISKÖZSEG. Lelőkörülménye ismeretlen. Magyar Nemzeti Múzeum.

Padalaku tüzikutya egyik végének torédeke. Felső sarkán befelé hajló három kis szarv, a két szélső letörött. Hátán hosszanti irányú, szélső oldalán függőleges kettős barázdák. A láb felső részén átfúrt lyuk. A láb ívelten szétterülő, talpa téglalap alakú. A lyukak széle kitérűlő, a hát és a láb belső szélei hangsúlyozottan mintáztak. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és durván munkált külseje vörössárga. A hátón sötétszürke foltok. H a hátrészénél 6; m a szarvaknál 13; a hátánál 9,5; a talp mérete 6,5 x 6; sz. a hátón 4,2. Lelt. sz. 41. 1913. 65. (X. tábla 5.)

Állatfejes holdidol egyik végének torédeke. Az állatfej pofarésze és az egyik szarva letörött. A hátrész csonkjai, a nyak tövében két kis szarv, az egyik letörött. A szétterülő tömör láb talpa téglalap alakú. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, durván munkált külseje világos szürkésárga. M a fej szarvainál 15; a hát szarvainál 9; sz. a hátón 3; a talp méretei 8,5 x 4. Lelt. sz. 41. 1913. 62. (VIII. tábla 5.)

KÜLSŐVAT, BÁNHALMA PUSZTA. Szórvány. Pápai Múzeum.

Tüzikutya egyik végének torédeke. Felső sarkán egy kis szarvszerű nyulvány. Hegye letörött. Testén átfúrt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, külseje világossárga. Felületén, a törésfelületeket és a lyuk belsejét kivéve, mérszeférelt bevonat nyomai. Háta erősen átégett. H 6,5; m a hátánál 8,5; a letört szarvnál 9,1; sz. a talpon 6,2; a hátón 1,6; lyuk átm. 1,7. Lelt. sz. 69. 6. 1. (III. tábla 1.)

LENGYEL. Wosinsky ásátása. Publikált leelőkörülményekkel. Szekszárdi Múzeum.

Tüzikutya. Egyik vége hiányzik. Wosinsky idejében még ép volt. Felső sarkain egy-egy hosszanti irányban átfúrt fülserű fogantyú. A testén átfúrt két lyukat függőleges barázdák választja el. A lapos hát szélét is vízszintes barázdák követi. Anyaga téglakeménységűnek látszik. Simított külseje barna, helyenként szürkés foltokkal. H 20; m a fülnél 10; a hátánál 7; sz. a talpon 4,5; a hátón 3; a fogantyúban levő lyuk átm. 1,8; a testen átfúrt lyuké 2. Rekonstr. h a talpon 23; felül 22; a hátón a fogantyúk között 18. Lelt. sz. B. 132/933. 213. (119. gödör). (IV. tábla 4.)

Tüzikutya egyik végének torédeke. Wosinsky idejében még ép volt Felső sarka ívelten felnyúlik. Hátán hullámprofilú hornyolások. Talpa szétterül. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje vörössárga. Mindkét hosszanti oldalán, különösen a hátón sötétszürke foltok. H 11; m a nyulványnál 9,2; a hátánál 7,4; sz. a talpon 4; a hátón 3. Rekonstr. h a talpon 25,6; felül 24; a hátón a nyulványok között 20. Lelt. sz. 58. 535. 1. (92. gödör). (IV. tábla 5.)

Tüzikutya egyik végének torédeke. Felső sarka a széles, lapos hátból ívelten kiemelkedő két hegyes nyulványban végződik. Az egyik hosszanti oldalán egy nagy, alatta két kisebb, a másikon egymás mellett két nagy, barázdával képzett kerékforma. Wosinsky rajza és a múzeum rekonstrukciója szerint az akkor még ép darab egyik hosszanti oldalának két végén három-három, a másikon a hát alatt egy sorban négy barázdával képzett kerékforma volt. A keskeny oldalt egy-egy széles függőleges barázdák osztja ketté. Szélei a talp kivételével élszedettek. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Simított külseje világos sárgászürke,

az egyik hosszanti oldalon sötétszürke foltokkal. H 10,6; a nyulványknál 15,3; sz. a talpon 11; a hátón 6; a kerékalkuk barázdák átm. 5,3. Rekonstr. h a talpon és felül 27; a hátón a nyulványok között 18; m a hátánál 10,6. Lelt. sz. B. 132/933. 212. (76. gödör). (VI. tábla 3.)

Tüzikutya egyik végének torédeke. Wosinsky idejében még jólész ép példány maradványa. A hátból ívelten kiemelkedő sarkának vége letörött. Hosszanti oldalának szélén függőleges barázdák. Mellette szintén barázdával képzett kerék, amelyet Wosinsky rajza szerint a még ép példányon fekvő, ugyancsak barázdált S-forma, majd ismét kerék követett. Az ellentétes hosszanti oldalról, amelyen a torédek erősen rongált, Wosinsky nem közölt rajzot. Keskeny oldalán barázdával képzett álló S-forma. Jól iszapolt anyaga kissé mállékony. Belseje erősen átégett, barnásfekete, simított külseje sárgásvörös, szürkés foltokkal. H 6,4; m. 15. Rekonstr. h a talpon 30; felül 28; a hátón a nyulványok között 18; m a nyulványknál 16; a hátánál 11; a kerék átm. 3,8. Lelt. sz. B. 132/933. 211. (76. gödör). (VI. tábla 5.)

Tüzikutya középső részének torédeke. Mindkét hosszanti oldalán végeikkel egymásba kapcsolódó két barázdával képzett fekvő S-forma. Felöltöttük a hát profilját követő barázdák, nyilván három oldalú keretkezés maradványa. A kissé homorú, lekerekített szélű, ívelt hátrészen hosszanti irányú, barázdával képzett hullámvonal. Barázdált nyomok az egyik hosszanti oldal szélén is. Jól iszapolt anyaga mállékony. Belseje vörössárga, külseje az egyik hosszanti oldalán narancssárga, a másikon világosszürke, Wosinsky szerint fehér bevonatú. A hát szürkésárga, a talp szürkésvörös. H 18,5; m a szélénél 12,4; a hát közepénél 10; sz. a talpon 9; a hátón 3; Rekonstr. h a talpon 34; felül 33; m a nyulványknál 15,6. Lelt. sz. 59. 116. 1. (94. gödör). (VI. tábla 7.)

Tüzikutya egyik végének torédeke. Felső sarka ívelten befelé hajló két kis szarvban végződik. Az egyik hegye letörött. Testének alsó részén kerék, fölötté ferde irányú ovális átfúrt lyuk. Kerek mélyedésekből képzett sor a lyukak mellett, a keskeny oldal szélén és közepén. Rosszul iszapolt anyaga mállékony. Belseje vörös, külseje sárgászürke. H 10,6; m a szarvaknál 14; a hátánál 10; sz. a talpnál 6,7; a szarvaknál 3,1; kerék lyuk átm. 2; az ovális lyuk mérete 3,4 x 2. Lelt. sz. B. 132/933. 216. (151. munkahely). (X. tábla 6.)

Tüzikutya. A háborús események következtében elpusztult, Wosinsky leírása és rajza szerint felső sarkain kissé kifelé álló két-két szarvszerű nyulvány. Hosszanti oldalán barázdával képzett hullámvonal, hajlatában egy-egy kerék mélyedés. Keskeny oldalán is hullámvonal részlet. Jól égetett, felülete simított. H a talpon 27; felül 28; a szarvak között a hátón 16; m a szarvaknál 13,6; a hátánál 9; sz. a talpon 8; a szarvak között 9,4. (59. gödör). (XIII. tábla 1.)

Állatfejes holdidol. Két kettős lábának vége és egyik állatfeje hiányzik. Az ívelten befelé hajló állatfej stülizált kosfejnek látszik, két átfúrt szarvvelű bütyökkel. A nyakon és a fejen harántirányban plasztikus redők. A keskeny oldalán csucsba futó barázdák. Mindkét hosszanti oldalán egy nagyobb és két kisebb, a láb fölött egy-egy nagyobb barázdával képzett kerékforma, a közepén kerék mélyedéssel. Rovátkolt lécpár vonul végig a nyaktól a has közepéig, ahol csucsban találkozik. Rovátkoltak a hosszanti és a keskeny oldalak által képzett élek is. Ferde barázdák borítják a hosszanti oldalak két végét. Repedezett külseje sárgás, alatta fekete. Egyik hosszanti oldalán fehér, mérszeférelt bevonat nyomai. H 30,4; m. 21; sz. a hátón 7; a nagy kerékforma átm. 4; a kicsié 2. Rekonstr. h a lábknál 31; a fejek között 11,8; a hátón 10; m a fejeknél 21,4; a hátánál 12; sz. a talpon 10,4. Lelt. sz. 33. 179. 150. (93. gödör). (XIII. tábla 3.)

Állatfejes holdidol nyaktörédeke. Egész felülete csucsba futó barázdákkal borított. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, külseje sárgászürke. H 11; vast. alul 4. Lelt. sz. B. 132/933. 229. (88. gödör). (XIII. tábla 4.)

Állatfejes holdidol törzse nyakfelé eső részének torédeke, a láb és a hátból kiemelkedő támasztóléc csonkjával. Mindkét oldala barázdákkal képzett kalenderbergi stílusú reliefornamentikával borított. Barázdák választja el a törzset a lábtól is. Keskeny oldalán a láb fölött kerék mélyedésekből álló sor. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, külseje szürkésárga. H 15; m a szélénél 15; a hátánál 14; sz. a talpon 8,6; a hátón 7. Lelt. sz. B. 132/933. 215. (135. gödör). (XIII. tábla 5.)

LENGYEL. Wosinsky ásátása. Lelőkörülménye ismeretlen. Szekszárdi Múzeum.

Tüzikutya alsó sarokrészének torédeke. Hosszanti oldalának alsó szélén rovátkolások. Keskeny oldalán két függőleges barázdák. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje világossárga. H 7,4; m. 7,6; sz. a talpon 7. Lelt. sz. 59. 107. 1. (IV. tábla 2.)

Tüzikutya alsó, kitérűlő sarokrészének torédeke. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, egyenlőtlen külseje világos szürkésbarna. H 9; m. 4,8. Lelt. sz. 59. 111. 1. (IV. tábla 3.)

Tüzikutya egyik végének torédeke. Felső sarkán két kis szarvszerű nyulvány. Az egyik hegye letörött. Hosszanti oldalán átfúrt kerék lyuk, amelyre a keskeny oldalból oválisan induló, majd lekerekített sarkú, téglalapalakúra szűkülő nyílás torkollik. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje szürkésbarna. H 7,8; m a szarvaknál 10; a hátánál 7,6; sz. a talpon 7; a hátón 3,5; a hosszanti oldalán levő lyuk átm. 3; az ovális nyílás mérete 5 x 3. Lelt. sz. 59. 115. 7. (IV. tábla 6.)

Tüzikutya egyik végének torédeke. Felső sarka kissé felnyúlik. Hegye letörött. Hosszanti oldalának széle barázdával keretezett. Az egyik oldalán a kereten belüli két sarokban, a másikon csak a felső sarokban kerék mélyedés. Keskeny oldalán három függőleges barázdák. Hosszanti barázdák nyomok az erősen rongált hátón is. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje világos sárgásbarna, a hátón szürkés foltal. H 9,2; m a hátánál 10; a nyulványknál 11,4; sz. a talpon 6; a hátón 3,8. Lelt. sz. 59. 108. 1. (IV. tábla 7.)

Tüzikutya alsó sarokrészének torédeke. Erősen rongált. Testén átfúrt lyuk maradványa. Mindkét hosszanti oldalán kis ovális mélyedés borítja. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, egyenlőtlen külseje sárgás-

szürke. H. 11; m. 10,3. Rekonstr. m. a hátánál 14; a feltételezett szarvaknál 15; sz. a talpon 8; a hátán 4. Lelt. sz. 59. 110. 1. (IV. tábla 8.)

Tüzikutya középső részének töredéke. Hosszanti oldalán barázdával képzett S-alakú része. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje narancssárga. H. 11; m. a hátánál 10,6; sz. a talpon 5; a hátán 3. Lelt. sz. 59. 113. 1. (VI. tábla 4.)

Tüzikutya alsó sarokrészének töredéke. Hosszanti oldalán barázdával képzett kerékformák maradványai. Keskeny oldalán végükkel egymásba kapcsolódó függőleges S-formák. Mindhárom oldalának szélén barázdás keretezés. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje narancssárga. Egyik hosszanti oldalán és a talp szélén fekete foltok. H. 6,4; m. 10,4; sz. a talpon 10. Rekonstr. m. a feltételezett nyúlványoknál 15,6. Lelt. sz. B. 132/933. 311 b. (VI. tábla 6.)

Áttört idomú tüzikutya egyik végének töredéke. Felső sarka sematikusan mintázott állatfejen végződik. Pofarésze és szétálló szarvainak hegye letört. A hát és a talp csonkja közötti nyílás sarkai lekerékítették. Keskeny oldalán három széles, függőleges barázdák. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje sárga. Egyik hosszanti oldala erősen égetett, szürke. H. 5; m. a fejénél 10; a hátánál 6,8; sz. a talpon 5,5; a hátán 3; nyílás m. 3,8. Lelt. sz. 59. 106. 1. (VIII. tábla 4.)

Állatfejes holdidol nyaktöredéke, kalenderbergi stílusú relief ornamentikával. A nyak irányában húzódó barázdákat kettős barázdák gyűrűszerűen fogja össze, középen mélyített pontsorrall. Sima belső oldalán vízszintes irányba induló támasztó léccsonkja. A hát felé eső részen harántirányú barázdák nyoma. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje sárgászürke, repedezett. Egyik hosszanti oldalán fekete foltok. M. 16; vast. alul 8. Rekonstr. m. a fejénél 2; a hátánál 13,6; sz. a feltételezett kettős láb talpánál 2; a hátán 7. Lelt. sz. B. 132/933. 218. (XII. tábla 2.)

Valószínűleg holdidol nyaktöredéke. Kívül kerek mélyedésekkel borított, belső oldalán rovátkolt lécdíszítés maradványai. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje vörösbarna, sötétszürke foltokkal. H. 10; vast. 7. Lelt. sz. B. 132/933. 219. (XIII. tábla 2.)

MAGYARFALVA, GARASOS ERDŐ. (-HARKA) Leletmentés. Stornó Múzeum, Sopron.

Valószínűleg állatfejes holdidol törzsének töredéke, lábpár csonkjával. Oldalán a kalenderbergi stílusú reliefdíszítés, barázdákkal képzett léceinek élei rovátkoltak. A törzset a lábcsonttól kis kúp alakú bütyöksor választja el. Kavicsos soványított anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és külseje világos sárgászürke. H. 16; m. 10. Nincs leltári száma. (XII. tábla 1.)

Valószínűleg állatfejes, hatlábú holdidol töredéke. A törzs fele, ehhez csatlakozó egyik szétterpesztett lába és nyaka maradt meg, a hátán függőleges, a nyakbelsőn vízszintes támasztóléccsonkjával. Az egész töredék kalenderbergi stílusú reliefdíszítéssel borított. A barázdákkal képzett, fonadékszerű díszítmény élei helyenkint rovátkoltak. Rovátkoltak a támasztó lécek csonkjainak élei is. A lábakat a törzstől szemölcsor választja el. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és külseje sárgászürke. Egyik oldalán és részben a hátán is csillogó, szurokfekete, égett jellegű bevonat. H. 26,6; m. a nyaknál 31,4; a hátánál 15,2; sz. a hátán 7. Rekonstr.: h. a lábknál 36,4; a nyakívknél 49,4; a fejeknél 19; m. a fejeknél 33; sz. a lábknál 13,4. Nincs leltári száma. (XII. tábla 3.)

Valószínűleg állatfejes holdidol láb töredéke. Kalenderbergi stílusú relief díszítés borítja. A díszítmény élei rovátkoltak. Kavicsokkal soványított anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és külseje sárgászürke. Külső oldalán sötétszürke foltok. M. 5; sz. 5,6; vast. 2,2. Nincs leltári száma. (XIV. tábla 9.)

Valószínűleg állatfejes holdidol láb töredéke. Külsején kalenderbergi stílusú relief díszítés rovátkolt élű függőleges lécsora. Fölöttük a lábat a törzstől elválasztó szemölcsor. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, külseje világos sárgászürke. M. 7,8; sz. 6,9; vast. 2,5. Nincs leltári száma. (XIV. tábla 10.)

Valószínűleg állatfejes holdidol láb töredéke, kalenderbergi stílusú, rovátkolt élű relief díszítéssel. Apró kavicsokkal soványított anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, külseje sárgászürke. M. 7,6; sz. 6,4; vast. 2,4. Nincs leltári száma. (XIV. tábla 11.)

SÁGHEGY. (-CELLDÖMÖLK-SÁGHEGY) Lelőkörülmenye ismeretlen. Magyar Nemzeti Múzeum.

Tüzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán három, szarvszerű kis bütyök. Hegyük letört. A talprész hiányzik. Testén átfúrt nyílás maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje világosbarna. H. 5,6; m. 8,5; hát sz. 2,3. Rekonstr.: m. a hátánál 7,2; a bütyökönél 9,2; talp sz. 4,2. Lelt. sz. 21. 1949. 111. (III. tábla 3.)

Tüzikutya középső részének töredéke. Testén három átfúrt lyuk. Az ép középső fölött a hátán hármass szarvszerű dudor. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje sárgásbarna. Lapos hátán sötétszürke foltok. H. 14,5; m. a dudoroknál 8,6; a széleken 6,3, 6,7; sz. a talpon 6,2; a hátán 3,1; a dudoroknál 3,8; lyukak átm. 1,3. Rekonstr.: h. a talpon 24; felül 23; a dudorok között 10-10. Lelt. sz. 21. 1949. 111. (III. tábla 4.)

Tüzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán állatfej maradványa. Pofarésze és két elálló szarva letört. Testén átfúrt lyuk. Mindkét hosszanti oldalán benyomott pontsorrakból álló díszítmény. A hátán is végighúzódo pontsorrakból álló díszítmény. A hátán is végighúzódo pontsorrakból álló díszítmény. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje sárgásbarna, egyenlőtlenül formált külseje sárgásbarna. H. 9,5; m. a hátánál 7,7; talp sz. 5,2; hát sz. 2,5; lyuk átm. 1,8. Lelt. sz. 21. 1949. 111. (III. tábla 5.)

Tüzikutya középső részének töredéke. Testén két átfúrt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje barna, egyenlőtlenül megmunkált külseje sárga, az egyik hosszanti oldalán és a hátán szürke. H. 5,6; m. 8,4; sz. a talpon 4,9; a hátán 1,5. Rekonstr.: h. a talpon 24; felül 23; a szarvak között 19; lyukak átm. 2. Lelt. sz. 21. 1949. 111. (III. tábla 6.)

Tüzikutya középső részének töredéke. Talpa hiányzik. Testén három átfúrt lyuk. A középső ép, a két szélső hiányos. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje sárga. H. 8,3; m. 7,7; sz. a hátán 2,4; lyuk átm. 1,6. Rekonstr.: h. a talpon 25; a hátán 20; talp sz. 6,6. Lelt. sz. 21. 1949. 111.

Tüzikutya egyik végének töredéke. Felső sarka letört. Testén átfúrt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje sötétbarna, simított külseje világos szürkésbarna. H. 12,5; m. a hátánál 7,5; az a talpon 6,6; a hátán 3,5; lyuk átm. 1,6. Rekonstr.: h. a talpon 24; a hátán 20. Lelt. sz. 21. 1949. 111. (III. tábla 7.)

Tüzikutya egyik végének töredéke. Talprésze hiányzik, felső sarokrésze letört. Hátán széles barázdák. Testén egy ép és egy hiányos átfúrt lyuk. A hát és a keskeny oldal széléin ujbenyomások dísz. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje sárgásbarna. H. 12,5; m. 7,3; sz. a hátán 3,5; barázdák sz. 1,6; mélys. 0,6; lyuk átm. 1,6. Rekonstr.: h. a talpon 23; a hátán 21; m. a hátánál 8,2; talp sz. 5. Lelt. sz. 21. 1949. 111. (III. tábla 9.)

Tüzikutya egyik végének töredéke. Felső sarka kitüremelő kis csészét alkot. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, egyik hosszanti oldala szürke, a csészésrészekben kormos foltok. H. 8; m. a csészésrészeknél 13; a hátánál 11,3; sz. a talpon 7,7; a hátán 4,6; a csészésrészek belső átm. 3,5; mélys. 0,3. Lelt. sz. 21. 1949. 111. (III. tábla 10.)

Tüzikutya. Durván formált, több töredékből restaurált. Egyik felső sarka hiányzik, a másikon két kis szarv. Íveltlen felmagasodó hátán barázdák. Testén két átfúrt lyuk. Anyaga rosszul iszapolt, téglakeménységűre égetett. Erősen repedezett külseje vörös, belseje szürkésvörös, a barázdákban egyenetlenül sötétszürke. H. a talpon és felül 26; a szarvak között 20; m. a szarvaknál 11; a hát közepén 11,9; sz. a talpon 9,8; a hátán 2,1; lyukak átm. 2. Lelt. sz. 21. 1949. 111. (III. tábla 11.)

SOPRON. KÁROLYMAGASLAT. Bella Lajos ásatása. Soproni Múzeum.

Állatfejes, négy lábú holdidol. Egyik nyaka a fejével együtt letört, a másikon csavartszarvú kosfej. Lábainak csak a csonkjai maradtak meg. Felületét a hát, a has és a nyak belső oldala kivételével kis, szabálytalan, henkint gúlaalakú bütykök borítják. Külseje sárgászürke, a hátán sötétszürke foltokkal. H. a nyakívknél 13,2; a hátán 6; m. 8,4; sz. a hátán 3,3. Rekonstr.: h. a lábknál 10; a fejeknél 5; m. a fejeknél 10; a hátánál 5,4. Lelt. sz. 54. 144. 8. (XI. tábla 1.)

Állatfejes, négy lábú holdidol. Lábai letörték. A nyakakon csavartszarvú kosfejek. A törzs és a nyak külső oldalán kalenderbergi stílusú, benyomkodott élű bordák futnak végig. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje sötét-, külseje világosbarna. H. a nyakívknél 16,6; a fejeknél 10; a hátán 9; m. 8,6; sz. a hátán 2,6. Rekonstr.: h. a lábknál 14; m. a fejeknél 11,4; a hátánál 6,2. Lelt. sz. 54. 145. 7. (XI. tábla 2.)

SOPRON. KÁROLYMAGASLAT. (-VÁRISHEGY. WARISCHBERG) temető Bella-Müller: MAG 1891. VI, 9. ábra után.

Állatfejes, négy lábú holdidol. Egyik feje bikafejének, a másik kosfejének látszik. A bikafej homlokán karcolt kereszt. Ornamentikája kalenderbergi stílusú. A nyakak külső oldalát függőleges bütykössorok borítják, a törzs oldalait kettős zezug-lécek. A törzset a lábaktól bütykössor választja el. A szétterpesztett lábak fejei kifelé hajlanak és három bütyökben végződnek, külső oldalai vízszintesen barázdáltak. Hátát is karcoltan vonalkázott háromszögek borítják. H. a nyakívknél 19; a fejeknél 14,5. (2. halom). (XV. tábla 7.)

SOPRON. KÁROLYMAGASLAT. (-VÁRISHEGY. WARISCHBERG) telep Bella-Müller: MAG 1891. VII, 2. ábra után.

Holdidol nyak- és csavartszarvú kosfej töredéke. A tarkón kalenderbergi stílusú harántlécek, a nyakon függőleges szemölcsorok maradványai. H. 11. (1. lakógödör). (XV. tábla 9.)

SOPRON. VÁRHELYI. temető. Bella Lajos ásatása. Soproni Múzeum.

Valószínűleg egy lábú holdidol. Lába letört. A nyakak végén csavartszarvú kosfejek, alattuk két-két elálló fül három lyukkal. Az egyik letört. Ornamentikája kalenderbergi stílusú. A nyak és a törzs külső oldalát hosszanti irányú szemölcsorok borítják, a nyakszirtnél szögben találkoznak. A lapos hátán és a nyakbelsőn barázdákkal kitöltött háromszöginták. A törzs oldalán középen kettős kanellurával formált rozetta, középen szemölcsössel. Külseje sötétbarna. H. a nyakívknél 18; a fejeknél 7,2; a hátán 8; m. 11,4. Rekonstr.: m. a fejeknél 15; a hátánál 7. Lelt. sz. 54. 123. 2. (XI. tábla 3.)

Állatfejes, egy lábú holdidol. Egyik fejének elülső része letört, a másik csavartszarvú kosfej. Ornamentikája kalenderbergi stílusú. A tarkón hármass plasztikus redő. A nyak hátsó részén négy, a törzs külső oldalain két hosszanti irányú, rovátkolt lécdíszítés. A hengered láb közepén elvékonyodik. Rosszul iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje barnászürke, külseje sötétszürke. H. a nyakívknél 20; a fejeknél 7; a hátán 11; m. a fejeknél 15,4; a hátánál 7. Lelt. sz. 54. 108. 2. (54. sír). (XI. tábla 4.)

Állatfejes, négy lábú holdidol. Fejei letörték. Csonka végeiket egy-egy négy-szögletes keresztmetszetű, benyomkodott élű, függőleges támasztóléccs kőti össze a háttal. E léceket három-három vékonyabb, csatlakozó végükön kissé megvastagodó keresztléc kapcsolja rácszerűen a nyakhoz. Az egyik oldalán csak egy maradt meg. Ornamentikája kalenderbergi stílusú. A nyakak és a törzs mindkét oldalán szalagszerűen, kettős barázdák fut zezug vonalban végig. Közöttük, közvetlenül a hát alatt egy-egy kis gúlaalakú bütyök. Ilyen bütykökből álló sor megy végig a nyak hátsó részének közepén is. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Külseje barnászürke. Egyik hosszanti oldalán, a nyakrészen is, gyantaszzerű bevonat nyomai. Hátán égési nyomok. H. a lábknál 12,6; a nyakívknél 24,2; a hátán a támasztó lécek között 8,6; m. a fejeknél 17; a hátánál 9; sz. a lábknál 7,6; a hátán 4,7. Lelt. sz.: 54. 118. 2. (40. sír). (XI. tábla 5.)

Valószínűleg állatfejes, négy lábú holdidol. A két fej és az egyik nyak hiányzik. A négy szétterpesztett lábra csonkok utalnak. Az egész test szögletes. Ornamentikája kalenderbergi stílusú. A törzs oldalain hármass, váltakozva függőleges és vízszintes, a nyakon és az egyik lábcsonton haránt irányú, barázdákkal képzett

bordák. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, külseje sárgászürke. H. 15; m. 8,6; sz. a háton 4,5. Rekonstr: h. a lábknál 13,6; a háton 10; m. a fejkénél 11; a hátnál 5,6; sz. a lábknál 4,2. Lelt. sz.: 54. 133. 1–2. (XV. tábla 4.)

Valószínűleg állatfejes holdidoltörzs egyik végének töredéke, nyak- és láb csomkjával. A nyak és a törzs hálatában hevenyeszeten karcolt háromszögek maradványa, hálószerűen képzett vonalakkal kitöltve. A kifelé álló lábszonk tövében vízszintes barázda nyoma. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje sötétszürke, külseje vörös. H. 6,4; m. 5,4. Lelt. sz.: 54. 113. 4. (101. sír). (XV. tábla 5.)

Valószínűleg állatfejes holdidoltörzs egyik végének töredéke, kettős láb és nyak csomkjával. A törzs és a nyak külső oldalát ellentétes irányú, barázdákkal telített háromszögek borítják. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje barnászürke, erősen átegetett, repedezett külseje vörös, a nyaktónél és a háton sötétszürke foltokkal. H. 9,4; m. 7; sz. a háton 3,3. Lelt. sz.: 54. 113. 6. (XV. tábla 6.)

Állatfejes holdidol egyik nyak- és fejrészének töredéke, a koszejen csavartszaru nyomával. Orrrészé letörött. Ornamentikája kalenderbergi stílusú. A fej tövében hármás, plasztikus redő, végeiken egy-egy szemölcsel. A nyak külsejét szögbe futó barázdákkal képzett, függőleges bordák borítják. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és erősen kopott külseje barnászürke. H. 3,4; m. 5,4. Lelt. sz.: 54. 108. 3. (54. sír). (XV. tábla 8.)

SOPRON. VÁRHELY. Temető. Hoernes: MAG 1891. 74. 2. ábra után. Wien, Naturhistorisches Museum.

Négyfejű, négylábú holdidol. A közös törzből befelé ívelő nyakak végén a sematikus fejek kifelé néznek. Tarkójukat a hátal egy-egy ferde irányú támasztóléc köti össze, amelynek mindegyikét háromszor három csillagformán elhelyezkedő butyók veszi körül. Ornamentikája kalenderbergi stílusú. A nyakak külső oldalait vízszintes barázdákkal képzett, rovátkolt élű lécek, a törzs oldalait és a lábak külsejét ferde, illetőleg függőleges, kupalakú butyoksorok borítják. Hármás butyoksor lóg le girlanszerűen a törzs oldalainak közepén. A részben sérült háton is butyokok láthatók. Anyaga kvarcsezemekkel sóványított. Külseje sötét szépiá színű, többfelé fekete szennyezés nyomával. H. a lábknál 14,4; nyak-íveknél 30; a fejkénél 25; a háton 11; m. a fejkénél 21,5; a hátnál 11. Lelt. sz.: 35. 474. (27. sír). (XV. tábla 10.)

SOPRON. VÁRHELY. Temető. Gallus: Arch. Hung. 1934. X. 2. ábra után. Wien, Naturhistorisches Museum.

Tálba örösített állatfejes kétlábú holdidol. Egyik feje letörött, a másik nem az idol hosszanti oldalának irányában, hanem elfordítva, szembe néz. Ornamentikája kalenderbergi stílusú. Csak az egyik oldalát borítják jórészt függőleges, rovátkolt barázdák, alul, a lábak fölött rovátkoltakkal. A sekély tál, amelynek közepétől 5 cm távolságra helyezkedik el az idol, pereme vízszintesen csapott. Rajta váltakozva három tálcaska és három madár áll, közöttük rovátkolt háromszögek nyomaival. A tál belsejében, közvetlenül a perem alatt kettős barázda fut körül. Tőlük felfelé rovátkolt barázdákkal képzett háromszögek lógnak csúcsaikkal lefelé. Az edény fenekén hármás barázda fut körbe, hasából alul négy, három ágban végzőfogantyú emelkedik ki. Az idol h. 18; m. 19. A tál átm. 48 m; m. 15. Lelt. sz.: 35. 455. (27. sír). (XVII. tábla 6.)

SOPRON. Közélebbi lelőhelye ismeretlen, Magyar Nemzeti Múzeum.

Holdidol hátrészének töredéke. Oldala kalenderbergi stílusú rovátkolt barázdákkal borított. Felső részén egyetlen széles, hosszanti irányú barázda. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és külseje barna. H. 4,2; m. 4,9; sz. 3,4; a felső barázda sz. 2,2; mélys. 0,3. Lelt. sz.: 159.951.80. (XV. tábla 3.)

SOPRONKERESZTÜR. (-DEUTSCHKREUTZ. Burgenland, Ausztria) Sír. Bella Lajos ásatása. Soproni Múzeum.

Állatfejes, háromlábú holdidol. A kétszaru, sematikus állatfejeket ferde támasztóléc köti össze a háttal. A támasztóléc és a nyak közötti részt egy-egy négykülsős, csúcsos, perselyű plasztikus kerék tölti ki. Az egymáshoz ívelten kapcsolódó lábak hasábalakúak, kiszélesedő talpakkal. A törzs mindkét oldalán barázdákkal kitöltött háromszögek maradványai. Simított, a múzeum által javított külseje barnásfekete. H. a lábknál 14; a nyakíveknél 21,3; a fejkénél 10; a háton 5; m. a hátnál 10,8; a szarvaknál 20,6; sz. a háton 3,8. Lelt. sz.: 54.149.2. (X. tábla 9.)

SZALACSKA. Leleőhelye ismeretlen. Keszthelyi Múzeum.

Valószínűleg holdidol csavartszaru koszej töredéke. Oldalán plasztikus szemölcsdíszítés, tarkóján négy borda. A zárt tálból nem volt kiemelhető. Külseje barna. H. kb. 11. Lelt. sz.: 63.52.1. (XV. tábla 1.)

SZEGHALOM, CIGÁNYHALOM. Leleőhelye ismeretlen. Magyar Nemzeti Múzeum.

Tűzikutya. Hátának ívelten kiemelkedő két felső sarka kissé befelé hajló, két-két tompa, szarvszerű nyulványt képez. Oldalainak díszítményei különbözők, három kanellurált kerékformán kívül vékony karcolt vonalakkal és pontokkal képzett fenyőfa mintából, rombusz, háromszög, zegzűg és hullámvonal alakzatokból áll. A hosszanti oldalak díszítményeit vonalkelet foglalja egybe. Felülete hiányos, de az egyik keskeny oldal kivételével rekonstrálható. A hát lapos, díszítménye. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és fényesre simított külseje sötétszürke. H. a talpon 15,4; felül 16,5; m. a szarvaknál 8; a hát közepén 5; sz. a talpon 7,5; a háton 6,8. Lelt. sz.: 62.43.92. (VII. tábla 2.)

SZEGHALOM, KOVÁCSHALOM. Szeghalmi Gyula ásatása. Leleőhelye ismeretlen. Debreceni Múzeum. Szeghalmi: Arch. Ért. 1913. 128. 7. ábra után.

Tűzikutya. Ívelt hátának két felső sarka kissé kifelé hajló szarvszerű nyulványban végződik. Egyik hosszanti oldala hiányos. Ép oldalát vonalkeletben függőleges vonal osztja ketté, végüknél két-két ponttal. Mindkét hosszanti oldalrészén egy-egy kerékforma, perselyű helyén egy-egy ponttal. A kerek mellett három-

három fordított V alakból függőleges sor, a felső kettő alatt egy-egy ponttal. Pont van a vonalkelet négy belső sarkában is. A vonaldíszek karcoltak, a pontok és a kerekék is mélyítették. Külseje barnászürke. H. 19,5; m. 8,5. Lelt. sz.: 13/1924. (VII. tábla 4.)

SZEGHALOM KÖRNYÉKE. Leleőhelye ismeretlen. Magyar Nemzeti Múzeum.

Tűzikutya. Hátának ívelten kiemelkedő két felső sarka kissé befelé hajló szarvszerű nyulványt képez. Keskeny oldalai közül közepén egy-egy harmadik nyulvány domborodik ki. Hosszanti oldalainak díszítményei különbözők, a keskenyeké azonos. Minden oldalán karcolt vonalakkal és pontokkal alkotott fenyőfa, kör, hegy mintából áll. A hosszanti oldalak díszítményeit vonalkelet foglalja egybe. A hát lapos, díszítménye. Anyaga jól iszapolt, téglakeménységűre égetett. Fényesre simított külseje sötétbarna. A hát felé eső részei feketére égettek. H. a talpon 15; felül 13; m. a szarvaknál 6,5; a hát közepén 4,5; sz. a talpon és a háton 7. Lelt. sz.: 62.43.91. (VII. tábla 3.)

Tűzikutya töredéke. Egyik vége teljesen, a másik részben hiányzik, talpából is csak egy töredék maradt meg. Felső sarka ívelten felmagasodó, szarvszerű nyulványban végződik. Háta lapos, díszítménye. Hosszanti oldalainak díszítményei különbözők. Az egyik oldal két mélyített kerék mintájának belső rücsközött felülete valószínűleg valamiféle intarzia tapadását segíthette. A többi díszítő elem, karcolt fenyőfa, ferde vonal és mélyített pontsor. A díszítményeket vonalkelet foglalja egybe. Anyaga jól iszapolt, téglakeménységűre égetett. Belseje erősen átegett, fényesre simított külseje barna vörösszürke foltokkal. H. 18; m. a háton 7,5; Rekonstr. h. a talpon 24; felül 19; m. a szarvaknál 11,4; sz. a talpon és a háton 7,5. Lelt. sz.: 62.43.93. (VII. tábla 1.)

VELEM. SZENT VID HEGY. Telep. Leleőhelye ismeretlen. Szombathelyi Múzeum.

Tűzikutya egyik alsó saroktöredéke. Testén átfürt lyuk maradványa. Hosszanti oldalrészén, a lyuk mellett két széles, függőleges barázda. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje szürkésbarna. H. 8; m. 5; sz. a talpon 6; lyuk átm. 0,8. Lelt. sz.: 54.517.221. (I. tábla 4.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarka egyetlen szarvszerű nyulványban végződik. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje vörösszürke. H. 5; m. a felső saroknál 7,8; a hátnál 7; sz. a talpon 6; a háton 1,2. Lelt. sz.: 54.517.217. (I. tábla 7.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső, valószínűleg kétszaru sarka letörött. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje vörösszürke. H. 6,3; m. a feltételezett szarvak helyén 7; a hátnál 5,6; sz. a talpon 4,3; a háton 2. Lelt. sz.: 54.617.216. (I. tábla 8.)

Tűzikutya egyik alsó saroktöredéke. Testén átfürt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje szürkésbarna. H. 9,2; m. 5,5; lyuk átm. 1,4. Rekonstr: sz. a talpon 6; a háton 2; m. a hátnál 7. Lelt. sz.: 54.517.222. (I. tábla 11.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán két kis szarv. Hegyűk letörött. Testén átfürt lyuk maradványa. Keskeny oldalainak szélei turbántekerészerűen faszattáltak. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje vörösszürke. H. 6; m. a szarvaknál 7,5; a hátnál 6; sz. a talpon 7; a háton 2; lyuk átm. 1,4. Lelt. sz.: 54.517.218. (I. tábla 12.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Háta keskeny oldala felé lejt. Testén két átfürt lyuk, az egyik hiányos. Anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és egyenlőtlenül munkált külseje vörösszürke, sötétszürke foltokkal. H. 12,5; m. a végén 7,5; sz. a talpon 5,3; a háton 1,4; lyuk átm. 1,5. Rekonstr.: h. a talpon és a háton 25; m. a közepén 9,2. Lelt. sz.: 54.517.214. (I. tábla 15.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán két kis szarv. Az egyik hegye letörött. Testén átfürt lyuk. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Kívül, belül vörösszürke, egyik hosszanti oldalán és a háton sötétszürke foltok. H. 9,8; m. a szarvaknál 9,8; a hátnál 18; sz. a talpon 7,4; a háton 1,5; lyuk átm. 1,7. Lelt. sz.: 54.517.219. (I. tábla 16.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán két kis szarvból, alattuk a keskeny oldalon egy pofajellegű butyokból formált sematikus állatfej. A pofa alatt három széles, függőleges barázda. Az ívelten felmagasodó háton kettős faszattálás. A testen két átfürt lyuk, az egyik hiányos. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje barna, sötétszürke foltokkal. H. 7; m. a fejnél 7,8; a hátnál 6,9; sz. a talpon 4; a háton 3; lyuk átm. 1,9. Rekonstr.: h. a talpon 16; a háton, a fejek között 10,5. Lelt. sz.: 54.517.220. (VIII. tábla 1.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán szarvnélküli, ívelten kifelé és felfelé hajló sematikus állatfej. Minden oldala, a háton is sűrűn díszített. A díszítmény karcolt vonalak, sűrű rovátkolások és lencseszerű bemélyedések kombinációjából áll. A két hosszanti oldal ornamentikája különböző. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje barna. H. 11,4; m. a fejnél 10; a hátnál 9; sz. a talpon 4; a háton 1,5. Rekonstr.: h. a talpon 22,5; a fejek között a háton 20,5. Lelt. sz.: 54.517.224. (IX. tábla 3.)

Tűzikutya egyik alsó saroktöredéke. Hosszanti oldalain ferde, a keskenyen vízszintes irányú, szabályosan és sűrűn rovátkolt barázdák, valószínűleg bronzpirális benyomásával képezve. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje sötétszürke, simított külseje barnászürke. H. 5,9; m. 6; talp sz. 3. Lelt. sz.: 54.517.223. (XVI. tábla 2.)

Valószínűleg tűzikutya egyik hosszanti oldalának töredéke. Díszítménye mélyített zegzűgvonalakkal képzett háromszögekben három-három árktolt kör. A hát felületén vízszintes borda maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje szürkésbarna. H. 16; m. 9. Lelt. sz.: 54.517.225. (XVI. tábla 4.)

Óvalis kis tállal egybeépített, valószínűleg kettős szarvú holdidol. A feltételezett szarvak felső részei és a tálka végei letörték. Mindkét hosszanti oldalának közepén három-három, át nem fürt lyuk. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett.

Belseje vörös, simított külseje szürkésbarna. H. 10; m. 6,8; a tálka legnagyobb sz. 7,5; lyukak átm. 1,4. Rekonstr.: a tálka h. 11; h. a szarvaknál 20; a hátón a szarvak között 10; m. a szarvaknál 9; a hátnál 7. Lelt. sz.: 54.517.230. (XVII. tábla 4.)

Állatfejes, kétlábú holdidol. Egyik vége hiányzik, a múzeum által restaurált. Törzse hengeres. Az ugyancsak hengeres láb lefelé kiszélesedik, a talpon kúposan bemélyed. Gondosan simított külseje barna. A hátón és a láb egyik oldalán sötét-szürke foltok. H. 26,5; m. a fejnél 16,6; a hátnál 11; a talp átm. 7; mélys. 2,4; a hengeres törzs átm. 4. Rekonstr.: h. a talpknál 28,5; a fejeknél 35,3; a hátón 20. Lelt. sz.: 54.517.213. (VIII. tábla 8.)

Valószínűleg tűzikutya állatfejtörödéke. A feltételezhető két szarv és pofarész letörött. Felülete a fej ívét követő barázdákkal borított. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje vörösésbarna. H. 6,5; nyak vast. 4,9. Lelt. sz. 54.517.226. (VIII. tábla 9.)

Valószínűleg állatfejes holdidol fejtörödéke. Két szarva és pofarésze letörött. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje vörösésbarna. H. 4; fej vast. 2,5. Lelt. sz. 54.517.228. (VIII. tábla 10.)

Állatfejes holdidol kosfejtorödéke. A szarvak helyén félköríves átfúrt lap. Pofarésze hiányzik, a tarkó felülete erősen rongált. Egyik oldalán karcolt zegzugvonalak között egy-egy bebökődött mélyedés. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje vörösésbarna. H. 12; a nyak vast. 5,4. Lelt. sz. 54.517.229. (XIV. tábla 8.)

Valószínűleg állatfejes holdidol csavartszarvú kosfejtorödéke. Két szemét és fogaztatást nyílt pontok, száját karcolt vonalak jelzik. Kis kvarcsemmekkel soványított anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje sötét-vörös. H. 8,2; a nyak vast. 6. Lelt. sz. 54.517.227. (XVI. tábla 7.)

ZALASZENTIVÁN. KISFALUDIHEGY. Telep. Nováki Gyula ásátása. Zalaegerszegi Múzeum.

Állatfejes holdidol nyak- és fejtörödéke. A fej egyik szarva letörött. Diszitetlen. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje szürke. Egyik hosszanti oldala feketére égett, kormos. M. 9; sz. 3,5. Lelt. sz. 64.20.6. (X. tábla 8.)

Valószínűleg állatfejes holdidol törzs-, csatlakozó láb-, és lábcsonttörödéke. A hát és a belső oldalak kivételével szemölcsökkel borított. A lábfejek kifelé fordítottak. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és külseje sárgás-szürke. H. 14; m. a hátnál 9,4. Rekonstr. h. a lábknál 15,4; a nyakivéknel 23,4; a hátón 14; m. a fejeknél 18; sz. a lábknál 10,4; a hátón 4,5. Lelt. sz. 64.19.1. (XIV. tábla 1.)

Állatfejes holdidol nyak- és fejtörödéke. A fej egyik szarva letörött. Külső oldala szemölcsökkel borított. Belseje és külseje szürke. Egyik hosszanti oldala sötét-szürke. M. 12,4; sz. 5. Lelt. sz. 66.10.2. (XIV. tábla 2.)

Valószínűleg állatfejes holdidol lábtörödéke. A láb feje kissé előrenyúlik. Hosszanti oldalán három, a keskenyen egy széles, függőleges barázda. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, külseje sárgásvörös. M. 5; a talpon 5. Lelt. sz. 64.20.3. (XIV. tábla 3.)

Valószínűleg állatfejes holdidol lábtörödéke. A láb feje kissé előre nyúlik. Durván munkált. Egyik oldalán rovátkolások. Kavicsal soványított anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, külseje sárgás-szürke. M. 6; sz. a talpon 2,4. Lelt. sz. 64.19.2. (XIV. tábla 4.)

Valószínűleg állatfejes holdidol támasztófejtörödéke. Szemölcsökkel borított. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje szürke, külseje vörös. M. 7,4; vast. 3. Lelt. sz. 66.10.3. (XIV. tábla 5.)

LELŐHELYE ISMERETLEN ESZTERGOMI BALASSA MÚZEUM

Tűzikutya egyik felének töredéke. Felső sarkán, a feltételezett szarvak helyén törésfelület. Testén két átfúrt lyuk, az egyik hiányos. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje szürkésbarna, egyik hosszanti oldalán sötét-szürke foltokkal. H. 11; m. a hátnál 7,5; sz. a talpon 6; a hátón 2,7; a lyuk átm. 1,5. Rekonstr. h. a talpon 22,2; a hátón 19; a szarvak között 17,4; m. a szarvaknál 7,8. Lelt. sz. 55.950.1. (II. tábla 1.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán, a szarvak helyén törésfelület. Testén átfúrt lyuk maradványa. Keskeny oldalán bebökődött díszítés. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje sárgás-szürke. H. 8; m. a szarvaknál 7,6; a hátnál 7,2; sz. a talpon 7; a hátón 3,3; lyuk átm. 1,8. Lelt. sz. 55.949.1. (II. tábla 2.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán két kis szarv, az egyik letörött. Testén átfúrt lyuk. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított, erősen repedezett külseje vörösszürke. H. 8,5; m. a szarvaknál 7,5; a hátnál 7,2; sz. a talpon 5,5; a hátón 2,5; a lyuk átm. 2. Lelt. sz. 55.956.1. (II. tábla 3.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarka letörött. Testén átfúrt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje barna, simított külseje sárgás-szürke. H. 9,5; m. 9; sz. a talpon 5; a hátón 2; a lyuk átm. 1. Lelt. sz. 55.954.1. (II. tábla 4.)

Tűzikutya egyik alsó saroktörödéke. Felső részén valószínűleg nagy ovális nyílás maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje fekete, simított külseje sárgás-szürke. H. 4,5; m. 9,5; sz. a talpon 6,5; a felső törésfelületen 6. Lelt. sz. 55.952.1. (II. tábla 5.)

Tűzikutya. Felső sarkán két-két kis szarv. Hegyik letörött. Testén két oldalról átfúrt, közepén összeszűkülő négy lyuk. Lekerekített háta turbánteleskeses fazettálású. Talpa teknősen bemélyed. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, eredetileg valószínűleg simított külseje repedezett, egyik hosszanti oldalán vörösré, a másikon sötét-szürkére égett, ugyanígy a háta is. H. a talpon 23; a hátón 21,2; m. a szarvaknál 9,5; a hátnál 9; sz. a talpon 5; a hátón 1,6; a talp homorulatának mélys. 3; sz. 3,7; a lyukak külső átm. 1,5. Lelt. sz. 55.957.1. (II. tábla 6.)

Tűzikutya egyik alsó saroktörödéke. Testén átfúrt lyuk. Talpa teknőszzerűen bemélyed. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje sárgás-szürke. H. 9,5; m. 9,7; sz. a talpon 4; a talp homorulatának sz. 3,5; mélys. 3; lyuk átm. 2,1. Rekonstr. m. a szarvaknál 11,8; a hátnál 11; sz. a hátón 2,2. Lelt. sz. 55.953.1. (II. tábla 7.)

Tűzikutya egyik alsó saroktörödéke. Testén átfúrt lyuk maradványa. Talpa teknőszzerűen bemélyed. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje vörösszürke. H. 7,5; m. 6,5; sz. a talpon 8,7; a talp homorulatának sz. 6; mélys. 1,5; a lyuk átm. 2. Rekonstr. m. a feltételezett szarvaknál 12,8; a hátnál 12; sz. a hátón 3. Lelt. sz. 55.951.1. (II. tábla 8.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarka letörött. Testén átfúrt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje sárgás-szürke, repedezett. H. 7,3; m. a hátnál 11; sz. a talpon 8; a hátón 2,7; a lyuk átm. 2,3. Lelt. sz. 55.955.1. (II. tábla 9.)

Tűzikutya középső részének töredéke. Testén két átfúrt lyuk. Háta ferden barázdált. A hát alatt az egyik oldalán három a másikon két hosszanti irányú barázda. Talpa teknősen bemélyed. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított, repedezett külseje szürkésvörös. H. 15; m. 12; sz. a talpon 7,1; a hátón 3,2; a talp homorulatának sz. 5,2; mélys. 1,3; a lyuk átm. 4. Lelt. sz. 55.948.1. (II. tábla 10.)

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

Tűzikutya egyik felének töredéke. Felső sarkán és hátának közepén hármas kis szarv, hegyük egy kivételével letörött. A hátón végigfutó, a keskeny oldalán függőleges barázda. Az oldalak elein ujjheggyel benyomkodott csipkés. Testén két átfúrt lyuk, az egyik hiányos. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje barna, erősen átégetett. Simított és repedezett külseje az egyik hosszanti oldalán világosbarna, a másikon vöröses. H. 12,7; m. a szarvaknál 8,7; a hátnál 6,4; sz. a talpon 5; a hátón 2,9; lyukak átm. 1,6. Rekonstr. h. a talpon 24; felül 19. Lelt. sz. 13.1950.25. (III. tábla 2.)

SZEKSZÁRDI MÚZEUM. (Lengyel ?)

Tűzikutya középső felső részének töredéke. Hosszanti oldalának kerek mélyedések maradványai. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje sárgás-szürke, simított külseje világosbarna. Hosszanti oldalán, különösen a hát felé eső részen sötét-szürkére égett. H. 10,6; m. 10. Rekonstr. m. 14; sz. a talpon 9; a hátón 3,6. Lelt. sz. 59.1230.1. (IV. tábla 9.)

Tűzikutya középső részének töredéke. Testén átfúrt lyuk maradványa. Mindkét hosszanti oldalán kissé ovális bemélyedésekkel borított. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, külseje az egyik hosszanti oldalán piszkos-fehér, különösen az ovális mélyedések belsejében, a másikon barnás-szürke. H. 12; sz. a hátón 3,4. Rekonstr. m. a hátnál 14; sz. a talpon 9; lyuk átm. 2. Lelt. sz. 59.1231.1. (IV. tábla 10.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Enyhén homorú háta a sarok fel felmagasodik. A hát és az oldalak által képzett élszedett részek kitéremlenek. Rosszul iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje viágos barnás-szürke.

K8 barnás-szürke. Kívül, belül erősen repedezett. A hátón, különösen a felső sarkon és a keskeny oldal felső részén égési nyomok. H. 13; m. a felnyúló saroknál 10,6; a hátnál 6,2; sz. a talpon és a hátón 7. Lelt. sz. 59.109.1. (VI. tábla 1.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Enyhén homorú háta a keskeny oldalán felmagasodik és a sarkokon, amelyek letörték, valószínűleg élek kitéremlenek és csorbák. Rosszul iszapolt anyaga mállékony. Belseje vörösésbarna, simított és repedezett külseje sárgás-szürke. H. 14,6; m. 16. Rekonstr. sz. a talpon és a hátón 11,4; m. a nyúlványoknál 17,2; a hátnál 12. Lelt. sz. 59.212.1. (VI. tábla 2.)

Valószínűleg padalaku tűzikutya egyik felső végének töredéke két szarvszerű nyúlvánnyal. Szélei ferden rovátkoltak. Külső oldala kis bütykökkel borított. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje szürkésbarna, külseje sárgásbarna. M. 7; sz. 5. Lelt. sz. 59.117.1. (X. tábla 7.)

SZOMBATHELYI MÚZEUM. (Velem?)

Tűzikutya egyik felének töredéke. Felső sarkán két kis szarv. Testén két átfúrt, belül összeszűkülő, kívül ujjheggyel kikerekített lyuk. Az egyik hiányos. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Felülete durván munkált. Belseje és külseje világos szürkésbarna. H. 9,4; m. a szarvaknál 6,6; a hátnál 6; sz. a talpon 5; a hátón 2,5; lyukak átm. kívül 2; belül 1. Rekonstr. h. a talpon 19; a szarvaknál 16; a hátón 14. Lelt. sz.: 54.505.15. (I. tábla 1.)

Tűzikutya egyik felének töredéke. Felső sarkán két kis szarv. Hegyik letörött. Hátán hármas fazettálás. Hosszanti oldalait vízszintes, keskeny oldalát függőleges széles és sekély barázdák borítják. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje világos sárgás-szürke. Hátán kormos folt. H. 7,5; m. a hátnál 5; sz. a hátón 3,6. Rekonstr. m. a szarvaknál 7,4; sz. a talpon 5. Lelt. sz.: 54.505.7. (I. tábla 2.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarka letörött. Mindkét hosszanti oldala vízszintes és függőleges barázdákkal borított. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje vörösésbarna. Két hosszanti oldalán és a hátán kormos foltok. H. 5,2; m. a hátnál 6; sz. a talpon 4; a hátón 12. Lelt. sz.: 54.505.2. (I. tábla 3.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarka egyetlen kis szarvszerű nyúlvánnyal. Mindkét hosszanti oldalán felül és alul négy vízszintes, oldalt három függőleges barázda. Függőleges barázdák borítják a keskeny oldalt is. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje világos barnás-szürke. H. 6; m. a szarvnál 8; a hátnál 7,2; sz. a talpon 5,7; a hátón 1,4. Lelt. sz.: 54.505.5. (I. tábla 5.)

Áttört idomú tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarka szarvszerű nyúlvánnyal magasodik. Mindkét hosszanti oldalának felső és oldalsó kerete széleinek

irányát követő barázdákkal borított. Keskeny oldalán három széles és sekély, függőleges barázdá. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje vörösbarna. Egyik hosszanti oldalán és a hátán sötétszürke, kormos szineződés. H. 5; m. a szarvnál 8; a hátnál 7; a nyílson 4; sz. a talpon 5,5; a hátán 1. Lelt. sz.: 54.505.6. (I. tábla 6.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Testén átfúrt lyuk maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égett. Belseje és simított külseje vörösbarna. H. 8; m. a hátnál 6,5; lyuk átm. 1,6. Lelt. sz.: 54.505.4. (I. tábla 9.)

Tűzikutya két végének töredéke. Az egyik felső sarkán két kis szarv csomkja. A hosszanti oldalakon két, a keskeny oldalon egy függőleges karcolt vonal. A keskeny oldal szélei ferdén rovátkoltak. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje szürke, minden oldalán kormos foltokkal. H. 4; m. 7,5; sz. a talpon 3. Lelt. sz.: 54.505.1-2. (I. tábla 10.)

Tűzikutya egyik felső végének töredéke, két kis szarvval. Testén átfúrt lyuk maradványa. Szélein és kissé homorú háta közepén rovátkolás. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje szürkésbarna. H. 6; m. 6,8; sz. a hátán 2,5. Rekonstr. m. a szarvaknál 9; a hátnál 8; sz. a talpon 4,4; lyuk átm. 2. Lelt. sz.: 54.505.10. (I. tábla 13.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Háta hiányzik. Testén átfúrt lyuk. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és simított külseje sárgásbarna. H. 10; m. 8; lyuk átm. 2. Rekonstr. m. a feltételezett szarvaknál 8; a hátnál 6,6; sz. a talpon 6; a hátán 2,4. Lelt. sz.: 54.505.9. (I. tábla 14.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Testén átfúrt lyuk maradványa. Hosszanti és keskeny oldalán függőleges barázdák. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje vörösbarna. H. 7,5; m. 9,3; sz. a talpon 7,6; lyuk átm. 2. Lelt. sz.: 54.505.8. (I. tábla 17.)

Tűzikutya egyik felének töredéke. Felső sarka letörött. Testén két átfúrt lyuk. Az egyik hiányos. Mindkét hosszanti oldalán, azok felső és oldalsó széleinek irányát követő hármas, a keskeny oldalon kettős barázdá. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje szürkésbarna. H. 11; m. 7,5; sz. a talpon 6; a hátán 2; lyukak átm. 1,3. Rekonstr. h. a talpon 25; felül a feltételezett szarvaknál 22,4; a szarvak között a hátán 18. Lelt. sz.: 54.505.1. (I. tábla 18.)

Tűzikutya talprészének töredéke. A talpon teknőszerű bemélyedés maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje világos szürkésbarna. H. 5,4; m. 4,8; sz. a talpon 5,2; a talp bemélyedésének sz. 2; mélys. 0,6. Lelt. sz.: 54.505.14. (XVI. tábla 1.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán két kis szarv. Hegy Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső sarkán két kis szarv. Hegyük letörött. Testén átfúrt lyuk maradványa. Hátán hosszanti barázdá, szélei rovátkoltak. Hosszanti oldalán függőleges sorban ujjbenyomás. Ujjbenyomásokkal borított keskeny oldala is. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje barna. H. 5,4; m. a szarvaknál 7,9; a hátnál 6,9; sz. a talpon 6,2; a hátán 1,9; a hát barázdájának sz. 1; mélys. 0,3; lyuk átm. 1,2. Lelt. sz.: 54.518.5. (XVI. tábla 3.)

Valószínűleg tűzikutya egyik hosszanti oldalának töredéke, barázdával képzett meander-motivummal. Aprókavicsal soványított anyaga erős égéstől repedezett. Belseje vörös, eredetileg simított külseje barna. H. 8; m. 6,6; sz. 5,1. Lelt. sz.: 54.507.6. (XVI. tábla 5.)

Tűzikutya egyik végének töredéke. Felső letört sarka valószínűleg állatfejben végződött. Testén két átfúrt lyuk. Az egyik hiányos. Talpán vályúszerű bemélyedés. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje vörös, simított külseje vörösbarna. Egyik hosszanti oldalán és hátán sötétszürke foltok. H. 9; m. a hátnál 9; sz. a talpon 4,2; a hátán 2,3; lyuk átm. 2,5; a talp mélyedésének mélys. 2,9. Rekonstr. h. a talpon 16,6; a fejeknél 22; a fejek között a hátán 16; m. a fejeknél 10,2; a talp mélyedésének sz. 2. Lelt. sz.: 54.562.5. (XVI. tábla 6.)

Valószínűleg állatfejes holdidőli fejtöredéke. Mindkét hosszanti oldalának szélein hármas barázdákból képzett zegzugdíszítmény, sarkaiknál két-két mélyített lencsével. A fej orra felfelé áll, szemét szintén mélyített lencse alkotja, a nyaktól redőszerűen képzett hármas barázdá választja el. Alsó részén, a feltételezett láb irányában ovális nyílás maradványa. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje barnászürke, simított külseje sárgászürke. Egyik hosszanti oldalán, a tarkón és az orron sötétszürke foltok. H. 8; m. 11,5; sz. 3. Rekonstr. h. a lábknál 44,5; a fejeknél 47,5; a hátán 23; m. a fejeknél 27; a hátnál 16; sz. a talpon 14; a hátán 3,5; lyuk mérete 3 x 2,4. Lelt. sz.: 54.505.12. (IX. tábla 4.)

Állatfejes holdidőli erősen kopott felületű nyaktöredéke. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje és külseje sárga. M. 7; vast. 4. Lelt. sz.: 54.505.13. (XIV. tábla 6.)

Állatfejes holdidőli törzsének töredéke nyak- és lábcsomkjával. Felületét a hát kivételével plasztikus szemölcsök borítják, a láb csomkját a törzstől körbe futó kettős borda választja el. Jól iszapolt anyaga téglakeménységűre égetett. Belseje világosbarna, külseje szürke. H. 10; m. 10; sz. a hátán 3,4. Lelt. sz.: 54.505.3. (XIV. tábla 7.)

II. Tipológia. Formai és felületi jellemzők

A magyarországi tűzikutyák és holdidőlok formai jellemzőinek egybevetéséből sajátos tipológiai sor bontakozik ki (XVIII.). Fejlődésének irányát azonos alapformákon a teriomorf elemek, szarvak, állatfejek, kettős állatalak fokozatos, mindjobban hangsúlyozott kialakulása jelzi. A sort feltételezésünk szerint valószínűleg az a típus indíthatta el, amelynek alapidoma még közelebb van a hasábhöz, mint a tűzikutyákra

általában jellemző nemesfémrúd-alakzathoz. Többnyire homorú hátuk két vége felhúzott és egymáshoz ívelten kapcsolódó két hegyes, vagy tompa, néha már szarvjellegű csúcsban végződők. Jellegzetesen nagyméretű példányai Lengyelről valók (VI. 3-7), lényegesen kisebbek Szeghalom környékéről (VII.). = *A típus*.

E feltételezeten kezdő típust már a mind kifejezettebb nemesfémrúd-idom, a többnyire vízszintes hát és a szarvak határozottabb megformálása jellemzi. Vannak egyszerű példányaik, de leggyakoribb a felső sarkaikon kettős szarv típus, mint Velemen (I.), az Esztergomi Múzeumban (II.) és Zöröghegyen (1-3). Előfordult még Külsővaton (III, 1.), Helembán (IV. 1.), Budapesten a Sztrégova utcában és a békásmegyeri Vízművek területén (X, 1-2.). = *B₁ típus*.

Több változatukon a szarvak multiplikációja tűnik fel, mint egy sághegyi töredék felső sarkán három egy csoportban (III. 3.), háromszor kettős szarv szintén sághegyi (III. 4.), egy lelhely nélküli (III, 2.) és háromszor három egy Budapest Fehérvár úti példányon (V, 1.). Az utóbbiakat a két felső sarkon és a hát közepén képezték ki. *B₂ típus*.

Egyik háromszarvú kisköszegi töredéken a tűzikutya alapidoma lábakká formálódva pad alakot ölt (X, 5.). Lehet, hogy e némileg időljellegű, de határozott teriomorf elemeket még nem tartalmazó típushoz tartozik a szintén pad alakú kiegészített töredék a békásmegyeri Vízművek területéről (X, 4.). = *B₃ típus*.

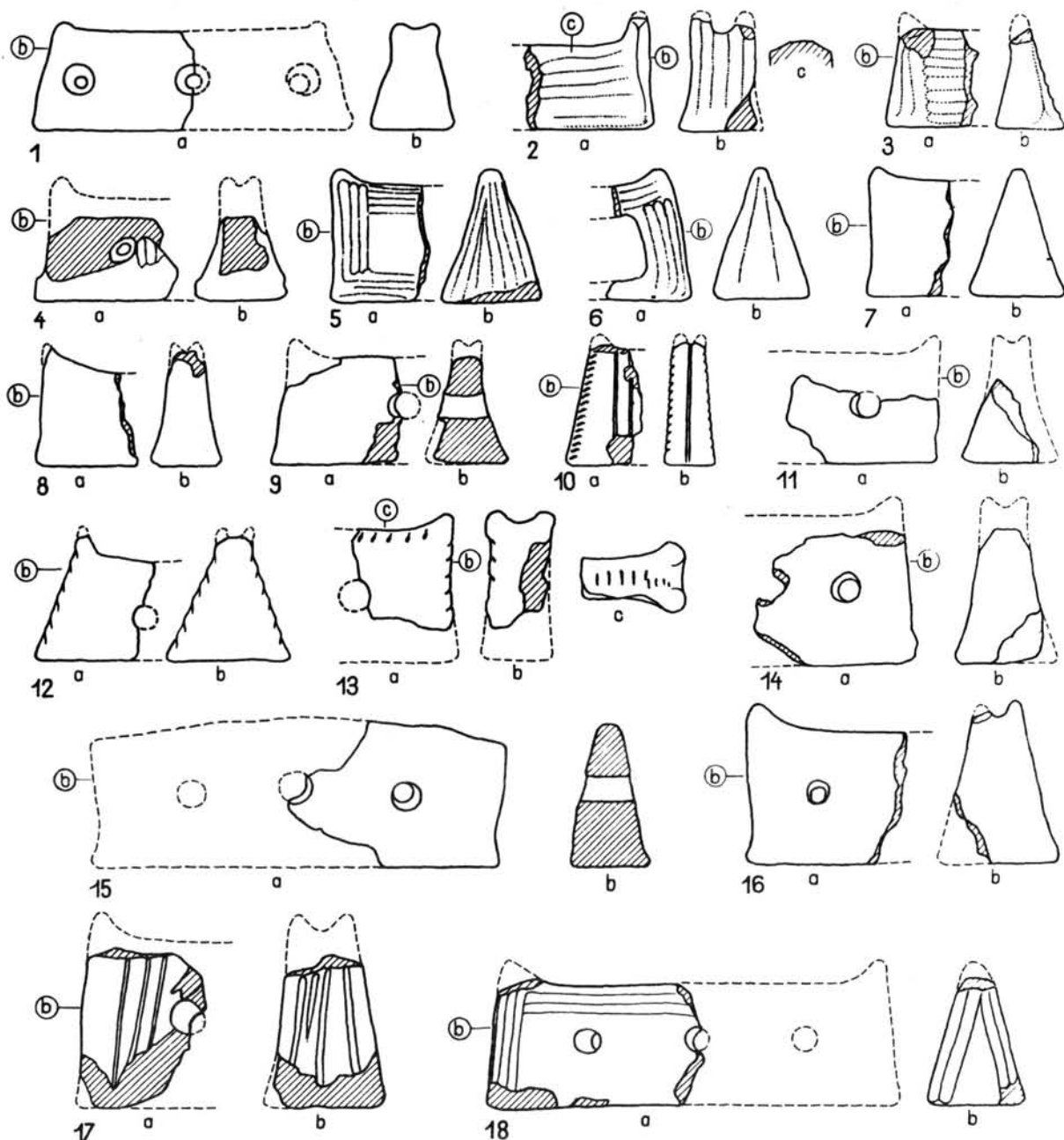
A következők már az állatfej végződésű típusok kialakulását szemléltetik. Kezdetét az a típus, amelyen az állat pofarésztét a nemesfémrúd-idom szarvai alatt levő kis bütyök jelzi, mint egy sághegyi (III, 5.) és egy velemi (VIII, 1.) töredék. = *C₁ típus*.

Ez fejlődik tovább a még mindig korábbi alapidomon azáltal, hogy sarkaikon az állatfejeket rövid nyakkal önállóan képezik ki. A fejek mindig sematikusak és kifelé néznek. Legjellegzetesebb példányaik Zöröghegyről valók (4-6.). Az egyikük oldalán levő emlők alapján arra következtethetünk, hogy a fejekkel nőtény bovidafejt ábrázolhattak (5.). A Zöröghegyeken kívül csupán Lengyelről ismerünk egy biztosan ehhez a típushoz tartozó töredéket (VIII, 4.). Egy csákberényi (VIII, 11.) és két velemi (VIII, 9-10.) valószínűleg szintén idesorolható. = *C₂ típus*.

A teriomorf jelleg kifejelesztése vezetett ahhoz az első idoltípushoz, amelyen az eddigi nemesfémrúd-idom sematikus lábakká, meg többnyire hosszú és viszonylag vékony törzssé alakul át és a törzs két végéből kinyúló továbbra is kifelé néző és ugyancsak sematikus bovidafejek nyaka ívelt profillal jelentősen meghosszabbodik. Kapcsolata a korábbi típusokkal korántsem pusztán tipológiai spekuláció. Nyilvánvalóvá teszi egy kisköszegi töredék, amely őrzi még a korábbi *B₁* típus szarvpárját, oldalnézete a nyak alatt teljesen azonos e típus oldalnézetével (VIII, 5 és 32.). E kettős állat zömök törzsű, háromlábú ép példánya egy fejtöredékkel együtt Budapesten, a békásmegyeri Vízművek területén (VIII, 6-7.), egy kétlábú, karcsú törzsű Velemen (VIII, 8.) került elő, és ilyen típusú idollá egészíthetünk ki két kis zöröghegyi töredéket is (26-27.). = *C₃ típus*.

Továbbiakban egyes részei jelentős változáson mennek át. Először valószínűleg csupán befelé fordul, és közelebb kerül egymáshoz hosszú nyakú fejük, de kiképzésük azonos marad az előzővel. Megőrzik korábbi sematikus bovida jellegüket is. Ennek a típusnak a létezésére következtethetünk egy zalaszentiváni töredék rekonstrukciójából. (X, 8.). = *D₁ típus*.

A következő igen elterjedt és számos változattal képviselt típuson megváltozik a hosszú nyakú, befelé fordított fejek sematikus jellege. Általában realiztikus lesz és már nem nőtény bovidát, hanem jól felismerhetően többnyire csavart szarvú kos-, egy esetben bikafejet ábrázolnak. A hosszú és mindjobban elvékonyodó nyakrészt gyakran támasztó lécek kapcsolják, biztosítják a törzshöz. E lécek rendszerint rácsmintát alkotnak (XI, 5, XII, 2-3, XIII, 5.), de akad olyan példány is, amelyen a léceket küllös kerék helyettesíti (X, 9.).

I. tábla. 4, 7–8, 11–12, 15–16; Velem; 1–3, 5–6, 9–10, 13–14, 17–18: lelőhelye ismeretlen. 1–18: Szombathelyi Múzeum

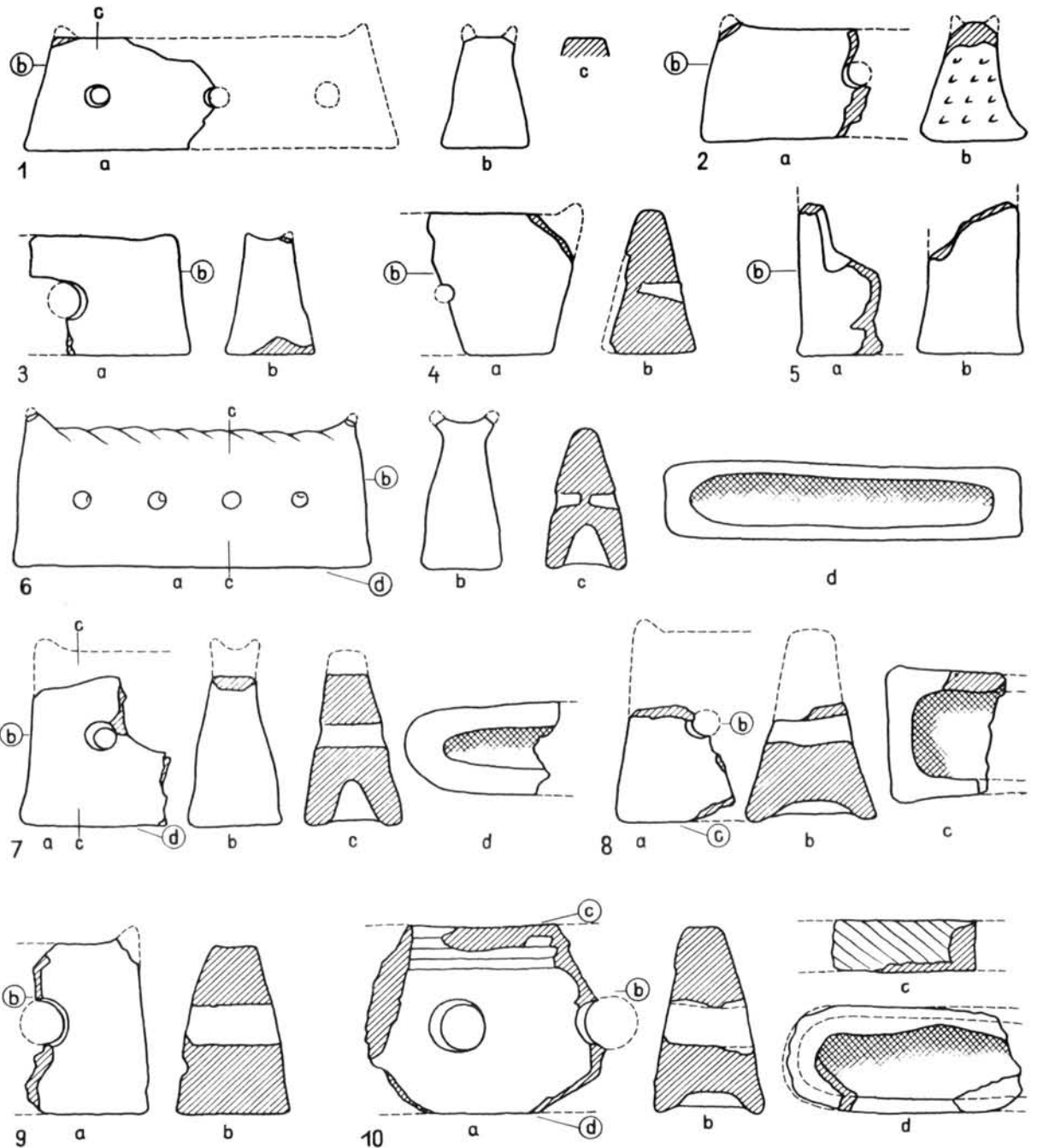
Taf. I. 4, 7–8, 11–12, 15–16; Velem; 1–3, 5–6, 9–10, 13–14, 17–18: Fundort unbekannt. 1–18: Museum von Szombathely.

Lábaik is változatos képet mutatnak. Előfordul közöttük egyetlen hengeres lábon álló példány (XI, 4.), javarészü lábai azonban már közvetlenül a törzs alatt kettéválnak és kétszer, háromszor két szétterpesztett lábat képeznek (XI, 5–6, XII, 3, XIV, 1.). Nagy példányaik kivétel nélkül hatlábúak. A lábak egyébként sematikus formáltak. Egyikük kifelé fordított lábfejen ujjak jelölése is megfigyelhető (XI, 6.). Többnyire egész felületüket kalenderbergi stílusú reliefszítmények borítják. Több mint kétharmaduk Sopronból és környékéről való, a többi Velemről, Zalaszentivánról, Szalacs-káról és Lengyelről (X–XV.). = D_2 típus.

Mint a B_2 típusú tűzikutyán, a D_2 -re következő idolon is

megfigyelhető készítőik multiplikációra való hajlama. Itt azonban már nem a szarvak, hanem a fejek sokszorozódnak. Igaz, hogy eddig csak egyetlen Sopron-várhegyi példányon volt e jelenség megfigyelhető (XV, 10.). Törzsének végeiből nem egy, hanem két-két hátrafelé hajló szarvasbika (?) feje nyúlik ki. Egy-egy bütykös agancsuk (?) ennek megfelelően összesen négy ferde támasztó lécekként kapcsolódik a törzshöz. Minden más része azonos jellegű az előzőével. Talán egy D_3 típus képviselője.

Ezzel a feltételezett típussal zárul a tipológiai sor, amelyet a legjellegzetesebb hazai tűzikutyák és holdidolok alapján állítottam össze. Nem használtam fel néhány olyan egyedülálló

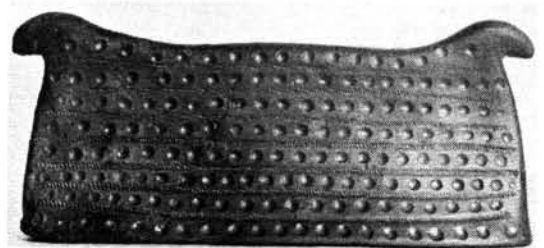
II. tábla. 1–10: lelőhelye ismeretlen. Esztergomi Balassa Múzeum

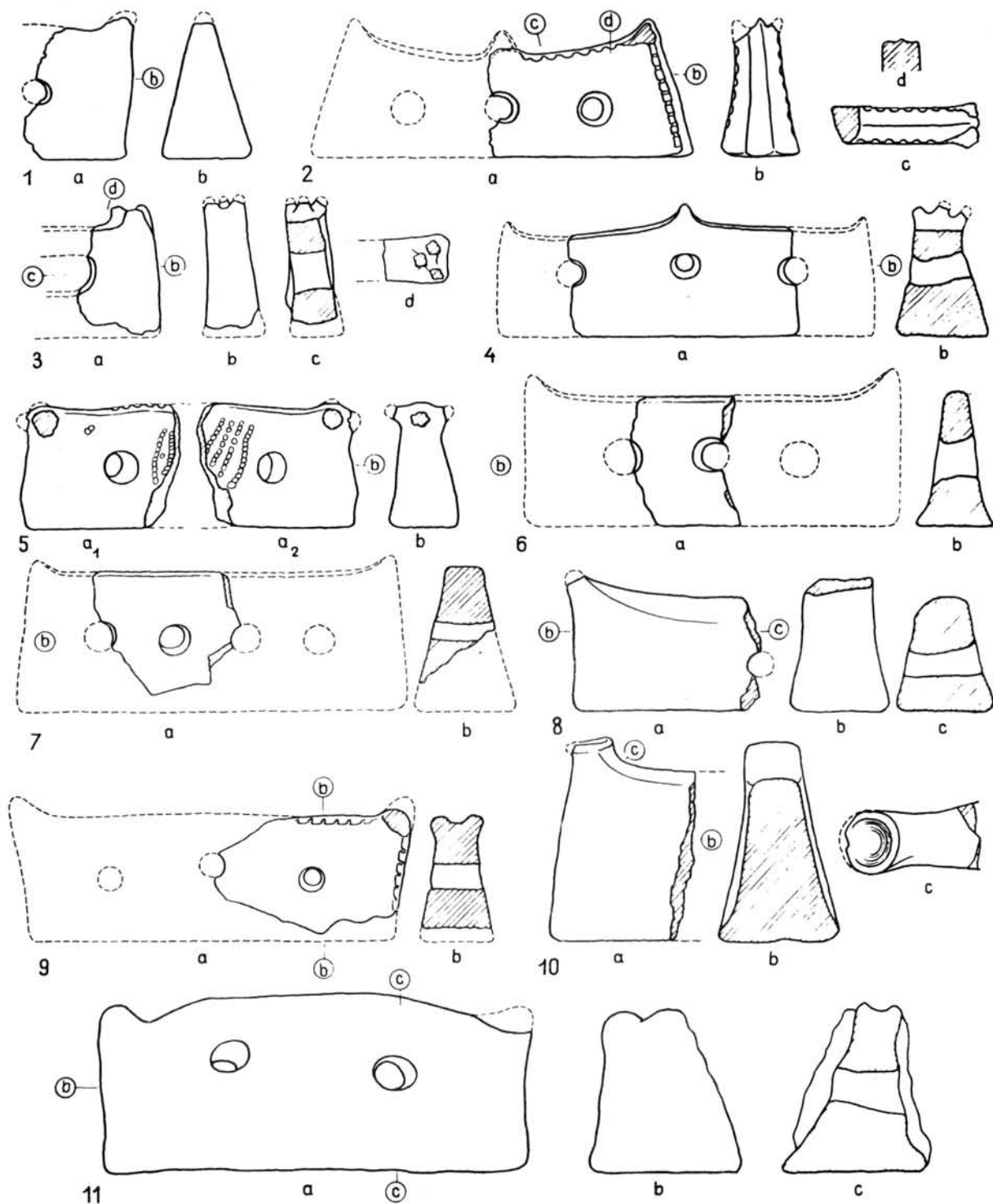
Taf. II. 1–10: Fundort unbekannt. Balassa-Museum von Esztergom.

magyarországi leletet, amelynek formája csak külföldi analógiák alapján magyarázható, idegen típusok ritka hazai változatának tekinthető.

Ilyen mindenekeelőtt az a velemi töredék, amelynek alapidoma, állatfejnek értelmezhető, lefelé hajló két felső sarka, sőt ornamentikája is (IX, 3, 33.) rheinhesseni leletekkel (SCHUMACHER, K. 1917, 18. kép 13–14. ábra) mutat meg-

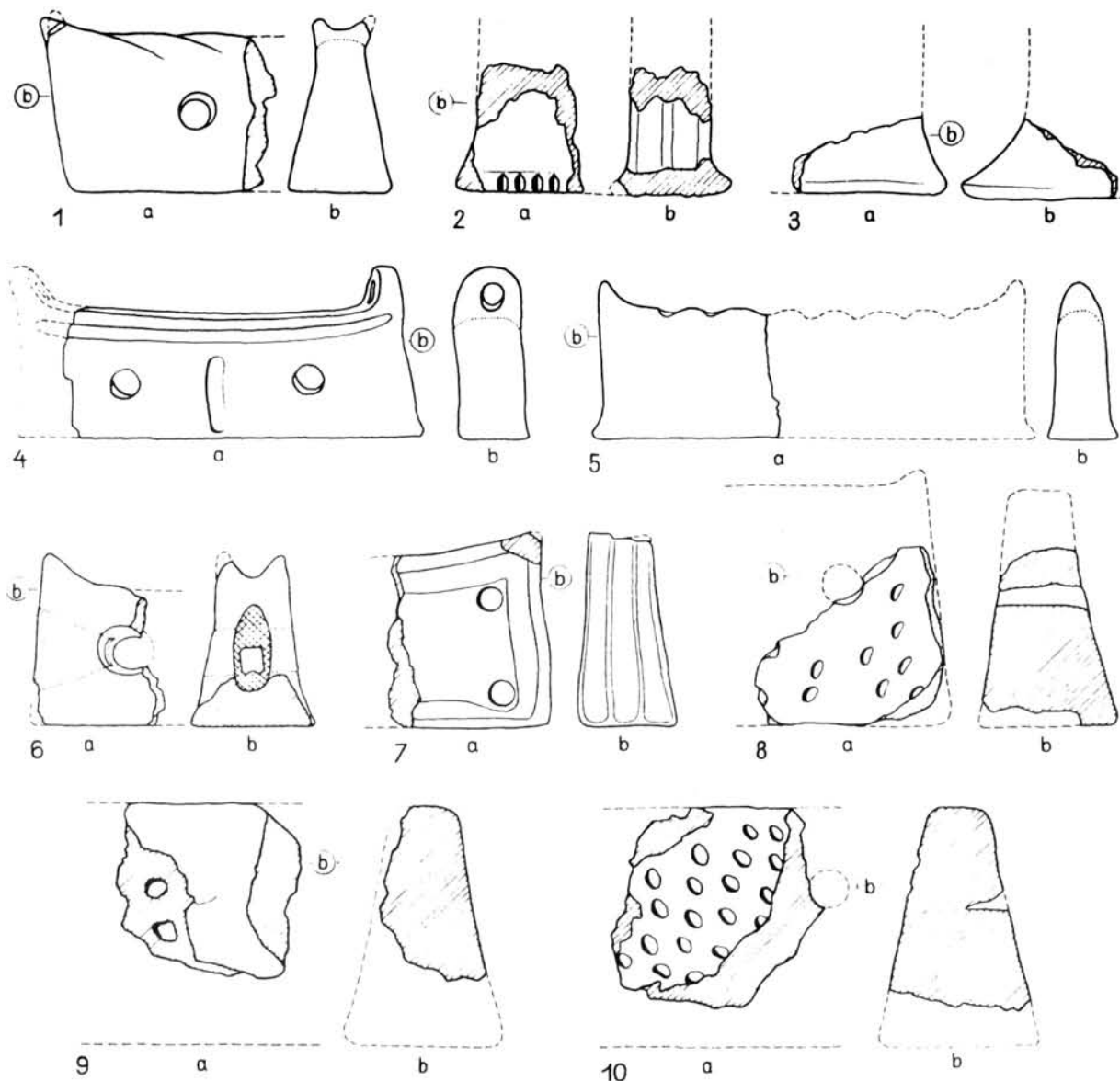
33. ábra. Tűzikutya rekonstrukciója. Ld. még IX, 3. Velem
Abb. 33. Feuerbock, Rekonstruktion. Siehe noch IX, 3.
Velem

III. tábla. 1: Külsővat; 2: lelőhelye ismeretlen; 3–11: Sághegy.
 1: Pápai Múzeum; 2–11: Magyar Nemzeti Múzeum

Taf. III. 1: Külsővat; 2: Fundort unbekannt; 3–11: Sághegy
 1: Museum von Pápa; 2–11: Nationalmuseum.

IV. tábla. 1: Helemba; 2–8: Lengyel; 9–10: lelőhelye ismeretlen. 1: Magyar Nemzeti Múzeum; 2–10: Szekszárdi Múzeum

Taf. IV. 1: Helemba; 2–8: Lengyel; 9–10: Fundort unbekannt. 1: Nationalmuseum; 2–10: Museum von Szekszárd.

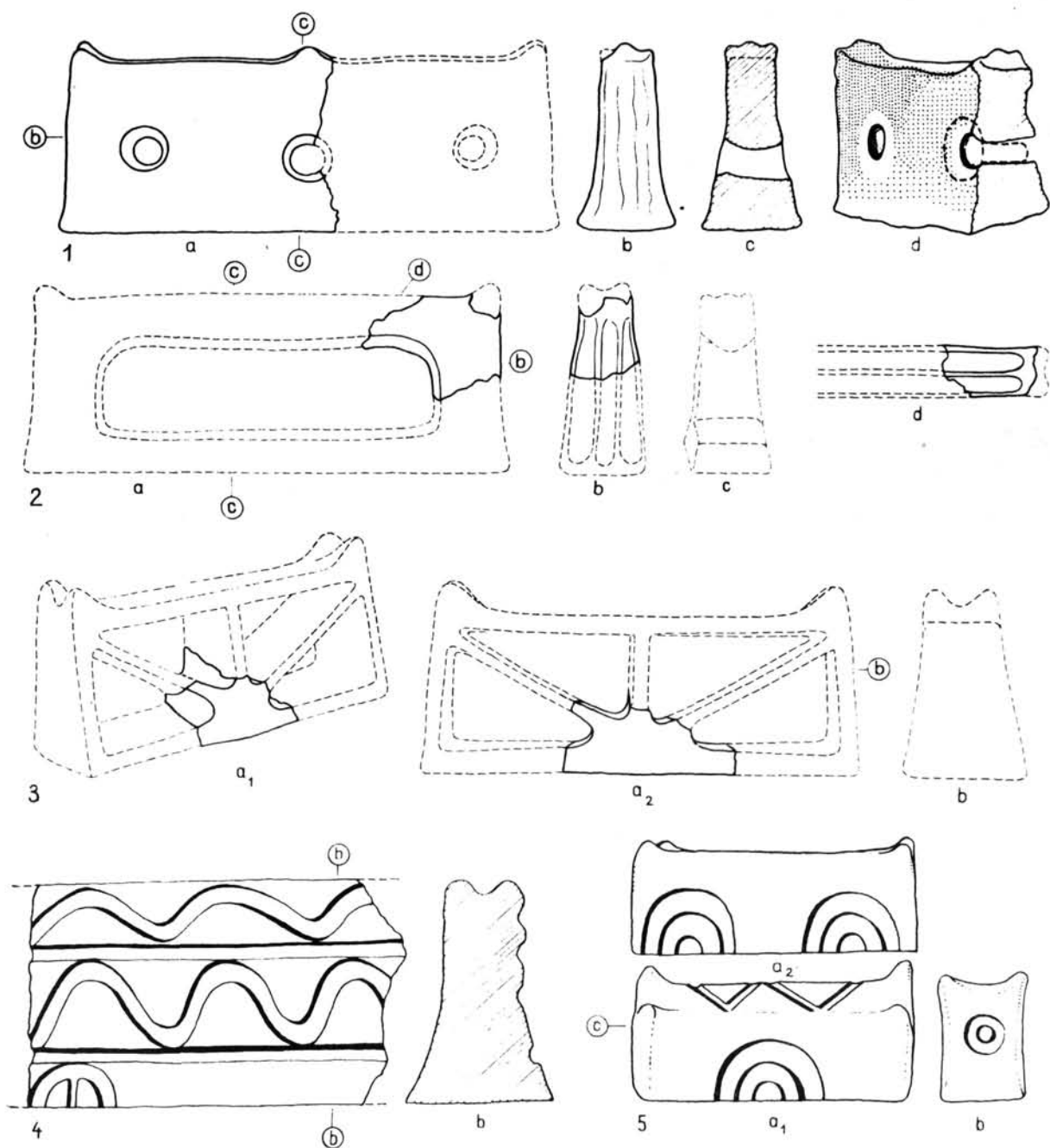
lepi azonosságot (IX, 1–2.). E Rajna-vidéki típus továbbfejlesztésének sajátos változata egy másik, feltehetően szintén velemi lelet. Állatfejet, az orr jellegzetes tartásából következően, talán sertésfejet ábrázol (IX, 4, 34.). Rajna-vidéki kapcsolatra utal profiljának vonalvezetése, oldalnézete és ornamentikája. Szokatlanul nagy mérete alapján a hazai C₃ típus-hoz hasonló kétlábú idol részének tételezhetjük fel.

Távoli típusok sajátos kombinációja figyelhető meg egy harmadik velemi leleten is (XVII, 4, 35.). A tálka, amely alsó részét képezi és egyé formált vele dél-németországi példányokra utal. Ezeket szintén, ha nem is tálakra, de úgynevezett áldozati tányérokra, korongokra rögzítették (XVII, 2–3). Kettős, befelé hajló szarvat ábrázoló teste viszont jellegzetesen svájci (XVII, 1.), de Bajorországban is előforduló

típus megfelelője (XVII, 5.). Hazai sajátosság a mindkét oldalon bemélyített három lyuk, amelyeknek azonban egyike sem megy ezúttal keresztül a testen.

Ugyancsak dél-németországi és svájci mintákra vezethető vissza a kúpcserép formává rekonstruált zöröghegyi töredék (31 a–b). Bár a német „Firstziegel”-típus (31 c) e magyarországi változaton eléggé módosult. Kissé ívelt falai egyenesek lettek, két végének felmagasodó korongjait végeiktől kissé beljebb, a hazai B₁ típusoknak megfelelően, két-két szarvvellegű bütyök helyettesíti.

Az A típusú lengyeli, meg szeghalmi példányokat kivéve a legtöbb tűzikutyát átfúrt lyukak jellemzik. A B₁–C₂ típusuk java részén három van, de akad kettős, mint egy sághegyin (III, 11), egy lengyelin (IV, 4), és négy is, egy esztergomi

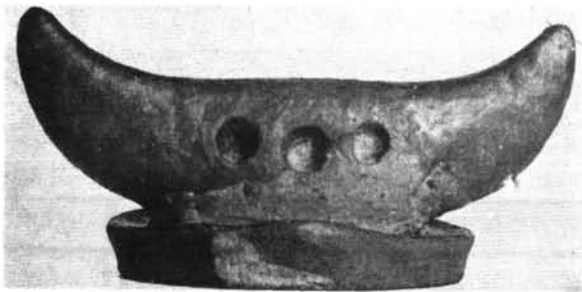
V. tábla. 1, 3: Budapest, Fehérvári út; 2: Budapest, Békásmegyér; 4: Quedlinburg; 5: Breslau. 1-3: Budapesti Történelmi Múzeum; 4: Schirvitz, K. (Ein seltener Fund aus dem Harzgebiet Mannus 16 (1924), 74-77. 1. 5. kép) után; 5: Seger, H. (i. m. 1. kép) után

Taf. V. 1,3: Budapest, Fehérvári út; 2: Budapest, Békásmegyér; 4: Quedlinburg; 5: Breslau. 1-3: Historisches Museum der Stadt Budapest; 4: Nach K. Schirvitz (Ein seltener Fund aus dem Harzgebiet = Mannus 16 (1924), S. 74-77. Abb. 5); 5: Nach H. Seger (a. a. O. Abb. 1).

34. ábra. Holdidol állatfej töredéke. Ld. még IX, 4. Szombathelyi Múzeum

Abb. 34. Mondidol, Fragment eines Tierkopfes. Siehe noch IX, 4. Museum von Szombathely

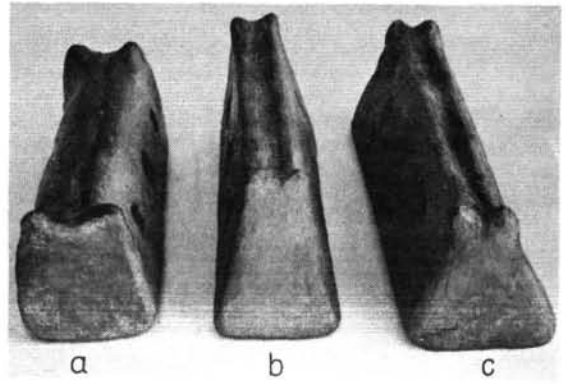
35. ábra. Szarvalakú tűzikutya rekonstrukciója. Ld. még XVII, 4. Velem

Abb. 35. Hornförmiger Feuerbock, Rekonstruktion. Siehe noch XVII, 4. Velem

múzeumban levőn (II, 6), meg egy másik sághegyin (III, 7). Mindig a test közepén helyezkednek el. Csupán egy lengyeli B₁ típusú töredék keskeny oldalán jelentkezik ovális nyílás is torkollik be a hosszanti oldalon levő szélső, kerek lyukba (IV, 6). A kerek lyukak legtöbbször 1,5 és 2 cm között váltakozik. Leggyakoribb a 2 cm-es. A legszűkebb 0,8 cm egy velemié (I, 4.), a legtágabb 4 cm-es egy esztergomi múzeumban levőé (II, 10.). Az oválisok mérete általában nagyobb. Az említett lengyeli keskeny oldalán 5 x 3 cm. (IV, 6.).

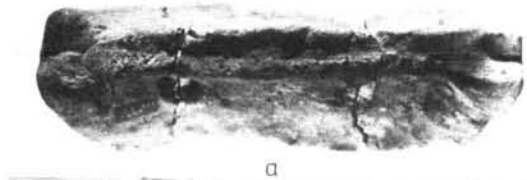
Néhány töredék nyílásának megmaradt formájából és méretéből arra következtethetünk, hogy a B₁ és C₂ típusúaknak volt áttört változata is. Ezeken az alapidom már csak keretét képezte a teljesen kitágult nyílásnak. Ilyen lehetett egy velemi (I, 6.), egy Budapest–békásmegyei (V, 2.), meg egy lengyeli (VIII, 4.) ép példánya, és ilyennek tételeztük fel rekonstrukcióján a Budapest–Fehérvári úti töredékhez tartozó keretet is. (V, 3.).

Egyébként ami az egész test méreteit illeti, az átlag kis

36. ábra. Tűzikutyák rekonstrukciói, hátukon vályúszerű árkolással (a-c). Ld. még 3,1,2. Zöröghegy

Abb. 36. Feuerböcke, Rekonstruktionen, an ihrem Rücken mit Kannelierung (a-c). Siehe noch 3, 1, 2. Zöröghegy

a

b

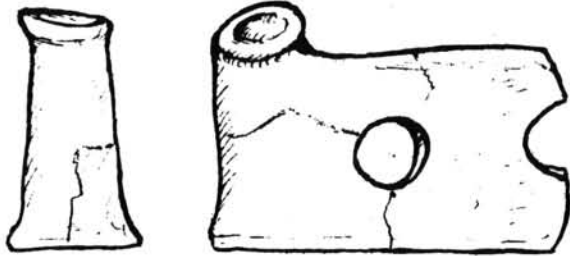
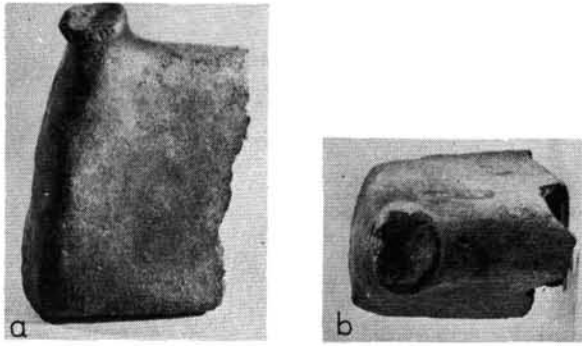
37. ábra. Tűzikutya, hátán (a) vályúszerű árkolással. Ld. még III, 11. Sághegy

Abb. 37. Feuerbock, am Rücken (a) mit Kannelierung. Siehe noch III, 11. Sághegy

méretű B₁ típusú zöröghegyiek és a még ezeknél is kisebb velemiek (I, 1–12.) mellett jelentkezik eléggé nagy méretűek, mint az A típusú lengyeli (VI.). A szeghalmiak ismét kisebbek (VII.). Viszonylag nagyok a C₃ típusú idolkok (26–27 és VIII, 6–8.). A D₂ típusú idolkok között találjuk a legkisebbeket, de a legnagyobbakat is. Akad csupán 13,2, 16,6 és 18 cm hosszú soproni példány (XI, 1–3.), a magyarfalvi ezzel szemben 49,4 (XII, 3.) a balfi 57 cm (XI, 6.).

Amennyire az ép és rekonstruálható leletek alapján megállapítható, huszonegy B₁, B₂ és C₁ típusú tűzikutya közül hús háthossza nem éri el a 20 cm-t. Két C₃ típusú idolk törzse 6 és 20 cm-es (VIII, 6, 8), a D₂ típusú kalanderbergieké, az egy balfit kivéve 4 és 15 cm közé esik, a balfié 40 cm (XI, 6.). Csupán az A típusú nagyméretű lengyeli példányok ívelt hátának hossza a csúcok között lehetett 24 és 30 cm (VI, 3, 5, 7.). A kisebb szeghalmiak háta: 11 és 13 cm (VII.).

154 különböző származású és típusú lelet megvizsgálása az anyag java részének gondos megmunkálására, iszapolására,

C

38. ábra. Tűzikutya egyik végének töredéke oldal- (a) és felülnézetben (b) felső sarkán is csészeszerű kiképzéssel. Ld. még III, 10. Sághegy. Azonos formájú töredék Stičnáról, Foltiny (i. m. 1970. II. t. 2. ábra) után (c)

Abb. 38. Feuerbock, Fragment des einen Endes in Seitenansicht (a) und Aufsicht (b), an der oberen Ecke mit kleiner schalenförmiger Ausbildung. Siehe noch III, 10. Sághegy. Fragment von ähnlicher Form aus Stična, nach Foltiny (a. a. O. 1970. Taf. II, Abb. 2) (c)

39. ábra. Madáralakú askos a békásmegyeri temetőből
Abb. 39. Vogelförmiges Askos-Gefäß aus dem Gräberfeld von Békásmegyer

égetésére és felületi kidolgozására mutat. Csupán 7 rossz iszapolású, és csak 6 mállékony. Egyenlőtlenül formált, durva felületű alig akad. Utólagos repedéseket 8 példány felületén észleltünk. Ezek lelőhelyük telepének pusztulásakor, tűzvészben keletkezettek.

A B típusú tűzikutyák és a C₃ típusú idolk általában ritkán és gyéren díszítettek. 57 közöttük az összes C₃ típusú, egyáltalában nem. Az egész felületen csupán 6 (I, 2-3, 5-6, IV, 8-10.). Leggyakoribb díszítő elemük a függőleges, vízszintes és ferde barázda, rovátkolás, bevagdolás, bebökődött lencsedísz, pontsor, mélyített és pasztikus fűzérdísz, ritkábban vízszintes és ferde fazettálás, turbántekercs. Ez utóbbit ld. I, 12, II, 6, IV, 1. A díszítmények előfordulnak minden oldalukon, az éleken és a háton is.

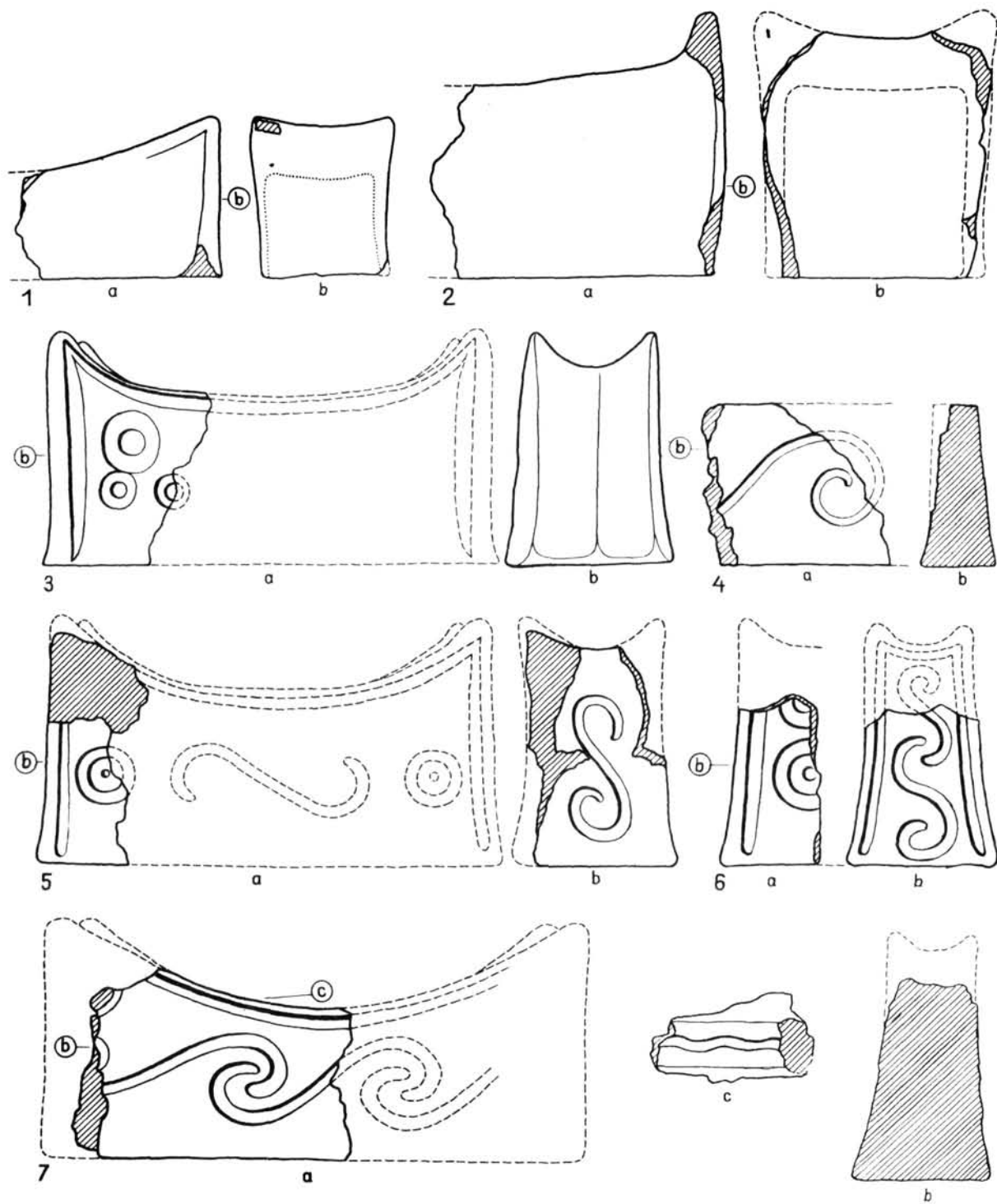
Az eddigiekkel ellentétben dúsán díszített az A típusú tűzikutyák java része és a D₂-D₃ típusú idolk minden aránya. Az A típusúak közül a nagyobb lengyeliek barázdált ornamentikáját keretbe foglalt korongok, egyedül álló és egymásba kapcsolt álló és fekvő S-formák, meg hullámvonal képezik (VI, 3-7.). A szeghalmiak oldalait valóságilag megtöltik a szintén keretbe foglalt barázdált és karcolt díszítő elemek. Barázdáltak a korongok, kettes és hármas elrendezésben a test közepén, akár csak a B₁-B₂ és a C₁-C₂ típusúak lyukai. Minden más díszítő elemük karcolt, mint a fel-, vagy lefelé fordított ágú fenyőfamina, egyenes, hullám, és zezgúg vonal, pont, meg pontsor többféle kombinációban. A belőlük alkotott kép egy-egy példány hosszanti oldalán különböző, a keskeny oldalakon azonos. Hátuk a lengyeliektől eltérően mindig díszítetlen. (VII.)

Úgyszólván teljesen beborítja a kalenderbergi stílusú reliefszobrászat a D₂-D₃ típusú idolváltozatok külsejét (XI-XV, XVII, 6.), csak a törzs alsó és a lábak belső felülete, néha a törzs háta díszítetlen. Leggyakoribb eleme a rendszert barázdákkal képzett, bevagdalt élű léc. Többnyire a törzs oldalán, sűrűn egymás mellett háromszögeket alkotnak fonatszerű elrendezésben, a nyakon függőleges, szögbe futó, vagy haránt irányú nyalábokat, közvetlenül a fej alatt redőket. A függőleges nyalábokat gyűrű fogja át. Függőlegesen, vízszintesen, vagy ék alakban sorakozva takarják a lábakat is.

Másik gyakori díszítőelemük a pasztikus szemölcs. Vagy az egész testet fedik, sűrűn, egymás mellett rendszertelenül, vagy párhuzamos sorokat képezve vonulnak végig az idolk törzsén és nyakán. Vannak példányok, amelyeken a törzs alját határolják, a lábak tövét és a kifelé hajló lábfejeket, mintegy ujjakat jelölve. Néha kis kúp alakú formálva a lécekbeől képzett háromszögek belsejében és hegyén láthatók. Díszítik a henger alakú támasztóléceket is.

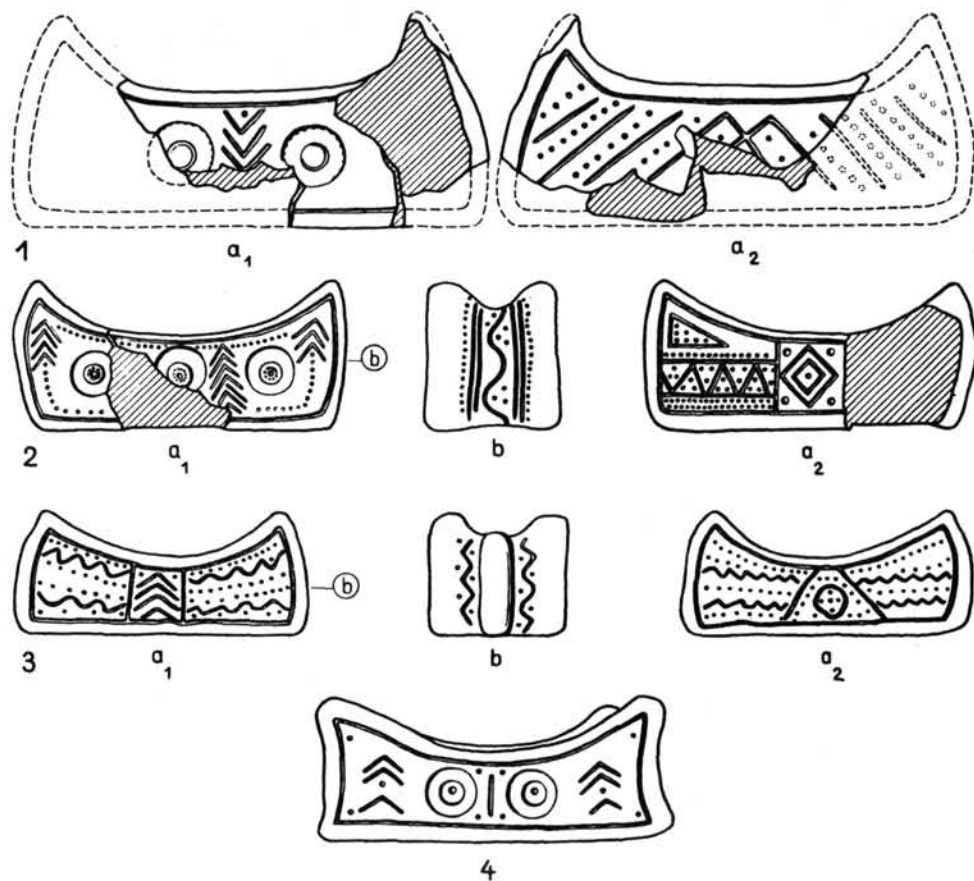
Két kalenderbergi stílusban díszített idolk jelentkezik a lengyeli és szeghalmi A típusú tűzikutyákról már ismert korong is. Az egyik szintén lengyeli lelet törzsének oldalán lelő és hegyben összefutó lécen belül és kívül, összesen öt (XIII, 3.), a másik, Sopron-várhelyin egyetlen koncentrikusan képzett kettős korong, közepén szemölccsel. (XI, 3.). Korong helyett pasztikus küllős kerék illeszkedik a sopronkereszúri idolk nyaka és támasztóléce közé (X, 9.).

Két problematikus velemi töredéken nálunk eddig egyedülálló díszítmény látható. Valószínűleg mindkettő nagyméretű tűzikutya alsó része. Az egyik díszítményét vízszintes barázda és a talp között karcolt háromszögek sora képezi, bennük három-három kerek mélyedéssel (XVI, 4.), a másikon ugyancsak vízszintes barázda és a talp között meandermotívum (XVI, 5.). Ilyen meandermotívummal díszített tűzikutya-töredéket közöl SCHMID, W. ALFONSI után Estéből (SCHMID, W. 1915, 298, 101. kép). Külföldi típusok jellegzetes ornamentikája lehet, akár csak a két másik Rajna-vidéki eredetű velemi töredéké. Közülük a tűzikutya idomú példány mind a négy oldalát, még a hátát is, mélyített pontokból, karcolt sűrű, kis rovátkákból és cikk-cakkokból képzett sorok alkotják, egymást váltva, több kombinációban. A belőlük formált kép a két hosszanti oldalon és a háton különböző, a keskeny oldalakon azonos (IX, 3, 33.). A másik ugyancsak

VI. tábla. 3, 4-7: Lengyel; 1-2: lelőhelye ismeretlen. 1-7: Szekszárdi Múzeum

Taf. VI. 3,4-7: Lengyel; 1-2: Fundort unbekannt. 1-7: Museum von Szekszárd.

VII. tábla. 1,3: Szeghalom környéke; 2: Szeghalom, Cigányhalom; 4: Szeghalom, Kovácshalom. 1–3: Magyar Nemzeti Múzeum; 4: Debreceni Múzeum

Taf. VII. 1,3: Umgebung von Szeghalom; 2: Szeghalom, Čigányhalom; 4: Szeghalom, Kovácshalom. 1–3: Nationalmuseum; 4: Museum von Debrecen.

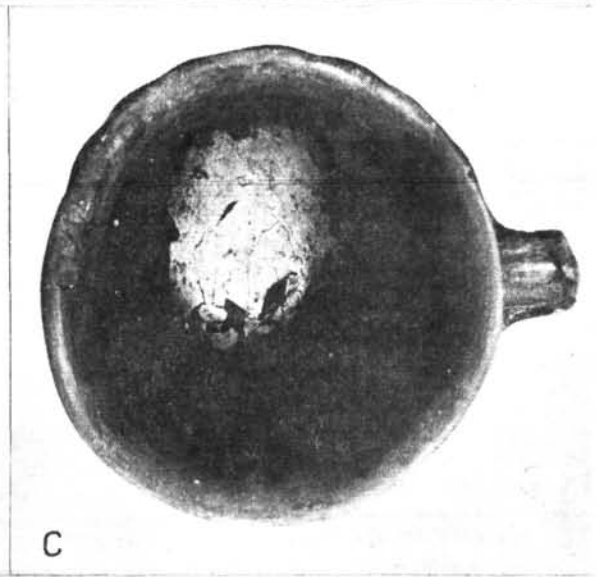
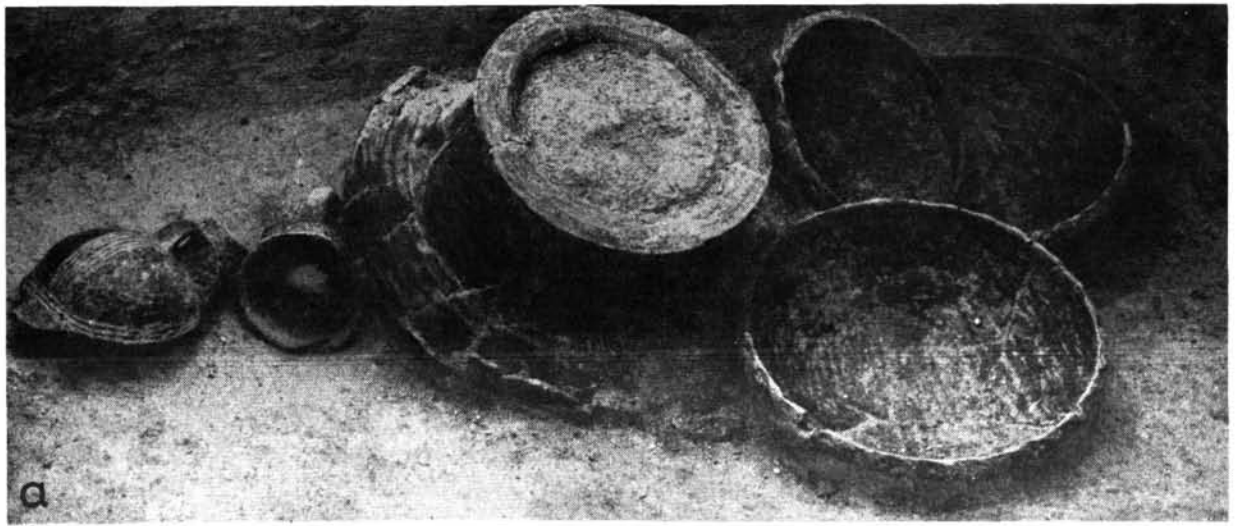
azonos Rajna-vidéki hatásra mutató sematikus fej- és nyaktöredék díszítménye a nyak külső szélén végigvonuló, hármás, mélyített vonalú cikk-cakksorból áll, hegyükön két-két ponttal. Hármás ívelt vonal jelzi a nyak redőit is, egy pont a szem helyét (IX, 4, 34.).

Az idegen típusúak közül díszítetlen a kettős szarv alakú, ugyancsak velemi lelet (XVII, 4, 35.) és valószínűleg a kúpcserép típusúnak rekonstruált zöröghegyi is (31, c), jóllehet mindkettőjük mintái általában díszítettek.

Ha számba vesszük a tárgyalta leletek színeit, arra az eredményre jutunk, hogy egyöntetűen tiszta színű igen kevés közöttük. Az előforduló barna, szürke, sárga és vörös többféle árnyalatban keveredik rajtuk, bizonyára a keramikai égetésnek az agyag összetételére gyakorolt kémiai hatás szerint. Az egyes típusokon minden színárnyalat képviselve van, legfeljebb típuscsoportonként figyelhetünk meg némi különbséget. Az A típusúak közül néhány lengyeli többnyire sárga tónusú, narancssárga is. A szeghalmiak inkább barnásak. Az A, B és a C típusúakon szintén a barna árnyalatok dominálnak, míg a D típusúak között az előzőkhöz viszonyítva több a sárga és a vörös. Kifejezetten fekete, egyöntetű szín a zöröghegyi kúpcserép idomú töredék kivételével (31 a–b) egy sincs.

Sötétszürke és kormosfekete szín összefüggő felületen, vagy kisebb-nagyobb foltokban utólagos, de megállapíthatóan nem erős és tartós égetéstől származhatott. Különösen a hosszanti oldalak hátfelé eső részein, főként pedig a háton, illetőleg mint több zöröghegyi (2, 3, 7, 36 a–c) és egy kiskőszegi (X, 5.) példány tanúsítja, a háton végigfutó vályúszerű barázdában, illetőleg kettős, viszonylag széles kanellurában figyelhetők meg. Ilyen barázdákat a háton kizárólag a B típusú tűzikutyákon találunk. Egy sághegyi példány hátán levő vályúkban valószínűleg azért nem volt kormos folt, mert tűzésben alaposan összeégett, és restaurálásakor még tisztára is sikálták (III, 11, 37 a). Egyedülálló az az ugyancsak B típus jellegű, szintén sághegyi tűzikutya-töredék, amelynek felső sarkán a szokásos szarvakat kis csésze helyettesíti. Az egész tárgyon csupán e csészécskében észleltünk kormos foltokat (III, 10, 38 a–b). Hasonló csészécskés tűzikutya-töredéket ismerünk a stičnai erődített telep egyik házából (GABROVEC–FREY–FOLTINY, 1970, 8. kép 2 a–b).

Az egész felületen csak elvétve jelentkeznek kormos foltok, mint két, valószínűleg velemi eredetűn (I, 3, 10.). Szembetűnő jelenség, hogy többnyire inkább az egyik hosszanti oldalon és egyúttal a háton is észlelhetők. Így egy békásme-

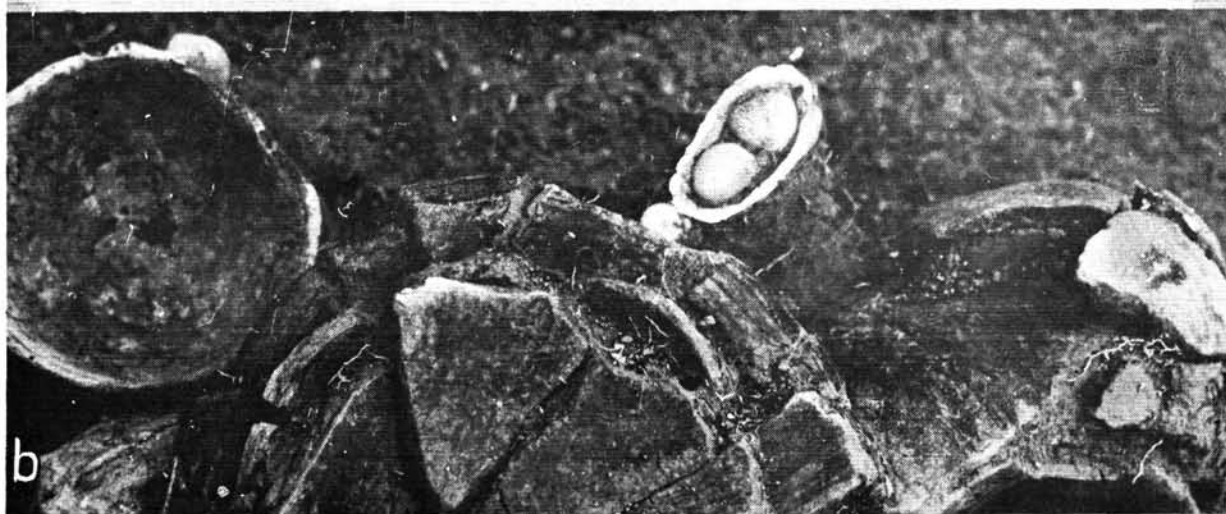

40. ábra. Madáralakú askos, mellette korsó
búbosvöcsök-tojással (a); a korsó (b), tojás a korsóban (c).
Vadliba-tojás töredéke sírban az urna mellett (d).
Békásmegyer

Abb. 40. Vogelförmiges Askos-Gefäß, neben ihm ein Krug
mit dem Ei eines Haubentauchers (a), der Krug (b), Ei im
Krug (c). Fragment eines Wildgänseies im Grab neben der
Urne (d). Békásmegyer

a

b

41. ábra. Tojásalakú dunakavics az urna mellett (a), két dunakavics kagylóban (b). Békásmegyér

Abb. 41. Eiförmiger Donaukies neben der Urne (a), zwei Donaukiesstücke im Muschel (b). Békásmegyér

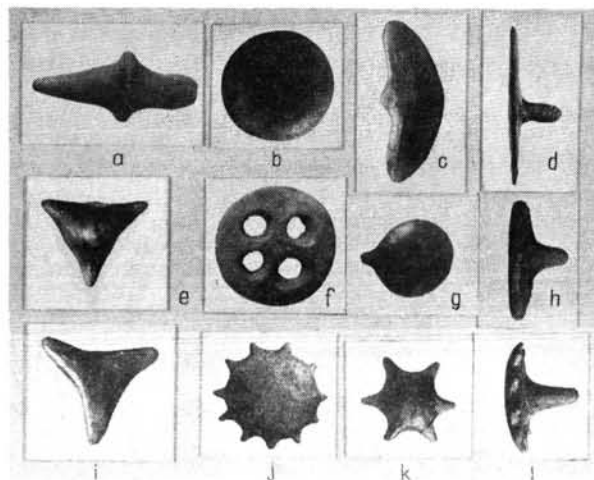
42. ábra. „Csizmaedény”-rhyton. Békásmegyer, temető

Abb. 42. „Stiefelgefäß”-Rhyton. Békásmegyer, Gräberfeld

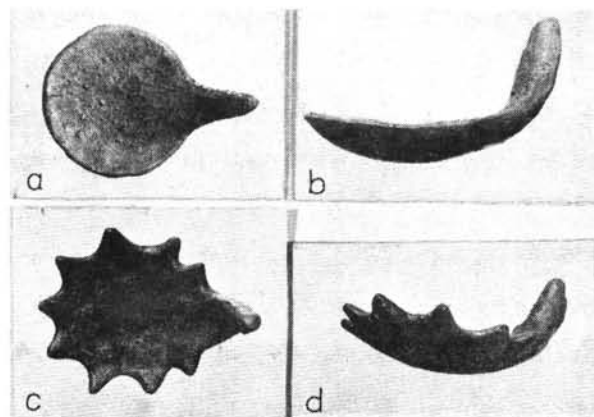
43. ábra. Bronzszögekkel díszített tál rekonstrukciós képe. Békásmegyer, temető

Abb. 43. Mit Bronzenägeln verzierte Schüssel, rekonstruiert. Békásmegyer, Gräberfeld

45. ábra. Agyagból formált asztrális kultusztárgyak legjellemzőbb példányai: sugár (a), napkorong (b), hold két nézetben (c–d), csillag két nézetben (e–i), napkerék két nézetben (f, h), egysugarú napkorong (g), sugárkoszorús napkorong két nézetben (j, l), sugárkoszorús napkorong, vagy csillag (k). Békásmegyer, temető

Abb. 45. Charakteristischste Exemplare der aus Ton geformten astralen Kultgegenstände: Strahl (a), Sonnenscheibe (b), Mond in zwei Ansichten (c–d), Stern in zwei Ansichten (e–i), Sonnenrad in zwei Ansichten (f, h), einstrahlige Sonnenscheibe (g), Sonnenscheibe mit Strahlenkranz in zwei Ansichten (j, l), Sonnenscheibe mit Strahlenkranz oder Stern (k). Békásmegyer, Gräberfeld

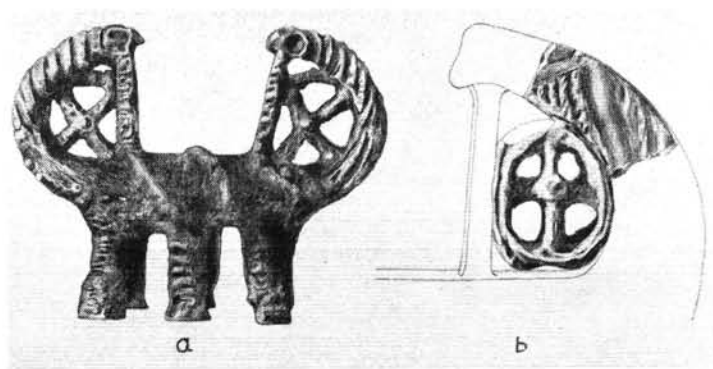
46. Agyagból formált soláris kanalak: korongos (a–b) és sugárkoszorús típus (c–d). Békásmegyer, temető

Abb. 46. Aus Ton geformte solare Löffel: Typen mit Scheibe (a–b) und Strahlenkranz (c–d). Békásmegyer, Gräberfeld

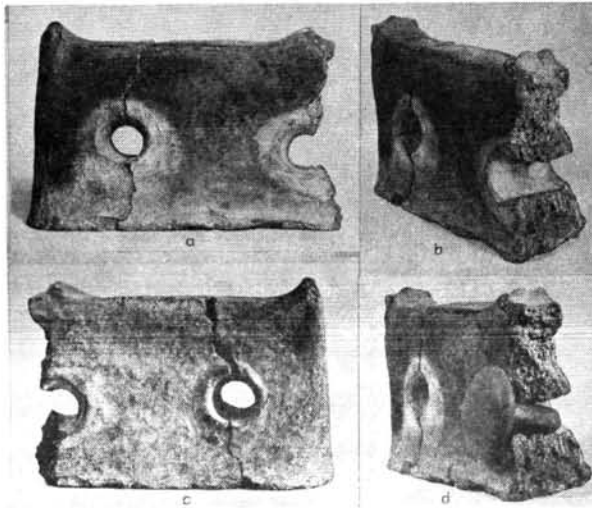
44. ábra. Agyagból formált asztrális kultusztárgyak a sír urnájában. Békásmegyér

Abb. 44. Aus Ton geformte astrale Kultgegenstände in der Urne des Grabes. Békásmegyér

48. ábra. Holdidolokba illesztett küllős napkerekek: Au a. L. Menghin (Die österreichische Alpen 71. kép) után (a) és Paulik, J. (i. m. l. kép) után (b)

Abb. 48. In Mondidole eingefügte Speichersonnenräder: Nach Au a. L. Menghin (Die österreichischen Alpen, Abb. 71) (a) und nach J. Paulik (a. a. O. Abb. 1) (b)

47. ábra. Tűzikutya egyik felének töredéke kormos felületrészekkel: az egyik kormos (a), a másik korommentes (b) hosszanti oldal, a középső lyuk korommentes belseje (b), napkorong beillesztése a lyukba, mint a kormos részek eloszlásának hipotétikus magyarázata (d). A fogantyús napkorong plasztelin másolat. L.d. még V, 1. Budapest–Fehérvári út

Abb. 47. Feuerbock, Fragment der einen Hälfte mit russigen Oberflächenteilen: russige Längsseite (a), russfreie Längsseite (b), russfreie Innere der mittleren Öffnung (b), Einfügung der Sonnenscheibe in die Öffnung, als hypothetische Erklärung der Verteilung der russigen Stellen (d). Plastilinkopie der Sonnenscheibe mit Griff. Siehe noch V, 1. Budapest–Fehérvári út

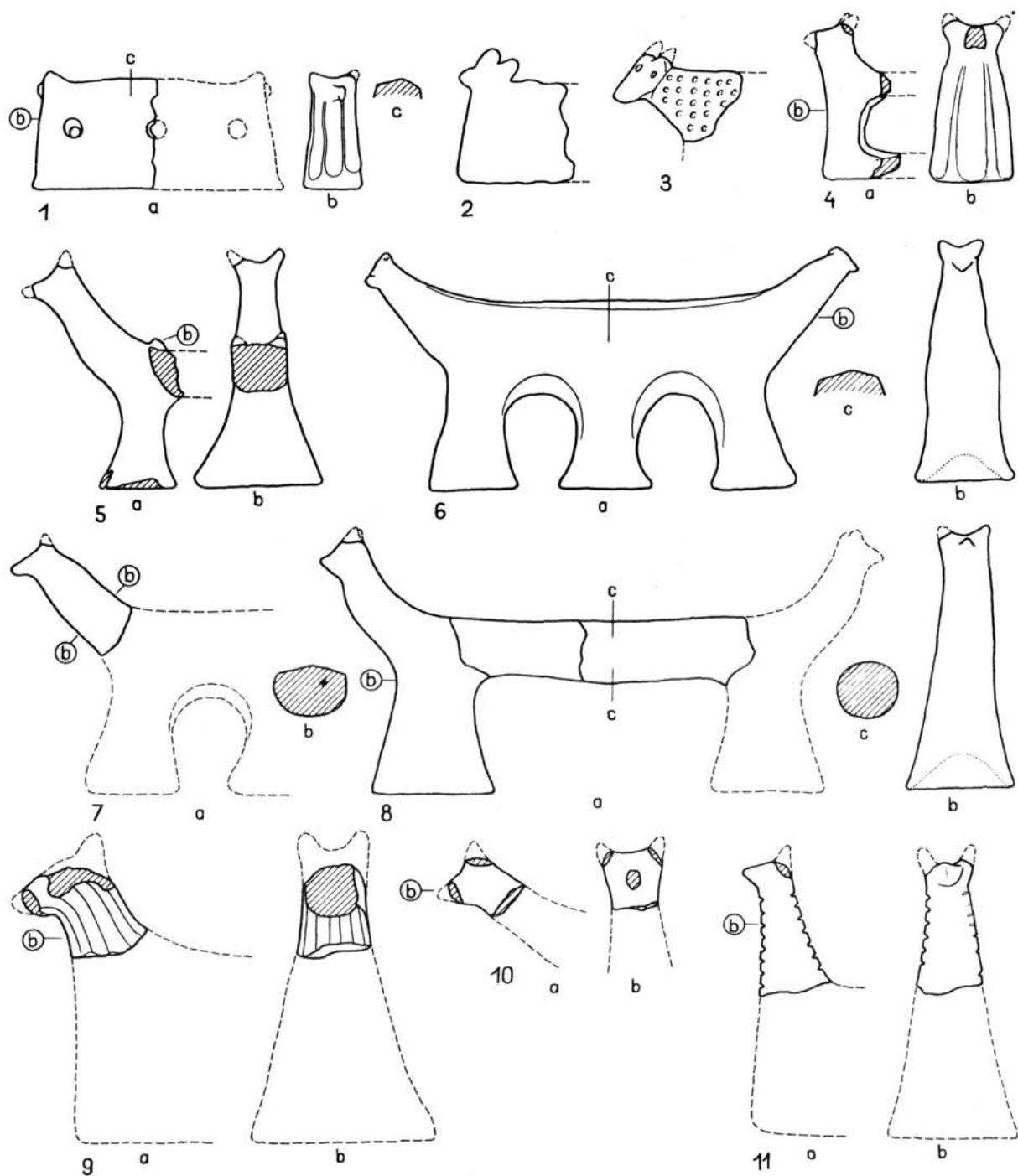
49. ábra. Ablakos urna. Békásmegyer, temető
Abb. 49. Urne mit fensterförmiger Öffnung. Békásmegyer, Gräberfeld

50. ábra. Fedeles urna léleklyukkal. Békásmegyer, temető
Abb. 50. Urne mit Deckel und „Seelenloch“. Békásmegyer, Gräberfeld

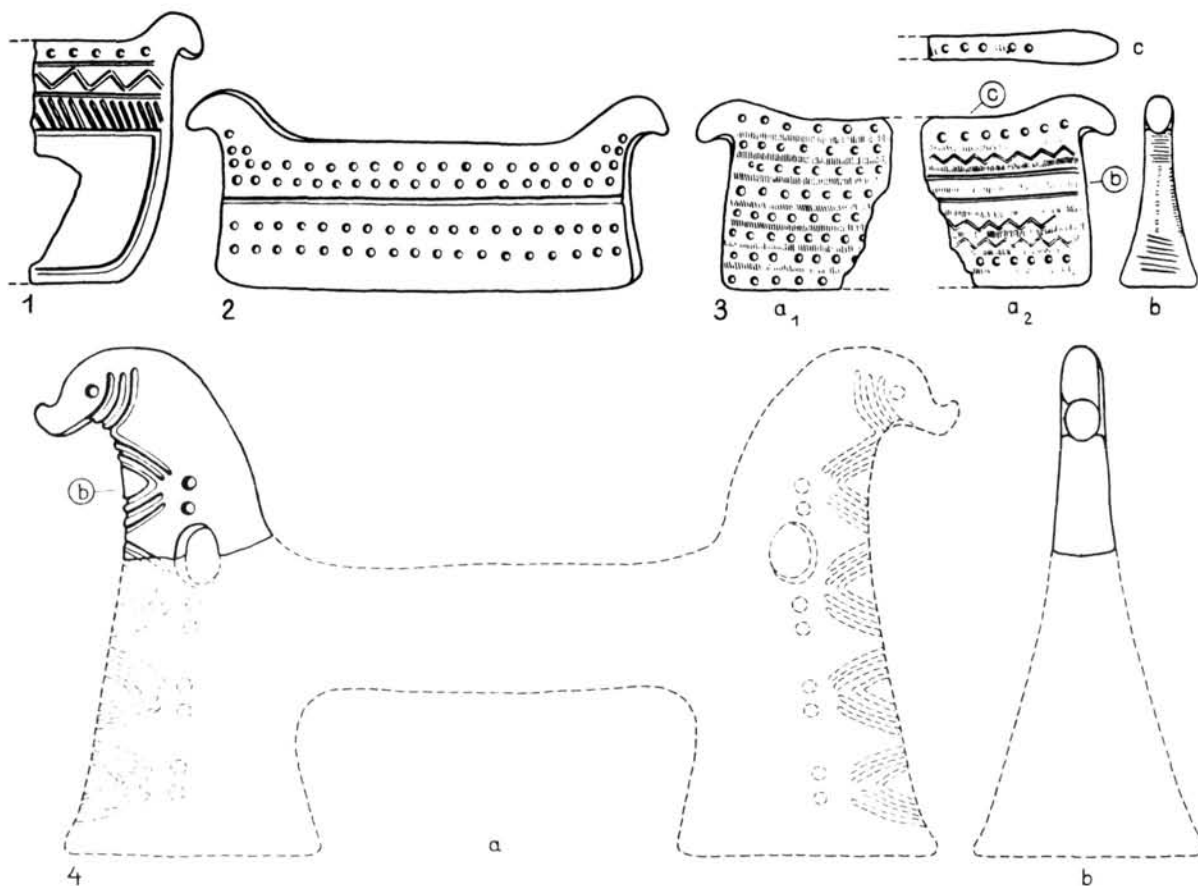

51. ábra. Léleklyuk alsó párkánya. Békásmegyer, temető
Abb. 51. Unterer hervorspringender Teil des „Seelenloches“. Békásmegyer, Gräberfeld

VIII. tábla. 1, 8–10: Velem; 4: Lengyel; 5: Kiskőszeg; 6–7: Budapest, Békásmegyér; 11: Csákberény; 2: Stillfried; 3: Iggelheim. 1, 8–10: Szombathelyi Múzeum; 4: Szekszárdi Múzeum; 5: Magyar Nemzeti Múzeum; 6–7: Budapesti Történeti Múzeum; 11: Székesfehérvári Múzeum; 2: Nischer-Falkenhof (i. m. 12. kép) után; 3: Dehn, W. (Ein pfälzischer Feuerbock Germania 24 (1940) 1. kép) után

Taf. VIII. 1,8–10: Velem; 4: Lengyel; 5: Kiskőszeg; 6–7: Budapest, Békásmegyér; 11: Csákberény; 2: Stillfried; 3: Iggelheim. 1,8–10: Museum von Szombathely; 4: Museum von Szekszárd; 5: Nationalmuseum; 6–7: Historisches Museum der Stadt Budapest; 11: Museum von Székesfehérvár; 2: Nach Nischer-Falkenhof (a. a. O. Abb. 12); Nach W. Dehm (Ein pfälzischer Feuerbock = Germania 24 (1940) Abb. 1.).

IX. tábla. 3: Velem; 4: lelőhelye ismeretlen; 1–2: Rheinhessen (Schumacher, K. (i. m. 13–14. kép) után

Taf. IX. 3: Velem; 4: Fundort unbekannt; 1–2: Rheinhessen. Nach K. Schumacher (a. a. O. Abb. 13–14).

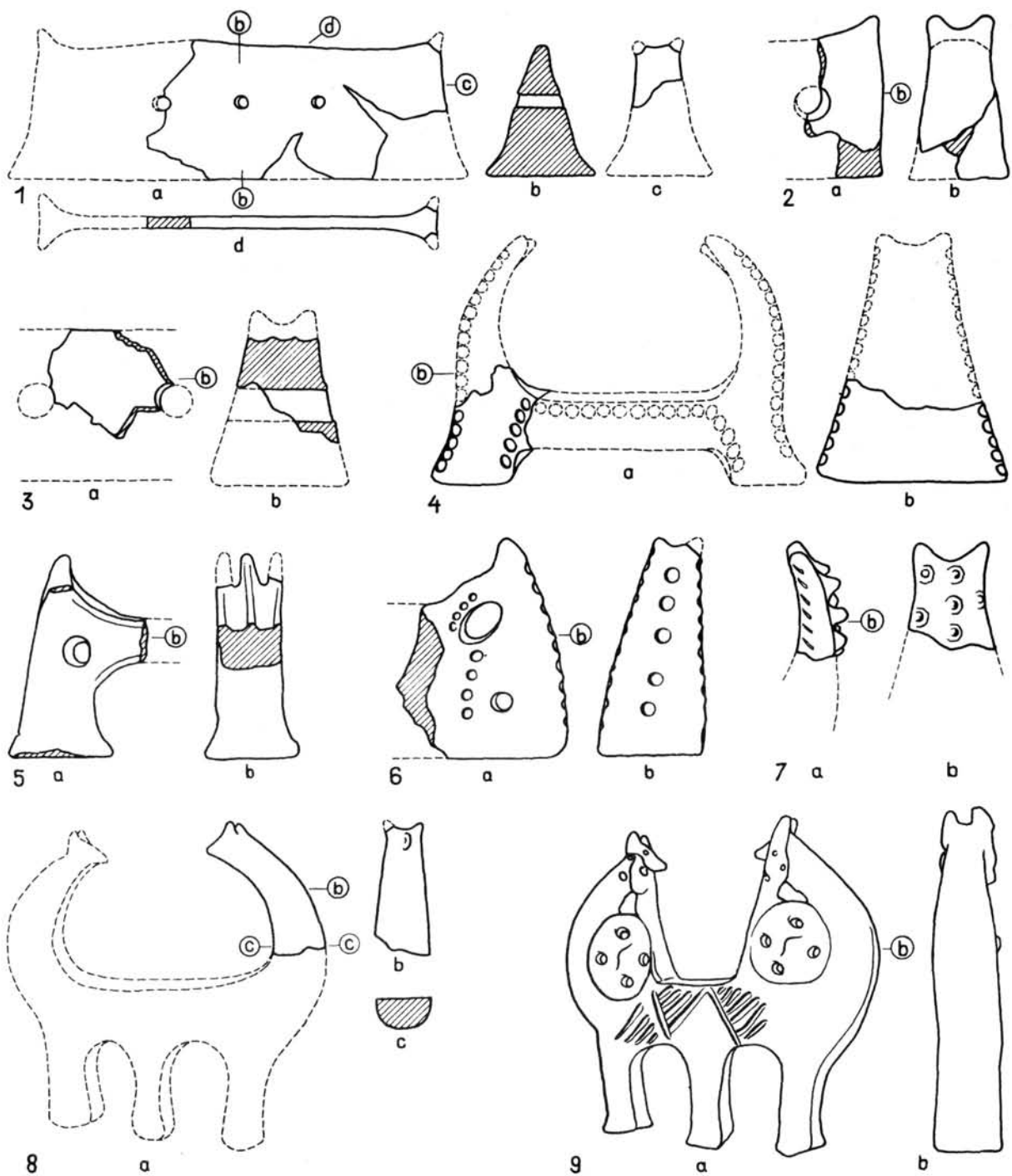
gyerin (X, 2), két lengyelin (VI, 6, VIII, 4.), egy sághegyin (III, 6.) és két velemín (I, 6, XVI, 6.). Figyelemre méltó változatuk egy B₂ típusú Budapest–Fehérvári úti töredék. Ugyancsak egyik hosszanti oldala és a háta kormosfekete, de a lyukakat körülvevő korong alakú rész és a lyukak belseje megmaradt az alapfelület sárgásszürke színében, itt nyilván nem érte a tűz füstje (V, 1, 47).

Egyik hosszanti oldalrészén, a hátán, vagy együtt mind a kettőn jelentkezik utólagos tűz hatásának a nyoma több idolon is. Zöröghegyről (26, 27.), Békásmegyerről (VIII, 6, XII, 2.), Sopron–Károlymagaslatról (XI, 1.), Várhelyről (XI, 5, XV, 6.), Velemről (VIII, 8.), egy feltételezhetően velemín (IX, 4.) és két zalaszentiváni (X, 8, XIV, 2.).

Különösen említésre méltó több tűzikutya és idól fehér bevonata. Egy A típusú lengyeli töredékkel kapcsolatban említi WOSINSKY (1890, 63.), hogy csupán egyik oldala fehér bevonatú. Azóta úgy látszik már letisztították róla (VI, 7.). Fehér bevonat nyomai állapíthatók meg a B₁ típusú Külsővat–Bánhalma pusztai töredéken (III, 1.). Kétségtelen, hogy

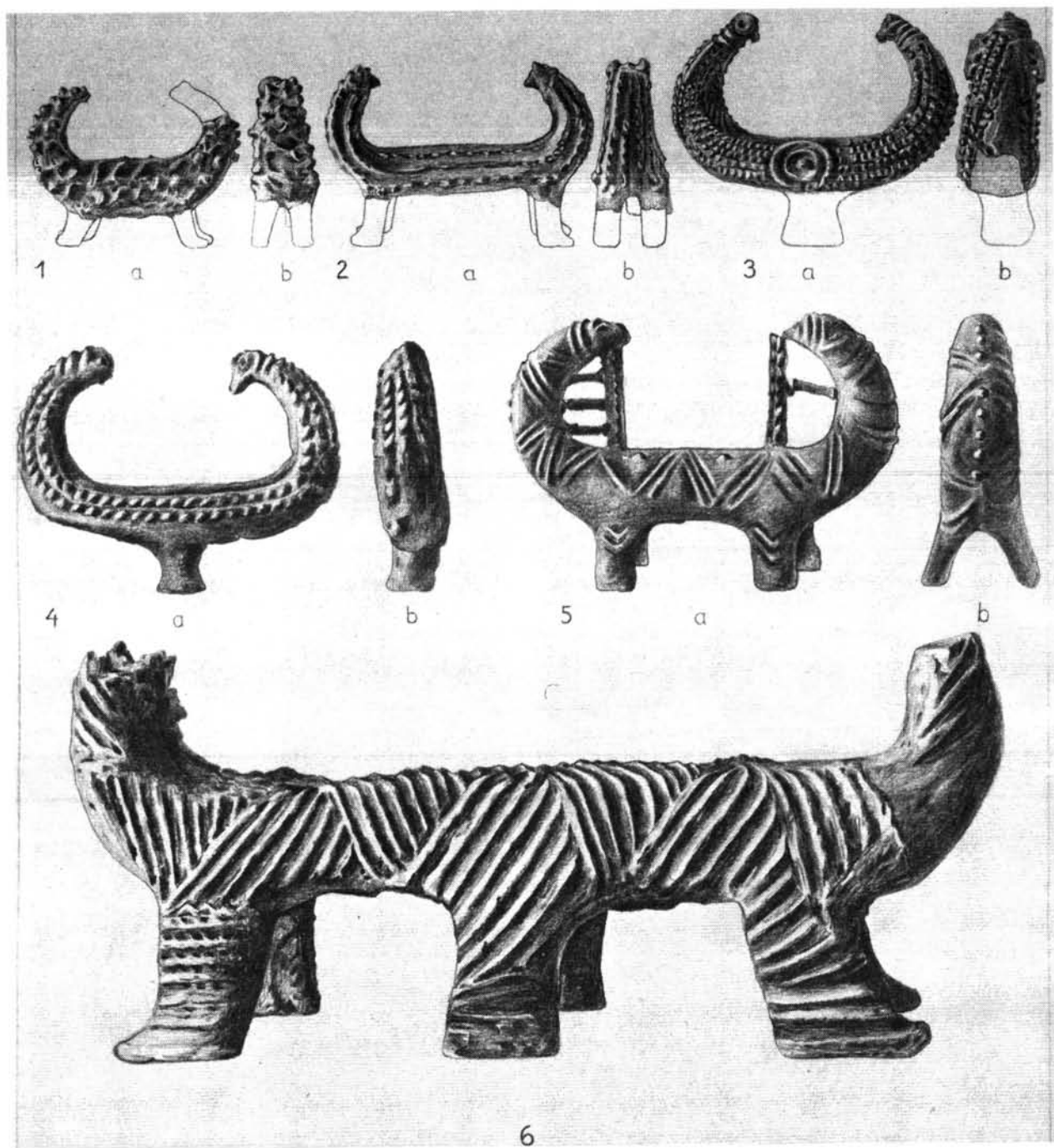
a bevonat egykorú vele, hiszen a törésfelületen és a testen átfúrt lyukban nem fedezhető fel, tehát nem a szórvány lelet találási helyén kerülhetett rá. Piszkosfehér bevonat van a D₂ típusú lengyeli idolk közül egy nyaktöredék mélyített lencsedíszének belsejében (XIII, 2.) és ma is jól látható még azon az ép példányon, amelyről ugyancsak WOSINSKY írja (1890, 62.), hogy „egyik oldala vastag fehér mészréteggel borított és e réteg alatt az agyag szénfeketére égett”, míg „a másik oldala fényesített” (XIII, 3.). Együtt jelentkezik tehát ennek az idolnak egyik oldalán az égéstől eredő kormosfekete szín és fölötte a mészfehér bevonat is.

Néhány D₂ típusú idól felületén gyantaszerű bevonat tételhető fel, mint egy Sopron–várhelyi példány egyik oldalán, a törzs felső részének égési foltjai alatt (XI, 5.), talán ennek maradványa a Bécsben őrzött darabon (XV, 10.) a GALLUS által (1934, 11.) „több helyen” észlelt fekete szennyezés és valószínűleg gyanta éghetett csillogóan szurokfeketére a nagyméretű magyarfalvi idól szintén egyik oldalán és részben a hátán is (XII, 3.).

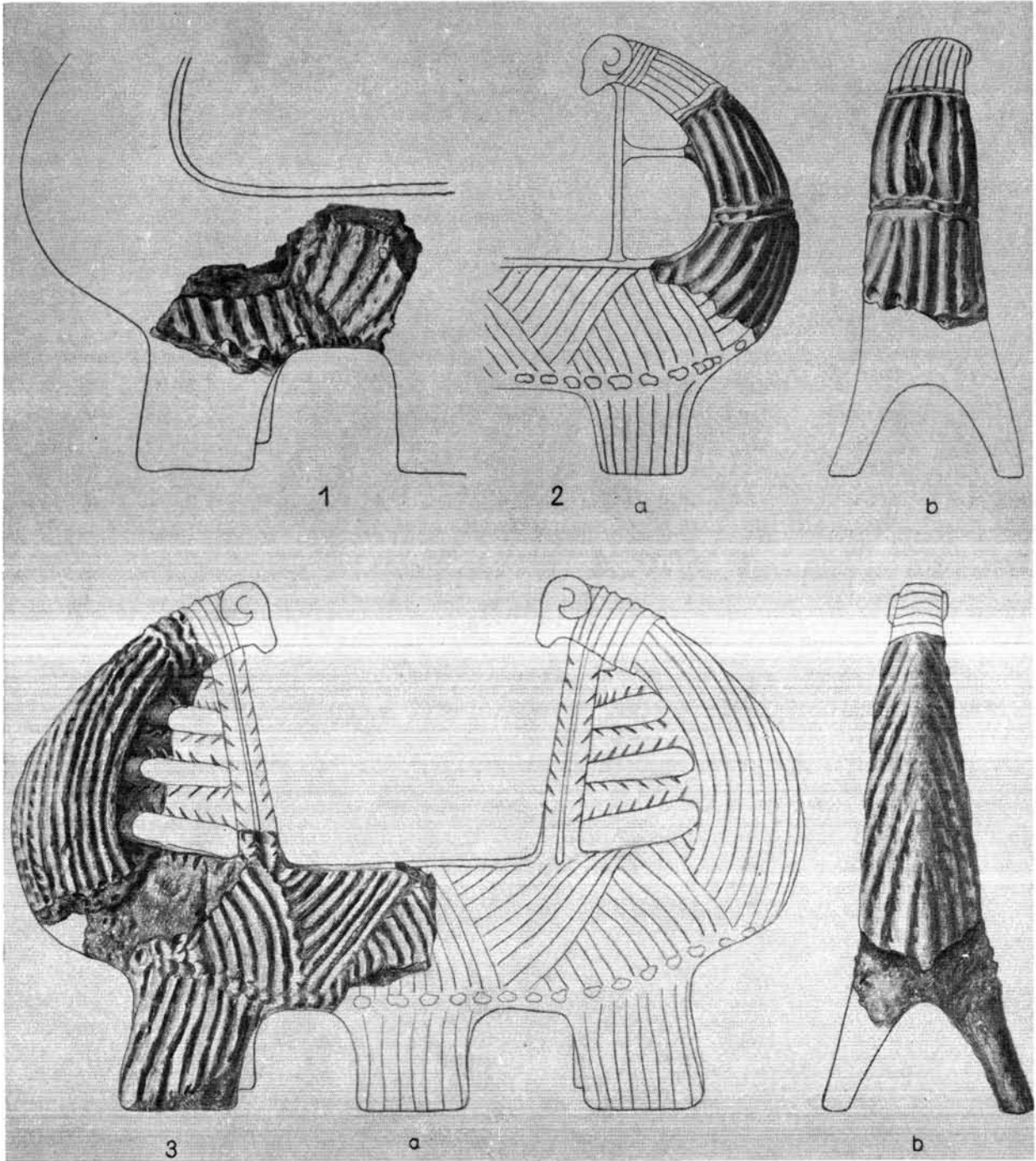
X. tábla. 1: Budapest, Sztregova utca; 2-4: Budapest, Békásmegyér; 5: Kiskőszeg; 6: Lengyel; 7: lelőhelye ismeretlen; 8: Zalaszentiván, Kisfaludi hegy; 9: Sopronkeresztúr. 1-4: Budapesti Történeti Múzeum; 5: Magyar Nemzeti Múzeum; 6-7: Szekszárdi Múzeum; 8: Zalaegerszegi Múzeum; 9: Soproni Múzeum

Taf. X.: 1: Budapest, Sztregova utca; 2-4: Budapest, Békásmegyér; 5: Kiskőszeg; 6: Lengyel; 7: Fundort unbekannt; 8: Zalaszentiván, Kisfaludi hegy; 9: Sopronkeresztur (-Deutschkreutz) 1-4: Historisches Museum der Stadt Budapest; 5: Nationalmuseum; 6-7: Museum von Szekszárd; 8: Museum von Zalaegerszeg; 9: Museum von Sopron.

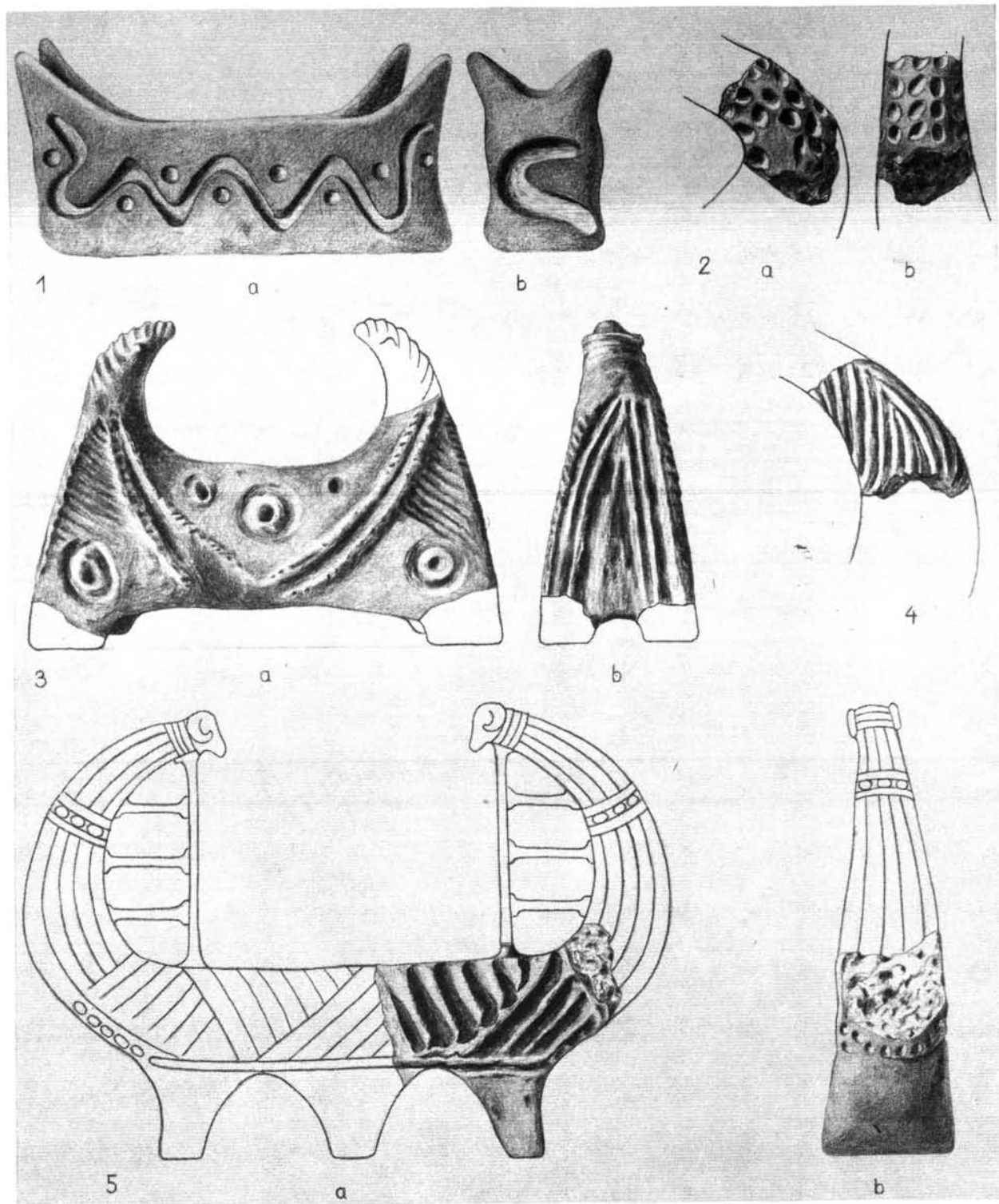
XI. tábla. 1–2: Sopron, Károly magaslat; 3–5: Sopron, Várhely; 6: Balf. 1–6: Soproni Múzeum

Taf. XI. 1–2: Sopron, Karlshöhe; 3–5: Sopron, Várhely; 6: Balf. 1–6: Museum von Sopron.

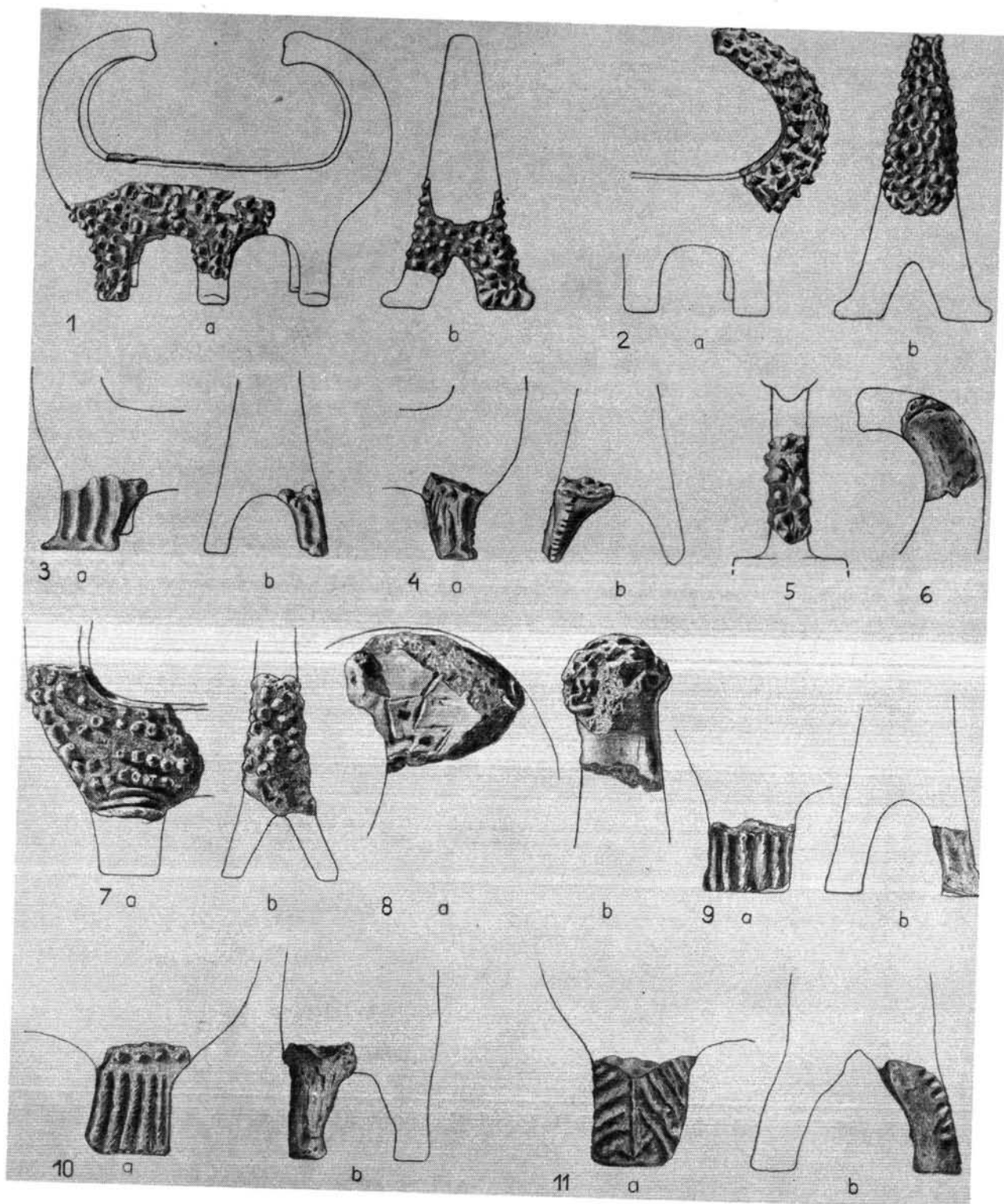
XII. tábla. 1,3: Magyarfalva; 2: Lengyel. 1,3: Soproni Stornó Múzeum; 2: Szekszárdi Múzeum

Taf. XII. 1,3: Magyarfalva; 2: Lengyel. 1,3: Storno-Museum zu Sopron; 2: Museum von Szekszárd.

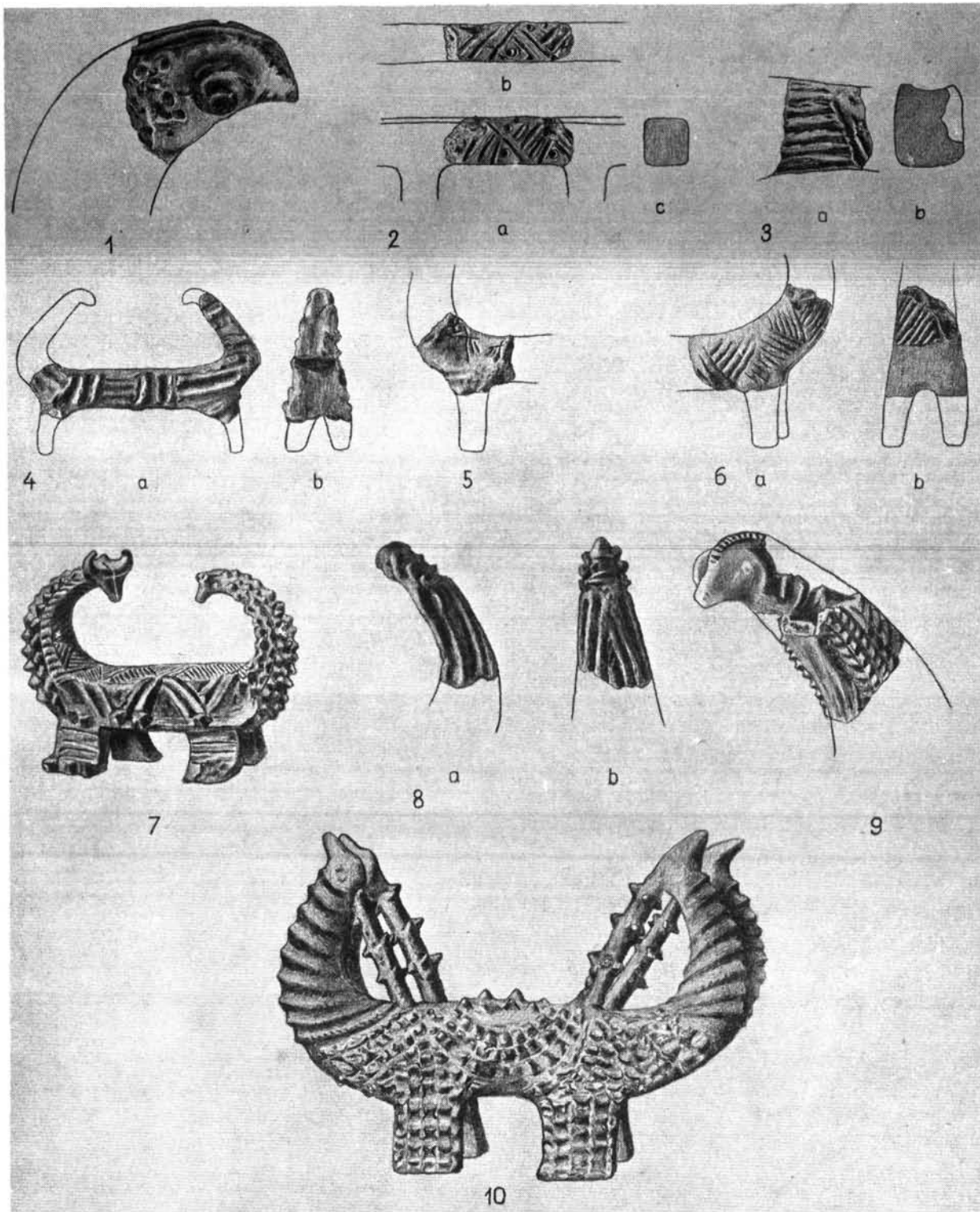
XIII. tábla. 1, 3–5: Lengyel; 2: lelőhelye ismeretlen. 2–5: Szekszárdi Múzeum; 1: Wosinsky, M. (i. m. 1896, 98. t. 3. kép) után

Taf. XIII. 1,3–5: Lengyel; 2: Fundort unbekannt. 2–5: Museum von Szekszárd; 1: Nach M. Wosinsky (a. a. O. 1896, Taf. 98, Abb. 3).

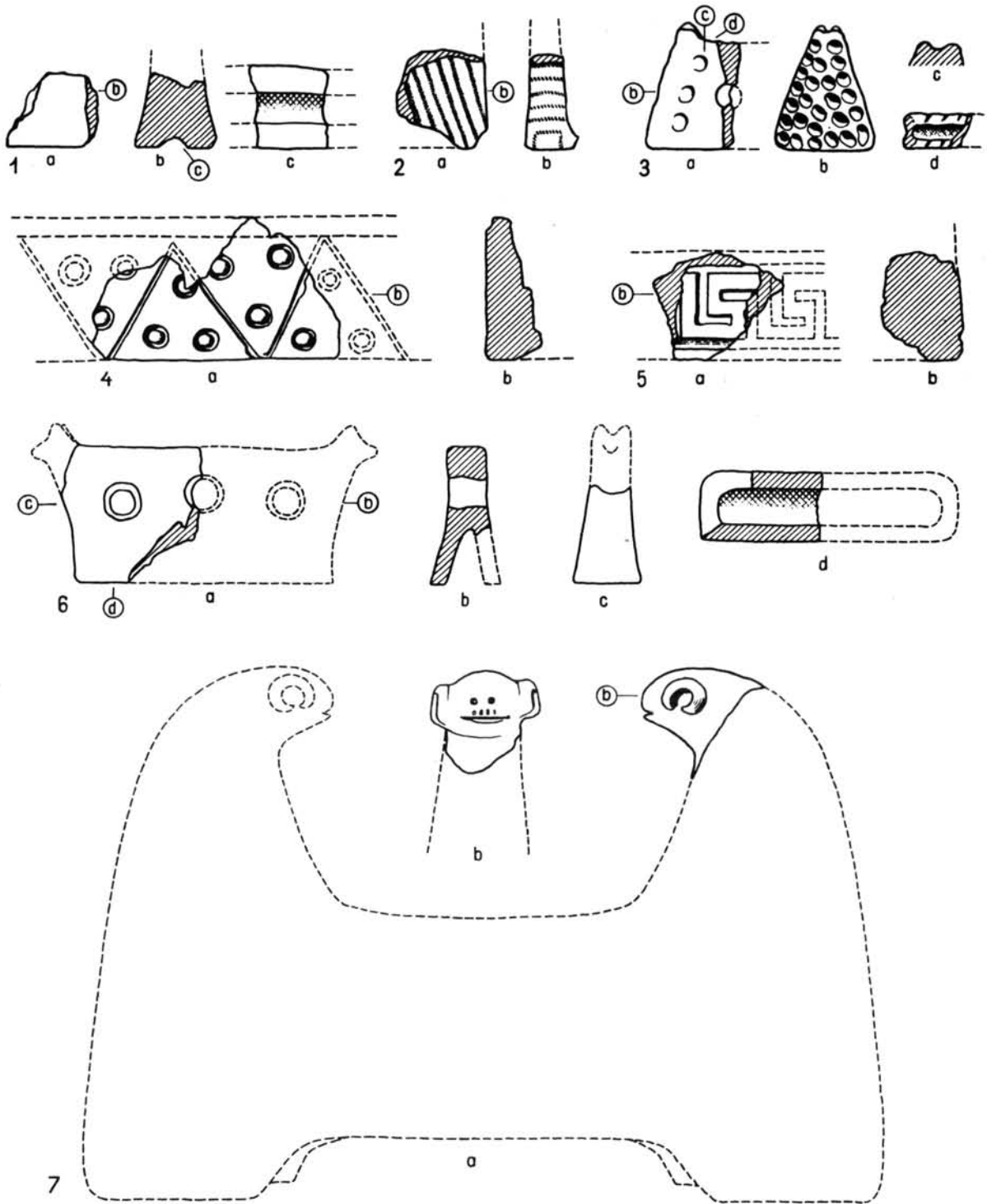
XIV. tábla. 1-5: Zalaszentiván, Kisfaludi hegy; 8: Velem; 9-11: Magyarfalva; 6-7: lelőhelye ismeretlen. 1-5: Zalaegerszegi Múzeum; 6-8: Szombathelyi Múzeum; 9-11: Soproni Stornó Múzeum

Taf. XIV. 1-5: Zalaszentiván, Kisfaludi hegy; 8: Velem; 9-11: Magyarfalva; 6-7: Fundort unbekannt. 1-5: Museum von Zalaegerszeg; 6-8: Museum von Szombathely; 9-11: Stornomuseum zu Sopron.

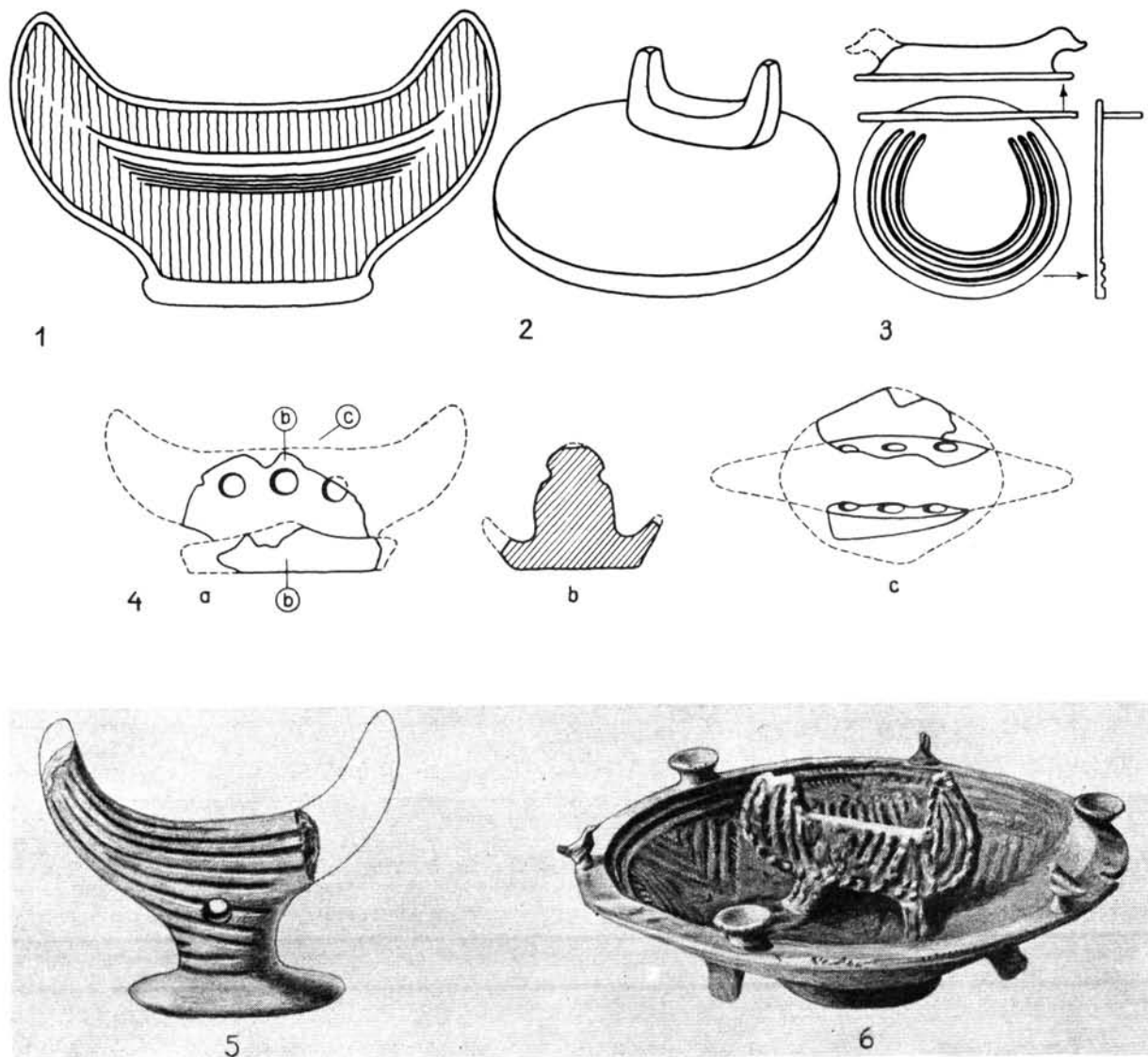
XV. tábla. 1–2: Szalacska; 3: Sopron; 4–6, 8, 10: Sopron, Várhely; 7, 9: Sopron, Károly magaslat. 1: Keszthelyi Múzeum; 2–3: Magyar Nemzeti Múzeum; 4–6, 8: Soproni Múzeum; 10: Naturhistorisches Museum, Wien, (MAG, 1891, p 74, 13. ábra után). 7: Bella-Müller (i. m. VI. t. 5. kép) után; 9: Bella-Müller (i. m. VII. t. 2. kép) után

Taf. XV. 1–2: Szalacska; 3: Sopron; 4–6, 8, 10: Sopron, Burgstall; 7, 9: Sopron, Karlshöhe. 1: Museum von Keszthely; 2–3: Nationalmuseum; 4–6, 8: Museum von Sopron; 10: Naturhistorisches Museum, Wien, (nach MAG 1891, S. 74, Abb. 13). 7: Nach Bella-Müller (a. a. O. Taf. VI, Abb. 5); 9: Nach Bella-Müller (a. a. O. Taf. VII, Abb. 2).

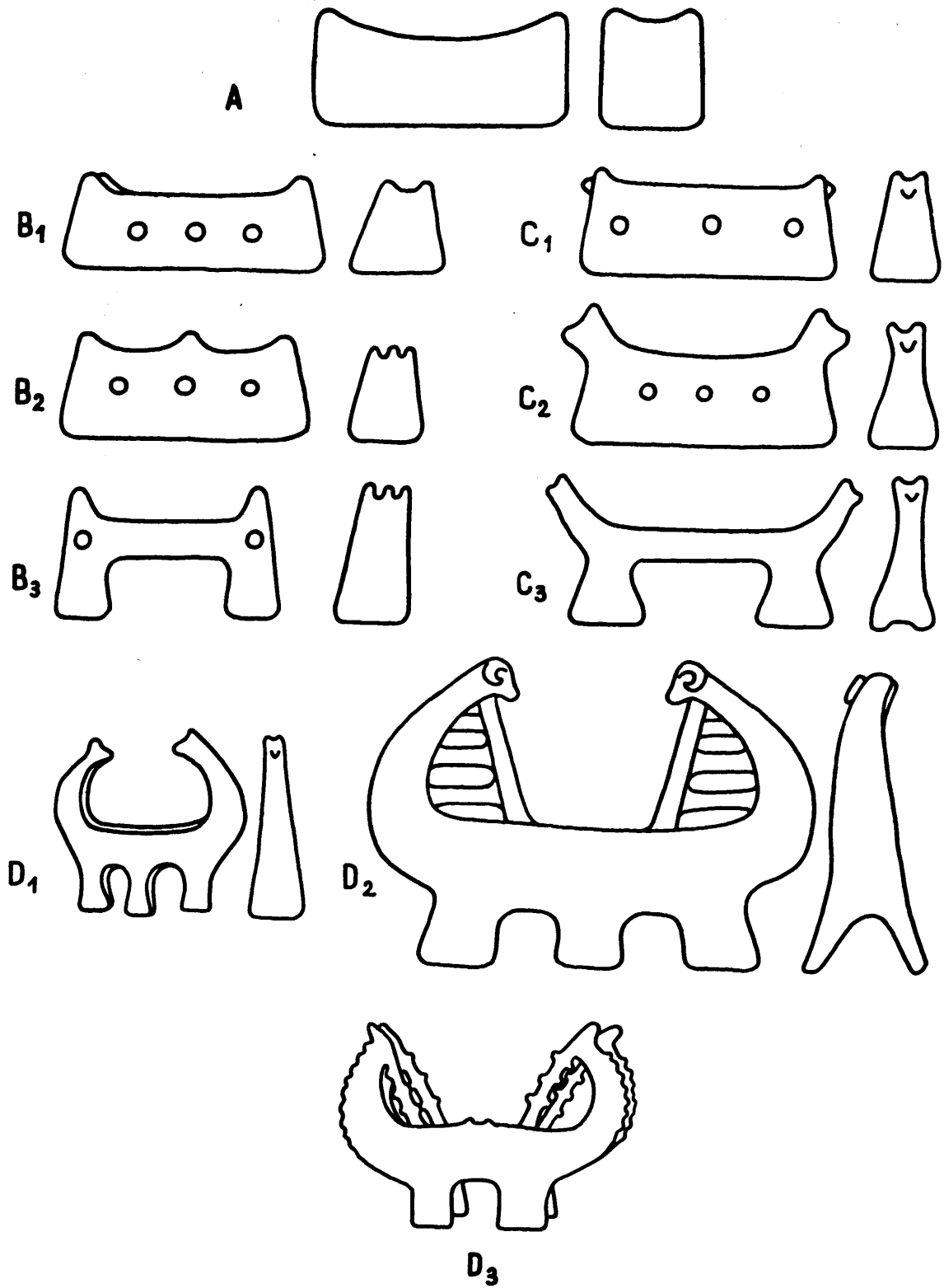
XVI. tábla. 2, 4, 7: Velem; 1, 3, 5-6: lelőhelye ismeretlen.
1-7: Szombathelyi Múzeum

Taf. XVI. 2, 4, 7: Velem; 1, 3, 5-6: Fundort unbekannt.
1-7: Museum von Szombathely.

XVII. tábla. 4: Velem; 6: Sopron, Várhely; 1: Svájci, ismeretlen lelőhely; 2: Scheitau, Württemberg; 3: Kehlheim; 5: Burgweiting. 4: Szombathelyi Múzeum; 1: Keller, F. (Pfählbauten siebenter Bericht 1876, XX. t. 18. kép) után; 2: Dvorak, Fr. (Wagengräber der älteren Eisenzeit in Böhmen Praehistorica I. 1938, 54. kép) után; 3: Müller-Karpe (i. m. 1952. 20. t. 3. kép) után; 5: Schumacher, K. (i. m. 4. kép) után; 6: Gallus, S. (i. m. 1934, 10. 2. kép) után

Taf. XVII. 4: Velem; 6: Sopron, Burgstall; 1: Schweiz, unbekannter Fundort; 2: Scheitau, Württemberg; 3: Kehlheim; 5: Burgweiting; 4: Museum von Szombathely; 1: Nach F. Keller (Pfählbauten siebenter Bericht 1876, Taf. XX, Abb. 18); 2: Nach Fr. Dvorak (Wagengräber der alten Eisenzeit in Böhmen = Praehistorica I. 1938, Abb. 54); 3: Nach Müller-Karpe (a. a. O. 1952, Taf. 20, Abb. 3); 5: Nach K. Schumacher (a. a. O. Abb. 4); 6: Nach S. Gallus (a. a. O. 1934, 10. Abb. 2).

XVIII. Típustábla
Taf. XVIII. Typentafel

Morfológiai vizsgálataink eredményeinek egyeztetése az időrendi kérdésekkel nem könnyű feladat. A zöröghegyieket leszámítva a tárgyalt anyag több mint kétharmadának nincs lelőhelye, vagy csak a lelőhelye ismeretes. A néhány ásatásból és leletmentésből felhasználható kronológiai adat is inkább csak a típuscsoportok időrendjének megállapítására ad lehetőséget, további finomításra, az egyes típusok kormeghatározásához már nem elegendő. Ennek kétségekívül az a legfőbb oka, hogy a soproni és Sopron környéki sírok anyagának kivételével leleteink kizárólag telepeken kerültek elő. Viszont a régebbi, kevésbé fejlett ásató technikával történt telepfeltárások többnyire nem kielégítőek, az újabbak stratigrafiai vizsgálata a szintek összekeveredése, vagy elpusztulása miatt még nem mindig volt lehetséges.

Legbizonytalanabb a tipológia sor élére helyezett A típusú tűzikutyák kronológiája. Pedig éppen ez a típus az, amelyik a lengyeli erődtített telepen és a Szeghalom környéki lelőhelyeken kívül másutt az országban eddig nem fordult elő. Tehát kormeghatározásuk igen lényeges feladat volna.

A lengyeli tűzikutya- és holidol-leletek zömét WOSINSKY tárta fel és jórészt közölte (1890, 1896). Főként olyan élelemtároló és lakógödörökből emelte ki, amelyek késő neolitikus és az ezt követő erődtített telep bronzkori, urnamezős, meg hallstatti kultúrák emlékményeit tartalmazták. Ezeket azonban sem gödrönként, sem az egyes gödrökben, vagy kutató területeken rétegenként nem választhatta el.

Alapformájukat és díszítésüket tekintve jellegzetes A típusú tűzikutyákat talált a 76. (VI, 3, 5.), 94. (VI, 7.), 89, vagy 103. (?), (VI, 4.), 234–235. (VI, 6.), sajátos egyedi változataikat az 59. (XII, 1) és a 119. (IV, 4.) gödörben.

Általában hamu és konyhahulladék között számos nucleus, jáspis és sílex-penge, csiszolt kőeszköz mellett igen sok különböző méretű átfúrt agyagkúp, néhány közép és késő bronzkori, urnamezős kultúrájú kerámia meg bronztárgy volt kísérő leletanyaguk. Amennyire megállapítható – mivel Wosinsky az edénytöredékeket általában csak megemlítette, de nem írta le, – HC–HD hallstatti anyag nem volt közöttük. Így kísérő leleteik alapján a lengyeli A típusú tűzikutyát a késő neolitikumtól a HC-ig terjedő korszakok kultúráinak bármelyikébe sorolhatnánk. Ám – mint látni fogjuk – tűzikutyák Magyarországon a neolitikumban és a korai meg a középső bronzkorban eddig nem fordultak elő, annál nagyobb számmal az urnamezős kultúra telephelyein. Kézenfekvő tehát, hogy addig, amíg megfelelő időrendi bizonyíték mást nem mond, a sajátos lengyeli A típusú tűzikutyákat is az urnamezős kultúrába, hipotétikusan annak elejére utaljuk.

Alapformájukat tekintve a lengyeli A típusú példányokkal rokon négy Szeghalom környéki tűzikutya közül háromnak bizonytalan a lelőhelye. Egyikük (VII, 2.) ajándékozással, állítólag a Cigányhalomból került a Magyar Nemzeti Múzeumba. E halom a Szeghalom–füzesgyarmati út mellett fekszik, Szeghalom községtől 3,5 km-re. Felületén Gazdapusztai az 1950-es évek elején jellegzetesen őskori cserepeket gyűjtött, oldalán beásás nyomait látta (GAZDAPUSZTAI, 1954, 71.). Tudomásom szerint feltárás a halmon még nem volt.

Ismeretlen lelőhelyről jutott a Petróczy-hagyatékkal szintén a Magyar Nemzeti Múzeumba a két másik példány (VII, 1, 3.). Petróczy ezeket állítólag Szeghalmi Gyulától vette, aki azokat valahol Szeghalom környékén ásta (GAZDAPUSZTAI 1954, 72.).

Csupán egy példány került elő olyan lelőhelyről, amelyen több alkalommal volt régészeti kutatás, a Szeghalomtól délre fekvő, egykor a Sebes-Körös vize által körülvevett Kovács (Kovács?) halomból. Itt először 1904-ben Darnay Kálmán költésén Mácz Ákos gyomai gyógyszerész kutatott (DARNAY, 1905.), majd utána Szeghalmi Gyula helybeli tanító folytatott feltárást, de mint írja (SZEGHALMI, 1913, 37.) a 12 000 m² kiterjedésű halomnak „csak elenyésző hányadát bolygatta meg”. Ő találta meg kutatóárkainak valamelyikében a negye-

dik tűzikutyát (VII, 4.). Lelelkörülményeit ugyanis nem ismerteti. Az ásatás leleteinek képeit is „a könnyebb áttekinthetőség kedvéért nem a lelés sorrendjében, hanem csoportosítva” leletfajták szerint közli (SZEGHALMI, 1913, 38.). Darnay és Szeghalmi neolitikori konyhahulladék halomnak (tellnek) tartja a Kovács halmot, amelybe kőkori, avar-, meg honfoglaláskori sírokat is ástak be. Banner János csatlakozva a két kutató véleményéhez és kizárólag az ő anyaguk, „főleg az áttört, felső részű talpcső, hálónehézők, díszített agyagvankos (vagyis tűzikutya), szegletes edényfülek és az egyik sír apró fülű edényei, meg kőbaltája alapján egységesen a tiszai kultúra I. szakaszában” osztja (BANNER, 1941, 54.).

Legutoljára Bakay Kornél végzett a halmon hitelesítő ásatást, főleg honfoglaláskori magyar sírok után kutatva. A területnek azonban ő is „csak 2%-át” tárta fel, amelyből az újkőkori több kultúrájának nagy mennyiségű emlékményét hozta felszínre. A legfelső rétegből tiszapolgári leleteket, alatta tiszai, herpályi, szilmei kultúrák emlékeit, kisebb számú vonaldíszes és bükki kultúrák edénytöredékeit. Három házat, illetőleg házrészletet és hat zsugorított csontvázas sírt is feltárt. Ezúttal azonban éppen a honfoglaláskori temetőnek nyomát sem találta (BAKAY, K. 1971, 140–141.).

A kutatások eddigi eredményei alapján a kovácshalmi tűzikutyát a neolitikumba sorolhatnánk. Mivel azonban a feltárások a nagy kiterjedésű lelőhelynek eddig csak nagyon kis részére terjedtek ki, nem tehetjük ezt addig, amíg a halom teljes és módszeres kiásása meg nem történik. Több okunk van ugyanis annak feltételezésére, hogy a Szeghalom környéki tűzikutyák sem neolitikusak.

Szeghalmi a szeghalmi járásban 1912-ben 64 mesterséges halmot számolt meg (SZEGHALMI, 1912, 276.). Tartalmukat nem ismerjük. Azt azonban tudjuk, hogy a nem messze fekvő füzesgyarmatiak őskori anyagának jelentős része későbbi időből származik. Különösen bronzkori és kora vaskori telepek száma nagy, és ezek csaknem minden településre alkalmas helyen megtalálhatók (BAKAY, 1971, 138–139.). Feltételezhető tehát, hogy ott rejtőznek még a Kovácshalom eddig fel nem tárt területein is.

Banner, aki az általa fejevőkösnek nevezett tűzikutyát a korhatározó neolitikus leletek közé sorolja, ugyanabban a dolgozatában később maga is „egyedülállóan” mondja „e korban” (BANNER, 1941, 57.). A kovácshalmi tűzikutya a másik három Szeghalom környéki példánnyal együtt valóban annyira nem illik bele a neolitikumba, hogy Gallus Sándor a halomból kiásott agyagálatkák, kanalak és karikák egyútt hamisítványnak vélte (GALLUS, 1945, 124.). Ma már a négy Szeghalom környéki példány anyagának, meg állapotának ismeretében és a hazai tűzikutyák formai analízise után semmi esetre sem tarthatjuk hamisítványnak, sokkal inkább egy későbbi kor hagyatékának, éppen azokkal az agyagálatkák, kanalak és karikák egyútt, amelyeket nemhiába hagyott ki Banner a korhatározó leletekből, tudván, hogy a tiszai kultúrába való tartozásuk legalább is kétséges. Hiszen állatszobrocskákat a bronzkor második feléből is ismerünk, és vannak késő bronzkoriak is. Kanalak, karikák pedig az urnamezős korban is gyakoriak. E leletek inkább azt a felfogást támasztják alá, hogy – mint Gazdapusztai is írja – „a kovácshalmi telepet a neolitikumnál feltétlenül hosszabb idejűnek kell mondanunk” (GAZDAPUSZTAI, 1954, 30.) és így a kovácshalmi tűzikutya a másik három szeghalmival együtt talán szintén az urnamezős korba, illetőleg Tiszántúlon az ebbe az időszakba eső gávi kultúrába (KEMENCZEI, 1973, 10.) tartozhat.

A B típuscsoportozhoz tartozó tűzikutyákat eddig legnagyobb számmal a dunántúli magaslati telepekről ismerünk, főként Velemről, Sághegyről és a bakonyzentkirályi Zöröghegyről. Kronológiájuk szempontjából Nováki Gyulának 1965–1966. évi zöröghegyi feltárása döntő jelentőségű. A ma sűrű erdővel borított telep egyik hozzáférhető területének blokkjában ugyanis olyan egységesen HA₂–HB-be tartozó kerámia kíséretében találta meg a csoport két legjellegzetesebb

B₁–B₂ típusának több példányát, hogy ezután már alig lehet kétséges az egész B csoportnak az urnamezős kultúrába tartozása. De jellegzetesen urnamezős korból való edénytörödekkel együtt jelentkezett itt C₂ típusú tűzikutyákon kívül a C₃ idoltípus két töredéke is, azt igazolva, hogy a C típuscsoport is a urnamezős kultúra időszakába osztható (NOVÁKI, 1978.).

A 120 m² kiterjedésű, 100–110 cm vastag urnamezős kerámiával megtöltött, egységesen fekete zöröghegyi kultúrréteg további periodizációra már nem adott lehetőséget, ezért nem nyújt módot a két csoport egyes típusainak időrendi szétválasztására sem.

Nováki Gyula ásatási eredményei teszik lehetővé annak megállapítását is, amire Miske Kálmán ásatásai és „harácsoló” leletei még nem voltak elegendők (MISKE, 1907.), amire legfeljebb az előkerült tűzikutyák turbántekercses és kanellurált ornamentikája (I, 2–3, 5–6, 12), meg az egész leletanyag statisztikai egybevetése alapján következtethetnénk, hogy tudniillik a B típuscsoport példányai Velemen is a neolitikumtól a La-Tenig lakott telep virágzó, urnamezős korszakába oszthatók, a C csoport itt is megtalált mindhárom C₁, C₂, C₃ típusával együtt (VIII, 1, 9, 8, 10.).

Ma már kétségtelen az is, hogy Velemről légvonalban csupán 50 km-re fekvő Sághegyen Lázár Jenő által összegyűjtött tűzikutyák (LÁZÁR, 1943, 284, VIII. 86 a–h), a B₁, B₂ és C₁ típusúak (III, 6–11, 3–4, 5.) szintén a telep leginkább lakott szakaszából, az urnamezős korból való (FOLTINY, 1958, 35, PATEK, 1968, 41.). A velemi és a sághegyi magaslati telepek virágzó, urnamezős korszakának fémműves kereskedelme magyarázza, hogy mért éppen ezeken a helyeken, különösen Velemen kerültek elő legnagyobb számmal észak-svajci, dél-németországi, hesseni és szlovéniában is előforduló típusok, és azok sajátos hazai változatai.

Lengyelen a helyi jellegű A típusú tűzikutyák mellett alig került elő néhány B₁ típusú töredék. Ezek is lyukaik elhelyezését (IV, 6.) és bebökődött díszítményeiket (IV, 8–10.) tekintve eléggé egyedülálló változatok. Mind lelőköriülmény nélküliek, egyiküket sem azonosíthatjuk Wosinsky gödörleleteivel. Rajtuk kívül csupán egy C₂ típusú, áttört idomú darab jelentkezett (VIII, 4.). E feltűnő jelenségnek, a viszonylag kisebb méretű kutatás mellett talán az az oka, hogy itt a kerámia- és a bronzleletek tanúsága szerint is az urnamezős korszak első periódusa után úgy látszik ellanyhult az élet, és csak a klasszikus hallstatti korban lendült fel újra.

Jellegzetes B₁ típusú tűzikutyát talált 1968-ban terepbejárásán Torma István a pápai járásbeli Külsóvat határában a Bánhalmi Állami Gazdaság területén az Egresi dűlőben, korai BD–HA periódusba keltezhető tal- és bögretöredékek kíséretében (VESZPRÉM M. RÉG. TOP. 1972, 137, 22., 11. ábra), ami arra mutat, hogy a B₁ típusú tűzikutya kronológiailag is szintén a sor elejére tehető (III, 1.).

Sajnos, egyetlen lelőhelyét sem ismerjük annak a jelentékeny, 10 darabból álló, ugyancsak B₁ típusú anyagnak (II.), amely Simor János győri püspök, majd esztergomi bíboros primás gyűjteményével jutott az Esztergomi Balassa Múzeumba. Származhatott a műgyűjtő primásnak kedveskedni akaró papság ajándékaiként nemcsak az Esztergom környéki urnamezős lelőhelyekről, hanem az egykori Győr és Esztergom megye, sőt az egész Dunántúl bármelyik urnamezős kultúrájú telepéről. Időrendjüket, akárcsak Velemen, egy-egy példány turbántekercs és kanellurált díszítménye is jelzi. (II, 6, 10.).

Turbántekercs látható annak a szintén B₁ típusú töredéknek is a hátán, amely az Esztergom–Helemba szigetről, valószínűleg a Trogmayer Ottó által feltárt urnamezős kultúrájú telep (TROGMAYER, 1960, 14–15.), területéről került a Nemzeti Múzeumba (IV, 1.).

C₃ típusú szörvány idoltöredéket őriz a székesfehérvári múzeum az urnamezős kor késői periódusának felületi leleteiről ismert csakberényi telepről (VIII. 11.). E lelőhely a C₃ típus HB periódusba való tartozását valószínűsítheti.

A Magyar Nemzeti Múzeumba került a ma Jugoszláviához tartozó, egykori Baranya megyei Kiskőszeg területéről még 1913-ban egy B₂ típusú tűzikutya (X, 5.) és egy C₃ típusú idolt (VIII, 5.).

Jelentős tűzikutya- és idolanyagot hoztak felszínre a Budapest területén végzett leletmentések és ásatások. Kőszegi Frigyes és Nagy Tibor Sztregova utcai 1964. évi leletmentő ásatásán, az itt elterülő „talán az urnasíros bevándorlás élére visszanyúló telep (NAGY, T. 1973, 65.)” lakóödrében kizárólag Vál I. kerámiával együtt jelentkezett egy B₁ típusú tűzikutya (X, 1.), a békásmegyeri vízmű területén e tanulmány írójának 1960. évi leletmentő feltárásán a VIII. sz. gödörben pedig Vál II.-re jellemző kerámia kíséretében egy C₃ típusú ép idolt és egynek hosszú nyakú fejtöredéke (VIII, 6–7.), még inkább alátámasztva azt az előző, külsővati és csakberényi lelettel kapcsolatos feltevést, hogy a B₁ típusú tűzikutya az urnamezős kor elejére, a C₃ típus a végére keltezhető.

A Fehérvári és a Baranyai út sarkán épületalapozásnál gyűjtött egy, valószínűleg B₁ típusú, áttört változatú (V, 3.) és egy B₂ típusú (V, 1.) példány lelőköriülményeit nem ismerjük.

Három tűzikutyát emelt ki Szilágyi János 1936. évi ásatása során a békásmegyeri vízművek üdülőjének területén levő urnamezős, de a korábbi, majd különösen a La-Tene időkben is sűrűn lakott teleprész gödreiből. A 23-ból egy B₁ típusú (X, 2.), a 37-ből egy valószínűleg szintén B₁ típusú áttört (V, 2.) és a 48-ból egy B₂ típusúhoz hasonlóvá restaurált pad alakú változat lábtöredékét (X, 4.). Mivel a La-Tene kor népe az említett gödrök területén az előző korszakok telepeire költözött, hagyatéka oly mértékben keveredett a korábbi, így az urnamezős kor hagyatékával is, hogy a tűzikutya-leletek kronológiájához ebben az esetben kísérő kerámiájuk nem volt használható.

A D típusú idolkok eddig legtöbb példányát Sopronból és környékéről ismerjük, főként a Várhely (Burgstall) nagy kiterjedésű temetőjének halomsírjaiból, gyérebbe a Károlymagaslat (Várishegy, Warischberg) telepéről és temetőjéből. E két erődített helyen immár 90 éve folynak ásatások 1887–1932-ig megszakításokkal Bella Lajos, Moritz Hoernes, Otto Müller, majd Lauringer Ernő és Gallus Sándor vezetésével. 1932–1971-ig szünetelt a munka. Azóta a Várhelyen Patek Erzsébet irányításával ma is tart. A várhelyi ásatások történetét a korábbi adatokat helyesbítve 1932-ig Nováki Gyula foglalta össze (NOVÁKI 1955).

Patek Erzsébet a soproni csoportot, amelyhez az említeteken kívül más környékbeli lelőhely is tartozik, mint jellegzetes települési egységet elkülönítette a Dunántúl egyéb hallstattkori anyagától, és három periódusra osztotta. Szerinte a várhelyi sáncban feltárt „számos holdbálvány, vagy tűzikutya”-töredék már az első sánc nélküli korból, a HB–HC első feléből való, legnagyobb részük azonban a második periódus (HC második és HD első fele) HC idejéből (PATEK, 1976.). Mivel eddig csupán egyetlen várhelyi halomsírból (131/1971. sz.) előkerült példányt közölt (1972, 5. kép 3, 1976, 6. kép 3.) az elődei által feltárt anyag periodizációjára monográfiájának megjelenéséig csupán kerámiatáblái alapján tehetünk kísérletet, amennyiben az 1971 előtti kutatások publikációi erre egyáltalában lehetőséget adnak.

1971 előtt a Sopron környéki magaslatokon egyetlen HC-t megelőző korú típus sem került felszínre. Ez a jelenség is támogatni látszik Patek E.-nek azt a megállapítását, hogy megszállásuk a klasszikus hallstatti korban kezdődött. Ha volt is rajtuk az urnamezős korban a sáncépítést megelőzően némi élet, az nagyon rövid ideig tarthatott és ez alatt az idő alatt is úgy látszik, már az új D kalenderbergi idoltípusok hatása érvényesült.

A Várhelyről idolkok 1971-ig kizárólag sírokból ismerünk. Nováki korrekcióit felhasználva, előkerülésük időrendjében soroljuk fel.

1887. évi első feltárásakor Bella Lajos a 137. sírban találta

meg azt a négylábú, támasztórácsos példányt (XI, 5.) egy füles fedő kíséretében (BELLA, 1888, 357, 11–12. ábra), amelyhez a már említett, igen hasonló darabot a 131/1971. sz. sírból Patek E. a II. periódus HC időszakára keltez, a hasonló díszítésű fedőt a 98/1974. sz. tumulusból a HC végére (PATEK, 1976, 11. kép.).

1888-ban az 54. sz. halomból ugyancsak BELLA (1891, 58.) egy teljesen ép, egylábú idolt emelt ki (XI, 4.) és három elmállott töredék közül megmentette egynek „birkafejű végét” (XV, 8.). 1891-ben került sor Bella és R. Hoernes vezetésével annak az igen gazdag 27. sz. halomsírnak a feltárására (BELLA, 1892, 225–226, HOERNES R. 1891. 74, 13. ábra, GALLUS, 1934, 13, 6. ábra), amely egy négyfejű (XV, 10.) és egy két elfordított fejű idolt (XVII, 6.) tartalmazott, peremükön felváltva madarakkal és csészékkel díszített talpas talakban, olyan kettős ikeredénnyel együtt, amelyhez hasonló a 131/1971. sz. halomsírban, mint a benne feltárt idolt is, Patek ugyancsak a soproni csoport II. periódusának HC időszakába keltez, (PATEK, 1976. 7. kép, 17. a+b ábra), Nem ismerjük a Bella által 1892-ben és 1893-ban kiasott két idolt halomsírjainak a számát, azét a hiányos, négylábú darabét (XV, 4.), amelyet 1892-ben négy csizmalábú talban talált (BELLA, 1893, 26–28.) és azét a szerinte láb nélküli, vagy letört lábú példányét, függesztésre alkalmas lyukas nyúlványokkal (XI, 3.), amely egy kosfejű kiöntőrésszel ellátott három ikeredénnyel 1893-ban került elő (BELLA, 1894, 61–62, 16, 17. ábra). Nem azonosíthatjuk még meglevő példánnyal azt a valószínűleg várhelyi hosszú nyakú fejtöredéket, amelynek csupán rajzát közli BELLA (1892, 325, 5. ábra), de sírszámát nem.

Jóllehet, 1893–1911-ig majdnem minden évben tovább ásott a Várhelyen Bella, tudomásom szerint csak 1911-ben végzett feltárása eredményezett egy „hold alakú, állatfejben végződő bálványt” (MÚZ. ÉS KVT. ÉRT. 1912, 175.). Ezt a közelebbi lelőhely nélkül említett idolt sem sikerült egyetlen fennmaradt várhelyi példánnyal azonosítani.

Lauringer Ernő 1918–1927-ig folytatott ásatai során a helyi hírlapok közlései szerint (így OEDENBURGER ZEITUNG, 1927. aug. 5. sz.), csak 1927-ben talált egy meg nem nevezett várhelyi sírban, ma már szintén nem azonosítható holdidolt.

Lauringer ásataiból csak azt a két töredéket ismerjük, amelyet Gallus Sándorral a 101. sz. halomsírban 1932-ben tárt fel (XV, 5–6.), piros alapon fekete szalagmintákkal díszített nagy HC urnák mellett. (GALLUS, 1932.).

Bár elődei is feltárták a Várhelyen több lakógödört, csak Patek Erzsébet említ számos olyan sáncföldből kiemelt töredéket, amely a legkorábbi telepések lakóházaihoz tartozott (PATEK, 1976. 7.) és ugyancsak ő bukkant tűzikutyadarabokra az 1973-ban előkerült 2. sz. ház tűzhelyének közelében is (PATEK, 1974, 64.), bizonyosságául annak, hogy a hallstatti kultúrájú soproni csoport népe nem csak sírjaiba tett ilyen tárgyakat, de mint más lelőhelyeken az előző urnamezős korszak embere, otthonában is használta.

A holdidolok házi és sepulchrális használatát a Károlymagaslatról előkerült leletek is tanúsítják. Itt Bella bizonyára még 1891 előtt feltárt 2. sz. halomsírban ásta ki (BELLA-MÜLLER, 1891, 187, 6. t. 9. ábra) a jelenleg Bécsben őrzött, egyik végén bika-, a másikon kosfejű ép idolt (XV, 7.). A többi már lakógödörben volt, (BELLA-MÜLLER, 1891, 191, 7. t. 2. ábra), mint az I. sz. gödör kosfejű nyaktöredéke (XV, 9.) és azok a darabok, amelyeket ugyancsak Bella-Müller összefoglaló közleményéből ismerünk: egy nagyobb idolt középső része a II., három, vagy több idolt nyolc töredéke a III–IV. sz. lakógödörökben (BELLA-MÜLLER, 1891, 191.). Két Károlymagaslati idolt (XI, 1–2) közelebbi lelőhelyét nem állapíthatjuk meg.

Szintén Bella-Müller 1891. évi publikációjából tudjuk, hogy „nagy holdidol” két láb- és egy középrész töredéke került elő a soproni csoport Häuslerbergen levő harmadik ma-

gaslati telepének egyik lakógödöréből. (BELLA-MÜLLER, 1891, 192.).

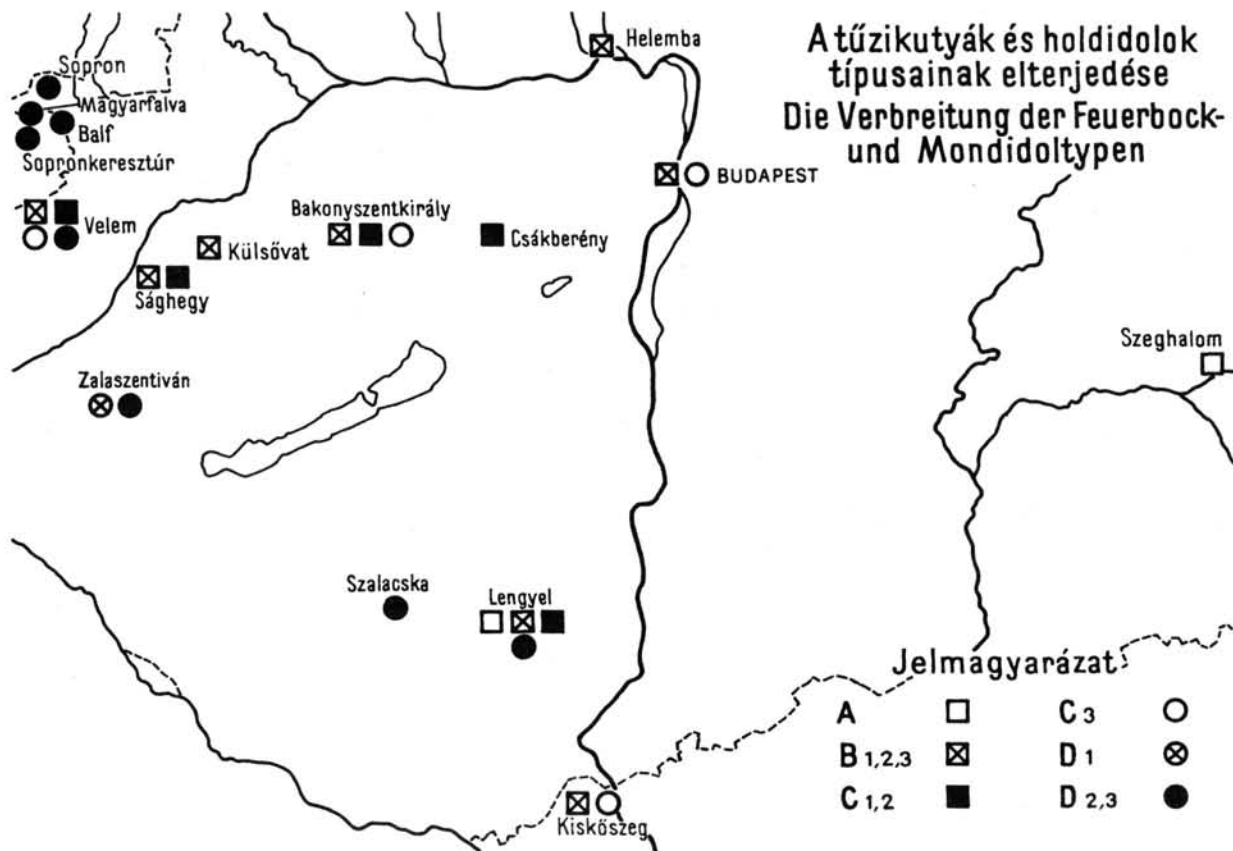
Sopron-Várhelytől alig öt km-re fekvő Magyarfalva (Haraka) községhez tartozó Garasos Erdő (Pfennigswald) feltehetően szintén erődített területén agyagkitermelés közben ásott gödörben 1938-ban Storno Miksa több kalenderbergi stílusú idoltöredéket emelt ki (XII, 1, 3, XIV, 9–11.), agyaggútlák és nagyszámú „össze-vissza hányt” edénytöredékekkel együtt (STORNO, 1942, 144–147.). Az egyik urnadarab díszítésméne alapján az idoltöredékek a HC második felére keltezhetők.

Sopronkeresztúr (Németkeresztúr–Deutschkreuz) határán a Rudolf-forrástól (Savanyúkút) keletre fekvő dombháton a Soproni Múzeum katalóguscédulája szerint halomsírban tárt fel 1909-ben Bella agyahasábokból eredetileg „patkó alakúan összerakott keret belsejében” azt a három lábbon álló idolt, amelynek támasztólécei és nyaka közé készítője egy-egy küllős kereket is illesztett (X, 9.). Bella közlése szerint (MÚZ. ÉS KVT. ÉRT. 1910, 132.) a rendkívül porhanyós agyagból készült „bálvány” kiemelése nagy nehézségekkel járt. Igen körülményes munkát okozott az ott talált számos bronzlemezke kiemelése is, amelyekkel Bella szerint a bálványt takaró „fapajzs” lehetett szegélyezve. Valószínűbb, hogy a lemezkek inkább az idolt mellett levő edények lehullott applikációi lehettek. Az idollal került elő ugyanis több vörös alapon grafit festésű edény között két olyan példány is, amelynek nyakát bronzpléhből készített háromszögök díszítették. A sír mellékleteihez tartozott még egy abroncsos díszű, négylábú agyagpohár, szitula, két kis csésze és 120 mogorónyi borostyángöngy. Mivel a bronzlemez-applikáció különösen a HB–HC átmeneti korban gyakori, valószínű, hogy az idolt is még ebből az időből való. Támogatni látszik e feltevést az idolt néhány jellegzetes formai eleme: a három tömör láb, az erősen sematikus, két bovidafej és a viszonylag gyér, kevésbé plasztikus díszítés, mind még az urnamezős kor végére datálható C₃ idoltípusra emlékeztet.

Ugyancsak Bella tudósít arról, hogy 1909-ben több „véletlenül talált” lelet is jutott a Soproni Múzeumba. Közöttük volt Balfáról (MÚZ. ÉS KVT. ÉRT. 1910, 132.) a soproni csoport eddig legnagyobb méretű idolja. Hat lábbon áll, két feje hiányzik, egyik nyakrészen megmaradt támasztó rácsának csomkjai. Egész testét kalenderbergi stílusú reliefornamentika borítja (XI, 6.). Ilyen ornamentika díszíti a Nemzeti Múzeumban őrzött három kis töredéket. Ezekről csak annyit tudunk, hogy Sopronból származnak. A viszonylag nagyobb törzsrész rajzát közöljük (XV, 3.).

A soproni csoport lelőhelyeihez legközelebb fekvő Velemről a Szombathelyi Múzeumban csak két kosfej töredéke tanúskodik arról, hogy a klasszikus hallstatti korban ide is eljutott a D típusú idolt (XIV, XVI, 7.). Ezen kívül csak egy díszítetlen, befelé hajló nyak- és egy plasztikus szemölcsökkel borított, lelőhely nélküli törzsrész valószínűsíthető velemi származásának (XIV, 6–7.). Mint általában a HC–HD korú leletek feltűnően csekély száma, úgy látszik, az idoltok is azt a felfogást támasztja alá, hogy Velemen az urnamezős kultúra virágzó időszaka után hanyatlás következhetett be (PATEK, 1968, 41.).

A Sopron vidékétől távolabb fekvő magaslati telepekről már viszonylag több D típusú idolt ismerünk. A zalaszenti Kisfaludi-hegy földvárának telepén Nováki Gyula 1960. évi ásata alkalmával (NOVÁKI, 1964, 129–131.) felszíni szörványleletként találta meg azt a hosszú nyakú fejtöredéket, amely formailag átmenetet képez a C₃ és a D típus között. A valószínűleg nőstény bovidát ábrázoló sematikus fej és a díszítetlen nyak még a C₃, a fej befelé hajlása már a D típusú idoltok sajátja (X, 8.). Előkerült ugyancsak szörványként még egy mély függőleges kanellúrákkal díszített láb (XIV, 3.) és egy kis kutatóárokban több szemölcsökkel sűrűn borított töredék (XIV, 1–2, 4–5.). Periodizációjukra nem áll elegendő lelőköri körülmény rendelkezésünkre. Cseréptöredékek tanúsága szerint a telep a korai bronzkorban már lakott volt,

XIX. tábla Taf. XIX.

a hallstatti kultúra emlékményét vaskés és buchero díszű edénytöredék képviseli.

Míg Lengyelen az urnevezős kultúra idejéből alig maradt ránk tűzikutya, az újra fellendülő hallstatti korból már több idoltöredékét sorolhatjuk fel a telep gödreiből. A gödörszakmók rendjében: a 88-ból nyaktöredék (XIII, 4.), a 93-ból egy viszonylag ép darabot (XIII, 3.), a 135-ből nyak felé hajló törzstöredék egy lábbal és támasztóléc csonkjával (XIII, 5.). Nem közölte Wosinsky a képét, ezért biztosan nem azonosítható a 95. gödör nyaktöredéke, ugyancsak támasztóléc csonkjával (XII, 2.) és a 120. munkahely mélyített lencsedíszekkel borított szintén nyaktöredéke (XIII, 2.). Nem került elő a háborús károkat ért Szekszárdi Múzeum anyagában és Wosinsky közlése alapján nem voltak kielégítően meghatározhatók a 104, 154, 174 és 177. gödörből kiemelt töredékek típusai. Közülük néhány D jellegűnek is gyanítható. A gödrök kísérő leletei a D típusúak esetében sem alkalmasak a hallstatti időszakon belül további periodizációra.

Neolitikumtól a római korig lakott Nagyberki-szalacscai magaslati telepnek a második világháború alatt jórészt elpusztult anyagából tudomásom szerint két idoltöredék maradt meg. A keszthelyi Balatoni Múzeum őriz egy tarkóján mélyen árkolt, csavart szárú kosfej-töredékét. Minden valószínűség szerint igen nagy méretű hallstatti D típusú idoltöredék (XV, 1.). Darnay Kálmán még 1906 előtt találta. Az általa említett kísérő leletek: kúp alakú agyagnehezékek, orsó-gombok és – mint írja – „különféle agyagedények” nem adnak módot közelebbi keltezésre (DARNAY, 1906, 428–429, 53. ábra). Szalacska a lelőhelye annak a Magyar Nemzeti Múzeumban levő, kisméretű idolhoz tartozó törzstöredéknek is, amelynek oldalait háromszögekké formált többszörös ár-

kolások díszítik, belsejükben egy-egy mélyített ponttal (XV, 2.). Lelő körülményeit nem ismerjük. Díszítő elemeinek technikája és elrendezése, hevenyésztett kivitelben ugyan, de lényegében megegyezik a Patek E. által 1971-ben a Sopron-Várhelyen feltárt, a HC második felébe keltezett idoltöredékével (PATEK, 1972, 5. kép 2. ábra.).

A tipológiai sort, amelyet több mint másfélszáz tűzikutya és holdidol, főként töredék, összehasonlító vizsgálata alapján állítottam össze, időrendjük is igazolni látszik. A sor elejére tett A típusú példányok kronológiája még megoldatlan ugyan, az azonban bizonyos, hogy a B és C típuscsoportok az urnevezős korba keltezhetők, közülük a B, típusúak minden valószínűség szerint a kor elejére, a C₃ típusúak a kor végére, a közbeeső változatok kialakulásának folyamata nyilván a kettő között mehetett végbe. Az urnevezős kor C típusú idoltöredékét a D típusú kalenderbergi stílusú reliefdíszítésű idoltöredék követték az urnevezős kort felváltó klasszikus hallstatti kultúra leletanyagában. A soproni csoport területén főként a HC periódusba sorolhatók. Időbeosztásukat több más dunántúli lelőhely D típusú idolja is támogatja. Az egész tipológiai sor időrendileg még hiányzó, egyetlen közbenső láncszemét a HB=HC átmeneti kor idoltöredékében kell keresnünk. Valószínűleg olyan jellegű típusváltozatban, amelynek díszítetlen nyak- és fejformája a Zalaszentiván–Kisfaludi-hegyen gyűjtött szörványtöredék (X, 8.) megfelelője. A legközelebbi továbbfejlesztett támasztóléc változatot Sopronkeresztúrról (C. 9.), kísérő kerámiaja is talán már a HC elejére utalja.

Időrendjüknek megfelelően a tűzikutya- és holdidolleletek topográfiai képe általában egybeesik korszakaik elterjedési térképével (XIX.). Eltekintve a kronológiailag problematikus A típusú példányok Szeghalom-környéki lelőhelyeitől, a biz-

tosan urnamezős korú B és C típusú tűzikutyák és holdidolok úgyszólván az egész Dunántúlon előfordulnak. Több változatuk együtt különösen azokon az urnamezős telepeken, ahol kiterjedtebb volt a kutatómunka, így főként Velemen, Sághegyen, Lengyelen, Bakonyszentkirály–Zöröghegyen és Békásmegyeren. Hallstattkori idoloikat keletalpi eredetüknek megfelelően a Dunántúl nyugati és déli területeiről ismerünk, mint Velemről, Zalaszentiván–Kisfaludi hegyről, Nagyberki–Szalacsikaról, Lengyelről. Legtöbb változatban és legnagyobb számban az évtizedek óta rendszeresen ásott és az eddigi eredmények szerint csak az urnamezős kor végén megszállt Sopron vidéki telepekről és a hozzájuk tartozó temetőkhalmosírjaiból.

IV. Elméletek és viták a tűzikutyák és holdidolok rendeltetéséről

Mielőtt megkísérelnék választ adni a legproblematisabb kérdésre, mi lehetett a hazai tűzikutyák és holdidolok rendeltetése, hadd idézzem fel az ezzel kapcsolatos elméletek és viták egyetemes történetét. A magyar kutatók magyarázatai ugyanis csupán elenyésző kis részét képezik a külföldi régészek, etnográfusok és vallástörténészek erőfeszítéseinek. Izoláltan tárgyalva nem volnának sem érthetőek, sem értékelhetőek.

Keller Ferdinand svájci régész foglalkozott először leletfajtáink egy sajátos svájci változata rendeltetésének kérdésével (KELLER, 1858, 47.). A zürichi kanton bronzkori cölöpépítményeiben az 1850-es évek elején előkerült holdsarló alakú kő- és agyagtárgyakat a gall érme félhold ábrázolásai és Pliniusnak a druida újhold ünnepekről szóló leírása alapján a holdkultusszal hozta kapcsolatba és holdképeknek nevezte. Hozzánk e jellegzetes svájci és dél-német típus (XVII, 1, 5.) nem jutott el, csupán hatása érvényesült a már ismertett velemi leleten (XVII, 4.).

Keller holdkultusz-elméletét a nyaktámasz-teória váltotta fel. Fő képviselője Desor E. szerint a svájci holdképek jelentős része praktikus célt szolgált (DESOR, 1874, 9.). Az ókori egyiptomi és a mai természeti népek szokásaira hivatkozott, akik hasonló formájú támasztékokat helyeztek nyakuk alá azért, hogy hajviseletük alvás közben össze ne kuszálódjék. Csupán az erre alkalmatlan, kis méretű, gyöngye talpú példányokat ismerte el hodszimbólumoknak. Desorral és követőivel kezdődött el a hosszú és bonyolult vita a kultikus és praktikus értelmezés képviselői között.

A nyaktámasz-elméletet 1883-ban Gross, V. (GROSS, 1883, 99.) és Bonstetten, G. (BONSTETTEN, 1883, 20.) vetette elő. A szarv alakú és a lapos, csücskös végű holdképeket gyöngye alapjuk, szűk és vékony, gyakran fogazott támasztófelületük miatt általában nem tartották alkalmas nyaktámasznak. Hiszen nyaktámaszként valóságos kínzóeszközök lettek volna. Mindketten a kultuszelmélethez tértek vissza. Gross szerint a holdképek mint házi talizmánok szembeűnő helyen lakóikat az ősidők óta tisztelt holdra, vagy szarvasmarhára emlékeztethették. Bonstetten kultikus értelmüket szarvformájuk miatt inkább olyan istenségek tiszteletében látta, amelyeknek a bika, tehén és kecskének volt szent állatuk.

Míg az eddigi magyarázatok főként a svájci holdképekre vonatkoztak, a következők már az időközben, különösen a bolognai meg estei lelőhelyekről, a mi rúdodomú, és állatfej végződésű típusaink megfelelőire, majd az első magyarországi leletekre. Prosdocimi A. az estei kunyhók tűzhelyein, vagy azok közelében találta meg jól égetett darabjaikat (PROSDOCIMI 1887, 167.). Lelelkörülményeik és a rajtuk észlelt tüzelésnyomok alapján tűzhelyi állványoknak vélte, de felfogását elméletté nem általánosította.

Prosdocimivel azonos időben ásta ki Lengyelen Wosinsky szintén lakóödrökből az első hazai tűzikutyákat, és a svájci holdképekre emlékeztető kalenderbergi stílusú idoloikat. Ezekre hol a holdkép, hol pedig a fej-, vagy nyakpárna megjelölést használta, bár sem a holdkultusz, sem a nyaktámasz-

teóriával nem értett egyet (WOSINSKY, 1890, 29–31.). A kultuszelméletekkel azért nem, mert úgy vélte, hogy az őskor „primitív” népe csak praktikus tárgyat készített. A nyaktámaszmal kapcsolatos kételyei nagyjából azonosak voltak Bonstetten ellenvetésével.

A legmegfelelőbbnek látszó praktikus magyarázatot, amelynek lényegére már Prosdocimi is utalt, az osztrák etnográfus Meringer fejtette ki (MERINGER R. 1891, 145.). Félre- eső osztrák és magyar falvak szabad tűzhelyein a múlt század végén még sokfelé használt tűzparipák (Feuerrosse) meg tűzikutyák (Feuerhunde) és az őskori, különösen a lengyeli leletek formai elemeinek egybevetéséből arra az eredményre jutott, hogy a kérdéses prehisztorikus tárgyak a mai népi főzőeszközök, a vasból való fahasábtámasztékok elődei. Gyakorlati szempontból meg nem magyarázható részleteik, mint a különböző cakkok, lyukak, állatfej-derivatumok mind az őskori leletek sajátosságaira vezethetők vissza. A prehisztorikus emlékek tűzikutyaszerepét, tűzhelyi előfordulásuk mellett a rajtuk észlelhető tüzelésnyomok is igazolják. Meringer szerint, ha nem is volt mindegyikük valódi főző-, vagy tüzelőeszköz, akkor is ezek utánzata kellett, hogy legyen. Így a sepulchrális célt szolgáló sírmellékletek is. Meringer lett a tűzikutya-elmélet atyja. Utána terjedt el leletfajtáink megjelölésére nálunk a tűzikutya, német nyelvterületen a tűzbak (Feuerbock) elnevezés.

Hazai régészeink közül Bella első soproni leleteit még holdszarv, illetőleg holdsarló alakú tárgyaknak nevezte, jóllehet a holdkultusz-magyarázatot nem fogadta el (BELLA, 1891, 58–61.). De a praktikus használatukra vonatkozó elméleteket sem. Egy állattartó őskori nép szobrászkodó hajlmainak a megnyilatkozását látta bennük, valami hasonlót a mai pásztorfaragásokhoz.

Szerző és ásató munkatársa Müller Ottó a soproni leletek holdszarv alakja és a szarvak állatfejvégződéséi miatt a hold- és az állatkultusz-elmélet elfogadásáig között ingadozott (BELLA-MÜLLER 1891, 182–183.). Az állatfejvégződésekre való tekintettel mindenestre javasolta a holdkép helyett a megfelelőbbnek látszó holdidol, holdbálvány elnevezést. A tűzikutya mellett azóta is ez van elterjedve.

Valószínűleg Müller hatására változtatta meg Bella korábbi felfogását és egy Sopronvárhelyi sírtábla helyezett holdkép töredékeit már „házi bálványnak” nevezte (BELLA, 1893, 27.). Wosinsky Meringer tűzikutya-elméletéhez csatlakozott. Lengyeli leleteinek tűzhelyi előfordulásai ennek a magyarázatnak a helyességéről győzték meg (WOSINSKY, 1896, 340–342.).

Hoernes nagy őstörténeti művében a bálványelmélet tette magáévá és fejlesztette tovább (HOERNES, 1892, 279–280.). A kalenderbergi stílusú állatfej idoloikat támasztóléceikből következtetve nagy méretű fétisek utánzatának tartotta. Véleménye szerint csak így érthető a viszonylag kis agyagidolok statikailag fölösleges támasztóléceinek alkalmazása. Ezeket azokról a fából faragott fétisekről vehette át, amelyeken ilyen támasztékokra azért volt szükség, hogy a súlyos állatfejekkel, vagy díszekkel megterhelt hajlított szarvakat a félhold alakú bálványok megtartsák.

Újabb kultuszelmélet Paribeni nevéhez fűződik (PARIBENI, 1904, 309.). A svájci holdképeket egybevetve s krétai „szent szarvakkal” formai hasonlóságuk, megegyező anyaguk (kő, agyag) alapján arra az eredményre jutott, hogy a svájci holdképek nem a holdszarv, hanem mint az Evans-i „horns of consecration”-ek, valódi bikaszarvak ábrázolásai, kultusz tárgyakként a bikaszarvban rejlő isteni erő kifejezői. Déchelette Paribeni elméletét fogadta el, és további bizonyítékaul igyekezett megkeresni a térben és időben eléggé távol eső krétamykénei emlékek Svájc felé vezető útját. Ezt néhány spanyolországi és szicíliai leletben vélte megtalálni. (DÉCHELETTE, 1910, 474–476.)

A mind nagyobb területre kiterjedő kutatás és ezáltal mind több típus megismerése szükségessé tette rendeltetésük magyarázatához az egyes típuscsoportok eltérő sajátosságainak

és lelőkörülményeinek fokozott figyelembevételét. A svájci régész Tschumi szerint csak az erősen kifejezett szarvú példányok lehettek általában kultikus tárgyak, és csupán a széles állófelületű, alig jelzett hegyűek, vagy hegy nélküliek, tűzhelyi eszközök, az utóbbiak kis méretű, gyöngé állófelületű változatai pedig votív tűzikutyák (TSCHUMI, 1912, 44–45.).

A valódi és votív tűzikutyák formái és lelőkörülményeikkel kapcsolatos különbségeikre már Hoernes is felhívta a figyelmet (HOERNES, 1909, 568–569.). Szerinte a telepekről előkerült nagy és nehéz példányok a valódi tűzhelyi eszközök, míg a sírokból valók kicsinyek, könnyűek és néha sablonosak is votív tűzikutyák.

Hoernes megállapításait a votív tűzikutyákról igazolni látszottak azok a sziléziai sírokból feltárt apró és valóban sablonos példányok, amelyek agyagkorongra voltak erősítve. Ezeket a korongokat Seger „áldozati tárgyoknak” értelmezte és a rájuk erősített tűzikutyáknak ő is olyasféle szakrális szerepet tulajdonított, mint Paribeni a kréta–mykénei kultúra többnyire oltárokra helyezett „szent szarvainak”. Ugyanígy értelmezte a tábla helyezett soproni idolként is (Seger, 1913, 218–222.).

Kyrle, aki először foglalkozott behatóan a kalenderbergi holdidolokkal (KYRLE, 1912, 229–248.), a tűzbakok és holdidolok három típuscsoportját különböztette meg. Értelmezéseit ezekhez kapcsolta. Az első csoportba tartoznak szerinte a láb nélküli, kis hegyű, vagy állatfejes „agyagpadok”. Közülük az alacsonyok és díszítetlenek voltak a használati tűzbakok, a magasak és többnyire díszítettek a szakrálisok, a második csoportba a csupán gyöngén jelzett szarvakkal, lapos állófelülettel, vagy erősen ívelt szarvakkal és lábhoz hasonló állófelülettel rendelkező „holdképek”. Ezekből a gyöngén jelzett szarvú, lapos állófelületű, nagyobb példányok szolgálták praktikus, a kisebbek votív célt. A harmadik csoportba sorolta a kalenderbergi típusú hallstattkori „holdidolokat”. Ezek mind kultusztárgyak lehettek. Kultikus szerepüket azonban nem a holddal, hanem szárvaik alapján olyan háziállat-kultusszal hozta kapcsolatba, amelyhez több példány lábformájából következtetve antropomorf elképzelések is járultak.

A kalenderbergi holdidolokat, mint Hoernes, Kyrle is más anyagból készült nagy törzsi bálványok másolatainak tartotta, sőt a hoernes-i fétis-elméletet a csupán díszítmény jellegű támasztóléceken kívül, egész sor más bizonyítékkal ki is egészítette. Ilyen bizonyítékok szerinte a kerékdiszkek és az önálló kerékletek, amikből a törzsi bálványok kerekében való mozgására, a koncentrikus kördiszkek, amelyekből bronzbüttyeikre és a barázdált, főként csavart vonaldiszkek, amiből mintáik fonadékos külsejére következtetett. Az állatfejekből és a felsorolt díszítő elemekből a bálványmintáknak is két fejlődési fokát tetelezte fel, egy kezdetit, csupán kétszarvú fadarabot, amelyekre az áldozati állatok fejét rátűzték, és az ezt követőt, amelynek szarvvegein az állatfejeket már kifaragták, emellett fémbüttyökkel és más egyéb, nyilván fonadékos díszítményekkel látták el. Szerinte ez utóbbi, művészi kivitelű idolként lehettek anyagmásolataik mintái.

Schmid, W. a postelai erődített telep anyagát ismertető tanulmányában (SCHMID, W. 1915, 285–305.) nemcsak a holdkultusz-elméletet vetette el, hanem a holdidol megjelölést is. Mind a valódi, mind a szakrális rendeltetésű példányokat következetesen tűzbaknak nevezte és két típuscsoportba osztotta, rúdformájú (barrenförmig) és padförmájú (bankförmig) tűzbakokra. Szerinte a padförmájúak a rúdformájúakból fejlődtek ki oly módon, hogy lábukat kaptak, végeiken felnyúló szarvakat és ezeken állatfejeket. Schmid azt állította, hogy mindkét típusból a masszív és díszítetlen példányok kizárólag praktikus célt szolgálták, míg a gyöngék és díszítettek, amelyeken többnyire tűzhatásnak sincs nyoma, vallásos célt. De nem valamiféle állatkultuszt. Mint legfontosabb tűzhelyi eszközök, a tűzhely-kultusz szimbólumaivá váltak, a tűzhelyen tartózkodó istenség megtestesítőivé, azé az istené, aki úgy árasztja a tűzhelyről a meleget, mint ősforrása, a nap. Ezért kerültek a nap jelképei is a tűzbakra. Szarvformájú vé-

geiknek és a rajtuk levő szarvakat viselő állatfejeknek emellett bajelhárító szerepük is lehetett. A szarvak, mint az emberfeletti erő szimbólumai, védelmet nyújtottak a démoni hatalmak ellen. Különösen a szarvnyálványok végein ábrázolt kosznak, bikának és szarvasnak tulajdonítottak apotropéikus erőt. A tűzbak, mint meleget adó és a családot védelmező istenség jelképe először csak a kunyhó tűzhelyén kapott helyet, majd a család és a közösség külön szentélyében. Schmid volt az első, aki a tűzhelyről, mint oltár jellegű házi szentélyről alkotott felfogása alapján a tűzbakoknak oltárszerepet is tulajdonított. Bella–Müller által még 1891-ben közölt soproni urna áldozati jelenetének oltárában (BELLA–MULLER, 1891, 188, VIII. t. 2. ábra) egy rúd formájú tűzikutyát vélt felismerni (SCHMID, 1915, 296.).

Schmid után nemcsak a holdkultusz-elmélet látszott véglegesen megdőlni, kezdte hitelét veszteni Paribeninek és Déchelettennek a krétai „horns of consecration”-ekre épített bikaszarv hipotézise is. A kőnigsbergi vallástörténész Gaerte széles körű bizonyító anyaggal kétségre vonta magát, az Evans-i értelmezést (EVANS, 1901, 135–138.). Szerinte a „horns of consecration”-ek nem lehettek az áldozati bika szarvainak utánzatai (GAERTE, 1922, 72–98.). Ellentmondanak ennek a valódi bikaszarv és a kréta–mykénei emlékek formai eltérései. A valódi bikaszarvak hajlottak, a „szent szarvak” viszont derékszögben kapcsolódnak az alapoz. Emellett előfordulnak háromszarvú, középen is kiemelkedő csúcú példányok. Gaerte a hegyet, tágabb értelemben az országot, földet jelentő, két és három csúcú egyiptomi hieroglif jeleknek a „szent szarvakkal” való egybevetéséből arra következtetett, hogy a „szent szarvak” is a hegy, ország, föld fogalmat testesíti meg, és a krétai vallás nagy földistennőjének szimbólumai. Azé a földistennő, akinek a természet növekedéséről való gondoskodása a feladata. Ezért szerepelnek rajta és vele együtt az istennő oltárain olyan termékenység jelképek, mint pl. a fa, vagy a galamb. Számos változatának bemutatásával és elemzésével bizonyította e termékenység földjelképek elterjedését az égei kultúrkörben, továbbélését a Földközi-tenger vidékének országaiban, ahol többnyire szintén termékenység, növényi, állati és asztrális szimbólumokkal együtt jelentkeznek. Gaerte még nem használta fel elméletét az eddigi tűzikutya-elméletek átértékelésére, de elméletének bírálata jó alkalmat adott a svéd Sjöwallnak a kérdés újabb felvetésére (SJÖWALL, 1925, 185–192.).

Sjöwall egyetértett Gaerte-vel abban, hogy a „szent szarvak” formai eltérései miatt nem lehet kapcsolatba hozni a valódi bikaszarvakkal, de az egyiptomi hieroglif jeleket sem tartotta megfelelő analógiáknak magyarázatukhoz. Szerinte a „horns of consecration”-ek alkalmazásának egybevetése a szakrális tűzbakok tűzhelyi funkciójával, ahogyan azt Schmid tette, elfogadhatóbb eredményhez vezethet. Hiszen a krétai oltárok, amelyeken a „szent szarvak” szerepelnek, technikai szempontból szintén tűzhelynek fogható fel. Róluk tehát ugyanúgy átmehet a szarvakra az oltár szentsége, mint a tűzhelyekről a tűzikutyákra, azok is, mint a tűzhelyeken a tűzikutyák az oltár-tűzhely „abbreviatúrái” lehettek.

A tűzhely-oltárral hozta kapcsolatba Tschumi a sírmellékletként alkalmazott tűzikutyák funkcióját is (TSCHUMI, 1930. 130–139.). Nemcsak az őskor, a későbbi történeti korszakok és a mai természeti népek sok szokása, éppen az élet döntő szakaszaiban, a tűzhely mellett játszódtott le. Szerinte ez lehet a magyarázata a tűzikutyák őskori sírbahelyezésének. Azáltal, hogy melléje tették, maradhatott az eltemetett sírjában, a halott házában, továbbra is a tűzhely közelében.

A soproni urna áldozati jelenetét, amelyen Schmid véleménye szerint oltárként tűzikutya szerepel, Bella–Müller magyarázatát helyesbítve Gallus S. írta le újra (GALLUS, 1934, 15 XVI. t. 2. ábra). A jelenetben két áldozó alak valószínűleg kecskét tart az oltár fölött, miközben az egyik beleszúrja kését az állat torkába. Gallus azonban nem azonosította az oltárt a tűzikutyával. A leghatározottabban elutasította a tű-

zikutyák mindenféle kultikus értelmezését. Kizárólag praktikus eszközöknek tartotta (GALLUS, 1938, 21–28.). Így a soproni hallstattkori temetők tálba helyezett és a sziléziai sírok „áldozati tárgyainak” erősített példányaikat is néprajzi analógiák alapján lámpásoknak értelmezte, olyasféle eszközöknek, mint amilyeneket egyes alsó-ausztriai falvak lakói használnak, akik a sütőkemence fülkéjében kis vas tűzikutyákhoz támasztott fahasabocskákkal világítanak. Elméletét több, erre a használatra utaló régi elnevezéssel is bizonyította. A Sopron–várhelyi 27. halom „sírlámpáját” (XVII, 6.) formai hasonlósága alapján kapcsolatba hozta az eleusisi misztériumok jellegzetes áldozati edényével, a kernosszal. A várhelyi „sírlámpa” készítőjének a görög edény mintául szolgálhatott. Ennek a közepén is lámpa égett és körülötte, akárcsak a tűzikutyás tál peremén, kis tálkák voltak. Eleusisben e tálkákba az áldozásakor különböző mezőgazdasági produktumokat tettek, hogy felajánlják a nagy misztérium istennőinek, Demeternek és Koréknak. De minden formai egyezés mellett a Sopron–várhelyi „sírlámpa” mégsem lehetett áldozati edény, mert tálának peremén levő igen apró tálkákba az áldozati termények nem fértek volna bele. Alkotójuk, mivel nem volt beavatva a misztériumba, nem ismerte mintája szakrális rendeltetését, a „sírlámpa” peremén levő tálkákat a plasztikus madarakkal együtt csak díszként alkalmazta. A tűzikutya lámpás Gallus szerint, mint annyi más világító eszköz a sírban, a soproniban is a világító tűz jelképe volt.

Csak igen kevés kutató alkalmazta Meringer tűzikutya-elméletét olyan kizárólagos érvennyel, mint Gallus. Legtöbbször inkább már a kultikus rendeltetés hipotézisének általánosítása felé hajlottak. Így Nischer–Falkenhof a kalenderbergi kultúra emlékeinek elterjedési területén előkerült, egyik leghelyükéről oberleisi típusúnak nevezett, szerinte a kalenderbergi holdidolokkal azonos korú „agyagpadokat” sem tartotta csekély méretük miatt tűzhelyi használatra alkalmasnak (NISCHER–FALKENHOF, 1936, 295–310.). Ezeket a velük együtt előkerült kis agyagkerekek alapján, mint Schmid, a napkultusszal hozta kapcsolatba, míg a kalenderbergi típusú, állatfejű holdidolokat Kyrle után az állatkultusszal. A kalenderbergi holdidolok lábainak kerékreliefjeiből és a közelükben párosan is előforduló agyag- meg bronzkerekekből ő is arra következtetett, hogy mintáikat, Kyrle nagyméretű törzsi bálványait, alkalmilag, akár csak a kultikus kocsiakat, kerekek mozgathatták. Falkenhof az azonos területen előkerült és általa egyidejűnek vélt, de egymástól lényegesen eltérő formájú oberleisi és kalenderbergi típusban megnyilatkozó kétféle kultuszt, két népszerű réteg, az előillír és az illír együttélésével magyarázta.

Barb, Falkenhoffal, de általában a kultuszelméletek minden képviselőjével szemben ismét azt igyekezett bizonyítani, hogy az eddig kultikusnak vélt rüdkocsikkal együtt az őskori agyag tűzikutyák kivétel nélkül mind házi eszközök voltak, ugyanolyan rendeltetéssel, mint a mai vas tűzikutyák (BARB, 1947, 148–150.). Szarvaik is csupán arra valók voltak, hogy a rájuk tett fahasabok, vagy nyársak lecsúszását megakadályozzák. Két párhuzamosan elhelyezett tűzikutyának olyan funkciója is lehetett, mint a vasrostélynak. Barb még a sírokba helyezett tűzikutyákat is csak annyiban ismerte el kultikusnak, amennyiben a sírba tett fegyverek, ékszer és a mindennapi élethez tartozó eszközök a halottkultuszt szolgálták. Járulékos elemeik, díszítvényeik szerinte nem alkalmak kultikus rendeltetésük bizonyítására. Ironikusan jegyezte meg „több, mint valószínűtlen, hogy az európai háziasszonyok, akik mintegy négy évezreden át használták tűzhelyeiken a tűzbakot, tudták volna, hogy azok a nap-, a hold-, a bika-, a madár-, a kos-, a vadkan-, a kutya-, vagy a szarvaskultuszt szolgálták.”

Drost jénai etnográfus, a közép-európai fém tűzikutyák eredetét kutatva, Barb véleményével szemben az őskori agyag tűzikutyákat általában nem tartotta alkalmas eszközöknek (DROST, 1954, 239–142.). Ha ezek lettek volna, a használati fém tűzikutyák három elengedhetetlen kellékével

kellene rendelkezniük: minimálisan 20 cm hosszúsággal, masszív, tartóképes építménnyel, vagyis egyenes, legfeljebb kissé befelé hajló testtel, karcsú, törékeny részek nélkül, mivel ezek használat közben könnyen letörhetnek, és végül olyan állapotban levőnek, hogy testükön a tartós tűzhatás megállapítható legyen. Ha ezeknek a feltételeknek a szempontjából vesszük szemügyre az őskori agyag tűzikutyákat, úgy azoknak a daraboknak a száma, amelyek mindezzel rendelkeznek, szerinte kis, töredék mennyiségre csökken. A legtöbb vagy nagyon kicsi, vagy törékeny. Azoknak a rúd formájú tűzikutyáknak, amelyek praktikus használatára még gondolhatnánk, viszont igen gyöngye az égetésük, vagy legalábbis nem haladja túl a normális keramikai égetést. E legrégebbi tűzikutyákat sem használhatták tehát tűzhelyen, ezek is csak kultikus célokra lehettek alkalmasak. Drostnak az volt a véleménye, hogy e kultusz nem kellett, hogy minden időben és minden kultúrában azonos legyen, különböző feltételek között meg is változhatott. Legvalószínűbbnek, mint Schmid, azt tartotta, hogy a tűzhellyel lehetett kapcsolatban, amelyen a legkülönbözőbb vallási szálak futnak össze. A holdidol megjelenést és az ezzel összefüggő lunaris értelmezéseket ő sem tartotta megalapozottnak. A svájci „extrém” holdidol alakú formákban a rúdformákkal kezdődő topológiai fejlődés utolsó fázisát látta. Plasztikus állatfejek kultikus jelentésének a kérdését nyitva hagyta, csupán arra utalt, hogy a tűzikutya legtöbb nevének ma is animalizáló karaktere van.

A tűzikutya és holdidolok állatfejeinek problematikájával a francia Deonna foglalkozott részletesen (DEONNA, 1959, 81–93, 177–190.). Olyan magyarázatokat kereste, amely formai, földrajzi és kronológiai különbségeiktől független, mindig, mindenütt és mindenféle alkalmazásban egyformán megnyilatkozó vallási eszme. Mivel a tűzikutya ő is a tűzhely-oltárhoz tartozónak tekintette, állatfejeik kultikus értelmét elsősorban a házi tűzhelyhez kapcsolódó hagyományok jelképrendszerében vélte felfedezni. Szerinte a tűzikutya leggyakrabban négy állatprotonja: a bikáé, a kosé, a lóé és a kutyaé, hasonló fogalmat fejezett ki, hasonló volt kultikus szerepük is. Előidézték a házi tűzhely számára az égi, isteni tüzet, szolgálták azokat a szertartásokat, amelyeket a családot ortalgató istenek és a halottak tiszteletére az oltár-tűzhelyen végeztek, sírokba téve védelmezték és a túlvilágba vezették az elhunytat. Emellett jelképei és előmozdítói voltak a szexuális erőnek. A csillagok, a hold és a nap szimbólumaiként biztosították a föld termékenységét is, akárcsak a rajtuk és a tűzikutya testén alkalmazott kozmikus jelek, keresztek, rozeták, spirálisok és nem egy példányuk felületén az égi tűz ragyogó fényét idéző arany bevonataik és tündöklő világospiros színük.

Maringer a svájci típusú holdképek kérdéseivel foglalkozva több olyan megfigyelést tett, amely azok kultikus rendeltetését tanúsítja (MARINGER, 1961, 17–26.). Ha ugyanis tűzhelyi eszközök lettek volna, nem szarvászok maradnak fenn tömegesen, hanem az állandó hevítéstől megerősödött középsők. Szerinte a rajtuk észlelhető tűznyomok csupán a tűz „alkalmi érintésére” vezethetők vissza, meg a svájci cölöppítványokat elpusztító tűzvészekre. Csak közelről szemlélhető díszítvényeik is arra mutatnak, hogy a kunyhó belsejében lehettek felállítva. Díszítvényeik közül a zsinörgirland, a felüggesztett koszorú, főként pedig az egész testet bepólyáló fonadékdísz sokban hasonlít a kalenderbergi típusú holdidolok ornamentikájához. Mint Kyrle és Falkenhof, a jellegzetes díszítő elemekből arra következtetett, hogy a svájci holdképeknek szintén lehetett romlandó anyagból készített, fonadékos külsejű, nagyméretű mintái. Ezeket azonban nem kerékeken, ilyenek a svájci holdképekkel együtt nem kerültek elő, hanem hordozható állványokon vihették alkalmilag a közösség valami kultikus „körmenetében”. Maringer a holdképeket, holdidol elnevezést és magát a holdkultusz értelmezését a svájci emlékekre vonatkoztatva általában nem tartotta helytelennek. Hiszen, mint írja, a történelem előtti emberek erősen jelképes és mitikus gondolkodása a bika, vagy a marha

szarvpárját, amint ezt a vallástörténeti kutatás sok régi népről, meg etnológiai csoportról kimutatta, a holdra is alkalmazta, a holdat mint égi állatot fogta fel és tisztelte.

A hatvanas évek óta – tudomásom szerint – már nem jelentkezett új, átfogó magyarázat a tűzikutyák és holdidolok rendeltetéséről. Úgy látszott, hogy típusaik köre bezárult és nem sikerült olyan szerencsés lelőköörülményeket sem produkálni, e talányos leleteket funkciójuk állapotában úgy tetten érni, hogy az az egyik vagy a másik elméletet véglegesen igazolta volna. A túlságosan széles körű és komplex elemzések sokszor homlokegyenest ellentmondó eredményei el is riasztották a régészettudomány művelőit. Síkos talajnak érezheték a témát. Egy-egy előbukkant darab értelmezésével kapcsolatban megelégedtek a korábbi magyarázatok szelektív regisztrálásával, esetleg a legjobban alkalmazható valamelyik hipotézisre való utalással, vagy némi továbbfejlesztésével.

Paulik, J. egy szlovákiai, Krizoviany nad Dudvahom őskori telepén előfordult kalenderbergi holdidoltöredék értelmezésével kapcsolatban utalt néhány, főként kultikus használatukra vonatkozó elméletre (PAULIK, 1962, 109–116. és 1–3. ábra). A kalenderbergi idolkok viszonylag kis területre korlátozott eltérő formái rendeltetésének addigi magyarázatait nem tartotta megoldottnak. „Ha szabadabban engedné szárnyalni képzeletét – írja – valami olyasféle mesebeli állatot láthatna bennük, mint amilyen az ókorban a griffmadár volt, illetve a szkíta nomád művészetben a szarvas ábrázolása”. Kyrle és Schmid tipológiai megállapításait továbbfejlesztve, a lábak és a szarvak kialakulásának irányában öt egymáshoz kapcsolódó sematikus formával kísérte meg ábrázolni feltételezett fejlődésüket a lapos bronzkori tűzbakoktól a hallstattkori holdidolokig. Ebből a tipológiai fejlődésből elsőnek következtetett arra, hogy a bronzkori tűzbakok eredeti kultikus funkciója a hallstattkori holdidolokéban is megmaradt.

A kalenderbergi holdidolok kultikus értelmezésének problematikáját érintette Kromer is a hallstatti kultúra emlékmények elemző tanulmányában (KROMER, 1964, 150–151.). Ő is Kyrle törzsi bálvány hipotézisét fogadta el és nem kis fantáziával építette tovább. A lakótelepi példányokat szintén nagyméretű, fából ácsolt törzsi bálványok másolatainak tartotta. Ezeket a másolatokat szerinte a közös kultuszünnepnek résztvevői az ünnepségen összetörték, hazavitték és egyes darabjaikat a tűzhelyre tették, hogy ott „áldásos tevékenységet fejtsenek ki”. Ezért találjuk a kis kalenderbergi holdidolokat a házi tűzhelyeken, többnyire össze nem állítható töredékekben.

Foltiny a stičnai erődített telep egyik kosfejű tűzikutyáját ugyancsak Schmid tűzhelykultusz-elméletének megfelelően, azt a görög-római, főként mitológiai példákkal alátámasztva, olyan tűzhelyi istenség jelképének értelmezte, melynek a telep földművelő és állattenyésztő lakói termékenyítő és apotropéikus erőt tulajdonítottak (FOLTNY, 1970, 158–16.).

Patek E. a Sopron–várhelyi telep kalenderbergi típusú tűzikutyáiról, mint az otthonok vallási életében használt „házi oltárok”-ról írt. (PATEK, 1974, 64.). Lényegében tehát ugyanaz volt a felfogása rendeltetésükről, ami Schmidnek a Sopron–várishegyi urna áldozati jelenetének tűzikutyájáról. A várhelyi 131. sír táblán fekvő tűzikutyájának értelmezéséhez Gallus kernoszemléletét használta fel és fejlesztette tovább (PATEK, 1972, 212.). Abból a körülményből, hogy a „tűzikutya” meg találja és a mellettük levő több kis tál is erősen kormos volt, arra következtetett, hogy a tálas tűzikutya itt nem „sirlámpa”, a világosságnak a sírba tett pusztá jelképe lehetett csupán, hanem egyik eszköze annak a halotti áldozati szertartásnak, amelynél az áldozatokat a mellettük levő tálkákba helyezték és égették el, miközben nyilván a tűzikutya táblájában is tűz égett.

V. A magyarországi tűzikutyák és holdidolok szerepe koruk hitvilágában

A magyarországi tűzikutyáknak és holdidoloknak a megfelelő fejezetben részletezett, a vonatkozó ábrákon és táblákon szemléltetett formái és felületi jellemzői mind arra mutatnak, hogy nem lehettek főzéshez, vagy tüzeléshez való használati eszközök. A legnagyobb számmal előforduló tűzikutya-típusok (A, B, C₁, C₂) java részének háta nem éri el a kellő fahasábmennyiség megtámasztásához szükséges hosszúságot. A holdidolok törzse (C₃, D) általában még rövidebb. Emellett különösen az utóbbiak háta nemegyszer annyira homorú, hogy a fahasábok, ha el is férnének rajta, egymáshoz csúsznának.

A tűzikutyák felső sarkain levő szarvszerű nyúlványoknak, a holdidolok viszonylag vékony, hosszú nyakú fejrészeinek alig lehetett feladatuk a tüzelő fa ellenkező, kifelé csúsztatásának megakadályozása. Ilyen célból, tartós használatra feltétlenül erősebbeket kellett volna alkalmazniuk. Egyébként fennmaradt, viszonylag megfelelő hosszúságú, két végén kifelé lejtő hátú, olyan jól rekonstruálható tűzikutya is, amelynek sarkain nem volt semmiféle nyúlvány (I, 15.). Több példány egész testének labilis felépítése szintén ellentmond konyhai eszközként való használatuknak.

Leletfajtáink praktikus használatát a rajtuk észlelhető tüzelésnyomok sem igazolják. Legtöbbjük égetése nem haladja meg a szükséges keramikai égetést. Tartós tüzelés hatása alig fedezhető fel néhány repedezett példányon. Ezek is inkább a pusztulásukat előidéző telepek, kunyhók tűzvéseire vezethetők vissza. Korom- és füstnyom viszonylag ritkán csak egyik oldaluk felső részén, főként hátukon, a háton végig húzódó vályúszerű mélyedésekben fedezhető fel, és egy töredék sarkán, a megszokott szarvacska helyén kiképzett kis csésze belsejében. Figyelemre méltó jelenség, hogy azon a Budapest–Fehérvári úti tűzikutyán, amelynek szintén csak egyik hosszanti oldala és a háta összefüggően kormos, nem találtuk ennek semmi nyomát a testén átmenő lyukak körül és a lyukakban. (V, 1, 47.) Ha e tűzikutya valóban főző, tüzelésközött lett volna, nemcsak másik hosszanti oldalán, de főképpen a tartós tűzhatást, levegőjárást biztosító lyukakban kellene erős füst- és koromnyomnak lennie. Ilyet a tűzikutyák igen gyakori lyukaiban és áttört nyílásaiban általában nem észleltünk. Mind e jelenségekkel arra következtethetünk, hogy ha volt is a tűzikutyákon és holdidolokon, vagy mellettük tüzelés, az csak viszonylag rövid ideig és alkalmilag történhetett. Semmi sem bizonyítja megfigyeléseink alapján két tűzikutya egymás mellé állításával rostélyszerű, vagy nyárstorként való használatát. Egyébként eddig még nem került elő ilyen elméletet valószínűsíthető két egyforma, ilyen készségeként használható tűzikutya egyetlen lakógödör tűzhelyén sem.

A praktikus tűzhelyi használathoz való eszköz végül nem tette volna szükségessé anyaguk és felületük gondos megmunkálását, fényesítését, gyakori, sokszor zsúfolt díszítéseiket és ha a pars pro toto elképzelésnek megfelelően felső sarok nyúlványaikat szarvacskáknak tekintjük, majdnem mindig meglevő teriomorf végeiket. A mindennapos tüzelés, főzés szükségse, emiatt ismételt elhasználódásuk, újjakkal való pótlásuk nem is adhatott módot és időt e nem kis munkát igénylő járulékos elemek elkészítéséhez.

A magyarországi leletek is Drost véleményét igazolják (DROST, 1954, 139–142.), nem praktikus célt szolgáltak, mind valamiféle kultusz szakrális eszközei lehettek. Mivel a soproni holdidolok kivételével kizárólag telepeken, rendszerint lakógödörökben találták meg őket, valószínűleg olyan kultusz, amely a létfenntartás mindennapi gondjaival függött össze. Nyilván ezért végezhettek lakói a velük kapcsolatos szertartást is éppen otthonaikban.

Mi lehetett e házi kultusz? Milyen a velük végzett szertartás? Hazai leletekről lévén szó, kísérleljünk meg feleletet adni

e két kérdésre a magyarországi tűzikutyák meg holdidolok korszakainak hitvilágából, távoli régészeti analógiákat, vallástörténeti, etnológiai párhuzamokat csak ehhez kapcsolhatunk véve segítségül. Am ennek a módszernek az alkalmazását is megnehezíti az a körülmény, hogy olyan kultikus leletanyag, amelyből a kérdéses hitvilág rekonstruálható volna, éppen a legtöbb tűzikutyát és holdidolt adó magyarországi telepekről nagyon kevés áll rendelkezésünkre. Van azonban egy HA₂ – HB korú urnamezős temető, a békásmegyeri, amely ugyan mint a többi korabeli temető, éppen tűzikutyát és holdidolt nem tartalmaz, de ahhoz a Békásmegyér–Vízmelepi terület urnamezős korú lakótelepéhez tartozik, amelynek gödreiből több B₁ típusú tűzikutya és C₂ típusú idola került elő. (VIII, 6–7, X, 2–4.). Ennek a temetőnek gazdag kultikus leletanyagából nemcsak a korabeli hitvilág sok vonatkozására következtethetünk, de vannak olyan leletei is, amelyek e hitvilágon belül némi fényt deríthetnek a tűzikutyák és holdidolok szakrális rendeltetésére és – egyelőre legalább hipotetikusan – a velük kapcsolatos szertartásra is.

Sajnos a nagy kiterjedésű, korábbi bronzkori sírokat is tartalmazó temető anyaga még nem publikált, feltárása Schreiber Rózsa vezetésével ma is folyik. Urnamezős részének korát és jellegét egy vallástörténeti szempontból jelentős sírdényeinek rajzával és néhány, mondanivalóm szempontjából fontos in situ fényképpel dokumentálom.

A temető ásatását e tanulmány írója 1961-ben kezdte el és több éven át folytatta. Az első 110 sír kultikus leletei alapján kialakított felfogását az itt eltemetett nép hitvilágáról és a tűzikutyák meg holdidolok rendeltetéséről először 1965. április 27-én tartott előadásában ismertette (NAGY L. Az urnamezős kor hitvilágának emlékei Békásmegyerről.).

A békásmegyeri temető kultikus leleteiből következően a termékenység előmozdítása, az emberi jólét biztosítása lehetett a hitvilág legtöbb szakrális eszközének rendeltetése, a velük végzett mágikus rítus célja, sepulchrális alkalmazásuk ennek egyik vetülete.

Új életet fakasztó kultikus eszközként tehetők a sírba a temető úgyszólván minden figurális ivóedényét. Így a madár alakú, galamb formájú askost (39.). Bizonyára nem véletlen, hogy a sírokban olyan egyfűlű kis korsó mellé helyezték őket, amelyben tojás is volt (40 a–c), mintegy hangsúlyozva a madár alakú askos, meg a tojás rokon kultikus értelmét, fokozva életet adó mágikus hatásukat.

De több tojás előkerült edényen kívül is, gondosan a kerámia mellékletekhez téve (40 d.). Az egyik töredékes vadlibatojás héjának belső oldalán a Magyar Természettudományi Múzeum ornitológiai osztályának vezetője Horváth Lajos, aki a tojásleleteket meghatározta, a kikelt madár csőrkörmének karcolatait is felfedezte, ami kétségtelenné teszi, hogy nem a halott túlvilági életének, hanem a lélek új testet öltése mágikus eszközének szánták. Ismeretes, hogy a tojás sírba helyezésének szokása tovább élt a római meg a népvándorláskori temetőkben és kozmogóniájában több nép a világ keletkezését is tojásból, a világotojásból képzelte el (LECHNER, 1952, 123–130).

Rokon értelmet tulajdoníthatott a temető népe a feltűnően nagy számban előkerült úgynevezett 'csizmaedényeknek'. Kisebb-nagyobb tál alatt lábbelit 'csizmat' ábrázolnak. Majdnem kivétel nélkül jobblábasok. Közülük csak az egyik nagy tálja zárt fenekű, a többi nyitott alja közvetlenül kapcsolódik az üres szárhoz és a lyukas orrú lábfejhez. (42.) Nyilván olyan mágikus célt szolgáló, rhyton jellegű edények voltak, (KARO, 1927, 134–135, SVOBODA–CONCEV, 1956, 9–113.) amelyekből e lyukon keresztül egyfajta italt ittak, esetleg folyadékot csöpögtettek, a zárt fenekű csizmaedénytől valamilyen ételt fogyasztottak, abban a hitben, hogy a lábbelinek tulajdonított egészségbiztosító erőt átveszi a folyadék és az étel, amit tartalmaz (FORRER, 1942, 61–78.).

Életet adó, termékenységet biztosító képességet tulajdoníthattak a sírba helyezett tojásdad alakú kavicsoknak. Több-

felé és nem egy korban kapcsolódtak efféle hiedelmek a „petra genatrix”-hez. Ischer T. szerint a svájci cölöpépítmények nyírfakéregbe pakolt kavicsainak ugyanaz lehetett az értelme, mint Új-Guineában a bennszülöttek varázsköveinek. Az új-guineaiak a köveket szintén hánicsba burkolták, a föld elvetésekor elásták és csak aratáskor szedték ki. Hitük szerint a kavicsokban rejlő varázserő mozdítja elő a jó termést. Hánicsba azért burkolták be, hogy a termékenyítő erő el ne illanjon. Maringer feltételezi, hogy a kavicsba burkolás szokását már a neolitikus paraszt is sokfelé ismerhette, emlékeit azonban csak a cölöpépítmények konzerváló rétegei őrizhették meg. Wilke ugyanilyen értelemben foglalkozott az egyes dolmenületeken talált azili festett kavicsokkal (WILKE, 1913, 160–163, MARINGER, 1956, 284. – Maringer tesz említést Ischer eredményeiről –, HEILER, 1961, 34–37.). A békásmegyeri temető dunakavicsain már nyomát sem találhattuk a beburkolásnak. Az azonban kétségtelen, hogy nem a betöltés anyagával kerülhettek a sírokban. Körülöttük a talaj nem volt folyami hordalék. Gondosan elhelyezve találtak kalcinált csontok között a sír fenekén (41.), sőt urnába téve számos agyagból formált asztrális szimbólum között (44.). Társultak kagylóhéjakkal is. Az egyik sírban két darabot helyeztek kagylóhéjba. A kagyló a benne levő két kavicsal féltrethetetlenül utal a kettő együttes értelmére, utánozva e kombinációval a termékenyítő, új életet biztosító herét (41. b.).

Életet fakasztó, termékenységet biztosító mágia eszközei, nem csupán díszítmények lehetnek az agyagedényekbe nyomott bronzszögek. Nagy részüket ma már zöld rozsdá fedi, legtöbbjük elenyészett, a feltáráskor elmorzsolódott, csak a helyük volt konstatalható, de sírba tételkor még aranyként ragyoghattak. Ilyen szögeket figyelhettünk meg tálon (43.), urnán, ún. „szoptató edényen”, csizmaedényen és gyantagolyón. A sír sötétségében az életet fakasztó és tápláló ég, főként persze a nap fényét idézhették. Bizonyára nem véletlen, hogy az itáliai edényeken napszimbólumok, keresztetek, manderek formájában is jelentkeznek, akárcsak a jugoszláviai, csöngői és a gemeinlebarni urnák rokon fémszalagból formált mintái (GHIRARDINI, 1897, 21. ábra, STERNQUIST, 1962–1963, 143–144 és 5. ábra, DUNGEL–SZOMBATHY, 1887–1903, 65. és 53. ábra. Ld. még MÜLLER KARPE, 1948, 7. t. és 1957, 1, 21, 53 t., BEHRENS, 1936, 73 és 1. ábra, MEHRHART, 1942, 26.)

A magyarországi urnamezős kor hitvilágának Hoernes kifejezésével élve ez az „uranotropizmusa” (HOERNES, 1909, 587–589.) páratlan leletegyüttesekben nyilvánított meg a békásmegyeri temetőben. Az egyik sír urnája valósággal tele volt velük (44.), két másik sírban az edények mellett találtak, illetőleg az edények alatt, a sír fenekén. E leletegyüttesen mind agyagplasztikák, különböző formában a napot, holdat, a csillagokat és azok sugarait ábrázolják (45.). Nem voltak felfüggeszthető amulettek. Alsó részük közepéből kiálló rövid fogantyújuk kézbe vételre tette alkalmassá őket. A napjelképek úgyszólván minden változatát képviselik. Vannak közöttük sima napdiszkoszok, sugárkoszorús napkorongok és mozgó napot szimbolizáló küllős kerekék. (DÉCHELETTE, 1909, I. 305–357, 'ALVIELLA, 1956, 51, KÜHN, 1952, 164–168, BURGSTALLER–LAUTH, 1965, 355–356, HEILER, 1961, 51.). Talán az egész égboltot fejezték ki így összes fényforrásaival, talán az egyes égitesteknek a termékenységi mágiához éppen szükséges fázisait. Ez utóbbira enged következtetni az a sajátos diszkosz, amelynek széléből csupán egyetlen plasztikus sugár lövell ki (45 g.). A tavaszi nap első zsendítő sugara lehet, a tél elmúltával felkelő napé, (V, 3–5) amelynek egyes vallásokban külön isteneik voltak. Vagy a mindig hön óhajtott hajnalpír? (WILKE, 1923, 142–145.) Hiszen a diszkosztól függetlenül, önálló sugárnak is megtaláltuk két plasztikus fogantyú példáját (45 a.). Azt, hogy ez az idom valóban egyetlen napsugarat ábrázolhat, egy dél-tiroli La Tène bronz melléksz is tanúsíthatja (ORGLER, 1877, 112, 1. ábra) Cavedinéből való és a négy naplovtat ábrázolja. A lovokról láncon napkorong, széleiről csizmaamu-

lettek mellett hat, a miénkel azonos jellegű, de bronzból készíve jóval karcsúbb és hosszabb napsugár fityeg (FORRER, 1942, 67, IX. t. 3. ábra.). Figyelemre méltó, hogy e bronz mellűszen a plasztikus napkorong és napsugár együtt szerepel a csizmaamulettekkel, akárcsak a békásmegyeri temetőben az asztrális agyagplasztikák és csizmaedények, még valószínűbbé téve hitvilágbeli összetartozásukat. A cavedinei bronz mellűszen lova, a későbbi Apollo-quadriga naplova hiányzik ugyan leletgyűjtéseinkből, sőt magából a temetőből is, de a mágia pars pro toto elvének megfelelően helyettesíti egy másik napállatnak, a bikának szintén fogantyús agyagszarva, amelyet az égitesteket ábrázoló jelképekkel és egy tojás alakú dunakavicssal együtt tettek a már említett urnába (44.).

Külön csoportot alkotnak, de szintén a többi asztrális, fogantyús agyagplasztikákkal fordulnak elő a rendszerint megnyújtott diszkoszt és sugaras napkorongot ábrázoló kis nyeles agyagkanalak. (46.) Aligha lehettek evőeszközök sepulchrális célra készített másolatai, vagy éppen gyermekjátékok. Alapformáik azonosságából és együttes előfordulásukból következtetve valami hasonló szerepet tölthettek be a kor termékenység mágijában, mint a többi asztrális agyagtárgy.

Mindezek a termékenységet, jólétet előidéző varázseszközök ugyanazok lehettek, mint amiket az eltemetettek mágikus praktikáikhoz életükben is alkalmaztak. Hozzá tartozóik, akik hittek halottaik lelkeinek továbbélésében, ezért tették nemcsak használati eszközeiket, a szakrálisokat is hamvaikhoz. Ismeretes, hogy az őskor emberei, akárcsak egyes természeti népek a testből eltávozó lelket többek között állati alakban képelték el. A békásmegyeri temető népének hitvilágában ez a lélek a madár alakú aszkoszokból, tojásokból, tojásdad alakú dunakavicsokból és az elég gyakori tojás formájú sírgödrökből (41 a.) következő, minden valószínűség szerint az ősi vallások történetében sokszor szereplő madárlélek lehetett (MARINGER, 1956, 267, WILKE, 1913, 103–104.). E lélek a halott házából az urnából erre a célra készített különböző nyílásokon, szögletes „ablakokon” (49.) és kerek „léleklyukakon” (50.) keresztül közlekedve élte a maga sajátos temetői életét. Különösen a közölt fedelese urna léleklyuka tanúskodik erről. Alsó részén ugyanis szabályos párkányt képeztek ki, mintegy pihenőül szánva a hamvakat tartalmazó fedett urnából kiröppenő, és ugyanide visszazálló madárléleknek (51.).

A békásmegyeri urnamezős korú temető asztrális – lunáris, szoláris agyagplasztikái ha nem is ilyen viszonylagos bőségben, telepeken is előfordulnak és pedig többnyire ott, ahonnan tűzikutyákat és holdidolokat is ismerünk, Szalacson (DARNAY, 1908, 147, 52. ábra, 1912, 163, 17–20. ábra), Velemen (MISKE, 1907, 54–57. t.), Sághegyen (Lengyel, 1964, 60, 21. ábra), és a békásmegyeri temetőhöz tartozó telepen (BTM, B 54, 13, 138.). Emellett jelentkeznek velük azonos értelmű szoláris jelképek – mint leirtuk – magukon a tűzikutyákon és holdidolon is, barázdált „díszítésként”, intarziásan bemélyítve, sőt teljesen be is építve, esetleg intarziálva azok testébe. (V, 3, VI, 3, 5, VII, 1–2, 4, X, 9, XI, 3, XIII, 3.). E jelenségek ismeretében joggal tételezhetjük fel a tűzikutyák, holdidolok és az asztrális varázseszközök, illetőleg szoláris jelképek együttes, egymást kiegészítő szerepét szintén valamiféle, korokra annyira jellemző, termékenységi mágiában. Rekonstruálása, megfelelő lelőköörülményekkel is bizonyítható adatok híján, ma még alig lehetséges. Egy-két feltételezhető mozzanatra azonban, legalábbis hipotézisként, már következtethetünk.

Így mindenekelőtt a kézbevitelre és mozgásra is alkalmas fogantyús és nyeles agyagplasztikák alapján. A szoláris kerék kézbevitelére, mozgására és ennek kultikus értelmére vonatkozó megfelelő analógiát a skandináv sziklaképek jelenetein találunk. Igaz, hogy e rajzokon a napkerekek lényegesen nagyobbaknak látszanak a békásmegyeriekénél. Ennek megfelelően többen tartják, rúdra helyezve hordozzák, szekéren, vagy csónakon mozgatják. (KÜHN, 1952, 156–191.).

Nem egy őskori ábrázolás tanúsága szerint a napkorong elé állatokat is fogtak, és mint a trundholmi lelet bizonyítja, a diszkoszt kocsiztatták is. A vallástörténet és fenomenológia művelőinek egybehangzó véleménye szerint e cselekmények célja a nap kedvező működésének a befolyásolása lehetett egyfajta analógiás varázslás keretében. Valami ilyesféle szerepet tölthettek be az urnamezős kor termékenység mágijának szertartásában, ami kézbevitelre és az éppen szükséges égi konstellációnak megfelelő mozgásra alkalmas agyagplasztikáink is. Bár jóval kisebbek és nemcsak egy napkerék, vagy diszkosz, hanem többféle asztrális, lunáris és szoláris jelkép mozgását tételezik fel.

E feltételezett rítusnak azonban csak akkor lehetett értelme, ha benne tulajdonképeni célja – lévén, mint közismert, földművelő és állattenyésztő népről szól – az általa termékenyvé váló föld is szerephez jutott, és pedig olyan formában, amely az óhajtott égi áldás befogadására alkalmas tette. Hipotézisünk szerint az urnamezős kor emberei a termékenység, analógiás varázslás szertartásában ezt a szerepet a tűzikutyának szánták. Ezért fűrték át lyukakkal, láttak el kisebb nagyobb egyéb nyílásokkal, alakítottak belőlük áttört idomokat és fejezték ki rajtuk magát, az óhajtott égi áldás befogadásának állapotát is napot jelképező korongokkal, kezekkel, ezek intarziálásával, sőt a sugaras felkelő nap beépítésével a tűzikutya testébe.

Néha úgy látszik, mintha meg is játszották volna a befogadás folyamatát oly módon, hogy az asztrális, szoláris agyagtárgyakat nemcsak mozgathatták a tűzikutya–föld fölött, hanem mint a Budapest–fehérvári úti példány (V, 1, 47.) tanúsítja, fogantyús nyúlványával be is illeszthették a testén átfűrt lyukakba, miközben termékenyítő melegét a melléje rakott tűzzel is táplálták. Csak így magyarázható az a jelenség, hogy a tűzikutya egyik fekete, füstös korommal borított oldalán az átfűrt lyukak körül éppen azokat a kör alakú területeket nem érte a tűz, illetőleg annak korma, amelyeket a beillesztett diszkoszok fűdték és a lyukakban, amelyeket fogantyús nyúlványaik megtöltöttek.

Általánosan elfogadott fenomenológiai megállapítás, hogy a megtermékenyítő ég és a megtermékenyülő föld a férfi, a megtermékenyítő föld a nő – anya – szerepét kapta. A föld általa lesz termékeny, hogy az ég, főként annak erőközpontja a nap melegével, sugaraival, az általa adományozott esővel behatol a földbe. Igen valószínű, hogy a mi feltételezett varázsszertartásunknak e mozzanatát is ilyen elképzelés hozta létre. A napdiszkoszoknak és más asztrális, lunáris agyagképeknek, plasztikus sugaraknak beillesztése a tűzikutyák nyílásaiba szintén nem más, mint ennek a kozmikus „szent nász”-nak a „híros gamos”-nak rituális kifejezése. Arra, hogy a tűzikutya-földet, legalábbis az urnamezős korban, szintén nőként, anyaként „terra mater”-ként fogták fel, utalnak a tűzikutyák és holdidolok felső sarkain levő, minden valószínűség szerint nőstény bovidák protomjai, és ezt igazolhatja főként az a zöröghegyi példány, amelynek keskeny oldalaira, a fejek alá még női mellet is formáltak (5.).

A termékenyítő ég és a megtermékenyülő föld szerepeltetésével végzett analógiás rítusok nem voltak és nem is lehetnek, még az urnamezős korban sem egyformák. Hiszen a békásmegyeri temetőben a kultikus eszközkészletnek is hol az egyik, hogy a másik darabját tették a sírokba. Elhelyezésük módja és mennyiségük is változó. Előfordult, hogy többfelől többet is helyeztek a szórt hamvas sír alá, vagy az urnába a kalcinált csontok közé, sokszor csak egyfelől csak egyet, sőt egyet sem. A kultikus tárgyaknak nem alkalmazása, csupán értelme volt azonos. Az élők termékenység varázsszertartásában, a tűzikutyákkal kapcsolatban is, többféle variációt kell feltételeznünk, de mindig azonos termékenységet varázsló céllal. Egyébként sem lehet merev, mindenkire egyaránt kötelező, előírászerű rítusra gondolni ott, ahol a hitvilág még alig juthatott túl az animisztikus fokon, ahol a szertartásban szereplő kultikus eszközöket házilag készíthették és a szertartást is a törzs varázslói, még kevésbé valami

féle papi rend képviselői végezték erre a célra épített szent helyen, hanem az urnamezős kor tűzikutyáinak és holdidolainak eddig csak lakóödrökben való előfordulásából következtetve, maguk a termékenységben közvetlenül érdekelt családok tagjai.

Igy nem feltétlenül mindenütt kellett, hogy alkalmazzák a termékenységi varázsszertartásban az asztrális, szoláris agyagplasztikákat, legalábbis azok beillesztését a tűzikutya-föld testébe. Hiszen nem egy ránk maradt példányon hiányoznak az ehhez szükséges nyílások is. Ilyen esetben fejezték ki az 'ég és a föld nászát' a tűzikutyák testébe vésett napjelképekkel, körökkel, korongokkal, meanderekkel, spirálisokkal, nem egyszer a termékenyítő hatás fokozásaihoz minden oldalukon, multiplikálva, vagy a termékenyítő, meleget árasztó égi fény hatásának erősítése érdekében a mellettük végzett tüzezés helyett, világító mészfehér festéket, később a hallstatti korban csillogó szurokbevonatot alkalmazva. Néha több ilyen mágikus eljárást együttesen.

Számos példány felső részének fekete, helyenkint kormos elszíneződéséből olyan áldozati cselekményekre is következtethetünk, amelyet a földet megtermékenyítő ég szellemeinek mutathattak be jóindulatuk megnyeréséért a föld termékeinek inkább csak jelképes elégetésével. Valószínű, hogy e néhány kis darab áldozati termény számára mélyítették be néhány tűzikutya hátába a legtöbb kormos lerakódást tartalmazó vályúszerű mélyedéseket (36, 37), és ezt a célt szolgálhatták egy sághegy tűzikutya felső sarkain levő, belül fekete foltos kis csészék is (38.). Ilyen értelemben a tűzikutya földjelképek egy része valóban oltárnak is tekinthető. Egyébként mint ismeretes, a legrégebb és legegyszerűbb oltár a föld volt, vagy a földből épített halom.

Elképzelhető, hogy ennél az áldozati szertartásnál használták a napdiszkoszt és sugaras napkorongot ábrázoló nyeles agyagkanalakat is. Talán velük tehették a tűzikutya-földoltár háttára, annak vályújába, vagy az említett csészécskébe a jelképes áldozati terményt, esetleg ugyancsak analógiás varázslásként belőlük csepegtették rájuk a tüzet eloltó, szükséghez képest a szárazságot megszüntető jótékony esőt.

Ha elfogadjuk a tűzikutya földet jelképező szerepének hipotézisét a termékenységi varázslás szertartásában, érthetővé válik, hogy miért hiányzik a békásmegyeri temetőből, jóllehet bőven tartalmaz más hasonló értelmű és számos feltételezésünk szerint a tűzikutyával kapcsolatos rítusban lényeges szerepet játszó szakrális tárgyat. Valószínű, hogy a kor hitvilágának megfelelően a holtak lelkeinek azért nem volt szükségük megtermékenyülő, számukra új életet hozó, új testbe költözést biztosító tűzikutya-föld jelképre, mert hiszen maguk is földben tartózkodtak. A hamvaikhoz helyezett szakrális agyagplasztikák kedvező hatása rájuk nézve a valódi föld által, ennek jelképe nélkül is érvényesülhetett.

Am ez a feltevés Magyarországon csak az urnamezős korú temetőkre vonatkoztatható. A következő hallstatti korban, mint a soproni temetőben, megtaláljuk őket sírokban is. A kor embere, úgy látszik, már halottai számára is lehetővé kívánta tenni a holdidolok olyan új életet fakasztó hatását, mint amelyet azok a velük művelt termékenységi mágia által az élőknek is biztosítottak. Számos jel arra mutat, hogy a

kalenderbergi D típusú holdidoloknak továbbra is a föld-jelkép szerepét szánták az ég és a föld nászában. A feltételezett szertartás urnamezős korú, fogantyús, nyeles agyagplasztikai hiányoznak ugyan a hallstatti temetőkből és telepekből, megmaradtak azonban a jellegzetes napjelképek, korongok, rozetták reliefszerű ábrázolásai a holdidolok testén, sőt a mozgó nap jelképeinek a küllős kerekeknek a beillesztése a felmagasodó nyak és a hát közé, a támasztólécek helyén. (X, 9, 48 a–b.) Mi más ez, mint az ég és a föld egyesülésének mágikus képe. Igen valószínű, hogy az önálló, átlukasztott perselyű kerékleletek, ismerve a kor hitvilágának előzményeit, szintén inkább lehettek mozgó napot jelképező amulettek, mint Kyrle és követői véleménye szerint az agyagholdidolok nagyméretű, romlandó anyagból készült, kocsiztatható mintái létezésének bizonyítékai.

Az urnamezős kor C₂ típusú tűzikutyái, C₃ típusú holdidoljai és a hallstatti D típusú holdidolváltozatai között a legszembetűnőbb különbség, értelmezésük szempontjából, az állatfej-protomokban mutatkozik. A korábbi sematikus nőstény bovida fejeket hímállatok, a bika és leggyakrabban a kos fejei váltották fel. Ez a különbség azonban nem változtatta meg a termékenységi varázslás célját, csupán annak mágikus eszközeit módosította. A megtermékenyülő földnyajjelképek helyett a hímállatok jelképeinek alkalmazásával a megtermékenyítő erő hatását kívánták fokozni. Azt, hogy a magyarországi hallstatti korban is a bikát földet megtermékenyítő napállatként képelték el és alkalmazták, igazolhatja az egyik Sopron-károlymagaslati idolo bikafejének homlokára karcolt, ugyancsak ősi napjelkép, a kereszt (XV, 7.).

A kalenderbergi típusú néhány holdidol felső részein megfigyelhető koromnyomból, fehér mészszerű és csillogó, átégett szurokjellegű bevonatból arra következtethetünk, hogy ezekkel a mágikus eszközökkel rajtuk is erősíteni kívánták a nap melegének, az ég fényeinek termékenyítő hatását.

A korszak holdidoljainak a termékenységi áldozatokban oltárjellegű szerepük is lehetett. Erre utal a soproni urna áldozati jelenetének oltárbrázolás (GALLUS, 1934, 15, XVI. t. 2. ábra). Bár inkább hasonlít nemesfémrúd formájú, szarvacskákkal is ellátott tűzikutyához, mint hallstatti holdidolhoz. Rajtuk egyébként nem találtuk már semmi nyomát a jelképes áldozati termények befogadását szolgáló vályúcskáknak és csészécskének. Lehet azonban, hogy az utóbbi szerepét a jellegzetes hallstatti tűzikutyatálak peremén levő csészécskékhöz vehették át. Jelképes kis termény mennyiség befogadására ezek is alkalmasak lehettek.

Leginkább feltételezhető a hallstatti holdidolok egy részének oltárszerű rendeltetése a Sopron-várhelyi I 31. sírban megfigyelt lelőköri körülmények alapján (PATEK, 1972, 212.). Itt egy holdidolos tál mellé helyezett kis tálakban égethették el az áldozati terményeket, miközben az urnamezős kor hagyományának megfelelően magában a holdidol táljában, közvetlenül a holdidol mellett is tűz égett, valószínűleg szintén a megtermékenyítő nap melegének fokozása érdekében. Az áldozatnak, vagyis a termékenyítő erők jóindulata megnyerésének célja tehát ebben az időben is a megtermékenyülés előmozdítása, sepulchrális vonatkozásban a halott lelke mielőbbi új testbe költözésének a siettetése lehetett.

- BAKAY, K. (1971): A régészeti topográfia munkálatai Békés megyében. – *BékésMK 1*, 135–152.
- BANNER, J. (1941): A kőkori élet Békés vármegyében. – *Gyulai Dolgozatok 4*.
- BARB, A. (1947): Zur Deutung der sogenannten Deichselwagen und verwandter Geräte. – *MAG 73–77*, 139–151.
- BEHRENS, G. (1936): Jahresbericht der Röm. Germ. Zentralmuseums zu Mainz für die Zeit vom 1. April 1935 bis 31. März 1936. – *MainzerZt 31*, 67–77.
- BELLA, L. (1888): A Sopron melletti Purgstall praehistorikus földvára és sírhalmairól. – *ArchÉrt 8*, 354–360.
- BELLA, L. (1891): Néhány soproni leletekről. – *ArchÉrt 11*, 57–61.
- BELLA, L. (1892): Soproni ásások. – *ArchÉrt 12*, 320–326.
- BELLA, L. (1892): Újjabb purgstalli leletek. – *ArchÉrt 12*, 221–227.
- BELLA, L. (1893): Két purgstalli edény. – *ArchÉrt 13*, 27.
- BELLA, L. (1894): Ausgrabungen auf dem Burgstall bei Oedenburg. – *MAG 24*, Sitzungsberichte. 59–62.
- BELLA, L.–MÜLLER, O. (1891): Prähistorische Funde in der Umgebung von Oedenburg in Ungarn. – *MAG 21*, 182–183.
- BONSTETTEN, G. de (1883: 2. f.): Un symbole religieux de l'âge du bronze. – *RevArch 20–38*.
- BRUNN, W. A. (1943): Probleme thüringischer Burgwälle. – *Germania 27*, 113–146.
- BURGSTALLER, E.–LAUTH, L. (1965): Felsgravierungen in den österreichischen Alpenländern. – *JbÖsterMusealver 110*, 326–378.
- DALVIELLA, G. (1956): The Migration of Symbols.
- DARNAY, K. (1906): Kelta pénzverő- és öntőműhely Szalacsán. – *ArchÉrt 26*, 416–433.
- DARNAY, K. (1908): Kelta pénzverő- és öntőműhely Szalacsán. – *ArchÉrt 28*, 137–148.
- DARNAY, K. (1912): Leletek a szalacsai barbár kelta pénzverő- és öntőműhely területéről. – *ArchÉrt 32*, 155–168.
- DÉCHELETTE, J. (1910): Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine. II/1. Âge du bronze. 470–512.
- DEONNA, W. (1959): Chenets a têtes animale et chenets navires. – *RevArch de l'Est et du Centre-Est. 10*, 81–93, 177–190.
- DESOR, E. (1874): Le bel âge du bronze.
- DROST, D. (1954): Zur Gliederung und Herkunft der metallenen Feuerböcke Mitteleuropas. – *EthnArchForsch 2*, 139–142.
- DUNGEL, A.–SZOMBATHY J. (1887–893): Die Tumuli von Gemeinbarn. – *MittPräKommAkadWiss 1*, 49–77.
- EVANS, A. J. (1901): Mycenaean tree and pillar cult. – *JHS 21*, 99–204.
- FOLTINY, S. (1958): Velemzentvid ein urzeitlicher Kulturzentrum. – *VeröffentlÖstArbeitsgemUrFrüh 3*.
- FOLTINY, S. (1970): Zwei Feuerböcke aus dem Ringwall von Sticna in Slovenien. – *MAG 100*, 158–161.
- FORRER, R. (1942): Archeologisches zur Geschichte des Schuhs aller Zeiten.
- GABROVEC–FREY–FOLTINY (1970): Erster Vorbericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Sticna (Slovenien). – *Germania 48*, p. 12–33.
- GAERTE, W. (1922): Die Bedeutung der kretisch–minoischen Horns of Consecration. – *ArchRelig 21*, 72–98.
- GALLUS, S. (1932): A Sopron városi és megyei múzeum ásatainak eredménye. – *SoprHirl aug.* 28.
- GALLUS, S. (1934): A soproni Burgstall alakos urnái. – *ArchHung 15*.
- GALLUS, S. (1938): A közép-európai régibb vaskor sírlámpái. – *ArchÉrt 51*, 18–28.
- GALLUS, S. (1945): Banner J.: A kőkori élet Békés Vármegyében. (Gyulai Dolgozatok 4. 1941.) ismertetése. – *FolArch 5*, 123–124.
- GAZDAPUSZTAI, Gy. (1954): A Sárret (Hajdu–Bihar és Békés-megye) és környékének őskori települése. (Szakdolgozat.)
- GHIRARDINI, GH. (1897) Monumenti antichi 7.
- GROSS, V. (1883): Les Protohelvetes.
- HAHN, E. (1929): Taube. – *Ebert Reallexikon 13*, 199–200.
- HEILER, F. (1961): Erscheinungsformen und Wesen der Religion.
- HOERNES, M. (1891): Ausgrabungen bei Oedenburg. – *MAG 21*, Sitzungsberichte 71–78.
- HOERNES, M. (1892): Die Urgeschichte des Menschen nach dem heutigen Stande der Wissenschaft.
- HOERNES, M. (1909): Natur und Urgeschichte des Menschen.
- KARO, G. (1927–1928): Rhyton. – *Ebert Reallexikon 11*, 134–135.
- KELLER, F. (1858): Pfahlbaubericht, 2.
- KEMENCZEL, T. (1975): Geschichte Nordungarns im 13–9. Jahrhundert v. u. Z. (Eine Skizze). *ActaArchHung 27*, 331–336
- KIMMIG, W. (1934): "Firstziegel" und Feuerböcke aus Baden. – *PZ 25*, 52–61.
- KROMER, K. (1964): Von frühen Eisen und reichen Salzherren. Die Hallstattkultur in Österreich.
- KÜHN, H. (1952): Die Felsbilder Europas.
- KYRLE, G. (1912): Prähistorische Keramik vom Kalendarberg bei Möding. (N. Ö.). Mit besonderer Berücksichtigung der hallstattzeitlichen Mondidole. – *JbAltertumsk 6*, 229–248.
- LÁZÁR, J. (1943): A sághegyi őskori telep bronzművészége. – *DunántúliSzele 10*, 280–287.
- LECHNER, M. L. (1952): Ein merkwürdiger Fund in einem römischen Grabe bei Worms. – *Festschrift RGZtmusMainz*
- LENGYEL, P. (1964): A sághegyi őstelep.
- MARINGER, J. (1956): Vorgeschichtliche Religion.
- MARINGER, J. (1960–1961): Gehörnte Tongebilde aus bronzezeitlichen Siedlungen des Freiburger Landes im Lichte anderer schweizerischen und auser-schweizerischer Funde. – *Freiburger Geschichtsblätter 50*, 17–26.
- MERHART, G. V. (1942): Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens. – *BJ 1–90*.
- MERINGER, R. (1891): Studien zur germanischen Volkskunde. Das Bauernhaus und dessen Einrichtung. – *MAG 21*, 101–152.
- MISKE, K. (1907): A Velem sz. Vidi őstelep. 1. A harácsolts leletek leírása.
- MŰZEUMI ÉS KÖNYVTÁRI ÉRTESÍTŐ (1910, 4. f.) 118–139.
- MŰZEUMI ÉS KÖNYVTÁRI ÉRTESÍTŐ (1912, 6. f.) p. 152–187.
- MÜLLER–KARPE, H. (1948): Die Urnenfelderkultur im Hanauer Land. – *Schriften zur Urgesch. 1*.
- MÜLLER–KARPE, H. (1952): Das Urnenfeld von Kehlheim. – *Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte, 1*.
- MÜLLER–KARPE, H. (1957): Münchener Urnenfelder. Ein Katalog. Prähistorische Staatssammlung München.
- MÜLLER, H.–NOWAK, H. (1960): Neue Feuerböcke aus Mitteldeutschland. – *Jahresbericht für Mitteldeutsche Vorgeschichte, 44*, 218–222.
- NAGY, T. (1973): Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. – *Budapest története, 1*, 39–185.
- NISCHER–FALKENHOF, E. v. (1936): Die Mondidole der Oberleiser Typus und die Kalendarberg-Kultur. – *MAG 65*, 295–310.
- NOVÁKI, Gy. (1955): A soproni Várhely ásatainak története. – *SoproniSzele 9*, 131–135.
- NOVÁKI, Gy. (1964): Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn. – *ActaArchHung 16*, 120–131.
- NOVÁKI, Gy. (1979): Óskori és középkori várak ásatai a bakonyi Cuha-völgyben. – *VeszprMúzKözl 14*.
- OEDENBURGER ZEITUNG. 1927. VIII. 8.
- ORGLER, F. (1877): Archeologische Notizen aus Südtirol. – *Mitteilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale. 112–113*.
- PARIBENI, R. (1904): Corni di consecrazione nella prima età del ferro europea. – *BullPalenItal 30*, 304–310.
- PATEK, E. (1968): Die Urnenfeldkultur in Transdanubien.
- PATEK, E. (1972): Előzetes jelentés az 1971-ben Sopron-Burgstallon végzett ásatairól. – *ArchÉrt 99*, 206–213.
- PATEK, E. (1974): Ásások a soproni Várhelyen (Burgstall) 1973-ban. – *SoproniSzele 28*, 55–65.
- PATEK, E. (1976): A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. – *ArchÉrt 103*, 3–28.
- PAULIK, J. (1962): Hlinený mesiacový idol z Krizovian nad Dudúvohom. – *Studijné zvesti AUSAV. 9*, 109–116.
- PROSDOCIMI, A. (1887): Avanzi di antichissime abitazioni nell'agro atestino. – *BullPalnItal 13*, 156–167, 185–201.
- SCHMID, W. (1915): Die Ringwälle des Bachergebietes. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften, 2*, 285–305.
- SCHUMACHER, K. (1917): Stand und Aufgaben der bronzezeitlichen Forschung in Deutschland. – *Bericht der RGK 10*, 7–83.
- SEGER, H. (1913): Kultsymbole aus schlesischen Gräbern der frühen Eisenzeit. – *Montelius Festschrift. 218–222*.
- SJÖWALL, H. (1925): Zur Bedeutung der altkretischen Horns of Consecration. – *ArchRelig 23*, 185–192.
- STJERNQUIST, B. (1964): Ein ungarischer Fund mit metallverzierter Keramik. – *Meddelanden fran Lunds Univ. Historiska Museum 136–147*.
- STORNO, M. (1942): Leletek a harkai „Pfnennigswald“-ból, Sopron megye. – *ArchÉrt uf. 3*, 144–147.
- SVOBODA, B.–CONCEV, D. (1956): Neue Denkmäler antiker Toreutik. – *Monumenta Archeologica 4*.
- SZEGHALMI, Gy. (1912): A szeghalomvidéki (Békés-megye) halmokról. – *ArchÉrt 32*, 276–281.
- SZEGHALMI, Gy. (1913): Ásatás a szeghalmi Kovács halomban. – *ArchÉrt 33*, 37–52, 123–141.
- TROGMAYER, O. (1960): Esztergom–Helemba sziget (Komárom m.) – *RégFüz 13*, 14–15.
- TSCHUMI, O. (1912): Vorgeschichtliche Mondbilder und Feuerböcke. Jahresbericht des Hist. Mus. in Bern.
- TSCHUMI, O. (1930): Grab, Haus und Herd in der Urzeit. – *Germania, 14*, 130–139.
- VEZSPREM MEGYE RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIÁJA. Pápai és Zirci járási (1972). – *Magyarország régészeti topográfiája, 4*.
- WILKE, G. (1913): Kulturbeziehungen zwischen Indien, Orient und Europa. – *MannusBibl 10*.
- WILKE, G. (1923): Die Religion der Indogermanen in archeologischer Beleuchtung. – *MannusBibl 31*.
- WOSINSKY, M. (1890): Das Praehistorische Schanzwerk von Lengyel. Seine Erbauer und Bewohner.
- WOSINSKY, M. (1896): Tolna-vármegye az őskortól a honfoglalásig.

Seitdem in der internationalen prähistorischen Literatur die ersten ungarländischen Feuerböcke und Mondidole bekannt geworden sind und ihnen in den Bestrebungen, ihre Problematik zu lösen, eine wichtige Rolle zugefallen ist, hat ihre Zahl beträchtlich zugenommen. Ein grosser Teil von ihnen ist bis heute noch unveröffentlicht. In der Hoffnung der weiteren Forschung zu nützen, veröffentlicht Verfasser der vorliegenden Studie das ihm zur Verfügung stehende, vollständige ungarländische Material und versucht aufgrund dessen, die mit ihren Typen, ihrer Chronologie, Topographie und vermutlichen Funktion im Zusammenhang stehenden Fragen zu klären.

Obwohl aufgrund der bearbeiteten Funde weder die mit „Feuerbock“, noch mit „Mondidol“ bezeichneten bisherigen Interpretationen sich beweisen lassen, konnten die sog. Feuerböcke kaum zur Heizung oder zum Kochen dienende Haushaltsgegenstände, die Mondidole mit dem Mondkult verbundene sakrale Geräte gewesen sein, hat die Fachliteratur dennoch die im allgemeinen verbreitete Benennung – jedoch nur als formale Differenzierung – beibehalten. Unter der Benennung: Feuerbock werden im allgemeinen die barrenförmigen, mit kleinen Hörnern und Tierköpfen versehenen, ohne Füssen dargestellten Typenarten und unter Mondidol die an Füssen stehenden, langhalsigen, teriomorphen Exemplare bezeichnet. Das latenezeitliche Material wurde nicht bearbeitet. Die mitgeteilten Funde sind alle Keramiken.

I. Beschreibung der Funde

Mit dem besonders bedeutenden Material von Zöröghegy (Zörögberg, Komitat Veszprém, Gemeinde Bakonyzentkirály) begonnen, gruppiert Verfasser die Beschreibung der Gegenstände in alphabetischer Ordnung der Fundorte. In jedem Falle werden ihre Aufbewahrungsorte (Museen) angegeben, bei den Funden ohne Angabe des Fundortes am Ende des Abschnittes gleichfalls in alphabetischer Ordnung bloss die letzteren. Im beschreibenden Teil werden ausser den Form- und Flächencharakteristika ihre Masse und auch schliesslich ihre Inventarnummer angegeben. Die am Rand sichtbaren arabischen Ziffern deuten auf die Textbilder des beschriebenen Materials, die römischen und arabischen Ziffern gemeinsam auf die Tafeln bzw. Darstellungen der Funde auf den Tafeln hin. Die Zahl der bloss – von ein-zwei Ausnahmen abgesehen – aufgrund der Autopsie publizierten einheimischen Feuerböcke und Mondidole beträgt 154. Von diesen sind 108 Feuerböcke und 46 Mondidole. Ihr grösster Teil ist in fragmentarischem Zustand. Das Prinzip der an ihnen in jedem Falle zur Geltung kommenden Symmetrie hat die Rekonstruktion mehrerer charakteristischer Stücke ermöglicht. Diese rekonstruierten Stücke waren dem Verfasser ausser den sonstigen Form- und Flächencharakteristika in seinen mit der Lösung ihrer Typologie und besonders ihrer Funktion im Zusammenhang stehenden Versuchen in hohem Masse behilflich.

II. Typologie. Form- und Flächencharakteristika

Aus dem Vergleich der Formcharakteristika der ungarländischen Feuerböcke und Mondidole entfaltet sich eine eigenartige typologische Reihe. (XVIII.) Ihre Entwicklungsrichtung an den gleichen Grundformen wird durch die stets

betontere Ausgestaltung der teriomorphen Elemente angedeutet. Die Reihe dürfte wahrscheinlich jener Typ in Gang gesetzt haben, dessen Grundfigur noch der Prisma, als der für die Feuerböcke im allgemeinen charakteristischen Barrenform am nächsten steht. Die zwei Enden ihres meist konkaven Rückens sind aufgezogen und gehen in sich aneinander knüpfenden, je zwei spitzen oder stumpfen, zuweilen bereits hornartigen Spitzen aus. (VI–VII.) *Typ A*.

Diesen vorausgesetzten beginnenden Typ charakterisiert schon die stets ausgeprägtere Barrenform, die entschiedenere Bearbeitung des meist waagerechten Rückens und der Hörner. Es gibt unter ihnen auch einhörnige Exemplare, jedoch am häufigsten kommt der auf den oberen Ecken sichtbare Typ mit doppelten Hörnern vor. (I, II, 1–3, III, 1, IV, 1, X, 1–2.) *Typ B₁*.

An ihren mehreren Varianten erscheint die Multiplikation der Hörner: drei an den beiden Enden, jedoch auch dreimal zwei, ja sogar dreimal drei an beiden Enden des Rückens und auch in der Mitte. (III, 2–4, V, 1.) *Typ B₂*.

Zuweilen nimmt die Grundform des Feuerbockes die sich zu Füssen umgeformte Bankform an (X, 4–5) *Typ B₃*.

Die folgenden veranschaulichen bereits die Entstehung der in Tierkopf ausgehenden Typen. Ihren Beginn zeigen jene Exemplare, auf welchen das Maul des Tieres von je einem kleinen Buckel unter den doppelten Hörnern des barrenförmigen Körpers angedeutet ist. (III, 5, VIII, 1.) *Typ C₁*.

Dieser Typ entwickelt sich weiter an der noch immer früheren Grundform dadurch, dass man an ihren Ecken die Tierköpfe mit kurzem Hals selbständig ausbildet. Die Köpfe sind immer schematisch und blicken nach aussen. Aufgrund des an der schmalen Seite des Exemplars von Zöröghegy sichtbaren Euters (4.) können wir darauf schliessen, dass man mit den Köpfen einen weiblichen Bovidenkopf dargestellt haben dürfte. (4–6, VIII, 4, 9–11) *Typ C₂*.

Eine Entwicklung des teriomorphen Charakters führte zu jenem ersten Idoltyp, auf welchem sich der bisherige barrenförmige Körper zu schematischen Füssen, zu einem meist langen und verhältnismässig dünnen Rumpf umbildet und der sich aus den beiden Enden des Rumpfes hervorragende Hals der auch weiterhin nach aussen blickenden, gleichfalls schematischen Bovidenköpfe mit einem geschweiften Profil bedeutend verlängert. (26–27, VIII, 6–8.) Die Verbindung dieser Form mit den früheren Typen ist bei weitem keine leere typologische Spekulation. Dies wird durch ein solches Fragment realisiert, das noch das Hornpaar des früheren *Typs B₁* an sich trägt, seine Seitenansicht unter dem Hals mit dem Profil dieses Typs völlig gleich ist. (VIII, 5, 32.) *Typ C₃*.

Im weiteren machten die einzelnen Teile eine bedeutende Änderung durch. Zuerst drehen sich die langhalsigen Köpfe nur nach innen und nähern sich aneinander, jedoch bleibt ihre Ausbildung mit der der vorangehenden gleich. Sie bewahren auch ihren früheren schematischen Bovidencharakter. Auf das voraussetzbare Vorhandensein dieses Typs weist bisher bloss die Rekonstruktion eines einzigen Fragments hin. (X, 8.) *Typ D₁*.

Auf dem folgenden, sehr verbreiteten und mit zahlreichen Varianten vertretenen Typ verändert sich der frühere schematische Charakter der langhalsigen, nach innen gedrehten Köpfe. Die Stücke werden mehr realistisch und sie stellen keinen voraussetzbaren weiblichen Boviden-, sondern einen Widderkopf mit gut erkennbarem, meist gedrehtem Horn und in einem Falle einen Stierkopf dar. Den langen, sich in der Richtung des Kopfes immer mehr verdünnenden Halsteil ver-

binden oft Stützleisten mit dem Rumpf. Diese Leisten bilden gewöhnlich ein Gittermuster, (5, XII, 2–3, XIII, 5.) jedoch gibt es auch ein solches Exemplar, an dem die Leisten von einem Speichenrad ersetzt werden. (X, 9.) Auch ihre Füße zeigen ein mannigfaltiges Bild. Es kommt unter ihnen auch ein an einzigem zylindrischen Fuss stehendes Exemplar vor (XI, 4.), die Füße gehen aber bei den meisten schon unmittelbar unter dem Rumpf auseinander und bilden zweimal, dreimal zwei auseinandergespreizte Füße. (XI, 5–6, XII, 3, XIV, 1.) Ihre grossen Exemplare sind ausnahmslos sechsfüssig. Bei einem kann auf dem nach aussen gedrehten Oberfuss auch die Andeutung von Zehen beobachtet werden. (XI, 6.) Ihre ganze Oberfläche bedecken zumeist Reliefverzerrungen von Kalenderberg-Stil. Die Fundart mit diesen Charakteristika heisst zusammenfassend: *Typ D₂*.

Wie auf dem Feuerbock von Typ B₂, kann auch auf einem Mondidol von D-Typ die Neigung der Hersteller zur Multiplikation wahrgenommen werden. (XV, 10.) Aus den Enden seines Rumpfes ragen nicht ein Kopf, sondern je zwei Köpfe von sich nach hinten hervorbiegenden Hirschböcken (?) hervor. Ihre knotigen Geweihe (?) schliessen sich dementsprechend insgesamt als vier, schräge Stützleisten dem Rumpf an. Das Exemplar kann eventuell als der bisher einzige Vertreter eines *D₃-Typs* vorausgesetzt werden.

Verfasser konnte die seltenen einheimischen Varianten der fremden Typen nicht als eigene Typen in die typologische Reihe einfügen. Solche sind vor allem die rheinländischen bzw. ihre Wirkung zeigenden zwei Exemplare, (X, 3, 33, IX, 4, 34.) Auf die Verbindung des letzteren mit der Rheingegend (IX, 1–2) weist die Linienführung, die Seitenansicht des Profils und die Ornamentik des Fragments mit dem Tierkopf (IX, 4 b.) hin. Aufgrund seiner aussergewöhnlich grossen Masse kann das Exemplar als Teil eines dem einheimischen *C₃-Typ* ähnlichen, zweifüssigen Idols vorausgesetzt werden.

Eine eigenartige Kombination von Schweizer, Kehlheimer, Württemberger und Burgweinger Typen bzw. Exemplaren (XVII, 1–3, 5) ist der in einer Schüssel untergebrachte Feuerbock mit wahrscheinlich doppeltem Horn. (XVII, 4, 35) Gleichfalls aufgrund des Schweizer und süddeutschen „Firstziegel“-Typs (31 c) kann in ziemlich modifizierter Form jenes Fragment rekonstruiert werden, dessen Wände von dem Muster mit geschweifeter Wand abweichend gerade gewesen sein konnten und die an den beiden Enden sich emporragenden Scheiben, von ihren Enden etwas nach innen durch je zwei, vermutlich für den einheimischen *B₁-Typ* charakteristische hornartige Knoten ersetzt waren. (31 a–b).

Dem alleinstehenden, am oberen Ende anstelle eines Hornes ein kleines napfförmiges Gefäss tragenden einheimischen Feuerbockfragment (III, 10, 38 a–b) ermöglicht das ebenfalls einzige slowenische Pendant (Sticna) (38 c) nicht, den Herkunft seines Typs festzustellen. Vielleicht kann dieses bei uns so ungewöhnliche mäanderverzierte Fragment (XVI, 5) mit einem Einfluss von Este erklärt werden. Ähnliche Stücke publiziert auch W. Schmid nach Alfonsi (a. a. O. 1915, Abb. 101).

Dem Verfasser war es nicht möglich – was er auch nicht zum Ziel gesteckt hat –, die Verbindungen, Herkunft und Verbreitung der einheimischen Typen ausserhalb Ungarns zu verfolgen. Es werden aber die Form- und Flächencharakteristika des bearbeiteten Materials im Zusammenhang mit den einzelnen Typen ausführlich analysiert. So die eigenartigen Öffnungen, ihre Masse, Form, Unterbringung bei den Typen *B₁–C₂* mit den für die einzelnen Typen im allgemeinen charakteristischen Massen zusammen. Ferner das Material der Gegenstände, die Qualität ihres Brandes, die Bearbeitung ihrer Oberfläche, ihre Zierelemente, Farben, die Spuren des an ihnen wahrgenommenen nachträglichen Brandes und an einigen Funden den Kalk- bzw. Teer- (Harz-?) Überzug.

III. Chronologie und Topographie

Da uns mit Ausnahme einiger aus den Erschliessungen des Gräberfeldes von Sopron, der Siedlungsausgrabung am Zörögberg und ein-zwei Notausgrabungen in Budapest stammenden Feuerböcke und Mondidole die zur Feststellung der Chronologie des mitgeteilten Materials nötigen Fundumstände nicht bekannt sind – von 34 Stücken ist selbst der Fundort unsicher –, hatte Verfasser bloss bei ein-zwei Gruppen und ihren Varianten der typologischen Reihe die Möglichkeit die Chronologie festzustellen. Im Zusammenhang mit den chronologischen Schlüssen des Verfassers wird die bezügliche Literatur in jedem Falle bekanntgegeben und quellenkritisch ausgewertet.

Die typologische Reihe, die aufgrund der vergleichenden Untersuchung der Formcharakteristika des bearbeiteten Materials zusammengestellt wurde, scheint auch ihre Chronologie zu bestätigen. Die Chronologie der auf den Beginn der Reihe gesetzten Exemplare von Typ A ist am problematischsten. Die Exemplare von Lengyel können vielleicht auf die Urnenfelderperiode, die von Szeghalom auf die ersten Anfänge der Periode der Gáva-Kultur gesetzt werden. Es ist aber aufgrund der Erschliessung am Zörögberg von Gy. Nováki fast bestimmt, dass die Typengruppen B und C in die Urnenfelderperiode datiert werden können. Von diesen sind die von Typ B₁ aller Wahrscheinlichkeit nach auf den Anfang, die von Typ C₃ auf das Ende der Periode zu setzen. Der Entstehungsprozess der Zwischenvarianten dürfte vermutlich zwischen den beiden vor sich gegangen sein. Die Idole von Typ C₃ zum Ausgang der Urnenfelderzeit wurden nach dem vorausgesetzten *D₁-Übergang* zur Zeit der Urnenfelderperiode folgenden klassischen Hallstattkultur durch den reliefverzierten Idolvarianten von Kalenderberg-Stil abgelöst. Im Gebiet der Gruppe von Sopron vor allem in der HC-Periode (s. die Ergebnisse von E. Patek). Ihre chronologische Einteilung sind auch durch Idole von Typ *D₂* mehrerer anderer transdanubischer Fundorte unterstützt. Die volle typologische Reihe ist chronologisch noch mangelhaft, ihr einziges Zwischenglied muss im Idol der Übergangszeit HB–HC gesucht werden. Wahrscheinlich in einer Typenvariante von solchem Charakter, deren unverzierten Hals- und Kopfform das in Zalaszentiván–Kisfalud–Berg gesammelte Streufragment entspricht (X, 8.). Die allernächste, weiterentwickelte Variante mit Stützleiste von Sopronkeresztur (X, 9) wird schon durch ihre Begleitkeramik auf den Anfang der Periode HC verwiesen.

Ihrer Chronologie entsprechend fällt das topographische Bild der Feuerbock- und Mondidoltypen (XIX.) im allgemeinen mit der Verbreitungskarte ihrer Epochen zusammen. Abgesehen von den Fundorten der chronologisch problematischsten Exemplare von Typ A in der Umgebung von Szeghalom kommen die Feuerböcke und Mondidole von Typ B und C aus der Urnenfelderzeit sozusagen in ganz Transdanubien, jedoch immer nur in Siedlungen vor. Ihre mehreren Varianten wurden vor allem dort angetroffen, wo die Forschungsarbeit am intensivsten war. So besonders in Velem (K. MISKE, 1907), auf dem Berg Sághegy (L. LÁZÁR, 1943), in Lengyel (M. WOSINSKY, 1890, 1896), in Bakony-szentkirály–Zöröghegy (Gy. NOVÁKI, 1978) und in Békásmegyer (J. SZILÁGYI und L. NAGY).

Mondidole von Typ D aus der Hallstattzeit (HC–HD) sind uns ihrer ostalpinen Herkunft entsprechend nur von den westlichen und südlichen Gebieten Transdanubiens bekannt, wie aus Velem, Zalaszentiván–Kisfalud–Berg (Gy. NOVÁKI, 1964), Nagyberki–Szalacska (K. DARNAY, 1906, 1908, 1912) und aus Lengyel. Mit meisten Varianten und in grösster Zahl kamen sie durch die von L. BELLA (1888, 1891, 1892, 1893, 1894) und BELLA–MÜLLER (1891), sodann unter der Leitung von E. PATEK (1972, 1974, 1976) in den letzten Jahren fortgesetzten Ausgrabungen unterstützten

Feststellungen nach nur aus den zum Ausgang der Urnenfelderzeit belegten Siedlungen und Gräberfeldern von Sopron zum Vorschein.

IV. Theorien und Diskussionen über die Funktion der Feuerböcke und Mondidole

Die Ansichten der einheimischen Forscher über die Funktion unserer Fundarten schliessen sich meist den Theorien der ausländischen Forscher an und können nur in Kenntnis dieser ausgewertet werden. An die Lösung ihrer Funktion ging zuerst aufgrund der typischen Schweizer „Mondsichelbild“ – bzw. „Mondbild“ – förmigen Funde zuerst F. KELLER (1858) heran und brachte sie mit dem Mondkult in Verbindung. Seiner Theorie folgte die „Nackenkissen“-Theorie von E. DESOR (1874), die die eigentliche, auch heute sich noch nicht gelegte Diskussion über ihren kultischen und praktischen Brauch in Gang gesetzt hat. Auf ihre Ungeeignetheit als Nackenkissen haben V. GROSS und G. BONSTETTEN (1883) hingewiesen. Ihren kultischen Brauch haben sie aber nicht mit der Mondform, sondern aus ihrer tierischen Hornform geschlossen mit irgendeinem Tierkult erklärt. A. PROSDOCIMI (1887) hat wiederum für den praktischen Brauch Stellung genommen und schon aufgrund der Funde von Typ B und C aus Italien (Bologna, Este), sich auf ihr gemeinsames Vorkommen mit Herden, als erster den Gedanken ihrer Anwendung im Bereich des Herdes aufgeworfen.

M. WOSINSKY (1890) hat sie, trotz dessen, dass er die ersten ungarländischen Funde (Lengyel) einmal „Mondbild“, ein anderesmal „Nackenkissen“ nannte, vielmehr als irgendein, näher nicht bestimmtes praktisches Gerä gehalten.

Die Theorie über ihren Herdgebrauch hat der österreichische Ethnolog R. MERINGER (1891) aufgrund der vom Volk gebrauchten Eisengeräte und der prähistorischen, bereits im Besitz der ersten ungarländischen Funde vorgenommenen vergleichenden Untersuchungen ausgearbeitet. Die für den Herdgebrauch ungeeigneten kleinen Exemplare betrachtete er als Nachahmungen der Originalstücke. Von ihm stammt die seitdem auch bei uns vom Volk gebrauchte Benennung „Feuerhund“ bzw. im deutschen Sprachgebiet: „Feuerbock“.

L. BELLA (1891) betrachtete die ersten Funde aus Sopron noch als Denkmäler der Neigung des prähistorischen Menschen zur Plastik, jedoch nannte er sie – wahrscheinlich von O. MÜLLER beeinflusst, der für die Mondkulttheorie eintrat und für das frühere „Mondbild“ die seitdem allgemein gewordene Bezeichnung „Mondidol“ vorgeschlagen hat (BELLA-MÜLLER, 1891) – später schon „Hausidole“ (L. BELLA, 1893). M. WOSINSKY (1896) hat hingegen seiner früheren Auffassung entsprechend die Feuerhund-Theorie von Meringer akzeptiert.

Am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jhs wurde insbesondere im Zusammenhang mit den Funden von Kalenderberg-Stil vielmehr die Kulttheorie vorherrschend. M. HOERNES (1892) sah aufgrund ihrer Stützleisten in den betreffenden Tongegenständen Nachbildungen von aus Holz geschnitzten grossen Fetischen. R. PARIBENI (1904) brachte sie mit den „horns of consecration“ von EVANS (1901) in Verbindung. Auch J. DÉCHELETTE (1910) schloss sich dieser Theorie an.

Es verbreitete sich immer mehr die Interpretation nach den einzelnen Typen, O. TSCHUMI (1912) machte aufgrund ihrer Form und Grösse zwischen kultischen Gegenständen, Herdgeräten und ihren verkleinerten Votivexemplaren einen Unterschied. Über Feuerböcke von Votivcharakter sprach unmittelbar vor ihm M. HOERNES (1909). H. SEGER (1913) erklärte wiederum die Funktion der auf die in den schlesischen Gräbern erschlossenen kleinen Scheiben, „Opferteller“ befestigten kleinen Feuerböcke von Votivcharakter aufgrund der „horns of consecration“-Theorie von Paribeni,

G. KYRLE (1912) können wir gleichfalls als Vertreter der Interpretation nach typologischer Grundlage betrachten. Auch er machte aufgrund der Formen und Massangaben zwischen den Exemplaren praktischer und kultischer Funktion einen Unterschied. Die Fetisch-Theorie von Hoernes weiterentwickelt, hat er die Mondidole von Kalenderberg-Stil aufgrund ihrer Radverzierungen als rollbare Nachahmungen von aus Holz geschnitzten Stammesidolen vorgestellt.

W. SCHMID (1915) brachte ein neues Element in ihre Interpretation. Er verwarf die Mondkulttheorie völlig, liess die an füssen stehenden Typen, auch die von Kalenderberg-Stil mit inbegriffen aus den barrenförmigen Stücken ableiten und brachte von beiden Arten die Exemplare ohne Feuerspuren mit dem Tier- bzw. Sonnenkult in Verbindung. Diejenigen, auf welchen Feuerspuren wahrzunehmen waren, lag er als Symbole der Herdgottheit aus, vor allem mit apotropäischem Zweck. Er war der erste, der aufgrund der Opferdarstellung eine Urne von Sopron auch auf ihre eventuelle Funktion als „Hausaltare“ hingewiesen hat. (BELLA-MÜLLER, 1891, Taf. VIII. Abb. 2.)

Da W. GAERTE (1922) die „horns of consecration“ – Theorie von Evans in Abrede stellte, nahm auch H. SJÖWALL (1925) die Meinung von Schmid an und fasste die Feuerböcke, wie auch die Mondidole, ebenso wie Gaerte die Hörner des sog. „heiligen Stieres“, als „Abkürzungen“ des Altar-Herdes auf. Laut O. TSCHUMI (1930) dürfte den in die Gräber beigelegten Feuerböcken und Mondidolen auch im „Haus“ des Toten die sakrale Rolle des Herdes ihres einstigen Heimes zugefallen sein.

S. GALLUS (1934) hat die kultische Rolle eines jeden Feuerbockes und Mondidols bezweifelt. Die in den Gräbern gefundenen „Opferteller“ oder wie in den Gräberfeldern von Sopron in Schüsseln gestellten Exemplare, hielt er aufgrund ethnographischer Analogie und ihrer uralten Bezeichnung für Lampen bzw. sich auf formale Ähnlichkeiten berufen als nicht verstandene formale Nachahmungen des griechischen Kernos (1938).

Nach Gallus hat sich ein bedeutender Teil der Forscher entweder der Verallgemeinerung der praktischen oder der kultischen Funktion zugewendet. So deutete NISCHER-FALKENHOF (1936) in die von ihm Oberleiser-Typ genannten Barrenformen, ebenso wie in die Mondidole von Kalenderberg-Stil eine sakrale Funktion hinein. Für den Kalenderberg-Typ akzeptiert er die Fetisch-Theorie von Hoernes und Kyrle.

A. BARB (1947) versuchte im Gegensatz zu beweisen, dass unsere Fundarten, ebenso wie die sog. „Deichselwagen“, ohne Ausnahme praktische Herdgeräte waren, gerade wie die heutigen eisernen Feuerhunde beim Volk. D. DROST (1954) kam hingegen aus dem Vergleich der Gebrauchsbedingungen dieser eisernen Feuerhunde: ihrer entsprechenden Masse, des Materials, der Festigkeit und Lastfähigkeit mit denselben Eigenschaften der prähistorischen tönernen Feuerböcken und Mondidole auf das Ergebnis, dass die prähistorischen für den Herdgebrauch im allgemeinen ungeeignet waren und nur im kultischen Dienste gestanden haben dürften, u. zw. angesichts ihrer Tierkopfundungen im Rahmen irgendeines animalisierenden Ritus.

W. DEONNA (1959) sieht im traditionellen Symbolsystem dieser Tierköpfe und der sonstigen ornamentalen Elemente gleichfalls die Bestätigung der Herdkulttheorie. Auch der Religionshistoriker J. MARINGER (1960–1961) hielt sie nicht für praktische Herdgeräte. Laut ihm können die an ihnen wahrnehmbaren Feuerspuren bloss mit einer gelegentlichen Berührung mit der Heizung zurückgeführt werden. Sich der Fetisch-Theorie von Hoernes, Kyrle und Nischer-Falkenhof anschliessend, nahm er an, dass die grossen Muster der radlosen Schweizer „Mondbilder“ nicht gerollt werden konnten, sondern bei irgendeiner religiösen „Prozession“ an Gestellen herumgetragen wurden.

J. PAULIK (1962) hat aus den zusammenhängenden fünf

Grundtypen sämtlicher Fundarten darauf geschlossen, dass die ursprüngliche kultische Funktion der bronzezeitlichen Feuerböcke, zu deren Lösung er keine eigene Theorie ausgearbeitet hat, auch in den Hallstätter Mondidolen erhalten geblieben ist. K. KROMER (1964) sich ebenfalls der Auffassung der Vertreter der Fetisch-Theorie anschliessend, vermutete in den häufigen und mangelhaften, im Bereich der Herde gefundenen Fragmenten der Hallstätter Mondidole die rituelle Handlung des absichtlichen Bruches entdeckt zu haben.

S. FOLTINY (1970) hat mit griechisch-römischen Analogien bewiesen, dass die Ackerbau und Viehzucht betreibenden Bewohner der befestigten Siedlung dem Feuerbock mit Widderkopf von Stična an ihrem Herd eine befruchtende und apotropäische Kraft zugeschrieben haben. E. PATEK (1974) nannte die Mondidole von Kalenderberg-Stil aus der Siedlung von Sopron „Hausaltare“, das in eine Schlüssel gestellte Exemplar des einen Grabes (1972) hielt sie hingegen unter Weiterentwicklung der Kernos-Theorie von Gallus aufgrund der auch in den ringsherum gestellten Schüsseln wahrgenommenen Feuerspuren für solche sakrale Geräte der Totenzeremonie, bei welchen in die kleinen Schüsseln irgendwelche Früchte hineingelegt und verbrannt wurden.

V. Die Rolle der ungarländischen Feuerböcke und Mondidole in der Glaubenswelt unserer Zeit

Verfasser legt in diesem Abschnitt ausführlich aus, weshalb die ungarländischen Feuerböcke und Mondidole keine für das Kochen oder Heizen geeigneten Gebrauchsgegenstände gewesen sein konnten und ihnen bloss irgendeine sakrale Rolle im Hauskult zuzuschreiben ist. Auf diesen Kult schliesst er vor allem aus der Glaubenswelt jener einheimischen Urnenfelderzeit, aus welcher die meisten Feuerböcke und Mondidole von Typ C₃ hervorgekommen sind. Weitliegende archäologische Analogien, ethnographische, religionsgeschichtliche Parallelen werden von ihm nur in diesem Zusammenhang zur Hilfe gerufen.

Seiner Hypothese nach weisen die kultischen Funde der besonders von ihm erschlossenen Urnenfeldergräber von Békásmegyér und einiger ungarländischer Fundorte, so die aus den Gräbern von Békásmegyér in der vorliegenden Studie zuerst publizierten, vogelförmigen Askos-Gefässe (39), das Ei und der eiförmige Kies „petra genatrix“ (40–41), die Rhytone des „Stiefelgefässes“ (42), die mit Bronzenägeln verzierten Gefässe (43), vor allem jedoch die astralen Tonsymbole darauf hin, dass die höchste Charakteristik der mit ihnen im Zusammenhang stehenden Glaubenswelt und ihre Zeremonien (magische Machinationen), so die auf der zum Gräberfeld von Békásmegyér gehörenden Siedlung gefundenen, ebenfalls vom Verfasser erschlossenen Mondidole von Typ C₃, wie auch die aus Sopron stammenden Stücke von Kalenderberg-Stil, die Förderung der Fruchtbarkeit und die Sicherung des menschlichen Wohlstandes erzielt haben.

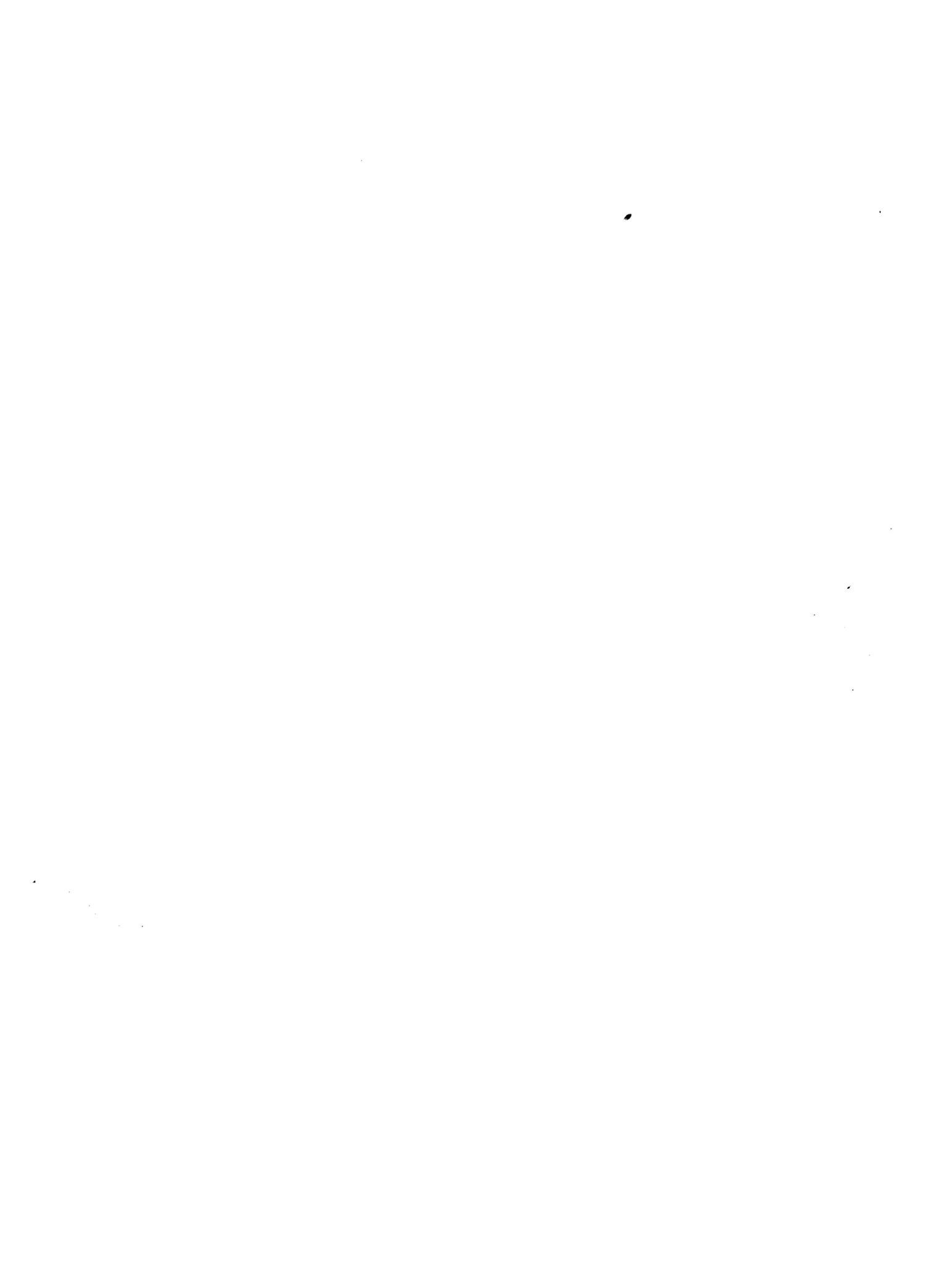
In der Fruchtbarkeitszeremonie dürfte den Feuerböcken und Mondidolen im Leben der Wohnsiedlungen die Rolle der Terra Mater zugefallen sein, den astralen Symbolen hingegen jene befruchtende Männlichkeit, aus der – ihrem Glauben nach – der heilbringende Regen sowie die Wärme der reifenden Sonne und sein Licht stammen. Durch sie versuchte man die gerade erwünschte Konstellation mit irgendwelcher nachahmender Magie zu fördern. Entweder so, dass man die astralen Symbole über sie in entsprechender Weise bewegte, sie an ihnen als „Verzierung“ dargestellt intarsierte (VI–VII, XI, 3, XIII, 3), eventuell sie in die Öffnungen des Feuerbockes (V, 3), zwischen Hals und Rücken der Mondidole fügte (X, 9, 48 a–b) und die wärmende, reifende Wirkung zuweilen noch mit der Wärme des neben ihnen gelegten Feuers (47 a–d), mit der an sie gemalten weissen Farbe (III, 1, XIII, 3) oder mit Teer- (Harz-) Überzug (XII, 3) auch zu verhelfen, zu steigern trachtete.

Von diesem Hausritus konnte nur das Ziel stets das gleiche sein, die Handlung selbst ist in gewissen Zeitspannen und Gebieten je nach Volksstamm veränderlich. In den rinnenartigen Eintiefungen auf dem Rücken der barrenförmigen Feuerböcke (36–37) konnte man in den Endungen vom Charakter eines kleinen napfförmigen Gefässes (38 a–c) je ein winziges Stück der Opferfrucht symbolisch auch verbrannt haben. Diesen Ritus scheinen die in ihnen wahrgenommenen russigen Ablagerungen zu beweisen. Man dürfte seinerzeit den weiblichen Bovidenköpfen der spätbronzezeitlichen Feuerböcke eine andere sakrale Bedeutung als den Widder- und Stierkopfundungen der Hallstätter Mondidole beigemessen haben. Die Köpfe von Tieren weiblichen Geschlechtes haben den empfangenden, sich befruchtenden Boden, die vom männlichen Geschlecht hingegen – wie die astralen Symbole – die befruchtende Sonne, den Himmel bedeutet. Zuweilen kommen diese letzteren (X, 9, XI, 3, XIII, 3, XV, 10) den Regeln der uralten, magischen Multiplikation entsprechend an ihnen gemeinsam vor, um die erwünschte Wirkung noch sicherer zu erreichen.

Da die Urnen mit Seelenloch (50–51), mit einer fensterförmigen Öffnung (49), die vogelförmigen Askos-Gefässe, Eierbeigaben aus dem Urnenfelderfeld von Békásmegyér sowie die Vogelfiguren am Rande der Mondidolschüsseln von Sopron davon zeugen, dass das sich hier bestatten lassende Volk die Seelen der Toten auch als Vogelseele vorgestellt hat, war die in sepulchraler Hinsicht mit den Mondidolen durchgeführte Opferzeremonie in den Gräbern von Sopron vielleicht dazu berufen, die Neugeburt der Seele des Toten, seine Wanderung in einen neuen Körper zu fördern.

Anschrift des Verfassers:

(†)Dr. Nagy László
Dr. Nagy Lászlóné
H-1013 Budapest
Attila u. 12.

Őskori és középkori várak a bakonyi Kesellő- és Zöröghegyen

NOVÁKI GYULA

Kutatástörténet

A Magas-Bakony utolsó hegyeit jelenti észak felé Bakony-szentlászló határában a Kesellőhegy 460 m és Bakonyszentkirály határában a Zöröghegy 494 m magas tömbje (1. kép). A két hegyet alig 600 m felső szélességű, sziklás, meredek oldalú völgy választja el egymástól, amelynek alján a vadregényes zúgóiról közismert Cuha-patak folyik. A völgy É-i bejáratánál Vinyemajor házai és a fűrészüzem, ettől 4,5 km-re, a D-i kiszélesedésben pedig Porva-Csesznek vasútállomás jelenti ma a legközelebbi emberi települést. A két hegy azonban nem volt mindig lakatlan. Mint az alább ismertetett ásatások eredményei mutatják, a korai bronzkorban már jelentős erődített település volt a Kesellőhegyen, majd néhány száz év múlva a késő bronzkorban mindkét hegyen épül hasonló, de rendkívül kiterjedt, sűrűn lakott település, míg végül, több mint 2000 éves újabb szünet után ismét a Kesellőhegy adott helyet egy kis középkori várnak.

A két hegy már régóta ismert a régészeti irodalomban. A több, különböző korú és jellegű lelőhelyet azonban csak az 1962–1968 közötti ásatások óta tudjuk szétválasztani. A régi kutatások ezek között még nem tettek különbséget, néha a leírt lelőhely azonosítása is kérdéses. Ezért a két hegyen a kutatástörténetet együttesen ismertetem.

1870-ben olvashatjuk az első hírt a Zöröghegyről, Mihály István bakonyszentlászlói plébános, messze környék lelkes gyűjtője tollából. A község különböző régészeti lelőhelyeiről tudósít, amelyek közül minket közelebről a következők érdekelnek:

Bizonyos Sándormajor (Vinye múlt századbeli neve)-i remete „... a sz. királyi határban lévő úgynevezett Zörök vagy Örök hegyen is kezdett ásni, mit azonban a sz. királyi, mint uradalmi erdész folytatott. Az ásatás eredménye 7 1/2 köb öl termés-kő tömérdek igen vastag cserép-darab, egy darab mellcsont s vaskard, de ami legértékesebb, egy egészen ép cserépedence, melyet azonban nem voltam szerencsés láthatni, mert a nevezett erdész Bakony-Szombathelyen úrnőjének gr. Lazanszkyné, született gr. Eszterházy Angélnak nyújtotta át. A grófnő a régiségeknek igen nagy kedvelője, s így remélhető, hogy e helyen, hol e medence találtatott, ásatást fog elrendelni. Fölmentem ezután magam is az erdészszel megnézni a Zörök 300 holdat meghaladó tetején ásott halmot. Menyire meg voltam lepetve, midőn az ásott halom közelében 8 vagy 9 hasonló halmot találtunk... Igen kívánatos volna ezek ásatását a nemes szívű grófnőtől minél előbb kinyerni. A halmok nem egyenlők, átmérőjük amint hamarjában megléptük, 6–12 öl lehet, magasságuk pedig az anyaföldtől 1–3 öl...” (MIHÁLDY 1870)

A sírhalmok, amelyek közül az erdész egyet feltárt, a Zöröghegy D-i lejtőjén található, számuk azonban nem 9–10, mint Mihály írja, hanem 13. A leírás szerint a sírhalmokban sok kövön és cserépen kívül „cserép-medenczét” is találtak, ez bizonyára urna volt. A „vaskard” nem értékelhető.

Egy év múlva ismét ír erről a lelőhelyről:

„... Azon híre, hogy gr. Lazanszkyné a Zörökön lévő halmok közül – melyekről már az 1870. évi Arch. Ért. 9. száma 186. lapján tettem említést – egyet felásatott, oda-siettem én is, hogy saját szememmel lássam a dolog mibenlétét; de fáradságomnak nem lett más jutalma, mint látni a halom minden oldaláról elhúzott földet, néhány cserép és csontdarabot és a még sértetlenül ott álló kőhalmazt, melynek elbontása, mint az ott örökődő kerülőtől értesültem, akkor megy végbe, midőn a fenn nevezett grófnő is személyesen jelen lehet. A kőhalmaz széle is 2 1/2, hossza is 2 1/2 öl, fölül bolt alakra van betetőzve. Kibontásáról, melyen magam is szerettem volna jelen lenni, annyit hallok, hogy már megtörtént, és több ép cserépedényt, medence alakút is, és számtalan cseréptöredéket és csontdarabot hozott napfényre.” (MIHÁLDY 1871)

Bár egy év telt el az első és második híradás között, a leírás alapján valószínű, hogy ugyanarról a sírhalmról van szó. A leletanyag említésénél a „több ép cserépedény” jelent újat az előzőkhöz képest.

Ugyanekkor egy másik lelőhelyet is említ: „Két egészen ép régi sarkantyú is került a birtokomba, amely a Zörök hegyen az ún. sánczoknál találtatott.” A sarkantyúkról közelebbit nem tudunk, de anyi kiderül, bár külön nem említi, hogy a Zöröghegy sáncái ismeretesebbek voltak előtte is.

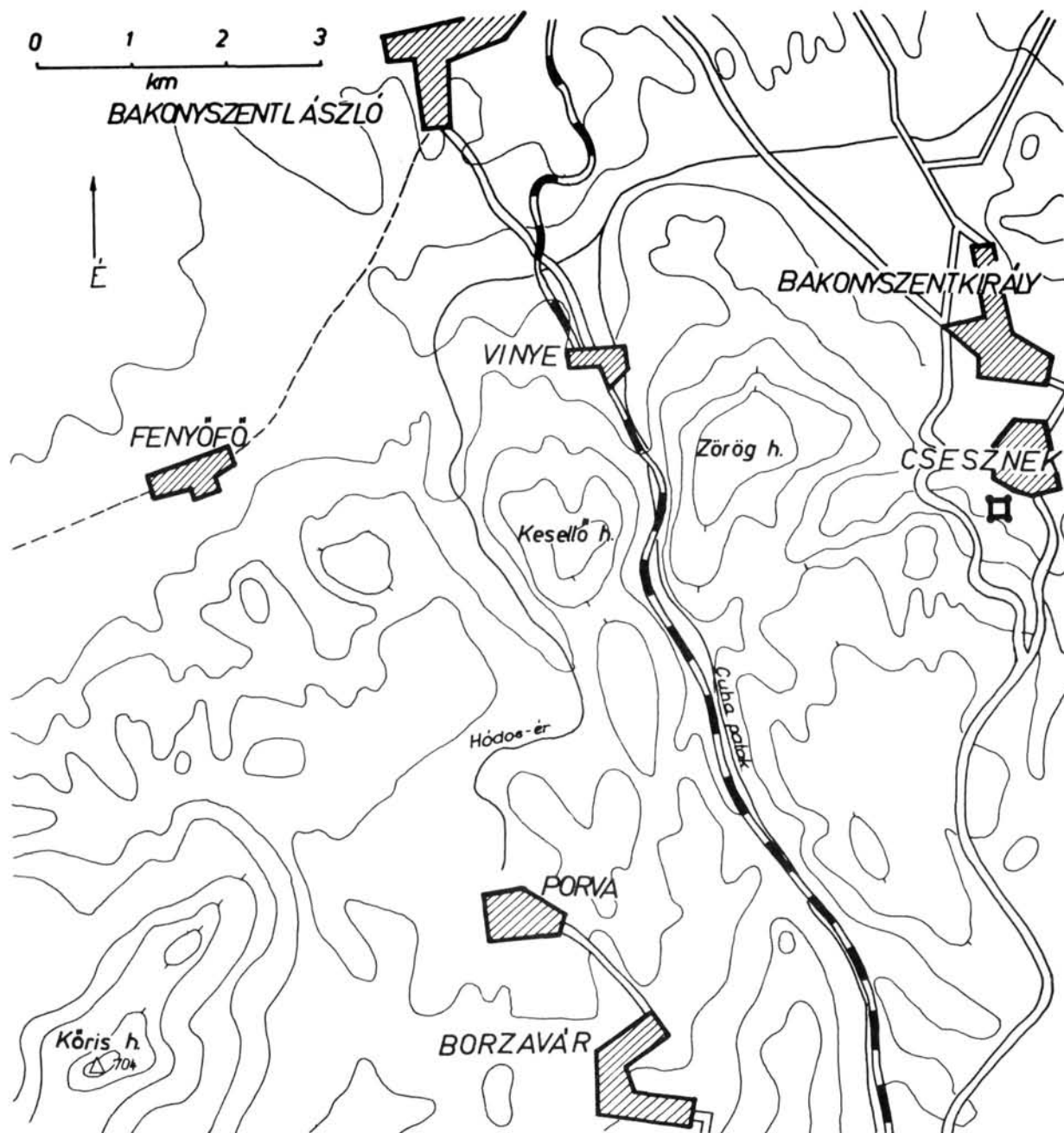
Nem sokkal később, de még ugyancsak 1871-ben újabb, harmadik lelőhelyet ír le, amit feltehetően Rómer Flóris átirásából ismerünk:

„... A Sándor-Majornál az úgynevezett mézárszéki sziklás hegyen, hosszabb ásatás és egy nagy kőhalmaz legurítgatása után kősziklára rakott 1 1/2° hosszú, 4 1/2 láb magas, és 2' széles fal tűnik fel, ettől mintegy 3°-nyire ismét egy kis fal (beh kár, hogy ennek akármilyen rajzát nem esatolta a lelkes közlő úr leveléhez), a falak között találtatott: egy rakás szén, ember- és állatsont, edény cserepek (van-e ezekből egy kis mustra, kályha-cserép?); őzagancsból készített tőr, vadkan agyar; 6" hosszú, 4" széles, végén kissé görbített kés, egy görbe kardhegy és több sarkantyú! Mily kár, hogy ezen érdekes tárgyakra egymásutánját nem ismerjük...” (Arch. Ért. 5 (1871) 250–252)

A „mészárszéki” helynevet a mai lakosság nem ismeri, Mihály pedig nem jelöli meg pontosan a lelőhelyet. Az alább ismertetett ásatások alapján azonban biztosra vehetjük, hogy ezúttal a Kesellőhegy III. számú kis középkori vár területén végezték a kutatást.

1871. december 5-én a Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottsága ülésének jegyzőkönyvi kivonatából olvashatjuk: „Mihály István plébános a Zöröghegyen újabb talált régiségekről tudósít.” (Rómer 1872, 14) Közelebbit erről már nem ismerünk, de valószínű, hogy a fent ismertetett, legutóbbi kutatás leírásával azonos.

Mihály további kutatásairól a két hegyen nem tudunk. 1901-ben halt meg, nagy gyűjteményéről viszonylag kevés ér-

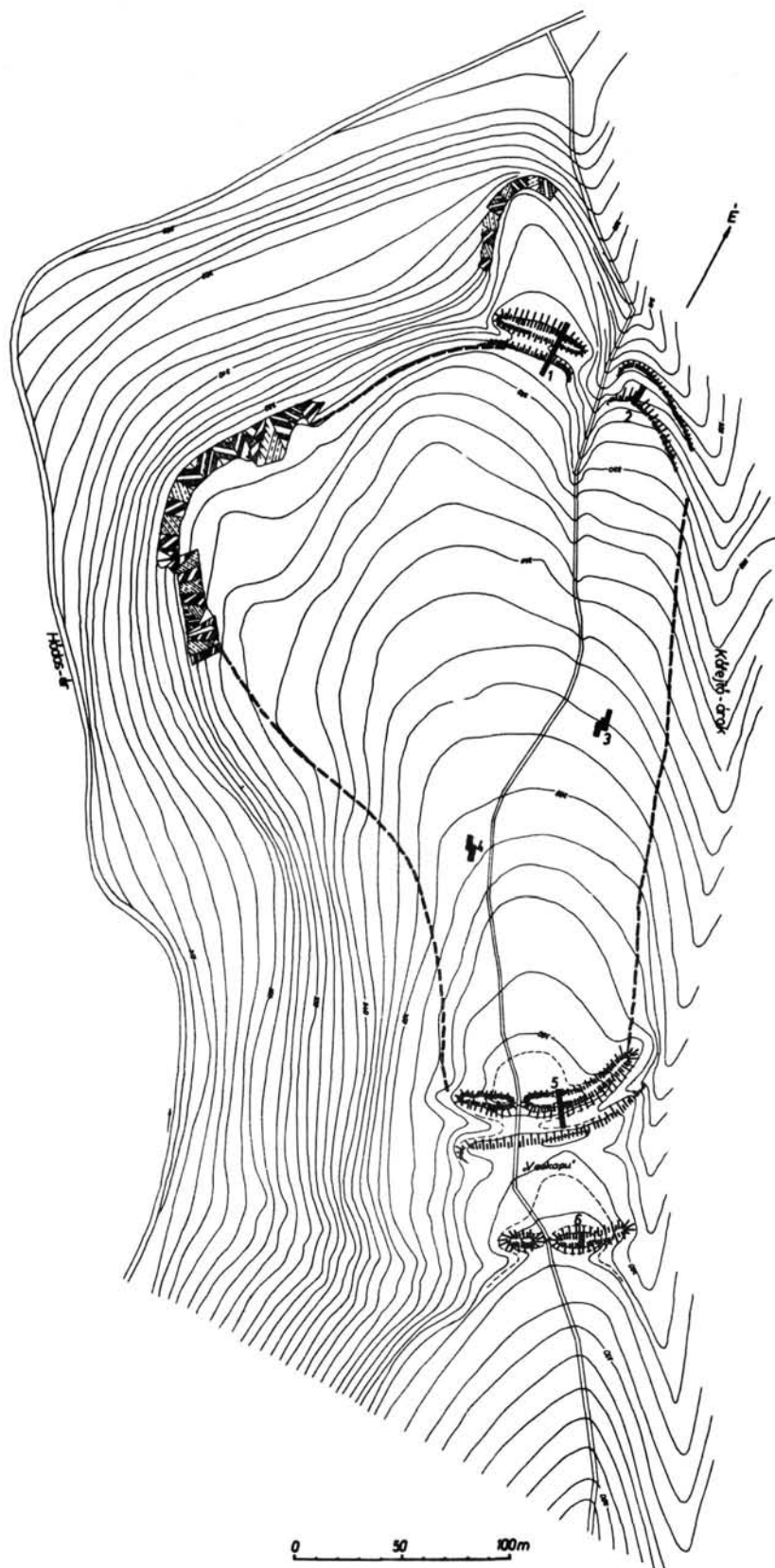

1. A Bakony-hegység északi része. Rétegvonalak 50 méterenként.

tesülésünk van. Halálának évében Récsy Viktor nézte át a gyűjteményt (de megemlíti, hogy már korábbról is ismeri), leírása azonban csak 1903-ban jelent meg. A felsorolt tárgyak között „két nagy urna” is szerepel, lelőhelyként a Zöröghegy megjelölve, feltehetően a sírhalmokból származtak. Mivel az első ásítás leletanyaga gr. Lazanszky né gyűjteményébe került, valószínű, hogy később Mihály is végzett feltárást a halmokban, amint erre több halom bolygatásnyomai utalnak. A gyűjteményt rövidesen a Múzeumok Országos Főfelügyelő-sége szerezte meg, több tárgy pedig a Nemzeti Múzeumba

Abb. 1. Nördlicher Teil des Bakonywaldes. Schichtlinien in Abschnitten von 50 m.

került (RÉCSEY 1903. 65). Utóbbiakról, mint 1902. évi szerzeményekről, Hampel József leírása révén értesülünk, közülük azonban csak egy, a kelta korba keltezett tokos vasvésőt említ és mutat be rajzban a Zöröghegyről, közelebbi lelőhely megjelölése nélkül. A Magyar Nemzeti Múzeum 1902. évi leltárkönyvében 42(1902)1–31. szám alatt szerepelnek a Mihály-gyűjtemény darabjai. Az 1–4. tétel alatti bronz-, illetve vasvésőket a Zöröghegyhez leltározták, viszont Hampel csak az említett kis vasvésőnek jelöli lelőhelyét ezt a hegyet, a többinél azonban „Bakony vidéké”-t olvashatunk.

2. Kesellőhegy I. földvára. FARKAS IMRE felmérése.

Abb. 2. Kesellő-Berg. Erdfeste I. Abmessung von IMRE FARKAS.

3. Kesellőhegy I. A Vaskapu belső sánca.
Abb. 3. Kesellő–Berg I. Innere Schanze des 'Eisentores'.

A gyűjtemény nagyobb része a veszprémi múzeumba került. A tárgyak ma is megvannak, de lelőhelyüket ma már nem azonosíthatjuk (MRT 4. 52–53). A veszprémi Bakonyi Múzeumban Mihálydi kétkötetes eredeti leltárkönyvét őrzik, de ebben csak kőszerszámok szerepelnek, rajzzal együtt. Utóbbiak közül hat csiszolt kőszerszám (lapos kővésők és egy nyéllyukas kőbalta töredéke) lelőhelyeül a Zöröghegyet tüntette fel, közelebbi adatok nélkül.

Laczkó Dezső egy 1908. évi feljegyzésében a Zöröghegy sírhalmával kapcsolatban írja, hogy a kövel körüztárt üregből zabla, sarkantyú és egyéb, vasból készült lőszerszámrészet, valamint hamu és egy kettős fülű urna, továbbá agyagmécse került elő (MRT 4. 47. és Bakonyi Múzeum Régészeti Adattár 7846). Laczkó két tárgy erősen leegyszerűsített rajzát is mellékelte: egy kétfülű edényt (ezt jelöli 'urnának') és egy agyagmécsest. Utóbbi a római kori agyagmécsesek alakját mutatja, ezért ez az adat nem megbízható. Az sem világos, vajon a régi ásatásról tudott-e meg újabb adatokat, vagy esetleg újabb ásatás történt.

Bartalos Gyula 1910-ben említi a Zöröghegy „roppant kerületű sáncai”-t (BARTALOS 1910, 249), amelyeknek ez az első tudatos felismerése. Nem tudjuk, járt-e személyesen is a hegyen, de elképzelhető, mert az ország sok helyén kutatott a helyszínen sáncok után. Értésülhetett azonban erről a korábbi években magától Mihályditól is.

A Kesellőhegy sáncai 1924-ben jelentkeznek első ízben a szakirodalomban, amikor Rhé Gyula említi (RHÉ 1924, 20). Ezután az alább ismertetett ásatások idejéig, nem olvashatunk további kutatásokról a Kesellőhegy és Zöröghegy területén, csak említésükkel találkozunk (PATEK 1968, 50, 78).

A Kesellőhegy sáncaira első ízben Farkas Imre erdőmérnök, a terület erdészetének akkori vezetője hívta fel a figyelmet. 1959-ben végeztem el az első terepbejárást, majd 1962-ben a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával elkezdtem a több évig tartó ásatást. A munkák megszervezését, a területek rendelkezésre bocsátását és a térképezéseket Farkas Imre vállalta magára, akinek önzetlen segítsége tette lehetővé a folyamatos kutatást. A Kesellőhegyen 1962–1964-ben folyt a munka. Közben a szomszédos Zöröghegyet is felderítettem, amit 1962-ben Scherer János is részletesen bejárt és leírt. Ezek eredményeképpen 1965–1966-ban utóbbi hegyen folytattam a feltárásokat, majd 1968-ban a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság támogatásával fejeztem be a munkát.

A sok kérdést magukba rejtő és (a kis középkori vár kivételével) nagy kiterjedésű lelőhelyek feltárása eleve szondázó ásatásnak indult. Nagyobb feltárássra már csak az egész területet beborító sűrű erdő miatt sem lehetett gondolni. A leglényegesebb kérdésekre, az egyes telepek korára és többé-kevésbé az erődítésekre azonban a munka meghozta a feleletet.

4. Kesellőhegy I. A Vaskapu belső sáncának átvágása.
Abb. 4. Kesellő–Berg I. Durchschneidung der inneren Schanze des 'Eisentores'.

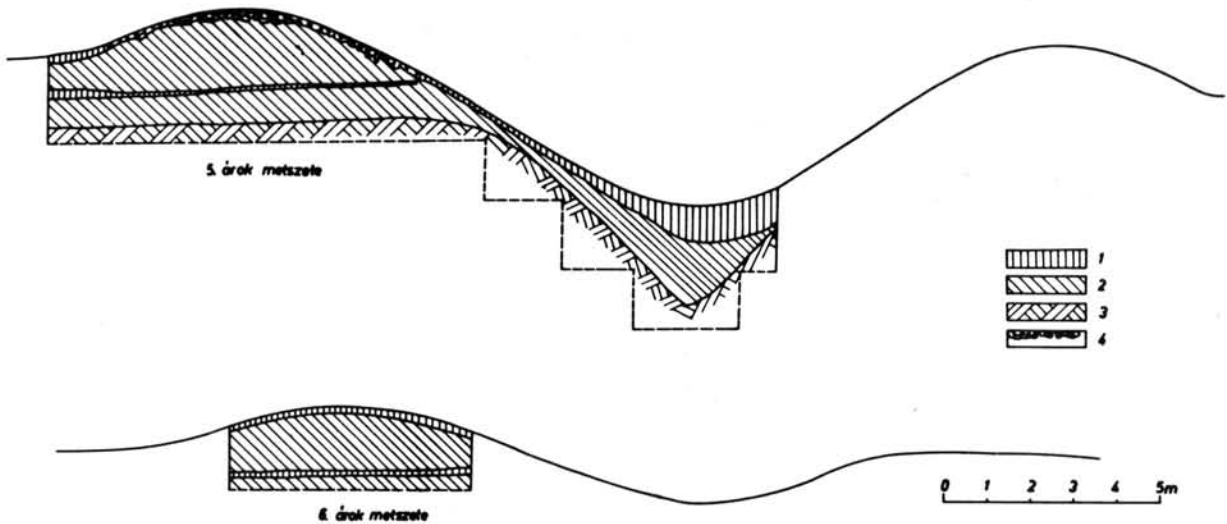
Az ásatások eredményeit nem a feltárások sorrendjében, hanem a telepek időrendje és az összefüggések alapján ismertetem. Mivel az egyes hegyrészeknek nincs mindig külön helynévük, az áttekinthetőség kedvéért római sorszámmal láttam el hegyenként az egyes településeket. A Cuha-patak völgye földvárainak hektár-adatait Sándorfi Györgynek köszönöm. (Az eredmények rövid előzetes ismertetései: NOVÁKI 1969, MRT 4. 46–47, 51–52. Utóbbi helyen a Zöröghegy két földvárának sorszáma sajnálatos módon felcserélődött.)

KORA BRONZKOR

Kesellőhegy I.

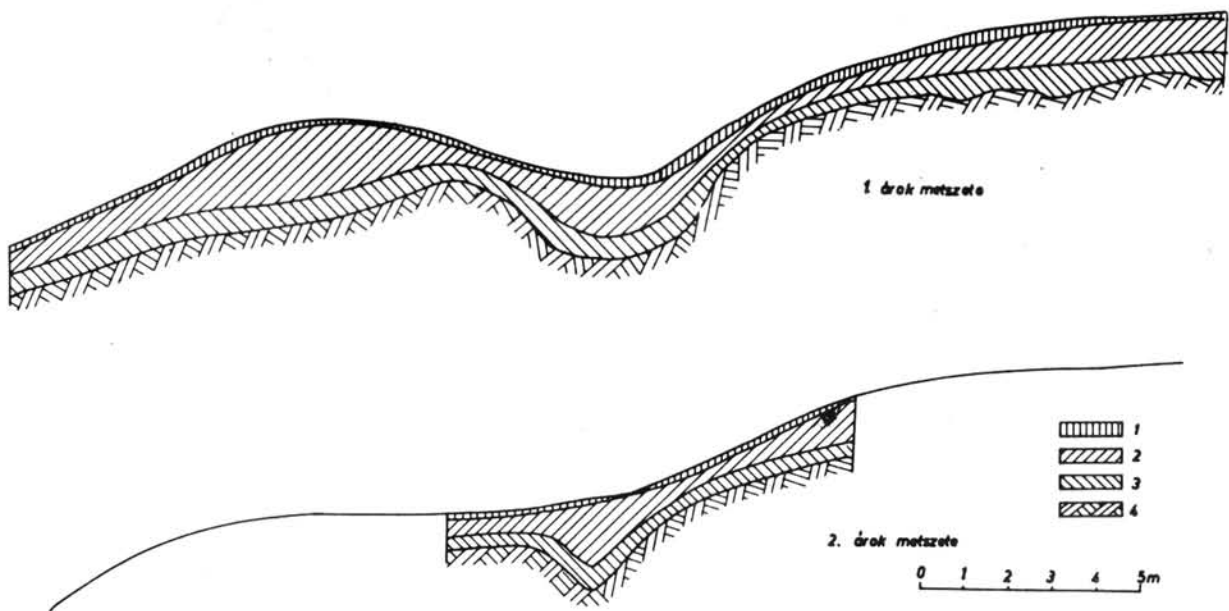
A Kesellőhegy ÉNy-i szélét keskeny nyakban kezdődő, majd kiszélesedő hegynyúlvány jelenti. DNy-i, Ny-i és ÉNy-i szélét a Hódos-ér völgye, ÉK-i és K-i oldalát pedig a hegy egyik mellékvölgye, a Kőfejtőárok határolja. Oldala köröskörül igen meredek, a Hódos-ér felé több helyen megmászhatatlan, sziklás, csak DK felől, a Kesellőhegy magasabban fekvő fennsíkja felől könnyű megközelíteni. Belső területe lapos, végig egyenletesen lejt ÉNy-i irányban, két vége között 40 m relatív szintkülönbség van. A hegynyúlvány relatív magassága a Hódos-ér felől 30–50 m között váltakozik, a másik oldala azonban a Kőfejtőárokbaól mindössze 6–8 méterre emelkedik ki (2. kép, 12. kép Kesellőhegy I.).

A legkönnyebben támadható DK-i, felső végét kettős sánc védi. A külső sánc hossza 65, az árokból mért mai magassága 2,20 m. A belső sánc 65 m-el beljebb esik, hossza 90, árokból mért magassága 4,30, a telep felőli belső magassága 1,20 m.

5. Kesellőhegy I. A Vaskapu belső sáncának átvágása. 1 = humusz. 2 = kevert lösz. 3 = érintetlen lösz. 4 = kövek.

Abb. 5. Kesellő-Berg I. Durchschneidung der inneren Schanze des 'Eisentores'. 1 = Humus. 2 = gemischter Löss. 3 = unberührter Löss. 4 = Steine.

6. Kesellőhegy I. Az ÉNy-i sánc átvágása. 1 = humusz. 2 = sárgásszürke föld. 3 = vörösesbarna föld. 4 = érintetlen lösz.

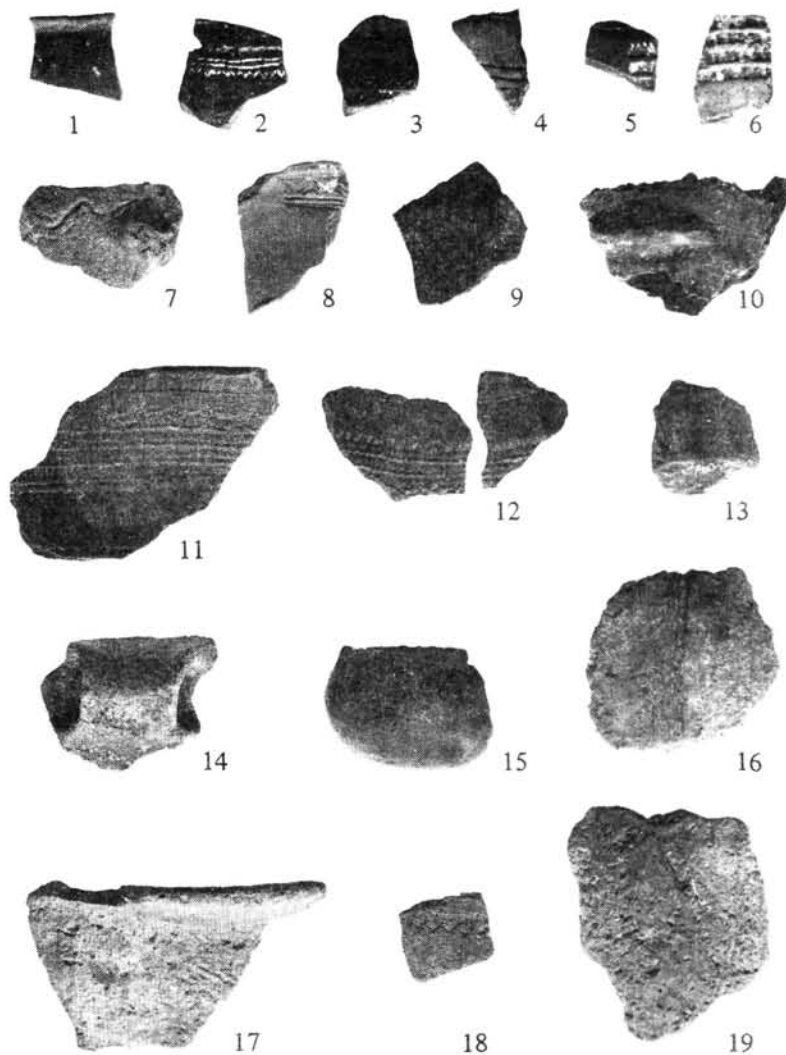
Abb. 6. Kesellő-Berg I. Durchschneidung der nordwestlichen Schanze. 1 = Humus. 2 = gelblich-graue Erde. 3 = rötlich-braune Erde. 4 = unberührter Löss.

Mindkét sáncot azonos helyen, egy-egy nyílás szakítja meg, az árkok ezek előtt nincsenek kimélyítve. Az itt keresztülvezető kocsitú feltehetően a telepre vezető eredeti út nyomvonalát követi, helyi elnevezése: 'Vaskapu' (3. kép).

A hegynyúlvány alsó, ÉNy-i végén felvezető mély kocsitú Ny-i oldalán is találunk egy sáncot, hossza 39 m, árka a belső oldala mellett húzódik, amelyből ma 1,10 m-re emelkedik ki. Az árkokkal egy vonalban, a mély út másik, K-i oldala mellett, az egykori erődítés nyomaként elmosódott terasz figyelhető meg kb. 60 m hosszúságban. E rövid sánc, illetve terasz, rész-

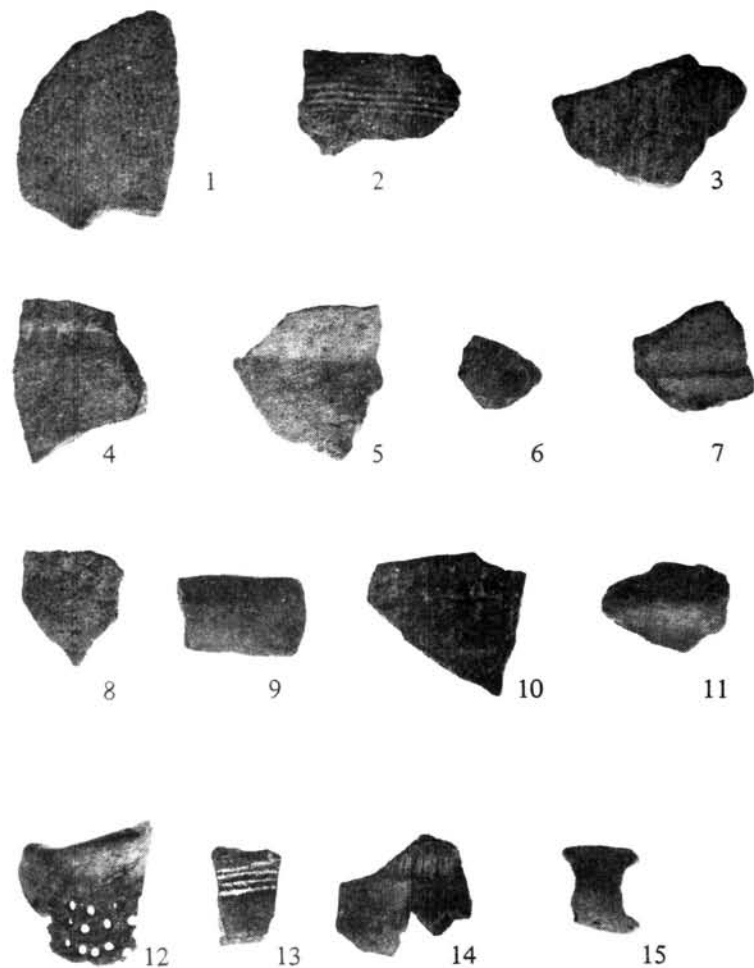
ben a hegynyúlvány keskeny, de közel vízszintes vége felől nyújtott védelmet, részben az itt felvezető, ma is használatban lévő kocsitú védelmét szolgálta.

A hegynyúlvány többi oldalán a felszínen nem találjuk sánc vagy árok nyomát, de erre a rendkívül meredek oldalak miatt nem is volt szükség. A sáncok és a jól megállapítható hegyperem által bezárt terület hossza 350, legnagyobb szélessége 220 m, a területe 5,15 ha. Ehhez még hozzá kell számítani a DK-i két sánc közötti területet is, amely az ásátás adatai szerint ugyancsak lakott lehetett, ennek mérete kb. 70 x 40 m, területe 0,44 ha.

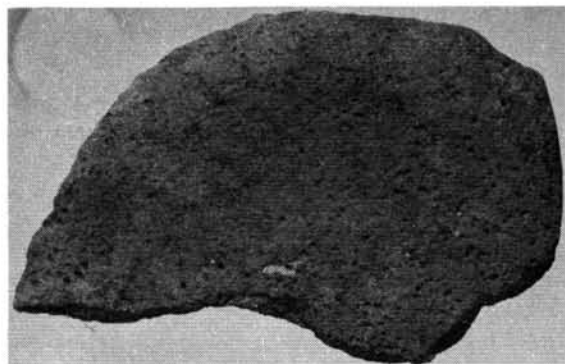
7. Kesellőhegy I. Bronzkori edénytöredékek. 1–14, 16 = Vaskapu belső sánca, az alsó eredeti humuszból. 15 = Vaskapu belső sáncának tetején, 30 cm mélyen. 17–19 = Vaskapu belső és külső sánca közötti területről.

Abb. 7. Kesellő-berg I. Geschirrscherben aus der Bronzezeit. 1–14, 16 = Scherben aus dem unteren ursprünglichen Humus der inneren Schanze des 'Eisentores'. 15 = Scherben auf dem Oberteil der inneren Schanze des 'Eisentores' in einer Tiefe von 30 cm. 17–19 = Scherben vom Gebiet zwischen der inneren und äusseren Schanze des 'Eisentores'.

8. Kesellőhegy I. Bronzkori edénytöredékek. 1–11 = a belső telepről. 12–15 = az É-i sánc átvágásából.

Abb. 8. Kesellő-Berg I. Geschirrscherben aus der Bronzezeit. 1–11 = Scherben aus der inneren Siedlung. 12–15 = Scherben aus der Durchschneidung der nördlichen Schanze.

9. Kesellőhegy I. Őrlőkő a belső területről.

Abb. 9. Kesellő-Berg I. Mahlstein aus dem inneren Gebiet.

A sáncok átvágása

A DK-i belső sáncot („Vaskapu”) és árkát 1,5 m széles árokkal vágtuk át (2. kép 5. árok). Sem rétegződést, elszíneződést, vagy egyéb, szerkezetre utaló nyomot nem találtunk. Alul világosan megmutatkozott az eredeti, közel vízszintes felszín fekete humuszrétege, melyből sok cserép került elő. A sánc tetejét egy réteg kő borította, középen többnyire 2–3 kő is volt egymáson. Maga a töltés teljesen egységes, a hegyre jellemző löszből áll. Az árok keresztmetszete V-alakot mutatott, a sánc belső oldalában a löszben is voltak edénytöredékek (4–5. kép, 7. kép 1–16).

Ugyanezen az oldalon a külső sáncnak csak a tetején ástunk egy rövidebb kutatóárkot (2. kép 6. árok, 5. kép). Az előzővel teljesen azonosnak bizonyult, de kövek nélkül. Egy cserép ennek a földjében is előkerült.

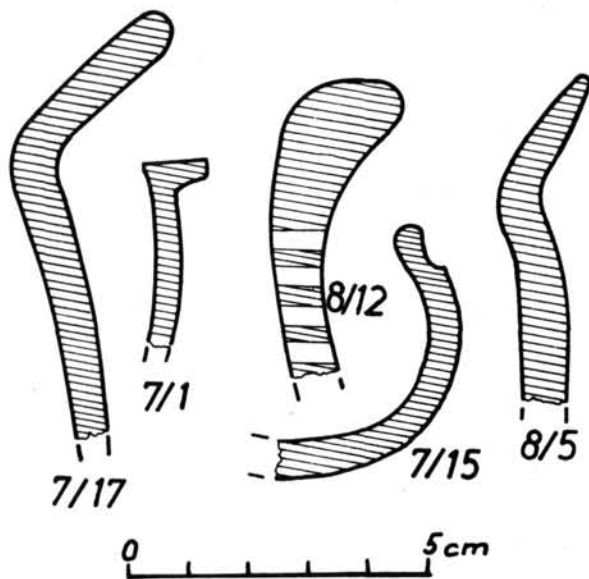
A telep ÉNy-i végének sáncát ugyancsak 1,5 m széles árokkal vágtuk át (2. kép 1. árok). Szerkezetre utaló nyom itt sem került elő. Az eredeti sárga löszön emelkedik a sánc világosszürke, kevert löszből álló töltése, kő nélkül. Az árokból ki-termelt földből a külső oldalon emelték a sáncot. A telep pereme egyenes, az árok alja gömbölyű, kitöltése valamivel sötétebb színű volt. A sáncban, az árkot kitöltő földben és a telep szélén egyaránt kerültek elő edénytöredékek (6. kép 1. árok, 8. kép 12–15).

E sáncsal egy vonalban, az út K-i oldalához csatlakozó, elmosódott teraszt csak rövid, 1 m széles árokkal vágtuk át (2. és 6. kép 2. árok). Az előzővel teljesen azonos képet mutatott, sánc nélkül és az árok V-alakú volt. Utóbbi kitöltésében egy kis jellegtelenséget találtunk.

A belső terület kutatása

A telep beisejének kutatásához nem volt kiindulási alapunk. A fák által kevésbé benőtt részekben, az egész területen egyenletesen szétszórva sok kis próbaárkot ástunk, legtöbbször szép számmal kerültek elő edénytöredékek. Két kutató-árokban mutatkoztak elszíneződések, ezeknél nagyobb felületet is feltártunk, de apró égett földdarabokon és cserépen kívül semmit sem sikerült megfigyelni. Átlag 60 cm mélyen elértük az érintetlen talajt. A 4. árokban egy őrlőkőtöredék és egy lapos kőbalta is előkerült (2. kép 3–4. árok, 8. kép 1–11, 9. kép).

A DK-i két sánc közötti területen hasonló eredménnyel jártunk egy kis próbaárokmal, de a viszonylag sok cserép szerint ez is lakott volt (7. kép 17–19). A külső sáncon kívül egészen a Kesellőhegy felső fennsíkjának a széléig (az alább ismertetett késő bronzkori sáncig) négy próbaárkot ástunk, további kettőt pedig a telep K-i oldalával szemben, a Kőfejtő-

10. Kesellőhegy I. Bronzkori edénytöredékek profiljai (l. a 7–8. képet).

Abb. 10. Kesellő-Berg I. Profile von Geschirrscherben aus der Bronzezeit. (siehe Abb. 7–8)

árok túloldala felett, de valamennyi üres volt. Az egykori lakótelep ezek szerint a sáncokon belüli területre korlátozódott.

Időrend

A telep korai szakaszára a legbiztosabb leletanyagot a „Vaskapu” belső sánca alatti fekete földrétegben előkerült, többnyire mészbetétes edénytöredékek jelentik, amelyek korban megelőzik magát a sáncot. A bronzkori mészbetétes edények gazdag díszítése annyira általános és egységes az egész Dunántúlon, hogy ilyen kis töredékek alapján nehéz a közelebbi meghatározásuk. A legkorábbinak tűnik egy zezugvonalas díszítésű töredék (7. kép 8), amely a késő kisapostagi kultúrában gyakori (PATAY 1939. VI. t. 6, BÓNA 1975. 5. t. 4, 21. t. 14, TORMA 1972. 4. kép 15, 6. kép 11. stb.), továbbá egy hullámvonalas díszítésű töredék (7. kép 7), amelyet ugyancsak a kisapostagi kultúrában (BÓNA 1975. 11. t. 1, TORMA 1972. 4. kép 5), továbbá a tokodi csoportnál találunk meg (BÓNA 1975. 273. t. 16). A többi edénytöredék a mészbetétes edények népének korai díszítéseit mutatja (7. kép 1–5, 9, 10, 13, 14, 16, 10. kép 7/1), közülük három széles sávú példány (7. kép 6, 11, 12) még a kisapostagi kultúra leleteire emlékeztet (TORMA 1972. 4. kép 1, 2, 9. kép 10, 22). Ugyanezen sánc tetején 30 cm mélyen egy kis félgömb alakú, pontsorokkal díszített edény töredéke került elő, a pereme alatt mészbetétes ággal (7. kép 15, 10. kép 7/15), amely a mészbetétes edények népének ugyancsak a korai szakaszát jelenti.

Az É-i sáncárok átvágásából, ugyanebből a korszakból kerültek elő leletek (8. kép 12–15, 10. kép 8/12), de mivel itt rétegződést nem sikerült megállapítani, ezek a sánc korára csak post quem támpontot nyújtanak. A telep belsejében ásott kutatóárkokban (8. kép 1–11, 10. kép 8/5), továbbá a „Vaskapu” belső és külső sánca közötti területről (7. kép 17–19, 10. kép 7/17) eléggé jellegtelen, de a szóban forgó kultúrákba jól beleillő edénytöredékeket tártunk fel. Ezek közül a párhuzamos vonalkötegekkel díszítettek emelem ki (8. kép 1–3), amelyek a kisapostagi kultúra késői szakaszára jellemzők (TORMA 1972. 20, 6. kép 31–36).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a telep a kisapostagi kultúra késői szakaszával kezdődik és átnyúlik a dunántúli mészbetétes edények kultúrájának kezdeti idejére. Hosszabb időnek kellett eltelnie, mire a „Vaskapu” sáncának felépítésére is sor került, erre mutat az alatta előkerült, leginkább a kisapostagi kultúra késői szakaszába sorolható viszonylag sok lelet. Az É-i sáncárok minden bizonnyal egy időben készültek el a „Vaskapu”-val.

Településtörténet

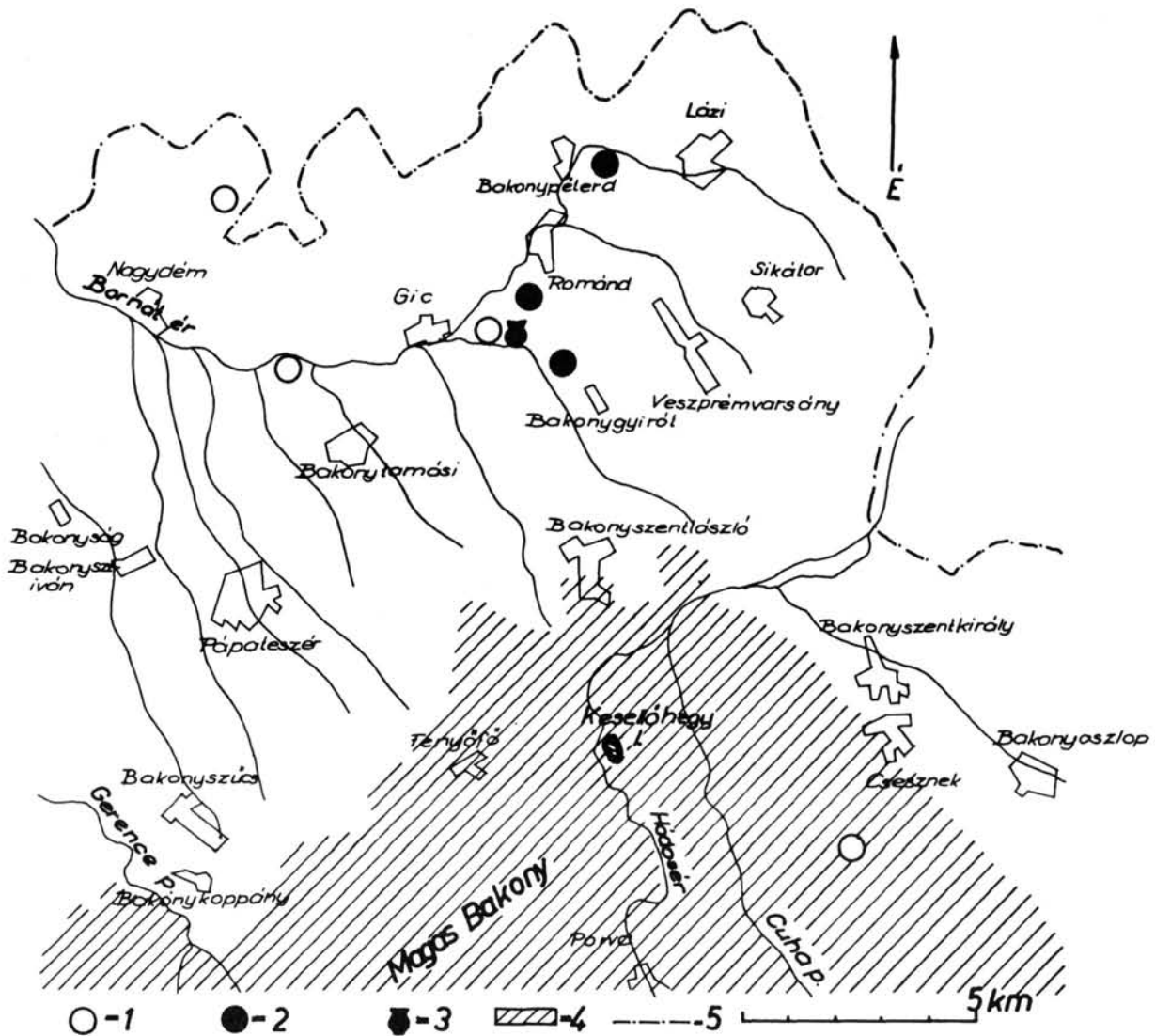
A Kesellőhegy I. erődített telepének első periódusa a kisapostagi kultúra ma még alig ismert telepeinek a sorát gazdagítja. Települési objektumokat nem sikerült feltámi, ezért ennél többet erről ma még nem mondhatunk. Torma István megállapítja, hogy a kisapostagi kultúra eddig ismert, kevés számú telepére a kis méret, alacsony fekvés, a védelem hiánya jellemző (TORMA 1972. 30). A Kesellőhegy I. következő periódusa már átvezet a mészbetétes edények népének kultúrájába, amelyből már jóval több telepet tartunk nyilván. Abban valamennyi kutató megegyezik, hogy ez a kultúra csak igen nagy vonalakban, éles határok nélkül választható el északi és déli csoportra (BÁNDI 1967. 26, 29, BÓNA 1975. 207). A Kesellőhegy I. telepe földrajzilag az északdunántúli csoportba tartozik, közelebből a Bóna István által meghatározott esztergomi csoportba és annak déli szélén helyezkedik el (BÓNA 1975. (I–II. térkép). A leletanyag azonban ezzel a csoporttal (UZSOKI 1963, DUŠEK 1969) nem mutat rokonságot, a széles sávú díszítés inkább déldunántúli analógiákra emlékeztet, amely jelenségre Bóna is rámutat több más, északdunántúli lelőhellyel kapcsolatban. A déldunántúli mészbetétes edények népe a középső bronzkor kezdetén vándorol északra és a kisapostagi elemekkel összeolvadva alkotja az északdunántúli mészbetétes edények népének kultúráját (BÓNA 1975. 207, 225). A két kultúra keveredésének folyamatát a Kesellőhegy I. leletanyagánál is tapasztalhatjuk.

A déldunántúli mészbetétes edények népének lakótelepei, a kisapostagi kultúráéhoz hasonlóan, alacsony, vízparti dombon vannak (BÁNDI 1967. 18, 27), egyrétegűek, de négy esetben már erődített jelle-

gük is feltételezhető (BÓNA 1975. 197–198). É-Dunántúlon azonban ma még alig tudunk valamit a telepekről. Területünkhöz legközelebb Veszprém-Vár (MRT 2. 224, ÉRI-PALÁGYI 1973) és Szentkirályszabadja–Kőhegy leletei utalnak a kultúra magaslati, esetleg erődített telepére (MRT 2. 191). Bóna feltételezi, hogy ez a népesség ellenséges viszonyban volt a vatyai, gátai és gerjeni kultúrával (BÓNA 1975. 226). A Kesellőhegy I. azonban ezektől távol, a mészbetétes edények elterjedési területén mélyen benn fekszik, ezért külső ellenség elleni védekezés itt aligha kerülhet szóba. Ez ellen szól rejtett, stratégiai szempontból teljesen félreeső fekvése is. Hasonló véleményen van A. Točík is, aki szerint a Kárpát-medence bronzkori erődített telepeit nem külső ellenség ellen építették, és nem is az pusztította el, hanem belső, gazdasági-társadalmi fejlődés eredményei (TOČIK 1964. 164).

Torma István mutatott rá első ízben arra a szembe-tűnő jelenségre, hogy a Magas-Bakony és az ehhez ÉNy-ra csatlakozó, alacsonyabb hegyekből álló Bakonyalja, a késő bronzkort kivéve, valamennyi régészeti korszakban lakatlan volt (TORMA 1969). Az itt bemutatott lelőhelytérképről ez világosan kitűnik a két szóban forgó kultúrával kapcsolatban is (11. kép). A Kesellőhegy I. földvára elszigetelten áll a Magas-Bakony É-i szélén, távol a többi egykorú lelőhelytől, amelyek kivétel nélkül az alacsony dombvidéken, vagy síkságon, folyók árterében vannak, mindig alacsony dombokon. A földvárunkkal egy vonalban, 8–14 km távolságra, a kisapostagi és mészbetétes edények népe kultúrájának egy kisebb csoportosulását figyelhetjük meg Nagydém, Bakonytamási, Románd, Bakonygyirót és Bakonypéterd községek határában. Mivel e két, egymáshoz szorosan kapcsolódó kultúra élettartama több évszázadot jelent, nem lehet megállapítani, vajon az alacsony fekvésű nyílt telepek és a tőlük kissé távolabb, magasan fekvő Kesellőhegy I. földvára egykorúak voltak-e, vagy az utóbbi az előzőket követte időben? Ezek a körülmények megnehezítik a rendeltetésének a meghatározását is. Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy erdős területen lévén, a leleteket nehéz egyszerű terepbejárással megtalálni. A Kesellőhegy I. telepére is csak a felszínen jól látható sáncok vezettek rá és ezek ásatása révén tudhatunk meg közelebbi adatokat. De vajon hány nyílt telep rejtőzködhet még a nagy kiterjedésű erdőben, amiket csak a véletlen hozhat felszínre!

Torma a Balaton-felvidék K-i felében figyelte meg a mészbetétes edények népe kultúrájának egy nagyobb csoportosulását, ugyanakkor e körön kívül nagy távolságra sem találni hasonló korú lelőhelyeket. Ebből a zárt településből törzsi rendszerre következett (TORMA 1969. 79). Hasonló jelenségre következettünk a Kesellőhegy I. telepével egy vonalban, É-ra lévő lelőhely-csoportosulásból is. Mivel a Régészeti Topográfia a szomszédos Győr-Sopron megyére még nem terjesztette ki a munkáját, nem ismerjük, milyen sűrűségben helyezkednek el ott a lelőhelyek.

11. Bronzkori lelőhelyek a Kesellőhegy I. földvára körül. 1 = kisapostagi kultúra telepe. 2 = mészbetétes kultúra telepe. 3 = mészbetétes kultúra urnás temetője. 4 = hegyvidék. 5 = Veszprém megye határa. MRT 4. 1. térkép alapján.

Abb. 11. Fundstelle aus der Bronzezeit um die Erdfeste I. des Kesellő-Berges. 1 = Siedlung der Kisapostag-Kultur. 2 = Siedlung der inkrustierten Kultur. 3 = Urnenfeld der inkrustierten Kultur. 4 = Berggebiet. 5 = Grenze des Komitats Veszprém. Auf Grund der 1. Karte der Archäologischen Topographie Ungarns 4.

Kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy az alacsonyan fekvő, hozzá legközelebb sűrűsödő települések csoportjával állt összefüggésben a Kesellőhegy I. földvára és azok törzsi központját képezte.

Az ásatás leletei arra a kérdésre sem adnak feleletet, mi volt a két kultúra gazdasági alapja. Általános vélemény szerint, különösen É-Dunántúlon, elsősorban állattartók voltak és többnyire mozgó életet folytattak, míg a D-Dunántúlon inkább a földművelés dominált (BÁNDI 1967. 29, BÓNA 1975. 222, 226). Ezt a megállapítást elsősorban a települések jellegére

alapítják. A Kesellőhegy I. telepe a fenti séma szerint az állattenyésztők területére esik. Az átlag 60 cm vastag kultúrreteg ugyan nem jelentős méretű, de ez nagy területre terjed ki, viszonylag sok az edénytöredék is, és ha ehhez hozzávesszük a sáncokat is, feltétlenül hosszú ideig letelepedett népre következtethetünk. Ennek pedig elengedhetetlen feltétele, hogy a telep népességének a megélhetését megfelelő mértékű állattenyésztés és földművelés biztosítsa, amit csakis a lejjebb fekvő, sík vidéken képzelhetünk el. Az erdei legeltetés valószínűségével a hasonló helyzetű

12. A Kesellő- és Zöröghegy földvárjai. FARKAS IMRE felmérése.

Abb. 12. Erdfesten des Kesellő- und des Zörög-Berges. Abmessung von IMRE FARKAS.

késő bronzkori Kesellőhegy II-vel és Zöröghegy I–II-vel kapcsolatban alább még foglalkozom.

A Kesellőhegy I. földvára a leletek tanúsága szerint a dunántúli mészbetetés edények népe kultúrájának első idejében már megszünt és az ezt követő korszakokban többé nem is települt be ez a hegynyelv. Ennek történeti okaira a későbbi kutatásoktól várjuk a feleletet.

KÉSŐ BRONZKOR

Kesellőhegy II.

Ez a földvár a Kesellőhegy teljes, az egységes védelem szempontjából számításba jöhető fennsíkját magába foglalja. Ny és DNy felől a Hódos-ér, K felől a Cuha-patak felé lejtő, rendkívül meredek, 80–150 m relatív mélységet jelentő oldala határolja. Ugyancsak meredek, de valamivel már lankásabb az É-i és ÉNy-i oldala. D felől határolja a legrövidebb oldal, az itt húzódó mellékvölgy közepén mindkét vége felől felmagasodik, vízválasztót képezve, és így mintegy természetes bejárat képez a fennsík felé (12. kép Kesellőhegy II.).

A hegy erősen tagolt felszíne és több mély oldalvölgy miatt a fennsík természetes széle nem minden oldalán határozható meg egyértelműen. Ez érződik a sánc vonalvezetésén is, több helyen jelentős szintkülönbségekkel mélyen lekanyarodik, majd ismét felkapaszkodik, de a természet adta lehetőségeket jól kihasználva zárja körbe teljesen a szabálytalan alaprajzú telepet. A sánc körös-körül jól nyomon követhető, mai belső magassága 0,5–1 m között váltakozik, külső lejtője a legtöbb helyen a természetes meredekben folytatódik. Ároknak nincs nyoma a felszínen. Legelmosódottabb, alig állapítható meg a sánc a Pálház nevű vadászháztól Ny-ra eső,

kb. 400 méteres szakaszon. Teljes kerülete 5030 m, az általa körülzárt terület legnagyobb átmérője 1550 m, területe 112,53 ha.

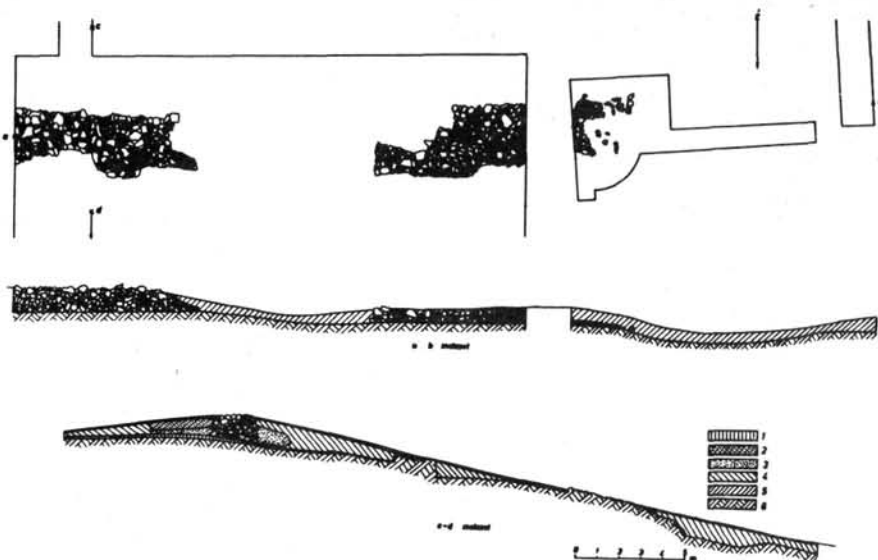
A sánc néhány helyen megszakad, de ezek kapu mivolta többnyire bizonytalan, újkori átvágások is lehetnek. Kétségtelenül kapu lehetett a D-i oldalán lévő nyílás, ahol az egykori, bemélyedő kocsíút ma már fákkal benőtt, de jól nyomon követhető vonala egy ma is használatban lévő kocsíútban folytatódik. Az út a már említett D-i mellékvölgy magas vízválasztóján halad keresztül, majd felvezet a szemközti Kopasz-hegyre. A vízválasztón kb. 60 m hosszú, 3 m széles, 6–8 m magas mesterséges töltésen halad az út, mintegy áthidalva a völgy két oldalát. Mai elnevezése 'Ördögát', feltehetően az őskori kocsifeljáróhoz készült.

A másik természetes feljárat az É-i oldalon a telepbe mélyen benyúló mellékvölgy jelenti, amely szinte kettészakítja a földvár É-i felét. Itt a sánc kb. 30 m hosszúságban megszakad, de a vízmosásokkal erősen szabdalt és sűrű bokrokkal teljesen fedett, áttekinthetetlen területen a feltételezhető egykori kapunak nem sikerült a nyomára bukkanni.

Még egy kapunyílás kerülhet szóba, ugyancsak az É-i oldalon, ahol a legnagyobb feltárást is végeztük, ezzel lentebb még bővebben foglalkozom.

A telep belső területe egyenetlen, legmagasabb része a D-i harmadában van, ezt a részt egyes térképek 'Iszkahegy'-nek is nevezik. A legmagasabb és legalacsonyabb fekvésű teleprészek között 100 m relatív szintkülönbség állapítható meg. A sáncon belül, az ÉK-i oldal mélyen benyúló völgyének felső végén bővízü, soha ki nem apadó forrás, az ún. Csörgőkút fakad. Előtte kb. 12 m hosszú, ma már alig látható mesterséges töltéssel 20 m átmérőjű kis víztározót alakítottak ki, ma már erősen elposványosodott. A sáncon kívül, a hegy oldalában még több kisebb, időszaki forrás fakad, ezek közül a Ny-i oldalban a Pálház alatti a legjelentősebb.

Ásatás elsősorban az ÉNy-i sánc egy 100 méteres szakaszán belül, három helyen történt. Mivel a sűrű erdő az egész

13. Kesellőhegy II. Sáncteltárás az 1. munkahelyen. 1 = humusz. 2 = kevert föld, égés nyomaival. 3 = vörös, égett föld. 4 = kevert föld. 5 = kevert föld, kevés kővel. 6 = érintetlen, köves talaj.

Abb. 13. Kesellő-Berg II. Schanzerschliessung auf der 1. Arbeitsstelle. 1 = Humus. 2 = gemischte Erde mit Brandspuren. 3 = rote, gebrannte Erde. 4 = gemischte Erde. 5 = gemischte Erde mit wenigen Steinen. 6 = unberührter steiniger Boden.

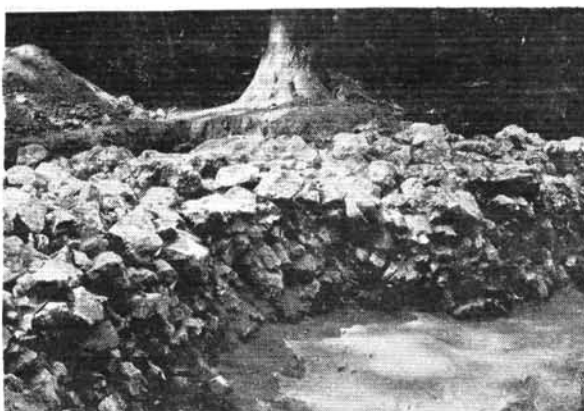
14. Kesellőhegy II. 1. munkahely. A sánc kőfalának külső oldala.

Abb. 14. Kesellő-Berg II. Arbeitsstelle 1. Äussere Seite der Steinmauer der Schanze.

hegyet teljesen beborítja, egy viszonylag ritkább részt kerestünk és erre itt, az erdőnyiladék körüli terület mutatkozott a legalkalmasabbnak. A nyiladékban egy nagy felülettel, ennek közelében pedig kétoldalt egy-egy árokkal vizsgáltuk meg a sánct.

A sánc átvágása

1. munkahely. A kutatóárok a munka kezdetekor 1,5 m széles volt. A feltárás közben felmerült kérdések tisztázására

15. Kesellőhegy II. 1. munkahely. A sánc kőfalának külső oldala.

Abb. 15. Kesellő-Berg II. Arbeitsstelle 1. Äussere Seite der Steinmauer der Schanze.

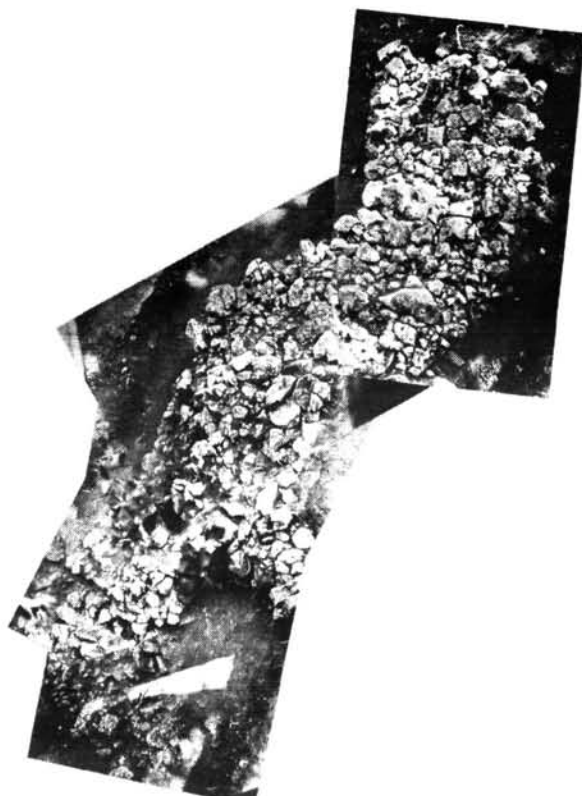
azonban ezt több ízben bővíteni kellett, végül is egy közel 400 m²-es összefüggő területet bontottunk fel, amihez K felé még két kisebb kutatóárok csatlakozott közvetlenül. Az eredményeket összesítve ismertetem (12. kép Kesellőhegy II. 1, 13 kép).

A sánc mai magassága a belső terület felől 80–90 cm, külső lejtője a lankás hegyoldalban folytatódik, árok nélkül. A sánc földjében kötőanyag nélkül rakott kőfal áll, teteje a sánc felső 10–20 cm-es humuszrétege alatt kezdődött. Külső és belső, közel függőleges oldala világosan kibontakozott. Többnyire eső által legömbölyített, felszínén gyűjtött kövek-

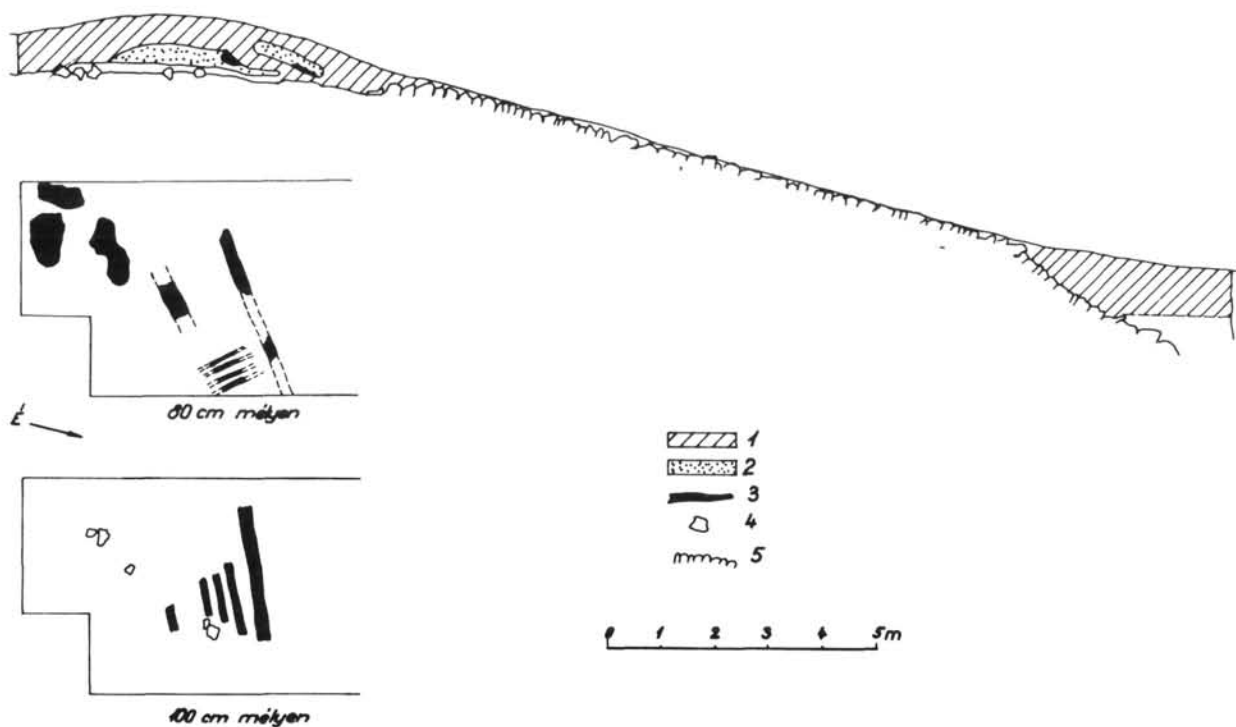

16. Kesellőhegy II. 1. munkahely. A sánc kőfalának külső előtere.

Abb. 16. Kesellő-Berg II. Arbeitsstelle 1. Äussere Vorplatz der Steinmauer der Schanze.

17. Kesellőhegy II. 1. munkahely. A sánc kőfala felülről.
Abb. 17. Kesellő-Berg II. Arbeitsstelle 1. Steinmauer der Schanze von oben.

18. Kesellőhegy II. Sáncátvágás (= 2. kutatóárok). 1 = kevert föld. 2 = vörösrre égett föld. 3 = faszén. 4 = kő. 5 = érintetlen szikla.

Abb. 18. Kesellő-Berg II. Durchsneidung der Schanze (= 2. Forschungsgraben). 1 = gemischte Erde. 2 = rot gebrannte Erde. 3 = Holzkohle. 4 = Stein. 5 = unberührter Felsen.

19. Kesellőhegy II. Sánctávágás (= 3. kutatóárok).

Abb. 19. Kesellő-Berg II. Durchschneidung der Schanze (= 3. Forschungsgraben).

ből rakták, különösebb építési mód nélkül. A fal megmaradt magassága belül 100, kívül 120–130 cm, alapszélessége átlag 210, felső szélessége 190 cm körüli. Ezek a méretek azonban változnak, mert a szélessége néhol eléri a 280 cm-t is, máshol viszont 100 cm-re összekeskenyedik. A fal a sáncnak megfelelően egyenes vonalban halad, csak az oldala mutat több szabálytalanságot. A falat 28 m hosszúságban tártuk fel (14–17. kép). A szelvény Ny-i felében megszakad a kőfal, de ez nem jelentett határozottan befejezett falat, inkább leomlott köveket találtunk. Az ehhez közvetlenül csatlakozó két kutatóárok és a 40 m-rel távolabb ásott 3. kutatóárok szerint a sánc többi szakasza már tiszta földből áll. A fal másik, K felé eső végét nem tártuk fel végig, de erre sem folytatódhatott sokáig, mert az itt kiásott, a szelvény K-i szélétől ugyancsak 40 m-re eső 2. kutatóárok is már tiszta földszáncot eredményezett. Így a fal teljes hosszúsága nem lehetett több 40–50 m-nél. A fal mellett, elsősorban a külső oldalon, sok nagy kő hevert, szemmel láthatólag a kőfalból hullottak le, részben a falhoz csatlakozó égett réteg felett, részben benne voltak. Ha ezeket is számításba vesszük, a kőfal magassága közel 2 m lehetett. Mivel azonban az altalaj is csupa kő, vörös agyagba ágyazódva, a lehullott kövek nem voltak mindig elválaszthatók az utóbbiaktól.

A feltárt helyen a fal kb. 8 m-es szakaszon teljesen hiányzott, csak kevés leomlott kő volt ezen a részen. Itt maga a sánc földöltése is erősen lelapult és ugyanitt a lejtőn kissé bemélyedő, elhagyott út nyoma látszik, feltűnően fekete erdei földdel kitöltve. Kézenfekvő volt a gondolat, hogy talán kapu lehetett. Ennek azonban ellentmond az, hogy a fal megszakadás 8 m szélességben túl nagy kapunak, másrészt sem kapuszerkezetnek, sem a feltételezett kocsiútnak nem találtak határozott nyomát, bár ezt több keskeny kutatóárokkal kerestük. Valószínű, hogy újkori bolygatás szakította meg itt a sáncot.

A feltáras elején úgy tűnt, mintha a sáncon kívül, a lankás hegyoldalban még két kőfal is lett volna. A nagyobb felület kibontásakor azonban más eredményre jutottunk. Kitűnt, hogy a sánc kőfalát a felszínen összegyűjtött vagy könnyen kiszákható kövekből rakták fel. Az erősen sziklás altalajba nem tudtak mélyen leásni, így árok sem képződött (16. kép). A sánctól lefelé 6 m-re különösen erős, szálban álló sziklákra akadtak, ezeket 2–3 m szélességben bennhagyták és lejjebb folytatták a kövek összeszedését. A sánctól mért 14 m távolságban ismét sziklás, erősen köves részhez értek és ezeket is érintetlenül hagyták. A sánctól 20 m-re csak homokos – löszös talajból áll a felső réteg, kő már nincs. Így alakult ki látszatra két külső „védvonal”, de ezek eszerint mint-

20. Kesellőhegy II. Sánctávágás (= 3. kutatóárok). Elszenesedett fatörzsek maradványai.

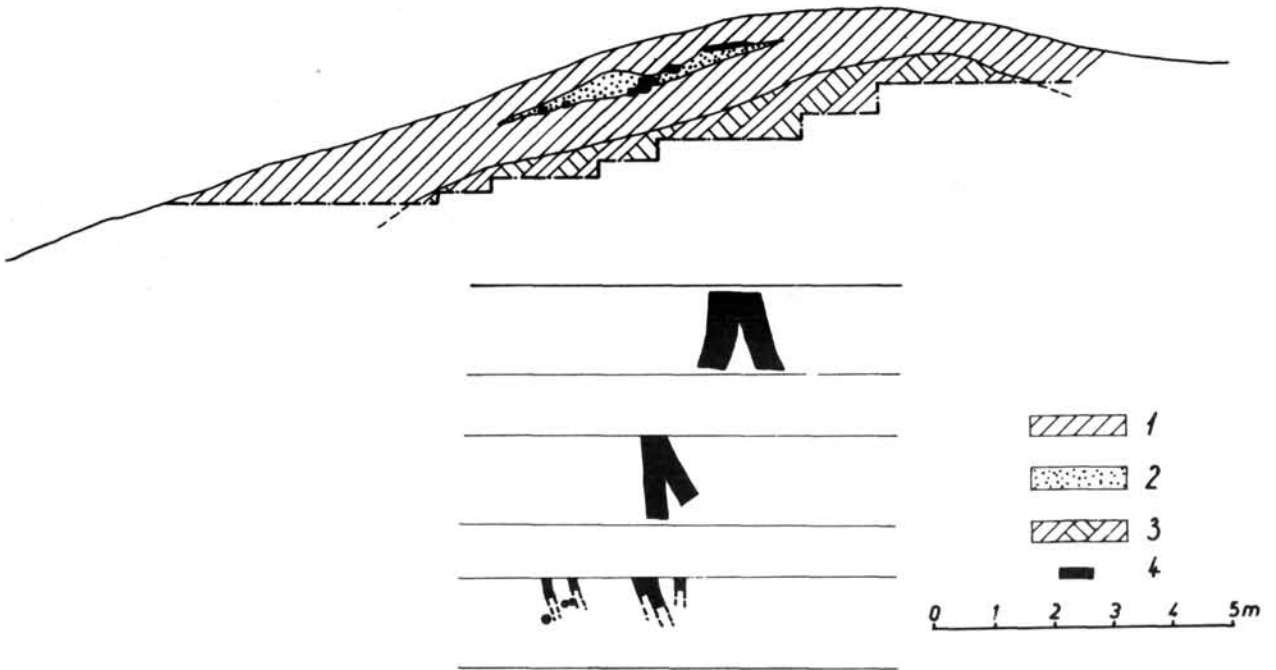
Abb. 20. Kesellő-Berg II. Durchschneidung der Schanze (= 3. Forschungsgraben). Reste verkohlter Baumstämme.

egy véletlenül alakultak ki és a védelemben nem volt szerepük. Az „előfalak” felső kövei eső által legömbölyítettek, az alul lévők nem, ez is a természetes eredet mellett szól.

A kőfal Ny-i végénél a sánc ismét megszakad. Ezt a helyet ugyancsak megvizsgáltuk kutatóárokokkal, de kapunak vagy kocsiútnak nyomát itt sem találtuk. A sáncnak e két nyílása tehát nem volt kapu. Tengelyük egymástól 20 m-es távolsága is ellene szól, nincs példa őskori sáncoknál két kapu ilyen közelségére, feltétlenül újkori átvágásnak kell tekinteni mindkettőt.

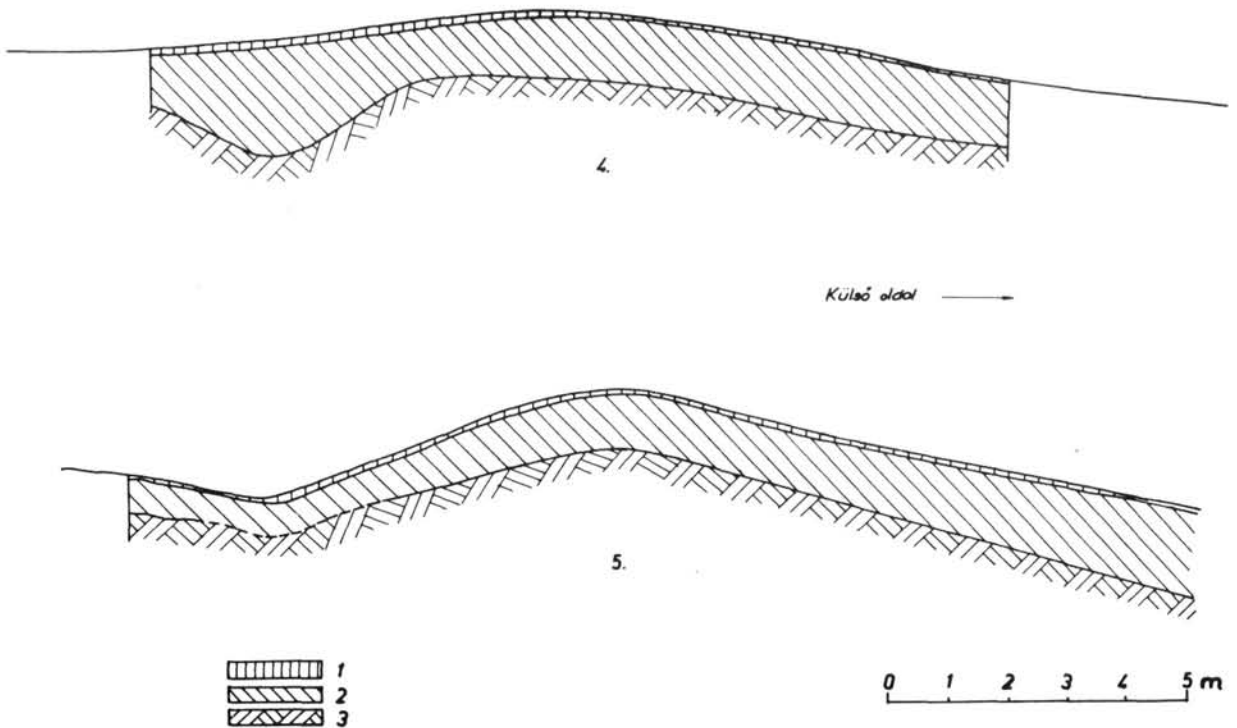
A kőfalhoz csatlakozó földrétegek, amelyek a sánc két oldalán jelentkeztek, végig erős égés nyomát mutatják. Nagyjából három réteg volt megkülönböztethető. Felül 30–40 cm kevert föld, égésnyomokkal. Ez alatt különösen sok égésnyomot mutató, vöröses színű réteg következett, a sánc belső oldalán átlag 30, a külsőn 60–80 cm vastagságban, majd a 15 cm vastag eredeti fekete humusz legalul, amely a kőfal alatt is folytatódott. Ez azonban kissé sematizált képe a rétegződéseknek, a valóságban gyakran nem lehetett elkülöníteni ezeket egymástól. A már említett, a falból lehullott kövek egy része pirosra égett, vagy kormos volt. Magát a kőfalat is átvágtuk egy helyen, a kövek között végig sok vörösré égett föld és kő volt, utóbbiak azonban csak a fal alsó részében kerültek elő.

Sok apró kis faszéndarabka is volt a kőfalban és a sánc földjében, de nagyobb darab alig került elő. A fal K-i szakaszának külső oldala mellett egy 20 cm hosszú, 11 cm vastag

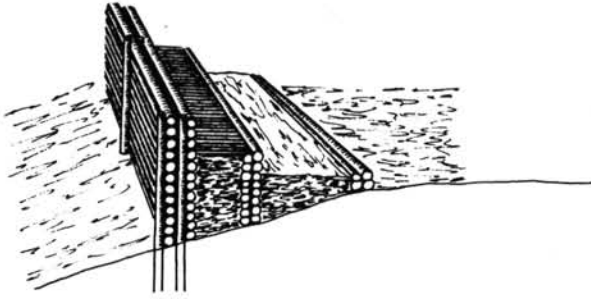
21. Kesellőhegy II. Sáncátvágás (= 3. kutatóárok). 1 = kevert föld, 2 = vörös, égett föld. 3 = érintetlen lösz. 4 = faszén.

Abb. 21. Kesellő-Berg II. Durchschneidung der Schanze (= 3. Forschungsgraben). 1 = gemischte Erde. 2 = rote, gebrannte Erde. 3 = unberührter Löss. 4 = Holzkohle.

22. Kesellőhegy II. Sáncmetszetek a Csörgő-patak mellett. 1 = humusz. 2 = kevert, sárgásszürke föld. 3 = érintetlen lösz.

Abb. 22. Kesellő-Berg II. Schanzenschnitte am Csörgő-Bach. 1 = Humus. 2 = gemischte, gelblich-graue Erde. 3 = unberührter Löss.

23. Kesellőhegy II. A sánc elvi rekonstrukciója.

Abb. 23. Kesellő-Berg II. Grundsätzliche Rekonstruktion der Schanze.

elszenesedett fadarabot, ugyanitt kissé távolabb pedig ennél is kisebb töredékeket sikerült megfigyelni.

A kőfal mellett mindkét oldalon, de különösen a belső oldalon sok cserép került elő, a sánc valamennyi rétegéből, még a kőfal feletti vékony földből is. A kőfal alatti feketé, néhol égés nyomát is mutató humuszából ugyancsak kerültek elő edénytöredékek. A K-i falszakasz belső oldala mellett 30 cm mélyen újkori vaslánc jelezte, hogy a rétegek értékelésénél fenntartással kell élni. A Ny-i falszakasz külső oldala mellett a cserepeken kívül három, 2,5 m-rel kijebb pedig egy bronz nyílhegy is előkerült (41–44. kép). Magában a falban is találtunk néhány cserepet az átvágásnál.

2. *árok*. Az 1. munkahelytől K-re, 40 m távolságra ismét átvágtuk a sáncot egy 6 x 5 m-es szelvényvel, amihez a lejtőn még egy 17 m hosszú, 1 m széles kutatóárok csatlakozott (12. kép Kesellőhegy II. 2, 18. kép). A sánc itt csak földből állt, mindössze néhány kő volt benne. Sok égett, faszenes föld mutatkozott, ezért 10 cm-ként gyalultuk lapáttal a földet. Elsalakosodott agyagdarabok is voltak. 80 cm mélyen a vörösre égett földben elszenesedett fák bontakoztak ki a sánc hosszanti irányával egyezően, bár attól kissé eltérő irányban. Ugyanebben a mélységben, a sánc belső oldalán még több nagy szénfolt mutatkozott, ezek azonban semmi rendszert nem mutattak, a farostok irányát sem sikerült megállapítani. A két kibontakozó fa egymástól 100–110 cm-re feküdt, a külsőnek a vastagsága 18 cm, a belső szélesebb, de körvonalai elmosódtak. Köztük, de kb. 40 cm-rel feljebb, négy rövid, keresztirányú fa is előkerült, ezek azonban vékonyabbak voltak. 100 cm mélyen újabb fák alakultak ki, az előzőkkel közel azonos irányban, ezúttal kb. 180 cm szélességben ötöt sikerült megállapítani. Közvetlenül alattuk már az érintetlen, sziklás altalaj következett. A külső lejtőn ázott kutatóárok világosan mutatta, hogy itt sincs sáncárok, de az 1. munkahelyen tapasztaltakkal ellentétben még a felszínen heverő köveket sem szedték össze, ezért nincs kő itt a sáncban.

Az 1. munkahely és 2. kutatóárok tehát merőben eltérő sáncszerkezetet mutatott, ezért az ellenkező irányban, a kőfalas részről Ny-ra is átvágtuk a sáncot:

3. *árok*. A kutatóárok szélessége 1,5, hossza 15 m volt (19–21. kép). A sánc itt is csak földből állt, kő egyáltalán nem volt benne. A sánc közepétől kezdődően, a külső lejtőn 20–25 cm vastag, vörösre égetett réteg húzódott 5 m szélességben, közte elszenesedett fák feküdtek vízszintesen, a sánc hosszanti irányának megfelelően. A fák három csoportban, lépcsőzetesen egyre alacsonyabb szinten kerültek elő. A felső kettő két-két, hegyes szögben csatlakozó fát mutatott (ágas-fák?), a középső alatt még további három volt. A külső, legalsó szinten két fa és három cölöp maradványa bontakozott ki.

A legfelső fáknak csak a külső oldala szenesedett meg, a belső oldaluk a föld elszenesedése révén volt megállapítható. Utóbbi részüket tehát tűz nem érte, hanem elkorhadtak. Ha-

sonló jelenséget találtunk a legalsóknál is, ahol a kutatóárok falából 30–40 cm-re elszenesedve nyúltak ki, de folytatásuk ugyancsak földelszenesedés révén volt azonosítható. A három, kerek keresztmetszetű cölöp csonkja függőlegesen állt, átmérőjük 10–12 cm volt. A fák csak egy-egy szintet jelentenek (kivéve középen), de felettük, és részben alattuk is, mindenütt további faszéndarabkák, szenes foltok voltak megállapíthatók. Ezekben a faszervezet többi, de szétomlott részét kell feltételeznünk.

4–5. *kutatóárok*. Még két helyen sikerült a sáncra némi adatot nyernünk. 1963–1964 telén a sáncvár ÉK-i szélén az erdészet új földutat létesített és ennek során a Csörgő-patak mindkét oldalán egy-egy helyen átvágták a sáncot. Itt mindössze a profilt faragtuk függőlegesre, vízszintes irányú feltárást nem végeztünk (12. kép Kesellőhegy II. 4,5, 22. kép).

Mindkét metszet azonos képet nyújtott: a sánc tiszta földből áll, kő egyáltalán nem volt benne, de szerkezetre utaló nyomot nem találtunk. Mindkettőnél a telep belső területe felé eső oldalán került elő árok, ami nyilván a sánc építéséhez szükséges föld kitermeléséből maradt fenn, külső oldaluk a természetes hegylejtőben folytatódik. A Csörgő-patak bal oldalán lévő metszetben (22. kép 4) a felszín alatt 20–40 cm-re néhány apró, vörösre égett rög is volt. Cserepet egyik helyen sem találtunk.

A sánc szerkezetére a három rendszeres átvágás, kerek 100 méteren belül, kétféle eredményt hozott. Az 1. munkahely kőfala, bár a leglátványosabb volt a három átvágás közül, szerkezetileg csak keveset árult el. Az erdőtés vonalát itt a kőfal jelentette, függőleges oldalfalakkal, de a mellette lehullott faszéndarabkák és az égett föld faszervezetre is utalnak, amiről azonban semmi közelebbit sem sikerült megtudni. Csak feltételezhetjük, hogy a kőfal tetején fából készült mellvéd nyomai ezek. A 2. és 3. átvágás, bár nem mindenben egyeznek meg egymással, egyformán csak fából és földből készült sáncot mutatott. A külső frontot vízszintesen fekvő farostzsekből álló, függőleges fal jelentette és valószínű, hogy a belső is hasonló volt, a közüket pedig földdel töltötték ki. A 3. átvágás szerint a külső frontot függőleges cölöpek is tartották. A sánc pontos szerkezetét nem ismerjük, az itt bemutatott rekonstrukciós rajz azonban megközelíti az egykori valóságot (23. kép).

A belső terület kutatása

A belső terület kutatására semmi kiindulási pontunk sem volt. A sűrű erdő miatt a nyiladékok mutatkoztak legalkalmasabbnak ásatásra. Az 1. munkahelyen áthaladó ÉÉNy-DDK irányú nyiladékban egészen a D-i sáncig, valamint az erre merőleges nyiladék Ny-i ágában, ugyancsak a sáncig, 20–30 méterenként ástunk 4–5 m hosszú, 50–100 cm széles kutatóárkokat. Követ sehol sem találtunk, mindenhol löszös, agyagos talaj volt. Majdnem valamennyiben került elő több-kevesebb cserép, néha égett agyagrögök is. Egyik helyen különösen sok cserép mutatkozott, ezért itt kiszélesítettük az árkot, de eredmény nélkül. Mivel a Csörgőkút bővíző forrása nyilván az őskorban is jelentős szerepet játszott a telep életében, ennek környékén is ástunk néhány kutatóárkot. Itt azonban az erdő különösen sűrű, áttekinthetetlen és a felszín is egyenetlen. A forrás felett emelkedő, 6–8 méterrel magasabb terasz elmosódott nyomain feltűnően sok cserepet találtunk, továbbá vörösre égett földet, de egyéb telepjelenségre nem akadunk.

A belső terület kutatása csakis nagyobb felületek feltáráásával járna eredménnyel, erre azonban nem volt lehetőség. Annyit mégis sikerült megállapítani, hogy a földvár belső területét is lakták, a cserepek mennyisége alapján huzamosabb ideig.

24. Zöröghegy I. földvéra a teraszokkal. SÁNDORFI GYÖRGY felmérése.

Zöröghegy I.

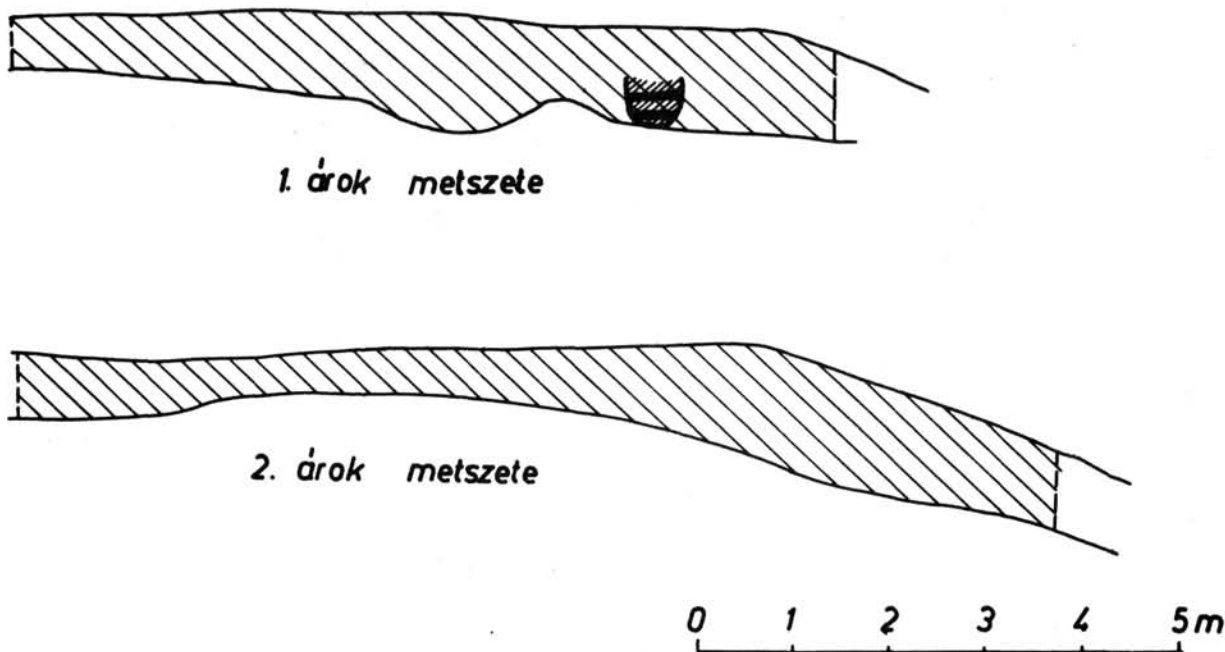
A hegy nagy fennsíkjának D-i végéhez keskeny, meredek oldalú gerinc csatlakozik, átlag 20 m-rel alacsonyabb szinten. A fennsíktól alig pár méter szélességű, több mint 100 m hosszú meredek gerinc ereszkedik le, majd kb. 180 m hosszú vízszintes nyereg következik, végül a gerinc ismét felmagasodik, és kissé ki is szélesedik. A fennsíkkal összekötő nyeret négy mély árok szakítja meg. A külső kettő 24, illetve 42 m, míg a két, egymáshoz közel eső belső árok szélessége 14, illetve 11 m. Az árkok kétségtelenül mesterséges kialakításúak, mivel azonban ezekben ásatást nem végeztünk, nyitott kérdés maradt, mennyiben használtak fel esetleges természetes eredetű mélyedéseket is. Az árkok felett sáncnak sincsen nyoma (12. kép Zöröghegy I., 24. kép).

Az árkokkal védett belső terület hossza 138 m, szélessége

Abb. 24. Zörög-Berg. Erdfeste I. mit den Terrassen. Abmessung von GYÖRGY SÁNDORFI.

15–20 m között váltakozik, de ez sem lapos, hanem inkább domború területet jelent. Ehhez csatlakozóan a hegy DK-i, Ny-i és ÉNy-i oldalán sűrűn egymás alatt mesterséges teraszok húzódnak. Szélességük átlag 10–15 m, de néhol alig 5–6 m, máshol pedig eléri a 20–25 m-t is. A teraszok hossza is erősen változó, általában 60–80 m, a leghosszabb azonban 130, a legrövidebb pedig alig 12 m. Alaprajzilag a hegyoldalhoz igazodva görbülnek, vagy egyenesek. A DK-i oldalon lévő összefüggő vonalakat képeznek, a Ny-i és ÉNy-i oldalon azonban meg-megszakadnak, bár ugyanazon a szinten 5–15 m-rel távolabb újabb teraszok indulnak. A hegy DNy-i, rendkívül meredek oldalán nincs terasz.

A hegygerinc Ny-i nyúlványa viszonylag lankásabb, itt az előzőkhöz hasonló újabb teraszok csoportja található, egészen az utolsó meredek széléig terjednek. Az itteni legalsó és a hegygerinc tetején lévő legfelső teraszok között 60 m relatív szintkülönbség van.

25. Zöröghegy I. Kutatóárok a teraszokon.

Néhány terasz a vízszintes nyeret átvágó árok körül is található. A legbelső két árkot és a középső, legszélesebb árkot a DK-i oldal felől kíséri egy-egy terasz, ugyanígy az ÉNy-i oldalon is van kettő, utóbbiak valószínűleg egybetartoznak. A legbelső árokkal lezárt és a legszélső teraszokkal határolt terület (beleértve a Ny-i, alacsonyabb fekvésű nyúlványt is) kb. 1,52 ha nagyságú.

Az ásítás eredményei

A hegygerinc tetején egy kis próbagödrtől ástunk először, majd a teraszokon mélyítettünk összesen 9 kutatóárkot (25. kép). A DK-i oldalon laza, löszös talajban, az ellenkező oldalon azonban erősen köves talajban ástunk. Az 1. kutatóárok újkori szénégető hely alatt tárta fel a régészeti réteget (ezért szélesebb itt a terasz a többinél). Itt egy 60 cm átmérőjű gödörben hamus és faszenes rétegekben égett tapasztástörödékek voltak. A 3. árokban 150 cm átmérőjű, 105 cm mély, gömbölyű aljú gödör bontakozott ki, benne cserepek, lapos kővéső, szarvasagancs. Egyéb telepjelenséget nem találtunk. Valamennyi kutatóárokban viszonylag nagyszámú cserép került elő, csak a legelső, 5. számúban nem volt, de égett tapasztástörödéket ebből is kiemeltünk (40, 46. kép). A teraszok szélei semmit sem mutattak, sem sáncnak, sem ároknak vagy cölöpnék nem akadtunk a nyomára.

Zöröghegy II.

A hegy jellegét a majdnem teljesen egyenes, széles fennsík adja meg, amelynek legmagasabb része az É-i sarkához közel

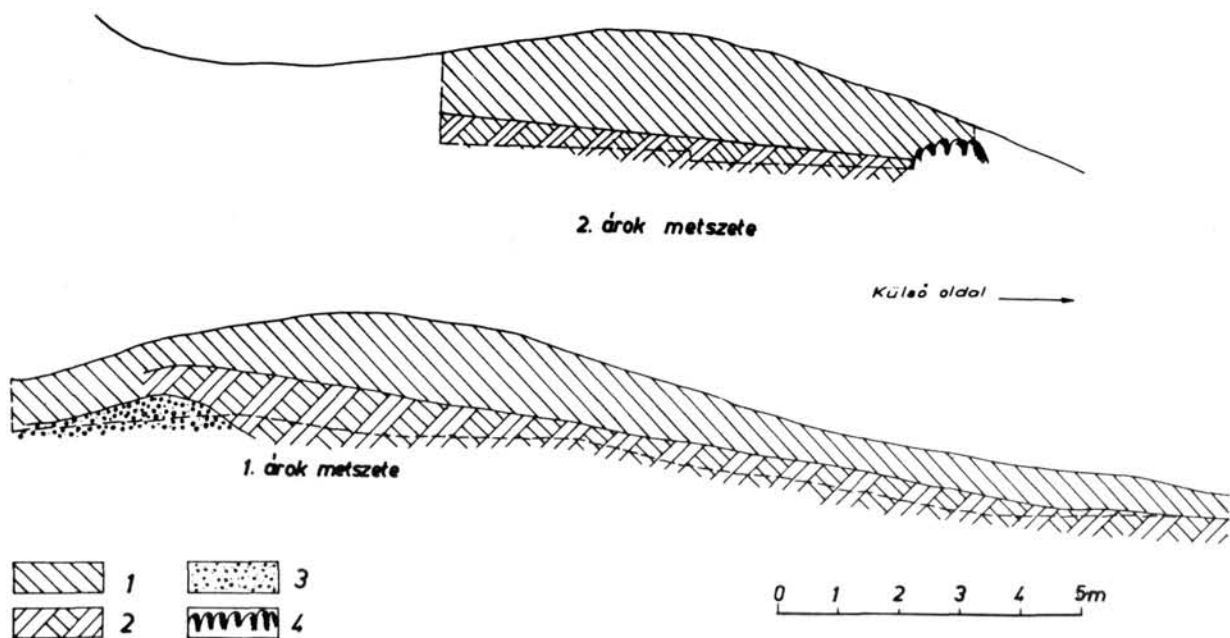
Abb. 25. Zörög-Berg I. Forschungsgraben auf den Terrassen.

esik (494 m tszfm.). Innen D-i és DNY-i irányban enyhén lejt. Legalacsonyabb része az összekeskenyedő D-i vége, amely 40 m relatív szintkülönbséget mutat az É-i részéhez képest. A fennsíkot körös-körül igen meredek, egyenes hegyoldal határolja, relatív magassága a Cuha-patak völgye felett kb. 140, a többi oldalon pedig több mint 200 m. Átlag 20 m-rel alacsonyabb D-i nyúlványán helyezkedik el a fentebb ismertetett Zöröghegy I. telepe. K-i széléhez ugyancsak csatlakozik egy jól elkülönülő, széles hegynyúlvány, ez azonban már kívül esett az őskori telepen, lakatlan volt.

Ma az egész hegyet sűrű erdő borítja, a lapos fennsík azonban hosszú ideig szántóföld volt. Művelésének kezdő időpontját nem ismerjük. A három katonai felmérésen (I. = (1784) IX. 16–17, II. = (1846–1847) XXVII. 52, III. = (1882) 5060/3) szántóföldnek jelölték és a környékbeliek emlékezete szerint csak az 1920-as években erdősült be ismét.

A fennsík jól meghatározható szélét a Ny-i, É-i és ÉK-i oldalon védte sánc (12. kép Zöröghegy II.). Belső magassága néhol eléri a 1,5 m-t, de többnyire ennél alacsonyabb, és hosszú szakaszokon mindössze elmosódott terasz figyelhető meg. Az épebb részekben belső árok kíséri. A sánc anyaga föld, de a felszínen gyakran kő is található a sáncon. Az ÉK-i oldalon egy hosszabb szakaszon teljesen eltűnik, de a fennsík elmosódott szélét követve, a K-i sarok előtt közel 200 m-rel, ismét folytatódik. A fennsík D-i, összekeskenyedő végében a sánc derékszögben megtörik, 20 m szintkülönbséggel leszalad a hegyoldalban, majd újabb derékszögű törés után É-i irányban még kb. 300 m hosszúságban követhető. A felszínen megállapítható sánc teljes hossza 3388 m. A DK-i oldalon a felszínen nyoma sincs sáncnak, csak középen figyelhető meg egy 70 m hosszú szakaszon. A sáncal és a DK-i oldal jól megállapítható szélével bezárt terület teljes kerülete 5088 m, legnagyobb átmérője 1900 m, illetve 870 m, területe 102,07 ha.

A sánctól három, ma is használatban lévő kapu szakítja meg, amelyek bizonyára az őskorban is ezt a célt szolgálták. A legfontosabb kapunyílás a viszonylag enyhébb lejtésű ÉNy-i oldalon van, ahol a sánc a kapuban kissé begömbül az egyik oldalon. Az ezen keresztül vezető kocsitűt (zöld jelzésű turistaút) követve lefelé 230 méternyire, 45 m-rel alacso-

26. Zöröghegy II. Sánctávágások. 1 = kevert, sötétbarna föld. 2 = érintetlen lösz. 3 = köves altalaj. 4 = szálban álló szikla.

Abb. 26. Zörög-Berg II. Schanzdurchschnitte. 1 = gemischte, dunkelbraune Erde. 2 = unberührter Löss. 3 = steiniger Untergrund. 4 = einzeln stehender Felsen.

nyabb szinten, újabb kaput találunk, amelyet egy 150 m hosszú külső sánccban képeztek ki. A ma használatban lévő kocsút a két kapunyílás között egyenes vonalban halad, de vele párhuzamosan nyújtott S-alakban haladó, régi, ma már fákkal benőtt útnak is megtaláljuk a nyomát. Utóbbi jobban megfelelt a domborzati viszonyoknak, valószínűleg ez volt az eredeti feljáró ezen az oldalon.

A másik kapu a sánc K-i vége felé van. Ez elsősorban a hegy K-i nyúlványa felé jelentett kijáratot, mert a mai kocsút (a zöld jelzésű turistaút folytatása) további, rendkívül meredek része Csesznek község irányában valószínűleg újkori.

A harmadik feljáró a DK-i oldalról vezet fel. Meredek, mély vízmosásos völgy mellett kanyarodik fel a kocsút, ezért itt nincs határozott kapunyílás. Az úthoz csak az egyik oldalról csatlakozik a DK-i oldal rövid sánca, a másik oldal felől a vízmosásos mellékvölgy zárja le. A nagy kiterjedésű telephez erről az oldalról is kellett biztosítani bejáratot, így ennek őskori eredete nem kétséges, de emellett szól az itteni rövid külön sánc is.

A fennsík összekeskenyedő D-i vége alatt DK-i irányban, a sánctól 150 m-re a kocsút mellett 13 (7 nagy és 6 kisebb) sírhalom van egymás mellett szorosan. A nagyobbak közül öt, a kisebbek közül egy mutat bolygatásnyomokat. Ezek egyikének feltárásáról ír Mihály István, de a nyomok szerint még több sírhalom kutatására is sor került, amikről azonban semmit sem tudunk. A hegynek ugyanezen az oldalában, de az említett sírhalmoktól ÉK-re kb. 1500 m-re Scherer János és Torma István találtak 1962-ben még további két sírhalmot (MRT 4. 47. 11/14. sz. lelőhely).

Ásatást három helyen végeztünk: a D-i és É-i oldalon egy-egy helyen vágtuk át a sánctól, továbbá az ÉK-i szélén, a sánc vonala mellett tártunk fel egy nagyobb felületet.

A sánc átvágása

1. *kutatóárok.* Ezzel a D-i sánctól vágtuk át (12. kép Zöröghegy II. 1, 26. kép 1. árok). Először 1 m széles, 20 m hosszú árokkal kezdtük a munkát, hogy a rétegek ismereté-

ben végezhessük el a szélesebb átvágást. Rétegződés azonban nem alakult ki. A sánc tiszta földből áll, kő egyáltalában nem volt benne. Sötét, feketés barna földből emelték, de ezen belül semmi elszíneződés sem mutatkozott. A közepénél valamivel kijebb 10–30 cm mélyen a felszín alatt aránylag sok cserép és egy őrlőkő töredéke volt, 30–50 cm mélyen pedig faszéndarabkák kerültek elő. Középen volt a töltés a legvastagabb, 140 cm, alatta már az érintetlen sárga talaj következett.

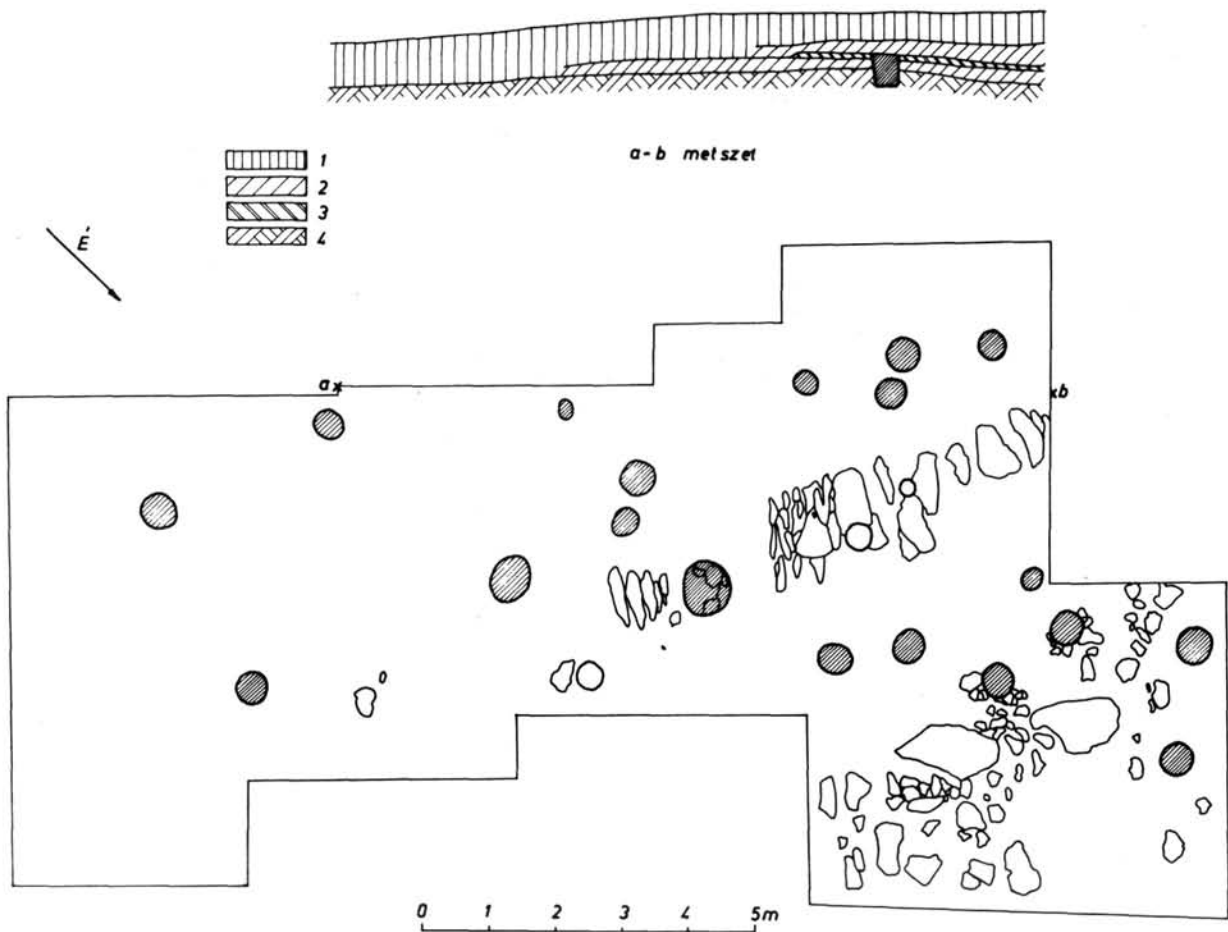
A fák miatt nem közvetlenül az árok mellett, hanem 2,10 m-rel távolabb ástuk ki a szélesebb, 8,20 x 4,00 m-es szelvényt. Ásónyomoként gyalultuk lapáttal a tiszta, kőmentes földet, de itt még faszén sem került elő, elszíneződés sem mutatkozott. A felső 20–30 cm-ben itt is kerültek elő cserépek. A sánc szerkezetére tehát itt semmi adatot sem kaptunk.

2. *kutatóárok.* Az É-i kanyarban vágtuk át a sánctól 1 m széles, 10 m hosszú árokkal (12. kép Zöröghegy II. 2, 26. kép 2. árok), de az előzőhöz hasonlóan, eredménytelenül. Végig egységes, sötétbarna földet mélyítettünk lefelé. Rétegződés nem volt, legvastagabb része 170 cm, ez alatt már az érintetlen sárga talaj következett. A sánc külső széle szálában álló sziklára támaszkodik. A sánc tetején 30–40 cm-ig néhány cserép került elő.

A Zöröghegy II. sánccának szerkezetére semmi adatot sem sikerült nyerni, csak az 1. átvágásban talált kevés faszénmaradvány alapján tétélezhetjük fel, hogy itt is volt valamilyen faszervezet. Követ nem használtak fel a sánc építéséhez.

A belső terület kutatása

3. *munkahely.* Az ÉK-i sánc vonala mellett, ahol a sánc egy hosszabb szakaszon teljesen eltűnik, nagyobb feltárást végeztünk. Ezt a lelőhelyet a valamennyi ásatáson részt vevő Reizinger János, borzavári lakos mutatta meg. Itt rendkívül sötét, fekete föld van és már a felszínen is sok cserép található, szerinte az egész Zöröghegyen nem található hasonló föld. A rendkívül sűrű fiatal erdő itt különösen megnehezítette a munkát, a kitermelt föld tárolása is gondot okozott,

27. Zöröghegy II. Feltárás a földvár K-i szélén (= 3. munkahely). 1 = humusz. 2 = világos szürke föld. 3 = sárga föld. 4 = érintetlen vörös agyag, sok kővel.

Abb. 27. Zörög-Berg II. Erschliessung am östlichen Rand der Erdfeste (= Arbeitsstelle 3). 1 = Humus. 2 = hellgraue Erde. 3 = gelbe Erde. 4 = unberührter roter Lehm mit vielen Steinen.

ezért az ásási terület, részben a fákhöz igazodva, szabálytalan alakot mutat. Egy próbaárkot leszámítva, összesen 120 m²-t tártunk fel (27. kép).

A szokatlanul fekete föld az egész szelvény területén jelentkezett, átlag 100–110 cm vastagságban. Végig egységes volt, sem a profilokban, sem a többszöri vízszintes gyalulásakor nem bontakozott ki semmi sem. Néhol hamus és porhanyósabb volt az átlagnál. A szelvény D-i vége felé keményebb, kövesebb talaj kezdődött. Az alsó, érintetlen talajt vörös agyagba ágyazódott hatalmas sziklák jelentették.

Csak a Ny-i sarkának metszetében lehetett rétegződést megállapítani: 65 cm mélyen 10 cm vastag sárga réteg mutatkozott, felette és alatta vékony szürke réteggel. Ezek folytatásának feltárására azonban már nem volt lehetőségünk, így erről semmi közelebbit sem tudunk.

Az altalaj szikláit az alaprajzban külön nem tüntettem fel. A sziklák egy része azonban, két vonalban, mintegy 20–40 cm-re felmagasodva beleérték a fekete földréteget, a rajzon csak ezeket a sziklákat jelöltem.

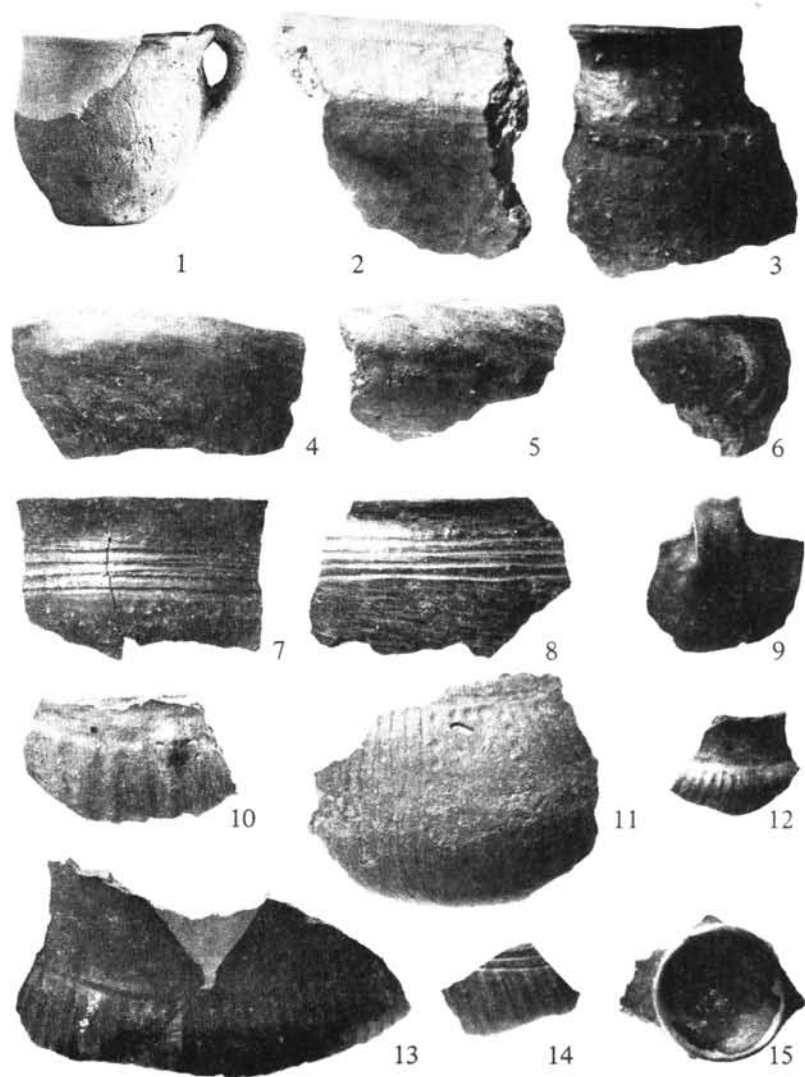
Az egész feltárt területen sok cölöplyukat találtunk, amelyek a természetes, sziklás talajba átlag 40 cm-re mélyedtek bele, átmérőjük 50 cm körüli. A lyukakban azonban gyakran benntartottak eredeti helyükön álló szikladarabok, amelyeket úgy látszik már nem tudtak kiszedni. A Ny-i sarok, már

említett metszete szerint a cölöplyukak a sárga rétegben kezdődnek, azonban az is elképzelhető, hogy feljebb, a fekete földből indultak, de ott a talaj adottságai miatt ez nem volt megfigyelhető.

Az egyik „sziklasor”-ban volt a legnagyobb, 78 cm átmérőjű cölöplyuk. Ebben különösen sok szikladarab maradt benn, valószínű, hogy ezért is kellett ennyire kiszélesíteni. A kövek között 20–25 cm átmérőjű cölöp számára maradt hely. A gödröt kitöltő föld felső részében 5 szem megszenesedett búza volt, P. Hartyányi Borbála meghatározása alapján ebből négy valószínűleg tönke (*Triticum dicoccon* Schrank), egy pedig alakor (*Triticum monococcum* L.) (HARTYÁNYI – NOVÁKI 1975. 24).

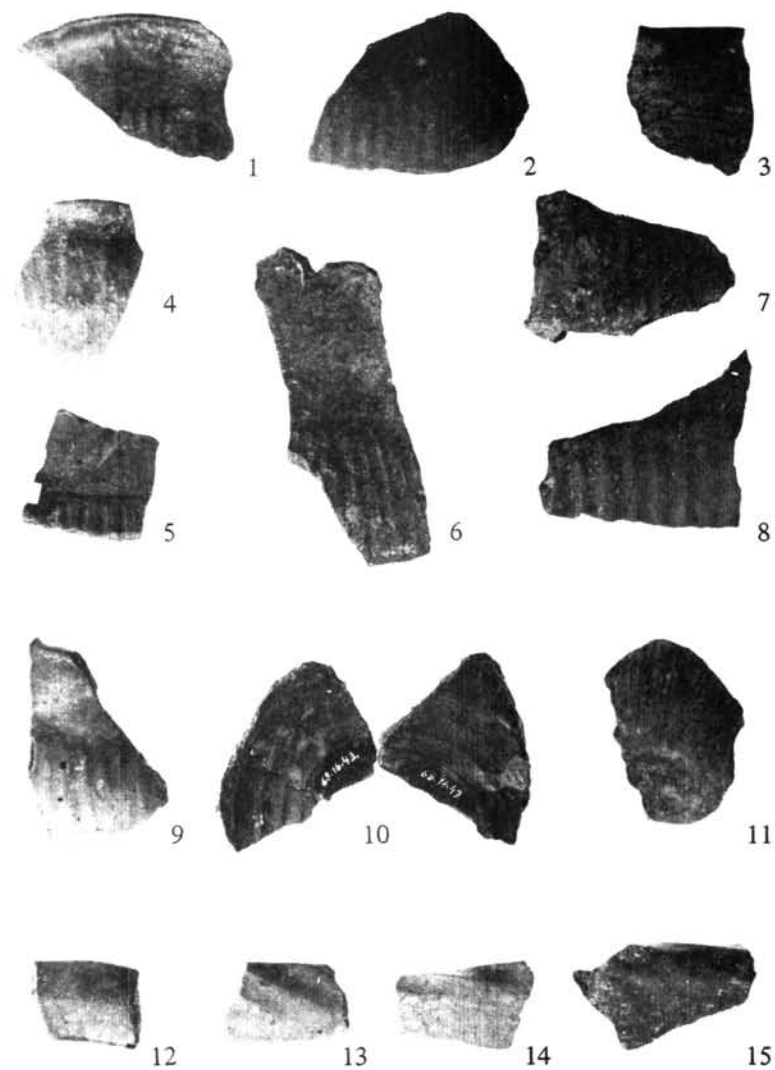
A fekete földben végig nagy mennyiségű lelet (cserepek, agyagkarikák, csontszerszám, bronzsalak, őrlőkötördék, állatsont, faszén, agyagtapsztás, „holdidolok” stb.) került elő. A nagy mennyiségű leletanyag leszállítása a magas hegyről nehéz lett volna, ezért a cserepeket a helyszínen átválogattam, de az egyéb leleteket maradéktalanul összegyűjtöttük (28–38, 45. kép).

A 3. munkahely végül is, a gazdag leletanyagtól eltekintve, nem hozott jól értékelhető telepjelenségeket. Alaprajzilag semmi sem bontakozott ki, a feltárt terület 100–110 cm vastag rétege végig egységesnek mutatkozott. A cölöpök el-

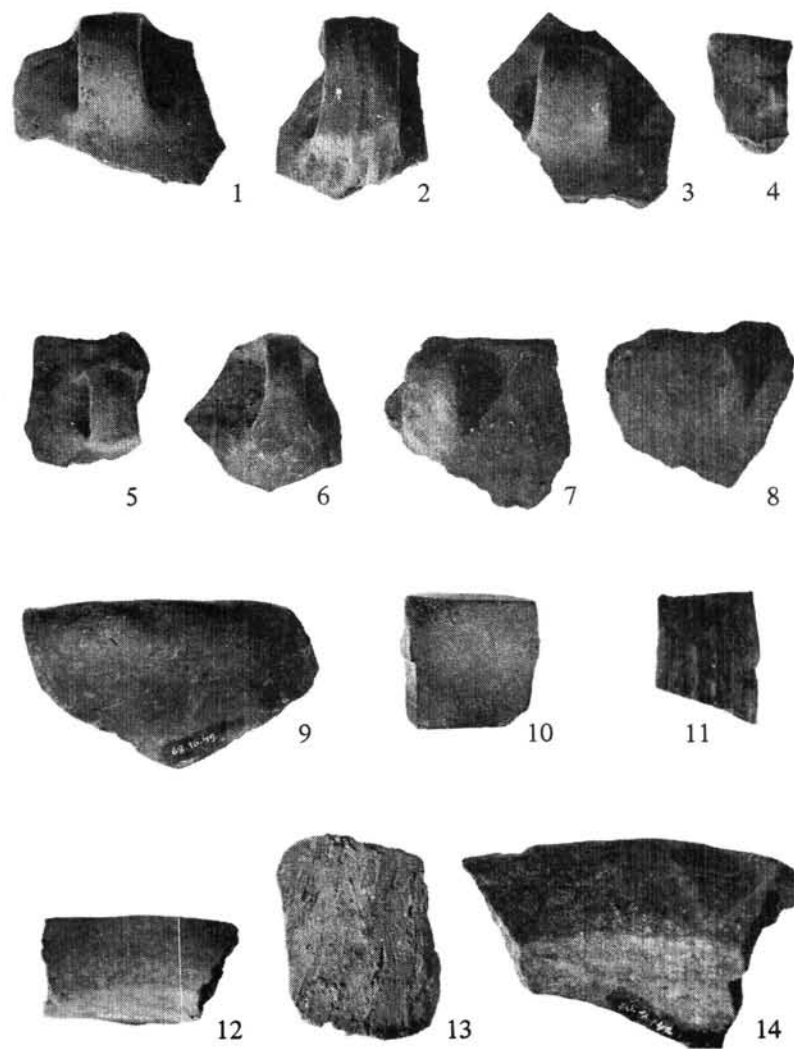
28. Zöröghegy II. Késő bronzkori edénytöredékek.

Abb. 28. Zörög-Berg II. Geschirrscherben aus der Spätbronzezeit.

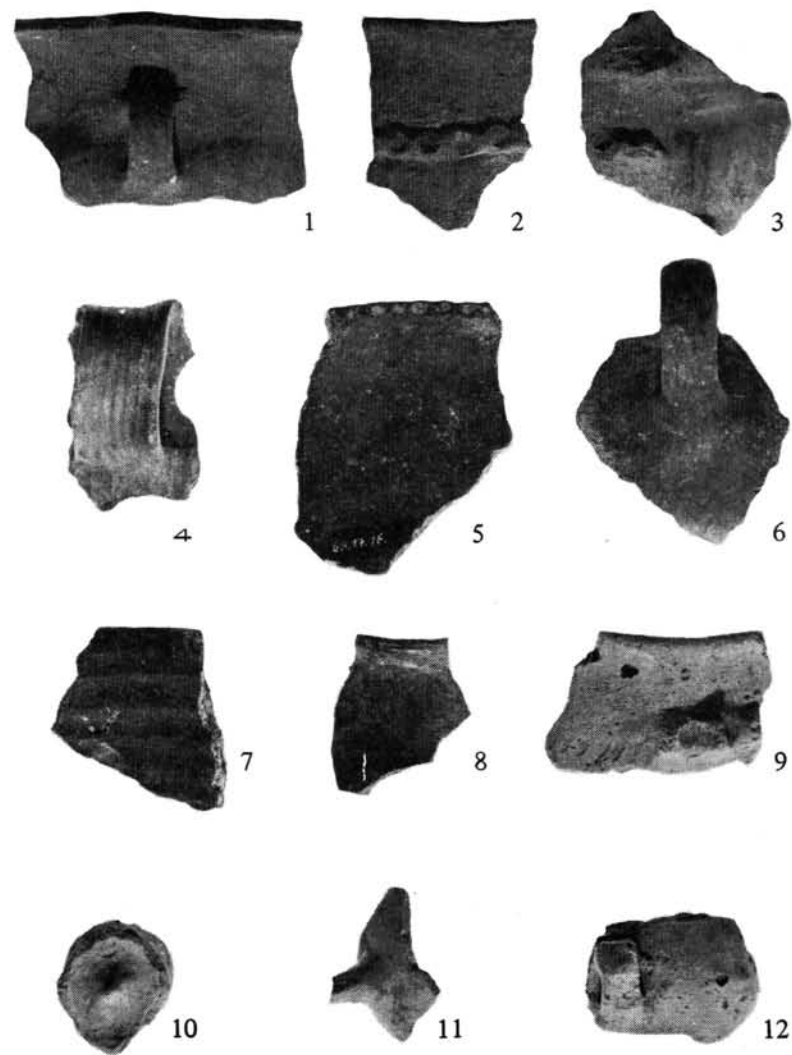

29. Zöröghegy II. Késő bronzkori edénytöredékek.

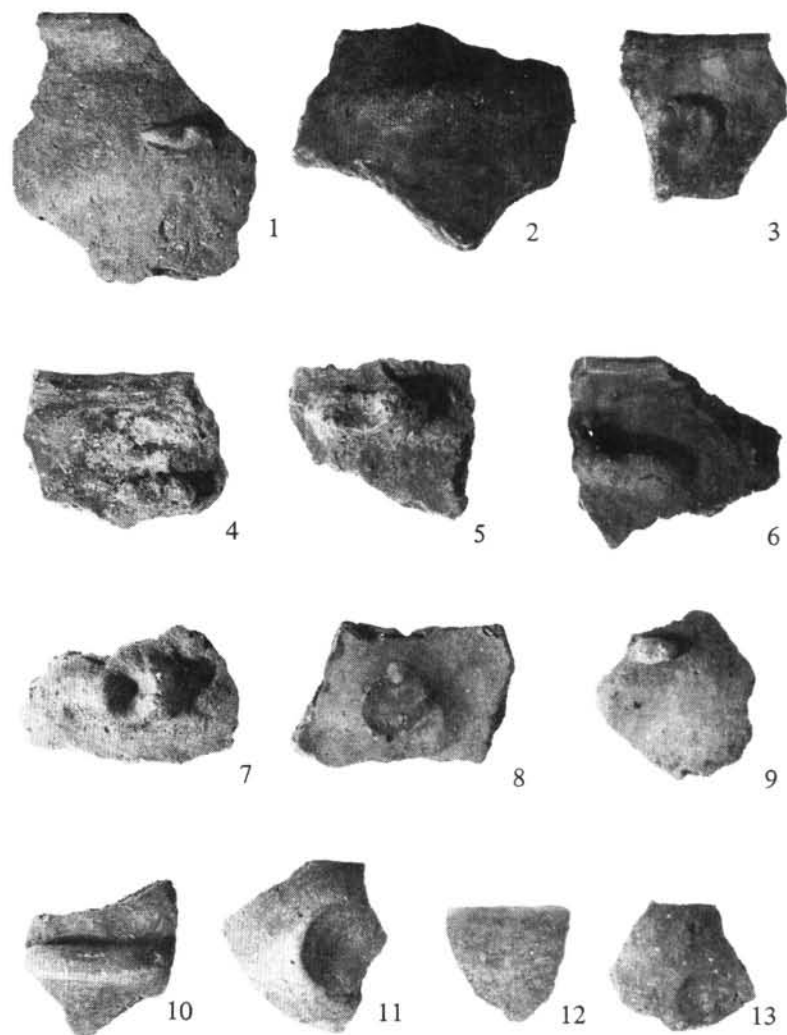
Abb. 29. Zörög-Berg II. Geschirrscherben aus der Spätbronzezeit.

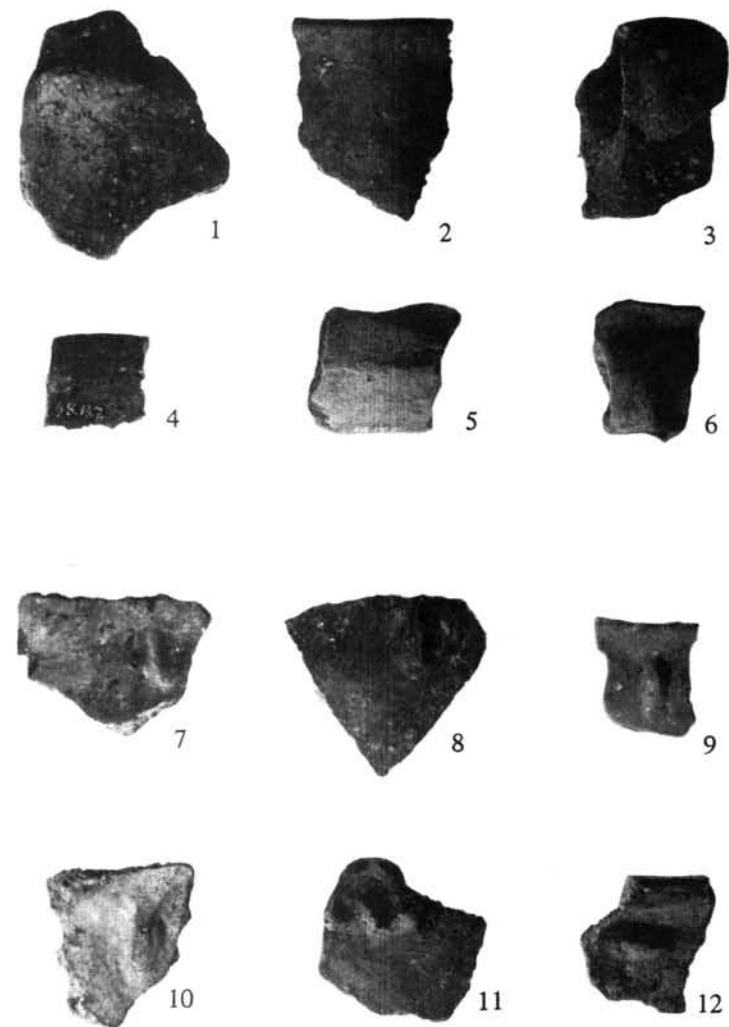
30. Zöröghegy II. Késő bronzkori edénytöredékek.
 Abb. 30. Zörög-Berg II. Geschirrscherben aus der Spätbronzezeit.

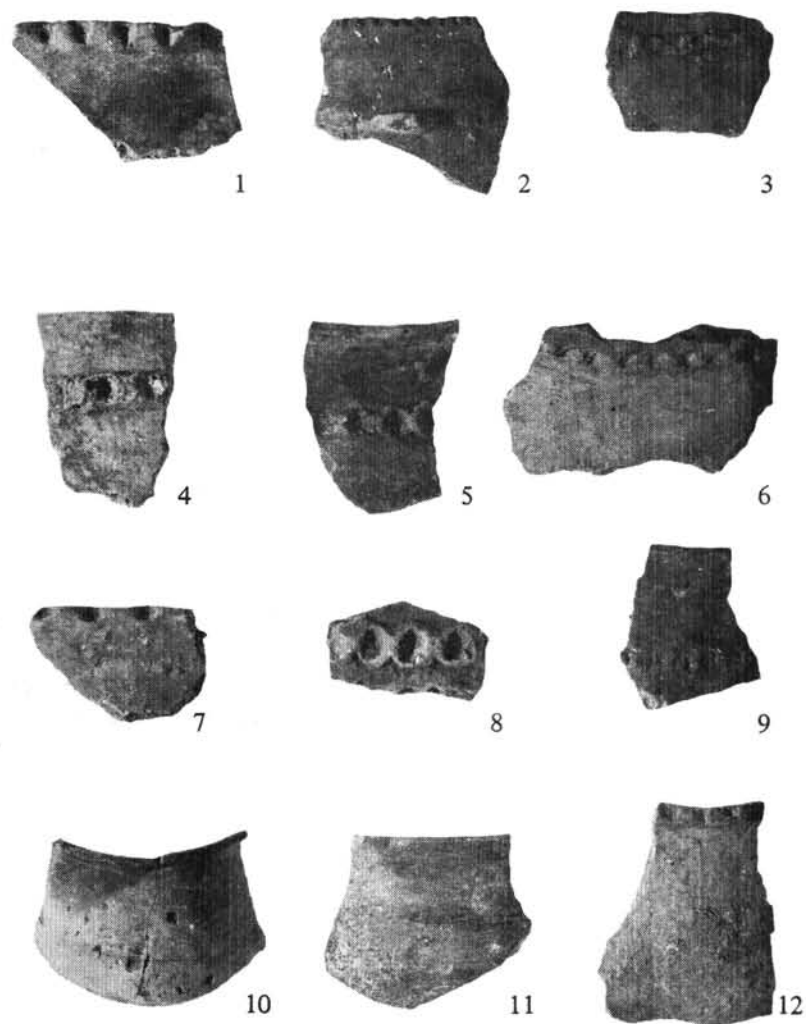
31. Zöröghegy II. Késő bronzkori edénytöredékek.
 Abb. 31. Zörög-Berg II. Geschirrscherben aus der Spätbronzezeit.

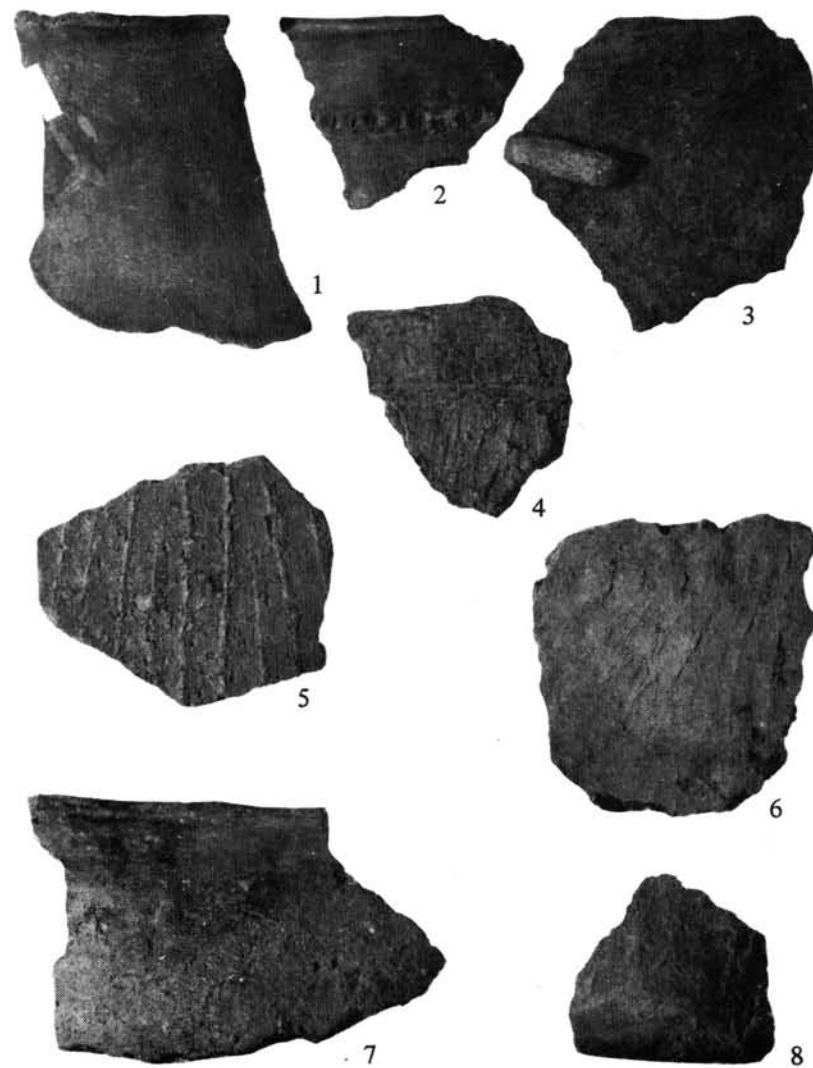
32. Zöröghegy II. Késő bronzkori edénytöredékek.
 Abb. 32. Zörög-Berg II. Geschirrscherben aus der Spät-
 bronzzeit.

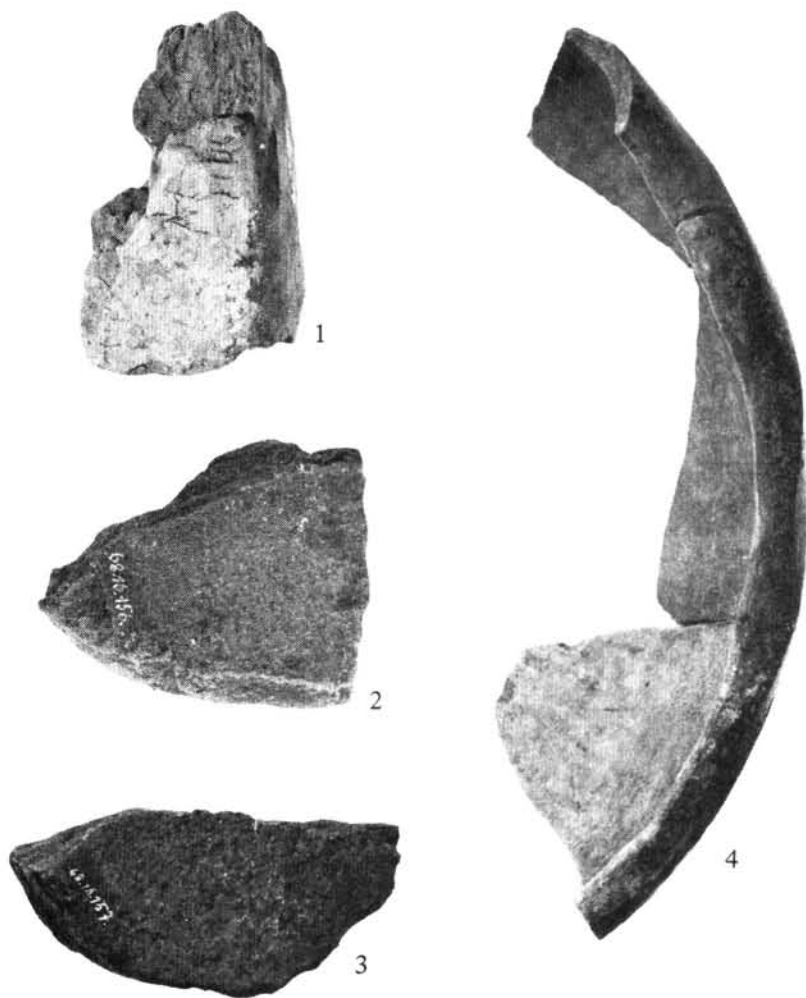
33. Zöröghegy II. Késő bronzkori edénytöredékek.
 Abb. 33. Zörög-Berg II. Geschirrscherben aus der Spät-
 bronzzeit.

34. Zöröghegy II. Késő bronzkori edénytöredékek.
 Abb. 34. Zörög-Berg. II. Geschirrscherben aus der Spätbronzezeit.

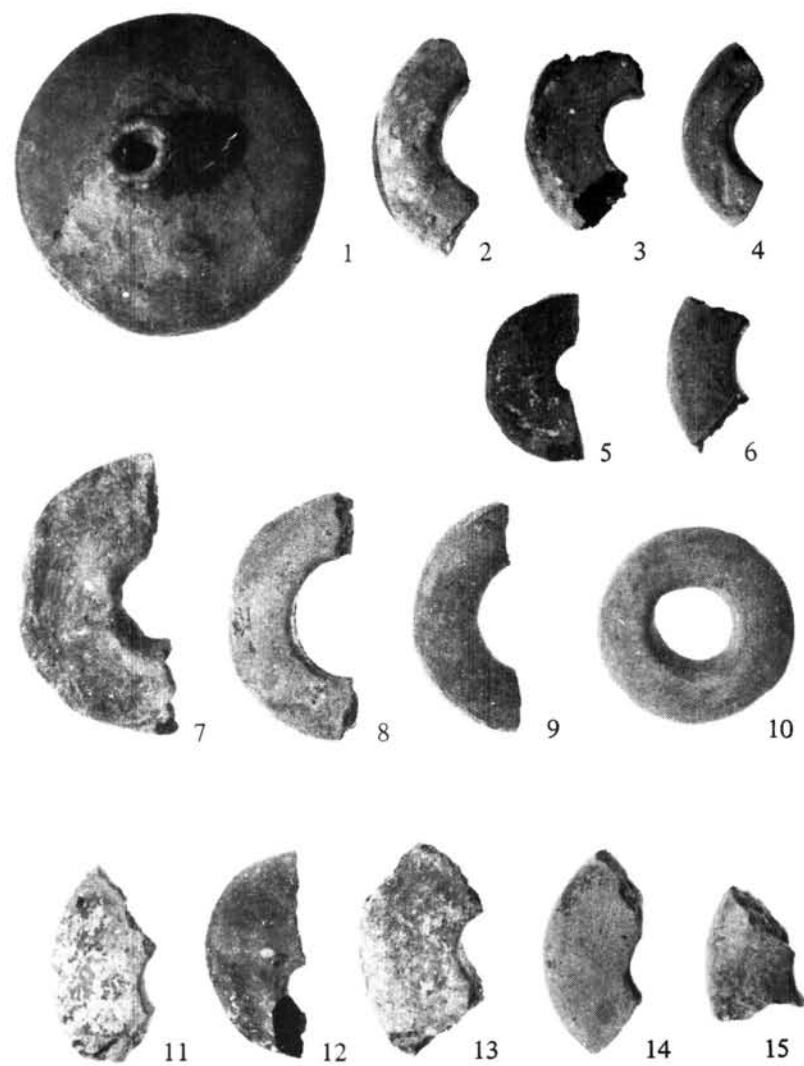

35. Zöröghegy II. Késő bronzkori edénytöredékek.
 Abb. 35. Zörög-Berg II. Geschirrscherben aus der Spätbronzezeit.

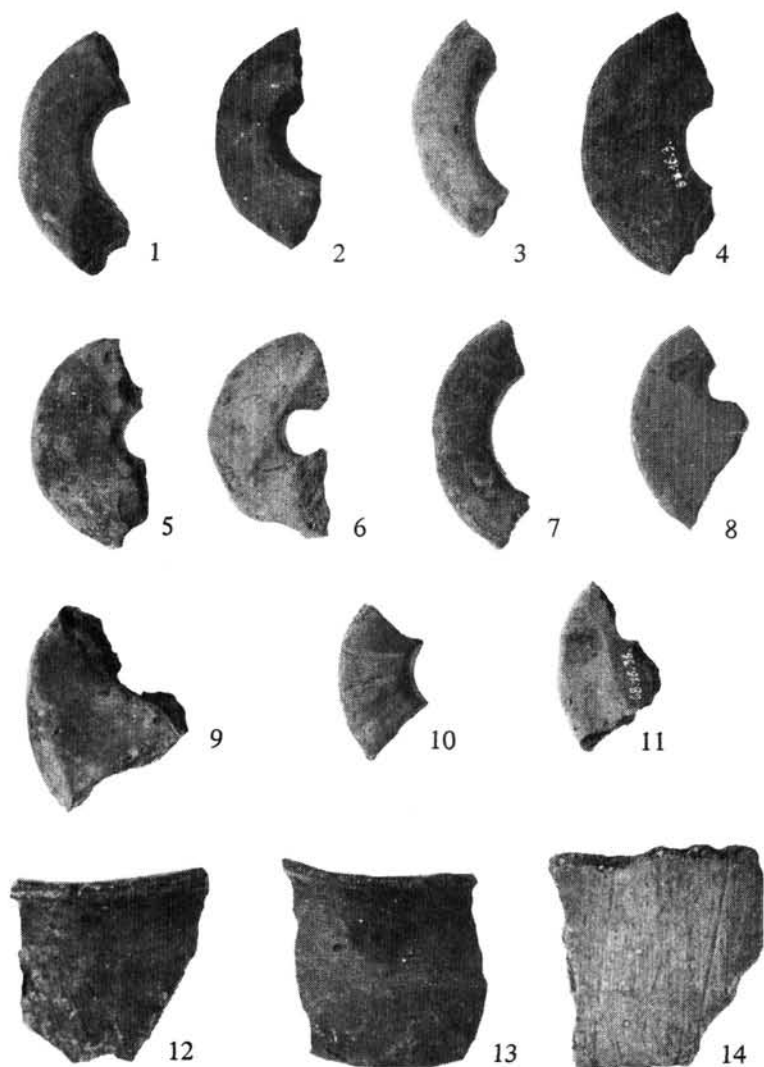
36. Zöröghegy II. Késő bronzkori leletek.

Abb. 36. Zörög-Berg II. Funde aus der Spätbronzezeit.

37. Zöröghegy II. Késő bronzkori leletek.

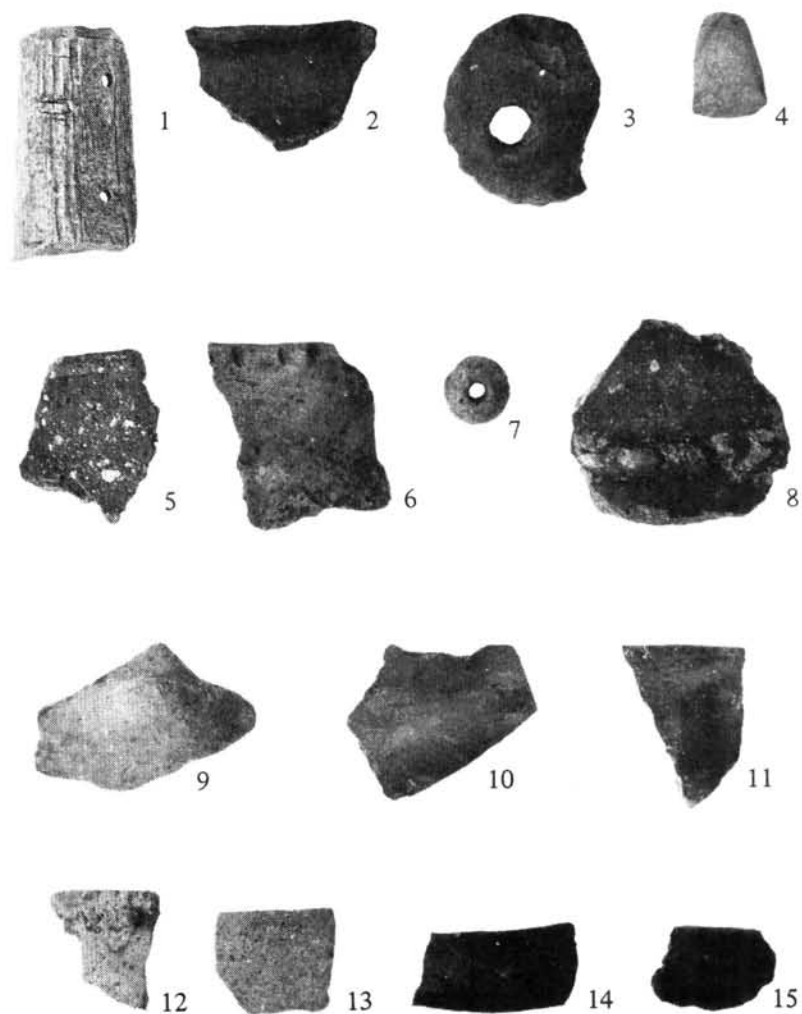
Abb. 37. Zörög-Berg II. Funde aus der Spätbronzezeit.

38. Zöröghegy II. Késő bronzkori leletek.
 Abb. 38. Zörög-Berg II. Funde aus der Spätbronzezeit.

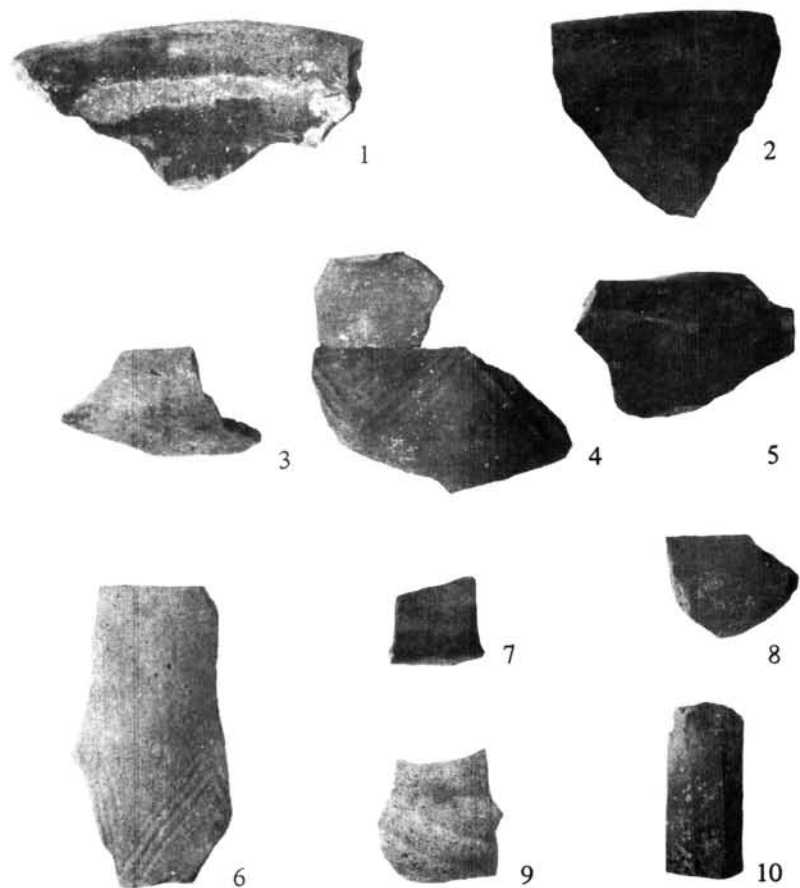

39. Zöröghegy II. Késő bronzkori leletek.
 Abb. 39. Zörög-Berg II. Funde aus der Spätbronzezeit.

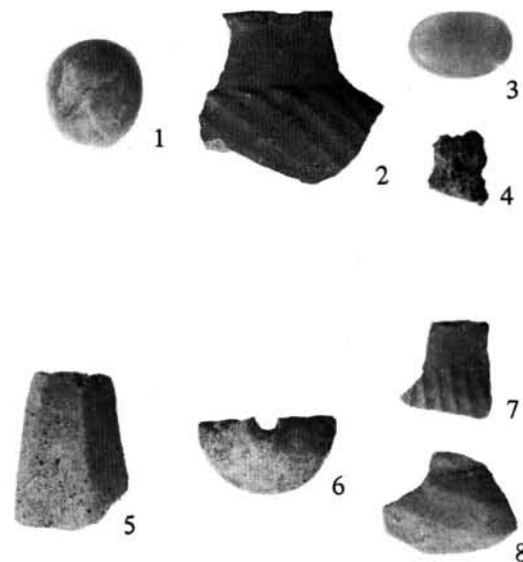
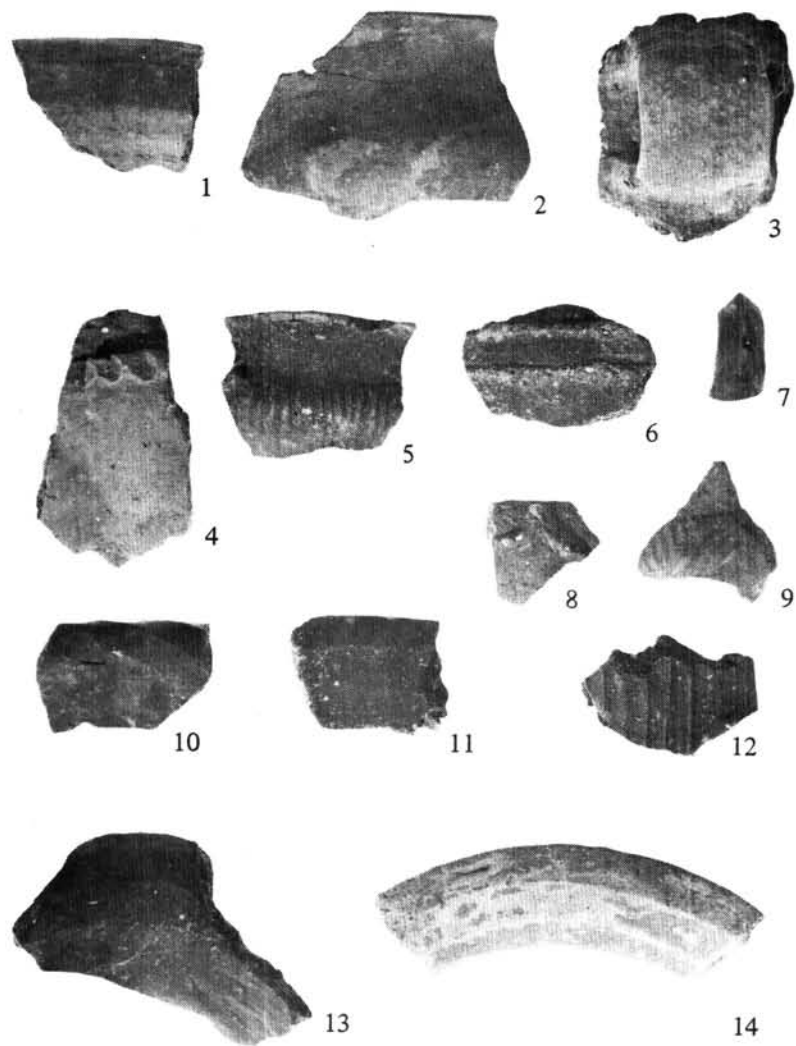
40. Zöröghegy I. Késő bronzkori leletek.

Abb. 40. Zörög-Berg I. Funde aus der Spätbronzezeit.

41. Kesellőhegy II. 1. munkahely. Késő bronzkori edénytöredékek a sánc két oldaláról.

Abb. 41. Kesellő-Berg II. Arbeitsstelle 1. Geschirrscherben aus der Spätbronzezeit von beiden Seiten der Schanze.

43. Kesellőhegy II. 1. munkahely. Késő bronzkori leletek a sánc külső oldala mellől.

Abb. 43. Kesellő-Berg II. Arbeitsstelle 1. Funde aus der Spätbronzezeit von der äusseren Seite der Schanze.

42. Kesellőhegy II. 1. munkahely. Késő bronzkori edénytöredékek. 1–12 = a sánc kőfala alá húzódó rétegből. 13–14 = a kőfal felett a felső 20 cm-ből.

Abb. 42. Kesellő-Berg II. Arbeitsstelle 1. Geschirrscherben aus der Spätbronzezeit. 1–12 = Scherben aus der Schicht unter der Steinmauer der Schanze. 13–14 = Scherben über der Steinmauer aus der oberen Schicht 20 cm.

44. Kesellőhegy II. 1. munkahely. Bronz nyílhegyek a sánc külső oldala mellől.

Abb. 44. Kesellő-Berg II. Arbeitsstelle 1. Bronzene Pfeilspitzen von der äusseren Seite der Schanze.

rendeződséből nem világos, hogy a felszínen éppen itt eltűnő sáncnak, vagy esetleg valamilyen épületnek a maradványai-e? Az egységes kultúrréteg miatt arra sincs támpontunk, vajon egyidősek-e, vagy különböző korszakokból származnak?

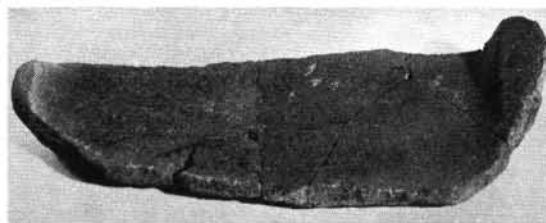
A feltárt területtől DK-re 35 m-re, a lejtő elmosódott szélén, a sánc feltételezhető helyét 1 m széles, 15 m hosszú kutatóárokcal vizsgáltuk meg. A rétegződés a természetes lejtőnek megfelelően alakult, semmilyen mesterséges töltésnek, vagy ároknak nem találtuk a nyomát. Így ezen a rövid szakaszon az erődítés pontos nyomvonalra kérdéses maradt.

A Zöröghegy fennsíkjának még a közepe táján ástunk több kisebb kutatóárkot. Világos, löszös talajt találtunk mindenhol, telepjelenség nyoma nélkül, mindössze néhány jellegtelen cseréptöredék került a felszínre.

A Kesellőhegy II., Zöröghegy I. és II. földvárának időrendje

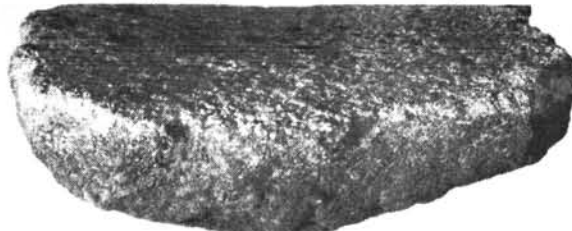
A három földvár azonos korú, mindhárom a késő bronzkori urnamezős kultúrába tartozik. A leletanyag kronológiai kiértékelését ezért e három földvár területéről együtt tárgyalom. Mivel a három közül a Zöröghegy II. területén végzett ásítás eredményezte a legtöbb és legjellemzőbb leletanyagot, elsőnek ezeket veszem sorra. A leletanyag kis edénytöredékekből áll, ezért nem alkalmas messzemenő következtetések levonására, így pusztán a kronológiai megállapításokra szorítkozom. Ezt igen megkönnyíti Patek Erzsébet 1968-ban megjelent összefoglaló monográfiája a dunántúli urnamezős kultúráról, ezen a téren mindenben az ő megállapításaira támaszkodom.

Az urnamezős kultúra a Dunántúlon a HA₂–HB periódust foglalja magába. Ezen belül azonban ma még igen nehéz szűkebb időhatárokat megvonni, mert egyetlen ásítás sem eredményezett jó stratigráfiát. Ugyanezt lehet elmondani az itt tárgyalt három földvár ásításáról is. A Zöröghegy II. 100–110 cm vastag kultúrrétege is végig egységes volt, szintek, rétegek

45. Zöröghegy II. Késő bronzkori őrlőkő.

Abb. 45. Zörög-Berg II. Mahlstein aus der Spätbronzezeit.

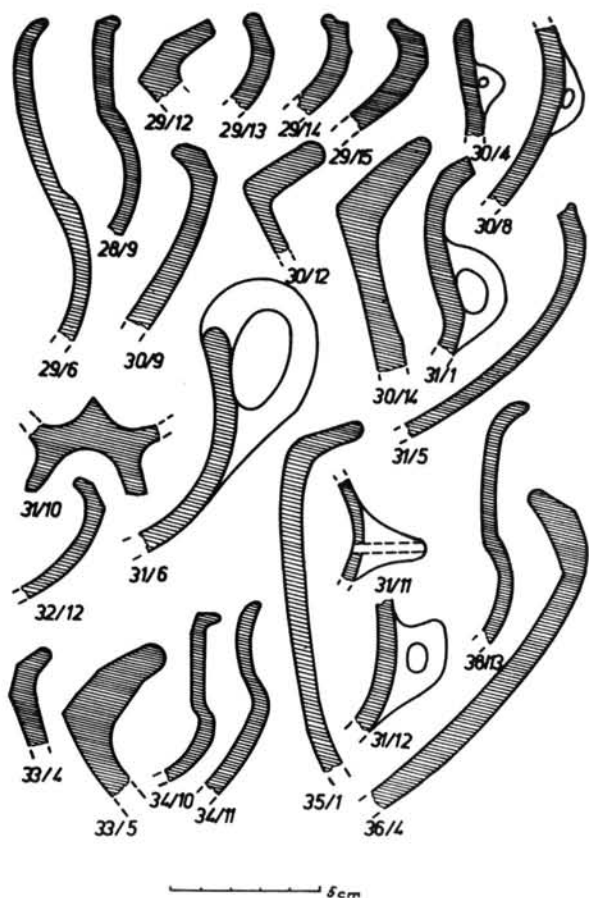

46. Zöröghegy I. Késő bronzkori őrlőkő.

Abb. 46. Zörög-Berg I. Mahlstein aus der Spätbronzezeit.

nem alakultak ki, és alul-felül azonos jellegű edénytöredékek kerültek elő. A Zöröghegy II. leletanyaga egységesen a HA₂–HB periódusba tartozónak tekinthető, ezen belül tovább finomítani az időrendet egyelőre nem lehet. A bemutatott edénytöredékek közül csak néhány jellemzőbbet emelek ki:

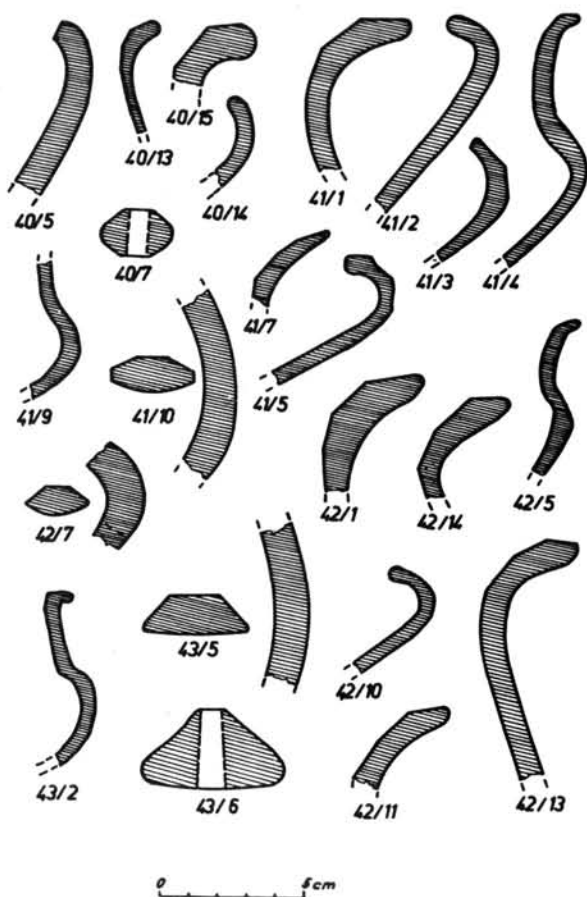
Alacsony, tál alakú hasas urna töredéke (28. kép 13), a HA vége és HB jellemző darabja (PATEK 1968, III. t. 4, VI. t. 22). Behúzott peremű tálak (28. kép 4–6, 29. kép 13–15, 30. kép 9, 32. kép 12, 36. kép 4, 47. kép 29/13–15, 30/9, 32/12, 36/4), amely az urnamezős kultúra leggyakoribb tálformája. Valamennyin megtaláljuk a turbándíszít, amely a HA közepe óta a leggyakoribb, de a HC közepéig követhető (PATEK 1968, 102). A HA–HB-ben oly gyakori, egyszerűen, vagy többszörösen síkozott, kihajló perem itt is többszörösen képviselt (28. kép 2, 29. kép 12, 30. kép 12, 14, 33. kép 4, 5, 47. kép 29/12, 30/12, 14, 33/4, 5), (PATEK 1968, III, IV, VI. t., XXXIII. t. 13, LXXXIV. t. 10, 13 stb.). Csak egy töredék került elő, de nagyon jellemző egy felálló, kissé hegyes fül (31. kép 12, 47. kép 31/12), (PATEK 1968, 98, LXXXVII. t. 12, CV. t. 11, CXXXVI. t. 3–4, CXXXIII. t. 11, 13 stb.), valamint egy edény oldalán kiképzett apró kis fül (28. kép 10, 30. kép 8, 47. kép 30/8), (PATEK 1968, III. t. 25, 26), továbbá egy perem fölé magasodó szalagfül (31. kép 6, 47. kép 31/6), (PATEK 1968, 107, 108, VII. t.). Nem túl gyakori, de az urnamezős kultúrára jellemző egy kis kiöntőcsőr is (31. kép 11, 47. kép 31/11), (PATEK 1968, 110, VII. t. 48. XXIII. t. 12, XXIV. t. 1–7). A többi edénytöredékhez is számtalan analógiát lehetne idézni, de ezek kora is annyira egyértelmű, hogy ezek felsorolása feleslegesnek tűnik: hornyolt díszítések (28. kép 7, 8, 10–14, 29. kép 1–11, 30. kép 2, 11, 31. kép 3, 4, 7, 8, 47. kép 29/6, 9), üreges talpak (28. kép 15, 31. kép 10, 32. kép 11, 13, 47. kép 31/10).

47. Zöröghegy II. Késő bronzkori edénytöredékek profiljai (l. a 29–36, 38. képet).

Abb. 47. Zörög-Berg II. Profile von Geschirrscherben aus der Spätbronzezeit (siehe Abb. 29–36, 38).

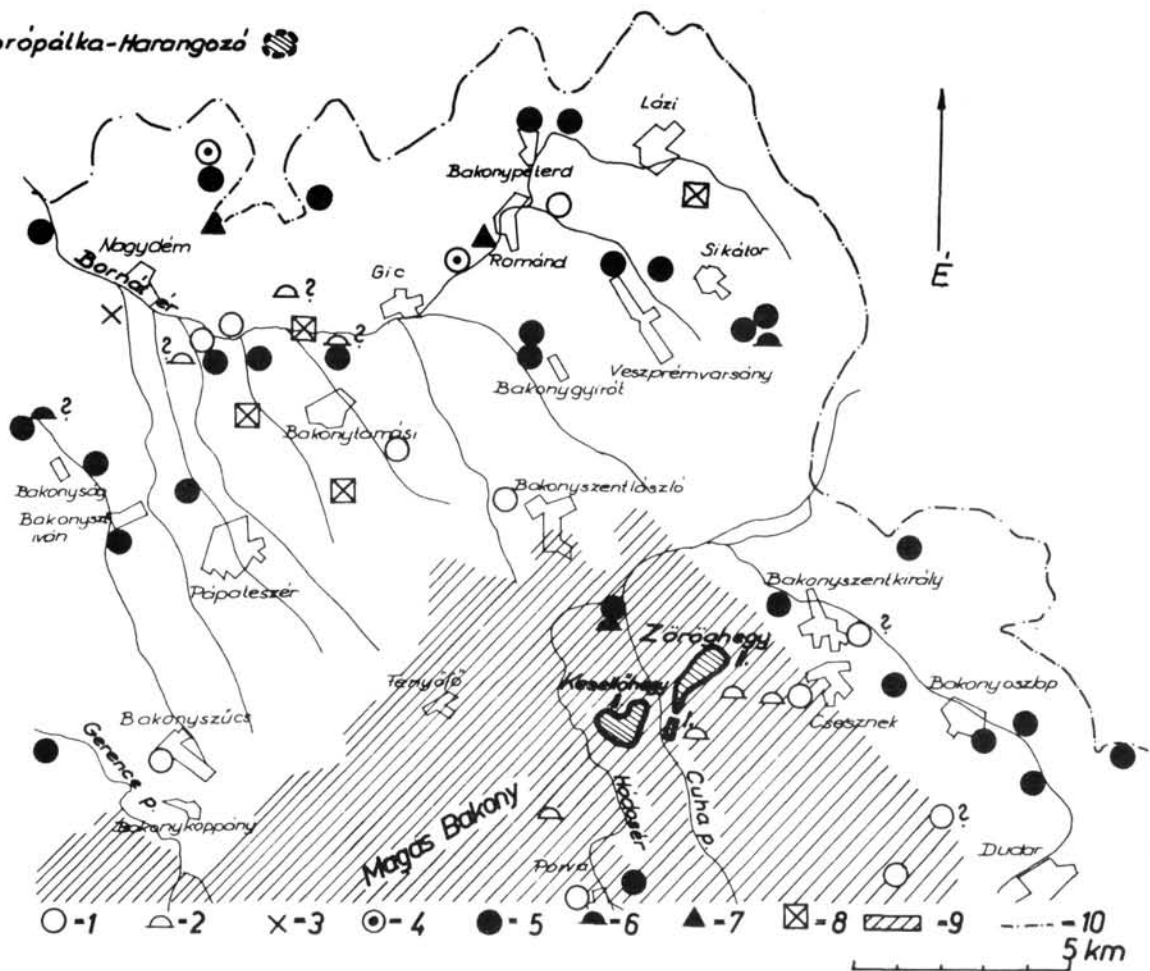
Mint minden őskori lakótelepen, itt is szép számmal kerültek elő olyanok, amelyeket önmagukban aligha lehetne közelebbi korszakba sorolni: egy nagyobb urna peremtöredéke (35. kép 1, 47. kép 35/1), egy ép kis bögre (28. kép 1) és két hasonlóan a töredéke (34. kép 10, 11, 47. kép 34/10, 11), érdes felületű, söprűs díszítésű töredékek (30. kép 13, 33. kép 2, 35. kép 4–8, 38. kép 12–14, 47. kép 37/13), ujjbnyomásokkal díszítettek (28. kép 3, 31. kép 2, 5, 33. kép 11, 34. kép 1–9, 12, 35. kép 2, 47. kép 30/5), különböző bütykök (31. kép 9, 32. kép 1–10, 33. kép 1, 7–10, 12, 35. kép 3) és fülek (28. kép 9, 30. kép 1–7, 31. kép 1, 33. kép 3, 6, 47. kép 30/4, 31/1), de az előbb felsoroltakkal együtt jól keltezhetők az urnamezős kultúrába. Ugyanezen alapon sorolhatunk ebbe a korszakba egy agyagkorongot (37. kép 1), több lapos, többnyire szögletes keresztmetszetű anyagkariát (37. kép 2–15, 38. kép 1–11), két öntőminta töredéket homokkőből (30. kép 10, 39. kép 4), valamint egy áglyenyomatos égett tapasztástöredéket (39.

48. Zöröghegy I. és Kesellőhegy II. Késő bronzkori edénytöredékek profiljai (l. a 40–43. képet).

Abb. 48. Zörög-Berg I. und Kesellő-Berg II. Profile von Geschirrscherben aus der Spätbronzezeit (siehe Abb. 40–43).

kép 5). Két ismeretlen, de feltehetően azonos rendeltetésű, lapos csonttárgy is előkerült, egyik végükön kis lyuk, másik végük közelében erősen kopott bevágás, hegyük tompán végződik. A képen nem látható oldaluk egészen laposra lecsiszolva, erős kopás nyomaival mutatja, látható oldaluk pedig domború (39. kép 1 = hossza 14,5, szélessége 3,1 cm, 39. kép 2 = hossza 17, szélessége 2,5 cm, utóbbi szarvasagancsból készült). Ritka leletünk egy peremes örlőkő (45–46. kép, hossza 44, szélessége 22, a nagyobbik perem belső magassága 3,5 cm). Az örlőkövek a kelták megjelenéséig nem mutatnak fejlődést, még a koravaskor is a síma, többnyire kissé homorú kő a jellemző. Az itt előkerült peremes örlőkőhöz hasonló ebből a korból előttem ismeretlen. Bármilyen összefüggés feltételezése nélkül említem, hogy más alakú, de peremes, még őskori jellegű örlőkő a korai Laténe-kori Hunsrück–Eifel kultúrában található (STOKÁR 1951. 87, 11. kép). Még egy szarvasagancsdarabot említek, egyenes vágás nyomaival (39. kép 3), két örlőkőtöredéket,

49. Késő bronzkori lelőhelyek a Cuha-patak völgye földvárjai körül. Késő bronzkor általában : 1 = telep. 2 = sírhalom. 3 = szórvány. Halomsíros kultúra : 4 = telep. Urnamezős kultúra : 5 = telep. 6 = sírhalom. 7 = raktárlelet. 8 = szórvány. - 9 = hegyvidék. 10 = Veszprém megye határa. MRT 4. 2. térkép alapján.

Abb. 49. Fundstellen aus der Spätbronzezeit um die Erdfesten des Cuha-Tales. Spätbronzezeit allgemein: 1 = Siedlung. 2 = Grabhügel. 3 = Streufund. Hügelgräberkultur: 4 = Siedlung. Urnenfeldkultur : 5 = Siedlung. 6 = Grabhügel. 7 = Depot. 8 = Streufund. - 9 = Bergland. 10 = Grenze des Komitates Veszprém. Auf Grund der 2. Karte der Archäologischen Topographie Ungarns 4.

és egy agyaggúlát (36. kép 1–3). Végül a leletanyag legérdekesebb részét, a sok „holdidol”-töredéket említtem, ezekkel azonban Nagy László foglalkozik külön tanulmányban, ugyanebben a kötetben. Az utóbb felsorolt különböző tárgyak korát a fentebb ismertett edénytöredékek jelzik.

A Zöröghegy I. földvárának leletei lényegesen szegényebbek. Darabszám itt is sok került elő, ezek között azonban kevés olyan edénytöredéket találunk, amelyek valamilyen formát, vagy díszítést mutatnak. Két sima, behajló tálperem (40. kép 5, 14, 48. kép 40/5, 14), két síkozott (40. kép 13, 15, 48. kép 40/13, 15) és egy sima kihajló perem (40. kép 2) utal ismét határozottan az urnamezős kultúrára és teljesen

azonosak a Zöröghegy II. hasonló leleteivel. A többi edénytöredék (40. kép 3, 6, 8–12) az előbb említettek alapján sorolható ebbe a korba. Még négy tárgy érdemel figyelmet. Egy lapos, szarvasagancsból készült borítás, a belső oldalán a szivacsos állományt kifaragták belőle, ugyanott éles szerszámvágás nyomai látszanak, egyik szélén két kis lyukkal átfúrva (40. kép 1, hossza 8,2, szélessége 4,5, lyuk átmérője 0,4 cm), továbbá egy kis lapos kővéső, egy agyag orsógomb (40. kép 4, 7, 48. kép 40/7) és végül egy örlőkő töredéke (46. kép).

A Kesellőhegy II. leletei ismét sokrétűek. Ami a Zöröghegy II. leleteihez köti ezeket, azok elsősorban a többszörösen síkozott kihajló peremek (41. kép 1,

7, 42. kép 1, 11, 13, 14, 48. kép 40/1, 7, 42/1, 11, 13, 14). Van egy behajló perem is hasonló díszítéssel (41. kép 3, 48. kép 41/3), illetve három darab turbándíszsel (41. kép 2, 5, 42. kép 10, 48. kép 41/2, 5, 42/10). Itt is gyakori a hornyolt díszítés (42. kép 5, 9, 12, 43. kép 7, 48. kép 42/5), melyek között területünkön eddig nem tapasztalt új mintával, a háromszöggel is találkozunk (41. kép 4, 6, 48. kép 41/4), amely néha más edényformákon, de előfordul az urnamezős kultúrában (PATEK 1968, V. t. 12, XV. t. 18, LXXIV. t. 1–5). Az edényoldal ferde hornyolása is csak itt került elő a három földvár közül (41. kép 9, 43. kép 2, 8, 48. kép 41/9, 43/2), ez a HB-re jellemző, de a HC elejéig előfordul (PATEK 1968, 109–110, VII. t. 49, 50). Több, szögletes keresztmetszetű fül töredéke viszont (41. kép 10, 42. kép 7, 43. kép 5, 48. kép 41/10, 42/7, 43/5) korábbi, BD vége – HA körüli idők stílusát idézi, bár azoktól kissé eltérnek (PATEK 1968, VI. t. 1, VII. t. 9, 19, 28). A többi edénytöredékre nem ismerek közeli analógiát, de egyik sem mond ellent az urnamezős kultúrába való besorolásnak (41. kép 8, 42. kép 2–4, 6, 8), akárcsak egy orsógomb (43. kép 6, 48. kép 43/6), egy kis bronzrög (43. kép 4) és két gömbölyű kavics (paritytyakó?) sem (43. kép 1, 3). Négy bronz nyílhegyet kell még említeni, amelyek az 1. munkahelyen a sánc külső oldala mellett kerültek elő. Az egyik ép, a többi három erősen töredékes, hiányos. Egymáshoz hasonló, de nem azonos típusok. Az ép példány a legnagyobb méretű (hossza 5, szélessége 1,6 cm), nyele lapos, mindkét oldalán borda van kiképezve. További két töredék ehhez hasonló, de az egyiknek megmaradt a nyeléből egy darab és ez vékony rudacska, míg a negyedik pengéjén a borda mindkét oldalán kettéágazik (44. kép 1–4). Hasonló bronz nyílhegyek gyakoriak az urnamezős kultúrában (PATEK 1968, X. t. 35, 36, XXXV. t. 1–4, LXVIII. t. 6, 10). Bakonyzentlászló környékéről is, de közelebbi lelőhely megjelölése nélkül, ismeretes még hét bronz nyílhegy (PÁRDUCZ 1965, 274, MRT 4. 53).

Településtörténet

A három késő bronzkori földvár leletanyagának összehasonlításából igen nehéz következtetéseket levonni, mert különösen a két nagyméretű földváron feltárt terület igen elenyésző az egészhez képest. Ezenkívül a Zöröghegy II. földvárában a véletlen folytán a telep egy igen gazdag lelőhelyére sikerült rátalálni, ugyanez azonban nem mondható el a Kesellőhegy II. területén végzett ásatással kapcsolatban. Mégis a leletanyag egységesen arra mutat, hogy mindhárom földvár az urnamezős kultúrába tartozik. A három lelőhelyet egy edénydíszítés köti össze: a síkozott perem, amely e kultúrának talán éppen a legjellemzőbb díszítése. Ujjbenyomásos díszítés is van mindhárom földvárban, de ez az egész őskorban gyakori, így ön-

magában semmi jelentősége sincs. A Zöröghegy I. egyéb leleteinek pontos megfelelőit már nem találjuk a másik kettőn, erre a lelőhelyre általában a díszítelenség a jellemző. A Zöröghegy II. és Kesellőhegy II. azonban még több pontban egyezik egymással. Így turbándíszes behúzott peremű tál és a hornyolós díszítés jelenti azonosságukat, továbbá mindkét helyen megvan a bronzművesség nyoma: a Zöröghegyen egy öntőminta és bronzrög, a Kesellőhegyen egy kis bronzrög alakjában. A Zöröghegy II. feltűnő gazdagságának a hasonlóság szempontjából nincs jelentősége, elvileg a Kesellőhegy II.-n is elképzelhető hasonló gazdag lelőhely, de a nagy kiterjedésű sűrű erdőben ezt még nem sikerült megtalálni.

E három késő bronzkori földvárunk ugyan egykorú, mégis bizonyos időkülönbséget kell feltételeznünk, legalábbis a telepek életének kezdetével kapcsolatban. Ennek megállapítására a régészeti leletanyag nem nyújt elég támpontot, és stratigráfia sem áll rendelkezésünkre, ezért csak topográfiai körülményekből indulhatunk ki.

A Zöröghegy II. és Kesellőhegy II. földvára közel azonos méretű és jellegű minden szempontból. Ami különbség mutatkozik az csak a földrajzi körülmények következménye, mert az őskori földvárak (különösen a nagy méretűek) mindig szorosan alkalmazkodtak a természeti adottságokhoz. Ebben az esetben a Kesellőhegy erősen tagolt domborzata jelent különbséget a Zöröghegyhez képest. A sánc építésének a technikájára csak a Kesellőhegy II. nyújtott adatokat, minden valószínűség szerint azonban a Zöröghegy II.-n is hasonló volt. Utóbbi helyen azonban a talaj nem őrizte meg számunkra a nyomokat, mint ahogyan a Kesellőhegyen is a Csörgő-patak mellett átvágott sáncok sem mutattak semmi szerkezetet. E két nagy földvár leletanyaga is több azonosságot mutat.

A három közül leginkább elkülönül a Zöröghegy I. földvára. Hegynyelven helyezkedik el, a másik kettőnél sokkal kisebb méretű, sánc helyett a hegynyereg átvágásával védekeztek és bizonyos egyezések ellenére a leletanyag is kissé eltérő jellegű.

A fentieket figyelembe véve, elsősorban hipotézis jelleggel, a következőképpen látom a három földvár egymáshoz való viszonyát. Az urnamezős kultúra első telepét a Cuha-patak völgyében a Zöröghegy I. jelentette. Mivel ekkor a népesség még nem nagy számú, elegendőnek látszott ezen a hegynyelven megtelepedni, amit a Zöröghegy fennsíkja felől árkokkal védtek. Ez még erősen emlékeztet az egész bronzkorban leggyakoribb földvartípusra. Az oldalak védelmére nem ismerünk nyomokat. A népesség növekedése azonban idővel szükségessé tette a meredek hegyoldalakon teraszok kialakítását, hogy hely jusson a lakóházaknak. Lehetséges, hogy az oldalakon levő egykori sáncot, vagy árkot ezekkel semmisítették meg. Idővel már a Ny-i oldalon, a Cuha-patak fölérészkedő lankásabb oldalát is felhasználták teraszozásra. Utóbbiak azonban már kiestek a hegynyeregnél kialakított vé-

dővonal hatósugarából, így a telep elvesztette védelmi jellegét. Ezzel egyidejűleg, vagy már ezt megelőzően is, merülhetett fel a szükség nagyobb terület védelmére. Erre a legalkalmasabbnak az ugyanazon a hegyen levő nagy, egyenes fennsík mutatkozott és ekkor épülhetett fel a Zöröghegy II. földvára. Igen valószínű, hogy a Zöröghegy I. telepét sem hagyták fel és nyílt telepként ez is tovább működött. A Kesellőhegy II. földvára a leletanyag szerint egyidős a másik kettővel, mégis feltételezem, hogy ezt a településre kevésbé alkalmas, erős szintkülönbségeket mutató hegyet a népesség további növekedésének a nyomására, valamilyen később vették birtokba.

Ez a folyamat feltűnően nagy népességgyarapodást jelent, ami általános jellemzője ennek a korszaknak. E három késő bronzkori földvár annyira szorosan egymás mellett van, hogy csakis egyazon népcsoporté (törzs?) lehetett. A Kesellő- és Zöröghegy 5–10 km-es körzetében 9 lakótelepet találunk az urnamezős kultúrából és további ötöt, amikről egyelőre csak annyit tudunk, hogy késő bronzkoriak (49. kép). A környék tehát sűrűn betelepült, és ezek a telepek csakis a mi három földvárunkhoz tartozhattak. Talán nem érdektelen az a körülmény, hogy a legközelebb eső nyílt lakótelepek zöme a földvárainktól K-re eső, laposabb területre esik. Ha feltételezzük, hogy a három tárgyalt vár építésére ebből az irányból jöttek a hegyek közé, akkor ez is azt a már kifejtett hipotézist támogatja, amely szerint a Zöröghegy I., majd a Zöröghegy II. felépítését követte a Kesellőhegy II. létrejötte.

Az urnamezős kultúra, illetve csak általánosságban megjelölve, a késő bronzkor lakótelepeinek egy másik csoportosulását a közelben Bakonybél körül találjuk. Itt is van három földvár, a Somhegy, Kispápvár és Bakonyzúcs–Várhegy, egymástól kb. 8–8 km-re (MRT 4, 21–22, 56, 116). Ezeket kutatás még nem történt, jellegük és méretük alapján azonban a legnagyobb valószínűséggel sorolhatjuk be mindhármát a késő bronzkorba, és így ezeket is a közvetlen környezetük központjainak tekinthetjük.

Egy másik települési csoportosulás tapasztalható a Kesellő- és Zöröghegytől É-ra, ÉNy-ra is, Veszprém megye É-i szélén. Ezek sűrűje azonban már 10 km-nél távolabbra esik a Cuha-patak völgyének földváraitól. Veszprém megye Régészeti Topográfiájának leőhelytérképén földvár itt nem szerepel (MRT 4. 2. térkép). Azonban Győr-Sopron megye D-i szélén, közvetlenül az utóbb említett csoportosulás mellett emelkedik Sokorópátka–Harangozóhegy nagy kiterjedésű földvára, amelyet 1955-ben Mithay Sándorral jártunk be (1. még: PATEK 1968, 47, UZSOKI 1969). Kutatás ugyan még itt sem történt, de jellege alapján ebben is késő bronzkori földvárat gyaníthatunk, és ez esetben a Veszprém megye É-i szélén jelentkező késő bronzkori csoportosulásnak ugyancsak megvan a földvárközpontja.

Távolabb, a Balaton-felvidéken a Badacsony, Szent György-hegy, Csobánc és Haláp (MRT 1. 29, 31, 58, 63, 99, 174) magaslatán volt egy-egy jelentős késő bronzkori – urnamezős kultúrába tartozó lakótelep. Ezeknek a védelemre kiválóan alkalmas bazalt hegyeknek a vizsgálata a feltételezhető erődítés szempontjából még várat magára. Maguk a hegyek bővelkednek leletekben, de közvetlen környezetük nem. Ez az első három hegy esetében nyilván a hegyeket körülvevő, egykor vízenyős, településre alkalmatlan terület következménye. Ennek a négy hegynek az egymáshoz való közelsége (alig 2–3 km-re vannak egymástól, a legtávolabbi Haláp is csak 5 km-re esik tőlük) itt is a késő bronzkori népesség egy összetartozó csoportját jelenti. További csoportosulást jelenthet még esetleg a Tátika, bár itt még csak bizonytalan adatokkal rendelkezünk (MRT 1. 179–180) és Vár-völgy (Felsőzsid) -Kislázihegy (DORNYAY–VIGYÁZÓ 1934. 46, 279), ahol az 1957. és 1977. évi terepbejárásomkor végzett felmérés szerint kb. 2 km átmérőjű hatalmas földvár van, D-i végében nagy méretű kőszánc, a felszínen pedig sok késő bronzkori cserép található. Veszprém megyéből végül a Somlóhegyet kell kiemelni, amely ugyancsak jelentős magaslati lakótelep volt a késő bronzkorban és közvetlen környéke is bővelkedik azonos korú lelőhelyekben (MRT 3. 213–214).

Ilyen csoportosulást Magyarország távolabbi vidékeiről is ismerünk, az ezzel egykorú Kyjatice-kultúrából, nevezetesen a Bükk hegységben, ahol két csoportban találunk földvárakat, (KEMENCZEI 1970, 29) továbbá a Börzsöny hegységben, ahol pedig hat nagy kiterjedésű földvár van egymástól 1,5–3,5 km-re és az alattuk elterülő Ipoly-völgy is sűrű lakottságot mutat ebben a korszakban (NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS).

A magaslati, erődített telepek és a körülöttük csoportosuló, alacsonyabban fekvő, azonos korú nyílt telepek kapcsolatára biztos nyomokat nem említhetünk, de ezek összefüggését és egymásra utaltságát (ipari központok – mezőgazdasági jellegű kisebb települések) Patek Erzsébet is feltételezi (PATEK 1968, 17–20). Így értékelhetjük a fentebb említett települési csoportosulásokat a földvárak körül a Bakony, Börzsöny és Bükk hegységben is. Ez általános jelenség Közép-Európában. Bár korban a mi várainknál valamilyen későbbiek, mégis meg kell említeni a Sopron környéki kora vaskori (HC–HD) földvár-csoportosulást is, ugyancsak több azonos korú nyílt teleppel a környéken (PATEK 1976, 22). Hasonló képet kapunk a kora vaskorban eddig legjobban kutatott lausitzi kultúra területén is, ahol a várakat ugyancsak sűrű települési hálózatban, vagy legalábbis annak szélén találjuk, így Csehországban (PLESL 1963), Kelet-Németországban (COBLENZ 1965), Lengyelország területén (RAJEWSKI 1960, GALUSZKA 1963, BUKOWSKI 1974, GEDL 1976, 12, 27). Az, hogy a települési hálózat közepe táján, vagy a szélén, néha pedig akár

több km-re találhatjuk a várakat, elsősorban a földrajzi körülményektől függ. Ugyanis a nagy kiterjedésű erődítésekhez csak megfelelő adottságú hegytetőket tudtak felhasználni, ugyanakkor a nyilvánvalóan mezőgazdasági jellegű nyílt telepek csakis a laposabb területeken találhatták meg az életterüket. Így történt ez a Zörög- és Kesellőhegy esetében is, amelyek ugyancsak 2–3 km-rel távolabb fekszenek a velük egykorú nyílt telepektől.

A Zörög- és Kesellőhegy késő bronzkori földvárjai olyan szorosan vannak egymás mellett (mindössze 600 m felső szélességű völgy választja el őket), amilyenre nem ismerek példát. Egymáshoz közel máshol is találunk azonos korú földvárakat, de a távolság legalább 2–3 km. Magyarországon a Börzsöny hegységben a már említett hat késő bronzkori földvár van egymáshoz közel és említhetem még a Sopron–Várhely (Burgstall) és Károly-magaslat (Várishegy), egymástól 2,5 km-re fekvő kora vaskori erődített telepeit, melyek között még egy harmadik, ma még bizonytalan korú földvár is van a Sánchegyen. Távolabbi vidékekről Kelet-Németországban többek között Meissen és Riesa között az Elba partján találunk egymáshoz közel három késő bronzkori földvárat (COBLENZ 1958), DNy-Lengyelországban pedig Wrocław és Legnica térségében két példát ismerünk erre (GALUSZKA 1963, 514). Érdekes földvár-csoportosulást találunk a szlovákiai Ružomberok feletti Mnich hegyen, ahol szorosan egymás mellett három, 0,39, 0,6 és 10 ha területű hallstattkori földvár van (UHLÁR 1961). Utóbbi helyen a három telep egymáshoz való viszonya még tisztázatlan, de itt is elképzelhető egy ugyanazon korszakon belüli népességnövekedés. Azonos korú várak ilyen közelségből az adott környék magas népsűrűségére következtethetünk.

A korábban még gyakran hangoztatott véleménynyel szemben, a kutatók többsége ma már megegyezik abban, hogy ezeket a nagyméretű és többnyire sűrűn lakott földvárakat nem betörő ellenség hírére építették, hanem belső fejlődés (a népesség növekedése, a termelés, ezen belül elsősorban az ipar fejlődése, vagyonok felhalmozódása, a társadalom osztályokra bomlása, központi hatalmak kialakulása) tette szükségessé kialakításukat.

Rendeltetésüket illetően tehát egy-egy környék (törzs) központját jelentették, amire Magyarországról is láttunk fentebb több példát. Az egyes népcsoportok védekeztek egymás ellen ily módon, még ha egy kultúrába is tartoztak. Azt aligha fogadhatnánk el, hogy pl. a dunántúli urnamezős kultúra, vagy valamivel később északra, a lausitzi kultúra népe az egész elterjedési területére kiterjedő központi hatalom alatt állt volna. Sok kis törzsre oszolva, egy-egy vár körül csoportosultak ezek a telepek, és ezek körzetét, ha nem is határozott körvonalakkal, de ahol a régészeti kutatás már elért egy bizonyos fokot (mint Magyarországon Veszprém megyében), nagyjából megállapít-

hatjuk. Az egyes törzsek egymáshoz való ellenséges, vagy szövetségi kapcsolatairól természetesen semmit sem tudunk.

Veszprém megye a Régészeti Topográfia munkálatai révén jól kutatott területnek tekinthető. A jövőben még előkerülő régészeti leletek lényegében már nem fogják megváltoztatni a települési sűrűségről alkotott képet. Így leszögezhetjük, hogy a most megállapítható késő bronzkori települési csoportokhoz újakat már aligha fognak találni. A köztük mutatkozó üres területek a földműveléshez, állattartáshoz, vadászathoz, gyűjtögetéshez szükséges területeket jelentik, ezek nélkül a megélhetésük már nem lett volna biztosítható.

Ide tartozik a földvárak stratégiai fekvésének a kérdése is. Itt ismét a jobban kutatott kora vaskori példákkal kezdem. A Lippert az Ausztria K-i határvidékén levő késő hallstattkori várakkal kapcsolatban veti el azt a nézetet, amely szerint itt egy nagy védelmi várrendszer lett volna (LIPPERT 1976, 695–696). Werner Coblenz a lausitzi várakkal foglalkozva többször is hangsúlyozza, hogy ezek nem stratégiai fekvésűek, még olyan esetben sem, amikor a lausitzi kultúra elterjedési területének a szélén vannak (pl. Löbau-Schafberg). Nagy kiterjedésük már eleve nem alkalmas katonai feladatokra, egyszerűen a környék központjai és szükség esetén menekülőhelyei is (COBLENZ 1965, 1966, 1974). Ezzel szemben Józef Poulik szerint a lausitzi várak a Velatice–Baierdorf-i kultúra É–ÉNy-i irányú támadásai ellen épültek és a Nitra–Zobor földvára az utóbbi nép számára éppen ehhez a hadművelethez nyújtott jó hátteret (POULIK 1962, 69). Bizonyos esetekben nem lehet tagadni a stratégiai szerepet, így Coblenz is a Cseh-Érchegeység és a keletnémetországi Felső-Lausitz közötti hágók szerepét kiemeli az ottani lausitzi várak esetében (COBLENZ 1963).

Magyarországon Patek Erzsébet foglalkozott ezzel a kérdéssel több ízben is. A legközismertebb Velem, Sághegy, Somlóhegy, Regöly, Lengyel, Nagyberki–Szalacska és Tihany–Óvár földvára alapján úgy látja, hogy az urnamezős kultúra magaslati telepei már kezdetben a főbb kereskedelmi útvonalakhoz alkalmazkodtak, azokat ellenőrizték, jó fekvésüknél fogva messze áttekinthették a környéket (PATEK 1968, 19–21, 24, 45, 46). Ugyanígy a Bükk hegység K-i szélén Szilvásvárad–Töröksánc (Kelemen széke) hasonló korú földvárában is az ott húzódó (feltételezett) É–D irányú fő közlekedési útvonal biztosítását állapítja meg (PATEK 1973). Végül a Sopron melletti kora vaskori földvárakkal kapcsolatban felveti annak a lehetőségét, hogy a közelükben fekvő 'borostyánkő-út' erősen befolyásolhatta ezek kialakulását (PATEK 1975). Itt említem meg Kemencei Tibor futólagos megjegyzését, amely szerint a Nagyberki–Szalacska földvára a Dráva–Száva közéből északra vivő kereskedelmi útvonalakat ellenőrizte (KEMENCZEI 1974, 14).

Az említett földvárakkal kapcsolatban valóban felmerülhet első pillanatban a kereskedelmi útvonalak biztosításának (vagyis a stratégiai fekvésnek) a kérdése. Azonban ha alaposabban megnézzük ezek földrajzi fekvését, legtöbb esetben kétség merül fel, vajon valóban a feltételezett kereskedelmi útvonal vonzotta-e ide a földvárat építő népet és a kérdéses földvár egyáltalán betölthette-e ezt a szerepet? A stratégiai fekvés legfőbb kritériumai az alacsony földrajzi fekvés, a vár lakóinak könnyű mozgási lehetősége és a vár jól védhetősége. Ezeknek a szempontoknak azonban a felsorolt várak nagy része nem felelt meg. Valamennyinek nagy a területe, ami védelmi szempontból feltétlenül hátrányos (erre Coblenz is utal a lausitzi várakkal kapcsolatban, bár azok általában jóval kisebbek, mint a magyarországi késő bronzkoriak és kora vaskoriak). Velem, Sághegy, Somlóhegy és Tihany–Óvár esetében a nagy relatív magasság erősen nehezítette a földvárak lakóinak a mozgását. Az őskori ‚borostyánkő-út’ vonalát pontosan nem ismerjük, de ha elfogadjuk a római út vonalát, amely a feltételezés szerint azt követte, úgy Velem földvára még 5–8 km-rel távolabb, beljebb is van a Kőszegi hegységben. Tihany–Óvár fekvése erősen elszigetelt (különösen ha feltételezzük, hogy a Tihanyi félsziget akkor még sziget volt), a szántódi rév körüli esetleges őskori balatoni átkelőhely aligha lehetett olyan jelentős, hogy ennek biztosítására ilyen nagy méretű földvár keletkezzen. Nagyberki–Szalacska földvára ismét több kilométerre hátra húzódik a Kapos völgyétől. Ugyanezt tapasztalhatjuk a soproni Várhely kora vaskori földvára esetében is, nagy magasságba, mélyen a Soproni hegység belsejébe, az előhegyek mögé húzódik vissza, több kilométerre a ‚borostyánkő-út’ vonalától.

De a többi, kevésbé ismert magyarországi késő bronzkori földvár ugyanezt mutatja. Szilvásvár–Töröksánc igen nagy relatív magasságban, óriási kiterjedéssel aligha ellenőrizhetett egy útvonalat. A Bükk hegység másik két nagyméretű földvára, Bükkszentlászló–Nagysánc és Dédestapolcsány–Verebec tető még rejtettebb fekvésű, ezeknél útvonal még csak fel sem tétélezhető. A Cserhát K-i felében Mátraszöllös–Kerekbikk nagy kiterjedésű földvára (PATAY 1958) ugyancsak rejtett fekvésű, több kilométerre a Zagyva völgyétől. A Börzsöny hegység belső, legmagasabb hegyein hat nagy földvár van egymáshoz közel ebből az időszakból, minden útvonaltól távol, rejtett fekvésben. Sokorópátka–Harangozóhegy ugyancsak félreeső helyen van. De ugyanezt mondhatjuk a Bakony hegység földvárairól is. A példákat Magyarországból is folytathatnánk, nem is említve a sok külföldi analógiát. És itt a Zörög- és Kesellőhegy földváraival zárom a sort, amelyek ugyancsak mélyen a hegyek között, nagy relatív magasságban, rejtett fekvésben vannak, az út ellenőrzés, vagy stratégia szóba sem kerülhet. A két hegy között húzódó keskeny, szakadékos, sziklás Cuha-patak völgyén csak a modern technika volt képes vasutat átvezetni, a kövezett út is csak néhány éve

vezet végig rajta. Őskori állapotában aligha jelentett érdemleges átjárót, 6–8 km-rel keletebbre közlekedésre sokkal alkalmasabb útvonal tétélezhető fel a Dudar-patak bal partján, ahogyan a középkor óta ma is ott vezet a fő közlekedési útvonal.

Az őskorban igazi stratégiáról, hadászati vagy kereskedelmileg fontos útvonal ellenőrzéséről, határvédelemről aligha beszélhetünk. Az elsők, akik ilyeneket létesítettek Magyarország területén, a rómaiak voltak. Nem véletlen, hogy később, a magyarság X–XI. századi várépítészete, amikor a stratégiai szempontok ismét előtérbe kerültek, a rómaiakéhoz hasonló földrajzi helyeket választott magának, majd később, különösen a tatárjárás után, a feudális várak korában, amikor a stratégiai szempontok ismét másodrendűekké váltak, a védett helyek ismét a magasba, rejtett fekvésű hegyek csúcsára, vagy járhatatlan mocsaras helyekre épültek. Ha a késő bronzkori, nagyméretű földvárakkal kapcsolatban a stratégiai és útellenőrzés lehetősége felmerülhet, az a földrajzi körülmények véletlen következménye, mert ennek a gondolata a késő bronzkori várépítészettől merőben idegen.

A várak az egész őskor folyamán szorosan alkalmazkodnak a természeti körülményekhez. A késő bronzkori népeknek nagy kiterjedésű és (legalábbis hegyvidéken) magas fekvésű hegyre volt szükségük, hogy az általuk kívánt erődített telepet felépíthessék. A Bükk hegység fennsíkja az alacsony relatív magasságú belső hegyeivel erre nem volt alkalmas, de a szélén kiugró, erősen tagolt hegyek között már megtalálták a három megfelelőt. A Börzsöny és Bakony hegység sokkal tagoltabb, a belső hegyek mutatkoztak erre alkalmasaknak, tehát ezeket választották. A Balatonfelvidék nagy bazalthegyei (Badacsony, Szent György-hegy, Csobánc, Haláp, Kislázi, távolabb pedig a Somlóhegy, Sághegy) szinte vonzották a késő bronzkori népességet, hogy a nekik szükséges erődített lakótelepet ezek tetejére építsék, e hegyek környékén más lehetőség erre nem is lett volna. Ma még tisztázatlan kérdés, miért is választották mindig a legnehezebben járható, legmagasabb hegyeket, de ebben mindig következetesek voltak, az ‚útvonal’ viszont csak néha és véletlenül húzódott a közelben. Ez lényeges kérdése a késő bronzkor és kora vaskor várépítészetének, mert a telepnek és így a népességnek (törzsnek) a jellegét, életforma-berendezkedését is jelenti. A késő bronzkori földvárak egy-egy kisebb, legfeljebb 10–20 km-es körzet lakosságának állandóan lakott központjai, szükség esetén egyúttal a védelmüket is szolgálta. Amennyiben mégis feltételezzünk egyes esetekben útellenőrzést, azt másodlagos szerepnek kell tekintenünk, a telepek létrejöttének nem ez volt az elsődleges célja.

A késő bronzkori lakótelepek, különösen a nagy kiterjedésű erődítettek, magasra húzódása általános jelenség Közép-Európában. Az addig lakatlan hegyek sok helyen benépesültek. Ez történt a Bakony hegy-

ségben is. A Kesellőhegy I. bronzkori földvárával kapcsolatban már említettem Torma István megállapítását, amely szerint vidékünkön a neolitikum és a középső bronzkor települési szintjének felső határa a tengerszint feletti 300 m-ig, a késő bronzkoré pedig már 400–600 m-ig vonható meg (TORMA 1969). Hasonló eredményre jutottunk a Börzsöny hegység településtörténeti vizsgálatánál, de itt a magasabb hegységhez alkalmazkodván, a legfelső késő bronzkori földvár eléri a 914 m tengerszint feletti magasságot. Ezekkel azonos eredmény várható a Pilis, Mátra és Bükk hegységben is, de ezekben még nem történt ez irányú kutatás.

A telepek magasra húzódásának okát vizsgálva, a kutatók általános véleménye az, hogy az erdők és hegyek csak állattartásra, legeltetésre voltak alkalmasak és ebből következően ez a gazdasági ág lehetett a legjelentősebb ebben a korban. Ez a vélemény azonban mindig csak egy-két mondat erejéig hangzik el, közelebbi vizsgálat nélkül. Pedig két fontos körülmény szól e vélemény ellen. Az egyik maga az erdő, amely a magyarországi hegyekben 400–500 méteren felül már túlnyomórészt bükkös, és minél feljebb megyünk, annál inkább uralkodóvá válik ez a fafajta. A bükkfának pedig a törzse teljesen sima, a lombkorona magasán fenn van, a zárt lombtakaró alatt aljnövényt jóformán semmi sincsen. Erdei legeltetésre legfeljebb az alacsonyabban fekvő, gazdagabb aljnövényzetű tölgy- és cserfa erdők lennének alkalmasak. Az erdei legeltetés azonban minden időben szükségmegoldás volt, az állatok sokkal bővebben megtalálták az élelmet a síkságokon, elsősorban folyók és patakok mentén. Magából a középhegységekre jellemző zárt erdőtakaróból következik a másik körülmény, ami a legeltetés ellen szól, ti. néhány kisebb tisztást kivéve, nincs legelő a középhegységeken. A magyarországi középhegységek 400–1000 m között váltakozó magasságukkal még messze vannak attól, hogy a Kárpátokban vagy az Alpokban közismert havasi legelőkre gondoljunk. Ugyanerre a következtetésre jutott K. Horedt is, a Tuzsád (Erdély) melletti késő bronzkori földvárral kapcsolatban (HORED T 1976. 403). A telepek magasra húzódásának okaiból az állattartást tehát kizárhatjuk.

A viszonylag nagy magasság és gyakran rossz talajadottságok miatt a földművelés alárendeltségére is történik többek részéről következtetés. Ez a vélemény azonban szintén nincs alátámasztva. Már magából a telepek nagy kiterjedéséből és a leletek szerinti nagy népsűrűségéből is jelentős földművelésre kell következtetnünk. Ezt támogatja az Európa-szerte nagy számú késő bronzkori és kora vaskori bronz sarlólelet is. A növényi maradványok, az állatcsontokkal ellentétben, ritkán maradnak fenn, de még így is több magyarországi késő bronzkori és kora vaskori magaslati, erődített telepről ismeretesek. A Zöröghegy II. földvárából búza került elő, további gabona, illetve egyéb természetesen maradványai ismeretesek

még a Sághegyről, Lengyel–Sánchegyről és Sopron–Várhelyről (HARTYÁNYI–NOVÁKI 1975. 20–30). Maga a földművelés természetesen az alacsony fekvésű, nyílt telepek körül történt, hiszen ezeknek éppen ez lehetett a feladatuk (az állattartás mellett). Ez az egymás szükségletét kiegészítő kapcsolat, amelyről már fentebb szó esett, amely az alsó nyílt telepeket és a felső, nagy, erődített várakat összekötötte.

A felső nagy lakótelepek nem is tarthatták fenn magukat az alsó telepek mezőgazdasági termékei nélkül, ugyanakkor az alsó telepek ipari cikkeket kaptak és szükség esetén felmenekülhettek védelemért. Ez a kapcsolat azonban nem egyszerű árucere-forgalomból állt, ennél sokkal mélyebb gyökerei voltak. A két különböző települési szerkezet egy népen belül eleve kizárja annak a lehetőségét, hogy egyenrangúaknak tekintsük őket. Tagolt társadalmi különbségek alakították ki a késő bronzkornak ezt a települési formáját, amelyen belül a várban lakó népességnek legalább is egy részében a vezető réteget kell látnunk, a környező, alacsonyabb fekvésű telepek lakossága pedig ezeknek alávetve, mintegy kiszolgálták, eltartották őket. Ez a folyamat, ha nem is formájában, de lényegét tekintve több más korszakban is megfigyelhető, így a kora bronzkorban (1. Kesellőhegy I. !), középső bronzkorban, majd később a kelta oppidumok körül, a római városok és villák kapcsolatában, végül a feudális várak és jobbágyfalvak viszonyában. Az alsó telepek nemcsak a felsők fenntartását szolgálták, hanem magában a létrehozásukban is tevékenyen részt vettek, és így időben szükségszerűen meg is előzték azokat.

A Kesellőhegy II. a 112,53 ha és a Zöröghegy II. a 102,07 ha területével a késő bronzkori és kora vaskori földvárak között a legnagyobbak között van. Azonban igen nehéz összehasonlítani a Cuha-patak völgyének földvárait a többi magyarországgal. Hazánk területén az őskori (és középkori) földvárak kutatása igen elmaradott. Az egyszerű számbavételük is alig néhány kisebb területen történt meg, a térképezésük pedig még kevesebb eredményt tud felmutatni. Összeállítottam az eddig jól-rosszul felmért késő bronzkori és kora vaskori földvárak hektáradatait (1. táblázat). A

1. táblázat

<i>Bakony hegység és Balaton-felvidék</i>	
Várvölgy – Kislázihegy	150,00 ha ¹
Bakonyszentlászló – Kesellőhegy II.	112,53 ha
Bakonyszentkirály – Zöröghegy II.	102,07 ha
Bakonyszentkirály – Zöröghegy I.	1,52 ha
Tihany – Óvár	28,00 ha ^x
Bakonybél – Somhegy	6,00 ha ^x
Fehérvársurgó – Kisvárhegy	5,54 ha ¹
Bakonyszücs – Várhegy	4,50 ha ^{x1}
Iharkút – Kispápvár	2,50 ha ^{x1}
Ajka – Cservár	1,50 ha
<i>Nyugat-Dunántúl</i>	
Sopron – Várhely (Burgstall)	42,00 ha ^x
Velem – Szent Vid hegy	9,00 ha ^{x1}
Zalaszentiván – Kisfaludihegy	3,50 ha ^{x1}

<i>Dél-Dunántúl</i>	
Pécs–Jakabhegy	40,00 ha ^x
Lengyel–Sánchegy	14,65 ha
Lengyeltóti–Tatárvár	10,00 ha ^{x1}
<i>Börzsöny-hegység</i>	
Hont–Jelenchegy	22,00 ha
Perőcsény–Halyagos	10,16 ha
Nagybörzsöny–Rustok	7,48 ha
Nagybörzsöny–Magyarhegy	5,04 ha
Kemence–Godóvár	3,84 ha
Diósjenő–Pogányvár	2,71 ha
Kemence–Magosfa	2,50 ha
<i>Cserhát és Mátra hegység</i>	
Mátraszöllős–Kerekbikk	90,00 ha ^{x1}
Gyöngyöspata–Várhegy	7,65 ha ²
<i>Bükk hegység</i>	
Dédestapolcsány–Verebectető	80,00 ha ^{x12}
Szilvásvárad–Töröksánc	60,00 ha ²³
Bükkszentlászló–Nagysánc	15,15 ha ²
Sály–Latorvár	3,85 ha ²
Miskolc–Tapolca–Várhegy	3,52 ha ²
<i>Dél-Alföld</i>	
Hódmezővásárhely–Nagyatársánc	255,00 ha ^x

1. táblázat. Az eddig mérnöki szinten, vagy vázlatosan felmért magyarországi késő bronzkori és kora vaskori földvárak hektáradatai (x = csak megközelítően pontos adat, 1 = NOVÁKI GYULA felmérése, 2 = SÁNDORFI GYÖRGY felmérése, 3 = SEITL KORNÉL felmérése alapján).

hektár kiszámításánál legtöbb esetben csak erősen kisebbített közölt térképekre, vagy vázlatos felmérésekre voltam utalva. Bakonyszűcs–Várhegygel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy itt ugyan történt újabban mérnöki szintű térképezés (MRT 4. 56), de erről hiányzik a külső vár, ezért egy korábbi vázlatom alapján számítottam ki a hektárt. A későbbi, alaposabb térképezések az itt közölt számokon bizonyára változtatni fognak, de nagyságrendileg ezek az adatok is jó tájékoztatást nyújtanak. Ez az összeállítás azonban ma még nagyon hiányos, mert nem az összes földvárat tartalmazza, ezeken kívül még sokat ismerünk (pl. Sopron–Károly-magaslat, Oltárc–Várhegy, Lengyeltóti–Tatárvár, Nagyberki–Szalacska, Regöly, Pomáz–Nagycsikóvár, Budapest–Gellérthegy, Benczúr-falva–Majorhegy, Mátraszentimre–Óvár [40 ha körül], Felsőtárkány–Várhegy). A Régészeti Topográfia soron következő kötetei, valamint a későbbi kutatások is sokat fognak még felderíteni. Mindezekről azonban ma még nem rendelkezünk felmérésekkel, így méreteikről fogalmat sem tudunk alkotni magunknak.

Az eddig ismert hektáradatok szerint Hódmezővásárhely–Nagyatársánc (255 ha körül) és Várölgly–Kislázihegy (150 ha) után nagyságrendileg a Cuha-patak völgyének két hatalmas földvéra következnek. E négy legnagyobb földvárhoz még Mátraszöllős–Kerekbikk (90 ha körül, 1976. évi vázlatos felmérés) és Dédestapolcsány–Verebec-tető (80 ha körül, Sándorfi Györggyel együtt, 1977-ben készített előzetes vázlat alapján) csatlakozik a nézetei révén. Alapterületük szerint 80–255 ha között 6,28–60 ha között 2, 10–28 ha között 4, 2,5–10 ha között pedig 14 földvár

mérete ismeretes eddig Magyarországon. Az arányok megváltozhatnak később, de hasonló a helyzet Közép-Európában is (HERRMANN 1969, DEHN 1974) pl. Németország (COBLENZ 1965, 1974), Lengyelország (RAJEWSKI 1963, BUKOWSKI 1974, ŽAKI 1974, CHOCHOROWSKI 1976), Erdély (HORED T 1974) és Szlovénia területén (FREY 1974).

Nincsenek még megbízható adataink arra, a késő bronzkor közelebről melyik periódusában épültek ezek a földvárak. Patek Erzsébet általánosságban megállapítja, hogy a földvárak már a korai periódusban is lakottak voltak és kérdéses, mikor épültek maguk a sánlat alapján) csatlakozik a méretei révén. Alapterületük szerint 80–255 ha között 6, 28–60 ha között 2, 10–28 ha között 4, 2,5–10 ha között pedig 14 földvár mérete ismeretes eddig Magyarországon. Az arányok még változhatnak később, de hasonló a helyzetek (PATEK 1968, 17, 19, 21)? A Cuha-patak völgyének földvárainál fentebb feltételeztem egy sorrendet, aminek támogatására itt még egy adatot említek. Sorrendben a másodiknak feltételezett Zöröghegy II. két sánctárgásánál a töltés alatt semmi cserép sem került elő, csak a felszín alatt csekély mélységben, utóbbiak viszont kronológiai szempontból nem jönnek számításba. Ugyanekkor a Kesellőhegy II. kősánca alatt cserépeket is tartalmazó réteg húzódott. Ebből arra lehet következtetni, hogy a Zöröghegy fennsíkján mindjárt az első időben, amint megindult ott az élet, felépült a sánc, míg a Kesellőhegy II-n csak egy bizonyos idő elteltével. Ez is támogatja a három késő bronzkori földvár feltételezett keletkezési sorrendjét, egyúttal arra is mutat, hogy a Zöröghegyen az urnamezős kultúrának már az első idejében sor került a sánc építésére. Feltételezhető, hogy valamennyi többi, hasonló korú, magaslati telep erődítése a telep életének már az első szakaszában elkészült, hiszen eleve védelmi célból mentek fel a hegyre.

A sánc szerkezete alig árul el valamit. A Kesellőhegy II. földsánacának faszkerkezete a lehető legegyszerűbb típus, amilyenre számtalan példát lehetne felsorolni Európa-szerte a késő bronzkorból vagy kora vaskorból: két, vízszintes fatörzsekből kialakított, függőleges fal közét töltötték meg földdel. Ez önmagában nem korhatározó, mert korábbi és sokkal későbbi, különböző korszakokban is igen gyakori. A kőfal már sokkal ritkább, azonban itt is egyszerűen a felszínen heverő kő készítette a késő bronzkori embert kőfal emelésére. Ez is a Kesellőhegynek csak egy kis területe szorítkozott, mert a sánc többi része (az eddigi eredmények szerint) mind földből készült, faszkerkezettel. A kő nyersanyagként korábbi korszakokban is szerepel a sánokban, mint töltelékanyag. Az eddig ismert legkorábbi közép-európai, rakott kőfalból álló erődítés a szlovákiai Spišsky Stvrctok közelében került elő, a középső bronzkori Otomani-kultúrából (VLADÁR 1973. 283–288), ez azonban egyedi eset. Általános elterjedése a késő bronzkorban kezdődik (ŠOLLE 1952, HERRMANN 1966, PETERS 1970, 136–139), majd a kora vaskorban egyre gyakoribb (DEHN 1952, KIMMIG 1956, DUŠEK 1968, FREY

1974). Ebből a szempontból tekintve Magyarország eddig ismert legkorábbi, de még kötőanyag nélküli rakott kőfalát látjuk a Kesellőhegyen. A későbbi kutatások bizonyára máshol is fognak hasonlót eredményezni, mert kőszánc több helyen látszik már a felszínen is (pl. Kislázihegy, Somhegy, Kerekbikk). Az pedig, hogy a Kesellőhegy II-n a sánc 100 méteren belül két különböző, kő- illetve faszerkezetet mutat, és utóbbi sem teljesen egységes, jól példázza azt a sokak által megállapított tény, hogy az őskorban az építkezés terén mennyire a természeti adottságokhoz, a helyszínen található nyersanyagokhoz alkalmazkodtak és ezért gyakran még ugyanazt a sáncot sem építették végig egyazon szerkezettel. Pl. Sopron–Várhely sánca, ahány átvágás készült, annyiféle szerkezetet mutat (PATEK 1976, 22, 1977, 150, 153).

A Kesellőhegy II. D-i kapuja alatt a hegynyergén kb. 60 m hosszú, 3 m széles, 6–8 m magas mesterséges töltés vezet át. Legközelebb Várvölgy–Kislázihegyen találunk hasonlót, ahol a D-i nagy kőszáncsal kialakított kapuhoz 62 m hosszú, 12 m széles, 4–5 m magas töltés vezet át a hegynyergén.

A Kesellőhegy II. és Zöröghegy II. óriási területéhez képest a belső részeken végzett ásások igen keveset jelentenek a telepek megismeréséhez. A Kesellőhegyen néhány kisebb tüzelés nyoma került elő, de ház egyikén sem bontakozott ki. A Zöröghegy II. ÉK-i szélén talált cölöplyukak rendeltetését nem sikerült tisztázni, ehhez nagyobb felület feltárása lett volna szükséges. Utóbbi hely gazdag leletanyaga mindenesetre azt mutatja, hogy ezen a környéken a településnek legalábbis egyik legsűrűbben lakott része volt. A belső területen, több helyen ásott árkok viszont semmit sem eredményeztek, legfeljebb egy-két cseréptöredéket. Ugyanezt tapasztaltuk a Kesellőhegy II-n is. Az 1. munkahely sáncában és mellette viszonylag sok edénytöredék volt, amelyek csakis a közvetlen közelből kerülhettek oda, míg a belső területen ásott kutatóárkok ehhez képest általában jóval kevesebb cserepet eredményeztek. Ebből arra következtethetünk, hogy a lakótelepeknek inkább a sánc melletti szélét lakták, a belső területeket pedig kevésbé. Ez általános jelenség a késő bronzkori és kora vaskori nagyméretű földváraknál. Ezt állapították meg pl. Közép-Németországban Göttingen környékén (PETERS 1970, 136–139), DK-Németországban (COBLENZ 1967, 208–210), Lengyelországban (GEDL 1976, 17). Az óriási méretű váraknál ez érthető, hiszen ekkora kiterjedésben nem is képzelhető a teljes betelepültség. A házaktól mentes területek – amint erre többen is rámutatnak – szolgálhatott veszély esetén a beözönlő közeli lakosság és állatállomány befogadására, de valószínű, hogy kisebb földművelés és takarmánytermesztés is folyt rajtuk.

A Zöröghegy I. teraszait a meredek hegyoldal miatt kellett kialakítani a lakóházak számára, erre sok példát említhetnénk. Magyarországon hasonló korból a Börzsöny hegységben a Rustok, Magyarhegy és Po-

gányvár, a Bükk hegységben Dédestapolcsány–Verebec-tető, Ny-Magyarországon pedig Velem–Szent Vid-hegyen találunk mesterséges teraszokat. A kora vaskorból Sopron–Károly-magaslat ÉK-i oldalában húzódo teraszait említem.

A lakótelepek vízellátásának a kérdése valamennyi őskori földvárnál felmerül, különösen a magas fekvésű, nagyméretű késő bronzkori és kora vaskoriaknál. A nagyszámú lakosságnak vízre volt szüksége, de ennek megoldása legtöbb helyen tisztázatlan marad. A legtöbb esetben a telepen belül forrás nincs, jelenlegi ismereteink szerint csakis a hegyek lábánál fakadó forrásokból, vagy az ott folyó patakokból nyerhették a vizet. Ezt látjuk a Zöröghegy I. és II. földváránál. Ennél sokkal jobb helyzetben volt a Kesellőhegy II. földvárának a lakossága, mert a sánc mögött, mélyen a belső területen folyik a mindig bővizű Csörgőkút forrásának vize, sőt a forrás előtt kisebb vízgyűjtő tavat is találunk, mesterséges töltés elmosódott nyomaival. Hasonló körülmények vannak Várvölgy–Kislázihegy fennsíkján is, ahol ugyan forrás nincs, de a nagy D-i kaputól ÉK-re, kb. 200 m-re, a belső területen nagyobb tó kiszáradt nyomait találjuk. Ugyanezen telep további részein még három vízenyos rétet találunk, amelyek egykor talán vizet is adtak. Pécs–Jakabhegyen is találunk egy mesterségesen kiképzett tavat, de az itt később felépült középkori kolostor miatt nem tudjuk, mennyiben köthető az őskorhoz. Mátraszöllös–Kerekbikk földvárában a sáncban belül, a telep Ny-i szélé közelében kb. 100 m hosszú tó van ma is, ennek ÉK-i oldalán 40–50 m hosszúságban a mesterséges töltés ma is jól látszik. A telep legmélyebb részén, a DK-i szélén a sáncban belül ma egy kút áll, lehetséges, hogy az őskorban is víznyerő hely volt itt. Két forrás Szilvásvárad–Töröksánc belső területén is van. Mesterséges ciszterna feltárására egy közeli példát említek, a kora vaskor késői szakaszába tartozó Smolenice–Molpír (Szlovákia) földvárában 5,7 x 5,7 méteres, 1,6 m mély, sziklába vájt vízgyűjtőt (DUŠEK 1974, 144).

A Zöröghegy és Kesellőhegy késő bronzkori népességének temetőjét nem ismerjük. A Zöröghegy DK-i oldalán két csoportban 13, illetve 2 sírhalmot ismerünk. Az előzők közül a múlt században többet feltártak, de a leletek elkallódtak, így pontos korukat nem ismerjük. 12 sírhalom a szemközti Várbükk nevű hegy aljában is van. A Kesellőhegytől É-ra 2,5 km-re egy, DNy-ra pedig, hasonló távolságra, 15 sírhalom van, egyiknek sem ismerjük a korát. Távolságban, a Bakony hegység számos pontján ismeretesek még sírhalmok. Patek Erzsébet néhány korábbi és néhány újabb ásatás alapján, az egész Dunántúlra értelmezve, megállapítja, hogy az urnamezős kultúrán belül valamennyi a BD–HA₁ korszakba tartozik, utána csak a sírhalom nélküli égetéses temetkezést találjuk, bár éppen a Bakony közeli területén, Zirc–Felsőtündérmajor és Alsómajor mellett még a HA-ban is dívott a halomsíros temetkezés (PATEK 1968. 81–83, 1970).

A Cuha-patak völgyének lakótelepei a HA₂–HB periódushoz tartoznak, így a hozzájuk tartozó temetők, amelyeket ma még nem ismerünk, bizonyára lapos, égetéses sírokból állanak. Mivel azonban a közelben HA-kori sírhalmok is ismeretesek, nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a Zöröghegy és Kesellőhegy közvetlen környékén található sírhalmokat a hegytetőkön lévő telepek korai periódusának lakói emelték. Erre azonban a sírhalmok feltárása adja meg majd a feleletet.

A Kesellőhegy II. és Zöröghegy I–II. földvárai megszűnésének okát nem ismerjük, csak annyi bizonyos, hogy fennállásuk az urnamezős kultúra végével megszűnik, a HC periódust már nem érik meg. Nemcsak ezek a földvárak, de az egész Bakony vidéke elnéptelenedik a kora vaskorban (TORMA 1969. 80). Ugyanakkor az ország más területein virágzó életet találunk a kora vaskorban is. A késő bronzkor sok erődített lakótelepén tovább folyik az élet (néhol esetleg megszakítással), így Velem, Sághegy, Somlóhegy, Pécs–Jakabhegy, Budapest–Gellérthegy földvárán (PATEK 1976. 1. kép). Ha a most felsorolt lelőhelyeket áttekintjük, úgy tűnik, hogy ezek valamivel kevésbé rejtett fekvésűek, mint pl. a Cuha-patak völgyének földvárai. Lehetséges, hogy a kora vaskorban valóban egyre inkább szerepet kap a kereskedelem és elsősorban az ezek közelében lévők lesznek jelentősek, szemben sok késő bronzkori, rejtett fekvésűvel, amelyek ekkor kihálnak. Arra a kérdésre, hogy a késő bronzkor sok földvára, köztük a Kesellőhegy és Zöröghegy fennsíkján található három földvár is, háború következtében, vagy a gazdasági és társadalmi fejlődés kívánta békés elköltözködés révén vált-e lakatlanná, ma még nem felelhetünk.

Utóbbi kérdéssel kapcsolatban nem érdektelen utalni arra a Közép-Európára vonatkozó megállapításra, hogy a kora vaskori várak általában kisebbek, mint a késő bronzkoriak (HERRMANN 1969, 89). Ez különösen a kora vaskor végére érvényes, pl. a morvatországi Horákov-kultúra területén (PODBORSKY 1974), vagy DNy-Németországban (SCHINDLER 1974). Lengyelországban a lausitzi kultúra vége felé a

viszonylag már amúgy is kisebb várakat még kisebbek váltják fel (HERRMANN 1969, 81, RAJEWSKI 1974, 430), Sziléziában pedig a HD-ben már a várakat is elhagyják és kisebb, nyílt telepekbe költözködnek (WOZNIAK 1971). Magyarország területén ebben a kérdésben ma még nehéz állást foglalni, a kutatás hiányossága miatt. A két legnagyobb kora vaskori földvár, Sopron–Várhely és Pécs–Jakabhegy, bár ugyancsak hatalmas méretűek, mégis messze elmaradnak a legnagyobb késő bronzkoriak mögött. Ugyanakkor viszont a késő bronzkorban sok a kisebb területű is (2,5–10 ha), amelyeket pedig eddig a kora vaskorból nem ismerünk. A földvárak alapterületét elsősorban az adott társadalom igénye szabja meg, mert a neki megfelelő hegyet választotta magának. De erősen befolyásolta ezt a földrajzi adottság is. Amelyik hegytetőn földvárat emeltek, azt a védelem érdekében teljesen a peremig kiterjesztették. Így tapasztaljuk ezt a legnagyobb méretűeknél is. A Zöröghegy, Kesellőhegy, Kislázihegy, Kerekbikk esetében adott volt az óriási terület. De már a Somhegyen, a Bakony-szűcs–Várhegyen, Kispápváron, a Tihany–Óváron stb., nagyobb földvárat nem is lehetett volna kialakítani. Talán ezért látjuk azt, hogy egy-egy óriási földvár körül messze nem találunk másik azonos korú földvárat, a kisebbek viszont többnyire csoportosan és néha egészen közel vannak egymáshoz. A Bakony hegységben a Somhegy, Várhegy, Kispápvár viszonylag közel vannak egymáshoz. A Börzsönyben Hont–Jelenhegy óriási földvára egyedül áll messze környéken, de a többi hat kisebb vár már szorosan egymás mellett van. A Bükk hegységben is a Töröksánc, Verebce-tető és Nagysánc nagyméretű földvára messze környéken egyedüliek.

A magyarországi késő bronzkori és kora vaskori földvárakkal kapcsolatban több kérdést áttekinttünk, de megnyugtató feleletet kevés esetben sikerült kapni. Az őskornak ezeket a monumentális emlékeit csak módszeres felkutatásuk, térképezésük és minél nagyobb felületen történő ásatásuk révén ismerhetnénk meg közelebbről.

KÖZÉPKOR

Kesellőhegy III.

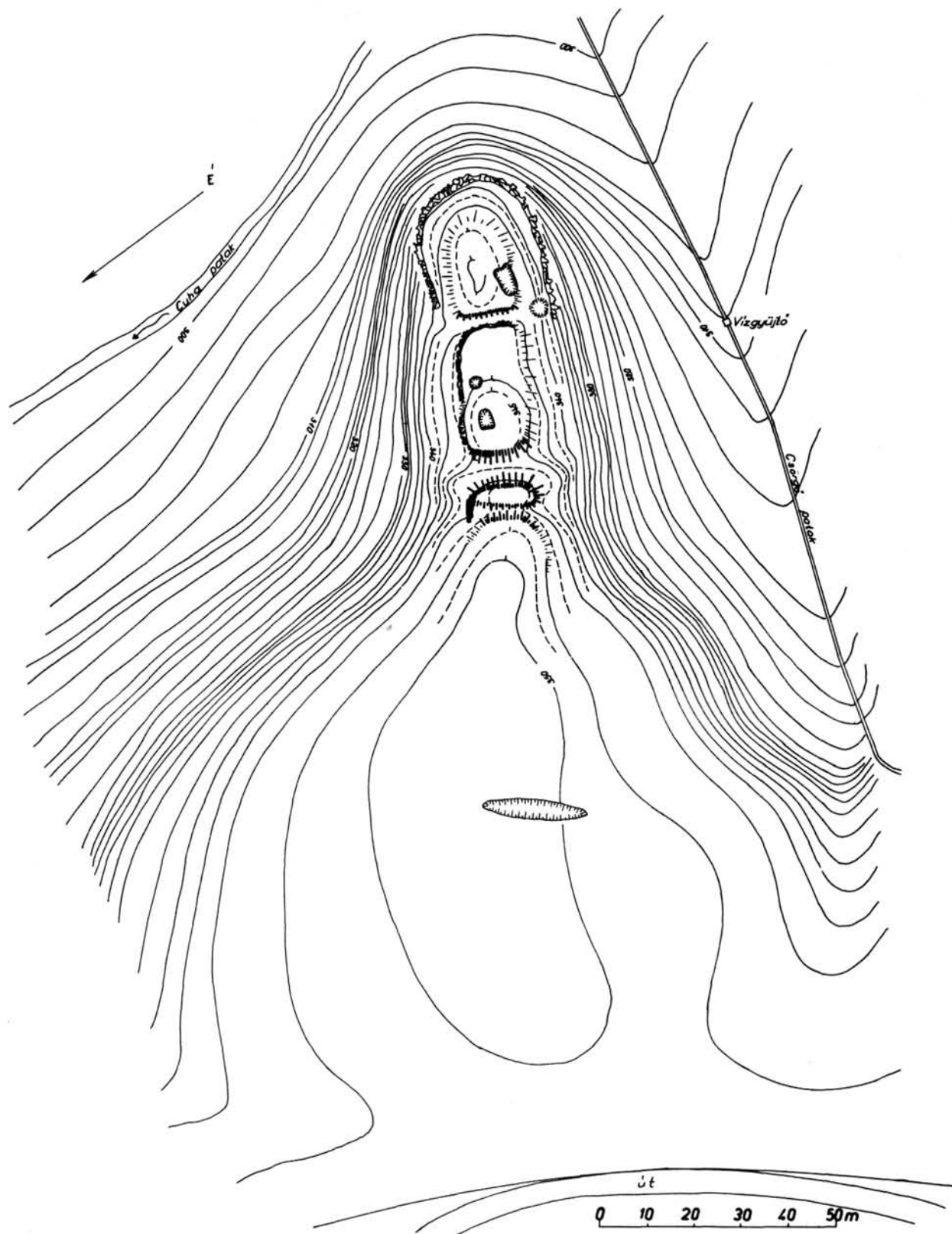
A Kesellőhegy ÉK-i oldalából a Cuha-patak völgye fölé meredek, részben függőleges oldalú sziklafok ugrik ki. Egész területe a nagy késő bronzkori sáncon kívül esik. A kezdetben széles, vízszintes hegynyúlvány enyhe lejtőben folytatódik, erősen összekekenyedik és a legvége sziklás oldalban szakad le. A D-felőli mellékvölgyben a Csörgő-patak zuhog alá meredek, sziklás medrben.

A Kesellőhegy fennsíkja felől három mesterséges árok védi a vár területét (12. kép Kesellőhegy III., 50. kép). A két külső szorosan egymás mellett húzódik, közülük a külső egészen kis méretű, a befelé eső azonban 12 m átmérőjű. E két árok védte az elővárat, amelynek hossza 23 m, szélessége nem határozható meg pontosan, kb. 14 m, területe 0,031 ha körül.

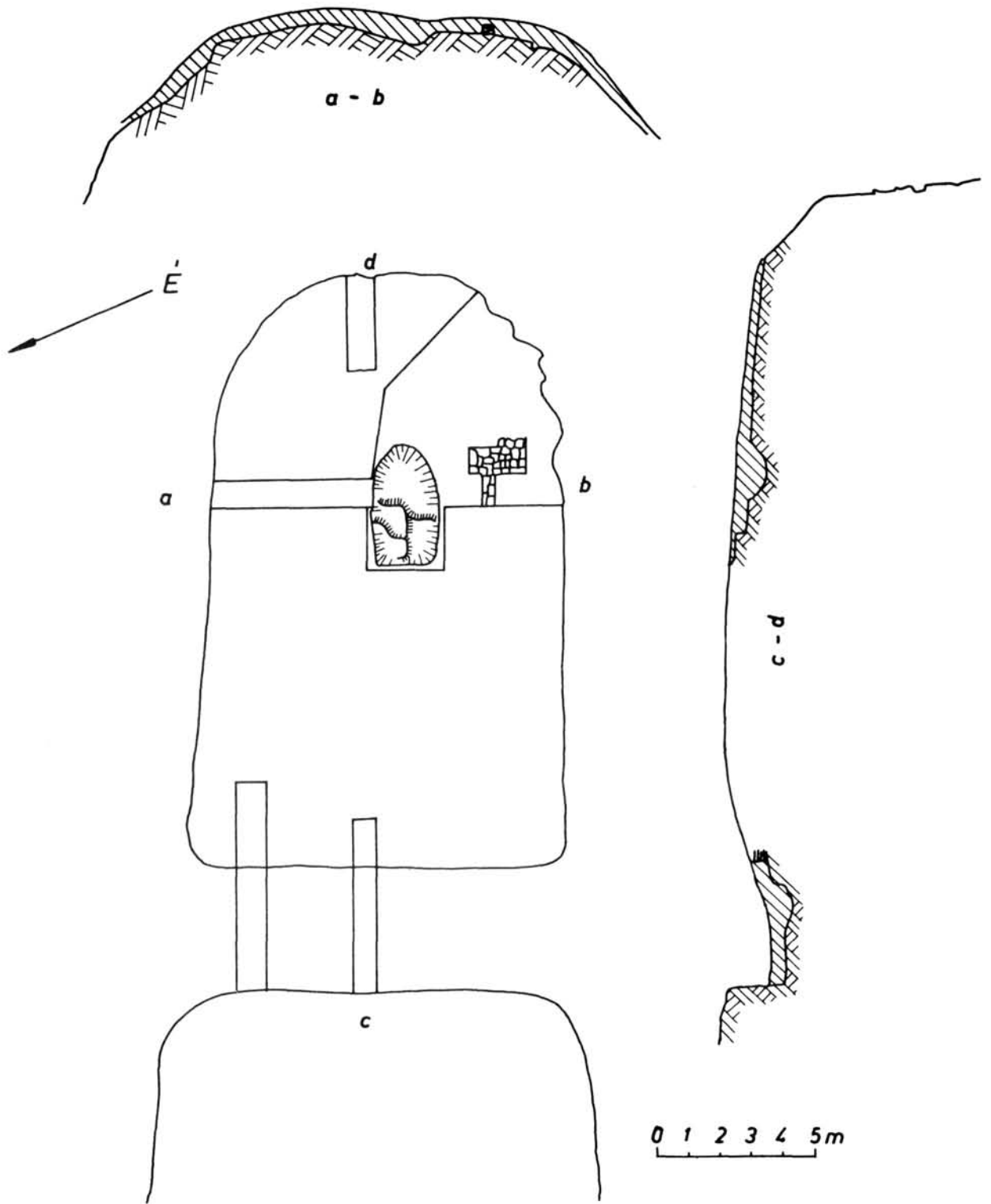
li. A harmadik árok már magát a belső várat védi, külső oldalát a sziklába vajták bele, szélessége 4–4,5 m. A belső vár széle legtöbb helyen éles perem nélkül hajlik le, ezért ez sem mérhető pontosan, hossza kb. 19–20, szélessége 12–13 m, területe kb. 0,022 ha. Az alatta kanyargó Cuha-patak fölötti relatív magassága kb. 40 m.

Az ásatás eredményei

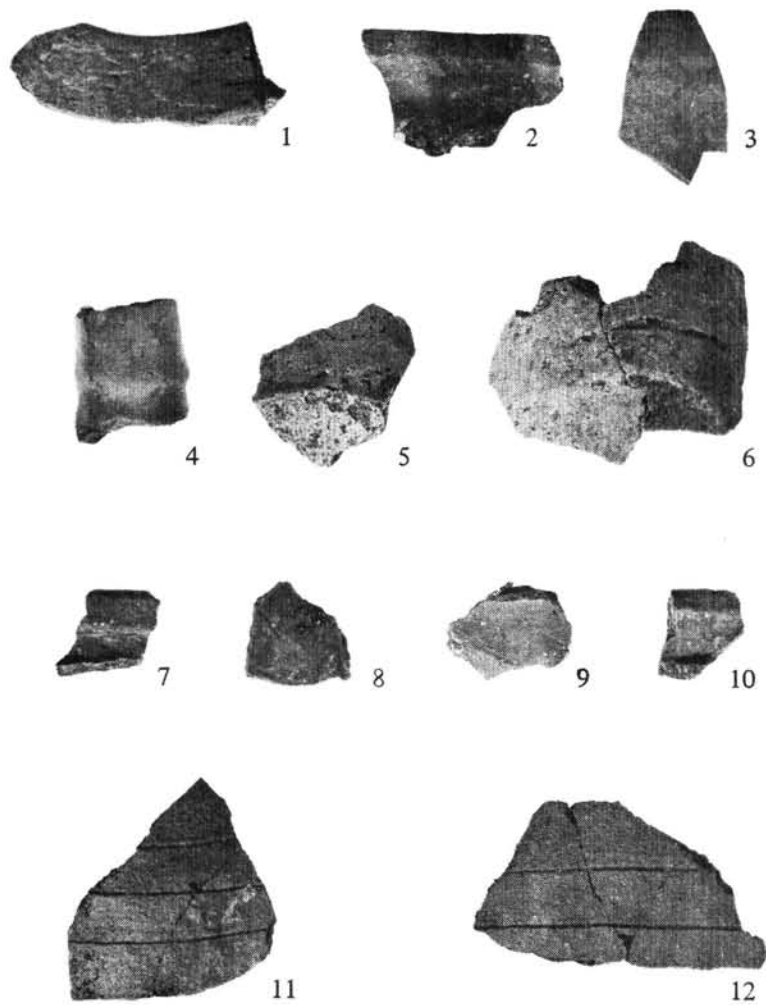
Két kutatóárral vágtuk át a belső árkot (51. kép). Külső oldalát a természetes sziklába vágott függőleges oldal képezte, belső oldalán pedig habarcsos falmaradványt tártunk fel. A fal megmaradt magassá-

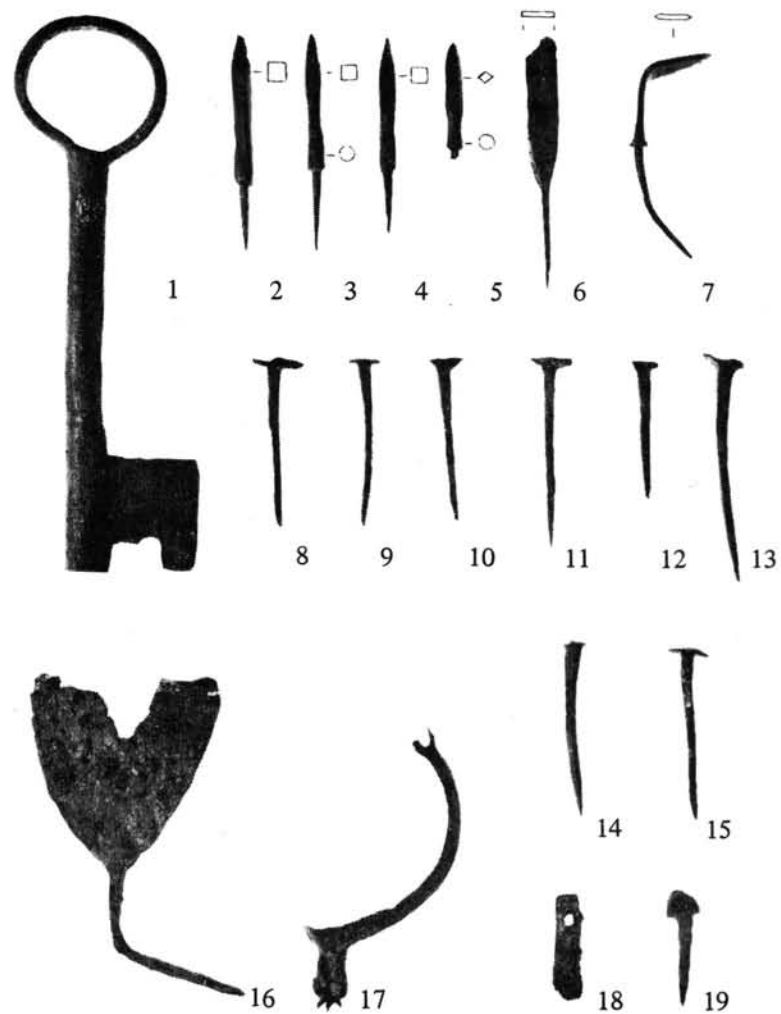
50. Kesellőhegy III. földvára. FARKAS IMRE felmérése.
 Abb. 50. Kesellő-Berg. Erdfeste III. Abmessung von IMRE
 FARKAS.

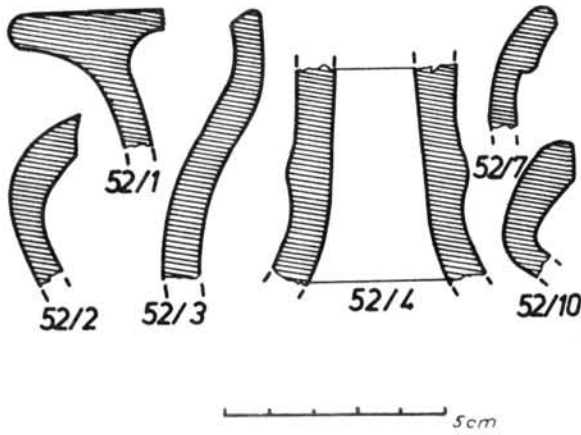
51. Kesellőhegy III. A kutatóárkok.
 Abb. 51. Kesellő-Berg III. Forschungsgraben.

52. Kesellőhegy III. Középkori edénytöredékek.
 Abb. 52. Kesellő-Berg III. Geschirrscherben aus dem Mittelalter.

53. Kesellőhegy III. Középkori vastárgyak.
 Abb. 53. Kesellő-Berg III. Eisengegenstände aus dem Mittelalter.

54. Kesellőhegy III. Középkori edénytöredékek profiljai (l. az 52. képet).

Abb. 54. Kesellő-Berg III. Profile von Geschirrscherben aus dem Mittelalter (siehe Abb. 52).

55. Kesellőhegy III. Ezüst gyűrű a XIII–XIV. századból.
Abb. 55. Kesellő-Berg III. Silberner Ring aus dem 13.–14. Jh.

ga 60, vastagsága 80–90 cm, közvetlenül a sziklás talajra építették. A fal felszín fölé emelkedő részére semmi adatot sem kaptunk. Az árok alja egyenes, a kemény sziklába vájták bele, szélessége 4,00, a mai felszínhez mért mélysége 1,50 m. Az árok DNy-i végében mély gödör van, valószínűleg karsztos eredetű beszakadás.

A belső vár területének DK-i felét majdnem teljesen feltártuk. Középen gödör bontakozott ki, megközelítően kerek alaprajzú, átmérője 2,00, mélysége 0,95 m. ÉNy-i oldalához három lépcsőfok csatlakozott, a természetes sziklába elnagyolva belevágva. A vár D-i szélén kétszer derékszögben megtörő fal kis részlete került elő, de csak kötőanyag nélkül egymásra rakott 2–3 sor kőből állt. A többi feltárt részen 20–30 cm után már az érintetlen sima szikla következett, ebben a vékony földrétegben pedig semmi sem volt megfigyelhető. A belső vár Ny-i sarkában a felszínen egy nagyobb, újkori bolygatás gödre látszik. A fel nem tárt terület többi részén is több újkori beásás nyoma állapítható meg.

A belső vár feltárt részeiből viszonylag sok lelet került elő. Edénytöredék mindenhol volt, középen

56. Kesellőhegy III. A középkori vár vízgyűjtője a Csörgő-patak medrében.

Abb. 56. Kesellő-Berg III. Zisterne der mittelalterlichen Feste im Bett des Csörgő-Baches.

nyílhegyek, az árokban pedig pecsétgyűrű, vaskulcs, sarkantyú, és ugyancsak nyílhegyek voltak még (52–55. kép). Sem kő, sem faépítménynek nem találtuk nyomát, aminek elsősorban a rendkívül vékony földréteg lehet az oka. A közepén előkerült gödör pincehelyiség lehetett a teljesen elpusztult épület alatt. Az épületek nyomtalan eltűnésének Mihály István ásatása is oka lehetett, aki „hosszabb ásatást” és „egy nagy kőhalmaz legurítgatását” említi. A vár területe annyira kicsi, hogy a maradványok ily módon történt eltűntetése elképzelhető.

Az elővár DK-i részében kettő, az ÉNy-i részében egy kutatóárkot ástunk. 15–20 cm után itt is az érintetlen sima szikla következett. Épületnek nem találtuk nyomát, egyetlen régészeti leletet sem találtunk. Két gödör látszik a felszínen, ezek közül a Ny-ra eső újkori bolygatásból származik, a másik természetes, karsztos beszakadásnak látszik. Az elővár ÉK-i széle alatt természetes sziklaeresz van, kis árokkal ezt is megvizsgáltuk, belső magassága mindössze 60–70 cm-nek bizonyult.

A legkülső ároktól 60 m-re, a hegynyúlvány kiszélesedő részén 22 m hosszú, 3–4 m széles árok húzó-

dik, mélysége nem éri el az 1 m-t sem. Keskeny kutatóárokkal vágtuk át, a metszet szerint alig valamivel volt mélyebb. Nem tartozott a vár védővonalaihoz, amit már az árok rövidsége is kizár. A kutatóárkunkba, az árok ÉNy-i oldalában 60 cm mélyen egy mészegető kemence alaprajza bontakozott ki: körte alakú volt, hossza 125, szélessége 140 cm, a föld 25 cm-re volt vörösre kiégve körülötte. Belső oldalát kiégett agyagtapasztás borította, felső része teljesen hiányzott. Kormeghatározó lelet nem került elő.

Az elővárral egy vonalban, kb. 30 m-rel alacsonyabb szinten 93 x 75 cm nagyságú, négyszögletes vízgyűjtő medence maradványa található a Csörgőpatak sziklamedrébe bevájva, részben 5–10 cm magas, habarcsos peremmel kerítve. A teljesen eliszaposodott, fatörmelékkal megtelt medencét kitisztítottuk, de korhatározó lelet itt sem került elő. A legkézenfekvőbb, hogy a magasabban eredő, mindig bővizű Csörgőkút forrásának vizét a középkori vár lakói gyűjtötték itt össze. Ez az egyetlen víznyerő hely a vár közelében (56. kép).

Időrend

A várra vonatkozó oklevél nincs, a korszak megállapításában csakis a régészeti leletekre támaszkodhatunk. Valamennyi lelet a belső vár területéről, illetve annak árkából került elő. Rétegek nem alakultak ki, maga a kultúrreteg is rendkívül vékony volt, ezért a leletekkel együttesen foglalkozom.

Az edénytöredékek közül a legjellemzőbb egy szürke cserépüst peremtöredéke (52. kép 1, 54. kép 52/1). A cserépüstök a X–XIII. század legjellemzőbb darabjai közé számítanak, ezután teljesen eltűnnek. A mi példányunk a késői típusok közé tartozik (FODOR 1975, 6–7. kép), így a XIII. századba sorolhatjuk. Két oldaltöredék csigavonalas bekarcolása (52. kép 11, 12) ugyancsak Árpád-kori, bár néha átmennek a XIV. századba is. Buda-várpalotai (HOLL 1963, 1–11. és 66–69. kép), valamint hajdúszoboszlói és nagytarcsai analógiák (PARÁDI 1963, 223, 224, 2. kép 4, 7, 16. kép 4) a XIII. század első felébe helyezik a kesellőhegyieket. Hasonló korú, egy hullámos vonalú palack nyaktöredéke (52. kép 4, 54. kép 52/4), több hasonló budai (HOLL 1963, 68. kép 1–3) és soproni példány alapján (HOLL 1973, 26. kép 20), akárcsak egy hullámosan kivastagodó peremtöredék is (52. kép 7, 54. kép 52/7), ugyancsak soproni analógiák segítségével (HOLL 1973, 25. kép 9, 26. kép 4, 5 stb., 27. kép 1). Két hullámvonalas díszítésű edénytöredék (52. kép 8, 9) korai időkre vall, de ezúttal a XII–XIII. század már egyre ritkább példányai közé számítanak. A többi egyszerűbb edénytöredék (52. kép 2, 3, 5, 6, 10, 54. kép 52/2, 3, 10) sem mond ellent az eddig meghatározott időszaknak. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a kerámialeletek részben visszanyúlhatnak a XII. századba, de elsősorban a XIII. századra jellemzőek.

A vasleletek között a legérdekesebb egy kulcs, amely a várárokban került elő (53. kép 1). Az egészet egy lemezből alakították ki, szára hengeres alakúra összehajlítva, belül üreges. Fülét a lemez végén hosszúságú, keskeny nyúlványból alakították ki, vége behajlik az üreges szár végébe és ott szegeccsel hozzáerősítették. Hossza 19,7, a fül átmérője 5,5 cm. Ez a típus már a XII. században is gyakori, de hasonló a XIII. századból is ismert (TEMESVÁRY 1960, 200, 49. kép 1–13, 50. kép 1). Holl Imre szíves közlése szerint a kőszegi vár 1962. évi ásatásánál a XIII. századi 4. rétegben is került elő ilyen típusú kulcs. A másik jellemző leletünk egy sarkantyú, forgó taréjjal (53. kép 17). A merev, gombos túska az Árpád-kor korai szakaszát jelenti, majd a XIII. század 2. felében a mi példányunkhoz hasonló forgó taréj kezd elterjedni (KALMÁR 1971, 360).

7 db nyílhegy is előkerült. Közülük négy azonos típusú (53. kép 2–5), négyzet, kör vagy rombusz keresztmetszettel. A három ép példány hossza 7,05–7,70 cm között változik, a töredékes darab 3,90 cm hosszú. Két nyílhegy (53. kép 6–7) lapos, az ép darab hossza 9,2 cm. Mindkét nyílhegytípus hosszú életű, korukat a többi lelet alapján a XIII. századba sorolhatjuk. Utolsó nyílhegyünk a ritkábban előforduló villás típus képviselője (53. kép 16), meggömbült szára nélkül mért hossza 7,5, szélessége 7,15 cm. Évszázadokon át használták, már a X. századból is ismert (NYÁRY 1904, 61, NAGY 1968, XII. t. 2), a Kesellőhegy példányát azonban a többi lelet alapján a XIII. századba keltezhetjük. A többi vaslelet: szegek és egy átylukasztott kis pánt (53. kép 8–15, 18, 19) önmagukban nem korhatározók. A vasleletekről összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a XII., még inkább a XIII. században készültek.

Végül egy gyűrűt ismertettek, amelyet ugyancsak a várárokban találtunk (55. kép). Leírását Kolba Judit véleménye alapján az alábbiakban adom: anyaga ezüst, két vége a gyűrűfej alatt laposra elkalapálva, forrasztott. A kerek gyűrűfej az átlagosnál vastagabb lemezből készült. Szélén vésett körvonal keretezi, a középső mezőn két vésett madár (?) között kétoldalt tuskés ágak (?) és két vésett csillag. Az ágakat hullámvány hálódísz tölti ki. A gyűrűfej pereme csorba. Heraldikailag nem értelmezhető, valószínűleg családjegyet utánoz. A gyűrűfej átmérője 2 x 1,9 cm, a pánt átmérője 2,3 cm. Pontos analógiáját nem találtam, de hasonló díszítésűeket több helyről is közölnek. A legjobban keltezhető gyűrűk pénzzel kerültek elő. Az egyik Oros (Szabolcs-Szatmár m.) határából ismeretes, a pénzek alapján 1240 körül rejtették el. A gyűrűfej négy rovátkolt kis körrel díszített, kivételében emlékeztet a Kesellőhegy gyűrűjének díszítési stílusára (PARÁDI 1975, 14. kép 2). Geszti (Somogy m.) mellett a XIV. századba keltezhető gyűrű került elő, ezen apró vonalakkal ábrázolt stilizált állatalakot találhatunk (PARÁDI 1975, 16. kép 3). Körmenről ugyancsak XIV. századi gyűrűkön találkozhatunk a

keselőhegyihez hasonló díszítéssel, köztük az egyik madáralakot ábrázol (VATTAI 1956, 68–69, X. t. 2, 7). Az Alföldről is több, XIV. századi, hasonló gyűrűt ismerünk, amelyek hasonlítanak a mi példányunkhoz, bár kormeghatározásuk nincs közelebből alátámasztva (SZABÓ 1938, 52–54, 282, 293, 294. kép). Ugyancsak az Alföldről, Kelébiáról emlétek még egy XIV. századi kincsleletet, amelyben egy gyűrű és egy fülbevaló díszítése emlékeztet erősen stílusában a keselőhegyire (TÓTH 1972, 2, 10. kép). A felsorolt analógiák alapján a gyűrűnk származhat a XIII. századból, de legnagyobb valószínűséggel inkább a XIV. századba keltezhetjük.

A Keselőhegy III. kis vára, a leletek alapján a XIII. században épülhetett. Utolsó periódusára a gyűrű utal, amely eszerint átnyúlt a XIV. századba. Ennél későbbi leletek nem ismeretesek a vár területéről.

A vár rendeltetése

A vámak csak a belső, kisebb részét lakták, ennek épületére azonban semmi nyom sem maradt fenn. De nem is maradhatott, mert 20–30 cm után mindenhol a sima szikla következett. Középen egy kis mélyedés pincére vall. Az árok belső oldalán habarcsos várfal emelkedett, a belső területen azonban még apró törmelék alakjában sem maradt nyoma habarcsos falnak. A belső épület csakis fából épülhetett és mivel a külső vár kb. 2 méterrel magasabban fekszik, a vár előtere pedig további emelkedést jelent, a terep áttekintése és a védelem érdekében csakis toronyra gondolhatunk, amely középen, a pincemélyedés felett állt.

A vár rendeltetésére megoldást keresve, el kell vetnünk mint lehetőséget, hogy valamely birtok központja volt. A várak általában ezt a szerepet is betöltötték, de jelen esetben a feltűnően kis méret még egy kisebb birtokhoz is kevés lett volna. De ez nem valószínű már csak azért sem, mert a messze környék az egész középkor folyamán a cseszneki várbirtokhoz tartozott (ÉRI 1969, 8. kép), annak központja pedig a közismert cseszneki vár volt, a mi kis várunktól lég-távolságban alig 4 km-re, a Zöröghegy túlsó aljában. A Keselőhegy kis vára bizonyára szoros összefüggésben állt a szomszédos nagy várral.

Csesznek várának első említése 1300-ból ismeretes, de már a XIII. század 2. felében felépült, amikor a korábbi bakonyi erdőispánság nagy összefüggő terü-

letű birtoka átkerült magánkézbe. Ennek birtokközpontját képezte a vár, egyúttal a Veszprém–Győr közötti útvonalat is kézben tartotta. 1326-tól királyi birtok, majd 1392-től ismét magánkézben találjuk. Pámer Nóra ásatása alapján tudjuk, hogy az első vár a XIII–XIV. század fordulóján körül megszűnik, és a XIV. század elején az új vár felépítésénél a korábbi falaknak még az alapjait sem használják fel (MRT 4. 74–75, PÁMER 1975, FÜGEDI 1977, 117).

A fentiek szerint a cseszneki vár első korszaka a XIII. század 2. felében lezajlott, a XIV. század elején pedig új birtokost kapott (a királyé lett) és gyökeresen átépítették, jelentősen bővítették. A Keselőhegy III. kis vára a cseszneki vár első korszakával párhuzamosan működött, a XIV. század eleji változások után azonban úgy látszik végleg felhagytak vele, pusztulásnak indult. Ezt vártipológiai alapon is alátámaszthatjuk, mert a cseszneki vár első periódusát jelentő, a korai feudális várakra jellemző egyszerű, körülkerekített tornyának egyszerűbb változatát jelentette a Keselőhegy III. kis vára, majd a nagy szomszédvár XIV. század eleji, más rendszerű átépítésével már nem tudott lépést tartani, ahhoz képest elavulttá vált.

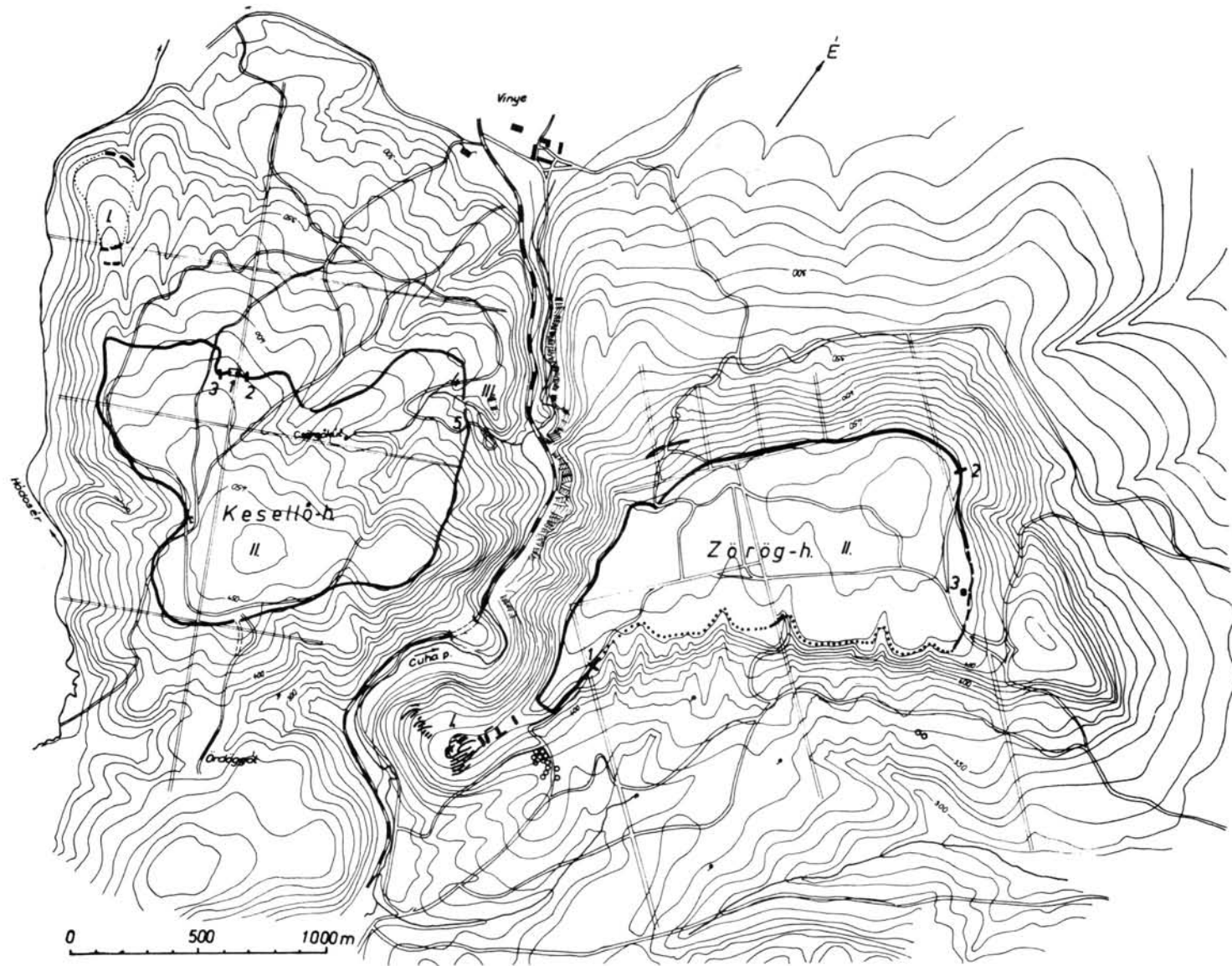
Ennek a kis várnak a rendeltetése csak egy lehetett: útellenőrzés. A középkorban és ma is, Veszprém és Győr között az országút a Dudar-patak bal partja felett, Csesznek és Szentkirály falvakon át vezet, ennek ellenőrzését a Cseszneki vár, pontosan az út fölé magasodva, jól ellátta. A vártól Ny-ra a Bakony hegyvonulatai a Gerence-patak völgyéig 15 km hosszúságban lezárták a közlekedés lehetőségeit. Egyetlen 'út' maradt nyitva, a Cuha-patak völgye, és éppen ennek ellenőrzését láthatta el a mi kis várunk. A rendkívül keskeny, szakadékos hegyoldalakkal kísért völgy nem nagyon volt alkalmas közlekedésre, a Cuha-patak időnként megáradó vize is nehezítette ezt. Kérdés, volt-e egyáltalán kiépítve erre kocsíút? Jelentős forgalomra itt nem lehetett számítani, ennek megfelelően a Keselőhegy III. kis vára sem volt komoly védelemre berendezkedve, az őrség létszáma is csekély lehetett. Mindenesetre a völgybe benyúló, uralkodó helyzete révén lezárta ezt az esetleg arra tartók elől és így biztosította az útellenőrzés lehetőségét a Cseszneki vár számára. A XIV. század elején a Cseszneki várnál bekövetkezett nagy változások úgy látszik szükségtelenné tették a kis vár további fenntartását, illetve feladatának betöltésére más megoldást találtak.

IRODALOM

- BARTALOS, GY. (1910): Magyarország önállóságának és függetlenségének kivívása 1074 és 1075-ben a Csörszárkok, mint haditényezőknek a felhasználása által. Eger.
- BÁNDI, G. (1967): A Dél-dunántúli mészbetűtes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Dunántúli Dolgozatok 4.
- BÓNA, I. (1975): Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen. ArchHung 5. N. 49.

- BUKOWSKI, Z. (1974): Besiedlungskarakter der Lausitzer Kultur in der Hallstattzeit am Beispiel Schlesiens und Grosspolens. In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava. 15–40.
- CHOCHOROWSKI, J. (1976): Burgen der Lausitzer Kultur in Oberschlesien. In: Studien zu südpolnischen Wehranlagen. Prace Archeologiczne 23, 63–78.
- COBLENZ, W. (1958): Burgen an der „Rauhen Furt“ zwischen Meissen und Riesa. Ausgrabungen und Funde 3, 228–229.

- COBLENZ, W. (1963): Die Übergänge vom Erzgebirge bis zum Lausitzer Bergland in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. *Acta Arch. Carp.* 5, 177–180.
- COBLENZ, W. (1965): Burgen der Lausitzer Kultur zwischen Spree und Neisse. *Silesia Antiqua* 7, 168–170.
- COBLENZ, W. (1966): Die befestigte Siedlung der Lausitzer Kultur auf dem Schaffberg bei Lübau. *Arb. u. Fundber. f. Sächs. Bodendenkmalpflege 14–15*, 95–132.
- COBLENZ, W. (1967): Zu den bronzezeitlichen Metallfunden von der Heiden-schanze in Dresden-Coschütz und ihrer Rolle bei der zeitlichen und funktionellen Deutung der Burgen der Lausitzer Kultur. *Arb. u. Fundber. f. Sächs. Bodendenkmalpflege 16–17*, 179–211.
- COBLENZ, W. (1974): Die Burgwälle und das Ausklingen der westlichen Lausitzer Kultur. In: *Symposium 85–97*.
- DEHN, W. (1952): Der Stätteberg bei Unterhausen, Ldkr. Neuburg a. n. Donau (Schwaben). *Germania* 30, 280–287.
- DEHN, W. (1974): Einige Bemerkungen zum eisenzeitlichen Befestigungswesen in Mitteleuropa. In: *Symposium 125–136*.
- DORNYAY, B.–VIGYÁZÓ, J. (1934): *A Balaton és környéke*. Budapest.
- DUSEK, M. (1968): Smolence – eine Burg der Hallstattzeit in der Kleinen Karpaten. *Acta Arch. Carp.* 10, 99–109.
- DUSEK, M. (1969): Bronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei. *Archaeologia Slovaca – Catalogi Instituti Archaeologici Nitriensis Acad. Scient. Slovacae* 4.
- DUSEK, M. (1974): Der junghallstattzeitliche Fürstensitz auf dem Molpír bei Smolence. In: *Symposium 137–150*.
- ÉRI, I. (1969): Veszprém megye középkori településtörténeti vázlata. *VMMK* 8, 199–212.
- ÉRI, I.–PALÁGYI, SZ. (1973): Veszprém–Burg. *ArchÉrt* 100, 277.
- FODOR, I. (1975): Cserépjüsteink származása. *ArchÉrt* 102, 250–264.
- FREY, O.–H. (1974): Bericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Stična (Slowenien). In: *Symposium 151–152*.
- FÜGEDI, E. (1977): Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből* 82.
- GALUSZKA, A. (1963): Die Frage von Genese und Funktion der Burgwälle der Lausitzer Kultur in Niederschlesien. *Arb. u. Fundber. f. Sächs. Bodendenkmalpflege 11–12*, 511–517.
- GEDL, M. (1976): Burgen und Höhensiedlungen der Lausitzer Kultur in Kleinpolen. In: *Studien* 7–40.
- HAMPEL, J. (1902): A Nemzeti Múzeum Régiségtár gyarapodása 1902-ben. *ArchÉrt* u. f. 22, 419–448.
- P. HARTYÁNYI, B.–NOVÁKI, GY. (1975): Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum 18. Jahrhundert. *Agrártörténeti Szemle* 17, Suppl. 1–65.
- HERRMANN, F.–R. (1966): Die Funde der Urnenfelderkultur im Mittel- und Südhessen. *Röm.–Germ. Forsch.* 27.
- HERRMANN, J. (1969): Burgen und befestigte Siedlungen der jüngeren Bronze- und frühe Eisenzeit in Mitteleuropa. In: *Siedlung, Burg und Stadt* (Hrsg.: H.–H. Otto–J. Herrmann), 56–94.
- HOLL, I. (1963): Középkori cserépedények a Budai Váralotából (XIII–XIV. század). *BpRég* 20, 335–382.
- HOLL, I. (1973): Sopron középkori várfalai. IV. *ArchÉrt* 100, 180–206.
- HOREDIT, K. (1974): Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und der Hallstattzeit im Innenkarpathischen Rumänien. In: *Symposium 205–228*.
- HOREDIT, K. (1976): Eine befestigte Höhensiedlung der späten Bronzezeit bei Tuşnad in Siebenbürgen. In: *Festschr. f. R. Pittioni*. Wien 397–405.
- KALMÁR, J. (1971): Régi magyar fegyverek. Budapest.
- KEMENCZEI, T. (1970): A Kyjatice-kultúra Észak-Magyarországon. *A Herman O. Múz. Évk.* 9, 17–78.
- KEMENCZEI, T. (1974): Újabb leletek a Nagyberki–Szalacska koravaskori halomsírokból. *ArchÉrt* 101, 3–14.
- KIMMIG, W. (1956): Die Wallanlage auf dem Grenzacher Horn bei Basel, Ldkr. Lörrach. *Badische Fundberichte* 20, 93–102.
- LIPPERT, A. (1976): Zur Keramik ostnorischer Siedlungen. In: *Festschr. f. R. Pittioni*. Wien 686–722.
- MIHÁLDY, L. (1870): *Archaeológiai levelek*. XXXIII. *ArchÉrt* 3, 184–186.
- MIHÁLDY, L. (1871): *Archaeológiai levelek*. XIX. *ArchÉrt* 5, 163–164.
- MRT: *Magyarország Régészeti Topográfiája. 1–4*. Budapest 1966–1972.
- NAGY, A. (1968): Az Eger–Szépasszony-völgyi X. századi temető. *Az Egri Múz. Évk.* 6, 69–100.
- NOVÁKI, GY. (1969): Földvárászatok a bakonyi Cuha-völgy környékén. *VMMK* 8, 135–139.
- NOVÁKI, GY.–SÁNDORFI, GY.–MIKLÓS, ZS. (1979): A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai. *FontesArchHung.*
- NYÁRY, J. (1904): A pilinyi árpádkori temető. *ArchÉrt* u. f. 24, 50–70.
- PARÁDI, N. (1963): Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. *ArchÉrt* 90, 205–248.
- PARÁDI, N. (1975): Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyházapusztaharaszti kincslelet. *FA* 26, 119–157.
- PATAY, P. (1939): *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon*. Diss. Pann. II. 13.
- PATAY, P. (1958): Jelentés az 1958. VIII. 29-én végzett terepbejárásról. *Magyar Nemzeti Múzeum Adattár* 282. M. V.
- PATEK, E. (1968): Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. *ArchHung. N. S.* 44.
- PATEK, E. (1970): Ein spätbronzezeitliches Grab in Bakonyzúcs–Százhalom. *Acta ArchHung.* 22, 41–49.
- PATEK, E. (1973): Bericht über die Ausgrabung des spätbronzezeitlichen Burgwalles von Töröksánc bei Szilvásvárad. *MittArchInst* 4, 25–30.
- PATEK, E. (1975): A soproni Várhely (Burgstall) őskori földvára kutatásának 1974. évi eredményei. *Soproni Szemle* 29, 272–282.
- PATEK, E. (1976): A Hallstatt-kultúra Sopron környéki csoportja. *ArchÉrt* 102, 3–26.
- PATEK, E. (1977): A Sopron-várhelyi ásások 1975. évi eredményei. *Soproni Szemle* 31, 150–160.
- PAULIK, J. (1962): Das Velatice-Baierdorfer/Hügelgrab in Očkov. *SA* 10, 5–96.
- PÁMER, N. (1975): Csesznek. In: *Várépítészetiink*. Szerk.: Gerő L. Budapest 120–125.
- PÁRDU CZ, M. (1965): Western relations of the Scythian Age Culture of the Great Hungarian Plain. *Acta Antiqua* 13, 273–301.
- PETERS, H.–G. (1970): Ur- und frühgeschichtliche Befestigungen zwischen Oberweser und Leine. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen. 5, 63–182.
- PLESL, E. (1963): Die Lausitzer Kultur in dem böhmischen Sudeten. *Acta Arch. Carp.* 5, 176.
- PODBORSKY, V. (1974): Die Stellung der süd-mährischen Horákov-Kultur im Rahmen des Danubischen Hallstatt. In: *Symposium 371–426*.
- RAJEWSKI, L. (1974): Was Wehrsiedlungen, Burgen sowie deren Überbauung an wirtschaftlich-gesellschaftlichen Wert bergen. In: *Symposium 427–433*.
- RAJEWSKI, Z. (1960): Die Besiedlung von Biskupin und Umgebung in der frühen Eisenzeit. In: *Frühe polnische Burgen*. Weimar 9–26.
- RAJEWSKI, Z. (1963): Über befestigte Siedlungen der Lausitzer Kultur aus der Hallstatt-Periode im Gebiet Polens. *Arb. u. Fundber. f. Sächs. Bodendenkmalpflege 11–12*, 483–510.
- RÉCSEY, V. (1903): Egy értékes régiség-gyűjteményről a Bakonyban. *ArchÉrt* u. f. 23, 64–66.
- RHÉ, GY. (1924): *Veszprémvármegyei avar emlékek*. Veszprém.
- RÓMER, F. (1872): Kivonat a Magyar Tudom. Akadémia archaeologiai bizottsága 1871. december 5-én a m. n. múzeumban tartott XIII. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. *ArchÉrt* 6, 13–25.
- SCHINDLER, R. (1974): Hallstattische Höhenburgen im Saar- und Moselraum. In: *Symposium 435–446*.
- SOLLE, M. (1952): Knovízské hradiště Hradistany v Biliny. *AR* 4, 483–485.
- STOKÁR, W. (1951): *Die Urgeschichte des Hausbrotes*. Leipzig.
- SZABÓ, K. (1938): *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Bibliotheca Humanitatis Historica 3.
- TEMESVÁRY, F. (1960): Kulcsipusok és zár-mechanismusok fejlődése a XJ–XV. századig. *FA* 12, 191–212.
- TOČIK, A. (1964): Befestigte bronzezeitliche Ansiedlung in Veselá. *Archaeologia Slovaca Fontes* 5.
- TORMA, I. (1969): A Veszprém megyei régészeti topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményei. *VMMK* 8, 75–81.
- TORMA, I. (1972): A kispostagi kultúra telepe Balatonyörökön. *VMMK* 11, 15–34.
- H. TÓTH, E. (1972): A kelébiai kincslelet fémtárgyainak ötvöstechnikai vizsgálata. *Cumania* 1, 215–223.
- UHLÁR, V. (1961): Der Berg Mnich bei Ružomberok in der Vor- und Frühgeschichte. *Studijne zvesti AUSAV* 4, 177–179.
- UZZSOKI, A. (1963): Bronzkori temető Mosonszentmiklós–Jánosházpusztán. *Arrabona* 5, 5–85.
- UZZSOKI, A. (1969): Sokorópátka. *Rég. Füz. Ser. I.* 22, 89.
- VATTAI, E. (1956): A körömdi lelet (XIV–XV. sz.). *ArchÉrt* 83, 67–74.
- VLADÁR, J. (1973): Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *SA* 21, 253–357.
- WOZNIAK, Z. (1971): Über die Erforschung des Niederganges der Lausitzer Kultur in Südpolen. *Arch. Polski* 16, 208–209.
- ZAKI, A. (1974): Burgen der Lausitzer Kultur in der polnischen Karpaten. In: *Symposium 501–504*.

A Kesellő- és Zöröghegy földvárjai.
Összesítő térkép

Erdfesten des Kesellő- und des Zörög-Berges.
Zusammenfassende Karte

VORGESCHICHTLICHE UND
MITTELALTERLICHE ERDFESTEN
IM CUHA-TAL IM
BAKONYWALD

Das 460 m hohe Massiv des Bakonyzentlászló–Kesellő-Berges und das 494 m hohe Massiv des Bakonyzentkirály–Zörög-Berges sind nach Norden die letzten Berge des Bakonywaldes (Abb. 1.). Die beiden Berge sind durch ein steiles, felsiges Tal von etwa 600 m Oberbreite abgetrennt. Sie sind seit 1870 als archäologische Fundstellen bekannt. Die fünf Siedlungen in verschiedenen Teilen der Berge stammen aus drei Perioden: aus der Frühbronzezeit, der Spätbronzezeit und dem Mittelalter. Die Ergebnisse der Ausgrabungen zwischen 1962–1966 bzw. 1968 sind wie folgt:

Frühbronzezeit

Die I. Erdfeste des Kesellő-Berges befindet sich auf dem nordwestlichen Ausläufer (Abb. 2. und 12). Das südöstliche Ende der Feste ist durch Doppelschanze und Graben, durch das sog. Eisentor (Abb. 3.), das nordwestliche aber durch eine Schanze geschützt. Auf den beiden Längsseiten der Siedlung gibt es keine Schanze, der Bergabhang ist hier recht steil. Der Flächeninhalt der befestigten Siedlung ist 5,15 ha.

Die Durchschneidung der Schanze des Eisentors ergab keine strukturelle Spuren. Der obere Teil der Schanze war von Stein bedeckt, unten kam die ursprüngliche Humusschicht mit vielen Scherben zum Vorschein (Abb. 4–5, und Bild 7,1–16.). Hier wurde nur ein kleiner Teil der äusseren Schanze untersucht, ohne Erfolg (Abb. 5.). Die nordöstliche Schanze der Siedlung wurde mit zwei Forschungsgräben durchgeschnitten, gleichfalls erfolglos (Abb. 6.). Im inneren Teil der Siedlung wurden mehrere kleinere Forschungsgräben ausgeworfen, wir fanden dabei viele Scherben, aber es bildete sich keine Schichtung aus, wir stiessen durchschnittlich in einer Tiefe von 60 cm immer auf den unberührten Boden. Die Funde (Abb. 7–10.) sind für die spätere Kultur von Kisapostag und für die frühe Periode der transdanubischen inkrustierten Kultur charakteristisch, die befestigte Siedlung stammt aus der Durchgangsperiode zwischen den beiden Kulturen, sie war in der mittleren Bronzezeit nicht mehr bewohnt. Die gleichaltrigen offenen Siedlungen liegen alle weiter entfernt auf flachen Gebieten (Abb. 11.), die I. Erdfeste des Kesellő-Berges war vermutlich ihr Zentrum. Diese Erdfeste war dicht bewohnt und umfangreich, deshalb ist es anzunehmen, dass es auf den nahen flachen Gebieten neben der Viehzucht auch bedeutender Ackerbau getrieben wurde.

Spätbronzezeit

Die II. Erdfeste des Kesellő-Berges nimmt die ganze Gebirgsebene ein, ist völlig mit Schanze umgeben, ihr Flächeninhalt beträgt 112,53 ha. Ein 60 m langer künstlicher Damm führt zu ihrem südlichen Tor. Der Ursprung der anderen Öffnungen der Schanze ist unsicher. Das innere Gebiet der Siedlung zeigt grosse Höhenunterschiede. Innerhalb der Schanze entspringt eine ergiebige Quelle, davor sind Spuren einer künstlichen Zisterne von 20 m langem Durchmesser.

Auf der nordwestlichen Seite schnitten wir die Schanze in einer 100 m langen Strecke auf drei Orten durch. Mit der mittleren Durchschneidung erschlossen wir einen Flächeninhalt von 400 m². Innerhalb der Schanze befand sich hier eine trocken gebaute Steinmauer, ihre erhalten gebliebene Höhe ist von innen 100, von aussen 120–130 cm, ihre obere Breite 190 cm. Die Steine der Mauer wurden von der Fläche des direkt davor sanft absteigenden Berghanges gesammelt. Die stehenden Felse wurden nicht gebrochen, so gab es keinen

Graben. In der sich der Steinmauer anschliessenden Schanze fanden wir gebrannte Erde und Holzkohlenstücke, diese wiesen auf den ehemaligen Holzbau auf der Steinmauer hin, hier war aber die Rekonstruktion nicht möglich. Eine 8 m lange Strecke der Steinmauer fehlte wegen neuzeitlichen Aufwühlens auf dem erschlossenen Ort (Abb. 13–17.)

Auf beiden Seiten dieser grossen Erschliessung schnitten wir in je 40 m Entfernung mit einem 5, bzw. 1,5 m breiten Graben die Schanze durch, die zeigten aber nur noch aus Erde bestehende Feste. Hier kamen die gut sichtbaren Spuren des Holzbaues hervor (Abb. 18–21.), die die Rekonstruktion der Schanze ermöglichten (Abb. 23.). Auf der nordöstlichen Seite der Erdfeste wurde die Schanze noch auf zwei Orten bei den Arbeiten des Erdwegbauens mit Bulldosern durchgeschnitten, nur einige gebrannte Erdklumper wiesen auf den ehemaligen Holzbau hin (Abb. 22.). Auf dem inneren Gebiet warfen wir dem dichten Wald anpassend viele kleine Forschungsgräben aus. Da kamen Scherben in verschiedener Quantität hervor, wir fanden kein Siedlungsobjekt.

Die I. Erdfeste des Zörög-Berges befindet sich auf dem schmalen südlichen Ausläufer des Berges. Sie ist von der Berghöhe her von vier tiefen und breiten Gräbern geschützt, keine Spuren von einer Schanze sind auf der Oberfläche. Auf beiden Seiten sind künstliche Terrassen untereinander, die sich auf der westlichen Seite tief hinunterziehen (Abb. 24.). Wir warfen auf den Terrassen neun Forschungsgräber aus, kein Siedlungsobjekt kam zum Vorschein, nur eine Grube, wir fanden aber in allen Gräbern viele Scherben (Abb. 25.).

Die II. Erdfeste des Zörög-Berges ist von drei Seiten mit Schanze umgeben, aber an der südöstlichen steilen Seite befinden sich nur zwei kurze Schanzen. Das nordwestliche von den drei Toren ist noch mit einer 150 m langen Vorschanze geschützt. Das innere Gebiet der Siedlung ist beinahe ganz flach, ihr Flächeninhalt beträgt 102,07 ha.

Wir schnitten auf der Süd- und Nordseite mit einem 4 bzw. 1 m breiten Graben die Schanze durch. Beide zeigten eine reine Erdschanze, die Spuren des vermutlichen Holzbaues konnten wir nicht vorfinden (Abb. 26.). Neben der nordöstlichen Strecke der Schanze erschlossen wir ein Gebiet von 120 m². Die recht schwarze Kulturschicht war 100–110 cm dick, aber hier bildeten sich keine Schichten heraus, nur in der westlichen Ecke des erschlossenen Gebietes, da war aber die weitere Erschliessung nicht möglich. In dem felsigen Untergrund waren viele Pfahllöcher getieft, aber deren Funktion gelang es uns nicht zu klären (Abb. 27.). Auf dem ganzen Gebiet kamen zahlreiche Funde hervor, unter ihnen auch Mondidole, mit denen sich László Nagy in einem Aufsatz dieses Bandes befasst. Auf dem inneren Gebiet der Siedlung warfen wir noch einige kleinere Forschungsgräber aus, wir fanden aber kein Siedlungsobjekt, nur auffallend wenige Scherben.

Die II. Erdfeste des Kesellő-Berges, die I. und die II. des Zörög-Berges gehörten einheitlich zur Urnenfelderkultur. Teils auf Grund des Fundmaterials, teils hypothetisch vermutet der Autor die Entstehung der drei Erdfesten folgenderweise. Die I. Erdfeste des Zörög-Berges stellt die erste Siedlung, der Urnenfelderkultur im Tal des Cuha-Baches dar, die im Typ noch an die Erdfesten aus der Bronzezeit erinnert. Die Wohnterrassen zogen sich wegen der Zunahme der Bevölkerung immer mehr hinunter, die Siedlung verlor zuletzt ihren Schutzcharakter. Da kam es zur Errichtung der II. Erdfeste des Zörög-Berges und dann der II. Erdfeste des Kesellő-Berges, aber die drei Erdfesten funktionierten danach zu gleicher Zeit.

Die drei Erdfesten waren das Zentrum der kleineren Siedlungen der umringenden flachen Gebiete (Abb. 49.). Der Verfasser macht Siedlungsgruppen ähnlichen Alters vom Gebiet Ungarns bekannt, so vom Gebiet des Bakonywaldes, des Balatonhochlandes, des Börzsöny- und Bükk-Gebirges. Die Erdfesten spielten im Leben der umgebenden Siedlungen landwirtschaftlichen Charakters eine führende Rolle. Sie wurden nicht gegen eindringenden Feind errichtet, sondern sie sind Ergebnisse einer inneren Entwicklung. Sie umfassten den Kreis je eines Stammes von 10–20 km. Die ungarländischen Beispiele weisen darauf hin, dass diese Erdburgen wegen ihrer meistens verborgenen Lage, ihrer relativ grossen Höhe und ihres grossen Umfangs keine strategische Rolle spielten und sie nicht zur Kontrolle der Handelsstrassen entstanden, das war höchstens ihre sekundäre Aufgabe. Die urzeitlichen Erdfesten passten sich in jeder Hinsicht den Naturverhältnissen an.

Der Verfasser schliesst die Viehzucht als dessen Grund aus, dass die befestigten Siedlungen der Spätbronzezeit auf den Gebirgshöhen worden waren. Die geschlossene Bewaldung der ungarländischen Mittelgebirge, deren Höhe zwischen 400–1000 m über dem Meeresspiegel ist, und die Buchenwälder über 400–500 m ermöglichen die Weide nicht. Der grosse Umfang und die dichte Bewohntheit der Siedlungen bedingt eine entwickelte Pflanzenzüchtung, darauf weisen übrigens auch Samenfunde hin. Viehzucht und Pflanzenbau wurde um die sich niedriger erstreckenden, offenen Siedlungen getrieben.

Die Tabelle I. stellt die Hektar-Daten der bisher ermessenen ungarländischen Erdfesten der Spätbronzezeit und Früh-eisenzeit, dar, aber die Karte vieler gut bekannten Erdburgen wurde noch nicht aufgenommen, deshalb ist die Liste heute noch unvollkommen.

Der Autor lenkt auf einige topographischen Ähnlichkeiten der spätbronzezeitlichen und früheisenzeitlichen Erdfesten die Aufmerksamkeit. Der II. Erdfeste des Kesellő-Berges ähnlich ist der vor dem Tor gebaute künstliche Damm in der Erdburg von Várvolgy–Kislázi-Berg. Ähnliche Terrassen wie in der I. Erdfeste des Zörög-Berges befinden sich in drei Erdburgen des Börzsöny-Gebirges, sowie im Bükk-Gebirge auf dem Dédestapolcsány-Verebec-Gipfel, in Westungarn auf Velem–St. Vid-Berg und auf dem Karlshöhe (Warischberg) in Sopron. Der künstlichen Zisterne der II. Erdfeste des Kesellő-Berges ist die der Erdburg in Mátraszőlős–Kerekbikk ähnlich, die letztere ist aber grösser, gleiche befinden sich noch auf Pécs–Jakab-Berg und Várvolgy–Kislázi-Berg. Die Vergleichung von Schanzenkonstruktionen ist heute noch auf dem Gebiet Ungarns nicht möglich, die sind sonst wahrscheinlich sehr verschieden.

Der Friedhof der Siedlungen der Spätbronzezeit vom Zörög- und Kesellő-Berges ist noch unbekannt, das Alter der

in der Umgebung befindlichen Grabhügel ist zur Zeit fraglich. Diese Erdburgen erleben die HC-Periode nicht mehr. In der Früh-eisenzeit leben noch einzelne spätbronzezeitige Erdfesten auf vielen Gebieten Ungarns weiter, aber die hier publizierten Erdburgen entvölkern sich schon zu dieser Zeit mit der ganzen Umgebung des Bakonywaldes.

Mittelalter

Die III. Erdfeste des Kesellő-Berges befindet sich auf dem kleinen felsigen, über das enge Tal des Cuha-Baches hervorragenden Bergausläufer. Die Vorburg ist durch einen breiten und einen schmalen Graben geschützt, ihr Flächeninhalt ist 23 x 14 m. Das Gebiet der inneren Feste ist ungefähr 20 x 13 m, sie wurde durch einen in Felsen geschnittenen Graben geschützt (Abb. 50–51.). Die Ausgrabung erschloss den Unterbau einer 80–90 cm breiten Burgmauer aus gemaltertem Stein an der inneren Seite des Grabens der inneren Feste. Das innere Gebiet ist stark gewühlt, etwa ein Drittel davon wurde erschlossen. Keine Spuren eines Gebäudes kamen hervor, nur in der Mitte war eine kleine in Felsen vertiefte Grube mit Spuren einer Treppe, sie war vermutlich der Keller eines Holzgebäudes (eines Turmes?). Die Erdschicht war kaum 20–30 cm dick, darunter befand sich überall natürlicher Felsen. Die Forschungsgräber auf dem Gebiet der äusseren Feste zeigten ein ähnliches Bild.

Das Fundmateriel war ziemlich reich, aber nur auf dem Gebiet der inneren Feste und deren Burggrabens (Abb. 52–55.), alle Funde sind aus dem 13. Jh., einige Gegenstände dennoch, z. B. der Ring stammen schon aus dem 14. Jh. Im Felsenbett des Bächleins unter der südlichen Seite der Feste sind Überreste einer eckigen Zisterne, teils mit Malterrand herausgebildet (Abb. 56.).

Die Feste ist urkundlich nicht erwähnt. Im Mittelalter gehörte die ganze Umgebung zu dem Burggut von Csesznek, dessen Zentrum die in einer kaum 4 km Entfernung befindlichen Festung Csesznek war, diese kontrollierte zugleich die Veszprém–Győr-Strasse. Im Nordosten des Bakonywaldes war noch wohl der Cuha-Tal eine Verkehrsstrasse, es war aber infolge der Naturverhältnisse nur beschränkt passierbar. Die hier publizierte kleine Burg sicherte vermutlich den Abschluss dieser Strasse, im 14. Jh. wurde aber damit aufgehört, und die Burg ging fast spurlos zugrunde.

Anschrift des Verfassers:

Dr. Nováki Gyula
Mezőgazdasági Múzeum
H–1146 Budapest
Városliget, Széchenyi sziget

A Keszthely-fenekpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben (ásatási jelentés)

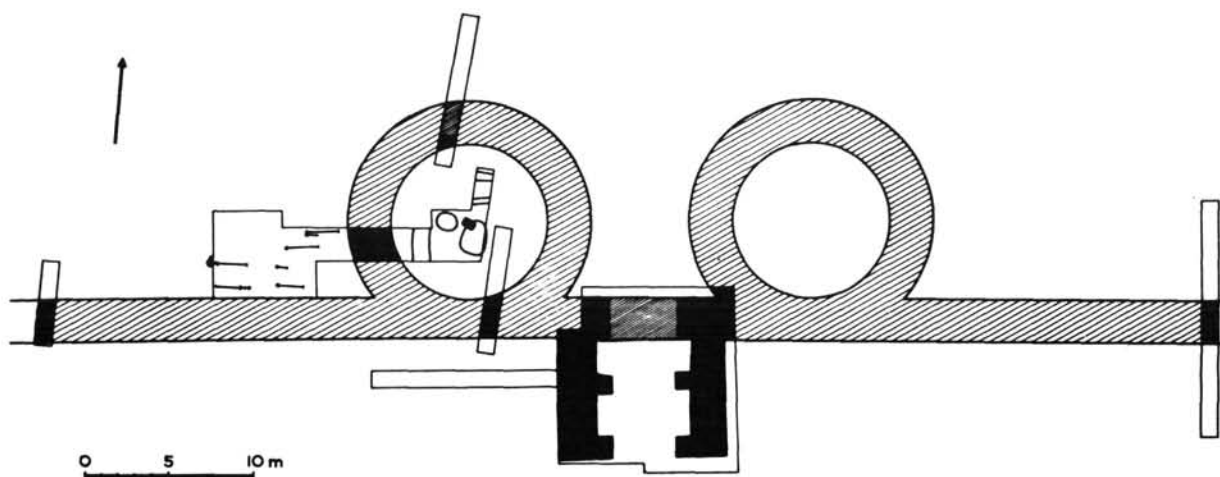
MÜLLER RÓBERT

Pannónia öt késő római belső erődje közül a Keszthely-fenekpusztai a legismertebb. Stratégiaileg nagyon fontos ponton, a Savaria–Sopiane és az Aquincum–Aquileia út találkozásánál és a balatoni átkelőjénél épült. A felszíni nyomok alapján már RÓMER F. elkészítette az erőd alaprajzát, és LIPP V. múlt század végi ásatai óta számosan végeztek feltárást Fenékpusztán, az ókori Valcum helyén. A helyzet mégis az, hogy a fenékpusztai erőd történetéről nagyon kevés adattal rendelkezünk. Kevés volt ugyanis a hiteles feltárás az erődben és az erőd temetőiben. CSÁK Á. ásatait szinte csak KUZSINSZKY B. interpretációjában ismerjük, így az ő eredményeit is különbözőképpen értékelte a kutatás. A temetők közül a D-i erődkaputól K-re lévő IX. századi temető részlete és a horreumtól D-re lévő VI. századi temető feltárása hiteles és publikált. Az épületek közül csak az ún. 2. sz. bazilikáról mondhatjuk el ugyanezt. Az erődfalak, -toronyok és -kapuk feltárájáról tehát még nem jelent meg hiteles közlemény. Ezért tartjuk fontosnak az É-i erődfalnál 1971-ben folytatott kutatást. Ennek során tisztáztuk az É-i erődkapu és a Ny-i kaputorony rétegeit. Figyelembe véve a kapu tervbe vett bemutatá-

sát nem végeztünk teljes feltárást, így az alsóbb rétegekről egyre kisebb felületekkel rendelkezünk. Az erődkapuban és a kerek toronyban szinte bolygatatlannal találtuk meg az egyes rétegeket a IV. századi építéstől az erőd népvándorláskor végi végleges pusztulásáig. Ez indokolja, hogy a további kutatás számára oly fontos ásatast az igényes feldolgozás előtt teljes egészében közlétegyük. Jelentésünk az ásatast időrendben, tehát alulról felfelé számozva ismertetjük.¹

1. árok

A felszínen nem utaltak nyomok az erőd É-i falára, csak annyit tudtunk, hogy az É-i erődkapu a műúttól K-re, a kiemelkedő plató É-i szegélyén kell keresnünk. A munkát azzal kezdtük, hogy újra kitisztítottuk az 1951-ben és 1962-ben már feltárt, de azóta betemetődött árkokat (1. kép, 1. és 2. árok). Az árkokat kissé kiszélesítettük, hogy amennyiben falakat nem találunk, a metszetek rétegei alapján tájékozódhassunk. Az 1. árok távolabb van a műúttól, megközelítően É–D irányú. A sötétbarna agyag szűz talajt 150–180 cm mélységben értük el. Felette sem falat, sem kiszedett fal nyomát nem találtuk. A humusz alatti bolygatott réteg többszöri feltöltődés során keletkezett. Jól elváló járás szintet nem talál-

1. kép. Összesítő térkép az 1971. évi feltárásról.

Abb. 1. Summirende Karte über die Erschliessung von 1971.

tunk. Ez az árok már az egykori erődfalon belül volt. Erre mutatott az is, hogy árkunk egy 25 cm átmérőjű cölöplyukat vágott át.

2. árok

A 2. árokban több szerencse kísérte a kutatást. Az É–D irányú árok 50 m-re húzódik a műúttól. Az árok D-i felében 150 cm mélységben megtaláltuk az egykori erődfal alapozását. 2,55 m széles, tehát szélesebb mint a D-i fal (2,20 m). A falalapozást még mintegy 70 cm mélyen követhettük. A fal alját 111,27 m (Adria feletti) magasságban találtuk meg.

3. árok

Az erődfal pontos irányának meghatározására az 1. és a 2. árok között kijelöltük a 3. árkot, É–D irányú, 7 x 1 m. A 20 cm vastag humusz alatt barna, köves építőtörmelékes réteg következett. Vastagsága 40–65 cm. Az árok D-i felében a bolygatott réteg alatt sárgás, löszös talaj következett. Sem leletanyag, sem faszén nem utalt kultúrrétegre. A szűz talaj az 1. és a 2. árokban azonban sötétbarna agyag, ez tehát mesterséges feltöltés. Feltehetően az erőd építésével kapcsolatos földmunkák során emelték meg a felszínt az alapozásárkokból kikerült föld szétterítésével. A 72–74 cm vastag feltöltés alatt 112,08 m magasságban értük el a szűz talajt. Az árok D-i végétől 90–100 cm-re a bolygatott föld tovább mélyült. Itt húzódtott az É-i erődfal alapozása, melynek csomjait „in situ” találtuk. A kiszedett fal két síkja nem párhuzamos. Az árok Ny-i oldalánál 2,55 m, a K-inél 2,76 m szélességet mértünk. Alja 111,22 m. A fal két síkja azért nem párhuzamos, mert éppen az erődkaput Ny-ról védő kerek torony és az erődfal találkozását vágtuk át árkunkkal. A kiszedett alapozástól É-ra, az épülettörmelékes réteg alatt bolygatatlan járósínteket tártunk fel. Három járósínt vált el jól egymástól. A legalsó közvetlenül a 112,02–112,20 m magasságú sötétbarna szűz talaj felett következett. Az É felé fokozatosan vékonyodó kavicsos tapaszta a kiszedett falnál a legvastagabb, 3–4 cm. Ezt a járósínt cölöplyukak törték át. 1 m széles árkunkban 8 cölöplyukat találtunk. Mélységük különböző: 111,48, 111,53, 111,64, 111,50, 111,51, 111,41, 111,60 és 111,88 m. A legnagyobb különbség tehát közel félméteres. Átmérőik sem azonosak, 20–32 cm. Az 1. sz. cölöp nem függőleges volt, hanem D-felé dőlt. A 7. sz. ÉNy felé irányult, ez volt az egyetlen cölöp, amelyet kihegyeztek. A cölöpek többsége egyidős, az első periódushoz tartozott, csak az 1. sz. cölöp köthető bizonyosan a 2. periódushoz. A 2. járósínt egy vékony töredezett tapaszta, így a járósínt hiánya foltkokban nem feltétlen jelent cölöplyukat, lehet kopás is. Megnehezítette a szétválasztást, hogy a cölöpek csomjait még megvoltak, amikor a 2. periódus járósíntjét elkészítették. A cölöplyukat ugyanis már az 1. járósínt feletti erősen meszes, kötött törmelékes, kavicsos rétegben meg lehetett figyelni. Ez a réteg a kiszedett falnál a legvastagabb, és a torony közepe (É) felé fokozatosan vékonyodik (35–7 cm). Az árok profiljában lévő cölöplyukak az első periódushoz tartoznak, mert felettük áthúz a 2. járósínt sárga tapaszta. Ez a járósínt alig 1–2 cm vastag. Az árok falában jól látszott, hogy nem is olyan folyamatos, több rövidebb szakaszon megszakad. A tapaszta követi az 1. járósíntben lévő épülettörmelékes feltöltést, É felé süllyed (112,38–112,09 m). A cölöpek egy része ehhez a járósínthez tartozott, mert a toronyban ekkor is kellett belső építménynek lennie. A tapaszta a torony közepe felé vastagodva 2–15 cm vastag, erősen faszenes, helyenként átégett paticos réteg borítja. Ezt az égésteréget 10–20 cm vastagon sötétbarna agyagos tapaszta-törmelékkel borították le. Ez nem járósínt, bár olyan tömör volt ez a réteg, hogy csak csákmánnyal lehetett kibontani. A tapaszta-törmelék közvetlenül a bolygatott talaj alatt következett. Felszínét is megbolygathatták a falak kibányászása

során, mert a 3. periódus járósíntje, egy szürke agyagtapaszta, csak az árok K-i profiljában maradt meg rövidebb szakaszon. (112,60 m)

A toronybelsőnek tehát legalább három periódusa volt. A leletanyag sajnos nem sokat segíthet az egyes periódusok korának pontos meghatározásában. A kiszedett É-i erődfal helyéről, a bolygatott földből a következő kerámiatöredékek kerültek elő. Egy világosszürke, bikonikus edény hastöredéke (Ists.: 72.129.1., II. t. 5.), kora római. Egy szürke és barna, kézzel formált, gyengén kiégetett, díszítetlen oldaltöredék, amely népvándorlás kori (Ists.: 72.129.2., II. t. 6.) és egy sötétszürke oldaltöredék, amely a soványítóanyagként használt mészszemcsék kiégetése következtében porózus szerkezetű. Ezt a IX. századra keltezhetjük (Ists.: 72.129.3.).

A kiszedett faltól É-ra, tehát a toronybelsőben a legfelső járósíntben, ill. a felett a következő töredékeket találtuk. Szürke, korongolt edény kihajló peremének töredéke (Ists.: 72.130.1., II. t. 4.), fekete, behúzott, duzzadt peremű mély tál darabja (Ists.: 72.130.2., II. t. 3.) késő római jellegűek, akárcsak 3 másik szürke, ill. fekete díszítetlen oldaltöredék. Egy szürke és fekete, kézikorongon készített edény oldaltöredéke a durva soványítóanyag és a gyenge égetés alapján a népvándorlás korára keltezhető. (Ists.: 72.130.6.) 2 db barnászürke, kézikorongon készült edénytöredék IX. századi. Anyaguk porózus. Az egyik egy has alatti rész fenékkel (Ists.: 72.130.8., II. t. 2.).

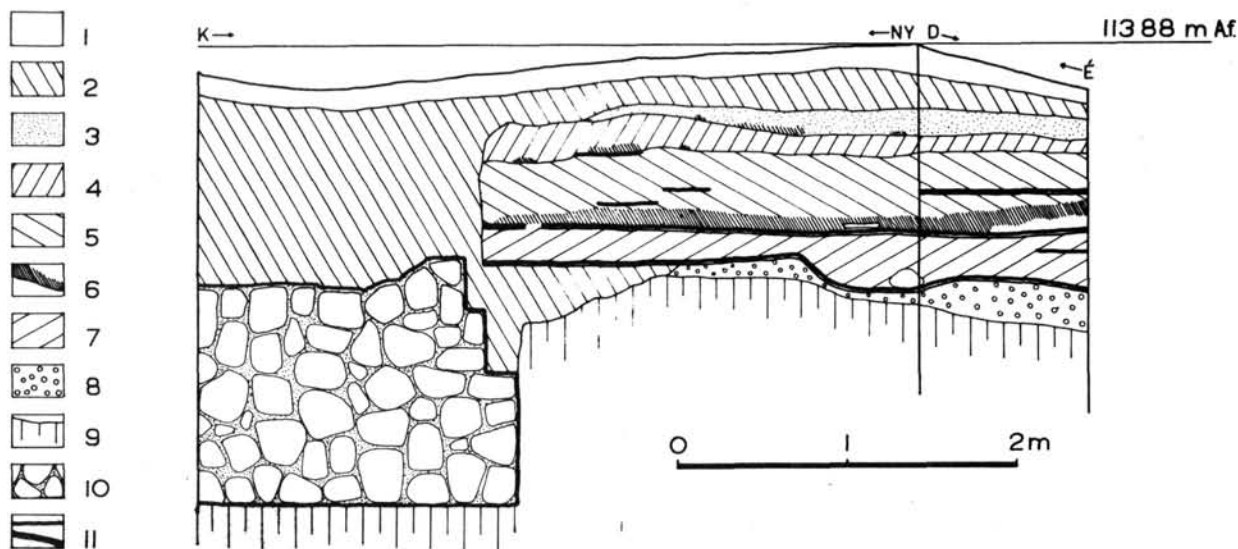
A 3. járósínt alatti sötétbarna agyagtapaszta-törmelékben talált világosszürke, vastag falú, mészkővel is soványított oldaltöredék kora római (Ists.: 72.131.1.), a másik két fekete, jól égetett díszítetlen töredék pedig késő római jellegű (Ists.: 72.131.2–3.). Ezenkívül egy 2,9–3,1 cm széles, 7,7 cm hosszú vaslemez került elő, benne egy szeg (Ists.: 72.129.4.). Az 1. sz. cölöplyukat a 2. járósínt pusztulása után erősen összeégett salakos törmelékkel töltötték be. Szabad szemmel is jól megfigyelhető, hogy ez vasat, bronzot, hamut, faszén és mészszemcséket tartalmaz, felületén falenyomatok figyelhetők meg (Ists.: 72.132.1.).

Az alsó járósíntben egy világosszürke, jól égetett, díszítetlen has alatti töredék mellett két fekete, erősen soványított kerámiadarabot találtunk. Az egyik egy behúzott, duzzadt peremű bikonikus tál töredéke, késő római jellegű (Ists.: 72.133.1., II. t. 1.).

4. árok

A 2. és 3. árokban feltárt falmaradványok segítségével ki-tűzhetjük a pontos falirányt. Az erődfal belső síkjával párhuzamosan, attól 2 m távolságra, a 3. ároktól D-re kijelöltük a K–Ny irányú 4. árkot (h: 13 m), hogy az erődkapu belső tornyának helyéről megbizonyosodjunk. Összesítő térképünk alapján valószínűsíthetjük, hogy a kapu a 3. ároktól K-re helyezkedik el. Ezért a 4. árok középső szakaszát fel sem tártuk. A Ny-i részen lementünk a szűz talajig, hogy az erődfalon belüli rétegekről képet kaphassunk. A Ny-i szakaszban azonban nem találtunk járósínteket, a különböző rétegek az 1. árokban tapasztaltakhoz hasonlóan összemósódtak.

Az árok 4,3 m hosszan feltárt K-i szakaszában értékes adatokat nyertünk. 1,92 m hosszúságban elértek a belső erődkapu Ny-i falát, mely K felé még folytatódott (2. kép). A fal viszonylag jó állapotban maradt meg. A legfelső kő kb. 1,06 m mélységben (112,61 m) jelentkezett. A fal külső síkja itt csak 1,60 m-re van az árok végétől. Ez a felmenő fal külső síkja. Ez a sík 112,29 m magasságig követhető, ahol lépcsősen 14 cm-t szélesedik a fal. Ez a szélesség 111,95 m A. f. magasságig tart, ahol ugyancsak lépcsősen újabb 18 cm-t szélesedik. Ez a falsík mélyül 111,14 m magasságig, az alapozás aljáig. A kettős lépcső bizonyítja, hogy a fal alapozása, legalábbis a belső kaputoronynál kb. 32 cm-rel szélesebb volt, mint a felmenő falak. A falhoz kívülről csatlakozó járósíntek azonban azt mutatták, hogy a „lépcsők” nem szabályos lábazat részei voltak, mert még a legalsó járósínt is magasságban volt, mint

2. kép. A D-i és a Ny-i fal metszetrajza a 4. árok K-i felében. 1. humusz; 2. építési törmelék; 3. hamu; 4. habarcsos, patiosos, fehérésszürke föld; 5. barna, köves anyag; 6. faszenes égésréteg; 7. világosbarna, helyenként meszes agyag; 8. löszös agyag; 9. szűztalaj; 10. toronyfal; 11. letiport és tapasztott járószintek

Abb. 2. Schnittzeichnung der südlichen und westlichen Seite in der östlichen Hälfte des 4. Grabens. 1. Humus. 2. Bauschutt. 3. Asche. 4. Weisslich-graue Erde mit Mörtel und Strohlehm. 5. Brauner, steiniger Lehm. 6. Brandschicht mit Holzkohle. 7. Hellbrauner hie und da kalkhaltiger Lehm. 8. Lehm mit Löss. 9. Jungfernerde. 10. Turmmauer. 11. Niedergestampfte und verkleibte Fussbodenniveaus.

a felső „lépcső”. A sötétbarna agyag szűz talaj is viszonylag magasan, az árokész közép harmadában már 112,50 m magasságnál jelentkezett. Ez a szint Ny és K felé is süllyed, járószint azonban nem figyelhető meg rajta. A kaputorony fala felé eső részt habarcsos, épülettörmelékkel földdel, Ny felé pedig a 3. árokban is megtalált sárga, barnafoltos töltélfölddel emelték meg a szintet 112,42–112,56 m magasságig. Ezen a szinten készítették el a legalsó járószintet, amelynek anyaga a toronybelső legalsó járószintjéhez hasonlóan kavicsos agyagtapasztás. Ez a járószint megközelítően vízszintes, csak az árok Ny-i végén süllyedt vagy süllyesztették le. A Ny-i, 1 m-es metszetsfalban újra felemelkedik, ami talán azt jelenti, hogy a mélyebb rész jobban le lett járva. Erre utal az is, hogy a tapasztás itt tömörebb volt. A legalsó járószint felett világosbarna agyagtalajt találtunk, amelybe helyenként mészes és kötőanyagok keveredtek. Ezt az első járószint pusztulása után terítették a járószintre, megközelítően vízszintesen. A tereprendezési munkálatok során használhatták azt a keskeny gyalogútszerű, nem tapasztott, csak letiport réteget, amelyet az árok ÉNy-i sarkánál figyelhettünk meg 112,54 m magasságban. Alatta és felette ugyanaz az agyagos föld található, melyen a 2. periódus járószintjét elkészítették. Ez 112,62–112,66 m magasságú, megközelítően vízszintes, szürke tapasztott járószint. Vastagsága 2–4 cm. Ez a periódus is égéssel pusztult el. A járószintet a toronybelső 2. periódusának pusztulásához hasonlóan vastag (4–14 cm), erősen faszenes, helyenként vörös paticsdarabokkal vegyes réteg borítja. Felső szintje: 112,84–112,94 m. Az árok ÉNy-i végében a vastag égésréteg és a 2. járószint között kb. 10 cm vastag barna földréteg volt. Az égésréteget mintegy 30–40 cm vastagon barna, kövel és téglatörmelékkel kevert agyagos földdel terítették be. Érdekes, hogy a homogénnek tűnő rétegben járószintek figyelhetők meg. Az árok ÉNy-i végében 113,0 m magasságban, vízszintesen 2–3 cm vastag, nagyon jó állapotú szürke tapasztott járószintet találtunk. Ez csak az árok Ny-i falában és az É-i falban 60 cm szélességben figyelhető meg. Ez azt jelentheti, hogy itt egy háromszög alakú részt vágunk

ki egy megközelítően DNy–ÉK irányú útból. A föld a járószint alatt és felett azonos színű, csak az alsóból szinte teljesen hiányzik a kő- és téglatörmelék. Az árok D-i falában az első pusztulási rétegnél említettekhez hasonló „gyalogutakat” figyelhettünk meg. Az alsó 1,55 m-re kezdődik az árok Ny-i végétől. Mintegy 35 cm széles, nem tapasztott, csak a használatától összetömörödött réteg. Szinte közvetlenül a faszenes réteg felett következik (112,94 m). Itt tehát a 2. pusztulás valószínűleg nem azonnal követi a helyreállítás, ill. az ezzel kapcsolatos földmunkák. A szakaszos feltöltésre vagy feltöltődésre utal a másik „gyalogút” is, amely az árok Ny-i végétől 1,25 m-re kezdődik. Szélessége csak 30 cm, magassága 113,02 m, tehát megközelítően megegyezik az ÉNy-i sarkban talált tapasztott járószinttel. Az árok É-i falában a rétegek korántsem olyan tiszták, mint a D-i falban, így a „gyalogutak” iránya csak sejtethető.

A barna, kő- és téglatörmelék réteg felső szintje csaknem vízszintes (113,20–113,27 m). Felszínén tapasztott járószintet nem találtunk, csak az előbb említett két „gyalogúthoz” hasonló letiport rész figyelhető meg 1,64 m-re az árok Ny-i végétől. Szélessége 40 cm. Ehhez a szinthez újabb pusztulás köthető. Erre utal a járószinten és nagyobb megszakításokkal az egész réteg felszínén megfigyelhető 1–2 cm vastag faszenes égésréteg. Ez a szint a toronybelsőben talált harmadik periódusnak felel meg, vagy még annál is későbbi. A felette lévő 8–25 cm vastag réteg Ny felé vékonyodik. Fehérszürke színű a sok mészes- és habarcsrögötől. Tartalmaz kavicsot és paticsdarabokat is. Az árok D-i falában, a rétegen két helyen is mutatkozó faszenes csík (12, ill. 35 cm széles) valószínűleg nem pusztulást jelent, hanem a felette lévő erősen hamus réteghez tartozik. Ez nem helyben elégett anyag maradványa, hanem idehordott réteg, amely az árok Ny-i végétől 2 m-re kezdődik, és az alatta lévő réteggel ellentétben Ny felé fokozatosan vastagodik (a DNy-i sarknál 16 cm vastag). Felszíne így megközelítően vízszintes: 113,42–113,52 m magasságú. Tekintve, hogy ez utóbbi két réteg nem pusztulás útján keletkezett, hanem felszínalakítás során hordták ide,

fel kell tételeznünk egy 4. periódust. Ennek, ha volt is árkunkban járósintje, a korábbi bolygatás már tönkretette. Erre elég magyarázat, hogy alig 18–38 cm-re van a hamus réteg felszíne a mai felszíntől.

A 4. árokban tehát az erőd életének legalább 4 periódusa különböztethető meg. A második pusztulást követő 3. periódusban a helyreállítás szakaszosan folyt, vagy hosszabb életű volt és ezért többször megújították. A 4. periódus a legkésőbbi, ez a jobban bolygatott 3. árokban, a toronybelsőben már nem maradt meg. Erre mutat, hogy a két árokban az első járósintek ha nem is egy magasságúak – ami a tereppel magyarázható –, azonos jellegűek, a pusztulási rétegek is megegyeznek.

Az árok Ny-i felében csak feltöltési rétegeket találtunk, amelyek nem váltak el világosan egymástól. Ezért az itt előkerült leletanyagot sem választhattuk szét rétegenként. Éppen a legfelső habarcsos rétegből kerültek elő kora római kerámiatöredékek. Pl. szürkésbarna oldaltöredékek vízszintesen futó, sűrűn bekarcolt seprűs díszítéssel (Itsz.: 72. 134. 1., II. t. 7.), ugyancsak barnásszürke fazék kihajló peremdarabja (Itsz.: 72. 134. 2. II. t. 8.), szürke peremtöredék (Itsz.: 72. 134. 3., II. t. 9.). Késő római jellegű több fekete díszítetlen oldaltöredék mellett egy duzzadt perem (Itsz.: 72. 134. 4., II. t. 11.), egy szürke kancsó pereme (Itsz.: 72. 134. 5.), szürke edények kihajló peremei (Itsz.: 72. 134. 6. II. t. 10.), belül mázas kiöntőtál töredéke (Itsz.: 72. 134. 18.) és egy nagyobb kehely alakú üvegedény darabjai (Itsz.: 72. 134. 19.). A népvándorlaskort csak egy szürke, kézikorongon készült edény díszítetlen has alatti töredéke képviseli (Itsz.: 72. 134. 25.).

Az árok K-i felében is kevés keltező értékű lelet került elő. A legelső járósinten csak egy világosszürke, jól égetett, vékony falú edény oldaltöredékét találtuk, jellegtelen római kori darab (Itsz.: 72. 135. 1.). A 2. pusztulás feletti vastag feltöltésben sok kerámiatöredék akadt, de a feltöltés korára csak egy töredék utalhat, amely a K-i árokész Ny-i végében feltárt járósint felett került elő, tehát a 3. periódus második szakaszát keltezi. Ez egy barnásszürke, homokkal és kavicszúalékkal soványított agyagból kézikorongon készített, elég jól égetett díszítetlen oldaltöredék (Itsz.: 72. 136. 1., III. t. 2.), amely minden bizonnyal a népvándorlaskor idején készült, V–VI. századinál korábbi nem lehet. A többi keltezésre nem alkalmas, hisz döntő többségük kora római jellegű, az erőd megépítését megelőző időből származnak. Vastag falú, szürke, rövidebb ferde és vízszintesen körbe futó, sűrűn bekarcolt seprűs díszítésű oldaltöredék (Itsz.: 72. 136. 2.), sötétszürke, kívül besimított díszű, belül fényes bevonatú oldaltöredék (Itsz.: 72. 136. 4., III. t. la–b.), világosszürke, finoman iszapolt anyagú oldaltöredékek (Itsz.: 72. 136. 5.), simított felületű téglaszínű oldaldarab (Itsz.: 72. 136. 6.), szürke és barna edény oldal- és peremtöredékei, duzzadt peremű tál darabja, a belseje fényes, piros bevonatú (Itsz.: 72. 136. 8. II. t. 13.). Csak néhány erősen soványított, jól égetett fekete töredék mutat késő római jelleget, és egy bikonikus orsógomb keltezhető a népvándorlás korára (Itsz.: 72. 136. 14., II. t. 14.). Egy nagyobb vasszeg és egy hurokban végződő vastárgy került még itt elő (Itsz.: 72. 136. 16–17.).

Az árok K-i végében, a belső kaputorony Ny-i falának helyén a bolygatott földben 50 cm mélységben egy sérült kocsimodellt találtunk (Itsz.: 72. 137. 1., VIII. t. la–f.). A bronz bigamodell sérült, az egyik kereke és a mellvédrés hiányzik. Oldaldíszítése is hiányos. A kis tárgy (6,2 cm) elkészítésekor a mintául szolgáló kocsihoz való hűségre törekedtek. A modellt több, külön öntött részből forrasztották össze. A vázat a tengely és a kocsirúd alkotja. A tengely 4,1 cm hosszú, átm.: 0,45–0,5 cm. Közepén és a kétágú kocsirúd csatlakozásánál, az összeerősítés jelzésére gyűrűsen megvastagodik (átm.: 0,7–0,9 cm). A kocsirúd előrenyúló része egyenes (h: 2,35 cm, átm.: 0,5 cm), a fenékeszka alatti rész (h: 2,5 cm) lefelé ívelődik. A fenékeszka és a rúd találkozásánál gyűrűs vastagodás jelzi az összeerősítést (átm.: 0,7 cm). A

kocsirúd hátsó, lefelé ívelődő része kettéágazik, és a tengelyre fekszik rá. Ugyaninnen indul két rövid (h: 1,1 cm) nem függőleges, hanem kissé hátra dőlő tartó. Ezeket nyugszik hátul, az elől a kocsirúddal rögzített fenékeszka. Ez, a szélei felé vékonyodó 0,2 cm vastag öntött lemez (h: 3,1 cm). Elöl oválisan ívelt (sz: 1,95 cm). Hosszoldalai homorúak (legkisebb sz: 1,45 cm), hátsó oldala egyenes (sz: 2,05 cm). A kocszi, feltehetően sövényfonású oldalal hullámosan hajtogatott bronzhuzallal jeleztek. Az egyik oldalán jól látszik, hogy kettős hullám. A mellvédet is bronzhuzallal jelezheték, de ennek semmi nyoma sem maradt. A tengelyre hegesztették fel a négyküllős kerekeket. A megmaradt keréknél jól látszik, hogy a kereket és a küllőt külön darabokból hegesztették össze. Ezért is nincs a kerék a tengely centrumában. A kerék átm.: 2,3 cm, vastagsága: 0,2–0,3 cm. Az egyes küllők hossza: 0,4, 0,5, 0,6 és 0,7 cm. A tengely másik végén látszik a négy letört küllő csomója. A modell elkészítése precíz és sok munkát igényelt. Ugy tűnik egyedi darab, ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy gyermekjátékként használták. Kultikus rendeltetése lehetett.

Ugyancsak a kiszedett toronyfal helyén került elő egy szép csontnyél. Az erősen kopott 11,3 cm hosszú nyél keresztmetszete eredetileg 7 szögű volt. Az egyes síkokat 9–11 pontkörös dísz díszíti. Jelenleg inkább ovális (Itsz.: 72. 137. 2., II. t. 12.). Az egyik oldalon az erős kopás következtében csak a mélyebb pontok maradtak meg. Átmérője középen a legnagyobb 2,5–2,9 cm, végei felé szűkül. A kopottabbik végén 1,9–2,5 cm. Középe átfúrta. A lyuk átmérője a kopottabbik végén 1,2–1,4 cm, ovális, a másikon 1,5 cm. Ebbe erősítették bele a szerszám nyéltüskéjét.

A 4. árokban előkerült leletanyag nem teszi lehetővé az egyes pusztulási rétegek egzakt keltezését. Az 1. és a 2. periódus késő római kori lehet, a 3. periódus V. századi, de felső része már beleyülhat a VI. századba. Az erőd pusztulásakor (X. század eleje) a 4. járósint volt használatban.

I–II. szelvény

Ezután kezdtünk hozzá az erődkapu belső tornyának feltáráshoz. Ezt két szakaszban végeztük. A megközelítően É–D irányú, 5 x 8 m-es I. szelvényt úgy jelöltük ki, hogy K-i fala a torony É–D irányú középvonalába essen, és magába foglalja a belső torony Ny-i felét úgy, hogy elérje az É-i erőd-falat is. Ehhez csatlakozott K felől a II. szelvény, amely 5,5 x 11 m-es volt, amit még megtoldottunk egy 2,5 x 3,5 m-es szakasszal az I. szelvény É-i végénél. Így a legkülső kapuhoz csatlakozó erőd-falszakaszt is feltárhattuk (1. kép).

A felszín nagyon egyenetlen volt. A humusz alatt mindenütt köves, épülettörmelékeny föld következett, ami a falak kibányászására utalt. A szelvény DK-i részén azonban hamarosan nagyobb 1–2, sőt 4 oldalán megmunkált faragott kövek töredékeit találtuk. Úgy tűnik, ez a rész 'in situ' megmaradt, és itt a torony leszakadt boltívére, vagy ami valószínűbb, az összeomlott fal maradványaira bukkantunk. A kövek többnyire töredékesek. Anyaguk: gyengébb minőségű világosszürke homokkő. Figyelemre méltó egy ívesen megmunkált darab, talán oszlop vagy féloszlop darabja. Lehet, hogy ez a hely másodlagos lelőhelye, és már így kifaragva hozták egy korábban használt épület romjai közül ide építőanyagként. Egy nagyméretű, legalább 55 x 40 x 29,5 cm-es quader egyik hosszoldalán sérült, másik hosszoldalára egy 6–7 cm mély, 5 cm széles vályút faragtak, ami a kőnek a legbelső kapuval kapcsolatos szerepére utalhat. Ezenkívül egy tompaszögű, zárókőszerű faragott töredék került még elő.

A belső torony Ny-i fala jobb állapotban maradt ránk. A két boltív közötti részen, a külső falsíkhöz tartozó falcsonkot a mai felszín alatt 55 cm-rel, már 113,45 m magasságban elértük (3. kép). A legfelső kő 20 x 23 cm-es. A fal külső síkját alkotó oldalán hozzávetőlegesen síkszerűvé igazított. Ez a sík azonos a 4. árokban talált falmaradvány legfelső síkjával. Több lépcső, ill. lábazat nem volt. A falcsonk É–D irányban

a 4. árokban talált kőig (112,61 m) szélesedik. Utána É felé két kiemelkedő (112,25 és 112,35 m) kő kivételével 112,10 m magasságig ki lett bányászva. A belső torony felmenő falának külső síját alig alakított, sorosan rakott rusztikus falazat alkotja. Anyaga homokkő. A falmagot (középső rész) úgy öntötték, bőséges habarcsba ágyazva. Ez a kőanyag gyengébb is. A felmenő fal belső síjáról csak a torony K-i falának feltárásakor kaptunk képet. A fal belső oldalát ugyanis 30–40 cm szélességben az alapozásig (111,97–111,99 m) kibányászták. Ugyiszintén a két boltív pilléreit (111,95–111,96 m). Ez azzal magyarázható, hogy az öntött alap a legalsó járószint (112,11 m) alatt megszűnik, és felette quaderkövekből építették fel a fal belső síkját. Akárcsak a torony D-i végét és a boltívek pilléreit. Erre utalt egy nagyobb quaderkő (h: 92 cm) a D-i boltív pillére közelében, amely szélesebb volt a többi kőnél, így nem tudták a felette lévő magfal kibontása nélkül egészben kiemelni. A belső falsíktól 20 cm-re a kő hosszában elhasadt. A csontot benthagyták a falban (vastagsága: 30 cm, felszíne 112,28 m). A torony és az É-i erődfal találkozásánál a habarcslenyomatból lehetett megállapítani, hogy innen egy 40 x 42 cm-es quadert emeltek ki. Vastagsága 23 cm lehetett, mert a sarkához csatlakozik egy szépen faragott quader, amely eredeti helyén maradt. Csak az ÉNy-i sarka sérült meg kissé. Méretei: 78 x 65 x 32 cm, felső szintje: 112,22 m magasságú. Ez a kő már az É-i erődfalhoz tartozik. A járószintek alapján megállapítható, hogy ez a legkülső kapu egyik sarokköve. A külső kapu tehát szélesebb volt, mint a boltívek közötti távolság.

A belső torony szélessége cm-nyi pontossággal nem állapítható meg. Mint a külső kapu faragott sarokkővénel és később is, a kaputorony K-i falánál megfigyelhetjük, az alapozás fölé emelt quaderkövek kissé túlnyúltak az alapozás szélén. Az I. szelvény É-i részén 2,22 m, a D-i boltív pillére mellett 2,14 m a mérhető falszélesség. Eredetileg tehát valószínűleg ennél még valamivel szélesebb volt.

A boltívek pilléreit az alapozásig kibányászták. Ez némileg magyarázatot adhat arra, hogy meglehetősen szabálytalanok. A középső boltív Ny-i pillére derékszögű-trapez alakú. Alapja 1,22 m szélességben csatlakozik a toronyfalhoz, 92–100 cm-t nyúlik be, ahol szélessége már csak 104 cm. Távolsága a külső kapu belső sarokkővétől 1,95–2,05 m. A D-i boltív Ny-i pillérének alapozása szabályosabb, lekerekített sarkú négyszög alak. A toronyfalhoz 134 cm széles alappal csatlakozik, és 92 cm-t nyúlik a toronybelsőbe. D-i síkja egyvonalba esik a torony Ny-i falának D-i szélével. Utóbbi Ny-felé szűkül, amit valószínűleg az alapozásra emelt quader falazattal egyenlítették ki. A két boltív közötti távolság 2,45–2,47 m. Az erődfalon nyitott kapu és a két boltív (belső kapuk) között a távolságok tehát a D-i erődkapuzhoz hasonlóan különböznek. Mégpedig a két belső kapu helye között nagyobbak.

A két boltív pilléreinek alapozása között, a középső pillértől 24–28 cm-re egy 0,58 m széles, 0,9 m-re benyúló sekély beásást találtunk. Alja 111,82 m, 15 cm-t mélyül a szűz talaj alá. Falat nem találtunk benne, csak habarcsos építési törmelék.

A II. szelvénytel tártuk fel a külső kapu környékét és a belső torony K-i felét. A felszín egyenletlenségei itt még nagyobbak voltak. A felső rétegben mindenütt építési törmelék találtunk. A szelvény DNY-i sarkánál, az I. szelvény folytatásaként faragott kövek kerültek elő. Rendszert, tehát összefüggően leomlott falat vagy boltívet azonban nem lehetett megfigyelni. A belső torony K-i falában is a magfal és a külső falsík maradt meg jobb állapotban (3. kép és XI. t. 2.). Ez még a Ny-i falnál is magasabb szinten jelentkezett. A két boltív közötti részen a magfal legmagasabb pontja 113,70 m magasságban található. D felé meredeken esik, É felé az erődfalig fokozatosan lejt. Az erődfal és a középső boltív közötti részen 113,52 m magasságot mértünk.

Szelvényünk szélesebb volt az I. szelvényénél, így a külső falsík mellett lemélyülhettünk. A külső falsík a Ny-i falhoz

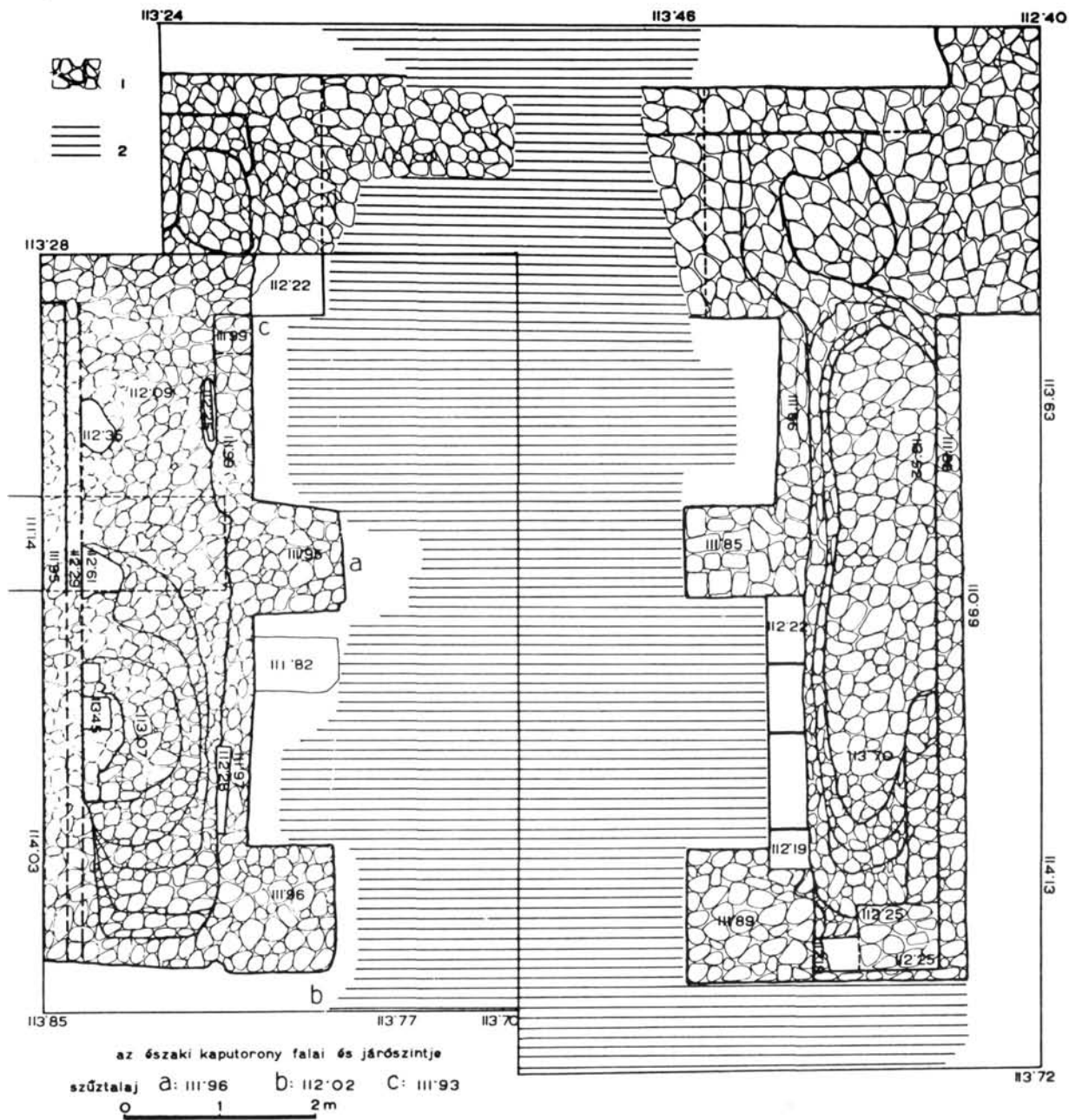
hasonlóan sorosan rakott fal, amelyet alig megmunkált kövekből építettek. A két külső falsík csak annyiban tér el egymástól, hogy itt az alapozás nem két lépcsőben szélesedik, hanem a Ny-i falnál megfigyelt lépcsőknél mélyebben, 111,88 m magasságban csak egy lépcső van. Ez D-felé fokozatosan szélesedik (26–31 cm), tehát megközelítően olyan széles, mint a Ny-i fal két kiugrásának teljes szélessége. Az É-i erődfal és a belső torony találkozásánál lementünk a torony alapozásának aljára, amit 110,99 m magasságban értünk el. Ez a toronyfal tehát 15 cm-rel mélyebb, mint a Ny-i.

A Ny-i falhoz hasonlóan a K-i fal belső síkját és a boltívek pilléreit sokkal mélyebben bányászták ki. Az É-i erődfal és a középső boltív között az alapozásig (111,86 m) bányászták ki a belső falsíkot alkotó quaderköveket. Itt is megfigyelhetjük az alapozás szabálytalanságát. É felé a fal 8 cm-t szűkül. Ezt, mint korábban mondtuk, a felmenő falakkal igazíthatták ki. Bizonyítja ezt a két boltív közötti eredeti helyén megtalált quadersor. Ez a középső boltív pillér D-i szélénél kezdődik és a másik vége belenyúlt a D-i boltív pillérébe. A négy szépen megmunkált homokkő egy síkot alkot, amely párhuzamos a toronyfal külső síkjával. A legdélibb quadernél figyelhetjük meg, hogy az alapozás itt is beljebb kezd elmélyülni, felszíniük is síkot alkot, amely azonban É felé kissé emelkedik (112,19–112,22 m). Az egyes quaderek hossza: 71, 71, 101 és 31 cm. A toronyfal D-i végén is megtaláltuk a quadereket. Ezek magassága is 112,19 m. Sőt a fal DK-i sarkánál 112,25 m magasságban a habarcsban egy nagyméretű (70 x 80 cm) kibányászott quader lenyomatát figyeltük meg. A quaderborítás tehát a belső torony belső síkját és a falak D-i végét borította úgy, hogy a szélső quaderek átérték a külső falsíkba. A fal D-i végénél keskeny, 10 cm széles kiugrás van 112,25 m magasságban, ami azt jelenti, hogy ez már lehetett lábazat, amely a legalsó járószint felett 20 cm-rel húzódtott.

A külső kapunál az É-i erődfal valamennyi quaderkővét kibányászták. Csak az alapozás maradt meg 111,90–111,96 m magasságban. Ez az alapozás áthúzódik a bejárat alatt is. Az É-i erődfal építésének technikája és a felhasznált kőanyag minősége azonos a belső torony falaiéval. Az alapozás közepén a falmag maradványai emelkednek fel. Az erődfal és a belső torony falának találkozásánál a falmag kötése tökéletes, látszik, hogy egyidőben készültek. Amikor azonban a két fal találkozásánál mélyebbre ástunk kiderült, hogy megfigyelésünk csak a felmenő falakra vonatkozhat. A két alapozás között ugyanis nincsen kötés, sőt egy vékony, barna földcsík tanúsítja, hogy a két alapozás nem egyidős. A bővítés idején a meglévő felmenő falat lebontották, és az új fallal együtt építették fel újra. Ezért csak az alapozásnál figyelhető meg a különbség. Ugyanígy elválik a belső torony K-i falának alapozása is az erődfaltól.

Azt nem tudjuk, hogy az erődfal belső síkját hogyan készítették el, de a külső falsík bizonyosan quaderekből lett rakva. A magfal és az alapozás É-i szélé megközelítően párhuzamos. Az alapozás 42–50 cm-rel szélesebb É felé, ami azt jelenti, hogy ilyen széles quaderek borították kívülről a falat. Sajnos mindkét oldalon valamennyit kibányászták. Így a legkülső kapu szélességét csak hozzávetőlegesen határozhatjuk meg. A kapu DNY-i sarokkővét átvétve a DK-i sarokra 4 m-es kapu szélességet mértünk. Ez nagyobb a két boltív pillér között mért távolságnál.

A középső pillérpár K-i tagja szabályos négyszög. 96 cm szélességben csatlakozik a torony K-i falához, és 86–96 cm-t nyúlik a toronybelsőbe. A D-i pillérpár K-i tagjának alapozása is szabályos, Ny-i párhuzamosan hasonlóan ez is nagyobb a középső pillérről. A toronyfalhoz 1,40 m szélességben csatlakozik és 87 cm-t nyúlik be. Az erődfal és az egyes pillérek közötti távolság csak annyiban egyezik meg a Ny-i oldallal, hogy az erődfal és a középső pillér közötti távolság (1,97–2,00 m) kisebb, mint a két pillér közötti távolság (2,66 m). A különbséget a felmenő falakkal egyenlíthették ki. Így a boltívek szélessége is csak megközelítő pontossággal határozható meg. Ha nem számolunk az alapozás és a felmenő falak különbségei-

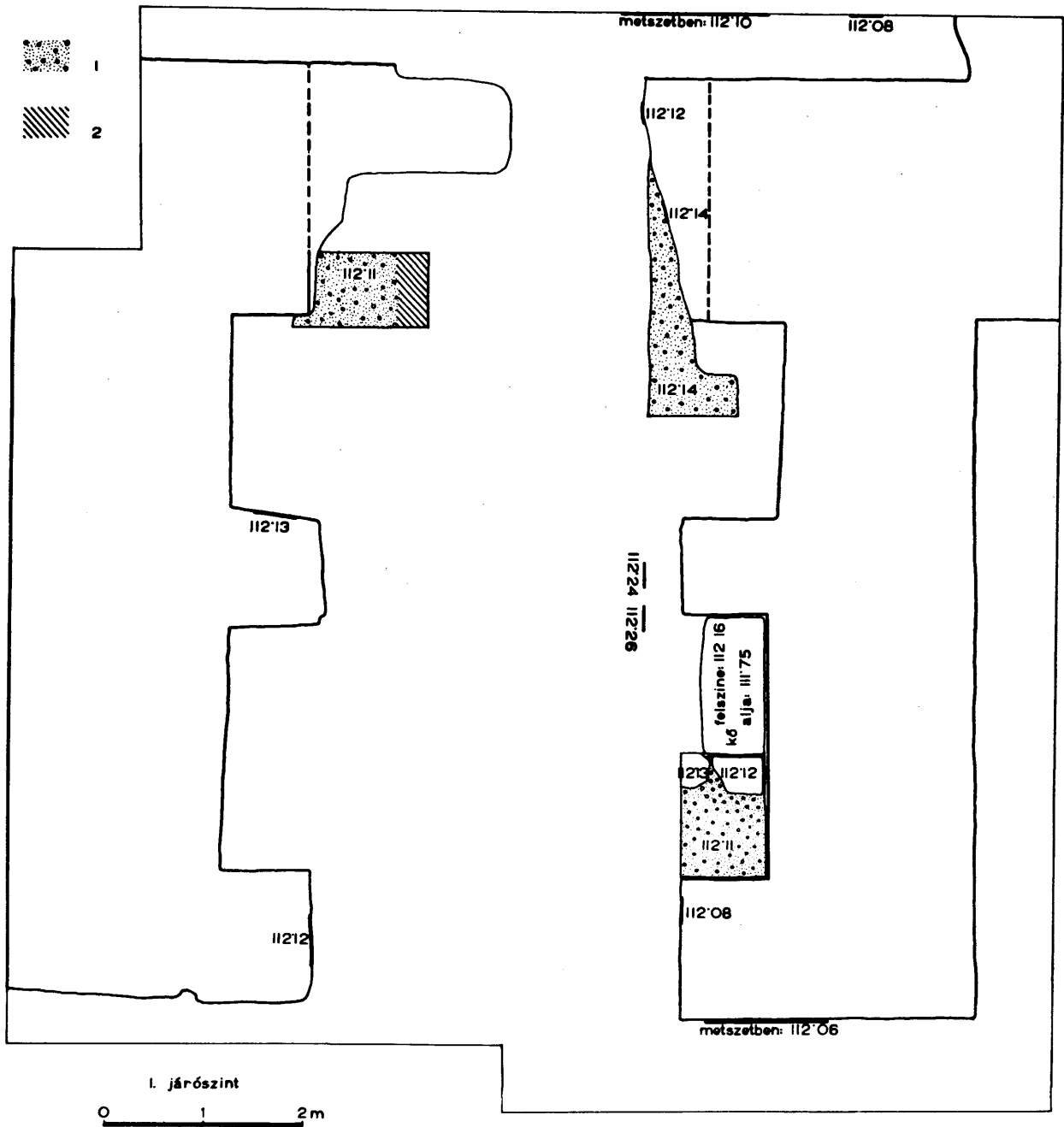
3. kép. I–II. szelvény. A belső kaputorony falainak maradványai és a járószintek 1. fal; 2. járószintek.

Abb. 3. Block I–II. Mauerreste des inneren Torturmes und Fussbodenniveaus. 1. Mauer. 2. Fussbodenniveaus.

vel, a középső pillérpár közötti távolság 3,58–3,63 m. A D-i pillérpárnál ugyanez 3,70–3,72 m. A középső kapu volt tehát a legszűkebb és a külső a legszélesebb.

A toronybelsőben viszonylag jó állapotban találtuk meg az egymásra következő járószinteket. A különböző szintek későbbi bemutatásának szándéka indokolta, hogy a toronybelsőt ne tárjuk fel teljesen. Mind a négy járószintből hagytunk 'in situ' részeket. Ezért minél korábbi egy réteg, annál kisebb területen tisztítottuk ki. Munkánkat igyekeztünk úgy végezni, hogy ugyanazt a járószintet a toronybelsőben több

helyen is megismerjük, és így a lejtést ill. a különbségeket tisztázhatjuk, esetleg az egyes periódusok korára is adatokat nyerjünk. A járószintek tanulmányozására a toronybelsőt az É-i erődfalon nyitott kapu, ill. az erődfal és az első pillérpár közötti területen egy 1,2 m széles K–Ny-i irányú árokkal átvágtuk. Az egyes járószinteket lépcsőzetesen meghagytuk. Hosszirányban az É–D-i tengelytől K-re 82 cm-re húztunk egy vonalat, és az attól K-re eső részt tisztítottuk ki, ugyan-csak lépcsőzetesen.

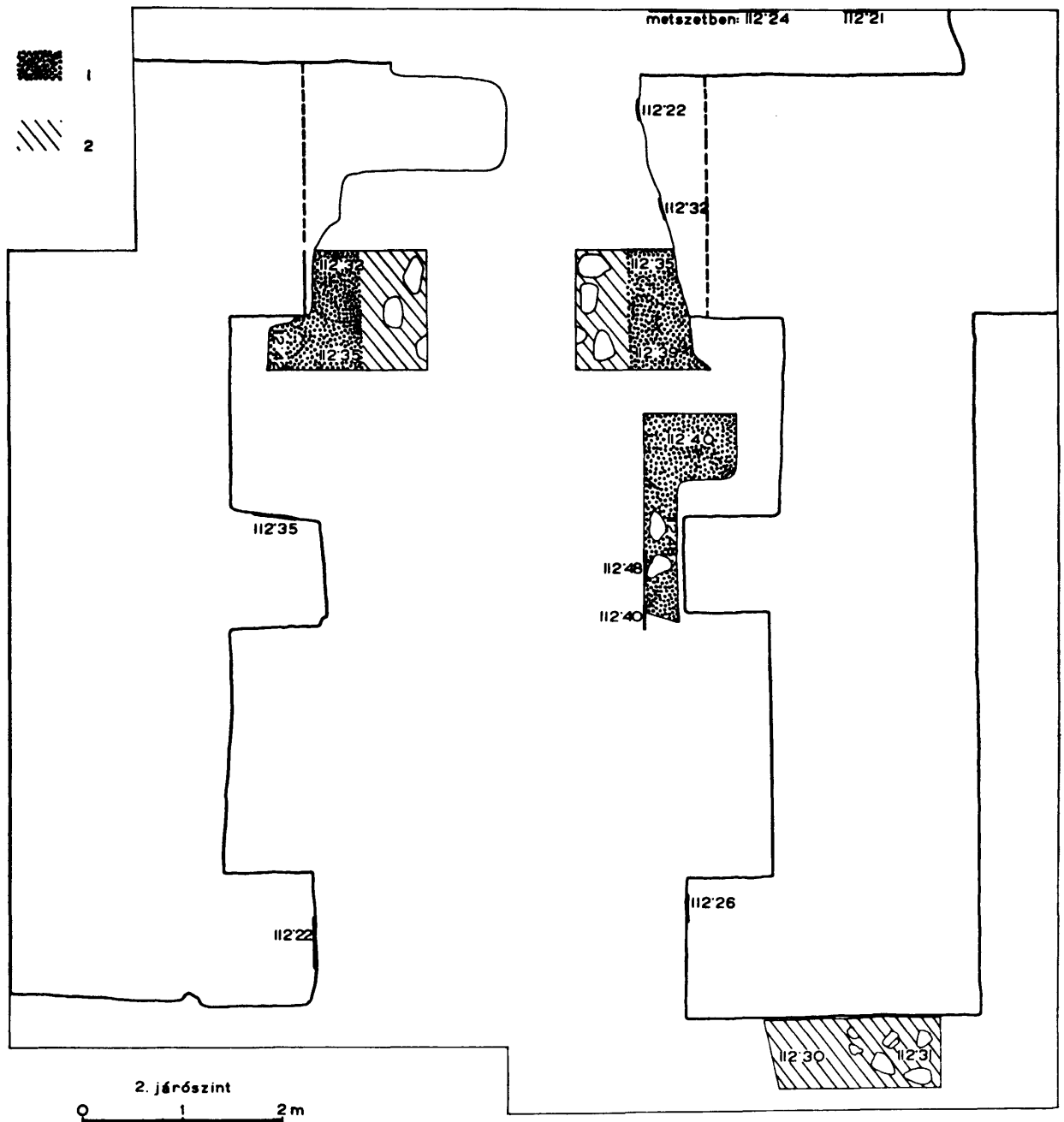
4. kép. I–II. szelvény. A belső kaputorony 1. járószintje. 1. kavicsos járószint; 2. döngölt föld.

Abb. 4. Block I–II. Das 1. Fussbodenniveau des inneren Torturmes. 1. Kieseliges Fussbodenniveau. 2. Gestampfte Erde.

I. járószint

A K–Ny-i átvágás ÉNy-i részén egy kb. 0,75 x 1,15 m-es szakaszon tisztítottuk ki. A járószint nem közvetlenül a sötétbarna szűz talajra került. Utóbbi az átvágásban 111,96–112,02 m magasságban jelentkezett, amin egy 13–15 cm vastag szürkésbarna köves földréteget terítettek el. Ezt fedték le a járószinttel, amelynek anyaga sárgás színű, kóporos réteg, kavicssal és mésszel keverve. Öntött járószint, vastagsága 3–5 cm. A járószint a torony középtengelye felé

vékonyodik. Ezért gondoltunk először arra, hogy a járószint középső része elpusztult, amikor 0,9 m-re a DNy-i sarokkötől megszűnt a réteg (4. kép, IX. t. 2.). Folytatásában szürkésbarna föld következett, kisebb-nagyobb kövekkel vegyesen. A külső kapu feltételezett helyén megbolygatták a rétegeket, egészen a fal alapozásáig. A bolygatás szélén a profilban azonban csak addig a szélességig figyelhető meg ez a járószint, mint ameddig az átvágásban is észleltük. Köszönetet mondok Soproni Sándornak, aki felhívta figyelmemet arra, hogy a

5. kép. I–II. szelvény. A belső kaputorony 2. járószintje. 1. öntött járószint; 2. föld a járószint magasságában

Abb. 5. Block I–II. Das 2. Fussbodenniveau des inneren Torturmes. 1. Gegossenes Fussbodenniveau. 2. Erde in der Höhe des Fussbodenniveaus.

felsőheténypusztai erőd feltárásánál hasonló jelenséget figyelt meg ő is az alsó járószinteknél. Szerinte ez azzal magyarázható, hogy csak a kocsi tengelyszélességéig készítettek szilárd járószintet, a középső sávban csak dögölt föld alkotta a padlót. Erre kell gondolnunk jelen esetben is, bár ennek ellentmondani látszik, hogy ha ilyen szélességgel számolunk a másik oldalon is, a középső földes sáv szélessége 2,20 m. Ez azt jelentené, hogy a kocsi tengelyszélességének is minimum 2,20 m-nek kellett lenni.² A járószint felszíne a középtengely felé enyhén emelkedik, 112,11 m magasságú.

Az É–D-i átvágásban két helyen értük el a legalsó szintet. Az erődfal nyílásában, ill. a fal és a középső pillérpár közötti területen 2,60 x 0,90 m-es területen ugyanazt a járószintet találtuk meg (öntött), átlagos magassága alig 3 cm-rel magasabb a másik oldalon feltárt padló szintjénél (112,14 m). Az öntött padló itt vastagabb, eléri a 6–8 cm-t is. A feltárt rész csak 0,60 m-nyire van a külső kapu K-i szélétől, ezért a belső végét nem értük el. A két pilléralapozás között 2,62 x 0,85 m-es területen tisztítottuk ki ezt a réteget. D-i részén az ÉNy-i részhez hasonlóan 112,11 m magasságban a kőporos

öntött réteget találtunk. Vastagsága itt alig éri el az 1,5–2,0 cm-t. A középső részen két követ találtunk. Az egyiknek nemcsak a felszíne, de két oldala is sík, faragott. Magasságuk 112,12–112,13 m, tehát megközelítően egyezik a járószinttel. Az É-i felén egy nagy 1,40 x 0,64 m-es homokkővet találtunk. Felszíne és a toronyfalhoz, ill. a pilléralaphoz csatlakozó oldala faragott. A járószint készítésekor teheték ide. Alja a szűz talaj felszíne alá mélyül: 111,75 m magasságig. Felszíne 112,16 m, tehát némileg magasabb a járószintnél. Bár arra nem tudunk magyarázatot adni, hogy miért sülyesztettek itt egy ekkora követ a járószintbe, ezt semmiképp sem tarthatjuk véletlennek. Annál inkább nem, mert mint korábban említettük a torony K-i falánál a két pillér között, a középsőtől alig 24–28 cm-re 15 cm-t, a szűz talajba mélyülő nagyobb beásat figyeltünk meg. Az oda helyezett nagyobb kő lehetett kövünk párja, amit a falak kibányászásakor emelhettek ki. (3. kép) Ezért találtunk a helyén csak építési törmelékét. A kő felszínén szürke, iszapolt tapasztásréteget találtunk, amelynek felszíne 112,20 m magasságú volt. Ez az anyag nem egyezik az I. járószint anyagával, rendeltetését sem ismerjük. A két pillér közötti területet nemigen használták közlekedésre.

Ezekben kívül még több helyen beszíntezték a metszetekben megfigyelhető padlókat. A II. szelvény É-i falában az erőd falon kívül, a faltól 65 cm-re két helyen mértük a járószint magasságát. A kaputól K-re kb. 1,5 m-re 112,08, a kapu előtt 112,10 m magasságú. A középső pillérpár Ny-i tagjánál 112,13, a K-inél 112,24–112,26 m magasságú. Utóbbi feltűnően magasabb a máshol mért adatoknál. A D-i pillérpár Ny-i tagjánál 112,12, a K-inél 112,08 m magasságú. A torony DK-i sarkánál 112,06 m magasságot mértünk. A járószint tehát a középső pillérpárnál a legmagasabb (112,13–112,26 m). Innen É és D felé is lejt 112,08, ill. 112,06 m magasságig. Így az esővíz nem folyhatott be a torony alá.

A legalsó járószint az erőd építésével lehet egyidős. A szűz talajtól földfeltöltés választja el. A külső kapu bolygatásának metszetében jól látható, hogy sértetlen az erőd fal alapozása felett. Az erőd falnál korábbi tehát nem lehet. Ugy készítettek, hogy a toronybelső középső sávját É–D irányban kb. 2,20 m szélesen csak a döngölt föld alkotta. Az öntött járószint viszont kiterjedt a boltívek pillérei közé is, kivéve a középső pillérpártól D-re eső részt, ahová nagyméretű, részben faragott köveket helyeztek. A járószint a toronyon kívül is megfigyelhető.

II. járószint

Ezt a réteget is több helyen tisztáztuk (5. kép), a toronybelsőben és környékén. A K–Ny-i átvágás mindkét szélén feltártunk belőle egy-egy szakaszt. Az I. járószintre terített 15–20 cm vastag szürkésbarna, kövekkel kevert földre került a II. járószint, amelynek anyaga erősen meszes, kavicsos habarcs. Színe: sárgásfehér. Vastagsága átlagban 4–8 cm. A K–Ny-i átvágás Ny-i felén 1,20 x 1,15–1,60 m-es területet tártunk fel. A járószint D felé (a járószintnek a sarokkő és a boltív pillére közé eső, kevésbé használt részén) észrevehetően emelkedik. Itt a legvastagabb. Magassága: 112,42 m, K felé sülyed és fokozatosan vékonyodik. A sarokkőtől 56 cm-nyire teljesen meg is szűnik. Itt a felső szintje: 112,32–112,35 m. A torony közepe felé eső részen még döngölt föld járószint sem figyelhető meg. Ezen a részen barna földbe ágyazott különböző méretű köveket találtunk. A nagyobbak a 40–50 cm-es nagyságot is elérték. Az egyik egy szépen faragott párkánydarab. Ez az erősen köves réteg azonban nem választható el a felette lévő ugyancsak köves rétegtől. A föld színe és a kőanyag is megegyezik. Ezért ennek szintjét nem is mértük. Hasonló jelenséget figyeltünk meg az átvágás K-i felén is. Ez egy 1,20 x 0,95–1,35 m-es terület volt, ahol a habarcsos öntött járószint kissé szélesebb volt, mint a toronybelső Ny-i felén. A Ny-i sarokkő helyzete alapján kiszámított K-i sarokkő szelétől 80 cm-t nyúlik a toronybelsőbe a járószint. Így fokozottabban merül fel a járószint

későbbi felszedésének lehetősége, hisz a két járószint sáv közötti rést itt 2,76 m, ami egy kocsi tengelyénél jóval szélesebb. Erre utalhat az is, hogy a járószint nélküli sávban a föld összefüggő réteget alkot a felette lévő réteggel. A habarcspadló szintjének ingadozása itt kisebb, É felé lejt (112,35–112,39 m).

A habarcsos járószinttel a pillérek között is beborították. Erre mutat az a rész is, amit az É–D-i átvágásban az É-i erőd fal és a középső pillér közötti, ill. előtti szakaszon tártunk fel. A járószint itt jó állapotú, vastagsága 5–7 cm. Kivételt képez a középső pillér előtti rövid szakasz, ahol bolygatott a réteg és a járószintmaradványokból két kő emelkedik ki. A járószint magassága 112,40–112,48 m, a toronyközép felé emelkedő. A kövek felszíne is 112,48 m. Ezt a bolygatást azzal magyarázhatjuk, hogy a III. járószint elkészítésekor a középső kapu számára küszöböt készítettek. Ennek alapozása során sértették meg a II. járószintet. A sérült járószint még így is jól követhető a küszöb alatt (X. t. 3.). Ha nem az erőd belsejéből egy elpusztult épületből hozták, úgy a III. járószint küszöbe egyidős a III. periódussal. Annai bizonyos, hogy nem az I. vagy a II. járószint küszöbét emelték meg. Az I. és a II. periódusban egyik kapunak sem volt küszöbe.

A belső torony K-i falától D-re is kibontottuk a II. járószint egy szakaszát. Ez kissé alacsonyabb szinten jelentkezett (112,30 m), és az anyaga is más. Nem öntött habarcsos, hanem egyszerű letiport föld. A feltárt szakasz K-i felén a földbe kisebb-nagyobb köveket is tettek.

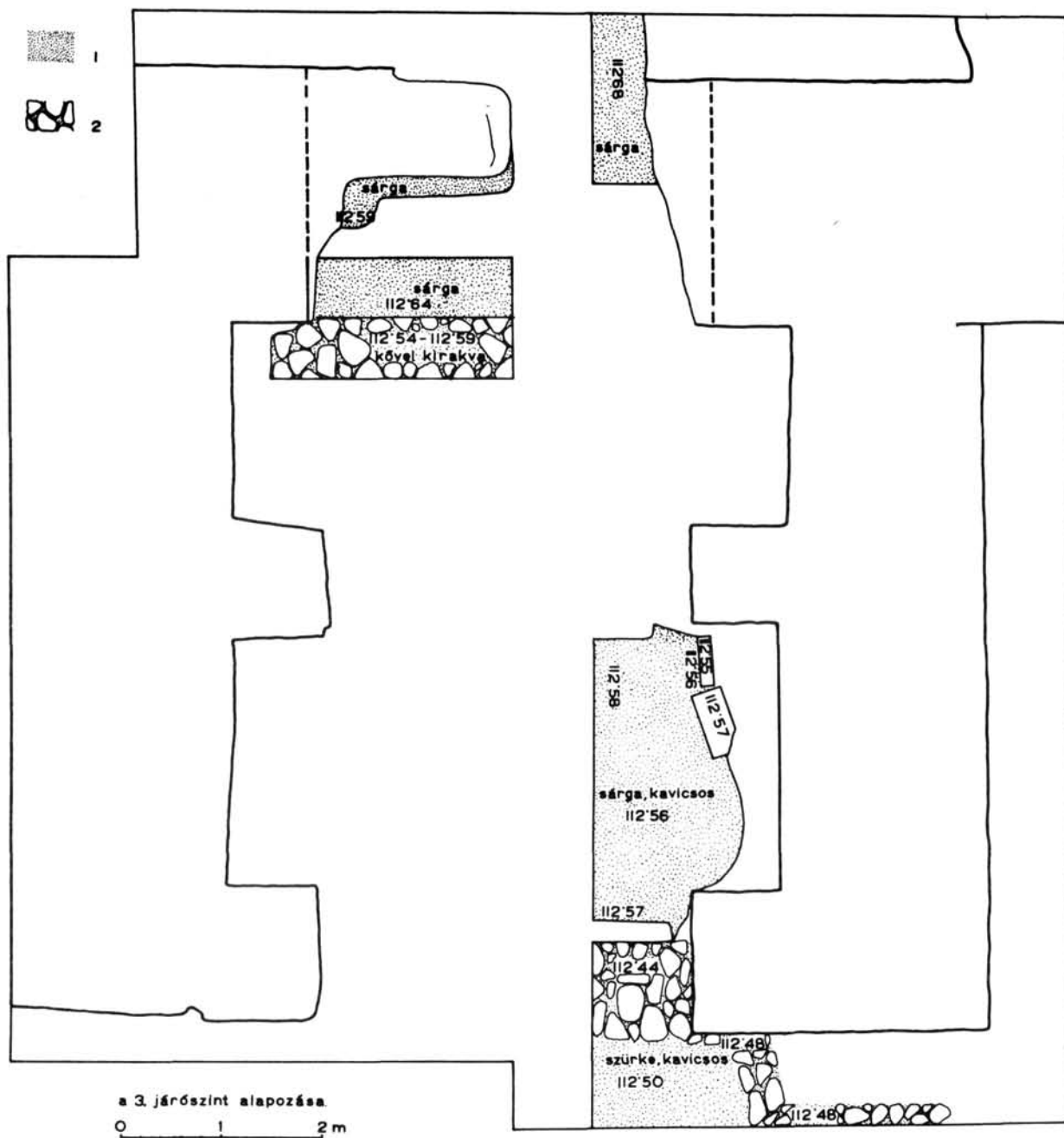
Ugyanazonokon a pontokon, ahol az I. járószint padlóját beszínteztük, megmértük a II. járószint felszínét is. Az erőd falon kívül az öntött padló felszíne 112,21–112,24 m magasságú, a külső kapu felé emelkedik. Az erőd fal nyílásában 112,22–112,32 m magasságú, a toronybelső felé emelkedik. A középső pillérpár Ny-i tagjánál 112,35 m magasságot mértünk. A D-i pillérpár Ny-i tagjánál 112,22, a K-inél 112,26 m magasságban húzódik a felszín. A II. járószint tehát az I. járószinthez hasonlóan a toronyközponttól lejt É és D felé.

A II. járószint anyaga és a padló készítésének módja alig tér el a legalsó járószint padlójának anyagától és készítésének technikájától. A két É–D irányú sáv közötti nagy távolság azonban felveti a lehetőséget, hogy a II. periódusban már az egész toronybelső azonos járószint borította. Ezt a III. járószint alapozásakor szedhették fel. Erre utal, hogy a középső földszávbán nem találtunk a habarcsos járószinttel egyező döngölt földréteget. A bejárat előtti részt is öntött járószint borította, a kaputól D-re azonban csak döngölt földet találtunk.

III. járószint

Az erőd életének következő periódusában újabb járószintet kapott az É-i erőd kapu belső tornya (6–7. kép). Ez a padló már más építésmóddal készült. A deszkázott járószinthez komoly alapozás is tartozott. A II. és a III. járószint között a különbség 20–30 cm. Több helyen tisztáztuk az alapozás rétegeit is (6. kép). Ennek szerkezete a következő. Az alsó réteget különböző méretű kövekkel rakták ki. Néhol a kövek több sorban következnek egymás felett. A kövek között barna föld tölti ki. A járószint bolygatott szélén jól megfigyelhető, hogy ez a réteg a III. járószint egésze alatt megvolt. Egyetlen kövön sem találtunk habarcsmaradványt. Valószínű tehát, hogy nem leomlott falakból származnak. Az alapozás enyhén lejt D felé. A K–Ny-i átvágás Ny-i oldalán a kövek felső szintje 112,54–112,59 m magasságú. A D-i pillérpár K-i tagjánál 112,44, a belső toronyon kívül, közel a D-i sarokhoz 112,48 m magasságot mértünk.

A kőalapozás egyenetlenségeit (kiálló kövek) agyagtapasztással szüntették meg. Ez a réteg is az erőd belseje felé lejt. A K–Ny-i átvágásban a döngölt agyagtapasztás sárga színű. Felső szintje: 112,59–112,64 m. Az É–D-i átvágás É-i végén a legvastagabb a sárga agyagtapasztás. Felső szintje 112,68 m magasságú. Itt, a deszkaborítástól É-ra ez a szint volt a III. járószint járőrfelülete. A két pillérpár K-i tagjai között is sárga színű az agyagtapasztás, amibe kavicsot is keverték. Felső

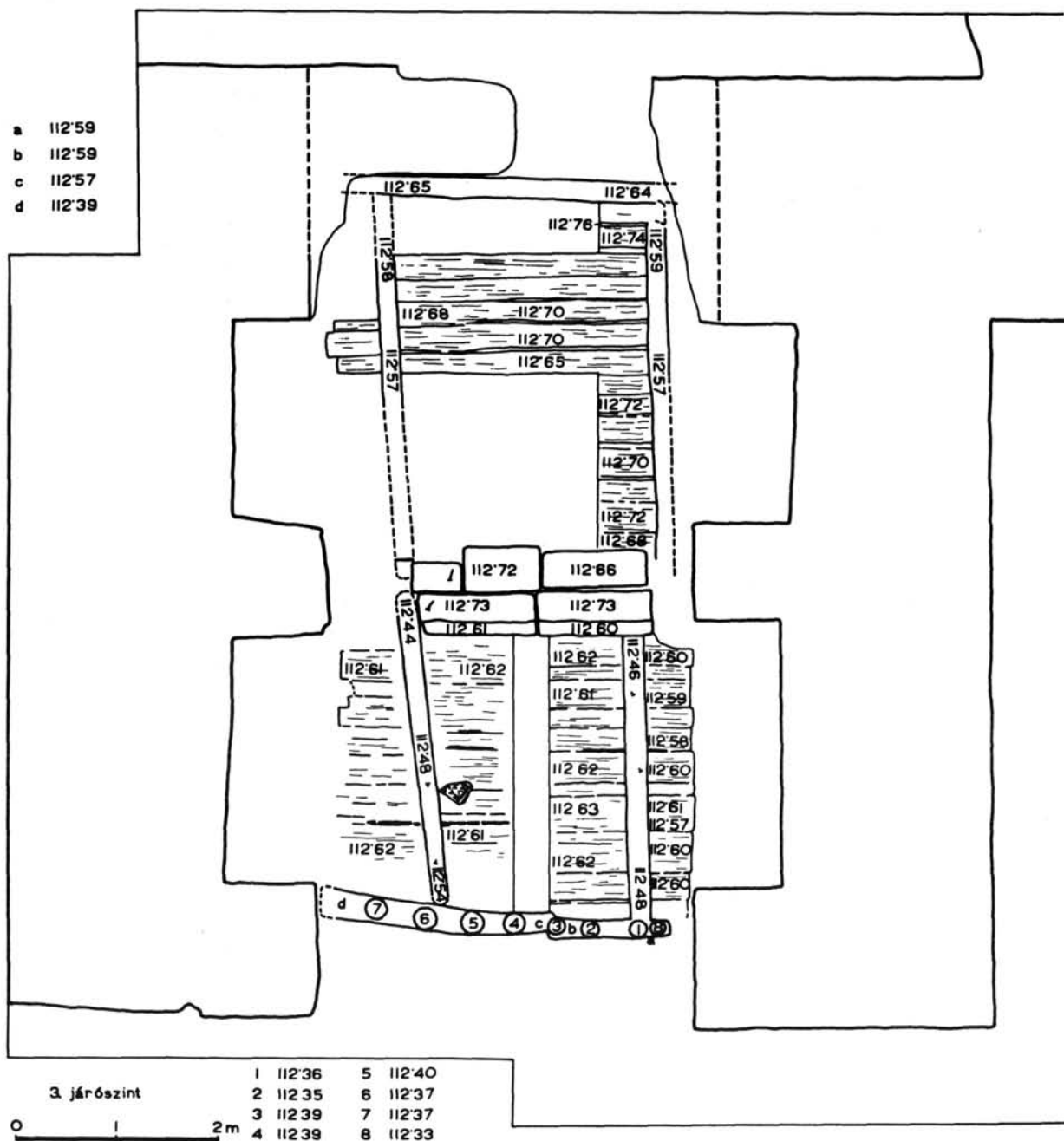
6. kép. I–II. szelvény. A belső kaputorony 3. járósíntjének alapozása. 1. tapasztott alapozás; 2. köves alapozás

Abb. 6. Block I–II. Grundwerk des 3. Fussbodenniveau des inneren Torturmes. 1. Verkleibtes Grundwerk. 2. Steiniges Grundwerk.

síntje 112,56–112,58 m magasságú. A tapasztás K-i szélét két négyzetes faragású kő jelzi (112,57 és 112,55 m), melyeket a legalsó járósínt nagy kövére helyeztek. A toronytól D-re, az erőd belseje felé az agyagtapsztás szürke színű, kavicsal erősen kevert. A deszkapadló idáig nem ért ki, így a toronytól É-ra talált tapasztáshoz hasonlóan ez volt a járófelület.

A sárga agyagtapsztásba ágyazták be a deszkapadlót rögzítő négy párnafát és a deszkapadló É-i, ill. D-i végét jelző

sárgerendákat (7. kép). A két pár párnafát a középső kapuhoz tartozó küszöbkő választotta el egymástól. Méreteik és mélységük különböző. A D-i párnafapár hossza 2,82 és kb. 3,10 m. Nem párhuzamosak, a Ny-i párnafa D-i vége befelé tart. A távolság közöttük 1,80–2,00 m. Mindkettő a küszöbkő felé lejt: 112,44–112,54 és 112,46–112,48 m. Az É-i párnafapár hosszabb: kb. 3,70–3,80 m. A távolság közöttük 2,38–2,48 m, D felé csökken. Magasságuk: 112,57–112,58 és 112,57–112,59 m, D felé lejtjenek.

7. kép. I–II. szelvény. A belső kaputorony 3. járószintje

Abb. 7. Block I–II. Das : Fussbodenniveau des inneren Torturmes.

A deszkapadlót É-ről és D-ről sárgerenda zárja le. Az É-inak mindkét vége bolygatott, így csak hozzávetőlegesen állapítható meg a hossza, amely legalább 3,00 m. Az alja megközelítően vízszintes: 112,64–112,65 m magasságú. A D-i sárgerenda K-i vége ép, így hossza kb. 3,45 m. A gerenda helye arra mutat, hogy legalább két darabból állt. A közép-vonaltól K-re törés figyelhető meg. A K-i rész (h: 1,20 m) vízszintes, alja 112,59 m magasságú. A Ny-i rész nemcsak hosszabb, szélesebb is. A gerenda helye Ny felé szélesedik és mélyül (112,57–112,39 m). Arra nehéz magyarázatot adni, hogy miért két darabból készítették ezt a sárgerendát. Erre

még az sem ad kellő magyarázatot, hogy a deszkapadlót megújították, és ekkor a sárgerendákat is kicserélhették.

A párnafák és sárgerendák helyét faszenes, hamus föld, részben pedig a IV. járószint tapasztása tölti ki. Ez azt jelenti, hogy a III. periódus végén a toronybelső és a kapuk leégtek. A párnafák rendeltetését erősíti meg, hogy a D-i párnafapár árkában 5 db rövidebb vasszeget találtunk (I. t. 6–10.) A III. periódus végén külső támadás pusztította el az erődöt, és ez a támadás eléggé váratlanul érte az erőd védőit. A D-i sárgerenda helyének kitisztítása után 8 db, a sárgerenda árkába mélyülő cölöplyukat találtunk (IX. t. 5.). Méreteik és

mélységük különböző. Átmérőik: 14–22 cm, mélységük: 112,33–112,40 m. Kétségtelen, hogy a cölöpöket egyszerre verték itt le. Valamennyi cölöplyukban a föld faszénzilánkos volt. A cölöpök rendeltetése a következő lehetett. Az ellenség feltehetően váratlan megjelenése után már nem volt idő a kapuk – legalábbis a legbelső kapu – befalazására. Az erőd felé nyíló kapu a sárgerenda vonalába eshetett, ezért a levett cölöpökkel erősítették meg belülről a kaput. Az ostromnak a vár áldozatul esett és a kapuk leégtek.

A deszkapadlót É-ről és D-ről lezáró sárgerendák még egy dologra világítanak rá. A külső és a belső kapuhoz ezek szerint a III. periódusban nem tartozott küszöbök. Mint ahogy a középső kapu küszöbének két oldalán (a párnafapárok másik végénél), úgy a deszkaborítás É-i és D-i szélén sem lett volna szűkség sárgerendára, ha kőküszöbe lett volna a kapuknak.

A toronybelsőben a sárga agyagtapasztásra és a tapasztásra süllyesztett párnafákra került a járőfelület. A megközelítően É–D irányú párnafákra merőlegesen, K–Ny irányban feküdtek a gerendák. Előbb azonban a sárga tapasztásra vékony, 1–3 cm vastag fehéresszürke, finom izapolású réteget terítettek el nedves állapotban. Ebbe nyomták bele a deszkákat. A padló készítésekor nedves állapotú réteg megőrizte a deszkák erezetének lenyomatát is (IX. t. 1.). A deszkák nem hézagmentesen csatlakoztak egymáshoz, így az egyes deszkák között kitöltő gerincek lehetővé teszik a deszkák szélességének meghatározását. A D-i sárgerendától 72–88 cm távolságra két deszka között akkora rés keletkezett a későbbiekben, hogy azt nem tapasztóanyaggal, hanem élére állított tegulatöredékekkel tömték be. A deszkák szélessége 12–32 cm között változott. A deszkák vastagsága is különböző lehetett. Ez érthető, mert a lenyomatok világosan megmutatták azt is, hogy hasított, legfeljebb fejszével nagyoltan faragott deszkákat alkalmaztak. Erre mutat, hogy egy deszka lenyomatán belül, akárcsak egymás melletti deszkák alja között akár 4 cm-es szintkülönbség is lehetett (pl. a küszöbök ÉK-i végénél 112,68–112,72 m). A deszkák vastagsága a lenyomatok közötti gerinc tanúsága szerint meghaladhatta a 4–5 cm-t is. Ha ezt a vastagságot hozzámérjük a fehéresszürke tapasztás felszínéhez (112,57–112,74 m), a III. periódus járószintje 112,62–112,79 m magasságú lehetett. A járószint szélén jól látszott, hogy a deszkák csak a toronybelső középső sávját borították, a boltívek pillérei közé nem nyúlottak be. A deszkák átlagos hossza kb. 3,35–3,60 m volt. Egymás melletti deszkák hossza között legfeljebb 8–10 cm különbséget figyelhetünk meg.

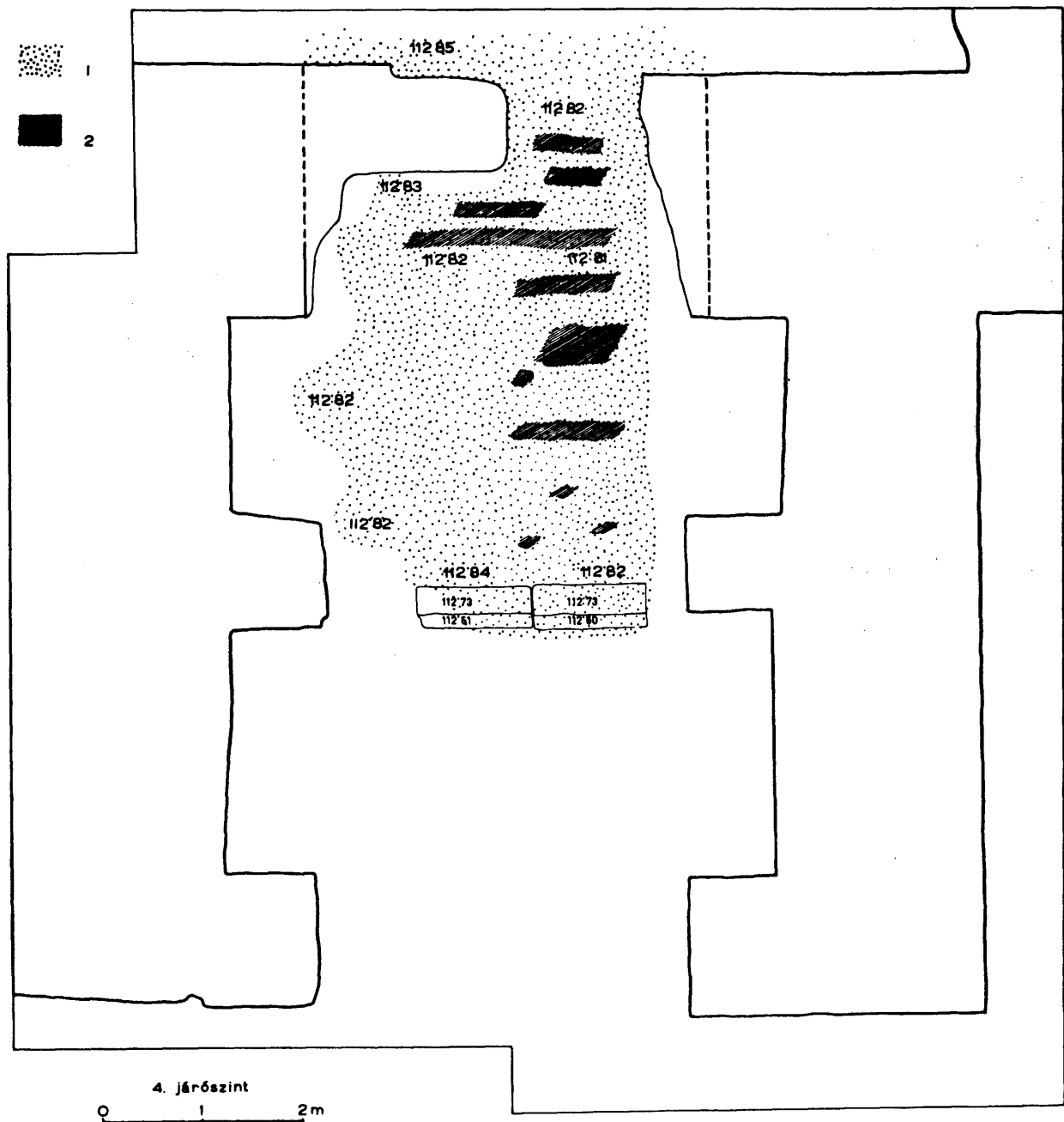
A fehéresszürke rétegen, amely megőrizte a deszkák lenyomatát, semmilyen égésre utaló nyomot nem találtunk. Nem is maradhatott volna meg ilyen jó állapotban a deszkák lenyomata, ha erőszakos pusztításnak esik áldozatul ez a járószint. Közvetlenül a fehéresszürke tapasztásréteg felett 2–3 cm vastag sárgás agyagtapasztás húzódtott, amely erősen rongált volt. A tapasztás maradványain K–Ny irányú szenült foltokat figyelhetünk meg. Ezek a deszkaborítás elégségének maradványai. Ez tehát azt jelenti, hogy a járószint hosszú használata során a deszkák tönkrementek és ezért megújították a deszkapadlót. Az új deszkákat újabb tapasztásrétegre tették. Ez a felső deszkapadló égett el az erőd következő pusztulásakor. Ennek az égésnek a nyomait figyelhetjük meg a párnafák árkaiban éppúgy, mint a sárgerendák helyén.

A III. periódusban is három kapuja volt az É-i erődbejáratnak. A D-inek bizonyítékai a sárgerenda árkába levett cölöpök, a középsőhöz pedig kőből faragott küszöb is járult (X. t. 1–3.). Ezt több elemből állították össze. Valamennyi darabot sárgászürke, gyenge minőségű homokkőből faragták. D-i feléből két hosszú, K–Ny irányban elhelyezkedő lépcsős kő maradt meg. A Ny-i darab hossza 1,15 m, a K-ié 1,13 m. A kövek épek, csak a Ny-inak a DNy-i sarka sérült. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a falak kibányászása során a két szélső követ kiemelték. Feltételezve, hogy a küszöb pilléralapozástól pilléralapozásig ért, a Ny-i oldalról egy kb. 0,90 m hosszú, a K-i-ről pedig egy kb. 0,42 m hosszú darab hiányzik. Ezek a

kövek azért lettek volna értékesek számunkra, mert ezekben lehetnek a kapu két szárnyának perselyei. A kapuk az erőd-belső felé nyíltak. A perselyeket a lépcsős kő D-ebbi, alacsonyabb részébe véshették, és a kapu ütközője a felemelkedő rész lehetett. A két kő alja 112,45 m magasságig süllyed az alapozásba. Az alsó lépcsőfok 112,60–112,61 m magaságú, tehát alig alacsonyabb, mint a deszkás járószint alját jelentő fehéresszürke réteg. Ez a réteg mintegy 1 cm vastagon az alsó lépcsőfokra is ráhúzódtott. Így feltételezhetjük, hogy a küszöböknek ezt a részét még deszka fedte. Erre utal az is, hogy az alsó lépcsőfok éle lekerekített ugyan, de távolról sem annyira kopott, mint a felső rész éle. A kocsikerekek nyomát sem találjuk meg rajtuk, ami annál furcsább, mert a lépcsőn nagyott kellett zökkeniük a kocsiknak. Deszkafedés hiányában ez feltétlen nyomot hagyott volna a puha homokkőben, mint ahogy a felső élen is megfigyelhetjük ezt. Az alsó rész 12–14 cm széles. A lépcsős kő két szintje között a különbség 12–13 cm (a küszöb felső szintje 112,73 m magasságú). Ez a rész 25–30 cm széles. A kövek É-i oldala egyenes, az él lekerekített. A D-i él erősen kopott. Mindkét kövön egy kb. 12–15 cm széles rész különösen (itt legkeskenyebbek a kövek). Ezt a kocsi kerekei koptatták le, így a két nyom távol-ságából következtethetünk az ekkor használt kocsi tengely-hosszúságára. Ez 1,30–1,40 m lehetett. A K-i kő kissé széle-sőbb kopása a kő korábbi felhasználásával lehet kapcsolatban.

A küszöb É-i fele is több elemből állt. Ebből három darab maradt az eredeti helyén. A Ny-i kő hossza 0,50 m, a középső 0,76 m, a K-i-é pedig 1,03 m. Innen is két követ emeltek ki: Ny-ről egy kb. 0,80 m, K-ről egy kb. 0,45 m hosszú darabot. A kövek szélessége különböző: a Ny-i 29 cm, a K-i 35 cm, a középső 45 cm. Vastagságuk megegyezik, 18 cm, 10 cm-rel kevesebb, mint a D-i rész köveié (azoknak kellett tartaniuk a kaput). Alakjuk négyszögletes. D-i oldaluk egyenes, az él lekerekített, kopásnyom alig figyelhető meg rajta. Ez az oldal csatlakozott a küszöb D-i feléhez, így kevésbé volt kitéve kopásnak. A két fél közötti távolság 2 cm, amit erősen kavicsos habarcs tölt ki. A K-i kő kissé elcsúszott (itt a távolság 4–6 cm) és megsüllyedt. Magassága 112,66 m, alacsonyabb, mint a fehéresszürke alapozás felső szintje mellette (112,68 m). A másik két kő magassága 112,72 m, megegyezik a küszöb D-i felével. A kövek É-i oldalán az él erősen lekerekített, csak 112,64 m magasságtól függőleges. A lekerekítésétől itt nem a küszöbre való felhajtás megkönnyítése, zökkenőmentessé tétele volt. Erre még a küszöb korábbi felhasználása idején lehetett szükség, mert a III. járószintben a fehéresszürke tapasztásréteg szintjéhez hozzászámítva a deszkapadló vastagságát, a járőfelület a küszöbtől É-ra egyvonalban lehetett a küszöb felső szintjével. Mint mondtunk az I. és II. járószintnek nem volt küszöbe, tehát ezt csak az erődből hozhatták át ide. Valószínűleg egy olyan épületből, amelyet a II. periódus pusztulása után nem állítottak helyre. A további ásás során talán sikerül ezt az épületet azonosítani. Az eddigieken túl, a küszöb É-i és D-i felének találkozásánál az élek lekerekítése arra utal, hogy ez a két rész korábban két külön küszöb lehetett. A másodlagos felhasználás mellett szól az is, hogy az É-i kövek nem egyforma szélesek. Primer használat esetén a köveket egyforma szélesre faragták volna.

A III. járószint építésmódja eltér a korábbi járószintekétől. A vastag kőalapozásra tapasztás került, amit a belső toronyon belül bedeszkáztak. A deszkajárárszintet a párnafák és a sárgerendák tették szilárdvá. A bejáratot három kapu őrizte. A középsőhöz küszöb is tartozott, amely valószínűleg másodlagos felhasználású. A kapuk az erőd belseje felé nyíltak. A III. periódus hosszú ideig tarthatott, mert járószintje két-rétegű. Az alsó deszkapadló nem pusztulásnak esett áldozatul, hanem a hosszú használat során megrongálódott és kicserélték. A felső szint ostrom következtében pusztult el. A védekezés során a legbelső kaput a sárgerenda helyére levett cölöpökkel erősítették meg.

8. kép. I–II. szelvény. A belső kaputorony 4. járószintje. 1. tapasztott járószint; 2. faszénnyomok a járószinten

Abb. 8. Block I–II Das 4. Fussbodenniveau des inneren Torturmes. 1. Verkleibtes Fussbodenniveau. 2. Holzkohlspuren auf dem Fussbodenniveau.

IV. járószint

Ez a járószint volt a legfelső, melyet még bolygatatlan állapotban találtunk (8. kép). Közvetlenül a III. járószint vékony faszenes égésrétege felett következett. Alapozása nincs, barna agyagtapasztás, mely megközelítően vízszintes (112,81–112,85 m). Vastagsága, figyelmen kívül hagyva az előző periódus deszkáinak vastagságát 5–16 cm, kiegyenlíti a III. járószint lejtését, csak a kapun kívül mértünk 112,85 m magasságot. Ez az anyag tölti ki a párnafa és a sárgerendák

helyét a III. járószint küszöbétől É-ra. A III. járószint pusztulása után nem egyformán újították meg a toronybelső egészét. A külső kapu és a középső pillérpár közötti terület elkészítésére több gondot fordítottak. A két pillérpár közötti részen letisztították a korábbi pusztulás maradványait, és a III. periódus megmaradt, kissé át is égett alapozás tapasztásán csak hevenyészett járószintet készítettek. A párnafák helyét és a sárgerendák árkát ugyanazzal az anyaggal töltötték ki, mint ami a torony É-i felében a járószint anyaga. A torony

D-i felében csak tapasztásrögöket találtunk a járófelületen, amely nem képzett összefüggő réteget. Az agyagtapasztás a torony É-i felében az egész felületet boríthatta, mert egészen a falak kibányászásának bolygatásáig mindenütt megtalálható. Sőt, nyomai még az erődfaltól É-ra is megfigyelhetők. Ez lehetett az erőd használatának utolsó periódusa. Ekkor valószínűleg már csak a legkülső kapu védte az erőd bejáratát. A legbelső helyén nem találtunk összefüggő tapasztást. A küszöbkövet pedig 10 cm vastagon borítja az új padló, tehát valószínű, hogy a középső kaput sem állították helyre. A járószint felszínén alig besüppedő, K–Ny irányú foltokban faszenes csíkokat találtunk. Ezek nem tartozhattak a beszakadt tető gerendázatához – mint kezdetben véltük –, mert a II. szelvény feltárásakor ugyanezeket a foltokat az É-i erődfal nyílásában is megtaláltuk. Ott pedig csak boltív fedhetne a bejáratot. Az összefüggő foltok 15–40 cm szélesség között változnak, hosszúságuk 0,60–2,10 m. Ezenkívül több kisebb alakatlan foltban is jelentkezett a faszén. Ez arra mutat, hogy a IV. járószint is deszkázott lehetett. Párnafa vagy sárgerenda helyét azonban nem találtuk. Elképzelhető, hogy a párnafák a bolygatott területre estek, hisz a III. járószint ÉK-i párnafáját is csak részben rögzíthettük a későbbi bolygatás miatt. Az égés és a bezuhanat tetőmaradványok következtében nem figyelhetünk meg a III. járószint alsó rétegéhez hasonló határozott deszkalenyomatokat.

Az erőd életének utolsó periódusáról lévén szó, a bezuhanat tetőmaradványokat eredeti helyükön találtuk meg. Az erőd-kapuban a padlót nem emelheték meg tetszés szerint, ezért a korábbi pusztulások utáni helyreállítás során az útra hullott pusztulási törmelékét mindig letisztították. A IV. járószint felett ez természetesen nem történt meg, így itt a tető fedésének módjáról is értékes adatokat kaptunk. A legérdekesebb eredmény, hogy a torony D-i és É-i felét különbözőképp fedték. Az É-i részben, ahol a járószint is jobb minőségű volt, a vastag agyagtapasztás felett megközelítően egyenletes, 12–18 cm vastagságú tegula- és imbrextöredékekből álló réteget találtunk. Föld alig volt a tetőzetmaradványok között, csak különböző nagyságú elszennelt gerendadarabokat találtunk. Az esetleges feltöltés lehetőségét kizárja, hogy kizárólag tegula- és imbrexdarabok alkotják a réteget. Gondos keresés során sem találtunk tégladarabokat benne. A küszöbkőből D-re hirtelen megszűnik ez a réteg, akárcsak az É-i erődfal kapunyílásában. Az erőd legutolsó periódusában tehát még a hagyományos római módon, tegulával és imbrexszel fedték a torony É-i felét. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a népvándorláskor végén még ilyen tetőfedő téglákat tudott volna készíteni az erőd népessége. Valószínűbb, hogy más, még álló épületekről vagy romokból válogatták ki, gyűjtötték össze a tegulákat és imbrexeket. Ezek korlátolt számával magyarázhatjuk, hogy csak a torony külső, É-i felét fedték ily módon, ahonnan az ostrom idején a tűzveszély fenyegette a bejáratot. A gerendamaradványok helyzete alapján nyeregteretű fedése volt ennek a toronyrésznek. A gernicszelemen K–Ny irányú volt. Erre mutat az is, hogy a tornyon kívül nem találtunk tegulatöredékeket, az egész tetőszerkezetet a toronybelsőbe zuhanat.

A torony D-i felét, amely csak hevenyészett járószintet kapott ebben a periódusban, ugyancsak lefedték. A fedés anyaga szalma vagy fa lehetett. Égésének maradványait a toronybelsőben éppúgy megtaláltuk, mint a tornyon kívül, attól K-re. A tegula-imbrexes réteggel egy szintben itt barna földet találtunk, amelyben faszén és kevés habarcs mellett D felé haladva egyre több kő volt. Itt el is mosódik a határ a következő réteggel, amely egy szürkésbarna, kevésbé meszes, köves, kavicsos réteg. Felső szintje 113,20–113,44 m A. f. magasságú. A kisebb faszénszilánkok mellett az I. szelvény K-i felében, éppen a torony D-i felében 112,90–113,08 m magasságban egy 2–12 cm vastag, 1,38 m hosszú szennelt gerendát vágtunk át (IX. t. 6.). Az I. szelvény D-i falában vastag hamus réteg borítja ezt a földet.

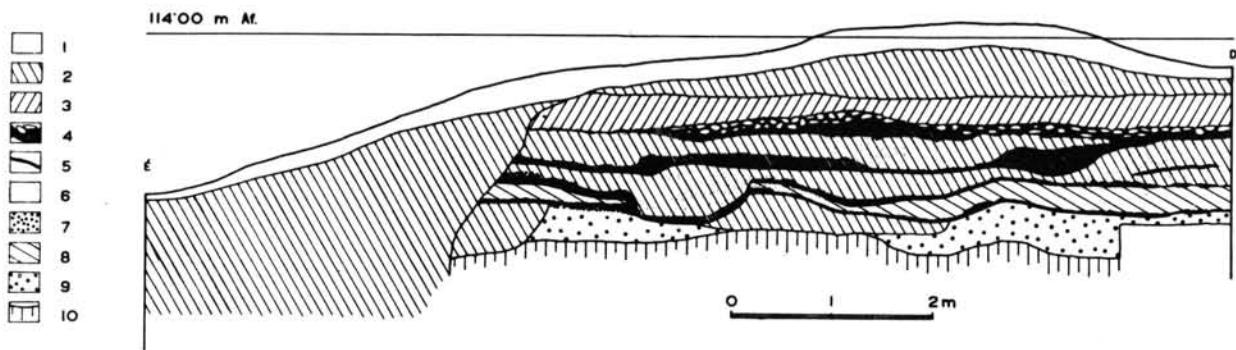
A tetőzet és égésmaradványok felett nem következik újabb járószint, az erődöt tehát nem építették többé újjá.

Nem tartjuk valószínűnek, hogy későbbi bolygatással elpusztítottak volna egy V. járószintet, hisz a pusztulásréteg felső szintje 0,82–1,05 m-re van a mai felszíntől. A következő réteg fehér és sárga színű, erősen meszes, amely D felé vastagodik (8–40 cm), és egyre nagyobb kövek vannak benne. Úgy véljük, ez a réteg az erőd használatának megszűnése utáni több évszázados természetes pusztulás, az erózió eredménye. Az É-i fele azért vékonyabb, mert a falak kibányászásakor az alapozás árkát részben ebből a földből töltötték be. A felszín is fokozatosan emelkedik D felé (legmagasabb pontja az I. szelvény K-i falában 114,12 m). A mai felszín és a természetes pusztulás rétege között csak egy bolygatott, habarcs-törmelék, erősen köves réteg és a humusz helyezkedik el. Meg kell még említenünk egy K–Ny irányú, meglehetősen szabálytalan árkot, amelynek alja metszetünkben 113,04 m magasságban volt. Ez valószínűleg Csák Árpád kutatóárka lehetett, amellyel átvágta a belső torony falait, a járószinteket azonban nem bolygatta meg.

Az I. szelvényben a járószintek feletti kevert földben és bolygatásban elsősorban az erőd építését megelőző korszak leletanyaga került elő. Többségükben barnásszürke, ill. téglaszínű, vízszintesen futó, sűrű karcollással díszített oldaltöredékek, és sötétszürke, vastag falú porózus anyagú hombrádedények töredékei, a vállon bekarcolt hullámköteg díszítéssel (Itsz.: 72. 138. 1–3., III. t. 12., 14. és 11.). Valamennyien kora rómaiak. Egy erősen soványított oldaltöredék és egy behúzott peremű tál darabja (Itsz.: 72. 138. 7., III. t. 10.) késő római, egy sötétszürke, kívül besimított díszű edény oldaltöredékei pedig IV–V. századiak. Ezenkívül egy medvefog került itt elő (Itsz.: 72. 138. 36., III. t. 13.).

A II. szelvény járószintek feletti részén is megtaláljuk a seprős díszítésű oldaltöredékeket, a porózus anyagú szürke darabokat és egy szürke, vízszintesen kihajló peremű töredéket (Itsz.: 72. 139. 1.), amelyek még az erőd felépítését megelőzően készültek. Az anyag többségét a késő római jellegű téglaszínű és szürke, néha mázzal bevont perem-, oldal- és fültöredékek alkotják. A római kort követő időszak anyagát egy karcsú tölcseres nyakú edény töredékei képviselik, amelynek vállát besimított rácsminta díszíti (Itsz.: 72. 139. 34., I. t. 2.). A IV–V. századra keltezhető több fekete, részben besimított felületű oldaltöredék is. Az erőd fennállásának utolsó századában, a IX. században készült egy fekete, csillámos anyaggal soványított agyagból kézikorongon készített edény peremtöredéke (Itsz.: 72. 139. 42., IV. t. 1.). A kerámia-anyagon kívül a következő tárgyak kerültek elő. Az erődfal bolygatásából egy sárga, puha homokkőből faragott gyöngy-sordíztésű kő (h: 12,3 cm, legnagyobb sz: 5,8 cm), melyen piros festésnyomok figyelhetők meg (Itsz.: 72. 139. 43., I. t. 3. a–b.). Valószínűleg az erőd építésekor került az alapozásba. Ugyancsak a kiszedett fal helyén került elő egy fekete paszta karperec, amelyen ovális alakú benyomott díszítés fut körbe (Itsz.: 72. 139. 44., III. t. 6.), és egy kis bronz ruhatű. A kissé görbült tű eredeti hossza 7,0 cm, egyik vége hegyes, másik kanálszerűen szétkalapált (Itsz.: 72. 139. 45., III. t. 8.). Mindkettő késő római, a IV–V. században készülhetett. Egy másik, nagyobb ruhatű is görbült (eredeti h: 12,2 cm), egyik vége hegyes, másik ovális alakú, kanálszerűen szétkalapált. A szétkalapált végéhez közelebb eső harmadban öt csoportban 4–4 körbefutó rovátkával díszített (Itsz.: 72. 138. 39., III. t. 3.). A Fenékpusztá „B”-temetőben talált párhuzamai alapján a VI–VII. századra keltezhető. Egy rossz megtartású kis bronzérmén kívül csak keltezésre alkalmatlan bronz lemeztöredékek, különböző nagyságú vasszegek, mindkét végén hurkos, ívelt vastárgy és egy galulák (Itsz.: 72. 139. 49., III. t. 5.) került még elő. Utóbbi 9,3 cm hosszú, élezett végén 3,6 cm széles. Először ívelten keskenyedik, majd a másik végétől 2,4 cm-re hirtelen 0,7 cm-re szűkül, vége 0,6 cm széles. A középen a legvastagabb, 0,6 cm. Éle kopott, két szélén ívelődő.

A legelső járószintről keltező anyag nem került elő. A II. járószinten az É–D-i átvágásból, a középső pillér mellett egy erősen korrodálódott, rossz megtartású bronztű került elő

9. kép. A II. szelvény K-i falának metszete. 1. humusz; 2. habarcsos, meszes építési törmelék; 3. barnásszürke, kavicsos föld; 4. faszenes égésréteg; 5. járósíntek; 6. hamus föld; 7. habarcsos, meszes föld; 8. faszenes, téglás, köves, barna föld; 9. löszös agyag; 10. szűztalaj

Abb. 9. Schnitt der östlichen Mauer des II. Blockes 1. Humus. 2. Bauschutt mit Mörtel und Kalk. 3. Bräunlich-graue, kieselige Erde. 4. Brandschicht mit Holzkohle. 5. Fussbodenniveaus. 6. Erde mit Asche. 7. Erde mit Mörtel und Kalk. 8. Braune Erde mit Holzkohle, Ziegel und Stein. 9. Lehm mit Löss. 10. Jungfernerde.

(Itsz. 72. 140. 1., III. t. 7.). Eredeti h: 12,2 cm. Négyszögletes keresztmetszetű huzalból (legn. v: 0,25 cm) kalapálták. Egyik vége hegyesedő, másik alig észrevehetően megvastagodik (v: 0,3 cm), gombban végződik. A K–Ny irányú átvágásban, a járósínten belüli földön egy erősen korrodálódott, eredetileg kör keresztmetszetű (átm.: 1,1 cm), mindkét végén síkban végződő 9,5 cm hosszú vastárgyat találtunk (Itsz.: 72. 139. 53.).

A III. járósínt alatti vastag kőalapozásból kerámiatöredékek kerültek elő. Szürke és fekete kihajló edényszerű és behúzott peremű tál töredékei, valamennyien késő római

jellegűek (Itsz.: 72. 141. 1–2., IV. t. 2., 4.). Egy szürke válltöredék külső felülete pedig besimított (Itsz. 72. 141. 7., IV. t. 3.). Ez alapján a IV–V. századra keltezhetjük a töredékeket. A járósínt alatt közvetlenül, a sárga tapaszban egy rossz megtartású meghatározhatatlan érem mellett egy Valentinianus kisbronzot is találtunk (Itsz.: 72. 141. 12.). A DK-i párnafa aljában pedig egy Róma alapítására vert emlékermet találtunk (Itsz.: 72. 142. 1.). A küszöbkő két követ összefogó habarcsból került elő egy Constantius kisbronz (Itsz.: 72. 143. 1.). Valamennyi csak post quem dátálásra alkalmas. A küszöbkövön talált két nagyméretű vasszeg (h: 13,0 és 16,0 cm) talán a kapuhoz tartozott (Itsz.: 72. 144. 1–2., I. t. 4–5.), akárcsak a DK-i és DNY-i párnafában talált széles, kerek fejű rövidebb (h: 4–5 cm) erősen korrodálódott vasszegek, amelyekkel a deszkákat szegezheték a párnafákhoz (Itsz.: 72. 145. 1–5., I. t. 6–10.). A D-i sárgerendában egy kopott, sérült kulcsgyűrű (átm: 2,4 cm, Itsz.: 72. 146. 1., III. t. 4.) és egy enyhén ívelt 7,3 cm hosszú, 2,2 cm széles bronzpenge darabja volt (Itsz.: 72. 146. 2., III. t. 9.). Keltező értékű az a kis ruhatű, melyet az alsó deszkázott szinten, a tegula- és imbrexdarabokból kirakott sor mellett (a küszöbtől 2-re) találtunk (Itsz.: 72. 147. 1., IV. t. 5.). Ezeket azért rakta ide, mert két deszka között túl nagy volt a rés. Ezt megelőzően eshetett be a két deszka közé a 6,7 cm hosszú, kissé görbült ruhatű. Kör keresztmetszetű, egyik vége hegyes, a másik kanálszerűen szétkalapált. Ez alapján az V. század közepéig hozhatjuk fel a járósínt korát. A 3. járósínt, a torony D-i felében egy III. századi sírkő töredéke hevert (10. kép). A 4. járósínt tapaszban és felette keltező értékű lelet nem került elő.

Részletes metszetrajzot készítettünk a II. szelvény K-i faláról, amely a belső tornyon kívüli rétegekről ad jó képet (9. kép). A felszín nagyon egyenetlen. A közel 11 m hosszú fal É-i végénél 112,40 m A. f. magasságú, a D-i harmadban 114,15 m A. f. magasságig emelkedik, D-i végén pedig 113,72 m A. f. magasságú. A felszín a falak kibányászásával kapcsolatos, mint azt a rétegek is világosan bizonyítják. Az É-i részen az erőd fal maradványai felett csak az újkori bolygatás és a humusz figyelhető meg 3,20 m-ig (az É-i saroktól számítva). A szűz talaj sötétbarna agyag, felszíne nem vízszintes: 111,80–112,08 m magasságú. Felette 3,80–6,00 m-ig és 7,15–10,60 m-ig az árkokban is megfigyelt sárga foltos barna, löszös agyagfeltöltés figyelhető meg. 3,80 m-ig és 6,00–7,15 m-ig épülettörmelék agyag borítja a szűz talajt, amely későbbi a feltöltésnél. Ezzel együtt kerülhetett a feltöltés felszínére 4,00–4,75 m között a vékony habarcsos réteg.

10. kép. III. századi sírkő töredéke az I. szelvény 3. járósíntjéről.

Abb. 10. Bruchstück eines Grabsteins aus dem III. Jh. aus dem 3. Fussbodenniveau des 1. Blockes

Ezután következnek az első pusztulási réteg, mely a vékony tapasztott járósinten 3,30 m-től a szelvény DK-i sarkáig követhető. A járósint nem vízszintes, 112,16–112,45 m magasság között ingadozik. 4,82 és 6,00 m között egy későbbi beásás miatt megszakad. D-i végén hiányos a tapasztás. Az erősen faszenes réteg követi a járósintet, vastagsága 2–5 cm, D felé vékonyodik. Felette egy 6–40 cm vastag feltöltés következik. Anyaga barna agyag, amelyben faszén-szilánkok figyelhetők meg. A réteg E-i és D-i végében kisebb köveket, kavicsokat, 5 m-től 5,50 m-ig nagyobb köveket, 5,50 m-től 6,80 m-ig pedig hamut találtunk benne. A felette lévő fekete, faszenes rétegtől újabb vékony agyagtapasztás válsztja el. Ennek E-i fele hullámos (112,23–112,56 m magasságok között ingadozik), D-i része hiányos, megközelítően vízszintes (112,54–112,60 m). Ebbe a játrószintbe vág-ták bele az 1. járósintet is átvágó árkot vagy gödröt 4,80 és 6,00 m között. A faszenes pusztulásréteg E-on 4–8 cm vastag, a gödör alján is megtaláltuk. D-i fele 7,00 m-től fokozatosan vékonyodik, 9,80 m-től két ágon folytatódik, az első csak szakaszos. A két ág közötti föld erősen hamus. Felszíne 112,38–112,72 m magasság között változik. Érdekes, hogy Füzes F. Miklós megállapítása szerint 3,50–5,50 m közötti szakaszon a faszén szalmából származik. Ez semmiképp sem jelentheti azt, hogy a II. pusztulás idején szalma fedte volna a belső kaputornyot. Amennyiben ez a réteg valóban egy pusztulás maradványa és nem pedig egy pusztulás után máshonnan idehordott törmelék, csak annyit jelent, hogy itt, a torony és az erődfal szögletében szalmát tároltak.

A következő réteg a toronybelsőből vagy máshonnan idehordott épülettörmelék. 10–25 cm vastag habarcsos föld tegula-, téglá- és kőtörmelékkel, melyben agyagnak nincs nyoma. Ekkor töltik be a gödröt, így ott a réteg vastagsága meghaladja az 50 cm-t. Az 5,40 m-től 6,20 m-ig és 9,40 m-től 10,60 m-ig megfigyelhető hamu mutatja, hogy az erőd pusztulásából származik ez a réteg. Felszíne tapasztott, megközelítően vízszintes, csak D-i végén emelkedik fel 113,00 m magasságig. Ezután újabb faszenes, hamus fekete réteg következik. E-i része 5–6 cm vastag, 4,90 m és 7,20 m között 8–20 cm vastag. 8,50–9,40 m között vastagsága eléri a 24 cm-t is. Ebben a részben Füzes F. Miklós több szenült gabonaszemet talált. 9,60 m-nél összefut a negyedik égésréteggel. Felszíne: 112,68–112,90 m magasságú. A felette lévő szürke épület-törmelékes, kővel és habarccsal kevert föld ugyancsak egy pusztulás itt elterített törmeléke. Felette az erőd utolsó pusztulásának rétege figyelhető meg. A fekete, erősen faszenes réteg 3,80 m-től 4,80 m-ig csak 1–2 cm keskeny. Ezután fokozatosan vastagodik, 7,00 m-nél 28 cm széles. De itt a réteg felső felében kövek keverednek a faszénbe, ami az utolsó égés nagy méreteire utal. Ekkor a falak is megsérültek. D felé a réteg vékonyodik. Felszíne: 113,06–113,28 m magasságú. A belső torony D-i fele is fedett lehetett tehát az utolsó periódusban, de mint a szenült réteg vastagsága mutatta, nem tartós anyagból készült. Csak a várható támadás irányából fedték a tornyot tegulával és imbrexszel. Ez a tető a rekonstrukciónak megfelelően D-től lejtett É felé. Ezért olyan vékony a pusztulási réteg E-i fele, Ha a tető K és Ny felé lejtett volna (É–D irányú gerinc esetén), a tornyon kívül vastagabb faszenes réteget, tegula- és imbrextöredékeket kellett volna találnunk. Így azonban az egész tetőszerkezet a torony belsejébe zuhant.

A pusztulási rétegek feletti barnásszürke, habarcsos, kavicsos réteg a több évszázados erózió eredménye. A közte és a humusz között található habarcsos, meszes, köves törmelék-réteg pedig a falak kibányászásakor keletkezhetett.

A II. szelvény K-i falában, tehát az erődkapu belső tornyától K-re négy egymástól jól elváló faszenes pusztulási réteg figyelhető meg. Nem tartjuk valószínűnek, hogy akárcsak valamelyik is máshonnan idehordott égésmaradvány lenne, hisz ez a négy réteg megfelel a toronyban talált négy járósintnek. A négy égésréteg közül három egyébként is tapasztott, ill. döngölt járósinten helyezkedik el. A toronyban az

egyes járósintek megszűnése tehát mindig pusztulással, a torony égésével járt együtt. A metszetben megfigyelhető rétegek nem vízszintesek. A toronynak oldalbejáratai nem voltak, tehát nem is fordítottak különös gondot a felszín kialakítására a torony és az erődfal szögletében.

A legelső járósint tapasztásában csak egy szürke, az erős soványítás miatt érdes tapintású, vékony, hullámos falú késő római jellegű töredéket találtunk (Itsz.: 72. 150. 1.). Az 1. és a 2. égés között, a 2. járósint tapasztásán egy szürke, valószínűleg kézikoronon készült edény oldaltöredéke került elő. Fala egyenetlen vastagságú, felületének eldolgózását a megközelítően függőleges nyomok jelzik (Itsz.: 72. 151. 1., IV. t. 6. a–b.). Az V. századnál korábbi nem lehet. A járósinten és a felette lévő faszenes égésrétegben késő római, koronon készült edények töredékeit találtuk: pirosaszürke, erősen soványított anyagú fazék pereme (Itsz.: 72. 151. 2., IV. t. 7.), téglaszínű, barna mázas dörzstál darabja (Itsz.: 72. 151. 3.), kancsó fültöredéke stb. Egy kis fekete, a besimitástól fényes oldaltöredék a IV–V. századra keltezhető (Itsz.: 72. 151. 8.). Az égésréteg feletti építési törmelékben, a 3. pusztulásréteg alatt egy belül mázas kiöntőtál pereme (Itsz.: 72. 151. 1.), szürke földarab, világosszürke, erősen soványított anyagú edény alsó felének töredéke került elő, valamennyien késő római jellegűek. A szürke, kavicszúalékkal soványított edényoldal és egy sötétbarna, ill. fekete, vékonyfalú, erősen soványított agyagból gyengén kiegészített peremváll töredék (Itsz.: 72. 152. 2., I. t. 1.) inkább már az V. századra vall. Közvetlenül a 3. égésréteg alatt késő római jellegű szürke és narancsszínű mázas perem- és oldaltöredékeket találtunk (Itsz.: 72. 153. 1–3.). A 3. égésrétegből egy barnás-vörös, kavicszúalékkal soványított anyagú oldaltöredék került elő, valószínűleg V. századi (Itsz.: 72. 154. 1.). A 4. járófelületből késő római jellegű töredékek mellett egy V. századi, szürke, kihajló, lekerekített peremű, külső oldalán besimitott díszű mély tál töredékét találtuk (Itsz.: 72. 155. 1., IV. t. 9.). A járósint feletti égésrétegben apró kavicsal erősen soványított agyagból, kézikoronon készült edény fenéktöredékére bukkantunk, amely a IX. századra keltezhető (Itsz.: 72. 156. 1.).

A műüttől K-re eső részen, az É-i erődfaltól É-ra alig néhány m-re 30–40°-os meredek lejtő következik. A szintkülönbség eléri az 5 m-t is. A lejtő után a felszín újra megközelítően vízszintes. Ezt a részt a Balaton vize mosta el az erőd ÉK-i sarkával együtt. Az alsó lapos részen néhány éve feltárt V. századi temetkezés azonban arra utalt, hogy talán már a római korban sem volt vízszintes a terep. Ez pedig kérdésessé tette, hogy szabályos négyszög alaprajzú volt-e az erőd? Ha ugyanis az É-i és a K-i oldalt meghosszabbítjuk, az a vasútvonaltól K-re, a mai Balaton vizében találkozik. Ennek a kérdésnek a tisztázására nyitottuk az 5. és a 6. árkot.

5. árok

A 3. ároktól ÉNy-ra, már a lejtőn jelöltük ki. É–D irányú, 9 x 1 m. A felszínen jól látszik az erődfalból kiugró kerek torony kibányászott falának helye. Árkunkkal a torony külső falát kellett átvágnunk. Az árok D-i vége 112,37 m, az É-i pedig 108,39 m magasságban volt. A 25–50 cm vastag humuszréteg alatt mindenütt az érintetlen barna agyag, ill. a sárga lösz bukkant elő, kivéve a K-i és a Ny-i fal metszetében jól megfigyelhető hegyesszögű, háromszög alakú bolygatást, amely az árok K-i falában 1,36 m-re, a Ny-i falban 0,82 m-re kezdődött az árok D-i végétől. Aljuk 111,20 m magasságú, 0,68, ill. 1,22 m hosszú. A bolygatás a humuszig tart, habarcsos épülettörmelékes réteg. Ennyi maradt meg tehát a kerek torony falából. A toronyfal ívelődése miatt kezdődik a kiszedett fal helye különböző távolságra árkunk D-i végétől. A bolygatások kezdőpontjai a toronyfal belső síkját adják meg. Ez alapján a kerek torony belső és feltehetően külső átmérője is nagyobb a D-i erődkapu mellett feltárt toronyénál. A külső

falsík már áldozatul esett az erózióknak. Ezen a részen tehát még vízszintes lehetett a felszín a római korban (kb. 112,00 m magasságú), hisz a megmaradt alapozás alja megfelel az eredeti magasságban megmaradt felszínénél mért alapozások aljának (az É-i erőd falja a 2. árokban 111,27 m magasságú, az É-i kaputorony Ny-i fala 111,14 m A. f. magasságú, a 3. árokban a torony indulásnál 111,22 m magasságú). A humusz és a szűz talaj között komolyabb pusztulásréteg, épülettörmelék nem figyelhető meg. Ezt a részt tehát már a középkorban, a Balaton XVII–XVIII. századi magas vízállása és a terület alámosása előtt kibányászhatták.

6. árok.

Ezt a magasabban fekvő terület ÉK-i sarka közelében jelöltük ki. Megközelítően É–D irányú 14 m hosszú, 1 m széles árok. Legmagasabb pontja 1 m-re az árok D-i végétől 113,05 m magasságú, É-i vége 108,02 m magasságú. Árkunk nem volt teljesen merőleges az É-i erőd falra, ezért annak belső síkját az árok D-i végétől 5,40 m, ill. 5,62 m távolságra találtuk meg. Ez azt jelenti, hogy ha minimálisan is, de az erődkaputól K-re az É-i erőd fal kissé megtörik D felé. Ezt a törést már a Bar-kóczy L. által készített térkép is feltünteti.

Az 5. árokban megfigyeltekhez hasonlóan itt is csak háromszög alakban maradt meg a kiszedett fal árkának nyoma. Az alapozás alját és a belső falsíkot találtuk meg. Itt is 2,55 m széles fallal számolva, a külső falsík alja a mai felszín fölé esik. Az alapozás alja 110,79 m magasságú. Ez a legmélyebb a beszintezett 7 alapozás közül. Az eltérés azonban nem olyan nagy, hogy ebből arra következtessünk, hogy a római kori felszín a maihoz hasonlóan É felé lejtős volt itt. Alig 50 cm a különbség a 45 m-re lévő 5. árokban talált toronyfal és az árkunkban mért erőd fal alapozásának alja között. A belső kaputorony két fala közötti különbség is 15 cm.

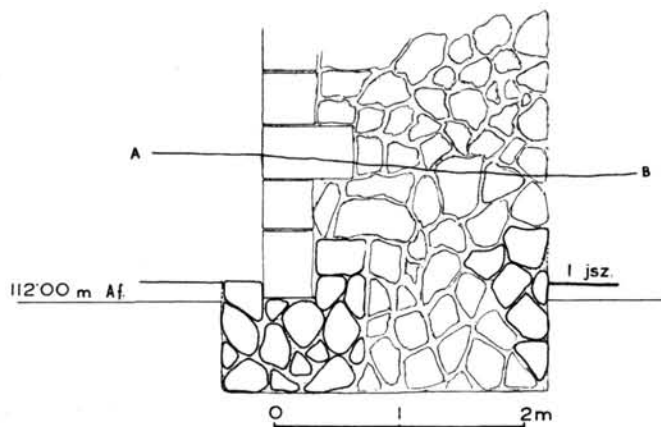
Az árokban a humusz és az érintetlen agyag közé É felé vastagodó habarcsos, épülettörmelék réteg ékelődik. Az árok aljában, iszapos agyagba ágyazódva nagyobb kőveket is találtunk. Ez a falszakasz tehát csak a XVIII. században vagy aztán lett kibányászva.

Az árok D-i végében (tehát már az erőd falon belül) 2 m hosszan nyúlt be egy sárga agyagtapasztás 111,83 m magasságban. Ezt egy nagyobb és két kisebb cölöplyuk törte át. A tapasztás felett fekete, faszenes réteg húzódott, amely É felé tűnyúlott a tapasztáson. Az égésrétegben és felette a következő kerámiatöredékek kerültek elő. Egy barna edény ődfal-töredéke megközelítően függőleges seprűs díszítéssel, korai római. Téglaszínű, kívül mázas kancsó feneké (f. átm.: 6,5 cm), és egy szürke késő római jellegű oldaltöredék. Ezenkívül egy erősen korrodálódott, ívelt élű, egyik végén hegyes, másik végén szűkülő töredékes vastárgyat találtunk. H: 6,3 cm, legn. sz: 2,1 cm, valószínűleg honfoglaláskori nyílhegy darabja (Itsz.: 72. 157. 4., IV. t. 10.).

Itt mondunk köszönetet Soproni Sándornak, hogy felhívta figyelmünket heténypusztai ásatainak eredményeire. A fenékpusztaihoz hasonló késő római erőd 1970–71. évi feltárása során a kerek tornyok alatt korábbi, patkó alakú tornyok alapozásárait figyelte meg. Ennek a lehetőségnek az ellenőrzésére jelöltük ki az É-i erőd kaput ÉNy-ról védő kerek torony belsejében a 7. majd a 8. árkot. A toronybelsőben viszonylag jó állapotban maradtak meg a járószintek. A torony közepén az erőd megépítését megelőző járószinten kívül még 5 járófelületet különböztethetünk meg.

7–8. árok.

Az erőd falal párhuzamosan, attól 2 m-re jelöltük ki, 10 x 2 m-es. A 8. árok L-alakú, egyik része csatlakozik a 7. árok É-i falához az árok K-i felében, másik ága merőleges rá. (13. kép).

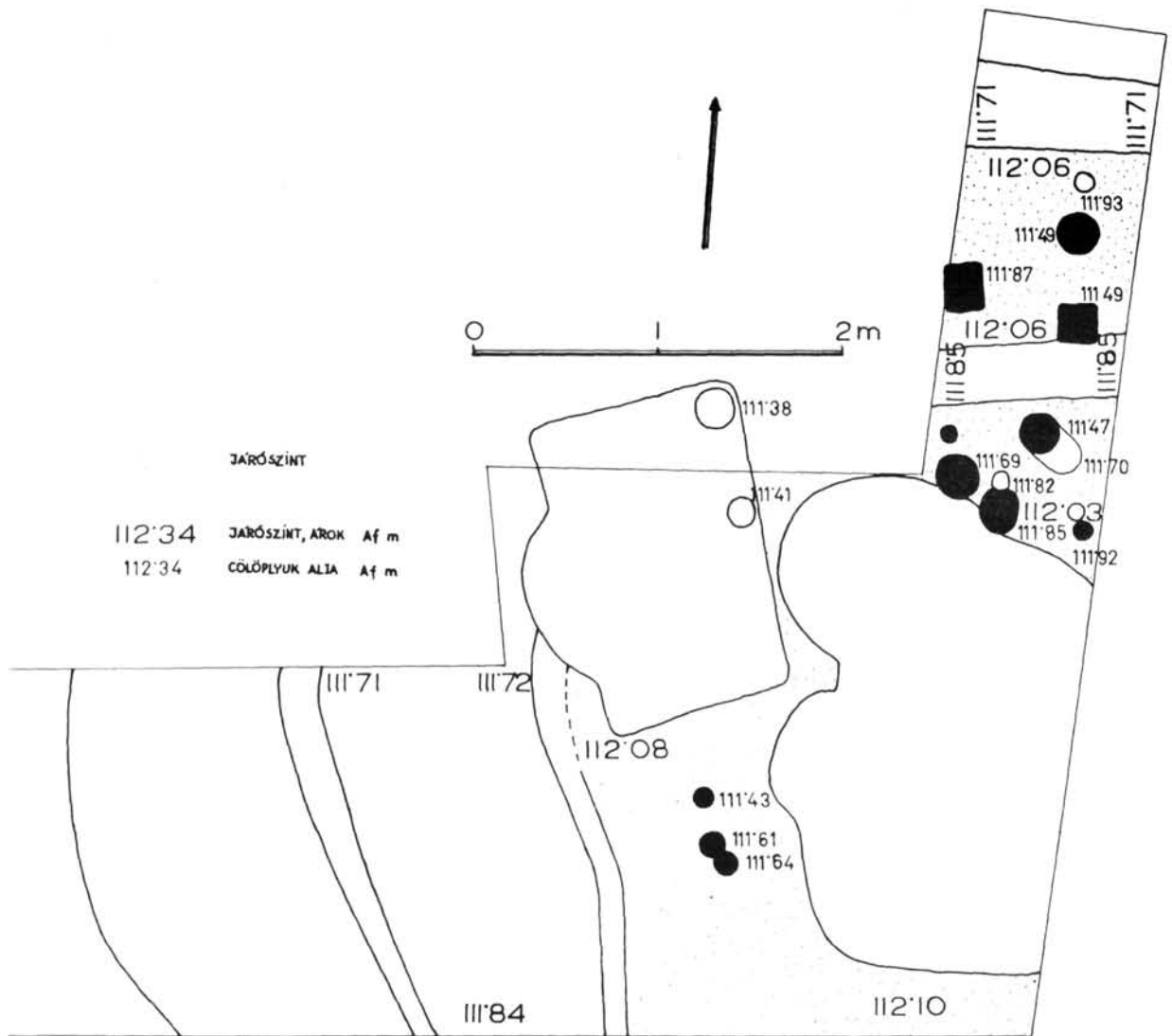
11. kép. A kerek torony falazásának rekonstrukciója a 7. árok É-i falában felvett metszet (A–B) alapján.

Abb. 11. Rekonstruktion des Mauerwerks des runden Turmes auf grund des Schnittes (A–B) in der nördlichen Mauer des 7. Grabens.

A toronyfal ívelt alapozásárkát a 7. árok K-i végétől 4,62–5,48 m távolságra találtuk meg. Nagy részét kibányászták. Ny-i (külső) fele azonban 112,56 m A. f. magasságig megmaradt. Itt jól meg lehetett figyelni, hogy a kerek tornyonál, akárcsak a belső kaputoronynál az alapozás szélesebb volt a felmenő falaknál. Ez a kiugrás azonban egy szinten volt a toronybelső legkorábbi járószintjével és az erőd építéskor létrehozott külső járószinttel (112,16–112,21 m) is. Valódi lábazatról beszélni tehát nem lehet (11. kép). A megmaradt falrész külső fele 112,08–112,18 m magasságú, 70 cm széles. Ez nem azt jelenti, hogy az alapozás ennyivel volt szélesebb a felmenő falaknál, mert a külső falsíkot az alapozás felett quaderkövek alkották. Ezeket az utolsó darabig kibányászták. Nyomaik azonban megmaradtak, és ebből megállapítható, hogy a quaderek kb. 36–40 cm szélesek voltak. Az alapozás így 25–30 cm-rel volt szélesebb a felmenő falnál. A felmenő fal szélessége kb. 2,30 m, az alapozásé kb. 2,55 m, ugyanannyi, mint az É-i erőd falé. A kibányászott alapozás-árok alját 111,25–111,26 m magasságban értük el. Ez a 3. és 5. árokban talált falak mélysége közötti érték.

A 3., 5. és 7. árok adataiból ellenőrizhetően kiszámítható a torony pontos belső és külső átmérője. Már az 5. árokban talált alapozásárok kapcsán megjegyeztük, hogy ez a torony nagyobb, mint a D-i kaput védő tornyok. A belső átmérő itt 9,20 m, a külső átmérő 14,30 m. 1971-ben újra feltártuk a D-i kaput és környékét, ahol a kerek tornyok megfelelő adatai: 8,80 m és 13,80 m.

A torony falon kívül észlelt járószint (13. kép) közvetlenül a szűz talajra került. Az 1–2 cm vastag réteg habarcsos anyag. A járószint felett 37–54 cm vastagon épülettörmelék föld helyezkedett el. Benne égésrétegek nem figyelhetők meg. Az állati csontok és a kerámiatöredékek (Itsz.: 72. 172. 2., 8., 16., 24., 26., IV. t. 11–15.) arra mutatnak, hogy az erőd belsejéből hordták ki ezt a földet az egyik pusztulás után. A kerámiaanyag jellege arra mutat, hogy ez a feltöltés az erőd-bejárat 3. járószintjével azonos időben készült. A feltöltést 112,70–112,58 m magasságban egy kővel és téglatörmelékkel vegyes habarcsos szint zárja. A járószint É felé lejt. Ezt a szintet használhatták az erőd végső pusztulása idején is, amit a járószinten talált hullámvonallal díszített kerámiatöredék is bizonyít. A felső járószint és a humusz között jellegtelen római kori darabok mellett egy IX. századi, tölcse alakú talpas edény fenéktöredékét találtuk meg (Itsz.: 72. 172. 27., IV. t. 16.).

12. kép. 7–8. árok. Az erőd építését megelőző 1. járószint.

Abb. 12. Graben 7–8. Das dem Bau der Festung vorangehende erste Fussbodenniveau.

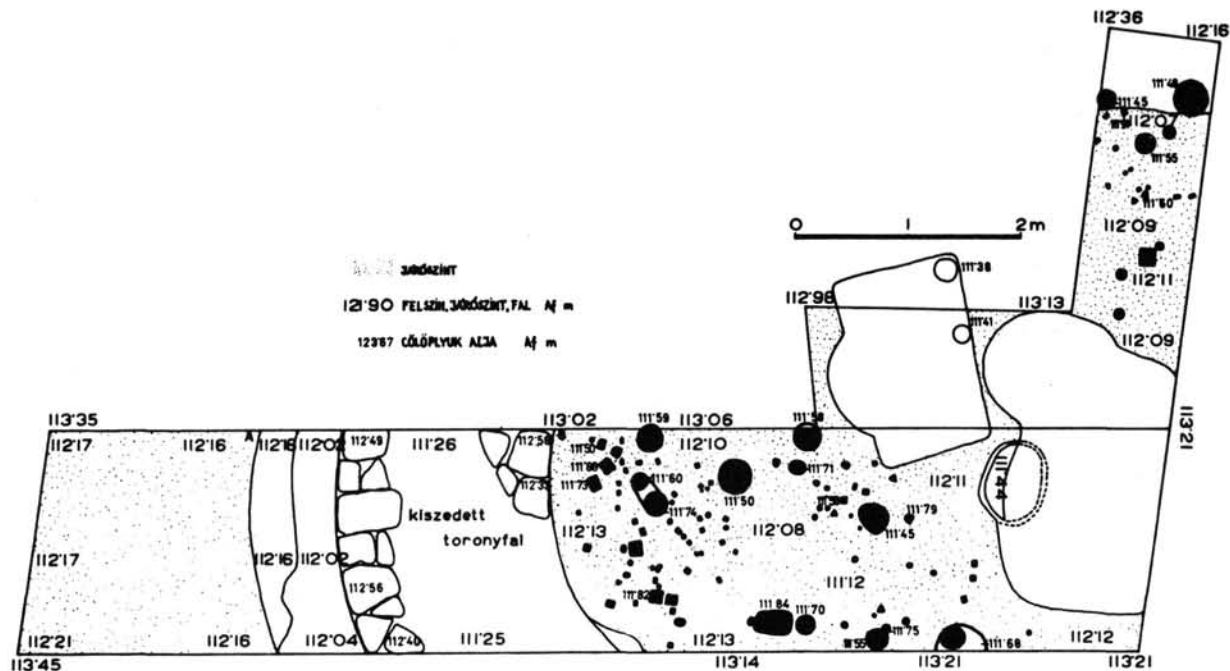
1. járószint (12. kép)

A 7. és 8. árokban talált legalsó járószint magassága 112,03–112,10 m, megközelítően vízszintes. Anyaga sárga löszös tapasztás, néhol erősen átégett barnászörös színű. A járószint a toronybelsőnek csak egy részén figyelhető meg, É és Ny felé árok zárja le (a későbbi járószintekbe ástott gödrök és cölöplyukak nagy részét megsemmisítették). A Ny-i árok szélesebb, 1,16–1,56 m, enyhén ívelt. Falai lejtősek, így a fenekén csak 0,92–1,14 m szélességet mértünk. Az alja 111,71–111,84 m magasságú, É felé süllyed. Ez az árok azonban nem lehet egy korábbi patkó alakú torony alapozás-árka. Egyrészt nem elég mély és szabályos, másrészt a töltélföldje egészen olyan, mint a szűz talaj, annál alig valamivel sötétebb. Ha itt valaha fal húzódott, ennek nyomai (habarcsszemcsék, kőzúzalék) megmaradtak volna az árokban. A 8. árok É–D irányú szakaszában két keskenyebb (30–34, ill. 38–48 cm széles) árkot találtunk. Kapcsolatukat a 7. árokban talált árkokkal nem ismerjük. Mélységük azonban

megfelel annak (111,71, ill. 111,85 m). A járószintet kerek és négyszögletes keresztmetszetű cölöplyukak törik át (a legmélyebb 111,43 m magasságig mélyül). Valamennyi csak a 2. járószint felszedése után tűnt elő. A nagyobb lyukak a 8. árokban voltak, rendszer azonban nem állapítható meg elhelyezkedésükből. Az árkok tehát nem a kerek tornyot megelőző patkó alakú toronyhoz tartoztak, hanem az erőd megépítésekor játszhattak szerepet a torony belső konstrukciójának elkészítésében.³

2. járószint (13. kép)

112,07–112,13 m magasságú, közvetlenül a legalsó (1. sz.) járószint felett helyezkedett el. Széle egészen a kiszedett toronyalapozásig tart, és megközelítően vízszintes. Anyaga azonos a 3. árokban feltárt járószint anyagával. A későbbi bolygatások miatt sajnos nehezen megfigyelhető. A járószintet nagyobb, többnyire kerek cölöplyukak, és kisebb, által-

13. kép. 7–8. árok A 2. járószint a toronyfal maradványaival és a falon kívüli alsó járószinttel

Abb. 13. Graben 7–8. Das 2. Fussbodenniveau mit den Resten der Turmmauer und mit dem unteren Fussbodenniveau ausserhalb der Mauer.

ban három- vagy négyszögletes keresztmetszetű cövek lyukai törik át. Utóbbiak tehát ki lettek faragva. A cölöpök 111,45–111,84 m magasságig, a cövek pedig 111,50–111,91 m magasságig mélyültek. Pontos rendszerük nem állapítható meg. A nagyobb lyukak kettős körben helyezkedtek el a toronyközép körül. Ezek tarthatták a toronybelső felső szintjeit. A meglehetősen rendszertelenséget mutató cöveklukok csak szakaszosan alkotnak sorokat. Szintén két sávban figyelhetők meg. A külső, szélesebb sáv a járószint szélén követi az ívelődő toronyfalat, a belső sáv a nagy cölöpök belső sorával esik egy vonalba.

Figyelmet érdemel egy nagyobb, eredetileg kb. 55–75 cm átmérőjű beásás, amelynek nagy részét az 1. obj. átvágta. Az 1. objektumot a 3. járószint használata idején készítették, tehát ez a beásás az 1–2. járószinthez tartozott. Tekintve, hogy alig 50 cm-rel van délebbre a torony középpontjánál, és legalább 111,44 m magasságig mélyül, indokolt a feltételezés, hogy itt az 1–2. járószint idején egy nagyon vastag cölöp állt, amely a legnagyobb terhet viselte.

A járószinten talált hamus, faszenes foltok a torony kiégésének bizonyítékai.

A 3. járószint (14. kép)

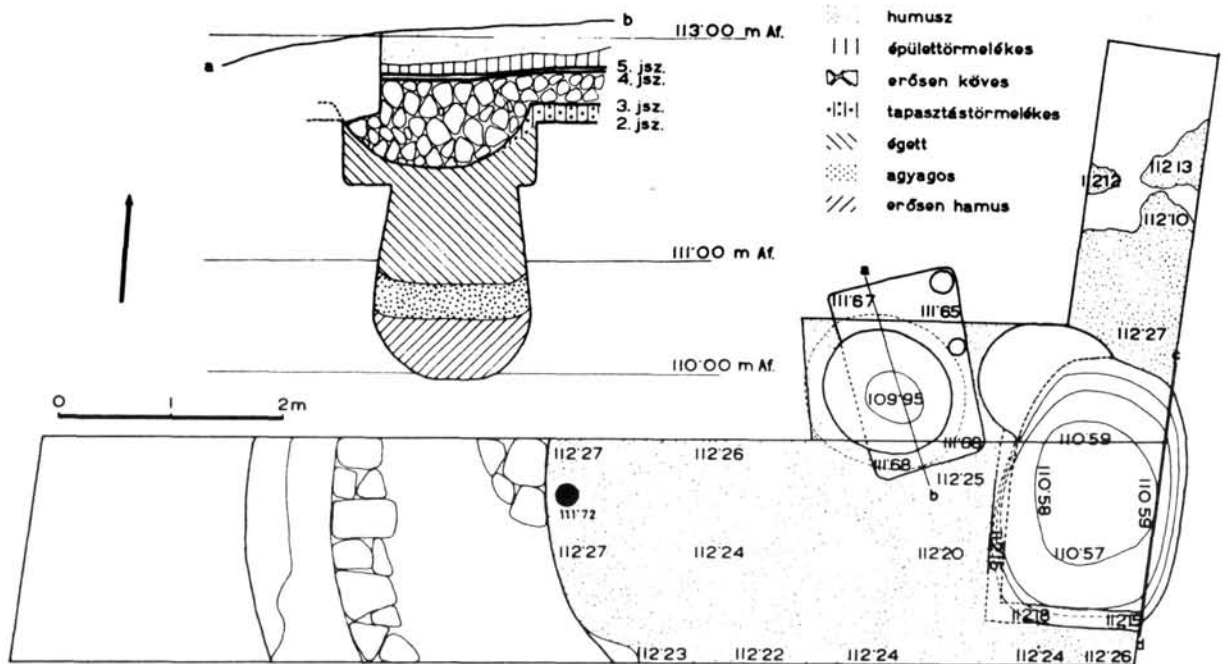
A 2. járószint pusztulása során a toronybelsőbe hullott törmeléket csak szétterítették egy 10–15 cm vastag rétegben, majd elkészítették a 3. járószintet, amely sárgásbarna színű, a 3. árokban talált megfelelőjével azonos anyagú. Magassága: 112,20–112,27 m. A 8. árok É-i felében, ahol a felszín lejtése miatt már csak hiányosan, foltokban található, 112,10–112,13 m magasságot mértünk. Felszíne megközelítően vízszintes. A járószinthez tartozó cölöpnyakok nem választódnak el a 2. járószint cölöpnyakaitól. A 2. járószint cölöpeinek csomkjai még megvoltak, mikor a 3. járószintet elkészítették. A későbbiek során a korhadás következtében a cölöpök helyén üregek keletkeztek. Több helyen figyelhető meg, hogy az üreget csak az 1–2 cm vastag járószint fedi, mely könnyen beszakadt. Éppen ezért a 3. járószint letisztítása után felfede-

zett cölöpnyakok egy része a 2. járószinthez tartozott eredetileg, és mi csak a 3. járószint beszakadása miatt találtuk meg őket egy szinttel feljebb. Ezért az összes cölöpnyakot a 2. járószint rajzán tüntettük fel (13. kép). Egy cölöpnyakról bizonyosan állíthatjuk, hogy a 3. járószint használata idején állt benne cölöp. A lyukban ugyanis ugyanolyan összeégett bronzos-vasas salakdarabokat találtunk (ltsz.: 72. 161. 1–2.), mint amilyen több helyen a 3. járószintet borította (ilyen cölöpnyakot a 3. árokban is találtunk). Ez az anyag az 1. és a 2. objektum feltöltési anyagával mutat rokonságot, tehát a 4. járószint alapozásakor lett a lyuk betömve. Mélysége: 111,72 m.

A 3. járószint használata során két mélyebb gödört, feltehetően gabonás vermet ástak a torony belsejébe (1. és 2. objektum). E tény önmagában is keltező értékű, mert az erődben az V. század közepi pusztulás előtt készítettek nagy számban hasonló gabonás vermet.

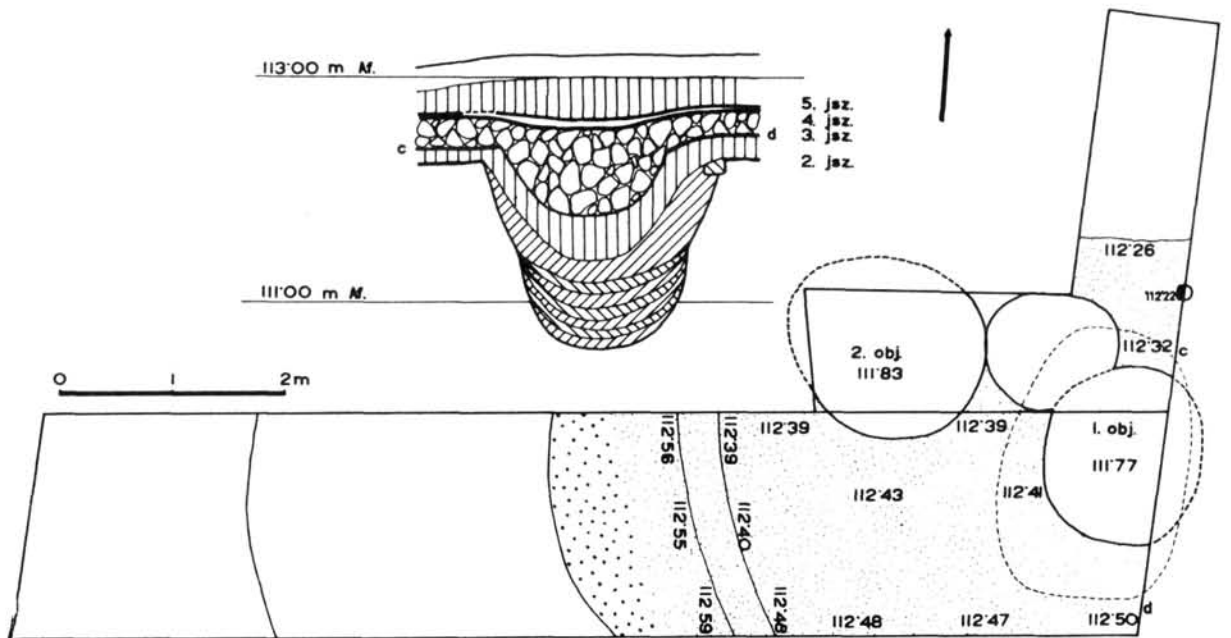
Az 1. objektum a toronyközéptől DK-re helyezkedik el, érintve a torony középpontját. Ovális, erősen lesarkított négyszög alakú nyílása van a gödörnek. A szájátmérő: 1,60–2,42 m. Lefelé, ill. 111,50 m magasságig erősebben, majd pedig gyengébben szűkül és kerekébbé válik. Alja 110,57–110,59 m magasságban szabálytalan kör alak (13–14. kép). A vermet használata idején lefedték. A fedél egy négyszög alakú gerendakereten nyugodott. A gerendák nyomait a 7. árok K-i végében fedeztük fel. A 112,20–112,26 m magasságú járószint egy 14–16 cm széles sávban, a gödör peremét övezve 112,15–112,18 m magasságig süllyed. A mélyedésekben faszemet találtunk.

A 2. objektum a toronyközéptől Ny-ra helyezkedik el (IX. t. 4.). Két részből áll: 2. és 2a objektum. A 2. obj. maga a gabonás verem, amely az 1. obj.-nál szabályosabb. Szája 111,68 m magasságban megközelítően kör alakú, ovális (átm.: 1,08–1,18 m). Ezután lefelé mélyülve 110,45–110,50 m magasságig fokozatosan szélesedik (átm.: 1,32–1,52 m), majd erősebben ívelődéssel szűkül. Az alja 109,95 m magasságban egyenes, ovális alakú (átm.: 42–54 cm). Az alját lapos homokkővel rakták ki. A 2a obj. valószínűleg a gabonás

14. kép. 7–8. árok. A 3. járószint és a 2. objektum metszete

Abb. 14. Graben 7–8. Schnitt des 3. Fussbodenniveaus und des 2. Objekts.

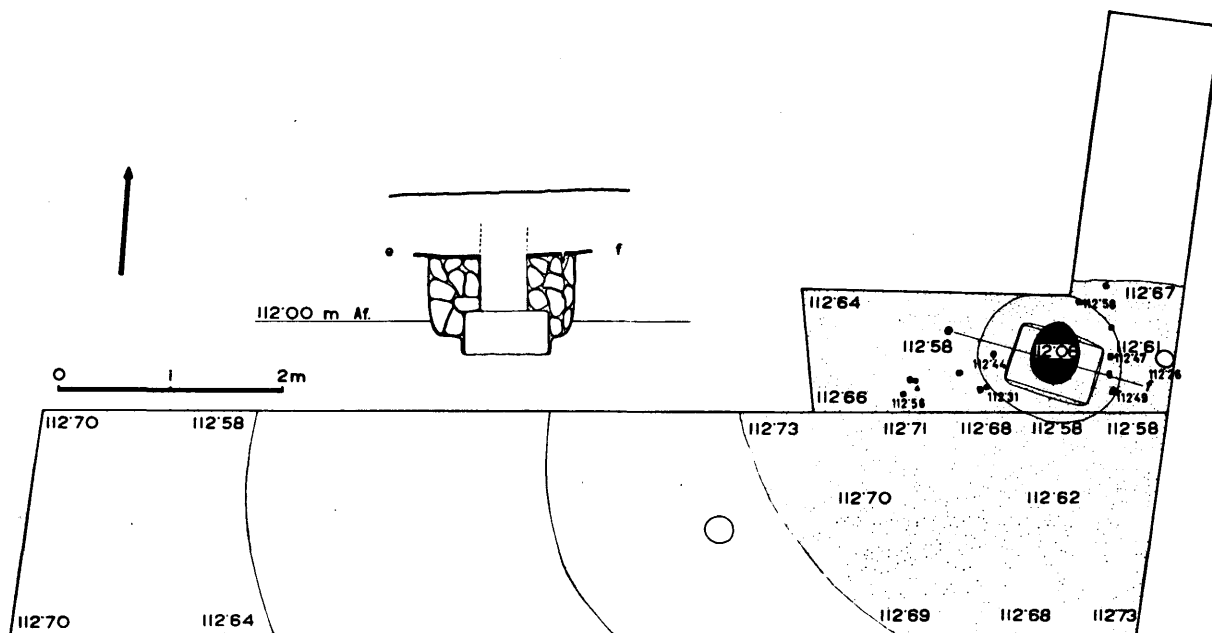

15. kép. 7–8. árok. A 4. járószint és az 1. objektum metszete

Abb. 15. Graben 7–8. Schnitt des 4. Fussbodenniveaus und des 1. Objekts.

verem fedését szolgálta, de bonyolultabb megoldással, mint amit az 1. obj.-nál figyelhettünk meg. A 2. obj. száját azért nem mérhettük a járószint magasságában, mert a 2a obj., egy négyzetes beásás a verem nyílását átvágta, és csak a Ny-i oldalon egy keskeny szakaszon követhető a 2. obj. már 112,00 m magasságtól lefelé. A szabálytalan, lekerekített

sarkú négyzetes beásás megközelítően É–D irányú (az egyes oldalak h: 1,15 m, 1,03 m, 1,73 m és 1,68 m). A beásás 111,65–111,68 m magasságig mélyül, alja egyenes. Talán itt is faszervezetű fedéssel számolhatunk. A 2. obj. nyílásának csak mintegy 1/5-e esik a 2a obj.-on kívül. Összetartozásukat az bizonyítja, hogy egyidőben, ugyanazzal az anyaggal lettek

16. kép. 7–8. árok. Az 5. járószint és a torony közepébe állított cölöp metszete.

Abb. 16. Graben 7–8. Schnitt des 5. Fussbodenniveaus und des Pfahles in der Mitte des Turmes.

betöltve. A 2a obj. K-i fala mentén talált két cölöplyuk nem a beásáshoz, hanem a 2. járószinthez tartozott. A lyukakat barna szűz talajjal tömték be.

Az 1. és 2. obj. egyidejű használata mellett szól, hogy összetartozó kerámiatöredékeket találtunk bennük. A feltöltési rétegek azonban különböznek. Az 1. obj.-ban közepén kb. 111,20, a széleken 111,45–111,50 m magasságig erősen hamus és fekete, ill. vörös színű faszenes paticsos rétegek váltották egymást (akárcsak a horreum közelében 1971-ben feltárt, ugyancsak az V. század közepi pusztulás után betemetett kútban). A 2. obj. alját 110,48 m magasságig hamuval temették be. Felette egy 20 cm vastag barna, agyagos réteg következett. Ezután a 2a obj.-ot is kitéltve közepén 111,83 m magasságig, a széleken pedig kb. 112,20 m magasságig egyseges, sötétszürke, faszénnel és szenült gabonával vegyes égett földet találtunk. Felszíne, amelyre kissé ráhúzódik a 4. járószint alapozásának anyaga, keményebb, talán döngölt is. A 2. és 2a obj. felett tehát a 4. járószint használata idején is volt egy sekélyebb gödör (2b obj.). Ugyanez a helyzet az 1. obj.-mal is. A hamus paticsos rétegek felett 22–40 cm vastagságban a 4. járószint alapozásához használt agyag-tapasztás-törmelékét találtuk. A 4. járószint csak egy szakaszon húzódtott az 1. obj. fölé. Ezek a sekélyebb gödrök megmagyarázhatók a vermekbe töltött föld összetömrődésével is. A súlylédés során széttöredezett a 4. járószint anyaga, és ezért hiányzik a mélyedésekből.

4. járószint (15. kép)

A 3. járószint pusztulása után 5–30 cm vastagon agyag-tapasztástörmelékéből álló réteget terítettek szét a toronybelsőben (ezt a réteget a 3. árokban is megtaláltuk). Az alapozásra egy világosabb barna agyagtapasztás került 1–2 cm vastagon. Kivételt képez egy 50–60 cm széles, erősen löszös anyagú sárga sáv, amely a járószint szélén, a toronyfal ívelődését követve helyezkedik el. A felszín egyenetlen, a toronyközép és É felé lejt. Magassága: 112,26–112,59 m. A toronyfal közelében, ahhoz igazodva egy kb. 25 cm széles sávban

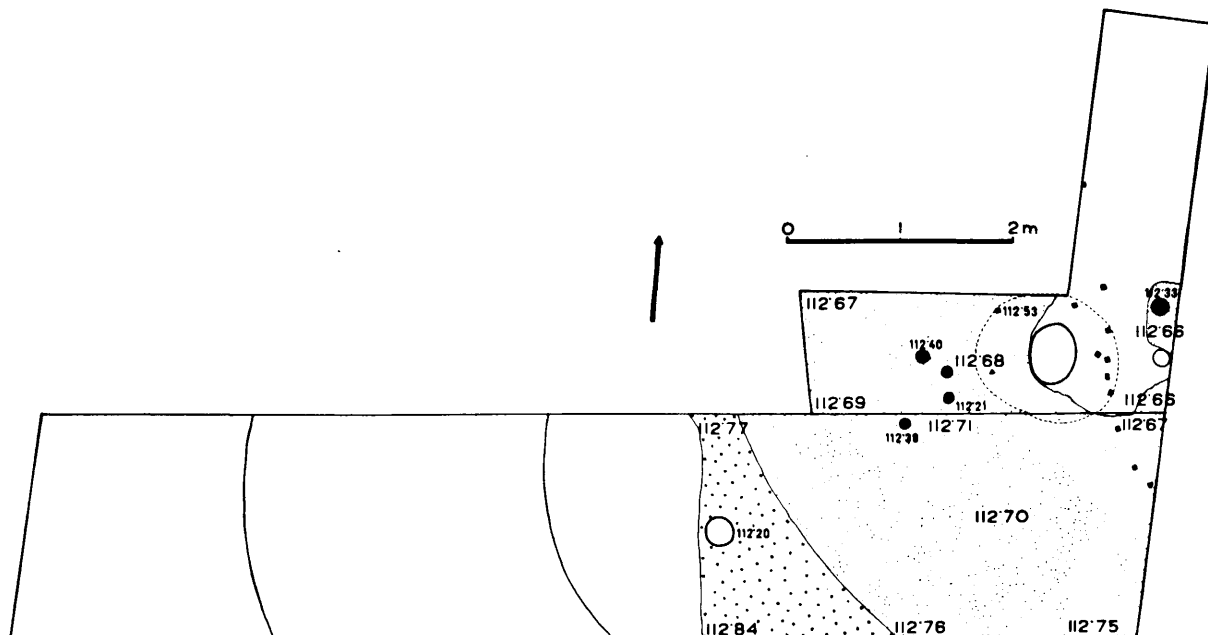
erősebb a lejtés, a szintkülönbség 11–17 cm. A járószint eléggé töredezett, így cölöp- vagy cöveklyukakat nem találtunk. Kivételt képez egy sekély lyuk a 8. árokban (alja: 112,22 m). A többi lyuk állati bolygatásnak bizonyult. A járószint az 5. járószint egyik beásásán kívül az 1. és a 2. obj. felett is hiányzott. Mint írtuk, itt a 4. periódusban is gödrök voltak, amelyek oldalán hiányzik az agyagtapasztás.

A töltélföld összetömrődéséből keletkezett gödör az 1. obj. felett annak középtengelyétől kissé K-re, megközelítően kör alakú (1a obj. átm.: 1,4–1,6 m, alja: 111,77 m). A 2–2a obj. feletti gödör ugyancsak teknős aljú, de oválisabb alakú (2b obj. átm.: kb. 1,5–1,8 m, alja: 111,83 m). A gödrökben talált föld erősen köves, azonos az 5. járószint alatti feltöltés anyagával, a gödröket tehát a 4. járószint pusztulása után temették be.

5. járószint 16. kép

A 4. járószint felett 15–30 cm vastag épülettörmelékes réteget találtunk. Helyenként sok benne a tegula- és imbrextöredék. Mégsem tarthatjuk a kaputorony 4. járószintje felett talált törmelékéhez hasonlóan a beszakadt tetőzet maradványainak. Legalábbis nem az egészet. Egyes szakaszokon ugyanis teljesen hiányzik a tegula és az imbrex és csak köves réteg. Inkább a torony közepén figyeltük meg ezt, és az 1a, 2b gödröt is elsősorban kövel töltötték be. A tegula és az imbrex sem tisztán, hanem téglával vegyesen fordul elő. Úgy véljük, hogy itt inkább az erődől a toronyba hordott épület-törmelékét találtunk.

Az alapozásra vékony agyagtapasztás került, amelyen foltozban átégés figyelhető meg. A járószintet borító faszén és hamu a torony újabb leégésének bizonyítéka. Az agyag járófelület nem az egész toronybelsőt borította. A 7. árok K-i végétől 2,10–3,80 m hosszan figyelhető meg (a 8. árokban a felszín lejtése miatt csak a D-i részen maradt meg foltozban ez a járószint). A torony fala mentén 1,70–1,80 m széles sávban habarcsos padlót találtunk. Ez a járófelület azonos a 6. járószint padlójával, felette már csak pusztulási és bolyga-

17. kép. 7–8. árok. A 6. járószint.

Abb. 17. Graben 7–8. Das 6. Fussbodenniveau.

tott rétegeket találtunk. Az 5. és 6. járószintet azonban külön periódusnak kell tekintenünk, hisz a torony közepén a két padló különböző mértékben átégett, és köztük a vékony fazesenes, hamus réteg két égésre utal.

Az agyagos járószint 112,58–112,73 m magasságú, a torony széle felé fokozatosan emelkedik, egészen a habarcsos padlóig. Csak a 7. árok ÉK-i sarkában esik hirtelen 10 cm-t, valószínűleg az 1. objektumot kitöltő föld tömörödésének következményeként. Az 5. járószintet csak egy nagy cölöplyuk töri át. A habarcsos padlón talált lyuk valószínűleg a 6. járószinthez tartozik, akárcsak a 8. árok DK-i végében talált 112,26 m magasságig mélyülő lyuk (utóbbiról azért nem állíthatjuk ezt bizonyosan, mert felette már lekopott a legfelső szint). A nagy cölöp a torony középpontját is érinti, tehát itt újra megtaláltuk az 1. járószinthez tartozó, nagy terhet viselő cölöp későbbi megfelelőjét. Ennek a rendeltetésnek megfelelően komoly alapozást is készítettek a cölöpnek. Az 1. és a 2. obj. között egy ovális (átm.: 1,10–1,28 m), 111,86 m magasságig mélyülő, lapos fenekű gödröt ástak. Közepébe egy nagy, 75 x 50 x 38 cm-es quaderkövet sülyesztettek (alja: 111,71 m). Ezután állították a helyére a 42–54 cm átmérőjű nagy cölöpöt (ovális keresztmetszetű), majd a gödröt nagyobb kővekkel töltötték be, melyek kiékeltek a cölöpöt. A cölöplyukat a 6. járószintben észleltük először, de már az 5. járószint használata idején is volt itt egy nagy cölöp, mert az 5. járószint tapasztása keresztülhúzódik az alapozáshoz készített gödör felett, csak a cölöp helyén hiányzik. Az 5. és 6. járószint idején tehát azonos helyen állt a toronyközép nagy cölöpe. A cölöp körül négyzetes és háromszög keresztmetszetű cöveklyukakat is találtunk. Rendeltetésüket nem ismerjük. A nagy cölöptől K-re 5 cövek helye egy vonalba esik. Ezek valószínűleg a 6. járószinthez tartoztak. A lyukak 112,31–112,58 m magasságig mélyültek, hegyes végűek.

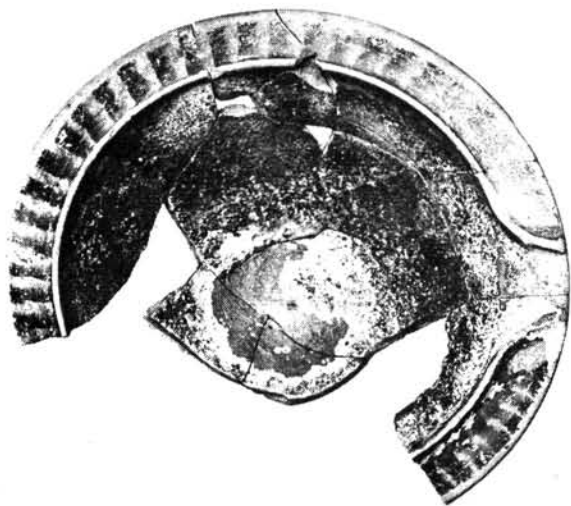
6. járószint (17. kép)

Közvetlenül az 5. járószint felett következnek. Szintén agyagtapasztás, amely a toronybelső égése következtében helyenként piros színűre égett. A 8. árok É–D-i szakaszában

már lekopott, csak foltokban figyelhattuk meg. Felszíne: 112,66–112,76 m, É felé lejt. Az agyag járófelülethez csatlakozó habarcspadló a toronyfal közelében hiányzott, a falak kibányászása során bolygathatták meg. A megmaradt rész 112,77–112,84 m magasságú, ugyancsak D felé lejt. A járószinthez a nagy cölöpön és a cöveken kívül cölöpök is tartoztak. Egy a 8. árok K-i falánál állt (a lyuk alja: 112,33 m), négy darabot pedig ívben elhelyezkedve a toronyközéptől Ny-ra találtunk meg (mélységük: 112,21–112,40 m). Ide sorolandó a habarcspadlót áttörő 112,20 m magasságig mélyülő lyuk is.

Nem minden járószint szolgáltatott keltező értékű leletanyagot. Az 1. járószinten semmilyen kerámiatöredéket nem találtunk. A 2. és a 3. járószintből a kora római töredékek mellett néhány fekete, jellegtelen késő római edénydarab és egy szürke, erősen kiégetett, belső oldalán fekete korsó oldaltöredékei kerültek csak elő. A 3. és a 4. járószint közötti agyaptapasztástörmelékben több szerencse kísérte a kutatást. A nagyszámú késő római kerámiatöredékből egy fekete, homokkal és kavicszúzalékkal soványított, közepesen égetett vékony falú, rövid kihajló peremű darabot mutatunk be (ltsz.: 72. 162. 2., V. t. 2.). A legkésőbbi töredékek besimított díztésűek. Ezeket az V. század első felére keltezhetjük. Pl. egy sötétszürke, duzzadt peremű, besimított felületű, nagyobb tál oldaltöredéke (ltsz.: 72. 162. 14., V. t. 1.). Vastárgyak is kerültek elő: egy kúp alakú (h: 12,2 cm, legn. átm.: 1,5 cm) tömör, sérült hegyű eszköz, valószínűleg lyukasztó, és egy vasalás, amelynek egyik oldala négyzet, másik, szétkalapált oldala pedig lapos téglalap keresztmetszetű, utóbbi vége visszahajlított (h: 18,2 cm, ltsz.: 72. 162. 15–16., V. t. 3–4.). A 4. járószint tapasztásában, ill. rajta hullámvonalköteggel díszített kora római kerámiatöredéket (ltsz.: 72. 163. 1., V. t. 6.), egy sérült késő római vaskést (ltsz.: 72. 163. 4., V. t. 5.) és besimított díszű kerámiadarabokat találtunk (ltsz.: 72. 163. 3., V. t. 7.).

A 3. járószint használata idején készítették az 1. és a 2–2a objektumokat, amelyek nagy részét a 4. járószint elkészítése előtt, tehát a tapasztástörmelékes járószintalapozás behordása előtt töltötték be. A gabonás vermekben talált leletanyag kora megfelel a 3. és 4. járószint között talált töredékek korá-

18. kép. Dörzstál a 2–2a objektumból.
Abb. 18. Reibschüssel aus dem Objekt 2–2.a

nak. Az 1. obj. felső részéből, amely azonos a tapasztástörmelékes réteggel egy durva soványítású oldaltörődék mellett egy zöldmázás kiöntőtál kopott alja került elő (Itsz.: 72. 164. 2–3., VI. t. 5–6.). A hamus paticosos rétegekben piros festésű kora római oldaltörődéket, fekete, erősen soványított peremdarabokat (Itsz.: 72. 164. 6., VI. t. 2.), behúzott, duzzadt peremű tálak törődékeit (Itsz.: 72. 164. 20., VI. t. 3., az egyiket besimítás: Itsz.: 72. 164. 21., VI. t. 1.) találtuk. A verem legalján került elő egy tímárkés („husoló”), hossza 15,1 cm, a külső oldalán élezett penge szélessége 2,3 cm (Itsz.: 72. 164. 26., V. t. 13.). Továbbá egy hegyesszögben kihajló, megvastagított peremű edény darabja, külső felülete besimított (Itsz.: 72. 164. 22., VII. t. 4.). Utóbbi törődék bizonyítja, hogy a két vermet egyidőben temették be, mert ugyanennek az edénynek egy másik darabja a 2a obj.-ból került elő (VII. t. 3.). Ezek szerint először töltötték be a 2–2a obj.-t, majd az 1. sz. vermet. A 2–2a obj. egyidejűségéről a töltélföld azonosságán kívül egy dörzstál vall, amelynek darabjai a 2. és a 2a obj.-ból kerültek elő. (18. kép).

A 2. obj. alsó két rétege leletekben szegény volt. A felső sötétszürke, faszenes földben nagy mennyiségű bronztárgyat (lemez-törődékek, tálak, ládikaveretek, öntött csengők, edényfülek, súly) és vaseszközöket (kapa, öntőkanál, lyukasztók, rezgővas) találtunk. Ezek valószínűleg a 3. periódus pusztulása során az erődben leégett bronzműves műhely maradványai. Ezeket a leleteket külön dolgozatban kívánjuk feldolgozni.^{3a} A kerámialeletek, lyukacsos anyagú edény has alatti törődéke (Itsz.: 72. 165. 5., VI. t. 13.), egész felületén besimított oldaltörődék (Itsz.: 72. 165. 4., VI. t. 13.), besimított függőleges és négyzethálós mintával díszített darabok (VI. t. 11., 14.), kívül-belül besimított tál törődéke (VII. t. 1a–b.) megerősítik az V. század első felére történő keltezését.

A vermek helyén kiképzett teknős aljú gödröket a 4. periódus idején használták, és az 5. járósínt elkészítésekor temették be. Az 1a obj.-ban talált kerámia-törődékek: a mészkösoványítású lyukacsos anyagú, kézzel formált edény perem- és oldaltörődékei (Itsz.: 72. 166. 6., VI. t. 7–9.), és a 2b obj.-ban talált bikonikus orsógomb (Itsz.: 72. 167. 9., VII. t. 6.) és háromtollú nyílcsúcs (h: 6,4 cm, legn. sz.: 1,7 cm, Itsz.: 72. 167. 10., VII. t. 5.) az 5. járósínt készítését az avarkor idejére, a VI–VII. század idejére keltezi. Az 5. járósínt alapozásában, akárcsak magán a járósíntben keltező értékű leletek nem kerültek elő.

A 6. járósíntben római kori (Itsz.: 72. 170. 3., V. t. 8.), besimított rácsmintás IV–V. századi (Itsz.: 72. 170. 5., V. t. 11.) és késő népvándorláskori törődékeket találtunk. Utóbbiak kézikorongon készültek, körbefutó hullámvonallal (Itsz.: 72. 170. 6., V. t. 10.) vagy hullámvonalköteggel (Itsz.: 72. 170. 7., V. t. 9.) díszítettek. Megerősítik az eddigi feltételezést, hogy az erőd a X. században pusztult el végleg. A járósínt feletti bolygatott földből említésre méltó egy IX–X. századi, barna, kézikorongon készült, hullámvonal díszítésű váltótörődék (Itsz.: 72. 171. 3., V. t. 12.) és egy 18,8 cm hosszú, négyszögletes keresztmetszetű kovácsolt vasszeg (Itsz.: 72. 171. 4.).

III. Szelvény

A 7. árok Ny-i végében az alsó, tehát az erőd építésekor készített járósíntbe alig bemélyedve sírokat találtunk. A 2. sír túlnyúlt az árkon, és hogy újabb sírok feltárásával a temetőről több adatot nyerjünk, kijelöltük az É–D irányú, 5 x 4 m-es III. szelvényt. D-i oldala az erődfalhoz csatlakozik, a K-i a 7. árokhoz. Később a szelvény DK-i részét az árok és az erődfal között egy 2 x 2 m-es területtel megtoldottuk (19. kép).

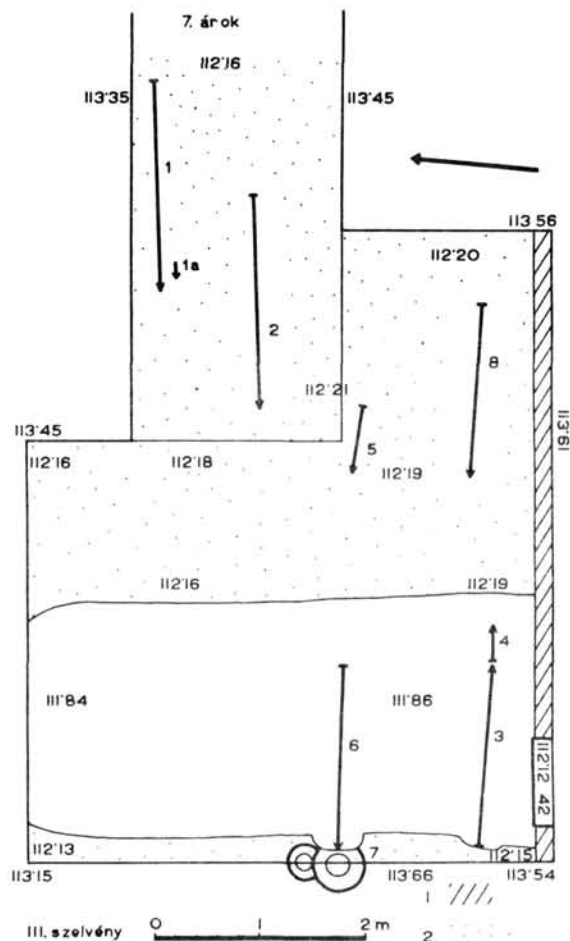
A szelvényben is megtaláltuk a két járőfelületet, amelyek a 7. árokban talált szakasszal azonos magasságban jelentkeztek. Az alsó, mely az erőd építésével egyidős (112,13–112,19 m magasságú) a szelvény Ny-i oldalán hiányzik. Itt egy 2,40 m széles, ívelt oldalú, egyenes aljú árok indul az erődfallal D felé. A szelvény ÉNy-i végénél mindkét oldala szűkül, az É-i fal metszetében 1,9 m széles. Alja 111,84–111,86 m, megközelítően vízszintes. A 3., a 4. és a 6. sír gödrét az árok betemetése után készítették. Az épülettörmelékes föld miatt sírfolt csak az alsó járósíntet is áttörő síroknál figyelhető meg.

A szelvény D-i falában (az É-i erődfallal külső falsíkja), a DNy-i saroktól 34 cm-re egy quaderkövet találtunk eredeti helyén (XI. t. 4.). 82 cm hosszú, 30 cm magas (alja 112,12, felszíne 112,42 m). Környékét is kibontottuk. Közvetlenül az alapozásra tették úgy, hogy mintegy 5 cm-t túlnyúljon azon. Tehát az erődfallal külső síkját is quaderkövekből építették az alapozás felett, de a kerek és a kaputorony falától eltérően az alapozás nem szélesebb a felmenő falnál, lábazata nem volt.

1. sír (20. kép). Bolygatott kettős temetkezés (?) A járőfelületbe alig bemélyedő sírgödör föltját (alja: 112,11–112,15 m) az épülettörmelékes talajban nem figyelhetők meg. Így a bolygatott la váz eredeti helyén maradt csontjai is elmozdultak. A sírfolt méreteire 3 lapos kő utalhat (felszíne: 112,16–112,24 m), amely kb. 70 x 200 cm lehetett. A Ny–K tájolású nyújtott váz jó megtartású. Kezek a combnyaknál. Vázhossz: 140 cm. Melléklet: a mellkas jobb oldalán egy 6,5 cm hosszú, madár alakú, öntött bronzfibula (Itsz.: 72. 175. 1.). Egyik végén kiemelkedő csőrös madárfej. A 0,6 cm széles test a másik végén 1,5 cm-re szélesedik, négy rovátkával díszített. Madárfejes végének alsó oldalán 1,5 cm hosszú, visszahajló nyúlvány a tű beakasztására. A másik végétől 2,5 cm-re az alsó felén vasrugó korrodálódott maradványai (átm. kb.: 1,2 cm, sz. kb.: 2,2 cm). A rugónál kis lyuk a fibulatesten (VIII. t. 7a–b.). A fibula alsó felén textília-maradványok.

2. sír (21. kép, XI. t. 3.). Bolygatatlan, nő. Sírmélység: 111,97–112,01 m. A sírgödör 76 x 205 cm, lekerekített sarkú. Kőpakolású, Ny-i, É-i és D-i oldalán különböző méretű kövek és téglák (112,19–112,42 m). Ny–K tájolású, nyújtott váz, jó megtartású. A bal kar nyújtott, a jobb behajlítva, kéz a medencében. Vázh.: 152 cm. Melléklet nélküli.

3. sír (22. kép, XI. t. 4.). Bolygatatlan, nő. A III. szelvény Ny-i felében talált árokba lett ásva. Nem éri el annak alját (sír.m.: 111,89–111,97 m), így sírfolt sem figyelhető meg. Vázh.: 142 cm. K–Ny tájolású (!), nyújtott váz, jó megtartású. Jobb kar nyújtott, bal kar derékszögben behajlítva, keze

19. kép. A III. szelvény alaprajza.
Abb. 19. Grundriss des III. Blockes.

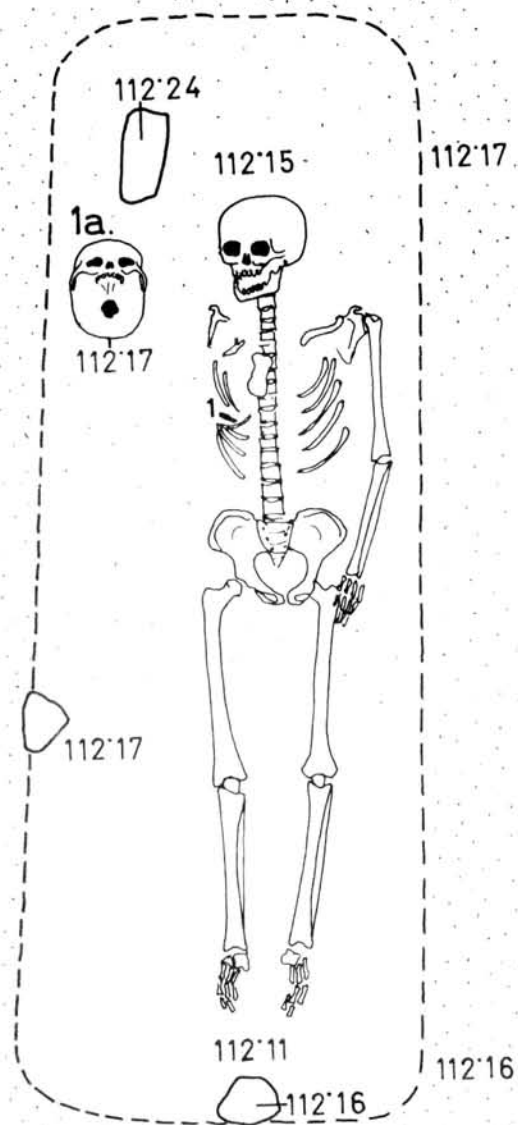
eléri a jobb felsőkart. Mellékletek: 1. bronzoxid a jobb fülnél (megsemmisült fülbevaló), 2. 5 db hengeres pasztagyöngy a nyaknál (ltsz.: 72. 176. 1., VIII. t. 2.).

4. sír (22. kép, XI. t. 4.). A 3. sír K-i végéhez hozzátemetett gyermek, bolygatatlan. Sírmélys.: 112,03–112,08 m. Ezért sírfolt itt sem figyelhető meg. A K–Ny tájolású, erősen zsugorított váz jó megtartású. A váz hossza zsugorított helyzetben 29 cm. Melléklet nélküli.

5. sír (23. kép). Bolygatatlan, gyermek. Sírmélys.: 112,16–112,19 m. Rajta van az alsó járószinten, így sírfolt nem figyelhető meg. Ny–K tájolású, jó megtartású, balra zsugorított váz. Karok derékszögben behajlítva. Lábak felhúzóva, a combok merőlegesen a testre. A vázhossz zsugorított helyzetben 57 cm. Melléklet nélküli.

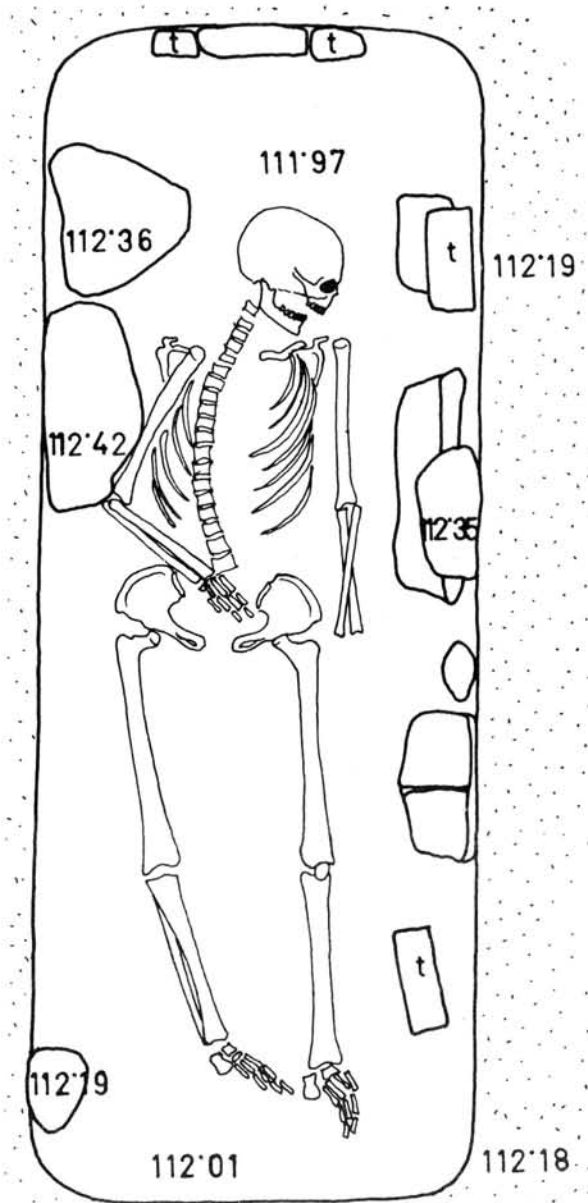
6. sír (24. kép). Bolygatatlan, férfi (?). Sírmélys.: 111,55–111,57 m. A sírgödör szélessége 46–50 cm, hossza 172 cm. A jó megtartású, Ny–K tájolású nyújtott váz törzse jobbra fordított. A karok hegyesszögben behajlítva, az összekulcsolt kezek az arc előtt. Vázhossz: 152 cm. Melléklet nélküli.

7. sír (24. kép). Bolygatott kora vaskori urnasír. K-i részét a 6. sírral átvágták (urnatörödékek a 6. sír földjében). Csak az urnában találtunk kalcinált csontszilánkot. A sírban egy sérült nagy méretű és egy kisebb urna, és még legalább 3 edényhez tartozó töredékek voltak. A nagy urna szája 111,91 m magasságú, így az alsó járószint keresztülhúzódik felette. A sírfenék: 111,68 m (ltsz.: 72. 177. 1–8.).

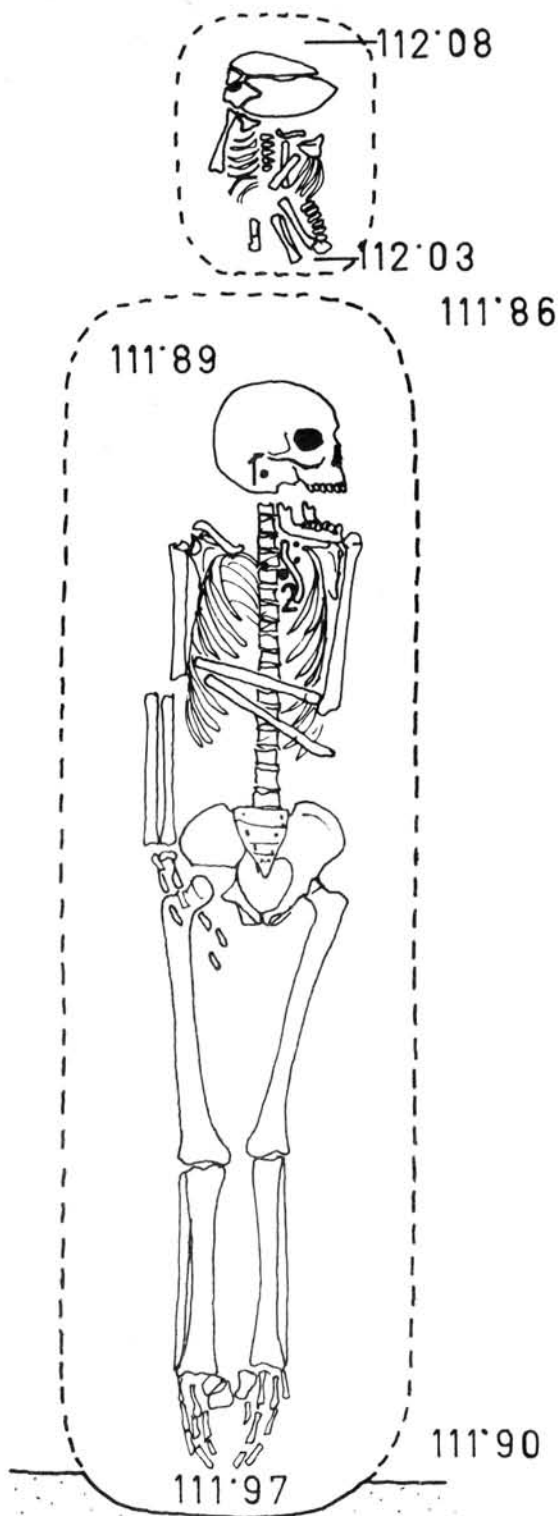
20. kép. Az 1. sír.
Abb. 20. Das 1. Grab.

8. sír (25. kép). Bolygatatlan, nő. A sírmélys.: 111,91–111,92 m. A sírfolt a 112,17–112,19 m magasságú járószinten rajzolódott ki. Lekerekített négyszög alakú, sz: 54–59 cm, h: 165 cm. A jó megtartású, Ny–K tájolású váz bal oldalára fordított, enyhén zsugorított helyzetű. A bal kar teljesen behajlítva, kéz az állcsúcsonál, a jobb kar is hegyesszögben behajlítva, a kéz a bal alkaránál. A jobb medence függőleges fekvésű, rásimul a sírgödör D-i falára. Lábak enyhén behajlítva, egymáson keresztbe téve. Vázhossz a sírban mérve 149 cm. Mellékletek: 1. Ezüstgyűrű a bal kézen. Két körkeresztmetszetű ezüsthuzalból összehajlított karika. Az egyik két vége egymásra hajtva (ltsz.: 72. 178. 1., VIII. t. 4–5.), 2. Vas karperec a bal alkaron. Rossz megtartású, széttörözött. Átm.: kb. 6,5–7,0 cm (ltsz.: 72. 178. 2., VIII. t. 6.), Gyöngy-sor a nyakon. 50 db. különböző alakú és anyagú gyöngy. Többsége zöld színű, bikonikus pasztagyöngy, néhány csepp alakú színtelen üvegből, henger alakú csontból és két db. csi-szolt karnéol (ltsz.: 72. 178. 3., VIII. t. 3.).

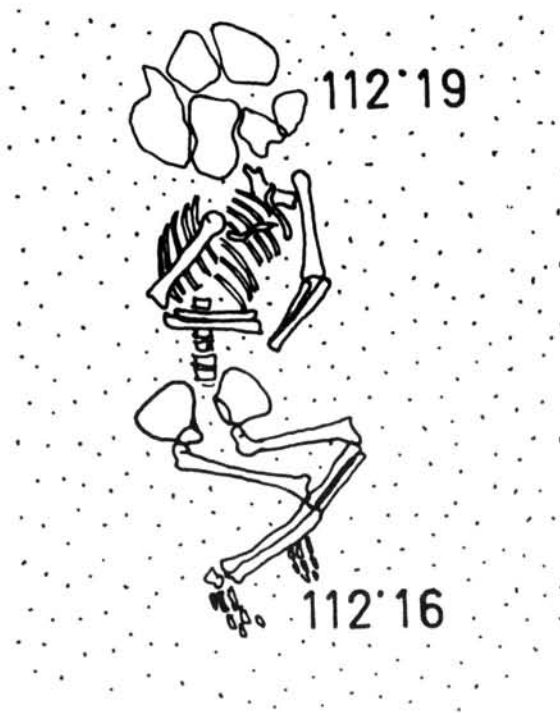

21. kép. A 2. sír.
Abb. 21. Das 2. Grab.

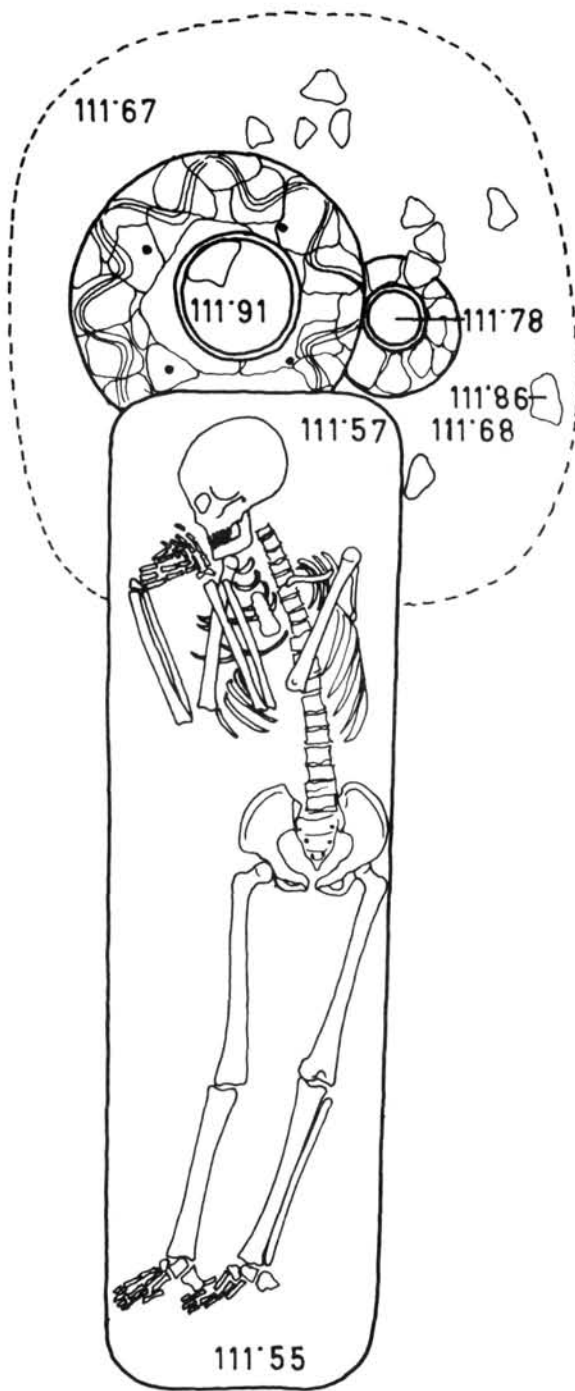
A szegényes mellékletek nem teszik lehetővé a temető korának pontos meghatározását. Zavaró, hogy az 1. sír fibulájának pontos megfelelőjét ugyan nem ismerjük, de rokoni körét megvonhatjuk. A nagyszámú késő római állatalakos fibulákkal mutat kapcsolatot, azokkal egyidős. Ez alapján azonban nem keltezhetjük a temetőt a késő római időkre. Valószínű, hogy a tárgy készülésének ideje jóval megelőzi földbe kerülésének korát. A sírok ugyanis a IV. század közepén készített járósíntben vannak, ill. áttörik azt. Post quem keltezi a temetkezéseket a III. szelvény Ny-i felében talált árok: a 3., 4. és 6. sírt ennek betemetése után készítették. Az

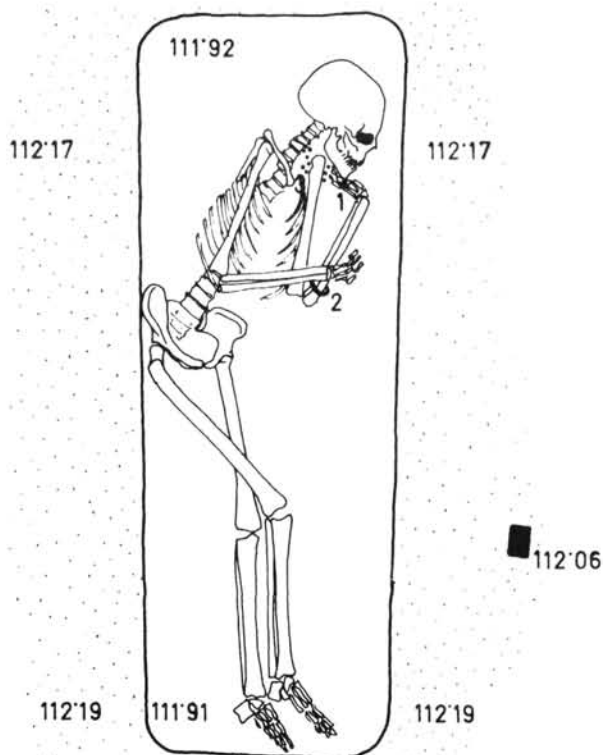
22. kép. A 3-4. sír.
Abb. 22. Das 3-4. Grab.

23. kép. Az 5. sír.
Abb. 23. Das 5. Grab.

24. kép. A 6–7. sír.
Abb. 24. Das 6–7. Grab.

25. kép. A 8. sír.
Abb. 25. Das 8. Grab.

árok földjében talált leletanyag korban megegyezik a szelvény K-i felében és a 7. árok Ny-i végében a két járófelület között talált anyaggal. A kora és késő római mázas, ill. fekete, többnyire erősen soványított edény- és táldarabok (ltsz.: 72. 174. 4., 59–62., VII. t. 8., 11., 13–14.) mellett a besimított töredékek a legkésőbbiek (ltsz.: 72. 174. 85., 87–88., VII. t. 9., 12., 15.). Egy sötétszürke, kézzel formált, enyhén kihajló

peremdarab (Itsz.: 72. 174, 86., VII. t. 10.) megerősíti az V. századra való keletkezést. Az árkot az V. században a felső járófelület elkészítések korát emelték be, így a temetkezés is csak az V. század közepe után indulhatott itt meg.

Az előbbiekben ismertetett ásátás során az erőd építésétől elpusztításáig, a IV-től a IX–X. századig találtunk leleteket, de az anyag elég kevés. Nagyon fontosnak tartjuk, hogy éppen az erőd legexponál-

tabb helyén, a kapuban és környékén bolygatatlan rétegorokat találtunk, amelyek értékes adatokkal szolgálhatnak az erőd építésére, életére, periódusaira. A szegényes leletanyag alapos értékelése és az erődben folytatott ásátások anyagának összehasonlító vizsgálata alapján végezhető el csak ásátásunk összefoglaló feldolgozása. A lehetőségekre egy előadásban már rámutatunk.⁴

JEGYZETEK

1. A leletanyag döntő többsége kerámia. Tekintve, hogy dolgoztunk csak ásátási jelentés, nem foglalkozunk részletesebben a típusok és a keletkezés kérdéseivel. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a kora- és későrómai anyagot SCHÖRGENDORFER, A.: Die römische Keramik der Ostalpenländer (Brünn-München-Wien 1942) és BÓNIS É.: Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. DissPann II. 20 (1942) könyvei alapján határoztuk meg. A polírozott felületű vagy besimított díszítésű, többnyire világoszürke vagy kékeszürke kerámia általánosnak mondható az V. századi germán (pl. CSALLÁNY D.: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonubecken. Bp. 1961.) és a késő szarmata anyagban (PÁRDUCZ M.: A szarmatakor emlékei Magyarországon. I–III. Bp. 1941–1950). A provinciában a IV. század legvégén jelent meg ez az anyag, általában a 380 utáni betelepítésekkel hozzák kapcsolatba (pl. NEUMANN, A.: Forschungen in Vindobona 1948–1967. I. Der römische Limes in Österreich, XXIII. Wien, 1967. 56.). Akárcsak Fenékpusztán a besimított és rácsmintás kerámia együtt fordul elő a mérszemesekkel soványított, sötétszürke vagy fekete kerámiával pl. a maroszentannai temető anyagában (KOVÁCS I.: A maroszentannai népvándorláskori temető. Dolgozatok az erdélyi N. M. Érem- és Régiségárából. 3 (1912) 332–334). Ezért a két anyagot egykorinak tekintettük. A későnépvándorláskori anyagot a D-i erődkapunál feltárt temető (Cs. SÓS. Á.:

Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenékpuszt. ActaArchHung 13 (1961) 247–305. ill. HORVÁTH LÁSZLÓ és MÜLLER R. közöletlen ásátásának) kerámiája alapján keletkezett.

2. Ennek ellentmondani látszik, hogy az eddigi római kocsi-rekonstrukciók legfeljebb 1,80 m körüli tengelyszélességet adnak meg, és a néprajzi anyagból ismert analógiák sem szélesebbek. Mint majd a III. járószint küszöbénél látni fogjuk, a kopásnyomok alapján ott csak 1,30–1,40 m széles kocsiakkal számolhatunk.

3. A RADNOTI A.-féle ásátás egyik rajzán nagyon jól látszik, hogy a Ny-i erőd-falnál feltárt toronyban az alsó járószinteknél ugyanilyen árokszerű mélyedést találtak, amely a toronyfallal párhuzamosan futott. 1972-ben az É-i erőd-falnál, az ÉNy-i saroktorony melletti torony feltárásánál ugyanezt figyelhettük meg. Bár ott is több járószintet megtaláltak nyomát és rendelkezését nem sikerült meghatározni, bizonyos, hogy csak a legelső járószint életében játszhatott szerepet, a felső rétegekben csak azért jelentkezett, mert a betöltés megsüllyedt.

3/a. Müller R.: V. századi bronzművesműhely maradványai Keszthely-Fenékpusztáról. ArchÉrt. 105 (1978) 11–29.

4. A Keszthely-fenékpusztai erőd története az É-i erőd-fal 1971–72. évi kutatása alapján. Előadás a fiatal történészek IV. konferenciáján, Sopron, 1973. Megjelenik a Soproni Szemle Könyvei II. kötetében (sajtó alatt).

DIE ARCHÄOLOGISCHE ERSCHLIESSUNG DES NORD-TORES DES BEFESTIGUNG VON KESZTHELY-FENÉKPUSZTA IM JAHRA 1971. (AUSGRABUNGSBERICHT)

In der spätromischen Befestigung von Keszthely-Fenékpuszt leitete der Verfasser im Jahra 1971 die Ausgrabung des Nord-Tores und die teilweise Erschliessung des Rundturmes westlich vom Tor. Der vorliegende Bericht folgt dem Verlauf der Ausgrabung: Beschreibung der Mauernreste, der Fussbodenniveau's, der Brand- Verwüstungs- und Schuttschichten und des Fundmaterials.

Mit zwei Blöcken wurde der viereckige innere Torturm erschlossen. Die Mauernreste waren verhältnismässig gut erhalten. Die Innenseite der Mauer wurde mit grossen Quadern erbaut, ein Teil der untersten Reihe blieb an der Originalstelle. Die Grundmauer des Torturmes und der Nordmauer sind nicht zusammengebunden, die letztere wurde früher erbaut. Nach dem Aufbau des Torturmes konnte die Befestigung durch drei Tore geschützt werden. Hier fanden wir vier Bodenniveau's. Das Turminnere wurde nur teilweise erschlossen, damit die Möglichkeit einer Kontrollgrabung erhalten bleibt. Das Fundmaterial war arm, ermöglichte nicht die genaue Datierung der einzelnen Gehflächen. In den ersten zwei Brand- und Schuttschichten kamen nur früh- und spätromische Keramikfragmente vor. Die zweite Vernichtung des Turmes kann mit der Belagerung der Befestigung in der Mitte des V. Jahrhunderts in Zusammenhang gebracht werden.

Der dritte Fussboden wurde mit auf Polsterhölze gelegten Brettern bedeckt. Ähnlicher Fussboden wurde auch im Horreum nach dem Brand in der Mitte des V. Jahrhunderts errichtet. Der zum mittleren Tor gehörende Schwellenstein blieb „in situ“. Dieser Fussboden wurde mindestens einmal erneuert. Am Ende dieser Periode, wahrscheinlich in der ersten Hälfte des VII. Jahrhunderts fiel die Befestigung wieder zum Opfer einer Belagerung. Die Holzschwelle des innersten Tores wurde nämlich vor dem Kampf ausgehoben und das Tor von innen mit acht Pfosten befestigt. In den Pfostenlöchern wurde Asche und Holzkohle gefunden. Der Turm brannte erneut ab. In der letzten Periode wurde die Gehfläche wieder mit Brettern bedeckt. Das Dach wurde nach Norden, also nach aussen auf römische Art mit *tegulae* und *imbrices* bedeckt. Eben weil nur ein Teil des Turmes auf

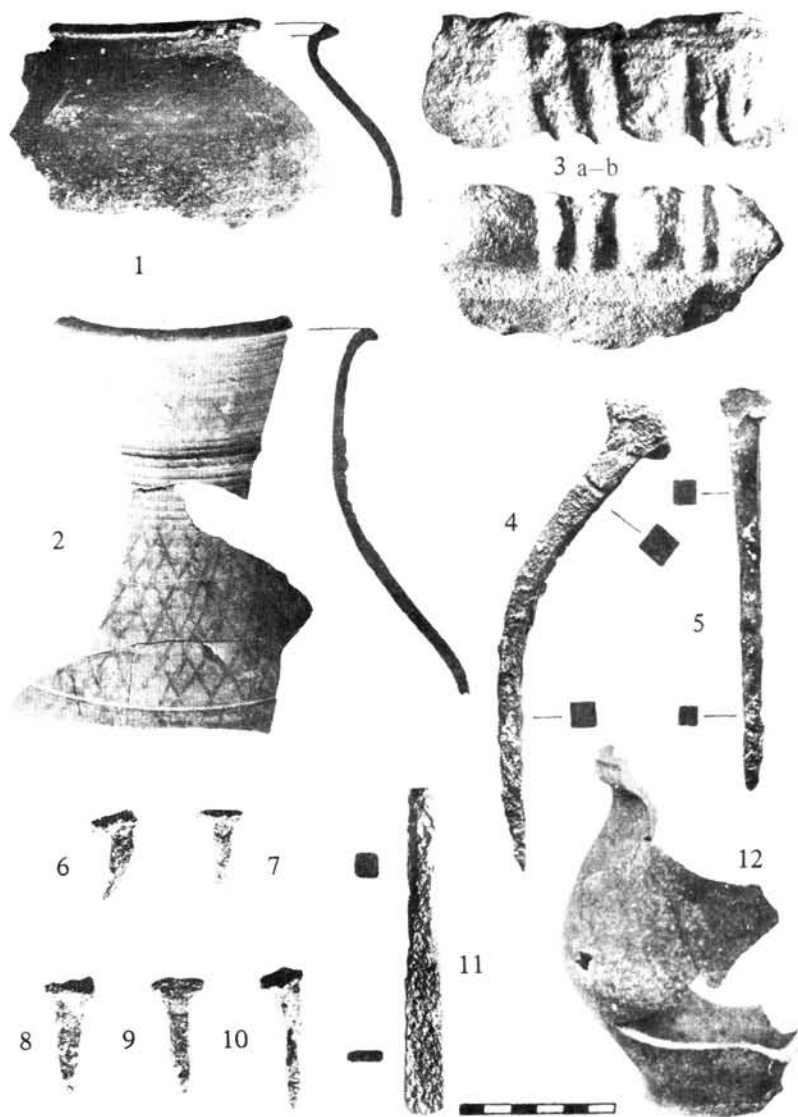
römische Art bedeckt wurde, glauben wir nicht, dass diese Dachziegel im IX. Jahrhundert gefertigt wurden, wir denken eher, dass die an den inneren Bauten übriggebliebenen spätromischen Dachziegel hier sekundär verwendet wurden. Die innere Seite bekam ein Strohdach. Der Turm und die ganze Befestigung wurde wahrscheinlich am Anfang des X. Jahrhunderts durch die landnehmenden Ungarn endültig verwüstet.

Westlich vom Befestigungstor haben wir mit zwei Graben ein Teil des äusseren Rundturmes erschlossen. Hier fanden wir sechs Gehflächen. Das unterste Fussbodenniveau ist mit dem Bau des runden Turmes gleichaltrig, also hier fanden wir keine Spuren eines früheren heufisenförmigen Turmes. Gut kann man datieren die Zerstörung aus der Mitte des V. Jahrhunderts. Damals wurde die 3. Gehfläche benützt, in der zwei Getreidespeicher vertieft wurden. Bei der Herrichtung des vierten Fussbodenniveau's wurden diese mit Brandschutt aus dem Befestigungsinneren ausgefüllt. Neben Keramik und Eisengegenstände fanden wir hier die Reste einer Bronzewerkstätte (Anm. 3a.). Die vierte Gehfläche ist gleichaltrig mit der dritten, die sechste mit der vierten Gehfläche des Torturmes. Der Rundturm brannte also zwischen der ersten Hälfte des VII. Jahrhunderts und dem Anfang des X. Jahrhunderts noch zweimal aus.

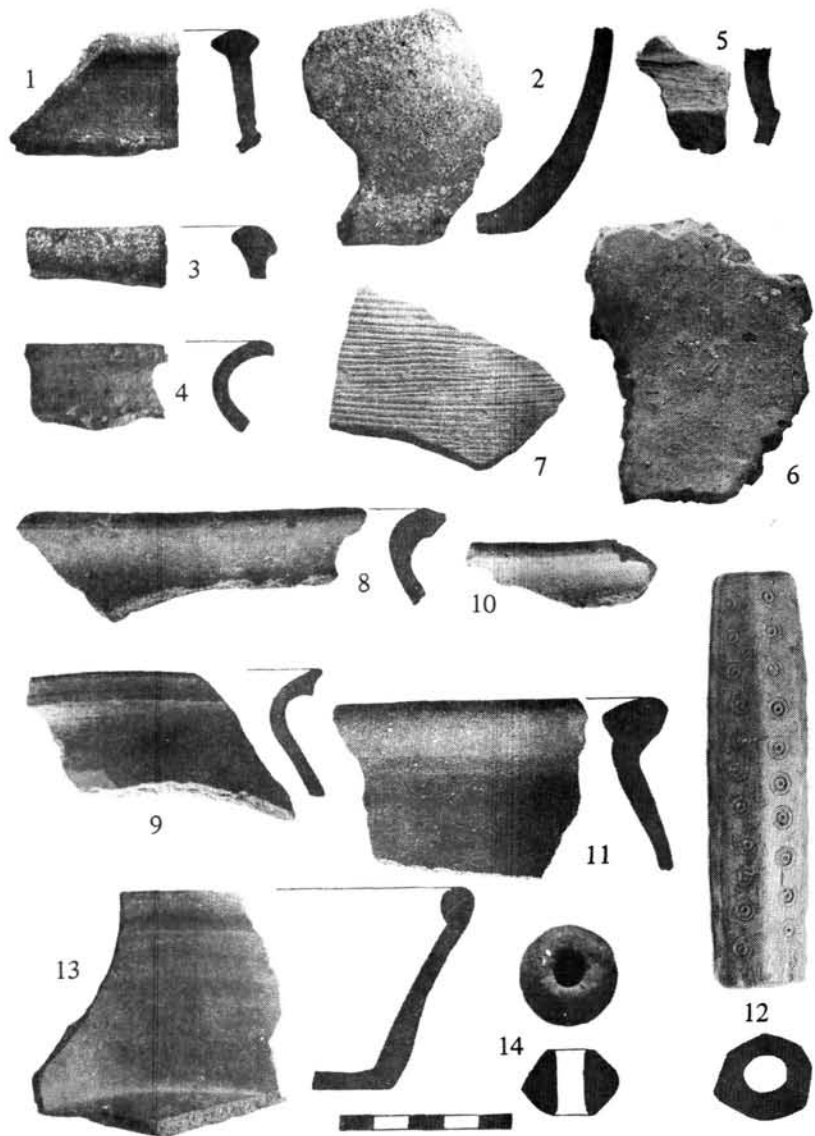
Westlich vom Rundturm, äusserhalb der Befestigungsmauer stiessen wir auf Gräber. Mit dem III. Block legten wir acht Gräber frei. Das 7. Grab war ein früheisenzeitliches Urnengrab, die übrigen waren Skelettgräber. Die ärmlichen Beigaben machen eine pünktliche Datierung nicht möglich. Der interessanteste Fund ist eine vogelförmige Fibel die in der spätromischen Zeit hergestellt wurde. Da die Skelettgräber alle in die, nach der Zerstörung in der Mitte des V. Jahrhunderts gefertigte Aufschüttung vertieft wurden, stammen die Gräber frühestens aus der zweiten Hälfte des V. Jahrhunderts.

Anschrift des Verfassers:

Dr. Müller Róbert
Balatoni Múzeum
H-8360 Keszthely
Múzeum u. 2.

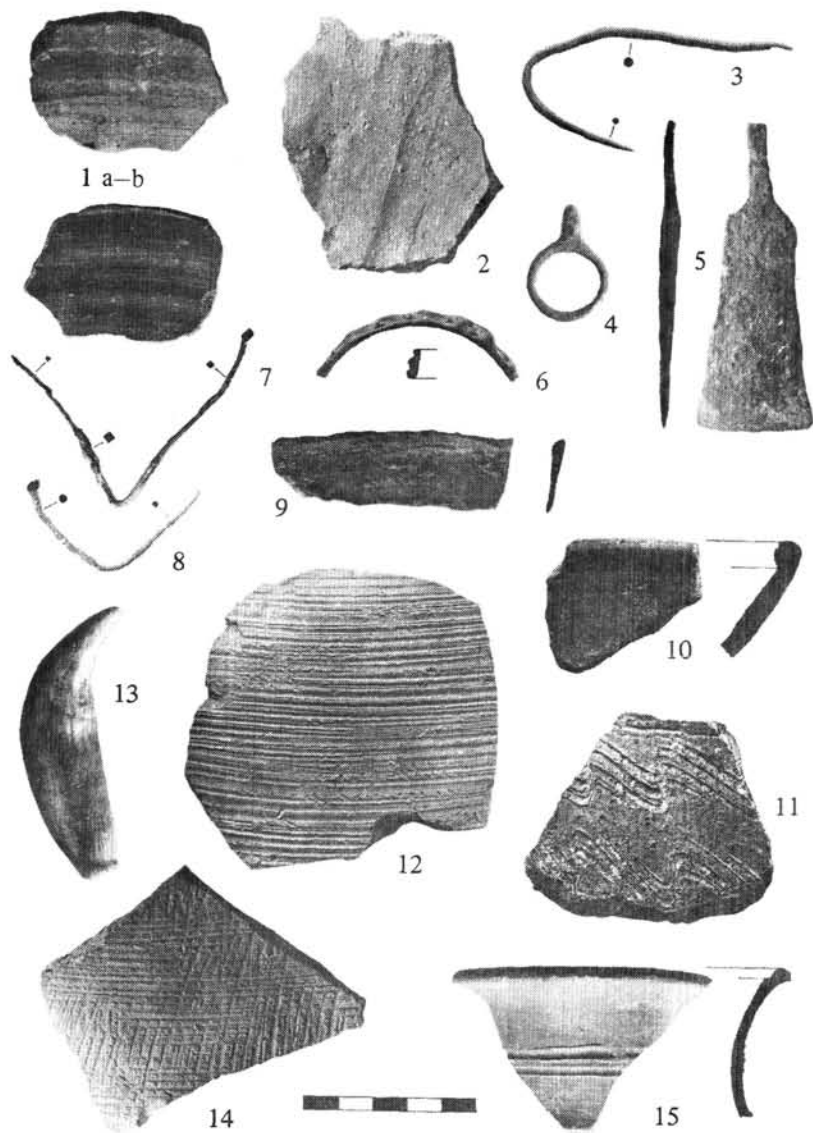

I. tábla. 1. II. szelvény, K-i metszettel, 3. járósínt; 2-3. szórvány a II. szelvényből; 4-10. vasszegek az I-II. szelvény párnafából és a küszöbkőről; 12. III. szelvény Ny-i fele, az árokból. Tafel I. 1. Block II., östliche Schnittmauer, 3. Fussbadenniveau. 2-3. Streufunde aus dem II. Block. 4-10. Eisennägel aus dem Polsterhölzern und der Schwellenstein des I-II. Blockes. 12. westliche Hälfte des III. Blockes vom Graben her.

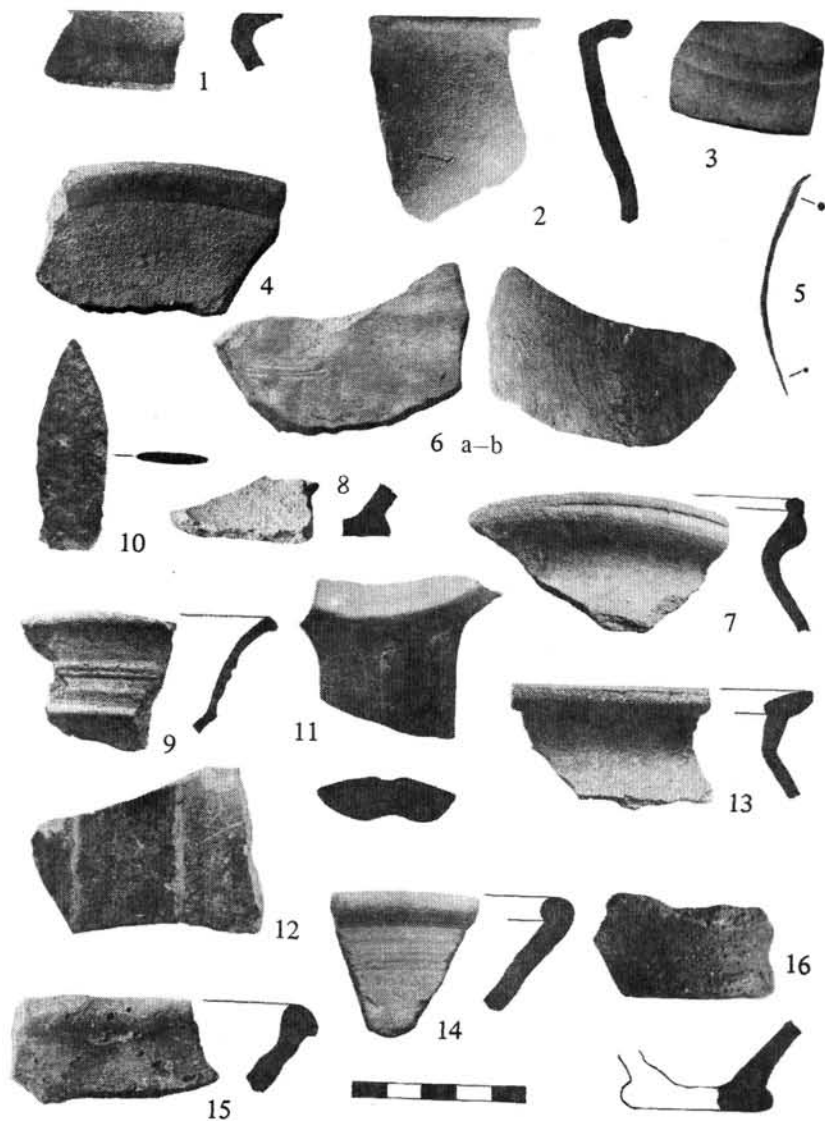

II. tábla. 1. 3. árok legalsó járósínt; 2-4. 3. árok, szórvány a toronybelsőből; 5-6. 3. árok, szórvány a kiszedett erődfalból; 7-11. 4. árok, szórvány az árok Ny-i feléből; 12-14. 4. árok, szórvány az árok K-i feléből

Tafel II. 1. 3. Graben, unterstes Fussbodenniveau. 2-4. 3. Graben, Streufund aus dem Innern des Turmes. 5-6. 3. Graben, Streufund aus der herausgenommenen Festungsmauer. 7-11. 4. Graben, Streufund aus dem westlichen Hälfte des Grabens. 11-14. 4. Graben, Streufund aus der östlichen Hälfte des Grabens.

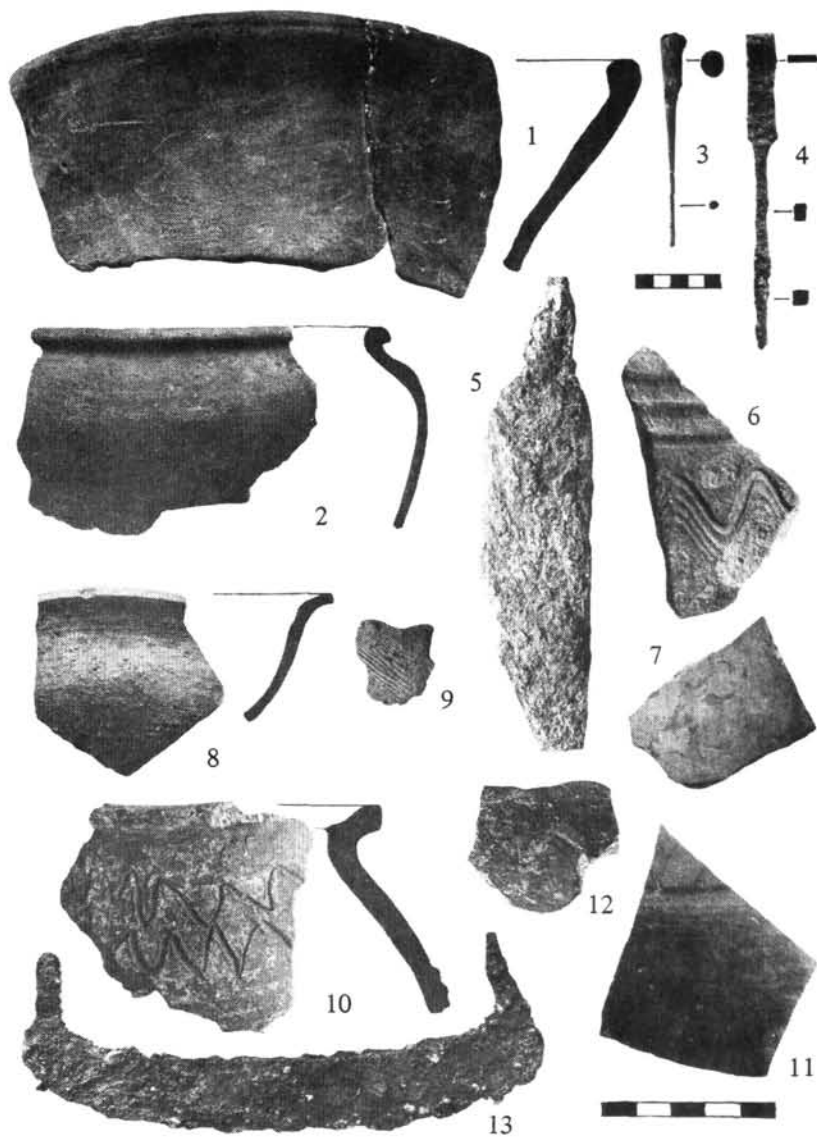

III. tábla. 1a–1b. szórvány a 4. árok K-i feléből; 2. 4. árok, a 2. pusztulásréteg felett; 3–9. szórvány az I–II. szelvényből. 10–15. szórvány az I–II. szelvényből.
Tafel III. 1.a–1.b. Streufund aus der östlichen Hälfte des 4. Grabens. 2. 4. Graben, über der Verwüstungsschicht. 3–9. Streufund aus dem I–II. Block. 10–15. Streufund aus dem I–II. Block.

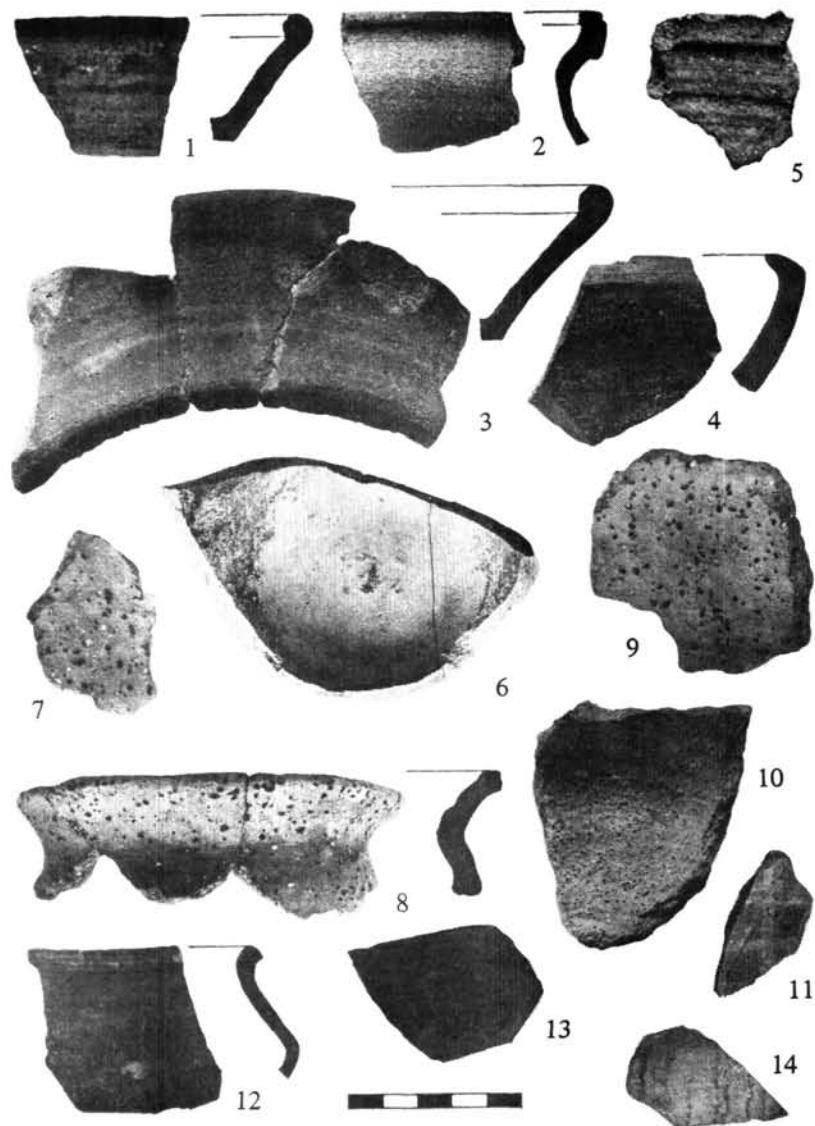
IV. tábla. I. szórvány a II. szelvényből; 2–4. a II. szelvény 2. és 3. járósintje között; 5. I. szelvény, a 3. járósintzen; 6a–6b. II. szelvény, K-i metszettel, a 2. járósintzen; 7. Uo. 2. égésréteg; 8–9. Uo. 4. járófelület; 10. szórvány a 6. árokból; 11–15. szórvány a 7. árok Ny-i feléből, a két járósint közötti törmelékből; 16. szórvány a 7. árok Ny-i feléből, a felső járósint felett.

Tafel IV. 1. Streufund aus dem II. Block. 2–4. II. Abschnitt zwischen dem 2. und 3. Fussbodenniveau. 5. I. Block auf dem 3. Fussbodenniveau. 6.a–6.b. II. Block, östliche Schnittmauer auf dem 2. Fussbodenniveau. 7. Ebenda, 2. Brandschicht. 8–9. Ebenda, 4. Fussbodenniveau. 10. Streufund aus dem 6. Graben. 11–15. Streufund aus der westlichen Hälfte des 7. Grabens aus dem Schutt zwischen den beiden Fussbodenniveaus. 16. Streufund aus dem westlichen Hälfte des 7. Grabens über dem oberen Fussbodenniveau

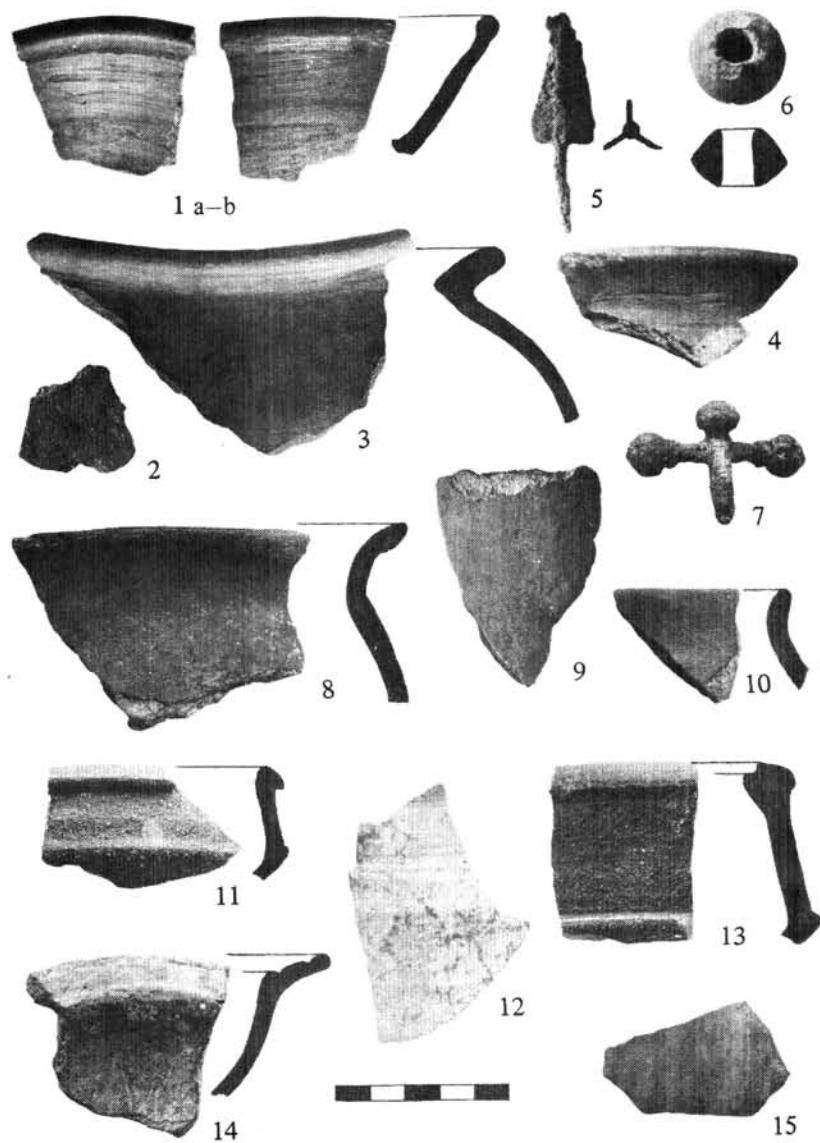

V. tábla. 1–4. 7. árok, a 4. járósínt alapozásából; 5–7. 7. árok a 4. járósínten. 8–11. 7. árok, a 6. járósínten; 12. 7. árok szórvány a 6. járósínt felett; 13. 7. árok, az 1. objektum aljáról

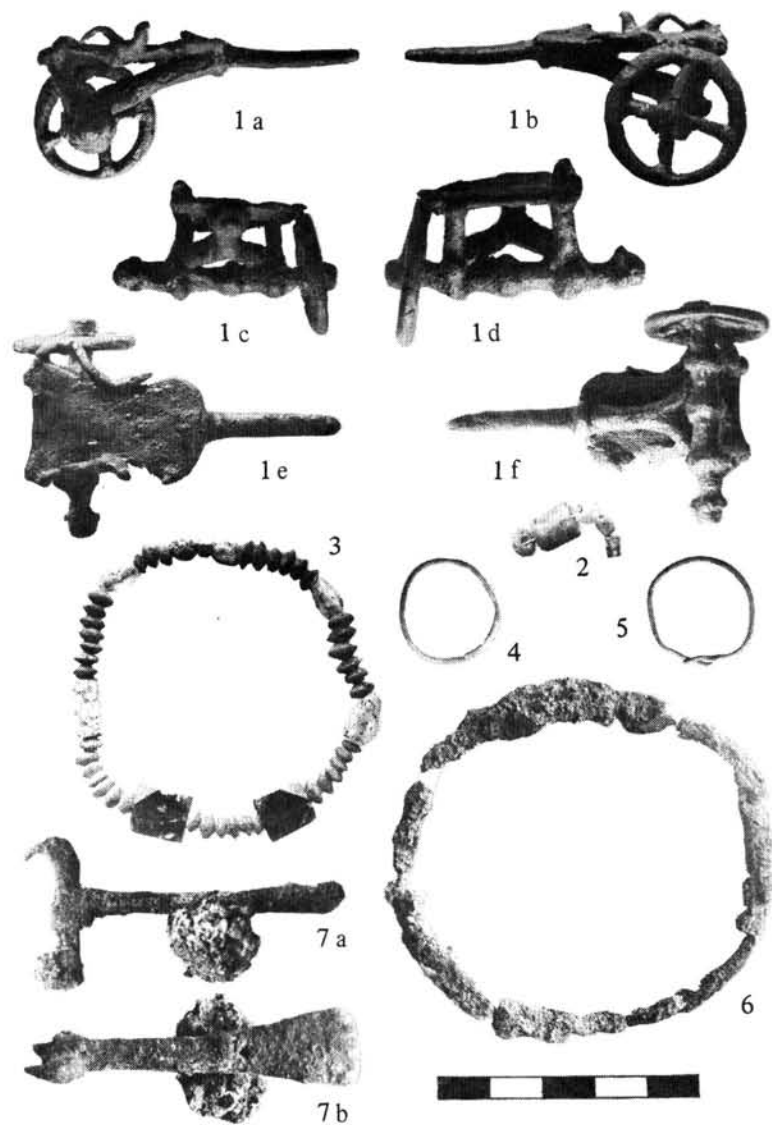
Tafel V. 1–4. 7. Graben aus dem Grundwerk des 4. Fussbodenniveaus. 5–7. 7. Graben, auf dem 4. Fussbodenniveau 8–11. 7. Graben, auf dem 6. Fussbodenniveau 12. 7. Graben, Streufund über dem 6. Fussbodenniveau. 13. 7. Graben, von dem unteren Teil des 1. Objekts.

VI. tábla. 1–4. 7. árok, 1. objektum; 5–6. 7. árok, 1. objektum a 4. járósínt behullott alapozásából; 7–9. 7. árok, 1. a objektum. 10–14. 7. árok, 2. objektum
Tafel VI. 1–4. 7. Graben, 1. Objekt. 5–6. 7. Graben, 1. Objekt. aus dem eingefallenen Grundwerk des 4. Fussbodenniveaus. 7–9. 7. Graben, 1. a Objekt. 10–14. 7. Graben, 2. Objekt.

VII. tábla. 1-2. 7. árok, 2. objektum; 3-4. 7. árok, 2. és 1. a objektum; 5-6. 7. árok, 2. b objektum; 7. 7. árok Ny-i vége; 8-15. III. szelvény Ny-i fele, az árokból.
Tafel VII. 1-2. 7. Graben. 2. Objekt. 3-4. 7. Graben, 2. und 1.a Objekt. 5-6. 7. Graben, 2.b Objekt. 7. Westliches Ende des 7. Grabens. 8-15. Westliche Hälfte des III. Blockes, vom Graben her.

VIII. tábla. 1.a-1.f 4 árok K-i vége; 2. 3. sír; 3-6. 8. sír; 7.a-7.b 1. sír
Tafel VIII. 1.a-1.f. östliches Ende des 4. Grabens; 2. Das 3. Grab. 3-6. Das 8. Grab. 7.a-7.b. Das 4. Grab.

1

4

3

2

1

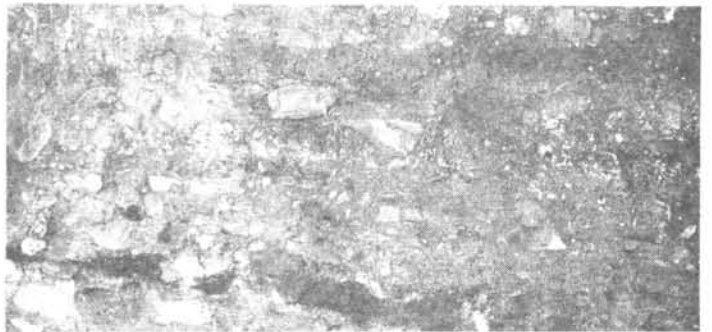
4

5

2

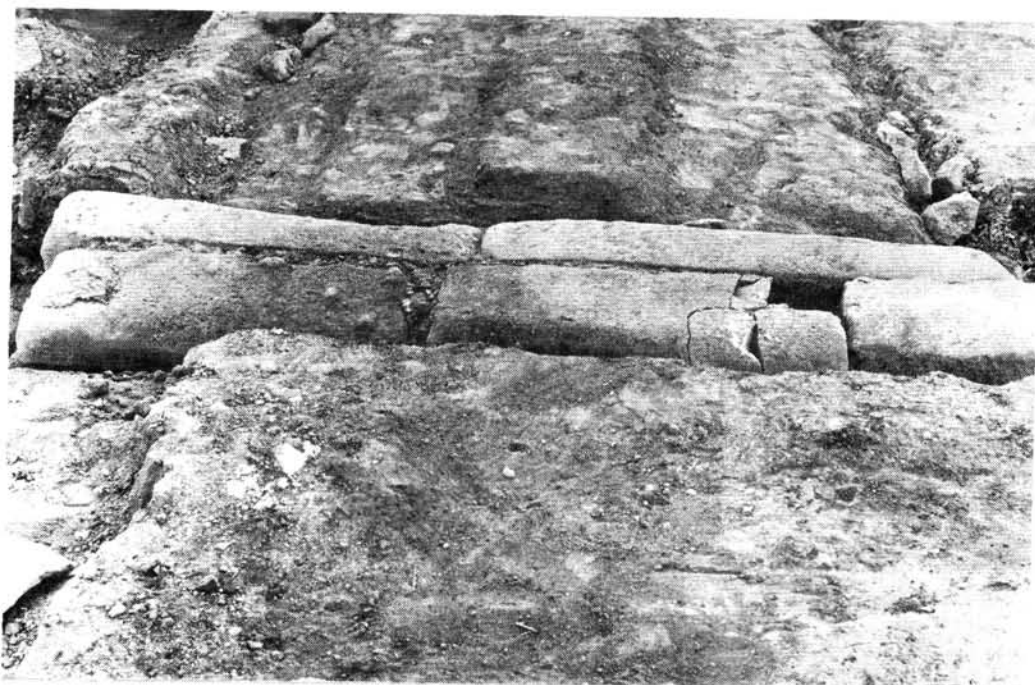
3

6

IX. tábla. 1. a kaputorony belseje, deszkalenyomatok a 3. járósíntben; 2. a kaputorony belsejének járósíntjei; 3. a kaputorony belseje, a 4. járósínt az égésnyomokkal; 4. 7-8. árok, 2. objektum; 5. a kaputorony belseje, a 3. járósínt D-i sárgerendája a cölöplyukakkal; 6. pusztulási rétegek az I. szelvény K-i falában a járósíntek felett

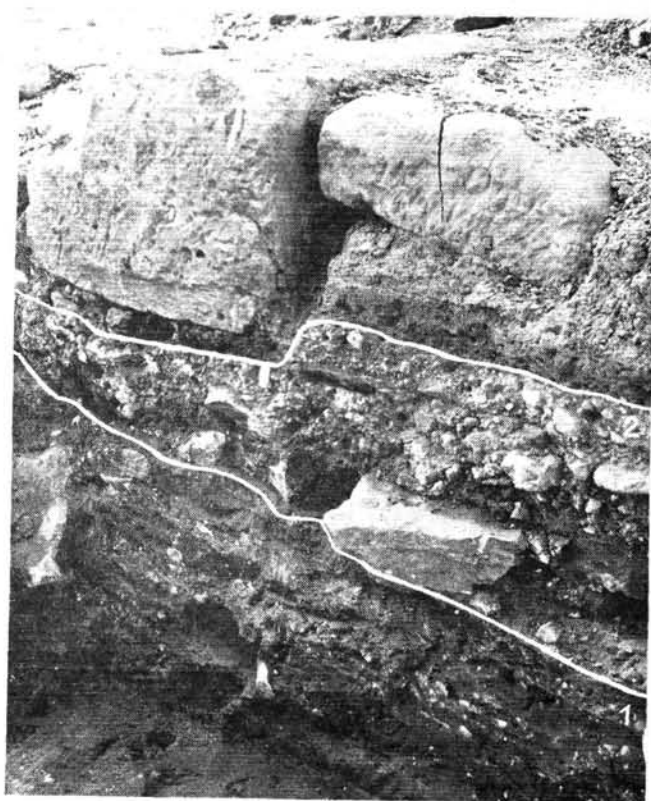
Tafel IX. 1. Das Innere des Torturmes, Brettabdrücke im 3. Fussbodenniveau. 2. Fussbodenniveaus des Innern des Torturmes. 3. Das Innere des Torturmes, das 4. Fussbodenniveau mit Brandspuren. 4. 7-8. Graben, 2. Objekt. 5. Das Innere des Torturmes, südlicher Kotbalken des 3. Fussbodenniveaus mit den Pfahlöchern. 6. Verwüstungsschichten in der östlichen Mauer des II. Blockes über den Fussbodenniveaus.

2

3

X. tábla. 1. a kaputorony belseje, a 3. járószinhez tartozó küszöbkő É-ről; 2. Ua. K-ről; 3. Ua. ÉK-ről, feltüntetve az 1. és a 2. járószint

Tafel X. 1. Das Innere des Torturmes, der zum 3. Fussbodenniveau gehörende Schwellenstein vom Norden. 2. Dasselbe vom Osten. 3. Dasselbe vom Nordosten das 1. und 2. Fussbodenniveau bezeichnet.

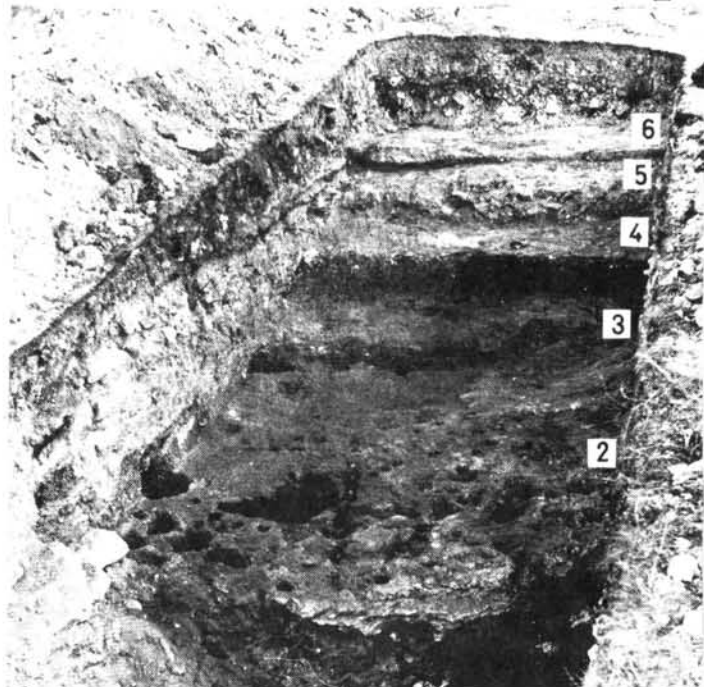
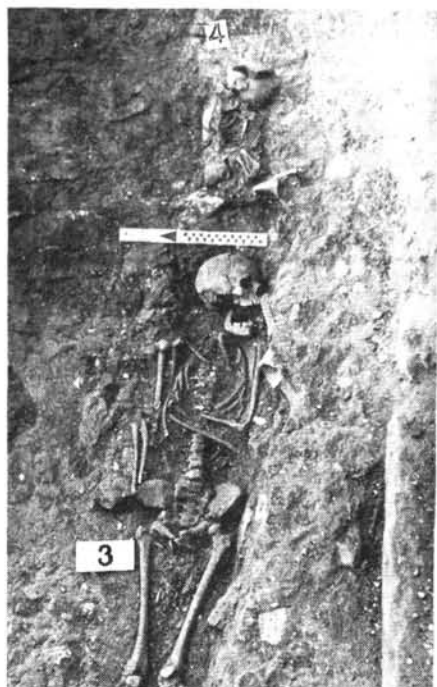

4

3

1

2

XI. tábla. 1. a kaputorony K-i fala É-ről, a külső falsík a szélesedő alapozással; 2. a 7. árok K-i fele, a kerek torony 2–6. járósintje és a kiszedett toronyfal-alapozás; 3. 7. árok 2. sír; 4. III. szelvény 3–4. sír, a kép jobb szélén az erődfal külső falsíkjához tartozó quaderkő.

Tafel XI. 1. Ostmauer des Torturmes vom Norden, die Mauerfläche mit dem sich weitenden Grundwerk. 2. Die östliche Hälfte des 7. Grabens, das 2–6. Fussbodenniveau und das herausgenommene Grundwerk der Turmmauer des runden Turmes. 3. 7. Graben, 2. Grab. 4. III. Blockes, das 3–4. Grab, auf der rechten Seite des Bildes der zur äusseren Fläche der Festungsmauer gehörende Quaderstein.

Késő római sír Hegyesdről

BILKEI IRÉN – HORVÁTH LÁSZLÓ

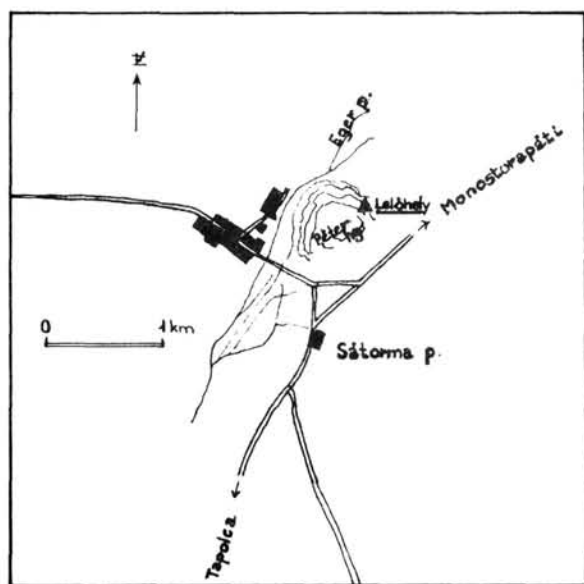
1970 októberében Domonkos István hegyesdi (Veszprém megye) lakos értesítette a keszthelyi Balatoni Múzeumot, hogy mélyszántáskor faragott köveket vetett fel az eke a község határában.¹ A lelőhely megtekintése után Horváth László leletmentést végzett a kövek előkerülési helyén, amelynek során faragott kövekkel bélelt sírra bukkant.² A lelőhely Hegyesd községtől K-re, a Péter-hegy K-i lejtőjén, a Tapolca–Nagyvázsony műúttól kb. 500 m-re, ÉNy-ra helyezkedik el. (1. kép)

A sír leírása: a kissé lekerekített sarkú, szabályos téglalap alakú sírgödör méretei: 233 x 105 cm, mélysége 110 cm. Tájolása megközelítőleg É–D. A sírgödör oldalát 6 db faragott kővel bélelték ki, amelyek közül 2–2 a K-i, ill. a Ny-i oldalon, 1–1 pedig az É-i, ill. a D-i oldalon volt. (2–3. kép). A Ny-i oldalon levő, nagyjából szabályos téglalap alakú faragott kövek méretei: 90 x 68 x 17 cm ill. 105 x 70 x 18 cm. A K-

oldalán levőké: 97 x 72 x 20 cm ill. 104 x 70 x 19 cm. Ez utóbbi kő É-i szélén 10 cm széles, 3 cm-re kiugró keret húzódik. A sírgödör É-i oldalán 59 x 68 x 13 cm méretű, D-i oldalán pedig 72 x 67 x 13 cm méretű kő volt. E keretet – Domonkos István közlése szerint – a kiforgatott kövekkel fedték le, amelyek egyikébe feliratot, másikába négy alakot véstek. Az adatközlés szerint ezen a helyen D-ről É felé szántottak. Az eke először a feliratos kőlapot mozdította ki eredeti helyéből, tehát ez fedte a sír D-i felét, és így a reliefes kőlap borították le az É-it. Megjegyezzük, hogy a kiforgatás után a köveket tovább nem mozgatták, így a lelőhely megtekintésekor ellenőrizhettük az adatközlés helyességét. A feliratos kő mérete 100 x 80 x 20 cm, a reliefesé 100 x 74 x 20 cm³. A kövek anyaga homokkő, köztük kötőanyagot nem találtunk. A két fedőlapra a későbbiek során még visszaterünk.

A sírban felnőtt férfi 175 cm hosszú, nyújtott helyzetű csontváza volt. Jobb karját a medencére derékszögben behajlították, bal alkarja a bal combnyakon helyezkedett el.

1. ábra. A hegyesdi sír lelőhelye
Abb. 1. Fundstelle des Grabes in Hegyesd.

2. ábra. A sír a körberakott kőlapokkal
Abb. 2. Das Grab mit den ringsum gelegten Steinplatten.

3. ábra. A sír felülnézeti rajza
Abb. 3. Aufsichtsbild des Grabes.

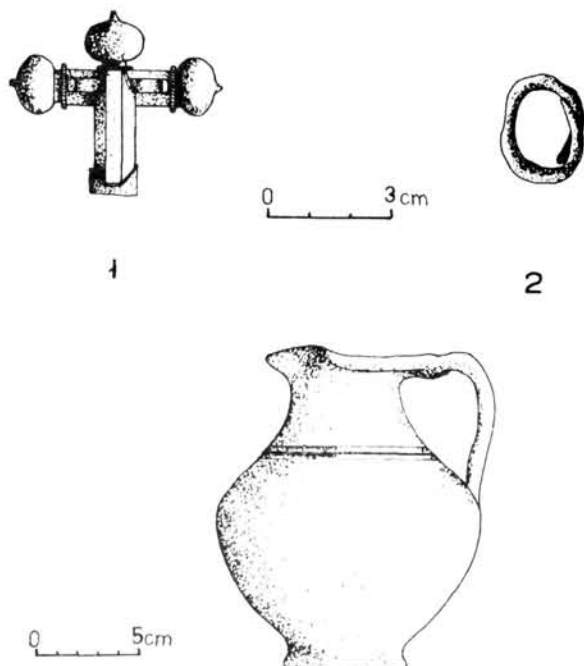
Mellékletek:

1. Hagymafejes bronzfibula töredéke felületén aranyozás nyomaival. (4. kép 1. ltsz. 70. 178. 2.) Erősen korrodálódott vas tűjéből csupán 0,4 cm hosszú töredék maradt meg. A viseletnek megfelelő helyen, a jobb vállon került elő. Hossz. 4,6 cm, max. szél. 5,3 cm.

2. Bronz karika. (4. kép 2. ltsz. 70. 278. 3.) Ovális, hegyesedő végei egymásra futnak. A karika testének keresztmetszete kör alakú. Jobb oldalon, a mell tájékán találtuk. Átm. 2–2,7 cm, vast. 0,4 cm.

3. Világosbarna színű füles korsó (4. kép 3. ltsz. 70. 278. 1.). Kiöntős szájpere méhez alig kiemelkedő két bordával tagolt szalagfül csatlakozik. Vállán két bemélyedő hornyolás fut körbe. A sírgödör DNy-i sarkában, a jobb lábfejnél került elő, ami általános jelenség a késő római sírokban.⁴ Mag. 16,9 cm, sz. átm. 8,5 cm, t. átm. 6 cm.

A mellékletek közül leginkább a fibula ad némi támpontot a sír korának megállapításához. A rövid, vastag, díszített kereszttrúddal, nagy hagymafejekkel

4. ára. A sír mellékletei
Abb. 4. Beigaben des Grabes.

rendelkező aranyozott fibulát a IV. század közepére keltezhetjük.⁵ A kiöntős korsót Bónis Éva a korai császárkor kerámiájának bemutatásakor az I–III. században általánosan használt formaként jellemzi,⁶ de ismeretes, hogy a IV. századi anyagban is tömegesen fordul elő.⁷ A késő római temetők leggyakoribb melléklettípusa a korsó kiöntős változatban is.⁸ A sírból előkerült mellékletek tehát IV. század közepe körüli temetkezésre utalnak. A sír bélelésére és lefedésére szolgáló faragott kövek azonban már másodlagosan kerültek felhasználásra.

A feliratos és a reliefes kőlap minden valószínűség szerint a korábbi temetkezéskor egy nagyobb méretű síremlék összetartozó részei voltak.⁹ Feltévéssünk helyességét az epigráfiai és stílustörténeti összevetésen kívül az is bizonyíthatja, hogy a feliratos lap felső törésfelülete összeillik a reliefes lap alsó törésfelületével. A két rész külső mérete teljesen azonos. Feltehetően egy darabból faragták ki őket, mivel az összeilleszthetőség mellett csapolást vagy egyéb rögzítési módot nem sikerült találnunk az említett felületeken. A reliefes sírtábla felett még lehetett egy lezáró rész, mivel két csapoláslyuk a felső részen megmaradt. A feliratos tábla alsó része durván megmunkált nyúlványban végződik, ez képezte a sírkő felállításakor a földbe ásott részt.

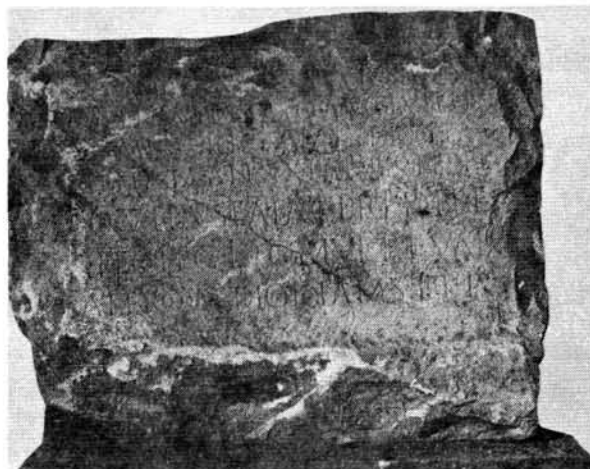
A reliefes táblán (5. kép) bemélyített mezőben négy félalakot ábrázoltak. A képmezőt alulról 7 cm széles párkány határolja. Felső része erősen töredékes, így az itteni lezárását nem állapíthattuk meg. Két oldala is sérült, azonban a bal oldalon 21 cm magasságig megmaradt a képmezőt keretező oszlop talpzata és

5. ábra. A sírt borító alakos kölap

Abb. 5. Die das Grab bedeckende Steinplatte mit Figuren.

az oszloptest kis része. A jobb oldalon valószínűleg hasonló oszlop zárta a képmezőt. Az alsó párkányba benyúlva egy korinthoszi oszlopfő töredéke látható, amely az alsó, feliratos mezőt keretező oszlop tartozéka volt. A képmező belső mérete ezek szerint 83 x 57 cm. Benne négy félalakot faragtak ki. Jobb oldalon idősebb férfit látunk, aki bal kezében irattekercset tart. Öltöete hosszú ujjas tunica fölött katonai köpeny, a sagum, amelyet jobb vállán korongos fibula fog össze. A sagum alatt övet, cingulumot hord. Rövid, előrefésült hajjal, kis bajusszal és körszakállal ábrázolták. Középen két alakot véstek a kőbe. Elöl egy kisgyermeket, akinek a feje megsérült a kővön. Ruházatából csak a szögletes nyakkivágás látszik. Bal kezében madarat tart, a jobb kezében tartott tárgy nem ismerhető fel. Mögötte idősebb nő áll, aki kezét a gyermek vállaira teszi. Öltöete hosszú, bő ujjú tunica, amit a nyakán téglalap alakú tagokból álló nyakék díszít. Gerezdelt hajviselete (ún. Melonenfrisur) közepén elválasztott és a válláig ér. A kő bal oldalán fiatal nőt láthatunk. Az előző alakokkal ellentétben nem szemből, hanem kissé féloldalasan. Öltöete hosszú, bő ujjú tunica fölött bal válláról redőkben lehulló palla, amelyet bal csuklóján átvetve fog fel. Nyakán az idősebb nőével megegyező nyakéket visel. Haja közepén elválasztva két oldalán a fejhez simulva omlik le a vállára. Jobb kezének hüvelyk- és mutatóujja között obulus (?) tart, bal kezében kis ládikát. Figyelmet érdemel, hogy a fiatal nőt más nézetből jelenítette meg a kőfaragó, mint a többi alakot. Ezzel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy tudatos komponálás következménye-e ez? Vagy a képmező vésésekor az utoljára kifaragott alak számára már kevesebb hely maradt? Véleményünk szerint a kőfaragó a halottat akarta ábrázolni – a feliratos táblán (lásd alább) a 20 éves Iulia Dubitata a halott – és a túlvilágra távozó családtagot az ittmaradó családra visszanézve véste a kőbe. Arra, hogy a fiatal nő a

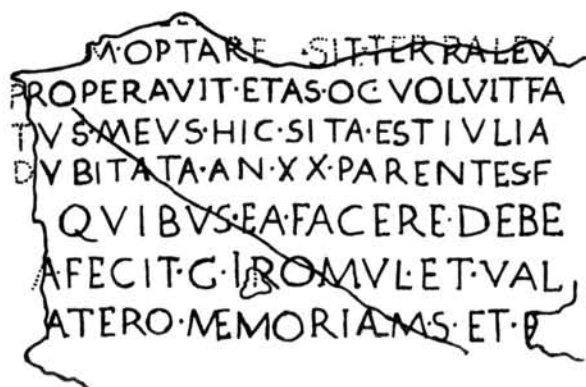

6. ábra. A sírt borító feliratos kölap

Abb. 6. Die das Grab bedeckende Steinplatte mit Inschrift.

halott személyével azonos, utalhat még a kezében tartott obulus is.

A kő készítésének idejét a haj- és ruhaviselet ábrázolásának segítségével határozhatjuk meg. A frizuradivat ugyanis a mindenkori császár, ill. császárnő hajviseletének megfelelően alakult birodalomszerte Rómában éppúgy, mint a provinciákban.¹⁰ Különösen jó támpontot ad a datáláshoz a középső nőalak hajviselete. R. Steininger e hajviselet megjelenését 202–205 közé teszi, általánossá való válását pedig a 210–220-as évekre.¹¹ A Severus-hölgyek e kedvelt hajviselete azonban egészen a III. század közepéig divatban volt, még Herennia Etruscilla – Traianus Decius (249–251) felesége – érmein is találkozunk vele.¹² Először Plautilla Augusta 202–205 között vert érmein láthatjuk azt a frizurát¹³, majd valamivel később Iulia Domna ábrázolásai jelentik divattá válását.¹⁴ Pannóniában Intercisából ismerjük a legtöbb olyan köemléket, amelyek női portréit Melonenfrisurral ábrázolták.¹⁵ Ezek a köemlékek is a III. század elejére datálhatók. A férfialak ruházatában – tunica, sagum, cingulum – a Hadrianus óta polgárosodó katonai viselet tipikus III. századi megjelenési formáját láthatjuk.¹⁶ Hasonló öltözetű férfiakat ábrázoltak pl. néhány intercisai¹⁷ és sopianaei sírkövön.¹⁸ A jobb vállán látható korongfibula nem ad egészen pontos kelteztést. Patek Erzsébet és Sellye Ibolya a korongfibulák használatának megszűnését a III. század elejére teszik.¹⁹ Mindenesetre a gerezdelt női hajviselet divatjának idején a korongos fibulákat még használták. A két nőalak viselete – hosszú ujjas tunica és palla – sem ad megbízható datálást, viszont egyforma nyakékuk pontos mását látjuk viszont két sopianaei kővön, amelyek szintén a II. század végére – III. század elejére keltezhetők.²⁰ A III. század eleji időpontot támogatja még egy adat: a gyermek kezében tartott madáralak. A sírköveken a gyermekek kezében tartott galamb vagy kakas alakokban Sági Károly a

7. ábra. A felirat
Abb. 7. Die Inschrift.

sírokból is ismert terrakotta gyermekjátékokat ismer-
te fel.²¹ Mivel ezek a leletek nagyjából égetéses
sírokból kerültek elő, ez meghatározza korukat is kb.
a II. század végéig, így ábrázolásaik sem mehetnek
tovább a III. század első feléig.²²

A sírkő alsó részét képező feliratos tábla (6. kép)
széle erősen töredékes. Mint már említettük, két osz-
loppal keretezték. Alsó részét 2,5–3 cm vastag és 7
cm széles párkány határolja, felső részén a reliefes
tábla párkányzata képezhetett lezárását. A feliratos lap
bal alsó sarkában az oszlop széle megmaradt. A tábla
belső mérete hasonló lehetett a másikéval: 83 x 57
cm. A vízszintes felületen 8 soros felirat látszik. Az
első 4 sor betűi 3,5 cm magasságúak, míg a másik 4
sorban a betűmagasság 4,5 cm. A felirat a következő
(7. kép):

— — —]m optare [.]sit terra lev(is)
[p]roperavit etas oc voluit fa
[t]us meus hic sita est Iulia
[D]ubitata an(norum) XX parentes f(ecerunt)⁵
quibus ea facere debe
a(nt)? fecit G(aius) I(ulius) Romul(us) et Valeria
[M]atero? memoriam s(ibi) et p(osteris)

A kezdő sor felett még volt egy, ebből már csak
néhány betű nyoma látszik. A 6/7. sor *debe/a(nt)* ki-
egészítése nem biztos. A 7. sorban az *apa* gentiliciuma
lánya nevéből visszakövetkeztetve I(ulius.) A 8. sor-
ban a RIU által javasolt *f(iliae)* és *p(osteris)* kiegészíté-
s közül az utóbbi a helyes.

A felirat első része két ismert sírversformula. A
„sit (tibi) terra levis” kifejezés széles körben elterjedt,
a pannóniai feliratokon is nagyon gyakran találko-
zunk vele.²³ Gyakoriságát bizonyítja, hogy a III. szá-
zad közepére ez a formula rövidítésé egyszerűsödik
formában.²⁴

A „properavit (a)etas, h(oc) voluit fatus meus”
formulát mindeddig csak Pannónián kívül ismertük.
Hozzáink legközelebbi hasonló formula Delminiumból
(Dalmátia): „properavit aetas voluit hoc astrum
meum”.²⁵ Az összes többi előfordulása Rómából
ill. Galliából ismert.²⁶

A két, nyilvánvalóan nem egymás mellé illő formu-
lát a sírfeliratok szabványos szövege követi a halott
nevével, életkorával és az állító szülők adataival. Egy
szubjektív mondat azonban bekerült a sablonos szöveg-
be: „parentes f(ecerunt), quibus ea facere debeat(n)”

A továbbiakban a felirat szövegében, írásmódjában
előforduló „hibákkal” szeretnénk foglalkozni. A „hiba”
szót az egyszerűség kedvéért használjuk, valójában a
klasszikus latin nyelvi normáktól eltérő nyelvi jelensé-
gekről van szó.

Ezeket sorra véve vizsgáljuk először a 3. sor *etas*
alakban írt szavát. Az *e* írása *ae* helyett ortográfiai
jelenség. E formájában nyilvánvalóan a kiejtést tükrö-
zi. Nagyon gyakori jelenség a feliratokon. Már Varro-
nál ezt olvashatjuk: „alii(dicunt) . . . Faeneratricem,
alii Feneratricem . . . ac rustici . . . Mesium non Mae-
sium . . .”²⁷ A pompeii falfeliratok is az ejtés szerinti
e formát őrizték meg.²⁸ Viszont arra, hogy tanult
nyelvtani ismeretről van szó, utal az *e* helyett *ae* scrip-
tio inversa is. Szép példája egy saloni feliratos tábla:
„. . . aeredes . . . posuaerunt . . .”²⁹ A *hoc* helyett írt
oc is sűrűn elfordul. A *h* írásában különösen tökéletes a
zürzavar, nagyon sokszor írják ott is, ahol nem kelle-
ne. Előfordul egy feliraton belül is a scriptio inver-
sa:³⁰ „. . . quem ostes hocidit . . .” (Igg). A pompeii
graffitokon már nem írták a *h-t*.³¹ Ugyanez lehetett a
helyzet a *h* ejtésével is. Még Szent Ágoston is arról ír,
hogy egyes „tudós” elemek az ő korában is ejtették a
h-t, holott a kb. 300 évvel előtte élt Catullus egyik
verséből éppen az derül ki, hogy a szókezdő aspirata
ejtése már akkor meglehetősen rendszertelen volt a
művelt körökben.³² Túlságosan gyakori használatát
egyenesen parlagiasnak tekintették.³³

Alaktani hiba a semleges nemű főnév – a *fatum* –
hímnemű végződéssel való ellátása, és az ehhez egyez-
tetett birtokos névmás. Ám ez is túlságosan gyakori
jelenség ahhoz, hogy jellemző legyen. Lásd pl. a 27.
jegyzetben idézett feliratokat, de még ezeken kívül is
sok példát hozhatunk a *fatus* alakra.³⁴

A felirat megszövegezését egészében vizsgálva megál-
lapíthatjuk, hogy a benne felbukkanó nyelvi jelensé-
gek időhöz nem köthetők, és nem jellemzők provin-
ciánkra, Itáliában is ugyanúgy előfordulnak, mint a
birodalom más részein. Ezenkívül igazán „hibák”-ról
már azért sem beszélhetünk, mivel a fentebb tárgyalt
nyelvi jelenségek a szabályos neolatin hangfejlődésbe
beleillenek – ún. vulgarizmusok –, amelyek a nyelv-
szerkezet normális mozgásának jelei és következmé-
nyei.³⁵ A felirat szerkezete – a két, egymástól füg-
getlen sírversformula és a sablonos szövegben felbuk-
kanó szubjektív mondat – arra utal, hogy több minta-
könyvből válogatták össze a feliratot. Ezenkívül érde-
mes felfigyelni arra, hogy „hibák” csak a szubjektív
indítatású mondatokban jelentkeznek.³⁶

A datáláshoz a nevek elemzése sem nyújt több se-
gítséget. Az *apa* neve C. Iulius Romulus szintelenül
római, cognomene Marcus után Pannóniában gyako-
ri.³⁷ A lány Dubitata cognomene szintén sűrűn elő-

fordul. Valószínűleg egy kelta név latinositott formája, ami a szomszédos Noricumban is gyakori.³⁸ Több figyelmet érdemel azonban az asszony neve. Gentili-ciuma nem császári és a markomann háborúk után általánosan használt név volt provinciánkban.³⁹ Mataro-nak kiegészített cognomenében először is az a fel-tűnő, hogy nem latinositott bennszülött nevet látunk a viszonylag késői feliraton. Ebben a formájában Pan-nóniából nincs is több példánk a névre. Különböző változatokban É-Itáliában és a vele szomszédos terüle-teken elterjedt névcsoport.⁴⁰ Nálunk Aelia Materio szerepel egy táci⁴¹, Aurelia Matera egy várpalotai fel-iraton.⁴² Egy poetovioi edénygraffito – Matera – kapcsán Harmatta János mutatta ki, hogy ez a névcso-

port (Mato, Mataro, Matidius, Matiera, Mattius, Ma-ternius, Matiania, Materiu, Materio) venét-istriai vi-dékről megy át a kelta területre.⁴³

Befejezésül és összefoglalásul tehát a következőket állapíthatjuk meg:

1. A hegyesdi sír mellékletei alapján a IV. század kö-zepére datálható. – 2. A temetkezéshez felhasznált feliratos, ill. reliefes kőlapok III. század elejiek. Az ábrázolásokból a Severus kor valószínűsíthető. – 3. A kőlapokat helyi anyagból faraghatta egy gazdag benn-szülött család számára egy jó mesterségbeli tudással rendelkező és jó mintakönyvek alapján dolgozó, való-szerűleg nyugat-pannoniai kőfaragó mester.

JEGYZET

1. DOMONKOS ISTVÁN segítségét ezúton is szeretnénk megköszönni.
2. HORVÁTH L.: ArchErt 98 (1971) 271. Nr. 43.
3. KBM. Ltsz. 77. 86. 1.
4. LÁNYI, V.: Die Spätantiken Gräberfelder von Pannonien. ActaArchHung 24 (1972) 109.
5. uo. 80 – KOVRIG I.: A császárkori fibulák fő formái Pannoniában. DissPann II. 4. (1937) 27. PATEK E.: A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. DissPann II. 19. (1942) 74–75.
6. BÓNIS É.: A császárkori edényművéség termékei Pannoniában. DissPann II. 20. (1942) 27.
7. PÓCZY K.: Intercisa II. ArchHung. XXXVI. (1957) XIV. t. 11, XV. t. 15–18, XIX. t. 6–7, XX. t. 9, XXI. t. 3–4. Abb. 44/87–89, 45/90–91, 48/113 a–b.
8. LÁNYI, V.: i. m. 69 – Fenti korszok Lányi 9. típusával azonosítható (Abb. 37,9).
9. RIU 313.
10. HOFFMANN, H.: Die stadtrömische Haartracht an den Bildnissen italischen und provinzieller Grabsteine. Schumacher Festschrift. (Mainz 1930) 238 ff.
11. STEININGER, R.: Haartracht und Haarschmuck. PWRE VII (1912) 2142
12. PAULOVICS I.: A dunapentelei római telep – Intercisa. ArchHung II. (1927) 67.
13. STEININGER, R.: i. h.
14. HEKLER A.: Görög és római arcképszobrászat. (Bp. 1913) 288. t. b.
15. ERDÉLYI G.: Intercisa I. ArchHung XXXIII. (1954) Kat. 16 – sírkert sa-rokkövén, Kat. 28. – családi sírkő, az asszony és lánya egyforma frizurát hor-danak, Kat. 107. 109. – medaillonos köveken.
16. BURGER A.–FÜLEP F.: Pécs római kori köemlékei. Dunántúli dolgozatok 7. (Pécs, 1974) 8. 47. jz.
17. ERDÉLYI G.: i. m. Kat. 220. 228.
18. BURGER A.–FÜLEP F.: i. m. Kat. 42 (XVI. t. 2) és Kat. 59 (XVI. t. 1).
19. PATEK E.: i. m. 50. – SELLYE I.: Császárkori emailmunkák Pannoniából. DissPann II. 8. (1939) 14. – THOMAS, S.: Zur Verbreitung und Zeitstellung der fünfscheibigen Emailfibeln. Germania 41 (1963) 63/349.
20. BURGER A.–FÜLEP F.: i. m. Kat. 44 (XIII. t. 1) – Caesernia Firmilla II. század végére datált kővén egy kislány nyakán láthatjuk ezt a nyakéket. – Kat. 59. (XVI. t. 1.) – Kilencalakos, felirat nélküli családi sírkő töredékén felnőt-

- nő és egy kislány viselnek ilyen ékszert. Ez utóbbi kő a III. század elejére kel-tethető.
21. SÁGI K.: Intercisa I. ArchHung XXXIII. Bp. (1954) 59–61.
 22. uo.
 23. Néhány példa: RIU 129 (Tanakajd) 525. 534. 552. (Brigetio).
 24. Lásd az előző jegyzetben idézett brigetioi feliratokat.
 25. CLE 1536.
 26. CLE 145. Róma – „properavit aetas, hoc dedit fatum mihi”, – CLE 146. Róma – „properavit aetas, fatus quod voluit meus”; CLE 149. Gallia – „proper[avit] aetas, fa[ti] us hoc voluit m[eu]s”; CLE 1537, b. Róma – „properavit aetas, voluit hoc fatus meus”; CLE 1538. Róma – „properavit aetas, voluit hoc fatus meus”.
 27. VARRO. De lingua latina VII. 96.
 28. Lásd CIL IV passim – cf. VÁÁNÁNEN, V.: Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes³. Berlin. 1958 passim.
 29. CIL III 2147.
 30. CIL III 3800 – további példák: LUZSÉNSZKY M. V.: A pannóniai latin feliratok nyelvtana. EphK 1934, 4, b
 31. Lásd a 29. jegyzetet!
 32. Aug. Conf. I, 18, 29
 33. Carmen 84. cf. ADAMIK T. kommentárját: Catulli Veronensis Liber. Auctores Latini XV (Bp. 1971) 172.
 34. Csak néhány: DIEHL, E.: Vulgärlateinische Inschriften (Bonn, 1910) Nr. 631. 1031. 1407.
 35. HERMAN J.: Latinitas Pannonica. Fil. Köz. XX (1968) 365.
 36. A nyelvi jelenségek elemzését végző rész megírásánál HERMAN JÓZSEF professzor úr szíves segítségére és tanácsaira támaszkodhattunk. Fogadják ezért őszinte köszönetünket.
 37. BARKÓCZI, L.: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. ActaArchHung. 16 (1964) 303
 38. MÓCSY, A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen-kriegen. (Bp. 1959) 172
 39. BARKÓCZI, L.: i. m. 303.
 40. SCHULZE, W.: Zur Geschichte lateinischer Eigennamen (Berlin, 1904) 16.
 41. Ann. Ép. 1965, 12
 42. CIL III 4146
 43. HARMATTA J.: Pannoniai edényfeliratok. Ant. Tan. 14 (1967) 78.

SPÄTRÖMISCHES GRAB IN HEGYESD

Ergebnisse der Verfasser: 1. Das Grab kann auf grund des archäologischen Materials für die Mitte des IV. Jhs. datiert werden. – 2. Die sekundär gebrauchten Steinplatten mit Inschrift und Relief wurden Anfang des III. Jhs., vermutlich in der Severus-Zeit, angefertigt. – 3. Die Steinplatten wurden

Anschrift der Verfasser:

Bilkei Irén
Balatoni Múzeum
H–8360 Keszthely
Múzeum u. 2.

für eine in Pannonia ansässige Familie aus dortigem Material von einem fachkundigen und nach guten Musterbüchern arbeitenden, wahrscheinlich westpannonischen Steinmetz ge-metzt.

Horváth László
Thury György Múzeum
H–8800 Nagykanizsa
Szabadság tér 11.

Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései

GUZSIK TAMÁS

Egy-egy terület középkori építészetének feldolgozása minden esetben két lépcsőt feltételez: a rendelkezésre álló anyag számbavételét, összegyűjtését (topográfiai alapkutatás), majd az így nyert összkép értékelését, feldolgozását (morfológia, tipológia). A Veszprém megye középkori műemlékeivel foglalkozó számos publikáció – a monográfiák egy részétől eltekintve – a fenti célok valamelyikét tekintette magáénak (ZÁDOR 1960, KOPPÁNY 1963, KOZÁK 1966, KOPPÁNY 1967, ÉRI 1969, KOPPÁNY 1969, KOZÁK 1969, KOPPÁNY 1971). Első pillanatban különösen hálás témának tűnik a terület templomépítészetének tipológiája. Hiszen az emlékek viszonylag nagy száma bő variációs lehetőséget tartalmaz, és csábít az alaprajz meghatározó elemei (apszis, karzat, torony, sekrestye) és a kronológia közötti lineáris összefüggés kimutatására. Az alaposabb, és több szempontot is figyelembe vevő kutatás azonban rögtön megmutatja, hogy egy ilyen fajta összefüggés csak a probléma végső, és indokolatlan leegyszerűsítése révén nyerhető. Jelen tanulmány – a konkrét adatközlésen túl – egy módszertani kísérlet kíván lenni: komplex vizsgálati módot keres a vázolt tipológiai probléma egyes meghatározóinak feltárására. Konkrétan: az alaprajz és a kronológia tipológiai értékelését kibővíti az épület történeti (alapító jogállása, terület birtokviszonyai, lélekszám), műszaki (méretek, térarány, anyag-szerkezet) és egyházi jogi (védszent, keletelés, jogállás) adatainak feldolgozásával. Eredménye is talán csak annyi, hogy felveti azokat a nehézségeket, amelyek egy szélesebb körű vizsgálat során az ismertett módszerben rejlenek.

(A kísérlet első lépcsőjének, a kartográfiai feldolgozásnak a bemutatása 1977 augusztusában a közép-európai középkori építészet kutatásával foglalkozó tihanyi szimpozion keretében történt.)

A módszer kikísérletezésére és bemutatására ideális modellnek tűnik Veszprém megye. Tájénergiaja (természet- és gazdaságföldrajz, etnikai struktúra), története, szerkezete elég változatos. Az emléktárhely is nagy számban áll rendelkezésre, s megoszlása (különböző típusú falusi templomok, egyedi alkotások, egyházi testületek épületei stb.) tág lehetőséget kínál a

módszer kipróbálására. Az emlékek jól dokumentáltak, és a megye középkori műemlékállományának alapkutatás-szintű feldolgozása majdnem teljesnek mondható. Végül döntő szempont volt a kiválasztásnál, hogy a Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága olyan megértő partnere volt a kísérletnek, aki a kutatást és feldolgozást lehetővé tette és maximálisan támogatja.

De helytelen volna elhallgatni az éppen a 'modell-megye' kiválasztása kapcsán felmerült problémákat. A legnagyobb elvi nehézséget a lehatárolás jelentette. Magyarországon a középkori építőművészet a IX–X. századtól kezdődik. Így a jelen összefoglaló sem tartalmazza az előzmény, késő római, ókeresztény építészet emlékeit (a kontinuitás hatástényezőivel azonban számolva). A középkori intervallum végpontja egyértelmű: a megye török megszállása ill. részleges elnéptelenedése. A korszak felosztása alkalmazkodik az általánosan elfogadott magyar középkori periodizációhoz. Az első időszak jelenti a magyar romanika kialakulását és fejlődését a francia (ciszterci) hatás megjelenéséig, a XII. sz. végéig, a második a ciszterci műhelyek és a magyar késő romanika korszaka, egyben a gótika elemeinek kialakulása a XIV. sz. elejéig, a harmadik a gótika általánossá válása (Anjou-kor), XIV. sz., míg az utolsó a magyar késő gótika önálló műhelyeit jelöli (XV. sz.–XVI. sz. eleje). Természetesen figyelembe kellett venni – többnyire falusi templomokról lévén szó – az egyes stílusirányzatok lokális késését.

Komolyabb nehézséget jelent a feldolgozandó terület megválasztása. A vizsgálatot a megye mai közigazgatási határain belül végeztük. Ez olyan szükségmegoldás, amelynek történeti szempontból számos hátránya és vitatható pontja van, és egyetlen előnye a gyakorlati használhatóság. A jelenlegi megyehatárok csak 1946–56 között véglegesedtek. (ILA–KOVACSICS 1964). De a felszabadulás előtti megyei beosztás felhasználása is magában hordaná a történetietlenséget, hiszen a középkor során többször változott az – eredetileg több várispánságból kialakult – megye határa. Egyházi építészetéről lévén szó, kézenfekvő megoldásnak kínálkozott az egyházmegyei beosztás

figyelembevétel. Ez viszont – éppen a veszprémi püspökség esetén – a terület olyan kibővítését jelentené, amely az adott modell-kísérletre nem alkalmas. A középkori egyházmegye ugyanis a Dunántúl legnagyobb részét magában foglalta (Veszprém, Vas, Zala, Somogy, Komárom, Fejér, Pest megyék területén). Emellett ellentmondás jelentkezne a középkori (egyházi) és a földrajzi (tájegységi) határok között. Az egyes főesperességek (pl. Pápa) jogállása, hovatartozása is az idő folyamán változott, így a területünkön kialakult szakrális építészetet több – a jelen vizsgálatban nem tárgyalt – tényező befolyásolta. A mai megyehatár nagyjából tükrözi a terület tájenergiái (természet-, gazdaságföldrajzi), történeti, etnikai, szociológiai stb. egységét. A munkánkat megelőző alapkutatások és dokumentációk (pl. a megye Régészeti Topográfiája) szintén a jelenlegi határok figyelembevételével készültek, így jelen tanulmány szempontjából felbecsülhetetlen értékű források és előmunkálatok. (MRT 1–4). Megjegyzendő, hogy a módszer jelenlegi, kísérleti alkalmazása is már arra számít, hogy ez a feldolgozás előbb-utóbb egy nagyobb, összefüggő terület egységét ölel fel, ahol már az említett (polgári és egyházi) határoknak a jelentősége minimálissá zsugorodik. Következő lépcsőként az egyházmegyei lehatárolást választottuk, s ennek keretében készült el a Dunántúl hasonló feldolgozásának kartográfiai része.

A megye egészéhez hasonlóan, az egyes középkori települések helyét is a mai közigazgatási határok alapján rögzítettük. Ennek az a hátránya, hogy néhány esetben az eredetileg összetartozó, ill. osztódással elkülönült településeket (pl. Dörgicse, Páh stb.) a mai község határok szerint szétválasztja. Előnye viszont kettős: egyrészt alkalmazkodik a Régészeti Topográfia által kialakított lokalizáláshoz, másrészt elkerülhetővé teszi a korábbi szakirodalom egyik gyakori hibáját, ti. egy-egy emlék (főleg a közigazgatási belterületen kívül eső romterület) több községnél történő szerepeltetését (pl. Sáska–Dabas, Szóc–Dabas, Ároktő, Szentantalfa, Szentberek stb.).

A kutatás első feladata volt a rendelkezésre álló emléktanyag számbavétele. A mai megye területén – pillanatnyi ismereteink szerint – 583 középkori települést ill. lokalizálható egyházi intézményt sikerült kimutatni. Ebből egyházas település ill. templomhely 414 db (71,0%), nem egyházas hely 169 (29,0%). Utóbbiakkal a további vizsgálat során nem foglalkozunk. A fennmaradó 414 középkori település ill. templomhely a mai közigazgatás szerint 229 község területén található. A középkori és a mai településsűrűség aránya tehát az egyházas helyek alapján 1,8, a teljes településállomány figyelembevételével (583 középkori, 265 mai település) 2,2. Ez az adat a vizsgált időszak egészének a mérlege, a valóságban egy-egy időpillanatban kevesebb település létezett (keletkező ill. megszűnő falvak). Az általunk ismert középkori egyházas ill. templomos helyek adatait – a könnyebb

kezelhetőség és áttekinthetőség érdekében – táblázatosan rögzítettük.

Az emléktanyag összetétele:

A táblázat 1–4. oszlopa az emlékek alapadatait tartalmazza. A hivatkozás – mint fent indokoltuk – a mai községek ABC-rendjében történik, a 3. oszlopban feltüntetve az ott található középkori településeket. Egy-egy középkori falu az évszázadok során több néven is előfordul (pl. Alsópáh = Hosszúpáh = Bőrpáh stb.). Ezeknél a gyakoribb névváltozatokat tüntettük fel. Az emlékek funkciójára és pillanatnyi állagára a 4. oszlop jelzése utal. Eszerint parochiális funkcióval – plébánia, (filia) 380 emlék rendelkezett (91,79%), ennek jele: δ . Egyházi terület birtokában 30 épület volt (7,24%), ezek jelölése \square . Egyéb funkciójú épület (pl. kórházkápolna) 4 db volt (0,97%), jelölésük \pm . Az emlékek állagát a funkciójel helyzete mutatja.

– álló v. átépített templom (δ \square \pm)	79 db	19,1%
– jelenlegi formája miatt bizonytalan álló emlék (jele: $\delta?$ $\square?$ $\pm?$)	9 db	2,2%
– templomrom (jele: $\circ+$ $\square+$ $\pm+$)	83 db	20,0%
– bizonytalan rendeltetésű, feltételezett templomrom (jele: $\circ?$ $\square?$ $\pm?$)	2 db	0,5%
Tehát emlékszerűen ismert összes:	173 db	41,8%
Eltűnt templom ill. egyházas hely (jele: \square \mp)	241 db	58,2%
Összes egyházas hely ill. templom	414 db	100,0%

Az alapítás (építés) időpontja:

A táblázat 5. oszlopa a templom alapításának ill. építésének tudott vagy feltételezett időpontját jelöli. Ebben a Régészeti Topográfia – különböző módszerrel meghatározott – alapadatait vettük át. Ahol konkrét datálási támpont nem állt rendelkezésre, ott az első okleveles említést tekintettük ante quem-nek. Néhány esetben (pl. Monoszló, Herend) sor kerülhetett stíluskritikai kormeghatározásra is. A fokozottan bizonytalan emlékeknél (vagy ahol más okból szükségtelen volt) az időpont jelölését elhagytuk. Így a megyében az ismert datálású emlékek száma 198 db, az egész állomány 47,8%-a. A kormeghatározás a legtöbb esetben (168 db, 40,6%) csupán évszázad pontosságú, ill. a bevezetőben említett időhatárok közé helyezést jelenti. A fennmaradó 30 emlék esetében (7,2%) sikerült – főleg a rendelkezésre álló írott források alapján – közelebbi kormeghatározás. Az emléktanyag alapítás szerinti megoszlása:

– XI–XII. századi alapítású 52 emlék (12,6%), ebből konkrét időponthoz köthető 6 db,
– XIII. századi alapítású 108 templom (26,0%), ebből pontosabban meghatározható 11 db,
– XIV. századi emlék 19 db (4,6%), közelebbi datálású 7 db,
– XV. századi alapítású 19 emlék (4,6%), amelyből pontosabban datálható 6 db.

A fenti összefoglalásban a templom formáját lényegesen befolyásoló – és datálható – átépítéseket is beszámítottuk.

Birtokviszonyok:

A következő vizsgálat az egyes települések (templomos helyek) birtokviszonyaival foglalkozik (táblázat 6. oszlop). Előjáróban meg kell jegyezni néhány dolgot a táblázat adataival kapcsolatban. A megye középkori birtokviszonyai viszonylag jól ismertek. Korábban születtek is feldolgozások, amelyek egy-egy időpontban vetítették a megye területére az akkor éppen érvényes birtokállapotokat. (CSÁNKI 1897, HOLUB 1933, ill. ÉRI 1969). Jelen tanulmánynak nem elsődleges célja ilyen – történeti szempontból bizonyára kifogástalan – birtokmegoszlást felvázolni. Itt az egyes területek jogállását csupán olyan szempontból vizsgáljuk, hogy mennyiben befo-

lyásolta a birtokos személye a birtokán kialakuló építészetet, milyen műhely-, vagy stíluskapcsolat bázisa lehet az alapító jogállása. Miután az egyes emlékek különböző időpontban jöttek létre, számunkra a terület birtokviszonya csak éppen abban az időpontban érdekes. Ezért adtuk fel az általánosan elfogadott lineáris (azonos időpontban valamennyi helységet vizsgáló) módszert, helyette az egyes települések jogállását csak a templomalapítás ill. építés tudott (vagy feltételezett) időpontjára adjuk meg. Az általános történeti szempontból így esetleg vitatható módszert kizárólag segédeszköznek (és nem önálló kutatási szisztémának) tekintjük. Ebben a munkában a legfontosabb előnye az, hogy a középkorban gyakori birtokváltozás miatt szükséges sűrű (pl. tízéves szakaszokra felbontott) általános birtokvizsgálatot feleslegessé teszi, ugyanakkor (főleg világi nagybirtokos családok esetén) módot ad a feltüntetett időhatárokon túlmutató esetleges tradíciók, specialitások könnyebb felismerésére is.

Az egyes települések jogállását két szempontból elemeztük. Először a település birtokrészeinek (birtokosainak) számát vizsgáltuk az egyes templomok alapításának ill. építésének idején. A megosztott birtokokat a megfelelő szorzóval beszámítva az egyházas helyek birtokmegosztási (jogi) egységeinek számát kapjuk:

Vizsgált egyházas hely:	414 db	100,00%
Ebből:		
– ismeretlen birtokviszony:	22 db	5,31%
– osztatlan birtok (egy birtokos):	261 db	63,04%
– osztott birtok (két birtokos):	108 db	26,09%
– osztott (három birtokos):	22 db	5,31%
– osztott (négy birtokos):	1 db	0,25%

Így a birtokos személye és száma szerinti vizsgált jogi egység összesen: $22 + 261 + 108 \times 2$ (két birtokos) $+ 22 \times 3$ (három birtokos) $+ 1 \times 4$ (négy birtokos) = 569 db.

Második lépésként az egyes birtoktípusokat különböztettük meg. Ennek felosztásában követtük a korábbi – ilyen típusú – tanulmányok csoportosítási módszerét. Az eltérés csak annyi, hogy az egyházi nagybirtokon belül megkülönböztettük egyrészt a saját egyházmegyei papi testületek (püspök, káptalan) és szerzetesestületek, másrészt az egyházmegyében lévő és az egyházmegye határain kívül fekvő egyházi intézmények birtokait (itt elkerülhetetlen volt az egyházmegyei határok alkalmazása!) Külön kezeltük ezenkívül az egyes apácarendek által birtokolt területeket (egyházmegyei hovatartozástól függetlenül). Ezt a felbontást nem csupán az egyes birtokfajták használatának mértéke és módja szerinti különbség indokolja, hanem – elsősorban – a birtokosok által közvetített (helyi és külső) esetleges stíluskapcsolatok alátámasztása is. Többek között ezért nem bontottuk tovább az említett egyházi intézmények birtokait a belső elosztás szerint (püspök ill. káptalan, apát ill. konvent stb.). Ennek ugyanis sem az említett birtokhasználat, sem a feltételezett stíluskövetítés szempontjából sincs meghatározó jelentősége. Az egyes birtoktípusok számszerű megosztása:

– királyi, királynői birtok, királyi várbirtok, várnepek birtoka (jele: A)	98 egység	17,22%
– a veszprémi püspökség (püspök és káptalan) birtoka (jele: B)	72 egység	12,65%
– az egyházmegye határain belüli férfi szerzetesrend birtoka (jele: C)	50 egység	8,79%
– más egyházmegyei testület (püspök, káptalan) területe (jele: D)	22 egység	3,87%
– más egyházmegyében lévő férfi szerzetesrendek birtoka (jele: E)	24 egység	4,22%
– női szerzetesrend birtoka (jele: F)	18 egység	3,16%

– világi nagybirtok jobbágyfaluja (jele G)	172 egység	30,23%
– helyi nemesi faluközségek, egytelkesek (jele: H)	91 egység	15,99%
– ismeretlen, bizonytalan birtok (jele: –)	22 egység	3,87%
Tehát összes jogi (birtok-) egység:	569	100,00%

A vizsgálat teljessége szempontjából ide kívánkozna a lakosság számának, a népesség összetételének – jelen kutatás során el nem végzett – megállapítása. Ebből az etnikum elemzése kihagyható, mert lehet annyira egységesnek tekinteni, hogy az a stílushatások ill. építészeti irányzatok formálásában nem játszik döntő szerepet. A lakosság létszáma, mint az adott terület (település) gazdasági életének, erejének (tehát építőtevékenységének is) meghatározója viszont annál lényegesebb. Mind az egyes területekre, mint az ország egészére vetítve történetek statisztikus kalkulációk, becslések. (SZABÓ 1963, SZABÓ 1966, MAKSAJ 1971). A megye középkori lélek- ill. településszáma vonatkozóan két fontos összeirással rendelkezünk: az 1332–1337 között készült pápai tizedjegyzék (Monumenta Romane Episcopatus Vespriensis, II. 1899. 66., 74.), ill. a megye 1488-as adóösszeírása (OL. DL. 28. 340., ismerteti: ÉRI 1969). A pápai tizedjegyzék csak következtetéseket enged, hiszen az egységként kezelt plébánia gazdasági erejét az adóként felrótt összeg jelképezi. Ez csak a többi megye hasonló kimutatásaival való összevetés alapján jelent viszonyított értékeket. De kellő kritikával kell fogadni az 1488-as adórajstrom adatait is. Ezek eredeti funkciója az adóösszeírás és nem a népességnylvántartás volt, az egyes portákat csupán gazdasági szempontból értékelték (ÉRI 1969. 212.). Az ezek alapján nyert közelítő értékek nem alkalmasak arra, hogy belőlük az egyes falvak templomalapítás (-építés) korára vonatkozó adatait bizonyító erejűnek tekintsük (lélekszám – gazdasági bázis). Így csak megemlítjük, hogy – kellően pontos, megalapozott ismeretek birtokában – ez a tényező is hozzátartozik a komplex topográfiai értékeléshez.

A templomok névadójának (titulus, patrocinium) vizsgálata:

Táblázatunk következő (7.)* oszlopa a templomok védőszentjét, patrociniumát tünteti fel. Ennek ismét több – a vizsgálat szempontjából fontos – vonatkozása van. Bizonyos szentek gyakorisága egy-egy időszakra jellemző lehet, így – némely fenntartásokkal – datálásra is felhasználható. Emellett érdekes lehet az egyes titulusok és az előfordulási terület jogállása, valamint a titulus és az alaprajzi típus összefüggése. A mai megye 414 középkori egyházas helye közül 243-nak (58,7%) ismert a védőszentje. Összesen 45 féle titulust sikerült kimutatni, közöttük a mennyiségi különbség igen nagy: 18 védőszent gyakorisága olyan, hogy az ismert esetek 76,17%-át teszi ki.

Sz. Mária (különböző ünnepei)	37 db	(15,23%)
Sz. Péter-Pál	14 db	(5,76%)
Sz. Mihály főangyal	13 db	(5,35%)
Sz. Kereszt	12 db	(4,94%)
Sz. Márton	12 db	(4,94%)
Sz. Miklós	12 db	(4,94%)
Mindenszentek	12 db	(4,94%)
Sz. István király	11 db	(4,53%)
Sz. György	10 db	(4,12%)
Sz. Margit vt.	10 db	(4,12%)
Sz. András ap.	7 db	(2,88%)
Sz. Jakab ap.	7 db	(2,88%)
Sz. Imre hg.	6 db	(2,47%)
Sz. Katalin, Alexandriai, vt.	5 db	(2,06%)
Sz. Mór	5 db	(2,06%)
Sz. Erzsébet	4 db	(1,65%)

Sz. Kozma-Damján	4 db	(1,65%)
Sz. Mária-Magdolna	4 db	(1,65%)
Sz. István vt.	3 db	76,17%
Sz. Lőrinc vt.	3 db	
Sz. Antal, remete	2 db	
Sz. Márk, ev.	2 db	
Szentháromság	2 db	
Sz. Tamás ap.	2 db	
Sz. Vid-Modeszt	2 db	
Sz. Adalbert	1 db	
Sz. Adorján	1 db	
Sz. Anyos	1 db	
Sz. Balázs	1 db	
Sz. Benedek, apát	1 db	
Sz. Bereck	1 db	
Sz. Euszták	1 db	
Sz. Fábián-Sebestyén	1 db	
Sz. Ferenc	1 db	
Sz. Gál	1 db	
Sz. Gotthárd	1 db	
Sz. Ilona	1 db	
Sz. János, ev.	1 db	
Jézus valamely ünnepe	1 db	
Sz. Lambert	1 db	
Sz. Pál (?)	1 db	
Sz. Remig	1 db	
Szentlélek	1 db	
Sz. Vencel	1 db	
Sz. Walburga	1 db	

A megye területén előforduló titulusok alapján elsősorban az egyes templomok mintaképeiről, stílusbeli példaképeiről kívánunk fogalmat alkotni. Így mellőzzük a – folyó kutatás tárgyát képező – patrocínium-vizsgálat számos kérdését. Példaképpen a leggyakrabban előforduló védőszentek kapcsán hívjuk fel a figyelmet az ismertetendő komplex vizsgálati módszer néhány – a patrocíniummal is összefüggő – kérdésére.

Mind a megyében, mind az országos átlagban a leggyakoribb a Sz. Mária titulus. A középkorban általános volt – elsősorban egyházi testületek és szerzetesrendek esetén – az intézmény Sz. Mária dedikálása. Megyénkben is 8 egyházi testület (21,6%) viseli ezt a titulust. Elterjedése mind az alapítás korától, az épület jogállásától, mind birtokviszonyaitól függetlenül általános.

Sz. Péter–Pál, mint az „egyház két oszlopa” megkülönböztetett népszerűségnek örvendett ebben a megyében is. Népszerűsítése elsősorban az egyházi birtokokon látszik indokoltnak. A 14 előfordulásból 9 esetben (64,3%) kimutatható, hogy a templom alapításának feltételezett időpontjában a kegyúr vagy birtokos valamilyen egyházi testület volt (5 bencés rendi birtok, 3 a veszprémi káptalan érdekeltsége, 1 a káptalan és a tihanyi apátság közös birtoka). Leggyakoribb a XIII. században (9 db, 64,3%), legkorábban a XI. században (Szőlős, Felsődörgicse) a tihanyi apátság birtokain fordul elő (ÉRI–GERÓNÉ–SZENTLÉLEKY 1964).

Sz. Mihály arkangyal a veszprémi egyházmegye védőszentje, így gyakorisága a megyében indokolt. 13 előfordulásból korai, XI–XII. századi alapítás 7 db (53,8%), egyházi birtokon szintén ugyanennyi található. Az egyházmegyében két kolostor (Lövöld, Vázsonykő) is viseli a titulust, Vázsony esetén a kései (1483) alapítás előzményeként jogunk van egy korábbi, szintén Sz. Mihály titulusú templomot feltételezni (ÉRI 1964). Megemlíthető, hogy a mai megye északi részén (eredetileg győri egyházmegye) a csornai premontrei prépostság (1180. k.) Sz. Mihály védőszentje is közrejátszott a titulus elterjedésében (pl. Gyarmat, Kéttornyúlak, Pápa) (OSZVALD 1957).

A Sz. Kereszt patrocínium elterjedése többnyire a XIII. századra esik (12-ből 8 db, 67%), világi és egyházi birtokon egyaránt. Ebben szerepet játszhat mind a Kereszt-kultuszt népszerűsítő ciszterci rend, mind a XIII. sz. eleji kereszties háborúban való magyar részvétel. Az ennél korábbi előfordulások (3 db, 25%) kizárólag egyházi birtokon ismeretesek.

Felmerülhet a XIII. századi gyakoriság magyarázatánál a Szent Kereszt remetéinek, a pálos rendnek az egyházmegyében kimutatható nagy száma és jelentősége (DAP 1. füz. VI). Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy éppen ezen a területen a rendnek egyetlen Sz. Kereszt nevű monostora sincs. De bizonytalan az „Insula Pilup” nevű – a Sz. Kereszttel szinonimként értelmezett Sz. Ilona titulusú – monostor helyzete is (DAP 2. füz. 400).

A pannonhalmi bencések (győri egyházmegye) által népszerűsített Pannon Szent, Toursi Sz. Márton a megyében is az egyik leggyakoribb titulus. Kultuszának terjedésében uralkodóink is szerepet vállalhattak, mert a korai előfordulások legtöbbje királyi birtok (12-ből 6, 50%). Ugyanakkor az apátságok a megyében kiterjedt birtokain mindössze egy helyen szerepel, valószínűleg a kegyúri egyház (apátság) és a helyi plébánia búcsúnapjának ütközését elkerülendő alakították így (zarándoklat). Ezt a megfigyelést látszik erősíteni Dr. Major Jenő más monostorok birtokaival kapcsolatos észrevétele. (Szíves szóbeli közlését, valamint egyéb támogatását e helyen is köszönöm!) A rend apácáinak birtokán viszont két helyen is szerepel (Kisszőlős – vásárhelyi apácák, Szárhény – veszprémvölgyi apácák), mindkettő korai alapítású plébánia.

A viszonylag gyakori Sz. Miklós titulus eredete talán visszavezethető a megyében is kimutatható korai keleti egyházi kapcsolatokra (Tihany–oroszkői Sz. Miklós barlangkolostor) (ERDÉLYI 1908, 133., CSEMEGI 1946–48). Megállapítható, hogy a legkorábbi előfordulások (12-ből 4, 33%) mind egyházi birtokokon találhatóak. A későbbiekben a védőszent már önálló életet él, s a XIII. századtól elsősorban világi nagybirtokokon jelentkezik (7 db, 58,3%). A Sz. Miklós titullal kapcsolatban két elképzelés szokott felmerülni: egyrészt a korai kereskedelemmel, vásártartási joggal hozzák kapcsolatba (mint a kereskedők védőszentje), másrészt elterjedését a dominikánus rend magyarországi alapításaihoz szokták kötni. A megyében látott példák egyik elképzelést sem támasztják alá.

A Sz. Jakab patrocínium – bár elég gyakori – elemzése túlmutatna e tanulmány keretein. Csupán megemlíthetjük, hogy ez a XIII. században annyira népszerű védőszent korai megjelenésben alig ismert (pl. Zselicszentjakab, 1061.) (RUPP 1870. 322). Csak az 1210-es évektől válik általánossá, s ebben talán a lébényi apátságban van kezdeményező szerepe. (DERCSÉNYI 1972. 195) Ismeretes a Lébényt alapító Pot ispán 1212–1213-as római zarándoklata – e korból jogunk van egyéb zarándoklatokat is feltételezni. Éppen a XII. század 2. felétől jut vezető szerephez Nyugat-Európa talán legismertebb búcsújáróhelye, a spanyolországi Compostela Sz. Jakab temploma (MAROSI 1972. 114). A Compostela környéki, e korban elkészült ciszterci monostorok (Armentera, 1162, Junquera, 1170, Carracedo, 1203, Penamayor, 1225), (DIMIER 1949. 77, 125, 95, 145–146) alaprajzi rendszere feltűnő rokonságot mutat a Compostela-kultuszt Magyarországon megindító Lébényel. Érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, hogy a magyar XIII. századi Sz. Jakab kultusz (Ják, Jakabsziget, Mórchida, Sopron, Csütörtök, Fertőd, Tornaszentjakab, Zalaszentjakab, Hegyhátszentjakab, Döröske stb.) mennyiben függ össze Lébényel (Ják, Sopron, Fertőd stb.) – vagy a ciszterci rend hatásterületével (Jakabsziget, Mórchida, Csütörtök). Utóbbi megállapítására ill. kimutatására – konkrét épületornamentika elemzése kapcsán – korábban tettem kísérletet. (GUZSIK 1975. b. 353–354). A magyar pálos rend két korai monostora is viseli a titulust: Pécs–Jakabhegy (1225) (DAP 2. füz. 149–158) és Bakonyszentjakab (1260. k.) (ZSIRAY 1977) utóbbi Veszprém megyében. A királyi területű Nivegy-völgy Szentjakab faluja kivételével a megye valamennyi Sz. Jakab titulusa XIII. századi világi birtokoshoz kötődik (Rátót, Atyusz, Péc nemzetség, Essegvári család, Enyerei nemesek), tehát olyanokhoz, akik talán maguk is részt vehettek compostelai zarándoklatban.

Alaprajzi rendszer:

A következő vizsgálati szempont (táblázat 8. oszlop) a templomok alaprajzi rendszere. Lényegében ez az épületek legjellemzőbb adata a terület építészeti arculatának fejlődése szempontjából. Eppen e terület alaprajzi rendszereivel a korábbi tipológiai összefoglalók egész sora foglalkozik. Az alábbiakban majd bemutatásra kerülő kartográfiai feldolgozási módszer is az alaprajzi ill. téralakítási rendszerek tipológiai vizsgálatát szolgálja. A megyében – a kutatás pillanatnyi stádiumában – 135 emlék alaprajzát ismerjük (részben vagy egészben). Ez az összes egyházas hely (414 db) 32,6%-a, az ismert (lokalizálható) épületeknek (173 db) 78,0%-a. A fennmaradó ill. hiányzó 22% többnyire publikálatlan ásatási anyag, még el nem végzett, vagy folyamatban lévő feltárás következménye, ill. folyamatos felmérési, kutatási munkánk még be nem fejezett része. Az alaprajzok legnagyobb részét Koppány Tibor korábbi kutatása ill. felmérései alapján vettük át (ld. 1. jgyz.). 12 emlék (Paloznak, Szentjakabfa, Herend, Monoszló, Köveskál, Badacsonyörs, Uzsaszentlélek, Tálod, Bakonyszentjakab, Szentilona, Inota, Tótvázsony) alaprajzi felmérését végeztük el, ezek dokumentációja részben a VBM, részben a BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet adatárkában található.

Az alaprajzi tipológia meghatározó elemei (apszis, torony, oldalkápolna-sekrestye, karzat) közül a legfontosabb – talán ezért legtöbbet vitatott – az apszisárás. Az egyes átépítések kor is ez változott a leggyakrabban. Ezért az alábbi összeállításban a különböző periódusok alaprajzait szétválasztottuk, így a „névlegesen” ismert alaprajzok száma 155 db (az átépítések megváltozott alaprajzot a táblázat is külön sorban tünteti fel). Ebből:

- ⊖ = félkörös v. patkóívíű apszis: 34 db, 21,94%
 - ⊖? = feltételezeten félkörös apszis: 6 db, 3,8%
 - ⊖- = egyenes apszisárás: 52 db, 33,55%
 - ⊖? = feltételezeten egyenes apszis: 5 db, 3,23%
 - ⊖ = támpillér nélküli poligonális apszisárás: 8 db, 5,16%
 - ⊖- = támpilléres apszispoligon: 17 db, 10,97%
 - ? = ismeretlen apszisárás: 28 db, 18,05%
 - = centrális épület félkörös (patkóívíű) apszissal: 4 db, 2,58%
 - ◇ = centrális épület poligonális apszissal: 1 db, 0,65%
- A több hajós alaprajzi rendszereket is besoroltuk a fenti – apszis szerinti – összeállításba. Összesen 10 db több hajós alaprajz ismert (6,45%), ebből félkörös 3 db, egyenes 3 db, támpilléres poligon 2 db, ismeretlen apszisárású 2 db. Az egyházi testületek által használt épületek alaprajzi (apszis-) rendszerének megoszlása: félkörös 3 db, egyenes 5 db, poligon 1 db, támpilléres poligon 7 db, körapszísú rotunda 1 db, poligonális centrális épület 1 db, ismeretlen apszísú 2 db.

A mellékelt táblázattal az alapítás (építés) ideje, a terület jogállása és az alaprajzi rendszer (apszisáródás) közötti összefüggéseket kívántuk statisztikusan is bemutatni. Az összeállítás részletes értékelése ismét túllépné e – csupán a módszert bemutatni kívánó – tanulmány kereteit. Néhány fontosabb összefüggést azonban első áttekintésre is feltár. A táblázat az eddig ismertett jelöléseket alkalmazza. A vizsgálatot 109 emlékre végeztük el, az értékek abszolút mennyiségben (db) és a vizsgált szempont szerint relatív megoszlásban (%) szerepelnek. A birtok szerinti megoszlás mennyiségeiben mutatkozó törtszámok az osztott birtokok figyelembevételéből adódnak.

A XI–XII. századi alapítások 86,96%-a félkörös apszísú, ezek zöme a királyi birtokon (16,70%) ill. világi nagybirtokokon (18,09%) jött létre. Az összes XI–XII. századi alapítás zöme a világi nagybirtokra esik (22,43%), ami a kegyúri funkció korai megjelenésével magyarázható.

A XIII. században keletkezett templomok 19,44%-a félkörös apszísú, ezek alapításában továbbra is a világi nagybirtok jut vezető szerephez (8,79%). Ennek majdnem háromszorosát teszik ki (52,78%) a XIII. századi egyenes apszísú templomok. Ezek elterjedésében is a vezető szerep a világi nagybirtoké (11,57%), de nem marad el mögötte sem a veszprémi

püspökség érdekeltsége (10,43%), sem a királyi falvak építkezése (9,72%). Nagyjából azonos megoszlást mutat az összes templomépítés birtokos szerinti megoszlása is.

A XIV–XV. században a félkörös apszis alkalmazása szinte megszűnik, az egyenes apszis formái továbbélése viszont feltűnő (esetenként saroktámpillérrel kiegészítve) – elsősorban a világi nagybirtokokon (17,86%). Támpillér nélküli poligon a királyi területeken, valamint a szerzetesi birtokokon találunk – elterjedésében talán az utóbbiaké a szerep. Ugyanígy a kifejlett, támpilléres poligon is szerzetesi közvetítéssel terjedt, a leggyakoribb (13,14%) a világi nagybirtokon.

Érdekes figyelemmel kísérni a szabadabb jogállású, nemesi falvak templomépítésének fejlődését. Meghatározó szerepet egy korszakban sem játszanak, ugyanakkor hűséges követői – a megfelelő késéssel – az uralkodó 'divatnak'. Már itt nem mulasztjuk el ennek a fogalomnak a köztudatosítását, minden tipológiai összefoglalásban van ugyanis sok igazság, valamennyi – itt felsorolt – komponens bizonyosan befolyásolja egy-egy terület adott korbéli építését. Nem szabad azonban elhanyagolni az előképek spontán, 'divatszertű' hatását sem. Ez nemcsak az építető által szerzett impressziók, információk következménye lehet, hanem a helyi építkezést végző mesterek tanultságának, szaktudásának tükröződése, esetleg határa is, így azonnal meghatározóvá válik az adott terület és időszak falusi templomépítésében.

A tipológiai meghatározás többi elemét (karzat, kápolna) a táblázatban nem tüntettük fel. Ennek az az oka, hogy ezek az elemek fokozottan ki voltak téve az idő folyamán bekövetkező átalakításoknak, így ezek eredeti formáját (létét vagy hiányát) rekonstruálni sok esetben már nem lehet. Ugyanakkor – mint alább látjuk – a tipológia szempontjából is alárendelt szerepük van. Példaképpen a tornyok vizsgálatát mutatjuk be: Erre a célra 143 templomalaprajz állt rendelkezésünkre.

Ebből:

– toronnyal rendelkezik 65 db, 45,45%. A torony megoszlása az apszisáródás függvényében: ⊖: 13 db (9,09%), ⊖-: 25 db (17,48%), ⊖: 4 db (2,80%), X: 11 db (7,68%), ? : 12 db (8,40%). Egy toronnyal 4 egyházi testület temploma rendelkezik (2,80%).

– kéttornyos elrendezésű 4 db (2,80%), megoszlása: ⊖: 2 db (1,40%), X: 1 db (0,70%), ? : 1 db (0,70%). Egyházi testületeknek 3 temploma rendelkezik két toronnyal (2,10%).

– toronytalan 65 db, 45,45%. Megoszlása: ⊖: 20 db (13,99%), ⊖-: 24 db (16,78%), ⊖: 3 db (2,10%), X: 5 db (3,50%), ? : 8 db (5,58%), ○: 4 db (2,80%), ◇: 1 db (0,70%). Ebből egyházi testület birtokában 6 db emlék van (4,20%).

– torony léte nem eldönthető 9 emléknél (6,30), ebből egyházi testületé 3 db (2,10%).

Méret, téarány:

A templomhajók belméretét és téarányát feltűntető 9. és 10. oszlop ismét nem teljes. Nyilvánvaló, hogy a téarány vizsgálatában elengedhetetlen lenne a magassági méretek figyelembevétele. Ehhez azonban – az egész középkori emlékegyetem ismeretében is – nagyon kevés az adat. A felépítmény gyakran már csak töredékes (romok) vagy egyáltalán hiányzik (alapfalak), és ahol megvan, ott is az utólagos, újkori födém (barokk boltozat) jelentősen módosította. Sőt néha még a tényleges alaprajzi méret, arány sem határozható meg pontosan. Sokszor bizonytalan pl. a karzat léte ill. a karzatalja és a hajó kapcsolata (tekinthető-e egy térnek?). A vizsgálható esetek mindegyikénél (119 db) az optikailag érzékelhető vagy funkcionálisan egységesen kihasználható belsőt vettük, a toldalékok és egyéb funkciójú terek (apszis, kápolna) nélkül.

Az egyes korszakok és alaprajzi típusaik jellemző (átlagos) belméretét és arányát az alábbi összeállítás mutatja (a korábbi táblázat mennyiségi adatainak felhasználásával): Az áttekintés

	∧	∩	∪	X	?	össz.	A	B	C	D	E	F	G	H	?	össz.
12. sz.	db 20						3,84	2,67	0,50	2,00	0,33	1,00	4,16	2,50	3,00	20
	% 86,96						16,70	11,61	2,17	8,70	1,43	4,35	18,09	10,87	13,04	86,96
	db 1						-	-	-	-	-	-	1,00	-	-	1
	% 4,35						-	-	-	-	-	-	4,34	-	-	4,34
	db 2				2		-	-	0,50	-	-	-	-	1,50	-	2
	% 8,69				8,69		-	-	2,18	-	-	-	-	6,52	-	8,70
	db 23				23		3,84	2,67	1,00	2,00	0,33	1,00	5,16	4,00	3,00	23
	% 100,0				100,0		16,70	11,61	4,35	8,70	1,43	4,35	22,43	17,39	13,04	100,0
13. sz.	db 14						1,83	0,84	2,00	-	-	-	6,33	2,00	1,00	14
	% 19,44						2,54	1,17	2,76	-	-	-	8,79	2,78	1,38	19,44
	db 38						7,00	7,51	4,50	2,00	1,50	2,00	8,33	4,16	1,00	38
	% 52,78						9,72	10,43	6,25	2,78	2,08	2,78	11,57	5,78	1,39	52,78
	db 3		3				1,00	1,00	-	-	-	-	1,00	-	-	3
	% 4,17		4,17				1,39	1,39	-	-	-	-	1,39	-	-	4,17
	db 17				17		6,33	1,00	0,33	0,50	-	0,50	6,34	1,00	1,00	17
	% 23,61				23,61		8,79	1,39	0,47	0,69	-	0,69	8,80	1,39	1,39	23,61
	db 72				72		16,16	10,35	6,83	2,50	1,50	2,50	22,00	7,16	3,00	72
	% 100,0				100,0		22,44	14,38	9,50	3,47	2,08	3,47	30,55	9,95	4,16	100,0
14-15. sz.	db 1						-	-	-	-	-	-	1,00	-	-	1
	% 7,14						-	-	-	-	-	-	7,14	-	-	7,14
	db 4						-	0,50	0,50	-	-	-	2,50	0,50	-	4
	% 28,57						-	3,57	3,57	-	-	-	17,86	3,57	-	28,57
	db 3		3				1,50	-	1,00	-	-	-	-	0,50	-	3
	% 21,43		21,43				10,72	-	7,14	-	-	-	-	3,57	-	21,43
	db 3			3			0,83	0,33	-	-	-	-	1,84	-	-	3
	% 21,43			21,43			5,93	2,36	-	-	-	-	13,14	-	-	21,43
	db 3				3		-	-	-	-	-	-	1,00	1,00	-	3
	% 21,43				21,43		-	-	-	-	-	-	7,14	7,14	-	21,43
	db 14				14		2,33	0,83	1,50	-	1,00	-	7,14	7,14	-	14
	% 100,0				100,0		16,65	5,93	10,72	-	7,14	-	45,28	14,28	-	100,0
össz.	db 35	43	6	3	22		22,33	13,83	9,33	4,50	2,83	3,50	33,50	13,16	6,00	109
	% 32,12	39,45	5,50	2,75	20,18		20,49	12,71	8,56	4,13	2,60	3,21	30,73	12,07	5,50	100,0

részben statisztikus igazolását, részben kiegészítését nyújtja Éri István korábbi megállapításainak – ld.: ÉRI 1967. 193–194.

– XI–XII. századi emlékek átlagos belmérete és téraránya:

∩	20 db	86,96%	8,54 x 5,57 m	1 : 1,53
∩	1 db	4,35%	6,15 x 3,90 m	1 : 1,56
?	2 db	8,69%	8,77 x 5,60 m	1 : 1,57

A XI–XII. századi templomokra (alaprajztól függetlenül) átlagosan jellemző méret: 8,46 x 5,50; térarány: 1 : 1,54.

– XIII. századi emlékek:

∩	14 db	19,44%	9,03 x 5,88 m	1 : 1,54
∩	38 db	52,78%	9,26 x 6,23 m	1 : 1,49
∩	3 db	4,17%	9,27 x 6,03 m	1 : 1,54
?	17 db	23,61%	10,82 x 6,60 m	1 : 1,64

A XIII. századi templomok jellemző átlagos mérete:

9,58 x 6,24, aránya: 1 : 1,54 – XIV–XV. századi emlékek:

∩	1 db	7,14%	15,73 x 7,05 m	1 : 2,23
∩	4 db	28,57%	15,92 x 8,57 m	1 : 1,86
∩	3 db	21,43%	14,48 x 6,13 m	1 : 2,36
X	3 db	21,43%	11,30 x 5,97 m	1 : 1,89
?	3 db	21,43%	20,43 x 9,97 m	1 : 2,05

A XIV–XV. századi templomok jellemző átlagos mérete: 15,57 x 7,71; aránya: 1 : 2,02.

Értékelésként megjegyzendő, hogy a statisztikus összesítés cáfolni látszik a korábbi – ilyen témában megjelent hivatkozásokat. Amíg a XI–XII. és XIII. századi periódus között az abszolút méretnövekedés (kb. 13%) megfigyelhető, addig a térarány változása, 'nyúlása' nem igazolható (ÉRI 1967. 193). Valószínűleg ez az átlagosan kialakuló arány (a magassági méretekkel kiegészítve) jelentette a középkori tér kellemes, elfogadott arányát. Ugyancsak itt kell felhívni a figyelmet arra a nem kellően megalapozott kutatási irányra, mely a templomhájó mérete és a befogadott lélekszám között próbál lineáris összefüggést teremteni. Az – immár közhelyként idézett – Sz. István-féle templomépítési törvény 10 falujára jutó egy templom beosztás ma már nem rekonstruálható a területi csoportosítás szempontjából. Még kevésbé megbízható az egyes területek lakúságára, lélekszámára vonatkozó adatmennyiség. Ez az összefüggés (templom befogadóképessége – lélekszám) még a későbbi időben, amikor a legtöbb faluban már önálló templom van – is irreális. Nehéz ugyanis egy olyan – politikailag, gazdaságilag stb. önállóan funkcionáló – közösséget feltételezni, mely pl. egy Egregy-méretű templomba beférne (mérete: 4,4 x 3,9 m, alapterülete: 17,16 m², max. befogadóképessége 30–40 fő). Valószínű tehát, hogy a templomot csak a falu előkelősegei látogatták (belülről), a lakosság nagy része a templomon kívül, annak előterében helyezkedett el, és csak valamilyen 'konferálás' útján értesült a bent folyó szertartásról, ill. kapcsolódott bele. (Az összefüggésre Kralovszký Alán hívta fel a figyelmemet. Észrevétel e helyen is köszönöm!) és talán ezt őrzi faluhelyen máig is a harang vasárnapi használata, mely a mise egyes részeit jelzi a külső környezet számára.

Tájolás:

Bár nem tartozik szorosan a vizsgálat meghatározó elemeihez, elvégeztük a templomok keletelésének, kitűzésének vizsgálatát is. Mint ismeretes, a középkori templomépítés szabálya volt, hogy a templomtengely kelet-nyugati irányú legyen. Ennek korai megnyilvánulásai még csak az imádkozás irányára vonatkoztak, majd a későbbiekben már konkrét építési szabályként jelentkeznek. Szimbolikus jelentése a korábbi fény-, napszimbolika krisztianizált változatával függhet össze,

ez a tételes teológiában, a skolasztikában aztán részletekbe menő (a keletelés, mint szimbólum elvi összefoglalását ld. KOVÁCS 1964) kifejtést nyert. A XI–XII. században az alapszimbólum további, másodlagos jelképi tartalommal is bővíthetett, mert a keletelésben, mint alapelvben különbséget tesznek a szabályos (napéjegyenlőségi, csillagászati) és más, szabálytalannak ítélt tájolások között (Pierre de Roissy: Az Egyház tükre. Idézi: MAROSI 1969. 34). A jelenségek magyarázata abban rejlik, hogy a keletelést a Nap keltének (vagy nyugtának) irányára végezték el – csillagászati kelet-meghatározást csak bizonyos esetekben végeztek. A Nap látzólagos égi pályája az évszakok függvényében változik és keletpontja is (a mi földrajzi szélességünkön) ±36–37 fokkal eltérhet a csillagászati keletől (jelölésben „–” előjelű az eltérést, ha az irány a kelettől észak felé, „+” előjelű, ha dél felé tér ki). Az egy-egy naptári naphoz tartozó pillanatnyi napállások szögértéke mind számítással, mind napdiagram segítségével meghatározható. Így a napkelet (vagy napnyugat) pontra tájolt templom tengelye is komoly eltéréseket mutat. A templomtengelyen mért szögérték összehasonlítása a bizonyos napokra (pl. védszent ünnepe) számított napkelet-szöggel megmutatja, hogy a primer szimbólum időközben milyen szekunder ill. terciér tartalommal gazdodott. (GUZSIK 1975. b. Megjegyzendő, hogy az itt közölt képletekben sajnálatos felcserélés történt (93. o.): az (1.) jelű képlet bal oldala sin t, míg a (2) jelű képletben a bal oldal cos A, majd a jobb oldali tört nevezője: cos t.)

A tájolási értékek mérését és értékelését eddig 380 magyar és 580 európai középkori templomra végeztük el. A megyében 103 templom tengelyszögét ismerjük. Az eddigi kutatás a tájolás következő alapeseteit mutatta ki:

– tényleges napéjegyenlőségi: a templomtengely megegyezik a csillagászati kelet-nyugati irányval, tehát a kitűzést a tényleges napállás figyelmen kívül hagyásával (vagy a tényleges aequinoctium meghatározásával), csillagászati úton végezték. Ilyen tájolást a megyében 10 emlék mutat, 9,71% (európai gyakoriság 129 db, 13,44%). Viszonylag gyakori a korai emlékeken (4 db), amelyek között két körtemplom (Keszthely, Veszprém) is van. Ezzel szemben a fejlett műhelyszervezetet, kellő csillagászati jártasságot feltételező egyháztetületi építkezések közül csupán 3 rendelkezik 'szabályos' napéjegyenlőségi tájolóssal.

– névleges napéjegyenlőségi tájolás: a templomtengelyt a naptárijal rögzített napéjegyenlőségi napok (márc. 21., szept. 23.) valamelyikén a tényleges napkelte v. napnyugta irányára tűzték ki. Ez – az időközbeni naptáreltolódás miatt (a naptárreformról ld. SZENTPÉTERY 1912.) – már nem esik egybe a ±0°00', szögértékkel, hanem attól 3–5°-kal is eltér (a kitűzés idejének és a földrajzi szélességnek, valamint a domborzatnak a függvényében). A XIII. században a 47. szélességi fokon az eltolódás kb. 7 nap, és a „napéjegyenlőséghez” tartozó napkelet-szög értéke 4°11'. Ennek a tájolósmódnak a megyében 9 emlék felel meg, 8,74% (európai gyakoriság 86 db, 9,95%). Ez a tájolás viszont döntően falusi templomokon jelentkezik (7 db), bizonyítva, hogy e – technikailag kevésbé felkészült – helyi építkezések a kitűzésben is az egyszerűbb, empirikus módszert követték. A bakony-szentjakabi pálos kolostornál is ezt a kitűzést alkalmazták t = +11°15' (hegymagasság kb. 7°). Itt a tényleges napkelte irányát még a templomtól keletre lévő kisebb hegy is befolyásolta. Talán ez is mutatja, hogy a korai pálos kolostorok nem rendelkeztek kialakult, fejlett műhelyszervezettel, építéstechnikával, hanem az adott kor falusi templomépítési gyakorlatát követték (a legközelebbi falu, Sáska – hasonló korú temploma ugyanilyen kitűzési gyakorlatot mutat, csak itt nincs a hegynek korrekciós szerepe). A hegykorrekcióról ld. GUZSIK 1975. b.

– Napfordulói tájolás: a napforduló napjaira (jún. 22., dec. 21.) való kitűzés (napkeleti vagy napnyugati) ismét több módzatot mutat. Vagy meghatározzák a napforduló csillagászati idejét, és ez a ténylegesen maximális szögeltérést adja, (ez Veszprém földrajzi szélességén ±35°42') vagy az egyes

egyházi naptárakban előforduló „Solstitium Vetus” (jún. 24.) napon (KNAUZ 1876. 274) tűznek ki (ennek értéke is a naptáreltolódás és a földrajzi szélesség függvényében csökken a tényleges napfordulóhoz képest. A Solstitium Vetus napkeletesség értéke a XIII. században, Veszprém magasságában – 35° 27'. Napfordulói tájolása a megyében 11 emléknek van, 10,68% (európai gyakorisága 81 db, 8,44%). Ez a tájolás-mód szinte kizárólagosan a XIII. századi templomoknál fordul elő (9 db), többnyire falusi templomok esetén. Meglepő a sorban a veszprémi székesegyház ilyen „szabálytalan” keletezése, (MAROSI 1969. 34.) melyet a XIII. században káptalanteremmé alakított Sz. György kápolna is átvett mint építési adottságot (ERDEI–KOPPÁNY 1966).

– védőszent névünneppel kapcsolatos kitűzés: az adott nap tényleges napkeleti vagy napnyugati irányára történik. Ez az irány naponta változik a napfordulók által meghatározott szélső értékek között (előjele „-” nyáron, „+” télen). Az azonos naphoz tartozó napkeleti és napnyugati tájolás abszolút szögértéke azonos, csupán előjele ellentétes. Patrocinium-napi tájolású a megyében 19 emlék, 18,44% (Európában 212 db, 22,08%). Használata a XIII. századi falusi templomoknál általános (12 db). A veszprémi dominikánus apáca kolostor (Sz. Katalin) mellett csak az uszaszentléleki pálosoknál találjuk egyháztestületi templom. Utóbbinál figyelemre méltó a kísérlet, mely a mért szögérték és a titulus (Szentlélek, változó ünnep) alapján a datálás pontosítására törekszik: ld. Fehérvári R., Az uszaszentléleki pálos kolostor c. tanulmányt e kötet lapjain.

– néhány emléknél (6 db, 5,83%) a tengelyszög eltérése lényegesen meghaladja a napfordulók szélső értékeit, így felmerül annak a lehetősége, hogy a kitűzést nem a Nap járásával kapcsolatban végezték. Egyháztestületi templom mindössze egy esetben alkalmazza (Vázsonykő, pálos kolostor), azonban itt egy korábbi – egyelőre ismeretlen, de nagy megbecsülésnek örvendő – épület meghatározó szerepét kell feltételezni.

Kartográfiai feldolgozás

A most ismertetett vizsgálati módszer szerves, kiegészítő része az így nyert adatok minél szemléletesebb, áttekinthetőbb bemutatása. Erre a legalkalmasabbnak a kartográfiai feldolgozás mutatkozott. A korábbi változatok valamilyen jelrendszerrel dolgoztak. Katalógusjelleggel, vagy tipológiai táblázatokban bemutatták az emlékanyagot, majd azt – valamilyen jelkulcs alapján – térképre hordták fel. A jelek vagy az épület funkciójára vonatkoznak (székesegyház, apátság, esperesség, plébánia stb.), (GYÖRFFY 1963 térképmelléletek, KRISTÓ 1976. 17) vagy az állagát tüntetik fel (GEREVICH 1938. 277., KOPPÁNY 1967. 118., KOPPÁNY 1971. 216), vagy az alaprajzi típust mutatják (KOZÁK 1969. 231). Ezek kombinációjaként született az I. sz. térképmelléklet. A táblázat sorszámozása és jelölése alapján valamennyi egyházas hely feltüntetésre került (az épület állaga, funkciója, birtokviszonya és alaprajzi típusa). A példa szemléletesen mutatja a jelrendszeres kartográfia előnyeit, de egyszersmind hátrányait is. Bizonyos mennyiségű jelhalmaz megjelenése már kizárja az adatmennyiség vizuális rögzítését, áttekinthetőségét. Az építéstörténeti kutatás szempontjából sokkal használhatóbb a

második módszer: ez magukat az alaprajzokat (azonos léptékben) helyezi fel egy kellő méretűen megválasztott alaptérképre. Ilyen feldolgozást M. Baso készített Szlovákia középkori műemlékeinek feldolgozására (Slovensko, topografické schéma dispozície románskej architektúry – munkapéldány). A magyar nyelvű szakirodalomban (CS. TOMPOS–ZÁDOR–SÓDOR 1969.) tartalmaz hasonló, bár elsődlegesen didaktikus célzatú kartográfiai összeállítást (dr. Zádor M. munkája.) Jelen tanulmány térképmellékleteit Kralovszky Réka állította össze és rajzolta. Ezzel közvetlen információ nyerhető az emlékanyag eloszlásáról, téralakítási rendszeréről. Ugyanakkor módot ad az átépítések, több periódusú kialakulások jelölésére is. Alkalmazott jelölések: 1. laza tónusozású falak: XI–XII. sz., 2. feketített falak: XII. sz. végétől XIV. sz. elejéig, 3. kétirányban vonalkázott falak: XIV. sz., 4. egyirányban vonalkázott falak: XV–XVI. sz., 5. pontozott kontúr és falak: korábbi, elbontott periódus, 6. üresen hagyott falak: újkori építés, 7. szaggatott vonalak: boltozat jelölése (kortól függetlenül). Az így nyert ábra – mint alaptérkép – lehetőséget ad további bővítésekre: színjelzéssel kombinálva a birtokviszony jelzésére, a domborzati jelek alárajzolásával (hegyek, folyók, utak stb.) a földrajzi tényezők építészeti hatásának bemutatására is alkalmas. Az ábrázoláskor – egyelőre szintén kísérletképpen – különválasztottuk a parochiális funkciójú (plébánia, filia) és az egyháztestületek által használt épületeket. Ezt az építési igény és a használati mód alapvető különbözősége indokolja. Ellentmondás van viszont így az egyes egyházi központok (székesegyház, apátságok) építészeti kisugárzásának megítélésében. De nehezen oldható fel az egyes épületek kettős funkciójából (székesegyház – plébánia, prépostság – plébánia, pasztorációval is foglalkozó szerzetesi templom stb.) adódó mesterkelt (és néha indokolatlan) szétválasztás is. A végleges megoldást ebben is a több megyére kiterjedő feldolgozás értékelése adja majd meg. (Kralovszky Alán értékes segítségét, valamint munkatársaim, Kralovszky Réka és Fehérvári Rudolf építész mérnök hallgatók közreműködését e helyen is köszönöm!).

*

A bemutatott „modell-kísérlet” természetesen nem lezárása, sőt sokkal inkább kiindulópontja a további kutatásnak. A megye középkori építéstörténeti feldolgozása sem tekintendő befejezettnek: egyrészt várható az emlékanyag bővülése (új feltárások, falkutatások stb.), ennek kapcsán esetleges új problémák és vizsgálati módszerek jelentkezése, másrészt pedig az összegyűjtött – és vizsgálatra alkalmassá tett – emlékanyag értékelése is adóssága e tanulmánynak. Mert ez a komplex vizsgálati mód csupán eszköz és a cél: a magyar középkori építészet fejlődésének, kapcsolatainak minél mélyebb megismerése. S egy kellően megalapozott, komplex értékeléshez már korlátot jelentenek a modell-megye önkényes lehatárolásai. Ehhez ismerni kell a tágabb környezetet: a tájenergia, a jogi, családi, történeti, műszaki stb. meghatározók regionális sajátosságain túl kell lépni, az egyes területek részvizsgálatainak eredményeit szintetizálni, értékelni – esetleg átértékelni – kell. Ennek függvényében a vizsgált terület határai is bővülnek: egyházmegye, tájegység (Dunántúl), földrajzi egység (Kárpát-medence) stb. S így ez a kutatási mód szerves része tud – és kíván – lenni a Közép-Európára kiterjedő általános középkor-kutatásnak.

FORSCHUNGSPROBLEME DER MITTELALTERLICHEN KIRCHENARCHITEKTUR IM KOMITAT VESZPRÉM

Die Bearbeitung der mittelalterlichen Architektur je eines Gebietes kann in zwei Stufen durchgeführt werden: zuerst muss man das vorhandene Material aufnehmen und sammeln (topographische Grundforschung), dann erfolgt die Bewertung und Bearbeitung des Gesamtbildes (Morphologie, Typologie). Die zahlreichen Publikationen über die mittelalterlichen Baudenkmäler im Komitat Veszprém wählten immer eine der obengenannten Zielsetzungen. Im ersten Augenblick gilt die Typologie der Kirchenarchitektur des Gebietes als besonders lohnendes Thema. Die ziemlich grosse Zahl der Baudenkmäler enthält ja eine breite Variationsmöglichkeit und sie lockt zur Erweisung eines linearen Zusammenhangs zwischen den bestimmenden Elementen des Grundrisses (Apsis, Emporium, Turm, Sakristei) und der Chronologie. Eine mehrseitige und gründliche Forschung beweist aber gleich, dass solch einer Zusammenhang nur durch eine letzte, unbegründete Vereinfachung gezeigt werden kann. Dieser Aufsatz – über eine konkrete Datenveröffentlichung hinaus – möchte einen methodologischen Versuch darstellen: der Autor sucht zur Erschliessung der einzelnen Faktoren des erwähnten typologischen Problems eine komplexe Untersuchungsmethode, und zwar: er ergänzt die typologische Bewertung des Grundrisses und der Chronologie mit der Bearbeitung der *historischen* (Rechtsstellung des Stifters, Gutsverhältnisse des Gebietes, Bevölkerungszahl), *technischen* (Lichtweite, Dimension, Materialstruktur) und *kanonischen* (Schutzheiliger, Orientierung, Rechtsstellung) Daten des Gebäudes. Das Ergebnis dieser Methode ist nur soviel, dass die Schwierigkeiten einer umfangreichen Untersuchung, die in dieser Methode liegen, klargelegt werden.

Komitat Veszprém scheint zum Ausproben und zur Darstellung der Methode ein ideales Modell zu sein. Seine Landschaftsenergie (Natur- und Wirtschaftsgeographie, ethnische Struktur), seine Geschichte und Struktur ist ziemlich mannigfaltig. Die Zahl der Baudenkmäler ist hoch und ihre Verteilung (Dorfkirchen verschiedenen Typs, Einzelbauten, Gebäude der kirchlichen Gemeinschaften usw.) bietet eine gute Möglichkeit, die Methode auszuprobieren. Die Denkmäler sind gut dokumentiert, und ihre Bearbeitung auf Grundforschungsebene ist beinahe völlig durchgeführt. Bei der Auswahl war es letzten Endes entscheidend, dass die Direktion der Museen im Komitat Veszprém die Forschung und die Bearbeitung dieser Art nicht nur ermöglichte, sondern auch grosszügig förderte.

Man darf aber die Schwierigkeiten gerade bei der Auswahl des ‚Modellkomitats‘ nicht verschweigen. Die Einschränkung war theoretisch am schwersten. In Ungarn begann die mittelalterliche Baukunst vom 9–10. Jh. an. Diese Zusammenfassung enthält also die früheren: spätromischen und altchristlichen Baudenkmäler nicht. (Die Wirkungsfaktoren der Kontinuität sind doch nicht ausser acht zu lassen). Das Ende des mittelalterlichen Zeitabschnittes ist unstrittig: das ist die türkische Besetzung des Komitats bzw. dessen teilweise Entvölkerung. Die Zeiteinteilung passt sich der allgemein angenommenen ungarischen Periodisierung an. Die erste Periode ist die Ausbildung der ungarländischen Romanik und ihre Entwicklung bis zum Anfang des französischen (Zisterzienser) Einflusses. Ende des 13. Jhs., die zweite ist die Periode der Werkstätten der Zisterzienser und der ungarischen Spätromanik, zugleich die Zeit der Entstehung der gotischen Elemente, Anfang des 14. Jhs., die dritte bedeutet die Verbreitung der Gotik (Anjou-Zeit), 14. Jh., die letzte ist die Zeit der selbständigen Werkstätten der ungarischen Spätgotik, 15. Jh. – Anfang des 16. Jhs. Die lokale Verspätung der

einzelnen Stilrichtungen – weil es sich zumeist um Dorfkirchen handelt – musste natürlich beachtet werden.

Eine andere Schwierigkeit liegt in der Auswahl des zu bearbeitenden Gebietes. Die Untersuchung wird innerhalb des heutigen Verwaltungsgrenzen durchgeführt. Das ist eine Notlösung, die manche Nachteile in historischer Hinsicht und streitbare Punkte hat, und deren einziger Vorteil die praktische Anwendbarkeit ist. Die jetzigen Komitatsgrenzen wurden zwischen 1946–1956 endgültig. Aber die Anwendung der Komitatseinteilung vor der Befreiung würde auch ungeschichtliche Betrachtungsweise mitbringen, während des Mittelalters änderte sich ja oft die Komitatsgrenze, weil es aus mehreren Gespanschaften entstand. Hier wird die kirchliche Baukunst behandelt, es könnte also die Einteilung der Diözesen geachtet werden. Das würde aber eben im Falle des Veszprémer Bistums die Erweiterung des Gebietes bedeuten, die zu einem Modellversuch nicht geeignet wäre. Die mittelalterliche Diözese umfasste nämlich den grössten Teil Transdanubiens (Gebiete der Komitate Veszprém, Vas, Zala, Somogy, Komárom, Fejér und Pest). Es würde dabei noch ein Widerspruch zwischen den mittelalterlichen (kirchenrechtlichen) und den geographischen (regionalen) Grenzen bestehen. Die Rechtsstellung und die Zugehörigkeit der einzelnen Hauptdekanaten änderte sich auch im Laufe der Zeit (z. B. Pápa), so wurde die sakrale Baukunst auf dem gewählten Gebiet durch mehrere – hier nicht behandelte – Faktoren beeinflusst. Die heutige Komitatsgrenze widerspiegelt die natur- und wirtschaftsgeographische, historische, ethnische, soziologische Einheit des Gebietes. Die vorangehenden Forschungen und Dokumentationen (z. B. Archäologische Topographie des Komitats Veszprém) zogen auch die jetzigen Grenzen in Betracht, so sind sie für diese Studie wertvolle Quellen und Vorarbeiten. Hier ist es zu erwähnen, dass dieser Versuch mit einer späteren Bearbeitung einer grösseren zusammenhängenden Region rechnet, wobei die Bedeutung der (Verwaltungs- bzw. Kirchen-) Grenzen ganz vermindert werden kann.

Wie das Komitat, so auch die einzelnen mittelalterlichen Siedlungen wurden auf grund der heutigen Verwaltungsgrenzen festgelegt. Diese Festlegung hat den Nachteil, dass in einigen Fällen die ursprünglich zusammengehörenden bzw. durch Spaltung entstandenen Siedlungen (z. B. Dörgicse, Páh usw.) laut der heutigen Dorfgrenzen abgetrennt sind. Sie hat aber zwei Vorteile: einerseits passt sie sich der Lokalisierung der Archäologischen Topographie an, andererseits kann man mit ihrer Hilfe einen häufigen Fehler der früheren Literatur korrigieren, d. h. die Erwähnung je eines Baudenkmales (besonders eines Ruinengebietes ausserhalb eines inneren Verwaltungsgebietes) zugleich bei mehreren Gemeinden (z. B. Sáska–Dabas, Szóc–Dabas, Aroktó, Szentantalfa, Szentberek usw.).

Die erste Aufgabe der Forschung war, die vorhandenen Baudenkmäler aufzunehmen. Auf dem Gebiet des heutigen Komitats konnten – den jetzigen Kenntnissen nach – 583 mittelalterliche Siedlungen bzw. lokalisierbare kirchliche Institutionen ausgewiesen werden, davon 414 Orte mit Kirche (71,0%) und 169 Orte ohne Kirche (29,0%). Die letzteren werden hier nicht behandelt. Die 414 mittelalterlichen Siedlungen bzw. Kirchenorte befinden sich nach dem heutigen Verwaltungssystem auf dem Gebiet von 229 Dorfgemeinden. Das Verhältnis der mittelalterlichen und der heutigen Siedlungsdichtheit ist also auf grund der Kirchenorte 1,8, mit Berücksichtigung des ganzen Siedlungsbestandes (583 mittelalterliche, 265 heutige Siedlungen) 2,2. Diese Angabe ist die

Bilanz der ganzen behandelten Zeitspanne, praktisch gab es in je einem Augenblick weniger Siedlungen (in Entstehung bzw. in Auflösung begriffene Dörfer). Die Angaben der uns bekannten Kirchenorte wurden – im Interesse einer besseren Übersicht – auf Tabellen registriert.

Zusammenstellung der Baudenkmäler

Die 1–4. Rubriken der Tabelle enthalten die Grundangaben der Baudenkmäler. Die Berufung folgt der alphabetischen Reihenfolge der heutigen Dorfgemeinden, in der Rubrik 3 werden die sich dort befindlichen mittelalterlichen Siedlungen bezeichnet. Die mittelalterlichen Dörfer wechselten im Laufe der Jahrhunderte ihren Namen. (z. B. Alsópáh=Hosszúpáh=Börpáh usw.) Hier wurden die oft vorkommenden Namensvarianten gebraucht. Die Rubrik 4 weist auf die Funktion und den jetzigen Stand der Baudenkmäler hin. So hatten 380 Baudenkmäler parochiale Funktion, Pfarrkirche, Filia (91,79%), Bezeichnung dafür: $\hat{\sigma}$. Kirchliche Gemeinschaften besaßen 30 Gebäude (7,24%), Bezeichnung dafür: $\hat{\sigma}$. Gebäude anderer Funktion (z. B. Kapelle eines Spitals) waren 4 Stück (0,97%), Bezeichnung dafür: \pm . Die Lage der Funktionsbezeichnung stellt den Stand der Baudenkmäler dar.

– stehende oder umgebaute Kirche ($\hat{\sigma}$ $\hat{\sigma}$ \pm)	79 Vorkommnisse	19,1%
– stehendes Baudenkmal wegen seiner jetzigen Form unsicher ($\hat{\sigma}$? $\hat{\sigma}$? \pm ?)	9 Vorkommnisse	2,2%
– Kirchenruinen (\circ \square \mp)	83 Vorkommnisse	20,0%
– bedingte Kirchenruinen mit unsicherer Funktion (\circ ? \square ? \mp ?)	2 Vorkommnisse	0,5%
denkmälerartig bekannt insgesamt	173 vorkommnisse	41,8%
verschwundene Kirchen oder Kirchenorte (\varnothing \square \mp)	241 Vorkommnisse	58,2%
Gesamte Kirchen bzw. Kirchenorte	414 Vorkommnisse	100,0%

Zeitpunkt der Stiftung (des Bauens)

In den Rubrik 5 wird der bekannte oder bedingte Zeitpunkt der Stiftung bzw. des Bauens der Kirche bezeichnet. Hier wurden die mit verschiedenen Methoden bestimmten Angaben der der Archäologischen Topographie übernommen. Wo wir keinen Ausgangspunkt hatten, nahmen wir die erste urkundliche Erwähnung als „ante quem“ an. In einigen Fällen (z. B. Monoszló, Herend) kam es zur stilkritischen Zeitbestimmung. Bei den beinahe ganz unbestimmten Denkmälern (oder wo es aus anderem Grund nicht nötig war), wurde der Zeitpunkt nicht bezeichnet. Im Komitat sind 198 Baudenkmäler genau datiert, das sind 47,8% des Gesamtbestandes. In den meisten Fällen (168 Stück, 40,6%) konnte die Zeit nur aufs Jahrhundert genau festgestellt werden, oder es folgt der Periodisierung, wie in der Einleitung erwähnt. Bei den übrigen 30 Denkmälern (7,2%) gelang es – vor allem mittels vorhandener Quellen – die Zeit pünktlich zu bestimmen.

Teilung der Baudenkmäler nach der Stiftung:

- im 11–12. Jh. gestiftet: 52 Baudenkmäler (12,6%) davon 6 im konkreten Zeitpunkt,
- im 13. Jh. gestiftet: 108 Kirchen (26,0%), 11 davon können genauer bestimmt werden,
- im 14. Jh. gestiftet: 19 Baudenkmäler (4,6%), 7 davon können näher datiert werden,

– im 15. Jh. gestiftet: 19 Baudenkmäler (4,6%), 6 davon können näher datiert werden.

In dieser Zusammenfassung wurde der Umbau, der die Form der Kirche stark beeinflusste und datiert werden konnte, auch berücksichtigt.

Besitzverhältnisse

Die nächste Untersuchung beschäftigt sich mit den Besitzverhältnissen der einzelnen Siedlungen (Rubrik 6). Einige Bemerkungen sollen über die Angaben der Tabelle erwähnt werden. Die mittelalterlichen Besitzverhältnisse des Komitats sind ziemlich gut bekannt. In einigen früheren Studien wurden schon diese Verhältnisse in je einer Periode behandelt. Wir möchten aber hier keine ähnliche – historisch bestimmt richtige – Besitzteilung beschreiben. Im Aufsatz wird die Rechtsstellung der einzelnen Orte nur in der Hinsicht beachtet, wie sehr die Person des Besitzers auf die sich dort entwickelte Architektur eine Wirkung ausübte, und ob die Rechtsstellung des Sifters eine Basis der Werkstatt – oder Stilbeziehungen darstellen konnte. Die Gebäude wurden in verschiedenen Zeitpunkten errichtet, so ist für uns das Besitzverhältnis nur in dem gegebenen Zeitpunkt von Bedeutung. Deshalb gaben wir die allgemein angenommene lineare Methode auf (die im gleichen Zeitpunkt alle Ortschaften untersucht), statt deren geben wir die Rechtsstellung der Siedlungen bezüglich des bekannten oder bedingten Zeitpunktes der Stiftung oder des Kirchenbaus an. Diese Methode kann man historisch wohl bestreiten, wir halten sie aber für kein selbständiges Forschungssystem, nur für Hilfsmittel. In dieser Arbeit wird sie bevorzugt, weil dadurch die allgemeine Besitzuntersuchung (z. B. für zehnjährliche Perioden) wegen des im Mittelalter häufigen Besitzwechsels zu vermeiden ist. Ausserdem ermöglicht diese Methode (besonders bei den weltlichen Grossgrundbesitzern) über die bezeichneten Zeitgrenzen hinaus eventuell Traditionen oder Besonderheiten zu erkennen.

Die Rechtsstellung der einzelnen Siedlungen wurden nach zwei Standpunkten analysiert. Zuerst untersuchen wir zur Zeit der Kirchenstiftung oder baus die Zahl der Besitzteile (der Besitzer). Wir bekommen durch das Malnehmen der geteilten Besitze die Zahl der Rechtseinheiten bzw. der Einheiten der Besitzteilung der Kirchenorte.

Analysierte Kirchenorte	414 Vorkommnisse	
Davon:		100,00%
– unbekanntes Besitzverhältnis	22 Vorkommnisse	
– ungeteilter Besitz (ein Besitzer)	261 Vorkommnisse	5,31%
– geteilter Besitz (zwei Besitzer)	108 Vorkommnisse	63,04%
– geteilter Besitz (drei Besitzer)	22 Vorkommnisse	26,09%
– geteilter Besitz (vier Besitzer)	1 Vorkommnis	5,31%
		0,25%

Analysierte Rechtseinheiten nach der Person und Zahl des Besitzers insgesamt: $22 + 261 + 108 \times 2$ (zwei Besitzer) $+ 22 \times 3$ (drei Besitzer) $+ 1 \times 4$ (vier Besitzer) = 569 Stück.

Im zweiten Schritt unterschieden wir die einzelnen Besitztypen. Hier folgten wir der Gruppierungsmethode der früheren Studien. Es gibt jedoch eine Abweichung: wir unterschieden bezüglich der kirchlichen Grossgrundbesitze einerseits die Besitze der geistlichen Gemeinschaften (Bischof, Kapitel) innerhalb der eigenen Diözese, andererseits die Besitze kirchlicher Institutionen ausserhalb der Diözese. (Hier wurden die Grenzen der Diözese berücksichtigt.) Ausserdem wurden noch die Gebiete im Besitz der Nonnenorden (unabhängig von der Diözesangehörigkeit) behandelt. Diese Gliede-

rung is nicht nur durch den Unterschied des Gebrauches der einzelnen Besitztypen verschiedener Art und Weise gerechtfertigt. In erster Linie sind dadurch die eventuellen (örtlichen oder äusseren) Stilbeziehungen, die die Besitzer vermittelten, begründet. Deshalb werden u. a. die Besitze der erwähnten kirchlichen Institutionen nach der inneren Einteilung (Bischof bzw. Kapitel, Abt bzw. Konvent usw.) nicht weiter gegliedert. Das ist nämlich weder in der Hinsicht des Besitzgebrauches, noch in der Hinsicht der bedingten Stilvermittlung von Bedeutung.

Numerische Teilung der einzelnen Besitztypen

– Gut der König, der Königin, königliches Burggut, Gut der Burgjobagiones (Bezeichnung: A)	98 Einheiten	17,22%
– Gut des Veszprémer Bistums–Bischof und Kapitel (Bezeichnung: B)	72 Einheiten	12,65%
– Gut der Mönchsorden innerhalb der Diözese (Bezeichnung: C)	50 Einheiten	8,79%
– Gebiete kirchlicher Institution in anderer Diözese (Bezeichnung: D)	22 Einheiten	3,87%
– Gut der Mönchsorden in anderer Diözese (Bezeichnung: E)	24 Einheiten	4,22%
– Gut der Nonnenorden (Bezeichnung: F)	18 Einheiten	3,16%
– Frondörfer weltlicher Grossgrundbesitze (Bezeichnung: G)	172 Einheiten	30,23%
– örtliche adelige Dorfgemeinschaften (Bezeichnung: H)	91 Einheiten	15,99%
– unbekanntes, unbestimmtes Gut (Bezeichnung: –)	22 Einheiten	3,87%
Rechts-(Besitz-) einheiten insgesamt	569 Einheiten	100,00%

Zur Vollständigkeit der Untersuchung müsste man hier die Zahl und Zusammenstellung der Bevölkerung feststellen, dies wurde im Laufe unserer Forschungen nicht analysiert. Davon kann die Analyse des Ethnikums weggelassen werden, es war einheitlich genug, dass es in der Gestaltung der Stil – bzw. Architekturrichtungen keine bedeutende Rolle spielen musste. Die Bevölkerungszahl ist umso mehr wichtig als bestimmender Faktor des wirtschaftlichen Lebens (also der Bautätigung) vom gegebenen Gebiet (einer Siedlung). Es gibt schon statistische Kalkulationen und Schätzungen für einzelne Territorien und für das ganze Land. Wir haben zwei wichtige Konskriptionen bezüglich der mittelalterlichen Bevölkerung – bzw. Siedlungszahl des Komitats: die päpstliche Zehentkonskription zwischen 1332–1337 und die Steuerliste des Komitats von 1488. Die erste informiert nur annähernd, die Steuersumme bedeutet nämlich die wirtschaftliche Kraft der Pfarre als Einheit. Die Angaben stellen im Vergleich mit ähnlichen Konskriptionen von anderen Komitaten einen relativen Wert dar. Man muss auch die Steuerliste von 1488 kritisch betrachten. Ihre Funktion war ursprünglich die Steuerkonskription und nicht die Registratur der Bevölkerung, die Portae wurden in wirtschaftlicher Hinsicht betrachtet. Die beiläufigen Werte der beiden Quellen sind nicht genügend, dass wir mit ihrer Hilfe die Zeit der Stiftung oder des Kirchenbaues ohne Zweifel bestimmen können (Bevölkerungszahl – wirtschaftliche Basis.). Wir erwähnen bloss, dass auch dieser Faktor in Besitz fester Kenntnisse zur komplexen topographischen Bewertung gehört.

Untersuchung des Namengebers der Kirchen (Titulus, Patrocinium)

In der 7. Rubrik der Tabelle wird der Schutzpatron der Kirchen bezeichnet. Das Patrocinium hat in der Untersuchung mehrere wichtige Beziehungen. Die Häufigkeit gewisser Heiliger kann für je eine Periode charakteristisch sein, die Oftmaligkeit ist also – zwar mit Vorbehalt – zur Datierung zu gebrauchen. Der Zusammenhang des Titulus und des Typs vom Grundriss kann auch Interesse erregen. Von den 414 mittelalterlichen Kirchenorten des heutigen Komitats sind die Schutzheiligen 243 Siedlungen bekannt (58,7%). Es gelang insgesamt 45 verschiedene Tituli zu erforschen, hier ist aber der quantitative Unterschied sehr gross. Die Häufigkeit von 18 Schutzpatronen macht 76,17% der bekannten Fälle aus.

Heilige Maria (ihre verschiedenen Feste)	37 Vorkommnisse	(15,23%)
Heilige Apostel Petrus und Paulus	14 Vorkommnisse	(5,76%)
Heiliger Michael Erzengel	13 Vorkommnisse	(5,35%)
Heiliges Kreuz	12 Vorkommnisse	(4,35%)
Heiliger Martin	12 Vorkommnisse	(4,94%)
Heiliger Nikolaus	12 Vorkommnisse	(4,94%)
Allerheilige	12 Vorkommnisse	(4,94%)
König Heiliger Stephan	11 Vorkommnisse	(4,53%)
Heiliger Georg	10 Vorkommnisse	(4,12%)
Heilige Margarethe Märtyrin	10 Vorkommnisse	(4,12%)
Heiliger Andreas Apostel	7 Vorkommnisse	(2,88%)
Heiliger Jakob Apostel	7 Vorkommnisse	(2,88%)
Prinz Heiliger Emmerich	6 Vorkommnisse	(2,47%)
Heilige Katharine von Alexandrien Märtyrin	5 Vorkommnisse	(2,06%)
Heiliger Maurus	5 Vorkommnisse	(2,06%)
Heilige Elisabeth	4 Vorkommnisse	(1,65%)
Heiliger Kosmas und Damianus	4 Vorkommnisse	(1,65%)
Heilige Maria-Magdalena	4 Vorkommnisse	(1,65%)
		76,17%
Heiliger Stephan Märtyrer	3	
Heiliger Laurentius Märtyrer	3	
Heiliger Anton Einsiedler	2	
Heiliger Markus Evangelist	2	
Heiliger Mathäus Evangelist	2	
Heilige Dreifaltigkeit	2	
Heiliger Thomas Apostel	2	
Heiliger Vitus und Modestus	2	
Heiliger Adalbert	1	
Heiliger Adrian	1	
Heiliger Anianus	1	
Heiliger Blasius	1	
Heiliger Benedikt	1	
Heiliger Briccius	1	
Heiliger Eustachius	1	
Heiliger Fabian und Sebastian	1	
Heiliger Franciscus	1	
Heiliger Gallus	1	
Heiliger Gotthard	1	
Heilige Helene	1	
Manches Fest von Jesu	1	
Heiliger Lambert	1	
Heiliger Paul (?)	1	
Heiliger Remigius	1	
Heiliger Geist	1	
Heiliger Wenzeslaus	1	
Heilige Walburga	1	

Auf grund der Tituli auf dem Gebiet des Komitats versuchen wir vor allem die Muster und die stilistischen Vorbilder der einzelnen Kirchen zu beschreiben. Deshalb lassen wir bei der Untersuchung des Patrociniums manche Fragen weg. Wir erwähnen hier beispielsweise einige Probleme des Patrociniums, wobei wir auf die am häufigsten vorkommenden Schutzpatronen die Aufmerksamkeit lenken.

So im Komitat, wie im ganzen Land ist durchschnittlich ein oftmaliger Titulus von Heiliger Maria. Im Mittelalter war die Marien-Widmung allgemein, besonders bei den kirchlichen Körperschaften, oder den Mönchs – bzw. Nonnenorden. Auch im Komitat Veszprém tragen 8 kirchliche Institutionen (21,6%) diesen Titulus. Seine Verbreitung ist sowohl von der Zeit der Stiftung und der Rechtsstellung des Gebäudes, als auch von den Gutsverhältnissen unabhängig.

Heiliger Peter und Paulus, als „zwei Säulen der Kirche“ waren auch in diesem Komitat ausserordentlich beliebt. Ihre Popularisierung ist in erster Linie in den Kirchlichen Gütern begründet. In 9 Fällen von den 14 Vorkommen (64,3%) kann bewiesen werden, dass der Patronatsherr oder der Besitzer im bedingten Zeitpunkt der Kirchenstiftung eine Kirchliche Gemeinschaft war. (6 Güter der Benediktiner, 3 gehörten zum Veszprémer Kapitel, 1 war gemeinsames Gut des Veszprémer Kapitels und der Tihanyer Abtei.). Der Titulus ist im 13. Jh. am häufigsten (9 Stück, 64,3%), am frühesten kommt er im 11. Jh. (Szőlős, Felsődörgöcse) auf den Gütern der Tihanyer Abtei vor.

Erzengel Sankt Michael ist der Schutzpatron der Veszprémer Diözese, die Häufigkeit seines Namens ist dadurch begründet. 7 Stück, (53,8%) von 13 Vorkommen sind frühe Stiftungen im 11–12 Jh., genauso viele befinden sich auf kirchlichen Gütern. Zwei Kloster (Lövd, Vázsonykő) tragen noch diesen Titulus in der Diözese, in Vázsony war vermutlich schon eine frühere Kirche von Sankt Michael genannt, die der späteren Stiftung von 1483 vorausgegangen war. Wahrscheinlich spielte der Schutzpatron St. Michael der Propstei des Prämonstratenserordens in Csorna (um 1180) im Norden des heutigen Komitats (ursprünglich Raaber Diözese) in der Verbreitung dieses Titulus eine Rolle. (z. B. Gyarmat, Kéttornyúlak, Pápa).

Der Titulus „Heiliges Kreuz“ verbreitete sich meistens im 13. Jh. (8 von 12 Stück, 67%) auf kirchlichen und weltlichen Gütern gleicherweise. Hier können wir mit den Zisterziensern, die den Kult des Kreuzes popularisierten, einerseits, und mit der ungarischen Teilnahme am Kreuzzug Anfang der 13. Jhs. andererseits rechnen. Das frühere Vorkommen dieses Titulus (3 Stück, 25%) ist ausschliesslich auf kirchlichen Gütern bekannt. Bei der Erklärung der Häufigkeit im 13. Jh. kann noch die grosse Zahl und die Bedeutung „der Einsiedler des Heiligen Kreuzes“ also der Paulaner in der Diözese erwähnt werden. Man muss zugleich beachten, dass der Paulanerorden gerade auf diesem Gebiet kein einziges Kloster mit diesem Titulus hat. Ebenso unsicher ist die Lage des Klosters „Insula Pilup“, wo der Titulus „Heilige Helene“ als Synonym für „Heiliges Kreuz“ gedeutet ist.

Heiliger Martin aus Tours, „der Heilige Pannoniae“ durch die Benediktiner in Pannonhalma (Raaber Diözese) popularisiert, ist einer der häufigsten Tituli im Komitat. Unsere Könige mussten die Verbreitung seines Kultes befördern, denn die meisten früheren Vorkommen dieses Titulus befinden sich auf den königlichen Gütern (6 von 12 Stück, 50%). Obwohl die Abtei der Benediktiner im Komitat grosse Güter hatte, kommt dieser Titulus nur einmal vor. Die schutzherrliche Kirche (die Abtei) und die örtliche Pfarrkirche wollten wahrscheinlich auf diese Weise den Zusammenfall des Kirchtages vermeiden (Wallfahrt). Dieser Titulus kommt dagegen auf dem Gut des Nonnenordens in zwei Ortschaften vor, (Kisszólós – die Nonnen von Vásárhely, Szárberény – die griechischen Nonnen im Veszprémer Tal.), beide sind Pfarrkirchen von früherer Stiftung.

Ziemlich häufig ist der Titulus Sankt Nikolaus, der wohl auf die auch im Komitat früh nachweisbaren Kontakte mit der griechischen Kirche zurückzuführen ist (Sankt-Nikolaus-Höhlenkloster in Tihany-Oroszkő). Man kann feststellen, dass sich die frühesten Vorkommen (4 von 12 Stück, 33%) alle auf kirchlichen Gütern befinden. Im späteren führt schon der Schutzheilige ein selbständiges Leben, der Titulus kommt ab 13. Jh. in erster Linie auf weltlichen Gütern vor (7 Stück, 58,3%). Zwei Vorstellungen sind über diesen Titulus: einerseits wird er mit dem frühen Handel, mit dem Marktrecht in Beziehung gebracht (als Schutzheiliger der Kaufleute), andererseits wird er zur Gründung des Dominikanerordens in Ungarn verbunden. Die Beispiele im Komitat unterstützen keine von beiden Vorstellungen.

Die Analyse des Hl.-Jakob-Patrociniums würde über den Rahmen dieses Aufsatzes hinausgehen. Es wird nur

erwähnt, dass dieser im 13. Jh. so beliebte Schutzheilige im früheren Vorkommen kaum bekannt ist (z. B. Zselicszentjakab 1061). Dieses Patrocinium wird erst ab 1210-er Jahren allgemein, wobei die Abtei in Lébény wohl die Initiative ergreift. Bekannt ist die Wallfahrt des Stifters nach Rom, Gespan Pot, in den Jahren 1212–1213, zu dieser Zeit nehmen wir mit Recht auch andere Wallfahrten an. In der zweiten Hälfte des 12. Jhs. beginnt der bekannteste Wallfahrtsort in Westeuropa: die Jakobkirche in Compostela eine führende Rolle zu spielen. Die Struktur des Grundrisses der zu dieser Zeit in der Umgebung von Compostela errichteten Kloster der Zisterzienser (Armentara 1162, Junquera 1170, Carracedo 1203, Penamayor 1225) ähnelt sich auffallend der Abtei in Lébény, die den Compostela-Kult in Ungarn angefangen hat. Es wäre aufschlussreich, etwas näher zu untersuchen, wie sehr der ungarländische Kult des Hl. Jakob im 13. Jh. (Ják, Jakabsziget, Mórchida, Sopron, Csütörtök, Fertőd, Tornaszentjakab, Zalaszentjakab, Hegyhátszentjakab, Döröske usw.) mit Lébény (Ják, Sopron, Fertőd usw.) oder mit dem Grenzgebiet des Zisterzienserordens (Jakabsziget, Mórchida, Csütörtök usw.) zusammenhängt. Ich habe schon zum Ausweis der letzteren Annahme mit der Analyse konkreter Bauornamentik einen Versuch gemacht. Zwei frühe Kloster des Paulanerordens tragen auch diesen Titulus: Pécs-Jakabhegy, (1225) und Bakonyzentjakab (um 1260), letzteres im Komitat Veszprém. Das Dorf Szentjakab im Nivegy-Tal auf königlichem Gut ausgenommen, sind alle Hl.-Jakob-Tituli im Komitat auf weltlichem Gut zu finden. (Rátót, Atyusz-Péc-Geschlecht, Familie Essegvári, Adelige in Enyere), also auf deren Gut, die selbst an einer Wallfahrt nach Compostela teilnehmen konnten.

Struktur des Grundrisses

Der nächste Gesichtspunkt der Untersuchung ist die Struktur des Grundrisses der Kirchen (8. Rubrik der Tabelle). Das ist die wichtigste Angabe der Gebäude hinsichtlich der Entwicklung der Architektur des Gebietes. In den früheren typologischen Zusammenfassungen wird gerade mit der Grundriss-Struktur dieses Gebietes beschäftigt. Die nachfolgende kartographische Methode dient der typologischen Untersuchung der Struktur des Grundrisses bzw. der Raumgestaltung. Im Komitat sind im jetzigen Stand der Forschung Grundrisse von 135 Kirchen (teils oder ganz) bekannt. Das sind 32,36% der gesamten Kirchenorte (414 Stück) und 78,0% der bekannten (lokalisierbaren) Gebäude (173 Stück). Die noch bestehenden bzw. fehlenden 22% sind meistens nicht publiziertes Ausgrabungsmaterial, Folge noch nicht durchgeführter oder im Gang begriffener Erschliessung, bzw. nicht beendeter Teil unserer Ermessungs- und Forschungsarbeit.

Die Apside ist von den Elementen der Grundriss-typologie (Apsis, Turm, Seitenkapelle-Sakristei, Emporium) am wichtigsten und vielleicht deshalb am meisten bestritten. Sie hat sich bei den Umbauarbeiten am häufigsten geändert. In der nachfolgenden Systematisierung wurden die Grundrisse der verschiedenen Perioden abgeordnet, so ist die Zahl der nominell bekannten Grundrisse 155 Stück. (Auf der Tabelle wird der beim Umbau geänderte Grundriss in einer anderen Rubrik bezeichnet.) Davon sind:

⌒=	Halbkreis- oder Hufeisenbogenapside	34 Stück	21,94%
⌒?	bedingt Halbkreisapside	6 Stück	3,87%
⌒	gerade Apside	52 Stück	33,55%
⌒?	bedingt gerade Apside	5 Stück	3,23%
⌒	polygonale Apside ohne Stützpfiler	8 Stück	5,16%
⌒	polygonale Apside mit Stützpfiler	17 Stück	10,97%
?	unbekannte Apside	28 Stück	18,05%
○	zentrales Gebäude mit Halbkreisapside	4 Stück	2,58%
◇	zentrales Gebäude mit polygonaler Apside	1 Stück	0,65%

		∩	∪	∩	∩	∩	insgesamt	A	B	C	D	E	F	G	H	?	insgesamt
12. Jh.	Vorkommnis	20						3,84	2,67	0,50	2,00	0,33	1,00	4,16	2,50	3,00	20
	%	86,96						16,70	11,61	2,17	8,70	1,43	4,35	18,09	10,87	13,04	86,96
	Vorkommnis		1					—	—	—	—	—	—	1,00	—	—	1
	%		4,35					—	—	—	—	—	—	4,34	—	—	4,34
	Vorkommnis					2		—	—	0,50	—	—	—	—	1,50	—	2
	%					8,69		—	2,18	—	—	—	—	—	6,52	—	8,70
Vorkommnis						23	3,84	2,67	1,00	2,00	0,33	1,00	5,16	4,00	3,00	23	
%						100	16,70	11,61	4,35	8,70	1,43	4,35	22,43	17,39	13,04	100,00	
13. Jh.	Vorkommnis	14						1,83	0,84	2,00	—	—	—	6,33	2,00	1,00	14
	%	19,44						2,54	1,17	2,76	—	—	—	8,79	2,78	1,38	19,44
	Vorkommnis		38					7,00	7,51	4,50	2,00	1,50	2,00	8,33	4,16	1,00	38
	%		52,78					9,72	10,43	6,25	2,78	2,08	2,78	11,57	5,78	1,39	52,78
	Vorkommnis			3				1,00	1,00	—	—	—	—	1,00	—	—	3
	%			4,17				1,39	1,39	—	—	—	—	1,39	—	—	4,17
	Vorkommnis					17		6,35	1,00	0,33	0,50	—	0,50	6,34	1,00	1,00	17
	%					23,61		8,79	1,39	0,47	0,69	—	0,69	8,80	1,39	1,39	23,61
Vorkommnis						72	16,16	10,35	6,83	2,50	1,50	2,50	22,00	7,16	3,00	72	
%						100	22,44	14,38	9,50	3,47	2,08	3,47	30,55	9,95	4,16	100,00	
14–15. Jh.	Vorkommnis	1						—	—	—	—	—	—	1,00	—	—	1
	%	7,14						—	—	—	—	—	—	7,14	—	—	7,14
	Vorkommnis		4					—	0,50	0,50	—	—	—	2,50	0,50	—	4
	%		28,57					—	3,57	3,57	—	—	—	17,86	3,57	—	28,57
	Vorkommnis			3				1,50	—	1,00	—	—	—	—	0,50	—	3
	%			21,43				10,72	—	7,14	—	—	—	—	3,57	—	21,43
	Vorkommnis				3			0,83	0,33	—	—	—	—	—	—	—	3
	%				21,43			5,93	2,36	—	—	—	—	—	—	—	21,43
Vorkommnis					3		—	—	—	—	1,00	—	1,00	1,00	—	3,00	
%					21,43		—	—	—	—	7,14	—	7,14	7,14	—	21,43	
Vorkommnis						14	2,33	0,83	1,50	—	1,00	—	6,34	2,00	—	14	
%						100	16,65	5,93	10,72	—	7,14	—	45,28	14,28	—	100	
insgesamt	Vorkommnis	35	43	6	3	22	109	22,33	13,83	9,33	4,50	2,83	3,50	33,50	13,16	6,00	109
	%	32,12	39,45	5,50	2,75	20,18	100	20,49	12,71	8,56	4,13	2,60	3,21	30,73	12,07	5,50	100,00

Die mehrschiffigen Grundriss-Strukturen wurden auch in das oben dargestellte System – nach der Apside – einge-
reihet. Insgesamt 10 mehrschiffige Grundrisse sind bekannt
(6,45%), davon sind 3 Stück von halbkreisförmiger, 3 Stück
von gerader, 2 Stück von polygonaler Apside mit Stützpfiler,
2 Stück von unbekannter Apside. Die Verteilung der
durch kirchlichen Gemeinschaften gebrauchten Gebäude
nach der Form der Apside ist folgendes: halbkreisförmige: 3
Stück, gerade: 5 Stück, polygonale: 1 Stück, Polygon mit
Stützpfiler: 7 Stück, Rotunde mit Kreisapside: 1 Stück,
polygonales zentrales Gebäude: 1 Stück, unbekannte Apside:
2 Stück.

In der beigelegten Tabelle wollten wir mit statistischen
Angaben die Zusammenhänge zwischen der Stiftungszeit, der
Rechtsstellung des Gebietes und der Grundriss-Struktur
demonstrieren. Eine ausführliche Bewertung dieser Zusammen-
stellung würde über den Rahmen dieses Aufsatzes hinaus-
gehen, wo nur die Methode dargestellt werden wollte. Man
kann aber damit von einigen wichtigen Zusammenhängen
eine Übersicht geben. In der Tabelle werden die bisher be-
kannt gemachten Bezeichnungen verwendet, 109 Baudenk-
mäler wurden untersucht, die Werte sind in absoluter Quan-
tität (Stück) und laut der Untersuchungsmethode in relativer
Teilung (%) angegeben. Die Bruchzahlen in der Quantität
nach Besitzverhältnissen kommen wegen der Beachtung der
geteilten Güter vor.

86,96% der Stiftungen im 11–12. Jh. sind von Halbkreis-
apside, die meisten von ihnen lagen auf königlichen Gütern
(16,70%) bzw. auf weltlichen Grossgrundbesitzen (18,09%).
Das Grossteil aller Stiftungen im 11–12. Jh. fällt den welt-
lichen Gütern zu, was mit der frühen Erscheinung der schutz-
herrlichen Funktion zu erklären ist.

19,44% der Kirchen im 13. Jh. haben Halbkreisapside, in
ihrer Stiftung spielt auf weiterhin das weltliche Gut eine
führende Rolle (8,97%). Fast dreimal soviel sind die Kirchen
im 13. Jh. von gerader Apside (52,78%). Hier spielt wieder
das weltliche Gut eine wichtige Rolle (11,57%), aber kaum
bleibt hinter ihm die Bautätigkeit des Veszpremer Bistums
(10,43%) und der königlichen Dörfer (9,72%) zurück. Im
grossen und ganzen ist die Kirchenstiftung nach dem Besitzer
von gleicher Verteilung.

Im 14–15. Jh. verschwindet beinahe völlig die halbkreis-
förmige Apside, bezeichnend ist dagegen das Weiterleben der
geraden Apside (in einzelnen Fällen mit Eckstützpfiler
ergänzt), besonders auf den weltlichen Gütern (17,86%).
Polygonale Apsiden ohne Stützpfiler befinden sich auf den
königlichen Gütern, sowie auf den Gütern des Mönchsorden,
in ihrer Verbreitung wirkten wahrscheinlich die letzteren mit.
Ähnlicherweise verbreitete sich das Polygon mit Stützpfiler
durch die Vermittlung der Orden, am häufigsten ist es auf
den weltlichen Gütern (13,14%).

Die Entwicklung des Kirchenbaues der adeligen Gemein-
den von freier Rechtsstellung ist auch interessant. Diese Dör-
fer spielen in keiner Periode eine bestimmende Rolle, sie sind
aber – zwar etwas verspätet – treue Nachfolger der jeweili-
gen Mode. Schon hier möchten wir diesen Begriff unterstreichen,
es gibt nämlich in jeder typologischen Zusammen-
fassungen viel Richtiges, alle hier aufgezählten Komponenten
üben gewiss auf die Architektur je eines Gebietes in einer
bestimmten Periode eine Wirkung aus. Man darf aber den
spontanen modeartigen Einfluss der Vorbilder nicht ausser
acht lassen. Das kann nicht nur die Folge der Impressionen
und Informationen der Stifter sein, sondern auch die Wider-
spiegelung oder aber die Grenze der Bildung und der Fach-
kenntnisse der örtlichen Meister, was dann zu einem bestimm-
menden Faktor der dörflichen Kirchenarchitektur eines Ge-
bietes und einer Periode wird.

Die anderen Elemente der typologischen Bestimmung
(Emporium, Kapelle) wurden auf der Tabelle nicht be-
zeichnet. Der Grund dafür ist, dass diese Elemente im Laufe
der Zeit am meisten umgebaut oder umgestaltet wurden, also

ihre Rekonstruktion – überhaupt ihre Existenz oder ihr Feh-
len – ist nicht mehr möglich. Ausserdem sind sie in typolo-
gischer Hinsicht untergeordnete Gebäudeteile. Beispielsweise
stellen wir die Untersuchung der Türme an Hand der Grund-
risse von 143 Kirchen auf. Davon sind:

– Kirchen mit Turm: 65 Stück, 45,45%. Verteilung des
Turmes nach der Funktion der Apside: X: 13 Stück (9,09%),
X: 25 Stück (17,48%), X: 4 Stück (2,80%), X: 11 Stück
(7,68%) ? : 12 Stück (8,40%). Einen Turm haben die Kirchen
von 4 kirchlichen Gemeinschaften (2,80%).

– Kirchen mit zwei Türmen: 4 Stück (2,80%), ihre Vertei-
lung: X: 2 Stück (1,40%), X: 1 Stück (0,70%), ? : 1 Stück
(0,70%). 3 Kirchen von kirchlichen Gemeinden haben 2 Türme
(2,10%).

– Kirchen ohne Turm: 65 Stück (45,45%), ihre Vertei-
lung: X: 20 Stück (13,99%), X: 24 Stück (16,78%), X: 3
Stück (2,10%), X: 5 Stück (3,50%), ? : 8 Stück (5,58%), O: 4
Stück (2,80%), X: 1 Stück (0,70%). Davon besaßen kirchliche
Gemeinschaften 6 Stück Baudenkmäler (4,20%).

– Kirchen, wo die Existenz eines Turmes nicht zu
entscheiden ist: 9 Stück (6,30%), davon gehören 3 Stück
(2,10%) zu kirchlichen Gemeinschaften.

Lichtweite und Dimension

Die Rubriken 9 und 10., wo die Lichtweite und die Di-
mension der Kirchenschiffe bezeichnet wurde, sind wieder
nicht komplett. Es ist klar, dass bei der Untersuchung der
Dimension die Masse der Höhe unbedingt beachtet werden
müssten. Trotz der Kenntnisse über das ganze mittelalterliche
Material der Baudenkmäler sind die diesbezüglichen Angaben
sehr spärlich. Das Gebäude ist oft unvollständig (Ruinen)
oder es fehlt ganz (Grundmauern) und wo es noch existiert,
wurde es dort durch die nachträgliche neuzeitige Decke
(Barockgewölbe) bedeutend abgeändert. Man kann nicht ein-
mal das wirkliche Mass des Grundrisses bestimmen. Die Exis-
tenz des Emporiums oder die Verbindung des Westwerkes
und des Schiffes ist auch unsicher, (ob es als einheitlicher
Raum betrachtet werden kann). Bei allen Baudenkmälern
(119 Stück) wurde immer der optisch wahrnehmbare oder
funktionell einheitlich nutzbare innere Raum untersucht,
ohne Anbauten oder Räume von anderer Funktion (Apsis,
Kapelle).

Die charakteristische (durchschnittliche) Lichtweite und
das Verhältnis der einzelnen Perioden und deren Grundriss-
typen wird in der folgenden Systematisierung dargestellt (auf
grund der quantitativen Angaben der Tabelle).

– Durchschnittliche Lichtweite und Dimension der Bau-
denkmäler aus dem 11–12. Jh.:

⌒	20 Vorkommnisse	86,96%	8,54 x 5,57 m	1 : 1,53
⌒	1 Vorkommnis	4,35%	6,15 x 3,90 m	1 : 1,56
?	2 Vorkommnisse	8,69%	8,77 x 5,60 m	1 : 1,57

Für die Kirchen aus dem 11–12. Jh. ist (unabhängig vom
Grundriss) die folgende Lichtweite charakteristisch:
8,46 x 5,50, Dimension: 1 : 1,54.

– Baudenkmäler aus dem 13. Jh.:

⌒	14 Vorkommnisse	19,44%	9,03 x 5,88 m	1 : 1,54
⌒	38 Vorkommnisse	52,78%	9,26 x 6,23 m	1 : 1,49
⌒	3 Vorkommnisse	4,17%	9,27 x 6,03 m	1 : 1,54
?	17 Vorkommnisse	23,61%	10,82 x 6,60 m	1 : 1,64

Durchschnittliche Lichtweite: 9,58 x 6,24. Dimension: 1 :
1,54.

– Baudenkmäler aus dem 14–15. Jh.:

⌒	1 Vorkommnis	7,14%	15,73 x 7,05 m	1 : 2,23
⌒	4 Vorkommnisse	28,57%	15,92 x 8,57 m	1 : 1,86
⌒	3 Vorkommnisse	21,43%	14,48 x 6,13 m	1 : 2,36
X	3 Vorkommnisse	21,43%	11,30 x 5,97 m	1 : 1,89
?	3 Vorkommnisse	21,43%	20,43 x 9,97 m	1 : 2,05

Durchschnittliche Lichtweite: 15,57 x 7,71, Dimension: 1: 2,02.

Es ist zu bemerken, dass die statistische Aufstellung die früheren, dieses Thema betreffenden Bezugnahmen zu widerspiegeln scheint. Während die absolute Masszunahme (etwa 13%) zwischen den Perioden vom 11–12. Jh. und 13. Jh. wahrnehmbar ist, ist die Änderung der Dimension, die Dehnung nicht zu beweisen. Wahrscheinlich stellte diese durchschnittliche Dimension (mit den Höhenmassen ergänzt) eine angenehme und angenommene Wirkung des mittelalterlichen Raumes dar. Man muss hier die Aufmerksamkeit auf die unbegründete Forschungsrichtung lenken, die zwischen der Lichtweite des Kirchenschiffes und der aufgenommenen Bevölkerungszahl einen Zusammenhang festzustellen versuchte. Die praktische Verwirklichung des oft zitierten Gesetzes vom Hl. Stephan für Kirchenbau – eine Kirche für je zehn Dörfer – kann heute hinsichtlich der territorialen Gruppierung nicht mehr rekonstruiert werden. Die Angaben für Bevölkerungsdichte bzw. –zahl sind noch weniger zuverlässig. Dieser Zusammenhang (Aufnahmefähigkeit der Kirche – Bevölkerungszahl) ist noch später, als die meisten Dörfer schon eine eigene Kirche hatten, irreal. Es ist schwer, eine – politisch, wirtschaftlich usw. selbständig funktionierende – Gemeinschaft anzunehmen, die in einer so grossen Kirche, wie z. B. in Egregy Platz gehabt hätte. (Lichtweite 4,4 x 3,9 m, Grundfläche: 17,16 m², maximale Aufnahmefähigkeit: 30–40 Kopf). Es ist also vermutlich, dass nur die Herrschaften des Dorfes im Innern der Kirche sassen oder standen, das Grossteil der Bevölkerung fand für sich ausserhalb der Kirche in den Vorderraum Platz und wohnte durch irgendeine Vermittlung der sich in der Kirche zutragende Zeremonie bei. (Daran erinnert vielleicht auch heute noch das Glockengeläute sonntags auf dem Lande, das die Teile der Messe für die äussere Umgebung bezeichnet).

Orientierung

Obwohl es nicht knapp zu den bestimmenden Elementen der Forschung gehört, wurde die Untersuchung der Kirchenorientierung durchgeführt. Wie bekannt, war eine Regel des Kirchenbaues im Mittelalter, dass die Kirchenachse von Ost–West-Richtung sein soll. Das bezog sich anfangs auf die Richtung des Betens, später wurde es zu konkreter Bauregel. Die symbolische Bedeutung hängt wahrscheinlich mit der christianisierten Variante einer früheren Licht – bzw. Sonnensymbolik zusammen, diese wurde später in der dogmatischen Theologie, in der Skolastik eingehender auseinandergesetzt. Im 11–12. Jh. konnte das Grundsymbol auch mit weiterem, sekundärem Inhalt erweitert werden, prinzipiell werden die regelmässigen (äquinoktialen, sternkundlichen) und anderen, unregelmässigen Orientierungen unterschieden. Die Erklärung dafür ist, dass die Orientierung auf die Richtung des Sonnenaufgangs oder –untergangs, sternkundliche Ost-Bestimmung nur in gewissen Fällen verrichtet wurde. Die scheinbare Himmelsbahn der Sonne ändert sich in der Funktion der Jahreszeiten, und auch ihr Ostpunkt kann in unserer geographischen Breite um $\pm 36\text{--}37$ Grad vom sternkundlichen Osten abweichen. (Die Bezeichnung „–“ gilt für die Abweichung, wenn sie vom Osten nach Süden ausweicht.) Der Winkelwert für die zu den einzelnen Tagen gehörende Sonnenposition kann so mit Rechnen, wie mit sonnendiagramm bestimmt werden. Die Achse der auf Sonnenaufgang oder -untergang orientierten Kirche stellt deswegen grosse Abweichungen dar. Der auf der Kirchenachse gemessene Winkelwert mit dem auf die bestimmten Tage (z. B. Fest des Schutzheiligen) gerechneten Ostwinkel verglichen weist aus, mit was für einem sekundären oder terziären Inhalt inzwischen sich das primäre Symbol bereicherte.

Die Ermessung und Bewertung der Orientierungswerte wurde bisher für 380 ungarische und 580 europäische mittel-

alterliche Kirchen verrichtet. Im Komitat ist der Achsenwinkel von 103 Kirchen bekannt. Die Forschung stellte die folgenden Type der Orientierung fest:

– effektive äquinoktiale Orientierung: die Kirchenachse koinzidiert mit der sternkundlichen Ost–West-Richtung, also die Orientierung wurde ohne Beachtung der wirklichen Sonnenposition (oder mit der Bestimmung des effektiven Äquinoktiums) sternkundlicher Weise verrichtet. Solche Orientierung ist bei 10 Baudenkmalern im Komitat wahrzunehmen, 9,71% (europäische Häufigkeit: 129 Stück, 13,44%). Sie kommt ziemlich oft bei frühen Denkmälern vor (4 Stück), unter denen sich zwei Rotunden (Keszthely, Veszprém) befinden, Dagegen sind nur 3 Gebäude der kirchlichen Körperschaften von regelmässiger äquinoktialer Orientierung, wo wir mit Recht entwickelte Werkstätten und entsprechende sternkundliche Bewandtheit annehmen können.

– nominelle äquinoktiale Orientierung: die Kirchenachse wurde an einem der im Kalender festgesetzten äquinoktialen Tage (21. März, 23. September) auf die Richtung des wirklichen Sonnenaufgangs oder -untergangs orientiert. Diese fällt – wegen der chronologischen Verschiebung des Kalenders – mit dem Winkelwert $\pm 0^\circ 00'$ nicht mehr zusammen, davon weicht sie um $3\text{--}5^\circ$ ab, (in der Funktion der Zeit der Orientierung und der geographischen Breite, sowie des Geländes). 9 Baudenkmalere entsprechen im Komitat dieser Orientierung, 8,74% (europäische Häufigkeit 86 Stück, 8,95%). Diese Orientierung kommt meistens bei den Dorfkirchen vor, ein Beweis dafür, dass die technisch weniger gebildeten Baumeister bei der Orientierung die einfachere, empirische Methode wählten. Diese Orientierung wurde auch bei dem Paulanerkloster in Bakonyzentjakab verwendet. Hier wurde die Richtung des effektiven Sonnenaufgangs noch durch den kleineren, östlich von der Kirche liegenden Berg beeinflusst. Dies weist wohl nach, dass die früheren Paulanerkloster keine entwickelte Bauwerkstätte und -technik hatten, und sie der Baupraxis der zeitgenössischen dörflichen Kirchen folgten. (Im nächst liegenden Dorf, Sáska ist die Kirche gleichfalls orientiert, hier spielt aber der Berg keine korrigierende Rolle.)

– Orientierung nach der Sonnenwende: es gibt bei der Orientierung an den Tagen des Mittsommers (22. Juni) oder des Mittwinters (21. Dezember) wieder mehrere Verfahren. Entweder die sternkundliche Zeit der Sonnenwende wird bestimmt, und das resultiert die maximale Winkelabweichung, oder die Achse wird am Tag „Solstitium Vetus“ (24. Juni) der einzelnen kirchlichen Kalender orientiert. (Dieser Wert vermindert sich in der Funktion der Kalenderverschiebung und der geographischen Breite im Verhältnis zu den Ostwinkel der effektiven Sonnenwende). 11 Baudenkmalere (10,68%) sind im Komitat nach der Sonnenwende orientiert, (europäische Häufigkeit: 81 Stück, 8,44%). Diese Orientierung kommt fast ausschliesslich bei den Kirchen aus dem 13. Jh. vor, das sind vor allem Dorfkirchen. Auffallend ist jedoch die unregelmässige Orientierung der Veszprémer Basilika, die die Sankt-Georg-Kapelle – im 13. Jh. zum Kapitelsaal umgestaltet – auch übernahm.

– Orientierung nach dem Fest des Schutzheiligen: sie wird auf die Richtung des effektiven Sonnenaufgangs oder -untergangs verrichtet. Diese Richtung ändert sich täglich zwischen den durch die Sonnenwenden bestimmten Estremwerten (Vorzeichen im Sommer: „–“, im Winter: „+“). Der absolute Winkelwert der zu gleichem Tag gehörenden Orientierung nach Sonnenaufgang oder -untergang ist gleich, nur ihr Vorzeichen ist umgekehrt. 19 Baudenkmalere (18,44%) sind im Komitat nach dem Patrociniumstag orientiert, (europäische Häufigkeit: 212 Stück, 22,08%). Diese Orientierung ist bei den Dorfkirchen im 13. Jh. allgemein (12 Stück). Bei den kirchlichen Körperschaften kommt sie nur bei dem Dominikaner-Nonnenkloster (Hl. Kahtarina) in Veszprém und bei den Paulanern in Uzsaszentlélek vor. Beim letzteren ist der Versuch beachtenswert, dass es auf grund des gemesse-

nen Winkelwertes und des Tituli (Heiliger Geist = ein sich änderndes Fest) nach der Präzisierung der Datierung gestrebt wird.

– Bei einigen Baudenkmälern (6 Stück, 5,83%) geht die Abweichung des Achsenwinkels weit über die Extremwerte der Sonnenwenden hinaus, es ist also anzunehmen, dass die Orientierung nicht nach der Bahn der Sonne verrichtet wurde. Bei Kirche einer kirchlichen Institution kommt sie nur einmal vor (Paulanerkloster in Vázsonykő), hier muss aber die bestimmende Rolle eines vorläufig noch unbekanntes, aber hoch geachteten Gebäudes bedingt werden.

Kartographische Bearbeitung

Ein organischer, ergänzender Teil der hier erörterten Methode ist eine anschauliche, übersichtliche Darstellung der Angaben. Dazu war die kartographische Bearbeitung geeignet. Die früheren Arbeiten verwendeten irgendein Bezeichnungssystem. Im Katalog oder auf typologischen Tabellen wurde das Material festgesetzt, dann – nach irgendeiner Kode – wurde es auf eine Karte aufgetragen. Die Bezeichnungen weisen entweder auf die Funktion des Gebäudes (Basilika, Abtei, Dekanat, Pfarre usw.), oder auf seinen Stand, oder aber auf den Typ des Grundrisses hin. Als Kombination dieser Faktoren wurde die Kartenbeilage I konstruiert. Auf der Tabelle wurden nach der laufenden Nummer und Bezeichnung alle Kirchenorte registriert. (Stand, Funktion, Besitzverhältnis, Grundrisstyp des Gebäudes). Das Beispiel zeigt zugleich Vorteile und Nachteile der „Signaturkartographie“. Eine gewisse Fülle des Bezeichnungshaufens schliesst schon die visuelle Fixierung und Übersicht der Datenmenge aus. Die andere Methode ist hinsichtlich der architekturgeschichtlichen Forschungen viel nützlicher: nach dieser werden die Grundrisse selbst (in gleichem Masstab) auf eine Grundkarte von entsprechender Grösse aufgetragen. Dadurch bekommt man eine direkte Information über die Verteilung und Raumgestaltung der Baudenkmäler. Zugleich kann auch der Umbau und die Herausbildung in mehreren Perioden bezeichnet werden. Dieses Abbild – als Grundkarte – ermöglicht die Erweiterung: Farbbezeichnungen für Signatur der Besitzverhältnisse, Verwendung der Geländezeichen (Berge, Flüsse, Strassen usw.), Darstellung der architektonischen Wirkung von

geographischen Faktoren. Zum Versuch wurden bei der Darstellung die Gebäude mit parochialer Funktion (Pfarre, Filia) und die Baudenkmäler von kirchlicher Körperschaften unterschieden. Das ist durch die Verschiedenheit des Baubedarfes und der Gebrauchsweise begründet. So besteht aber ein Widerspruch in der Beurteilung der baukünstlichen Ausstrahlung einzelner kirchlicher Zentren (Basilika, Abteien). Schwer kann nur die künstliche (und oft unbegründete) Absonderung der einzelnen Gebäude von doppelter Funktion (Basilik-Pfarrkirche, Propstei-Pfarrkirche, Ordenskirche-Seelsorge) gelöst werden. Eine sich auf mehrere Komitate ausbreitende Bearbeitung wird diese Probleme endgültig lösen.

*

Der dargestellte „Modellversuch“ ist natürlich kein Abschluss, sondern viel mehr der Ausgangspunkt weiterer Forschungen. Die mittelalterliche architekturgeschichtliche Bearbeitung des Komitats ist auch nicht beendet: einerseits kann die Erweiterung des Architekturmaterials erwartet werden, wobei neue Probleme und Untersuchungsmethoden in den Vordergrund treten, andererseits ist dieser Aufsatz die Bewertung des gesammelten und zur Untersuchung geeigneten Materials noch schuldig. Diese komplexe Untersuchungsmethode ist bloss ein Mittel, das Ziel ist: die Entwicklung und die Verbindungen der ungarischen mittelalterlichen Architektur immer tiefgreifender zu erkennen. Dazu muss man die weitere Umgebung kennen, es ist nötig, über die regionalen Eigenschaften der verschiedenen Faktoren: Landschaftsenergie, Rechtsverhältnisse, Familien, Geschichtswissenschaft, Technik usw. hinauszugehen, die Ergebnisse der Teilforschungen von einzelnen Gebieten zusammenzufassen, zu bewerten, eventuell umzuwerten. Auf diese Weise erweitern sich die Grenzen des untersuchten Gebietes: Diözese, Region (Transdanubien), geographische Einheit (Karpatenbecken) usw. So kann diese Forschungsmethode – das war die Absicht des Autors – ein organischer Teil der allgemeinen, das ganze Mitteleuropa betreffenden Mittelaltersforschung werden.

Anschrift des Verfassers:
Dr. Guzsik Tamás
Budapesti Műszaki Egyetem
Építészettörténeti Intézet
H-1111 Budapest
Műgyetem rkp. 3

IRODALOM-LITERATUR

Rövidítések:

Abkürzungen

- ArchÉrt Archeológiai Értesítő
BME Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Elméleti Intézet Tervtára
DAP A MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai, X. Documenta Artis Paulinorum, 1. füz. (Bp. 1975); 2. füz. (Bp. 1976.)
ÉKME TK Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei
ÉÉT Építés-, Építészettudomány
MÉ Művészettörténeti Értesítő
MMV Magyar Műemlékvédelem
MRT Magyarország Régészeti Topográfiája, 1–4. kötet (Bp. 1966–72.)
Mv Műemlékvédelem
OMF Országos Műemléki Felügyelőség Tervtára
VBM Veszprémi Bakony Múzeum Adattára
ÁDÁM, I. (1888): Román kori pálos épület maradványa Bakony Szent-Jakobon. ArchÉrt. 8, 151–155.
CZEGLÉDY, I.–KOPPÁNY, I. (1964a): A Balatonfüzű-mámai templomrom. VMMK 3, 141–159.
CZEGLÉDY, I.–KOPPÁNY, I. (1964b): A középkori Ecsér falu temploma. ArchÉrt 41–60.
CZEGLÉDY, I.–ÁGOSTHÁZY, L. (1967): Berhida középkori temploma. VMMK 6, 217–237.

- CZEGLÉDY, I.–ENTZ, G.–RIESIN–GER, M.–MENDELE, F. (1967): Az egregyi Árpád-kori templom. VMMK 6, 217–238.
CSÁNKI, D. (1897): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, III. CSEMEGI, J. (1946–48): A tihanyi barlanglakások. ArchÉrt 36–405.
CS. TOMPOS, E.–ZÁDOR, M.–SÓDOR, A. (1969): Az építészet története. Középkor.
DERCSÉNYI, D. (1972): Román kori építészet Magyarországon.
DIMIER, A. (1949): Recueil de plans d'églises cisterciennes (Paris).
ERDEI, F.–KOPPÁNY, T. (1966): A veszprémi Szent György kápolna romjainak állagvédelme. MMV 1961–62, 89–92.
ERDÉLYI, L. (1908): A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X.
ÉRI, I. (1959): Nagyvázsóny
ÉRI, I. (1964): A nagyvázsónyi pálos kolostor leletei. MMV 1959–1960, 85–94.
ÉRI, I. (1967): A Látrány-rádpusztai templomrom feltárása és állagmegóvása. VMMK 6, 183–194.
ÉRI, I. (1969): Veszprém megye középkori településtörténeti vázlata. VMMK 8, 199–216.
ÉRI, I.–GERÓNÉ KRÁMER, M.–SZENTLÉLEKY, T. (1964): A dörgicséi középkori romok. MMV 1959–1960, 95–114.
GEREVICH, T. (1938): Magyarország román kori emlékei.
GUZSIK, T. (1975a): Tájékoztató rendellenességek a középkori templomépítészetben. ÉÉT 7, 1–2. sz. 91–104.
GUZSIK, T. (1975b): A csütörtöki román kapuzat. ÉÉT 7, 3–4. sz. 341–355.
GYÖRFFY, GY. (1963): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, 1.

- HÖLUB, J. (1933): Zala megye története, (kézirat).
- HÜMPFNER, T. (1964): A zirci apátsági templom ásatása (1912–13). VMMK 3, 119–140.
- ILA, B.–KOVACSICS, J. (1964): Veszprém megye helytörténeti lexikona.
- KAMPIS, A. (1957): Tihany
- KNAUZ, N. (1876): Kortan
- KOPPÁNY, T. (1963): A Balaton-felvidék román kori templomai. VMMK 2, 82–114.
- KOPPÁNY, T. (1967): Középkori templomos és egyházas helyek Veszprém megyében I. VMMK 6, 117–150.
- KOPPÁNY, T. (1969): Veszprém megye Árpád-kori építészete kutatási problémái. VMMK 8, 217–222.
- KOPPÁNY, T. (1972): Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében II. VMMK 11, 213–242.
- KOPPÁNY, T. (1974): A somlószőlői r. k. templom helyreállítása, MMV 1971–1972, 207–225.
- KOPPÁNY, T.–PÉCZELY, P.–SÁGI, K. (1962): Keszthely
- KOVÁCS, B. (1964): A városzói templom. Az egri Múzeum Évkönyve, 2, 212.
- KOZÁK, K. (1962): A zalaszántói templom feltárása és környékének középkori története. ArchÉrt 222–235.
- KOZÁK, K. (1961): Szigliget.
- KOZÁK, K. (1964): A lovászpatai ev. templom feltárása és helyreállítása. MMV 1959–1960, 149–165.
- KOZÁK, K. (1966): A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. MMV 1961–1962, 111–133.
- KOZÁK, K. (1969): XI–XIII. századi egyházi építészeti Veszprém megyében. VMMK 8, 223–234.
- KRISTÓ, GY. (1976): Aranybullák évszázada.
- LEVÁRDY, F. (1972): A litéri román kapuzat. MMV 1967–1968, 269–282.
- MAKSAY, F. (1971): A magyar falu középkori településrendje.
- MAROSI, E. (1969): A középkori művészet világa.
- MAROSI, E. (1972): A román kor művészete.
- MOLNÁR, I. (1936): A Nagyjenő-tüskevári pálos kolostor.
- MOROTZ, L. (1974): A somlószőlői r. k. templom falképeinek restaurálása. MMV 1971–1972, 227–228.
- OSZVALD, F. (1957): Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. MÉ 6, 231–254.
- PÁMER, N. (1967): A gyulafehérvári középkori premontrei monostor feltárása. VMMK 6, 239–245.
- RUPP, J. (1870): Magyarország helyrajzi története I.
- SZABÓ, I. (1963): Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája, szerk. Kovacsics József.
- SZABÓ, I. (1966): A falurendszer kialakulása Magyarországon.
- SEBENTPÉTERY, I. (1912): Oklevéltani naptár.
- VALTER, I.–KOPPÁNY, T.–NEMCSICS, A.–LENGYEL, I.–ZIMMER, K. (1972): A Balatonfüred-temetői templomrom feltárása és helyreállítása. VMMK 11, 149–194.
- ZÁDOR, M. (1960): A kövesdi (aszófi) középkori templom építéstörténete és helyreállítási problémái. ÉKME TK 5, 2–5. sz. 173–210.
- ZSIRAY, L. (1972): Adatok a Dörögdi család és a Felsődörögdi plébániatemplom történetéhez. VMMK 11, 251–259.
- ZSIRAY, L. (1977): A bakonyszentjakabi pálos kolostor, Mv 21, 148–152.
- ZSIRAY, L.–SCH. PUSZTAI, I. (1967): A salföldi Mária Magdolnáról nevezett pálos kolostor. VMMK 6, 247–256.

A táblázatban szereplő egyházas helyek irodalma
Literatur die in der Tabelle vorkommenden Kirchen

1. MRT 4. 1/1. 17. VMMK 1967. 136.
2. MRT 4. 1/5. 18.
3. MRT 3. 1/16. 18.
4. MRT 3. 2/1. 21. VMMK 1967. 120.
5. MRT 3. 2/9. 25. VMMK 1967. 145.
6. MRT 3. 3/1. 29–30. VMMK 1967. 120.
7. MRT 2. 1/1–2. 22–23. VMMK 1963. 86. VMMK 1972. 216. (alaprjz)
8. MRT 1. 1/13. 24. VMMK 1963. 85. (alaprjz) VMMK 1972. 216.
9. MRT. 1. 1/18. 25. VMMK 1972. 216–217.
10. MRT 3. 4/3. 32. (alaprjz). VMMK 1967. 120. (alaprjz)
11. MRT 2. 2/1. 25. VMMK 1972. 217.
12. MRT 2. 2/2–3. 25–26. KOPPÁNY 1963, 86. (alaprjz) KOPPÁNY 1972. 229. ZÁDOR 1960.
13. MRT 1. 2/2. 28. VMMK 1972. 217.
14. MRT 1. 2/1. 27–28. DAP 1. füz. 1.
15. MRT 1. 2/7. 29. VMMK 1963. 86. (alaprjz). VMMK 1972. 229.
16. MRT 1. 2/5. 28. VMMK 1972. 236. felmérés: Fehérvári R.–Guzsik T.–Kralovánszky R., 1977.
17. MRT 1. 3/6. 32. VMMK 1972. 217.
18. MRT 4. 2/1. 20.
19. MRT 4. 2/15. 23.
20. MRT 4. 2/15. 23.
21. MRT 4. 3/1. 25. VMMK 1967. 121.
22. MRT 4. 4/1. 28. p.; VMMK 1967. 121.
23. MRT 4. 4/3. 28. p.; VMMK 1967. 131.
24. MRT 4. 5/1. 30. p.; VMMK 1967. 121.
25. MRT 4. 6/1. 32–33.
26. MRT 4. 7/1. 35–36. VMMK 1967. 121.
27. MRT 4. 8/1. 37–38. VMMK 1967. 122.
28. MRT. 3. 6/1., 6/3. 35–36. VMMK 1967. 122.
29. MRT 4. 9/1. 40.
30. MRT 4. 9/3. 41.
31. MRT 4. 10/1. 42. VMMK 1967. 122.
32. MRT 4. 11/1. 44. VMMK 1967. 122.
33. MRT 4. 12/1. 48–50. (alaprjz). VMMK 1967. 122.
34. MRT 4. 14/1. 60–61. VMMK 1967. 122.
35. MRT 2. 3/5. 29–30. (alaprjz). VMMK 1963. 112. VMMK 1972. 217.
36. MRT 2. 3/1. 28–29. VMMK 1972. 233. (alaprjz)
37. MRT 2. 4/7. 33.
38. MRT 1. 4/3. 34. VMMK 1972. 218.
39. MRT 1. 4/1. 33–34. (alaprjz). VMMK 1963. 104. VMMK 1972. 234.
40. MRT 1. 5/4. 36. (alaprjz). VMMK 1963. 87–88. (alaprjz). VMMK 1972. 218.
41. MRT 2. 5/1–2. 36. VMMK 1967. 123. (alaprjz)
42. MRT 2. 6/16. 42. VMMK 1972. 218.
43. MRT 2. 6/1–2. 39. VMMK 1972. 218.
44. MRT 2. 6/15. 42. VMMK 1963. 88. VMMK 1972. 226.
45. MRT 2. 6/5–6. 40. KOPPÁNY 1972. 233. VALTER–KOPPÁNY–GE-
- DEON–NEMCSICS–LENGYEL–ZIMMER 1972.
46. MRT 2. 7/2. 46. KOPPÁNY 1963. 88–89. CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1964 a. (alaprjz)
47. MRT 1. 6/3. 38. VMMK 1972. 216.
48. MRT 1. 7/6. 41. VMMK 1972. 218.
49. MRT 1. 7/4. 41.
50. MRT 2. 8/1. 50. VMMK 1967. 123.
51. MRT 2. 8/16. 53. VMMK 1967. 141.
52. MRT 2. 8/10. 52. VMMK 1967. 126.
53. MRT 1. 8/8. 43.
54. MRT 1. 8/1. 42. VMMK 1972. 215. (felmérés: Fehérvári–Guzsik, 1977.)
55. MRT 1. 9/4. 45–46. (alaprjz). VMMK 1963. 89. (alaprjz). VMMK 1972. 218.
56. MRT 2. 9/1. 55–56. VMMK 1972. 219. (alaprjz)
57. MRT 2. 10/1. 58. VMMK 1963. 89. (alaprjz). VMMK 1972. 219.
58. MRT 2. 12/1–2. 63. VMMK 1967. 124. (felmérés: Guzsik, 1977.)
59. MRT 2. 12/1–2. 63. VMMK 1967. 124.
60. MRT 3. 7/4–5. 37–38.
61. MRT 2. 13/4. 65. VMMK 1967. 124.
62. MRT 2. 13/6. 66.
63. MRT 2. 13/1. 64–65. VMMK 1967. 124.
64. MRT 2. 14/1–2. 68. p.; (alaprjz). KOPPÁNY 1963. 90. (alaprjz). CZEGLÉDY–ÁGOSTHÁZY 1967.
65. MRT 2. 14/3–4. 68–69. VMMK 1967. 140.
66. MRT 2. 14/5. 69.
67. MRT 4. 15/1. 65. VMMK 1967. 125.
68. MRT 3. 8/1. 39.
69. MRT 4. 17/1. 68. VMMK 1967. 125.
70. MRT 3. 9/14. 42–44. VMMK 1967. 125.
71. MRT 3. 9/3. 40–41. VMMK 1967. 145.
72. MRT 3. 10/5. 49–50. VMMK 1963. 90. (alaprjz MRT alapján)
73. MRT 3. 10/6. 50. VMMK 1963. 90. (alaprjz: VBM)
74. MRT 3. 10/12. 52–53. (alaprjz). VMMK 1963. 90.
75. MRT 3. 10/9. 52.
76. MRT 3. 10/7. 50.
77. MRT 2. 15/1–2. 74–75. VMMK 1967. 125.
78. MRT 4. 20/1. 78–79. VMMK 1967. 126.
79. MRT 2. 17/1. 79–80. VMMK 1963. 91. VMMK 1972. 220.
80. MRT 2. 17/2–3. 80. VMMK 1963. 90. VMMK 1972. 228. (alaprjz).
81. MRT 4. 22/1. 85. VMMK 1967. 126. MMV 1971–72. 356.
82. MRT 3. 11/10. 66–67. (alaprjz). VMMK 1967. 121. (alaprjz).
83. MRT 3. 12/3. 5. 70–72. VMMK 1972. 220–221.
84. MRT 3. 12/1. B. 69–70. VMMK 1972. 231–232.
86. MRT 4. 23/1. 88.
87. MRT 4. 23/5. 89. VMMK 1967. 140.
88. MRT 3. 14/24. 81–82. (a között alaprjz téves!). VMMK 1967. 127–128.
89. MRT 3. 14/3. 78.
90. MRT 3. 14/6. 79. VMMK 1967. 144.

91. MRT 1. 11/2. 50–51. VMMK 1972. 221. (felmérés: Guzsik, 1977.)
92. VMMK 1967. 128. (alaprajz); MRT nem említi (alaprajza tévesen 3. 14/24-nél, Devacsernél)
93. MRT 3. 15/10. 88–89. VMMK 1967. 144. (alaprajz)
94. MRT 4. 24/1. 90. VMMK 1967. 128.
95. MRT 2. 18/2. 85. p. (alaprajz); ÉRI–GERÓNÉ–SZENTLÉLEKY 1964; KOPPÁNY 1972. 221–222.
96. MRT 2. 18/11. 87. VMMK 1972. 221. (alaprajz); MMV 1959–60. 95–114. (alaprajz)
97. MRT 4. 25/1. 92–93. VMMK 1967. 129. (alaprajz)
98. MRT 4. 25/7. 93.
99. MRT 4. 26/4. 95–96.
100. MRT 2. 19/1–2. 88–90. (alaprajz); VMMK 1963. 92–93. VMMK 1972. 223.
101. MRT 2. 19/3–4. 90. VMMK 1967. 140.
102. MRT 1. 12/1. 53.
103. MRT 4. 29/4. 104.
104. MRT 4. 30/1. 105. VMMK 1967. 129.
105. MRT 4. 31/1. 107. VMMK 1967. 129.
106. VMMK 1972. 223. MRT nem említi.
107. MRT 3. 17/5. 92–94.
108. MRT 4. 32/1. 111–112. VMMK 1972. 213.
109. MRT 1. 13/2. 56. VMMK 1972. 222.
110. MRT 3. 18/5. 98–99. (alaprajz); VMMK 1963. 94. VMMK 1972. 227.
111. MRT 3. 18/7. 9–99. VMMK 1972. 227.
112. MRT 2. 20/3. 94. PÁMER 1967. (alaprajz)
113. MRT 2. 20/1–2. 94. VMMK 1967. 129.
114. MRT 1. 14/6. 59. VMMK 1972. 223.
115. MRT 1. 14/6. 59. VMMK 1972. 223.
116. MRT 1. 14/2. 58. (alaprajz); VMMK 1963. 94. (alaprajz); VMMK 1972. 220.
117. MRT 1. 14/4. 59. (alaprajz); VMMK 1963. 94. (alaprajz)
118. MRT 2. 21/1. 98. VMMK 1967. 129.
119. MRT 3. 19/9. 105. VMMK 1967. 130.
120. MRT 1. 15/7. 62. VMMK 1972. 223.
121. MRT 1. 16/1. 63. VMMK 1972. 224.
122. MRT 1. 16/7. 64. VMMK 1972. 224.
123. MRT 2. 23/8–9. 105–106. VMMK 1967. 130.
124. MRT 2. 23/6–7. 105. VMMK 1967. 143.
125. MRT 2. 23/2–3. 104.
126. MRT 2. 23/1. 103–104. VMMK 1967. 130.
127. MRT 1. 17/8. 66–67. pp. (alaprajz); CZEGLÉDY–ENTZ–RIESINGER–MENDELE 1967.; KOPPÁNY 1972. 222. p.
128. MRT 1. 17/3. 65–66. VMMK 1972. 224.
129. MRT 2. 24/2. 4. 108. VMMK 1967. 130.
130. MRT 2. 24/1–2. 107–108. VMMK 1967. 130.
131. MRT 4. 33/1. 114. VMMK 1967. 130.
132. MRT 3. 21/2. 107. VMMK 1972. 225. (alaprajz)
133. MRT 3. 22/8. 112. VMMK 1967. 130.
134. MRT 3. 22/8. 112. VMMK 1967. 130.
134. MRT 3. 22/8. 112. VMMK 1967. 130.
135. MRT 3. 22/8. 112. VMMK 1967. 130.
136. MRT 3. 22/7. 112.
137. MRT 4. 35/1. 119–120.
138. MRT 3. 23/15. 120. VMMK 1967. 131.
139. MRT 3. 23/14. 118. VMMK 1967. 125.
140. MRT 3. 23/4. 114–115. VMMK 1967. 136.
141. MRT 1. 18/7. 70. VMMK 1972. 225.
142. MRT 1. 18/6. 70. VMMK 1972. 225.
143. MRT 3. 24/4. 121. VMMK 1967. 131.
144. MRT 1. 19/1. 71–72. VMMK 1972. 225–226. (alaprajz)
145. MRT 1. 19/4. 72. VMMK 1972. 226–227.
146. MRT 2. 25/1–2. 110–111. VMMK 1967. 131. (alaprajz)
147. MRT 3. 25/1. 122. VMMK 1972. 225.
148. MRT 3. 25/3. 123–124. VMMK 1972. 219.
149. MRT 1. 20/6. 74. VMMK 1972. 225.
150. MRT 1. 20/4. 74. (alaprajz); VMMK 1972. 217. VMMK 1963. 95. (alaprajz)
151. MRT 4. 37/1. 127.; VMMK 1972. 214.
152. MRT 3. 26/5. 126. (alaprajz); VMMK 1967. 132. (alaprajz)
153. MRT 1. 21/50. 93.
154. MRT 1. 21/50. 93. (alaprajz)
155. MRT 1. 21/44. 90. VMMK 1972. 227.
156. MRT 1. 21/54. 94. VMMK 1972. 227.
157. MRT 1. 21/50. 92. KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI 1962. 78. 82.
158. MRT 1. 21/25. 80. VMMK 1963. 96. VMMK 1972. 223.
159. MRT 1. 22/1. 97. VMMK 1972. 226.
160. MRT 4. 38/1. 130–131. (alaprajz); VMMK 1967. 132–133. (alaprajz)
161. MRT 2. 26/1–2. 115. VMMK 1967. 132–133.
162. MRT 1. 23/3. 99. (alaprajz); VMMK 1963. 96. (alaprajz)
163. MRT 3. 29/9. 130. VMMK 1967. 133.
164. MRT 2. 27/1. 119. (alaprajz); VMMK 1963. 92. (alaprajz); VMMK 1972. 221–222. MMV 1959–60. 95–114 (alaprajz)
165. MRT 3. 29/1. 131. VMMK 1972. 227.
166. MRT 3. 30/1. 132. VMMK 1967. 133.
167. MRT 3. 32/5. 140. VMMK 1967. 133.
168. MRT 3. 33/5. 141–142. VMMK 1972. 228.
169. MRT 3. 34/2. 144. VMMK 1967. 123.
170. MRT 1. 24/4. 144. VMMK 1972. 228.
171. MRT 1. 24/3. 102–103. VMMK 1963. 96. VMMK 1972. 228.
172. MRT 1. 24/2. 102. KOPPÁNY 1963. 97. (alaprajz); KOPPÁNY 1972. 222. CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1964. (alaprajz)
173. MRT 1. 25/6. 106. VMMK 1972. 229. (felmérés: Fehérváry–Guzsik–Kralovánszky, 1977.)
174. MRT 1. 25/4. 106. VMMK 1972. 223.
175. MRT 1. 25/1. 105–106. (alaprajz); VMMK 1963. 97. (alaprajz); VMMK 1972. 233.
176. MRT 4. 39/1. 132. VMMK 1967. 133.
177. MRT 4. 40/1. 134–135. VMMK 1967. 134.
178. MRT 4. 40/15. 137–138. VMMK 1967. 124.
179. MRT 2. 28/5. 121. VMMK 1967. 125.
180. MRT 4. 41/1. 139–140. VMMK 1967. 134.
181. MRT 1. 26/1. 108. VMMK 1972. 229.
182. MRT 1. 27/5. 110. VMMK 1972. 229.
183. MRT 1. 27/7. 111. VMMK 1967. 253. FEHÉRVÁRY R., Uzsaszentlélek, pálos kolostor (ld. e kötet lapjain – alaprajz)
184. MRT 1. 27/6. 110. VMMK 1972. 238.
185. MRT 1. 27/6. 110. VMMK 1972. 238.
186. MRT 1. 28/8. 113. VMMK 1972. 229.
187. MRT 1. 28/9. 114. VMMK 1972. 219–220.
188. MRT 2. 29/1. 122. KOPPÁNY 1963. 98. (alaprajz); KOPPÁNY 1967. 134. LEVÁRDY 1972.
189. MRT 2. 29/6. 123.
190. MRT 2. 30/1. 124–125.4 VMMK 1972. 229.
191. MRT 4. 43/1. 142–143. (alaprajz); KOPPÁNY 1967. 134. KOZÁK 1964.
192. MRT 4. 44/1. 147. VMMK 1972. 215.
193. MRT 3. 35/5. 146–147. VMMK 1967. 135.
194. MRT 3. 35/2. 146. VMMK 1967. 125.
195. MRT 3. 35/4. 146. VMMK 1967. 128.
196. MRT 4. 45/1. 150–151. VMMK 1972. 213.
197. MRT 4. 45/13–15. 152.
198. MRT nem említi; VMMK 1972. 213.
199. MRT 4. 47/1. 155. VMMK 1967. 135.
200. MRT 2. 31/11. 129–130. VMMK 1967. 143.
201. MRT 2. 31/2. 128. VMMK 1967. 135.
202. MRT 2. 31/5–6. 129. VMMK 1967. 124.
203. MRT 2. 31/11. 129–130. VMMK 1967. 135.
204. MRT 3. 36/6. 149.
205. MRT 2. 32/1. 131–132. VMMK 1963. 98–99. (alaprajz); VMMK 1967. 135.
206. MRT 4. 48/1. 159. VMMK 1967. 135.
207. MRT 4. 48/5. 160.
208. MRT 3. 37/11. 156. VMMK 1972. 230.
209. MRT 3. 37/4. 152. VMMK 1972. 235.
210. MRT 3. 37/6. 152. VMMK 1972. 220.
211. MRT 4. 49/8. 164.
212. MRT 4. 49/11. 165.
213. MRT 1. 29/3. 116–117. VMMK 1972. 230.
214. MRT 1. 29/3. 116–117. (alaprajz); VMMK 1972. 230.
215. MRT 1. 29/2. 115–116. (alaprajz); VMMK 1963. 99. (alaprajz); VMMK 1972. 226.
216. MRT 1. 30/2. 118–119. VMMK 1972. 216.
217. MRT 1. 30/2. 118–119. VMMK 1972. 216.
218. MRT 1. 31/5. 121. VMMK 1972. 230. p.; (felmérés: Fehérváry–Guzsik–Kralovánszky, 1977)
219. MRT 4. 50/7. 167. VMMK 1967. 135.
220. MRT 3. 38/8. 158. VMMK 1967. 136.
221. MRT 3. 38/8. 158. VMMK 1967. 136.
222. MRT 4. 51/7. 170.
223. MRT 4. 52/1. 172–173. VMMK 1967. 136.
224. MRT 4. 52/4–5. 173. VMMK 1967. 146.
225. MRT 3. 39/6. 162. VMMK 1972. 230.
226. MRT 4. 53/1–2. 174–175. VMMK 136.
227. MRT 3. 40/5. 165. VMMK 1967. 136.
228. MRT 3. 40/5. 165.
229. MRT 4. 54/1. 176. VMMK 1967. 136.
230. MRT 2. 33/2. 134–135. (alaprajz); KOPPÁNY 1963. ÉRI 1959 24–28, 66–68. (alaprajz)
231. MRT 2. 33/6. 136–137. (alaprajz); ÉRI 1959 46–52. ÉRI 1964. (alaprajz)
232. MRT 2. 33/18–19. 139–140. VMMK 1963. 100–101. (alaprajz); VMMK 1967. 137.
233. MRT 2. 33/26. 141. VMMK 1963. 100. (alaprajz); VMMK 1967. 126.
234. MRT 2. 41/6. 180–181. (?) – kutatás alatt. (felmérés: Guzsik–Kralovánszky, 1977)
235. MRT 1. 32/5. 123. VMMK 1972. 231.
236. MRT 1. 32/1. 122. VMMK 1972. 225.
237. MRT 4. 55/1. 178. VMMK 1967. 137.
238. MRT 1. 33/3. 124–125. VMMK 1972. 231.
239. MRT 1. 33/1. 124. 33/2. 124. VMMK 1972. 228.
240. MRT 3. 41/3. 167. VMMK 1972. 231.
241. MRT 3. 41/2. 166–167. VMMK 1972. 231.
242. MRT 3. 41/2. 166–167. VMMK 1972. 231.
243. MRT 4. 56/2. 181.

244. MRT 2. 34/1. 146. VMMK 1967. 137.
245. MRT 1. 34/4. 126–127. VMMK 1972. 231.
246. MRT 1. 34/5. 127. VMMK 1972. 237.
247. MRT 4. 58/1. 185. VMMK 1967. 138.
248. MRT 3. 42/9. 170. VMMK 1967. 137.
249. MRT 3. 42/5. 169. VMMK 1967. 136.
250. MRT 3. 42/5. 169. VMMK 1967. 136.
251. MRT 3. 42/8. 170. VMMK 1967. 124.
252. MRT 4. 59/1. 187–188. VMMK 1967. 138.
253. MRT 3. 43/2. 171–172. VMMK 1972. 231.
254. MRT 3. 43/12. 173. VMMK 1972. 221.
255. MRT 3. 43/20. 175. VMMK 1972. 223.
256. MRT 3. 45/9. 180. VMMK 1972. 222.
257. MRT 3. 45/9. 179–180. VMMK 1967. 253.
257. MRT 3. 45/9. 179–180. VMMK 1967. 253. DAP 1. füz. 135–139.
258. MRT 4. 60/11–12. 191. VMMK 1967. 138.
259. MRT 4. 60/14. 192. (alaprajz); VMMK 1967. 139. (alaprajz)
260. MRT 3. 46/6. 182. VMMK 1967. 138.
261. MRT 2. 35/1–2. 153. VMMK 1963. 101. (alaprajz); VMMK 1972. 231.
262. MRT 2. 36/1. 156. VMMK 1967. 138.
263. MRT 2. 37/1. 160. (alaprajz); VMMK 1963. 101–102. (alaprajz); VMMK 1967. 138.
264. MRT 2. 37/18. 164. VMMK 1967. 124.
265. MRT 2. 37/18. 164. VMMK 1967. 124.
266. MRT 3. 47/11. 186. VMMK 1967. 138. (alaprajz; VBM dokumentáció alapján)
267. MRT 3. 47/5. 185. VMMK 1967. 134–135.
268. MRT 3. 47/6. 185.
269. MRT 2. 38/1. 166–167. VMMK 1972. 232. (felmérés: Fehérváry–Guzsik–Kralovánszky, 1977)
270. MRT 2. 39/1. 169. VMMK 1967. 138–139.
271. MRT 2. 39/6–7. 170–171. VMMK 1967. 141.
272. MRT 2. 39/16–17. 173. VMMK 1967. 141.
273. MRT 4. 61/1, 4. 193, 200. VMMK 1967. 139.
274. MRT 4. 61/8. 201.
275. MRT 4. 61/16. 202–203.
276. MRT 4. 61/22. 204. p.; VMMK 1967. 124.
277. MRT 4. 61/23. 204.
278. VMMK 1967. 139.
279. MRT 4. 63/1. 209. VMMK 1967. 139.
280. MRT 4. 64/1. 211–212. VMMK 1967. 139.
281. MRT 4. 65/1. 214. VMMK 1967. 139.
282. MRT 2. 40/2. 176–177. VMMK 1963. 102. (alaprajz Rómer Flóris nyomán), VMMK 1972. 232.
283. MRT 2. 40/13. 179. VMMK 1972. 232.
284. MRT 4. 67/1. 218. VMMK 1967. 140.
285. MRT 4. 67/1. 218. VMMK 1967. 140. (alaprajz Ádám I. nyomán, VMMK 1965. 13. ill. VBM Adattár)
286. MRT 2. 41/1. 180. VMMK 1972. 232.
287. MRT 2. 41/6–7. 181–182. (alaprajz: Fehérváry–Guzsik, 1977)
288. MRT 3. 48/1, 5. 188. VMMK 1967. 141.
289. MRT 1. 36. 129. VMMK 1972. 232.
290. MRT 1. 37/6. 132.
291. MRT 1. 38/3. 133–134. (alaprajz); VMMK 1963. 102. (alaprajz); VMMK 1972. 232.
292. MRT 3. 49/6. 192.
293. MRT 4. 68/15. 224–225. VMMK 1967. 141.
294. MRT 1. 39/3. 135. nem tartja középkorinak! (felmérés: Fehérváry–Guzsik–Kralovánszky, 1977)
295. MRT 1. 39/7. 136.
296. MRT 1. 39/5. 135–136. (alaprajz); ZSIRAY, SCH; PUSZTAI 1967. DAP 1. füz. 215.
297. MRT 1. 41/1. 141. (alaprajz); VMMK 1963. 103. (alaprajz)
298. MRT 1. 41/2. 141. DAP 2. füz. 388–390. ÁDÁM 1888; ZSIRAY 1977. (alaprajz: Rómer Flóris és Ádám Iván alapján Guzsik, 1977.)
299. MRT 1. 41/4. 142. VMMK 1963. 106. – tévesen Szóc néven (alaprajz); VMMK 1972. 304.
300. MRT 4. 69/7. 227–228. VMMK 1967. 144.
301. MRT 2. 42/1–2. 183. VMMK 1963. 103. (alaprajz); VMMK 1967. 142.
302. MRT 3. 50/1,7. 193. VMMK 1967. 141.
303. MRT 3. 51/8. 197. (alaprajz); KOPPÁNY 1967 142. (alaprajz); KOPPÁNY 1974. (alaprajz); MOROTZ 1974.
304. MRT 3. 52/6. 207. VMMK 1967. 142.
305. MRT 3. 52/6. 207.
306. MRT 3. 52/18. 210. (alaprajz); VMMK 1967. 143. (alaprajz)
307. MRT 3. 52/3. 206. VMMK 1967. 134.
308. MRT 3. 53/3–4. 215. VMMK 1967. 142.
309. MRT 3. 54/3–4. 218.
310. MRT 3. 54/26. 222.
311. MRT 3. 54/32. 224–225. (helyszínrajz); VMMK 1963. 104. VMMK 1972. 233. (alaprajz: VBM)
312. MRT 3. 54/32. 223–224. VMMK 1963. 104. VMMK 1972. 238.
313. MRT 3. 55/4. 231. VMMK 1972. 234.
314. MRT 3. 56/1. 232.
315. MRT 1. 42/3. 142–143. VMMK 1972. 234.
316. MRT 1. 47/1. 156. VMMK 1972. 236.
317. MRT 1. 43/3. 144–145. VMMK 1972. 234.
318. MRT 1. 43/4. 145. (alaprajz); VMMK 1963. 98. (alaprajz); VMMK 1972. 237.
319. MRT 1. 43/5. 145. VMMK 1972. 236.
320. MRT 2. 43/1. 185. VMMK 1967. 142–143.
321. MRT 1. 44/8. 147. VMMK 1972. 235.
322. MRT 1. 44/9. 147. VMMK 1972. 230.
323. MRT 3. 58/1. 235.
324. MRT 1. 45/1. 149.; VMMK 1972. 235. (felmérés: Fehérváry–Guzsik–Kralovánszky, 1977)
325. MRT 1. 45/6. 150–151. (alaprajz); VMMK 1963. 87. (alaprajz); VMMK 1972. 234.
326. MRT 1. 45/4. 150.4 VMMK 1972. 224. (felmérés: Fehérváry–Guzsik–Kralovánszky, 1977)
327. MRT 2. 44/2. 188. VMMK 1963. 105. (alaprajz); VMMK 1967. 143.
328. MRT 2. 44/2. 188.
329. MRT 2. 44/5. 189. VMMK 1967. 143.–
329. MRT 2. 44/5. 189. VMMK 1967. 143.
330. MRT 4. 71/1. 231. VMMK 1972. 213.
331. MRT 1. 46/13. 155. (alaprajz); KOZÁK 1961. 13–15. (alaprajz); KOPPÁNY 1963. 105. (alaprajz); KOPPÁNY 1972. 236.
332. MRT 1. 46/4. 153–154. (alaprajz); KOPPÁNY 1963. 105. (alaprajz); KOPPÁNY 1972. 236. KOZÁK 1966. 111–134. (alaprajz)
333. MRT 3. 59/3. 238–239. VMMK 1972. 236.
334. MRT 4. 72/1. 234. VMMK 1967. 144.
335. MRT 4. 72/1. 234. VMMK 1967. 144.
336. MRT 1. 48/1. 157–158. (alaprajz); VMMK 1963. 106. (alaprajz); VMMK 1972. 236. ZSIRAY 1972; (az alaprajzi periodizáció Kralovánszky Alán szives közlése)
337. MRT 1. 48/2. 158. VMMK 1972. 236. (felmérés: Guzsik, 1977.)
338. MRT 1. 49/1. 160. VMMK 1972. 236–237.
339. MRT 1. 49/3. 160. VMMK 1972. 237.
340. MRT 1. 49/11. 162. VMMK 1972. 224.
341. MRT 4. 73/1. 237. VMMK 1967. 144.
342. MRT 4. 74/1. 241. VMMK 1967. 144–145.
343. MRT 2. 45/8–9. 195. (alaprajz); VMMK 1963. 107. (alaprajz); VMMK 1972. 217.
344. MRT 2. 45/17. 199. VMMK 1963. 107. (alaprajz); VMMK 1972. 237.
345. MRT 2. 45/1. 192–193. KAMPIS 1957. 8–13. (alaprajz)
346. MRT 2. 45/3. 193–194. KAMPIS 1957 39–40. CSEMEGI 1946–48. (alaprajz)
347. MRT 2. 46/1–2. 201. VMMK 1967. 145. (felmérés: Guzsik, 1977)
348. MRT 2. 46/6. 201–202. VMMK 1967. 125.
349. MRT 2. 46/14–15. 203. VMMK 1967. 125.
350. MRT 3. 60/8. 242–247. (alaprajz); MOLNÁR 1936 (alaprajz)
351. MRT 4. 75/1. 243. VMMK 1967. 145.
352. MRT 3. 61/4. 249. VMMK 1972. 237.
353. MRT 3. 51/3. 249. VMMK 1972. 238.
354. MRT 2. 47/1. 204. VMMK 1967. 131.
355. MRT 4. 76/1. 249. VMMK 1967. 145.
356. MRT 4. 76/14. 251. VMMK 1967. 139.
357. MRT 4. 79/1. 254. VMMK 1967. 147.
358. MRT 1. 50/2. 163–164. VMMK 1972. 238.
359. MRT 1. 50/5. 164.
360. MRT 2. 48/4. 207. VMMK 1967. 146.
361. MRT 2. 48/1. 206.
362. MRT 2. 49/2. 211. VMMK 1967. 146.
363. MRT 2. 49/10. 214.
364. MRT 2. 49/16–17. 215. VMMK 1972. 213. (alaprajz: BME)
365. MRT 2. 49/38–39. 219. VMMK 1967. 140.
366. MRT 2. 49/23–25. 217. VMMK 1972. 213.
367. MRT 2. 49/5–6. 213. VMMK 1967. 145.
368. MRT 1. 51/3. 166. VMMK 1972. 241. (alaprajz)
369. MRT 2. 50/4–5. 222.
370. MRT 2. 51/1. a. 227. VMMK 1967. 146. (alaprajz: ÖMF 13170–13171. sz.)
371. MRT 2. 51/1. b. 228. VMMK 1967. 146.
372. MRT 2. 51/1. a. 227. (alaprajz); VMMK 1967. 146. ERDEI-KOPPÁNY 1966.
373. MRT 2. 51/9. a. 236–237.
374. MRT 2. 51/1. b. 230. (alaprajz)
375. MRT 2. 51/3. a. 232–234. VMMK 1967. 146.
376. VMMK 1967. 146.
377. MRT 2. 51/3. b. 234–235. (alaprajz); VMMK 1967. 146.
378. MRT 2. 51/6. 235. VMMK 1967. 146.
379. MRT 2. 51/5. 235. VMMK 1967. 146.
380. MRT 2. 51/7. 235–236. VMMK 1967. 146.
381. MRT 2. 51/8. 236. (alaprajz); VMMK 1967. 146.
382. VMMK 1967. 146.
383. MRT 2. 51/81–82. 253–254.
384. MRT 2. 52/1–2. 257–258. VMMK 1967. 147. (kutatás alatt)
385. MRT 4. 79/1. 259. VMMK 1967. 132.
386. MRT 4. 79/9. 259. VMMK 1967. 132.
387. MRT 3. 63/4. 253.
388. MRT 1. 52/1–2. 167–168. (alaprajz); VMMK 1972. 238.

389. MRT 1. 52/1–2. 167–168. VMMK 1972. 238.
 390. MRT 2. 53/1. 259. VMMK 1963. 109–110. (alaprjz); VMMK 1967. 147.
 391. MRT 4. 80/1. 261. VMMK 1967. 147.
 392. MRT 1. 53/2. 169.
 393. MRT 1. 54. 171. VMMK 1972. 239.
 394. MRT 3. 64/3. 254–255. VMMK 1972. 239. (alaprjz)
 395. MRT 1. 55/1. 4. 172–173. VMMK 1972. 239. (alaprjz; VBM)
 396. MRT 2. 54/1. 261. VMMK 1967. 147–148. (alaprjz); (felmérés: OMF 8671. sz.)
 397. MRT 2. 55/2. 265. VMMK 1967. 148. (felmérés: Guzsik, 1977)
 398. MRT 3. 67/2. 262. VMMK 1972. 239.
 399. MRT 1. 56/6. 175. VMMK 1972. 239–240.
 400. MRT 1. 56/3. 175. VMMK 1972. 237.
 401. MRT 1. 58/2. 177–178. (alaprjz); VMMK 1963. 110. (alaprjz); VMMK 1972. 240. (alaprjz); KOZÁK 1962.

402. MRT 1. 58/5. 178.
 403. MRT 1. 58/6. 178. VMMK 1972. 228.
 404. MRT 1. 58/9. 179. VMMK 1972. 224–225.
 405. MRT 1. 58/12. 180. (alaprjz); VMMK 1972. 238.
 406. MRT 1. 59/2. 183. VMMK 1972. 240.
 407. MRT 1. 59/19. 185. (alaprjz); VMMK 1963. 111. (alaprjz)
 408. MRT 1. 59/20. 186. (alaprjz); VMMK 1963. 111. (alaprjz)
 409. MRT 1. 59/20. 186. (alaprjz; VMMK 1969. 224.)
 410. MRT 1. 59/27. 188.
 411. MRT 1. 60/3. 191. (alaprjz); VMMK 1963. 111–112. (alaprjz)
 412. MRT 4. 81/1. 263. (alaprjz); VMMK 1967. 149. (alaprjz); VMMK 1972. 139. (alaprjz)
 413. MRT 4. 81/2. 266. HÜMPFNER 1964.
 414. MRT 4. 81/9–10. 268. VMMK 1967. 120.

1. Sorszám

2. Mai helységnev ill. középkori településnevek hivatkozása a mai közigazgatási hovatartozásra.

3. Középkori településnevek

4. Az épület állaga és funkciója:

parochiális templom (plébánia, filia):

♣ álló emlék

♣+ templomrom, templomhely

♣+ eltűnt épület

egyháztestületi (káptalani, szerzetesi) templom:

♣ álló emlék

♣+ rom

♣+ eltűnt épület

egyéb funkciójú templomhely:

♣ álló emlék

♣+ rom

♣+ eltűnt épület

5. Az alapítás v. építés ideje:

s: század, a: előtt, p: után, c: körül, f: vége

6. Birtoktípusok:

A: királyi, királynői birtok, királyi várbirtok

B: a veszprémi püspökség (püspök, káptalan) birtoka

C: egyházmegyén belüli férfi szerzetesrend birtoka

D: más egyházmegyey testület területe

E: más egyházmegyében lévő férfi szerzetesrend birtoka

F: apácarendek birtoka

G: világi nagybirtok jobbágyfaluja

H: helyi nemesek, egytelkesek faluja

7. Védőszent, patrocinium

8. Alaprajzi típus:

♣ félkörös apszis

♣ egyenes apszis

♣ támpillér nélküli poligon

♣ támpilléres poligon

♣ rotonda

♣ egyéb centrális épület

? ismeretlen, bizonytalan

a típusjel aláhúzva (pl. ♣): több hajós épület

9. Hajó belméret (méterben)

10. Hajó belső alaprajzi téreránya

11. Tájéolás

előjel: – ha a tengely a csillagászati keletől észak felé tér el

+ ha a tengely a csillagászati keletől dél felé tér el

az apszis a nyugati oldalon van

1. Indexnummer

2. Heutige offizielle Ortsname

3. Mittelalterliche Ortsname

4. Funktion und Zustand der Kirche

– Pfarrkirche, Filiale

♣ Stehende Kirche

♣+ Ruine

♣+ Verschwundene Kirche

– Abtei, Kloster

♣ Stehendes Gebäude

♣+ Ruine

♣+ Verschwundenes Gebäude

– Sonstiges (Kapelle eines Spitals)

♣ Stehende

♣+ Ruine

♣+ Verschwundene

5. Zeitpunkt der Stiftung (des Bauens)

s:Jh, a:vor, p:nach, c:um, f:Ende

6. Besitztypen

A: Gut der König, der Königin, königliches Burggut

B: Gut des Veszprémer Bistums-Bischof und Kapitel

C: Gut der Mönchsorden innerhalb der Diözese

D: Gebiete kirchlicher Institution in anderer Diözese

E: Gut der Mönchsorden in anderer Diözese

F: Gut der Nonnenorden

G: Dörfer weltlicher Grossgrundbesitze

H: Örtliche adelige Dorfgemeinschaften

7. Titulus, Patrozinium

8. Struktur des Grundrisses

♣ halbkreisbogenapside

♣ gerade Apside

♣ polygonale Apside ohne Stützfeiler

♣ polygonale Apside mit Stützfeiler

♣ Rotunde

♣ sonstiges zentrales Gebäude

? unbekannte Apside

♣ Typ-Zeichnen unterzogen (z. B.): Kirche mit mehreren Schiffe

9. Innenmass der Schiffe

10. Innere Raumindex des Schiffes nach dem Grundriss

11. Orientierung

– wenn die Orientierung von Ost gegen Nord abweicht

+ wenn die Orientierung von Ost gegen Süd abweicht

Apside befindet sich gegen West

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	ADÁSZTEVEL	Kis-, Nemestevél	♂		C.					
2.		Lihért	♀		G.					
3.	ADORJÁNHÁZA	Egerajka	♀		—					
4.	AJKA	Felsőajka	♀	XIII. s.	G.	Remigius ep.				
5.		Berénd	♀	XIII. s.	CG.	Maurus (?)				
6.	AJKARENDEK	Rendek	♀		G.					
	AKALI, vide Balatonakali									
	AKALIDÖRGICSE, vide Balatonakali									
	AKOL, vide Zirc									
	ALÁSONY, vide Nagyalácsony									
	ALCSAB, vide Csabrendek									
	ALKESZI, vide Gyulakeszi									
	ALKESZŐ, vide Egyházaskesző									
	ALMÁD, vide Monostorapáti									
	ALSÓBALLA, vide Öskü									
	ALSÓBARNAG, vide Barnag									
	ALSÓCSOBÁNC, vide Gyulakeszi									
	ALSÓDÖRGICSE, vide Dörgicse									
	ALSÓDÖRÖGD, vide Taliándörögd									
	ALSÓHANY, vide Nemeshány									
	ALSÓHENYE, vide Balatonhenye									
	ALSÓHIDEGKÚT, vide Hidegkút									
	ALSÓISZKÁZ, vide Iszkáz									
	ALSÓKÁL, vide Köveskál									
	ALSÓKÉK, vide Balatonfüred									
7.	ALSÓÖRS	Alsóörs	♂	XIII. s.	B.	B. Maria V.	?	8,40 x 6,60	1,27	- 15° 30'
8.	ALSÓPÁHOK	Alsó-, Bör-, Hosszúpáh	♂	XI. s.	AG.	Margarita vid. B. Maria V.	~	8,40 x 5,00	1,68	- 32° 00'
9.	ALSÓPÉCSELY, vide Pécsely									
	ALSÓSZALÓK, vide Nemesszalók									
	ALSÓTÖREK, vide Nemesvita									
	ALSÓVAT, vide Külsővat									
	ALSÓZSID, vide Várvölgy									
	APÁCAISZKÁZ, vide Iszkáz									
10.	APÁCATORNA	Torna	♂	XIII. s.	G.	Catharina virg. mart.	~	3,60 x 3,30	1,09	
	APÁCASOMLÓ, vide Somlóvásárhely									
	APÁTI, vide Kisapáti, Tihany									
	ARÁCS, vide Balatonfüred									
11.	ASZÓFŐ	Aszófő	♀	XIII. s.	BCH.	Ladislavus rex (?)	⊥	9,60 x 6,20	1,54	- 23° 00'
12.		Kövesd	♂	c. 1260.	CH.					
	ASSZONYFA, vide Mezőlak									
	ÁBRAHÁM, vide Balatonrendes									
	ÁBRAHÁMKESZI, vide Gyepűkaján									
	ÁBRÁM, vide Balatonrendes									
	ÁDÁM, vide Balatonyörök									
	BABUCSA, vide Vonyarcvashegy									
	BADACSONYÖRS, vide Badacsonytomaj									

13.	BADACSONYTOMAJ	Nagy-, Felső-, Udvarnoktomaj	♀		AG.	Stephanus mart.				
14.		Badacsony, mon. S. P. P. H.	♀	1250–63.	G	Emericus dux	∩			
15.		Lád, Ládтомaj	♂	XIII. s.	G.	Stephanus mart.	∩	12,20 x 7,15	1,71	
16.		Badacsonyörs, Kisörs, Szöllőörs, Örskál	♂	XII. s.	–	Antonius abb.(?)	∩	6,75 x 4,40	1,53	–28°00'
17.	BADACSONYTÖRDEMIC	Tördemic	♀		H.	Johannes ev.				
18.	BAKONYBÉL	Bél, abb. OSB	♀	p. 1018.	C	Maurus abb.				
19.		Bél, capella	♀	XI. s.	C.	B. Maria V.				
20.		Bél, carnarium	♀	XI. s.	C.	Maria Magdalena				
21.	BAKONYGYIRÓT	Gyirót	♀		E.	B. Maria V. (?)				
	BAKONYHEREND, vide Herend									
22.	BAKONYJÁKÓ	Jákó	♀	XIV. s.	AG.					
23.		Jár	♀		GH.					
24.	BAKONYKOPPÁNY	Koppány	♀		C.	Omnes Sancti				
25.	BAKONYNÁNA	Nána	♂		D.		∩	7,60 x 6,30	1,21	
26.	BAKONYOSZLOP	Oszlop	♀		A.	Johannes Bapt.				
27.	BAKONYPÉTERD	Péterd	♀		EH.					
28.	BAKONYPÖLÖSKE	Pereske, Perecske	♀	XIV. s.	H.					
29.	BAKONYSÁG	Ság	♀		A.					
30.		Kisdém	♀		H.					
	BAKONYSZENTISTVÁN, vide Herenc									
31.	BAKONYSZENTIVÁN	Szentiván	♀	XIII. s.	H.	Johannes Bapt.				
	BAKONYSZENTJAKAB, vide Sáska									
32.	BAKONYSZENTKIRÁLY	Szentkirály	♀	XIII. s.	AC.	Stephanus rex				
33.	BAKONYSZENTLÁSZLÓ	Szentlászló	♂	XIII–XIV. s.	A.	Ladislavus rex.	∩	9,30 x 6,05	1,53	–14°15'
34.	BAKONYTAMÁSI	Tamási	♂		EG.		∩	8,90 x 5,80	1,53	–12°40'
35.	BALATONAKALI	Akalidörgicse	♂	XII. s.	D.		∩	7,10 x 4,80	1,48	± 0°00'
36.		Ságdörgicse	♂	XII. s.	D.					
37.	BALATONALMÁDI	Kissárberény	♀		B.	S. Crux				
	BALATONARÁCS, vide Balatonfüred									
38.	BALATONCSICSÓ	Csicsónivegy, Nivegy	♀		ABG.	Martinus ep.				
39.		Szentberek	♀	XIII. s.	B.	Briccius ep.	∩	7,90 x 5,90	1,34	–39°00'
40.	BALATONEDERICS	Ederics	♀	XIII. s.	H.	Johannes Bapt.	∩	8,15 x 6,00	1,36	
41.	BALATONFŐKAJÁR	Kajár, Főkajár	♂	XV. s.	E.	Petrus ap.	?	20,50 x 10,20	2,01	–32°19'
42.	BALATONFÜRED	Arács	♀		BC.	B. Maria V.				
43.		Füred	♀		BC.	Margarita vid.				
44.		Kék, Alsókék, Felsőké	♀		AC.		∩ ?			
45.		Siske, Papsoka, Felsőfüred (I.) (II.)	♂	XII. s. XV. s.	CH.	Michael archang.	?	9,05 x 5,60	1,62	–21°00'
46.	BALATONFÜZFŐ	Máma	♂	XIII. s.	F.	Ladislavus rex	∩	8,40 x 6,40	1,31	–30°00'
47.	BALATONGYÖRÖK	Ádám	♀		C.					
48.	BALATONHENYE	Henye, Alsóhenye	♀		H.					
49.		Henye–Enyeke, mon. o. S. P. P. M.	♀	1365	H.	Margarita vid.				
50.	BALATONKENESE	Kenese	♀		F.	Michael archang.				
51.		Sandor	♀		F.					
52.		Csittény	♀		F.					
53.	BALATONRENDES	Rendes	♀		H.					
54.		Ábrám, Ábrahám	♂	XI–XII. s.	AH.	Johannes (?)	∩	5,60 x 3,80	1,47	–26°45'

55.	BALATONSZEPEZD	Szepezd	♂ XII. s.	BEG.	Andreas ap.	∩	7,60 x 5,85	1,30	-37° 35'
56.	BALATONSZŐLŐS	Szőlős	♂ XIII. s.	ACG.	B. Maria V., Petrus ap.	?	7,50 x 5,10	1,47	-30° 50'
57.	BALATONUDVARI BALLA, vide Őskü BARÁTFA, vide Káptalanfa	Udvári	♂ XIII. s.	ACG.	Martinus ep.	∩	5,80 x 4,80	1,20	-45° 00'
58.	BARNAG	Alsó-, Nagy-, Magyarbarnag	♂ ? XIII. s.	A.	Fabianus–Sebastianus mart.	∩	14,20 x 10,00	1,42	-19° 48'
59.		Kis, Németbarnag	♀	H.					
60.	BAZSI BÁCS, vide Káptalantóti BÁND, vide Külsóvat	Bazsi	♀	B.					
61.	BÁND	Váralja	♀	G.					
62.		Menyeke	♀	CH.					
63.		Essegvár	♀	G.					
	BECSE, vide Noszlop BEDEGE, vide Hömökbödöge BELLÉRSZEG, vide Pápa BENCHANY, vide Nemes hany BERE, vide Márkó BERECK, vide Balatoncsicsó BERÉND, vide Ajka BERÉNY, vide Balatonalmádi, Vörösberény								
64.	BERHIDA	Berhida	♂ f. XIII. s.	B.	Petrus, S. Crux	∩	9,00 x 5,50	1,64	-12° 40'
65.		Peremarton	♀	B.	Ladislau rex (?)				
66.		Kovácsi	♀	GH.					
67.	BETEREG, vide Sóly BÉB BÉL, vide Bakonybél BIK, vide Nemesbük BILLE, vide Lesencetomaj BILLEGE, vide Tótvázsony	Béb	♀	H.	Maurus abb.				
68.	BODORFA BODORFALVA, vide Bodorfa BOGDÁNY, vide Noszlop BOLDOGASSZONYDÖRGICSE, vide Dörgicse BOLDOGASSZONYFA, vide Alsópáhok BOLDOGASSZONYÖRS, vide Kővágóörs BOLDOGASSZONYPÁH, vide Alsópáhok BORSOD, vide Magyarpolány	Bodorfalva, Sáros,	♀	H.					
69.	BORSOSGYÖR	Borsosgyőr	♀	A.					
70.	BORSZÖRCsök	Szörcsök, Nagy-, Ug	♀	H.	Thomas Margarita vid.				
71.	BÖRÖLLŐ, vide Pápa BÖRPÁH, vide Alsópáhok BOTFÖLDE, vide Kamond BÜK, vide Nemesbük CIBERJÉNÖRS, vide Kővágóörs CSAB, vide Csabrendek								
72.	CSABRENDEK	Csab, Felcsab	♂ XIII. s.	A.	Martinus ep.	∩	17,80 x 8,60	2,07	
73.		Alcsab, Szentistván-,	♂ XIII. s.	H.	Stephanus rex	?	18,00 x 9,00	2,00	
74.		Rendek	♂ XIII. s.	H.	Laurentius mart.	∩	7,50 x 5,40	1,38	

EDERICS, vide Balatonederics
EGERALJA, vide Adorjánháza
EGREGY, vide Hévíz
EGYHÁZASBEDEGE, vide Hömökbödöge
EGYHÁZASBERZSENY, vide Kamond
EGYHÁZASBÖRÖLLŐ, vide Pápa
EGYHÁZASENYERE, vide Óhíd
EGYHÁZASGENCS, vide Magyargencs
EGYHÁZASGÖRZSÖNY, vide Nemesgörzsöny
EGYHÁZASHANY, vide Nemeshány
EGYHÁZASISZKÁZ, vide Iszkáz
EGYHÁZASKARMACS, vide Karmacs
99. EGYHÁZASKESZŐ

Alkesző, Simonkesző,
Egyházaskesző

9

EGYHÁZASKÜNGÖS, vide Csajág
EGYHÁZASPIRIT, vide Nagypirit
EGYHÁZASSALAMON, vide Pápasalamon
EGYHÁZASSZALÓK, vide Nemesszalók
EGYHÁZASTAKÁCSI, vide Takácsi
EGYHÁZASTÉS, vide Tés
EGYHÁZASTÖREK, vide Nemesvita
EGYHÁZASVAT, vide Külsővat
ENDRÉD, vide Magyarpolány
ENYERE, vide Óhíd
ERDŐLŐVÖLD, vide Kislőd
EREK, vide Sümeg
ERZSÉBETFALVA, vide Mihályfa
ESSEGVÁR, vide Bánd
ESZTERGÁR, vide Nagyesztergár
FAJSZ, vide Veszprémfajsz
FALUD, vide Gyenesdiás
FARKASENYERE, vide Óhíd
FELCSAB, vide Csabrendek
FELKESZI, vide Gyulakeszi
FELPÁH, vide Felsőpáhok
FELSŐAJKA, vide Ajka
FELSŐALMÁD, vide Monostorapáti
FELSŐBALLA, vide Öskü
FELSŐBIK, vide Nemesbük
FELSŐDÖRGICSE, vide Dörgicse
FELSŐDÖRÖGD, vide Taliándörögd
FELSŐFÜRED, vide Balatonfüred
FELSŐGÖRZSÖNY, vide Nemesgörzsöny
FELSŐHANY, vide Nemeshány
FELSŐKIDEGKÚT, vide Hidegkút
FELSŐISZKÁZ, vide Iszkáz
FELSŐKAMOND, vide Kamond
FELSŐKÉK, vide Balatonfüred
FELSŐKÓKÚT, vide Kékkút,
FELSŐKÖVESKÚT, vide Kékkút

100.	FELSŐÖRS vide: Kővágóörs (I) (II)	Felsőörs, Nagyörs,	† XII. s. XIII. s.	BG.	Maria Magdalena	~ ^	5,50 x 4,60 1,20 14,60 x 13,00 1,12	±0°00'
101.	FELSŐPÁHOK	Pesze	♀ XI–XII. s.	ABG.	Cosmas et Damianus mart.	┌┐		
102.	FELSŐTAKÁCSI, vide Takácsi FELSŐTOMAJ, vide Badacsonytomaj FELSŐTÓTI, vide Káptalantóti FELSŐTÖREK, vide Nemesvita FENÉK, vide Keszthely FÉNY, vide Veszprémvarsány FILEFÖLDE, vide Káptalanfa FOK, vide Vindornyafok FÜLÖP, vide Révfülöp FÜRED, vide Balatonfüred FÜREDDÖRGICSE, vide Dörgicse	Felpáh, Nemespáh	♀	G.	S. Crux	┌┐		
103.	GANNA GÁL, vide Szentgál GEBÁRTHÁZA, vide Nemesszalók	Mánc	♀	C.	S. Crux			
104.	GECSE GENCS, vide Magyargencs GERENCSEÉR, vide Nyirád	Gecse	♂?	G.				
105.	GIC	Gic	♀	EH.	Stephanus rex			
106.	GÓGÁNFA GÖRBŐ, vide Nagygörbő	Gógánfalva	♀	G.				
107.	GÓGÁNFA	Máhó	♂	G.	B. Maria V.	?		
108.	GYARMAT	Gyarmat	♂	EG.	Michael archang.			
109.	GYENESDIÁS	Falud	♀	A.	Elisabeth vid.			
110.	GYEPŰKAJÁN	Nagykeszi, Kesző, Szentkirálykeszi, Kiskeszzi,	♂ XII. s.	G.	Stephanus rex	┌┐	6,15 x 3,95 1,56	
111.		Keszi, Ábrahámkeszi	♀	H.	Petrus ap.			
	GYIMOLT, vide Márkó GYIMÓT, vide Nagygyimót GYIRÓT, vide Bakonygyirót GYÖMÖRŐ, vide Zalagyömörő GYÖR, vide Borsosgyőr							
112.	GYULAFIRÁTÓT	Rátót, mon. O. praem.	□+ p. 1242.	G.	B. Maria V.	┌┐	19,50 x 13,80 1,41	–34°00'
113.		Nagyrátót	♀	G.				–18°13'
114.	GYULAKESZI	Felkeszi	♂ XII. s.	ACG.	B. Maria V., Johannes Bapt.			
115.		Álkeszi	♀		Johannes Bapt.			
116.		Csobánc, Alsócsobánc, Csobáncszög	♂ XII. s.	G. H.		~ ○	8,90 x 6,00 1,48	
117.		(Szentferenc kisése)	♀	–				
118.	HAJMÁSKÉR HALÁP, vide Zalahaláp	Kér, Hajmáskér	♀ XII–XIII. s.	B.	B. Maria V.			
119.	HALIMBA HANYSZENTGYÖRGY, vide Nemesshany	Halimba	♀	G.	Cosmas et Damianus mart			
120.	HEGYESD	Hegyessd	♀	A.	Petrus (?)			
121.	HEGYMAGAS	Hegymagos-hegy, -apáti	♀	AB.	Georgius mart,			

122.	HEGYMAGOS-APÁTI, vide Hegymagas HEGYMAGOS-HEGY, vide Hegymagas HENYE, vide Balatonhenye HEREND, vide Szentjakabfa HEREND	Sűrűdomb	♀	XIII. s.	BC.	S. Crux				
123.		Bakonyherend	♀		B.	Eustathius (?)				
124.		Bakonyszentistván	♀		AG.	Stephanus rex	┌┐?			
125.		Németi	♂		A.	Nicolaus ep.				
126.		Hímháza	♀		AG.	Nicolaus ep.				
127.	HERTELENDILAKA, vide Vindornyalak HÉVIZ	Egregy Szentandráspáh, Ki- rályfipáh, Nemes- szentandrás	♂	XIII. s.	G. AG.	Catharina virg. mart. Andreas ap.	┌┐	4,40 x 3,90	1,13	-7° 30'
129.	HIDEGKUT, vide Zalaszántó HIDEGKUT	Nagy-, Alsó-, Kis-, Felső-,	♀ ♀		G. BG.	Georgius mart. Maurus abb.				
130.	HIMHÁZA, vide Herend HOBÁJ, vide Csabrendek HOMOKBÜDÖGE	Egyházasbedege	♀		AH.					
131.	HOSSZUPÁH, vide Alsópáhok HOSZTÓT	Hosztót (I) (II)	♂	XIII. s. XV. s.	AG.	Johannes Bapt.	┌┐ X	10,80 x 6,60	1,64	-11° 15'
132.	ILLYEFALVA, vide Nagypirit IMÁR, vide Kapolcs INOTA, vide Várpalota ISTVÁND, vide Lesenceistvánd ISZKÁZ	Felső-, Mindszent-, Apáca-, Egyházas-, Közép-, Kápolnás-, Alsó-, Töttös-, Pok-, Pacsiháza	♀ ♀ ♀ ♀		F. H. GH.	Omnes Sancti Nicolaus ep.				
133.	JÁKÓ, vide Bakonyjákó JÁR, vide Bakonyjákó JÁSD	Jásd, mon. OSB	♀	1164.	G.	Georgius mart.				
134.	JUTAS, vide Veszprém KAB, vide Urkút KABTELEK, vide Urkút KAJÁR, vide Balatonfőkajár KAMOND	Felsőkamond	♀		G. CG.					
135.		Botföldre	♀							
136.		Egyházasberzsény, Nagyberzsény	♀		G.	Maurus abb.				
137.	KAPEGYHÁZA, vide Urkút KAPOLCS	Kapolcs	♀		H. H.					
138.		Imár	♂		H.	B. Maria V.	?	9,50 x 5,10	1,86	-34° 45'
139.		Kis-, Kisfalud- szörcsök	♀	XIII. s.	AG.	Omnes Sancti	X			
140.		Nagy-, Várnépe-, Egyházaskarmacs (I) (II)	♀	XV. s.						

166.	KISKESZI, vide Gyepűkaján KISKOVÁCSI, vide Berhida KISLŐD KISLÖVÖLD, vide Kislőd KISÖRS, vide Badacsonytomaj, Kővágóórs KISPÉCSELY, vide Pécsely	Kislövöld, Erdő-,	♀		AC.	Ladislau rex				
167	KISSZÁRBERÉNY, vide Balatonalmádi KISSZŐLŐS KISSZÖRCSÖK, vide Karakószörcsök KISTEVEL, vide Adásztevel KISTIANY, vide Tihany	Kisszőlős	♀		F.	Martinus ep.				
168.	KISVÁSÁRHELY	Kisvásárhely	♀		G.					
169.	KOLONTÁR KÖNYADABRONC, vide Dabronc KOPPÁNY, vide Bakonykoppány KOVÁCSI, vide Berhida, Pápakovácsi, Zalaszántó KÖBÖLKÚT, vide Nemesgulács KÖBÖLKÚTGULÁCS, vide Nemesgulács KÖKÚT, vide Salföld KÖRBŐ, vide Kisgörbő, Nagyörbő KÖVÁGÓÓRS, vide Felsőórs	Nagykolontár	♀		H.					
170.	KÖVÁGÓÓRS	Nagyórs, Őrskál, Káliórs, Boldogasszonyórs	♀?	XIII. s.	ACH.	B. Maria V.				-29° 25'
171.		Ciberjénörs, Kisórs, Káliórs	♂	XIII. s.	GH.	Ladislau rex				
172.	KÖVESD, vide Aszófő, Csopak KÖVESKÁL	Őrskál, Szentlászlóórs Ecsér	♂	XI–XII. s.	BH.	B. Maria V.	≅	9,00 x 7,55	1,19	- 8° 30'
173.		Köveskál	♂	XIII. s.	AB.		⊥	11,50 x 6,95	1,65	±0° 00'
174.		Alsókál, Sásdikál	♀		A.					
175.	KÖVESKÚT, vide Salföld KÖZÉPHANY, vide Nemes hany KÖZÉPISZKÁZ, vide Iszkáz	Sóstókál	♂	XIII. s.	ABG.		⊥	12,00 x 6,80	1,76	-23° 55'
176.	KUP	Kup	♀		A.					
177.	KÜLSÓVAT	Egyházavasvat, Alsó-,	♂		G.					
178.		Bánd	♀		G.					
179.	KÜNGÖS, vide Csajág KÜNGÖS	Csajág, Szentmártonföldre	♀		E.					
180.	LAK, vide Kéttornyúlak, Mezőlak, Vindornyalak LÁZI	Lázi	♀		E.					
181.	LÁD, vide Badacsonytomaj LÁDTOMAJ, vide Badacsonytomaj LEÁNYFALU, vide Nagyvázsöny LESENCEFALU	Németfalva	♂	XIII–XV. s.	GH.					
182.	LESENCEISTVÁND	Istvánd	♂		EG.					
183.		Uzsaszentlélek, mon. OSPPH	♂	a.1333.	G.	Spiritus Sanctus	∧	12,50 x 8,80	1,42	-30° 54'
184.		Csejkat-, Lőrinc-, Szentgyörgyuzsa	♂		G.	Georgius mart.				

185.		'Püspök-, Cibrián-, Ceberjénuzsa	♀		G.					
186.	LESENCETOMAJ	Tomaj	♀		G.	Petrus ap.				
187.		Bille, Mindszentbille	♀		—	Omnes Sancti				
188.	LIHÉRT, vide Adásztevel									
189.	LITÉR	Litér	♂	c.1270.	GH.	S. Crux, Jacobus ap.	∩?	10,30 x 6,01	1,71	+15°00'
	LOVAS, vide Somlóvásárhely				B.					
190.	LOVAS	Lovas	♀		ABEG.	B. Maria V. (?)				
191.	LOVÁSZPATONA	Lovászpatozna (I)	♂	XIII. s. XIV. s.	A.	Martinus ep.	?	7,60 x 7,00	1,08	-25°30'
	LŐRINTE, vide Padragkút						∩	14,80 x 7,00	2,12	
	LÖVÖLD, vide Városlőd, Kislőd									
	MAGYARBARNAG, vide Barnag									
192.	MAGYARGENCS	Egyházasgencs	♂?		AH.					
193.	MAGYARPOLÁNY	Polány	♀		C.	Johannes ev.				
194.		Borsod	♀		C.	Stephanus rex				
195.		Endréd	♀		C.	Marcus ev.				
	MALOMSÁR, vide Papkeszi									
196.	MALOMSOK	Malomsok	♀		G.					
197.		Ponyvád	♀	a.1241	—					
198.		Tördeméc	♀		G.					
199.	MARCALTŐ	Marcaltő	♀		G.					
	MARGITSZEG, vide Veszprém									
	MÁHÓ, vide Gógánfa									
	MÁMA, vide Balatonfűzfő									
	MÁNC, vide Ganna									
	MÁND, vide Szentgyörgyvár									
	MÁNDHIDA, vide Szentgyörgyvár									
200.	MÁRKÓ	Gyimolt, Szentmárk	♀		BG.	Marcus ev.				
201.		Mesteri	♀		B.					
202.		Bere	♀		G.					
203.		Mártonházafölde	♀		C.	B. Maria V.				
204.	MÁTÉHÁZA, vide Nagycsád									
	MEGYER	Megyer	♀							
	MEGGYES, vide Devecser									
205.	MENCSELY	Mencshely	♂	c. 1220.	H.	S. Trinitatis (?)	?	9,60 x 6,30	1,52	-8°30'
	MENYEKE, vide Bánd									
	MESTERI, vide Márkó									
206.	MEZŐLAK	Mezőlak	♂		G.	B. Maria V.				
207.		Asszonyfa	♀		G.	B. Maria V.				
208.	MIHÁLYFA	Mihályfalva	♀		H.	B. Maria V.				
209.		Szenterzsébet	♀	XII. s.	G.	Elisabeth vid.				
210.		Csitkeszentmárton	♀		G.	Martinus ep.				
211.	MIHÁLYHÁZA	Tima	♀		AG.					
212.		Csög	♀		G.					
	MIHÁLYFALVA, vide Mihályfa, Nemesbük									
	MINDSZENT, vide Ukk									
	MINDSZENTBILLE, vide Lesencetomaj									
	MINDSZENTISZKÁZ, vide Iszkáz									
213.	MINDSZENTKÁLLA	Mindszentkál	♀		BE.	Omnes Sancti				

214.		Kiskál, Kisfalud (I) (II)	o	XIII. s. XV. s.	BE.	?	7,45 x 5,60	1,33	-31°00'	
215.		Kerekikál	o	XIII. s.	G.	⌒	9,25 x 6,90	1,34		
216.	MISKE, vide Pusztamiske									
217.	MOLNUS–INOTA, vide Várpalota									
218.	MONOSZLÓ	Váralmád	♀		GG.	Petrus ap.				
219.	NAGYACSD	Almád, abb. OSB	o	1117–1121.	G.	B. Maria V.				
220.	NAGYALÁSONY	Monoszló	♂	a. 1252.	G.	Michael archang.	⌒	11,40 x 7,75	1,47	
221.		Mátéháza	♀		G.				-21°48'	
		Nagyalásony	♀		GH.					
		Kisalásony	♀		H.					
	NAGYBARNAG, vide Barnag									
	NAGYBERZSENY, vide Kamond									
	NAGYBOGDÁNY, vide Noszlop									
	NAGYDEVECSER, vide Devecser									
222.	NAGYDÉM	Dém	♀		G.					
223.	NAGYESZTERGÁR	Esztergár	♀		A.					
224.		Veim	o	XII–XIII. s.	A.					
225.	NAGYGÖRBB	Körbb, Nagygörbb	♂	XII. s.	AH.	Margarita vid.				
226.	NAGYGYIMÓT	Nagygyimót	♀		D.	Andreas ap.	⌒?			
	NAGYHANY, vide Nemeshány									
	NAGYHIDEKGUT, vide Hidegkút									
	NAGYJENŐ, vide Tüskevár									
	NAGYKARMACS, vide Karmacs									
	NAGYKESZI, vide Gyepükaján									
	NAGYKOLONTÁR, vide Kolontár									
	NAGYKOVÁCSI, vide Berhida									
	NAGYÖRS, vide Kővágóörs, Felsőörs									
	NAGYPECSELY, vide Pécsely									
227.	NAGYPIRIT	Egyházaspirt, Pered	♀		H.					
228.		Üllőfalva, Illyefalva	♀		–					
	NAGYRÁTÓT, vide Gyulafirátót									
	NAGYSZŐLŐS, vide Somlőszőlős									
	NAGYSZÖRCSEGG, vide Borszörcsög									
	NAGYTÁRKÁNY, vide Csabrendek									
229.	NAGYTEVEL	Nagytevel	♂		C.					
	NAGYTÉS, vide Tés									
	NAGYTOMAJ, vide Badacsonytomaj									
	NAGYVÁMOS, vide Nemesvámos									
230.	NAGYVÁZSONY	Vázsony, Váras-Vázsony	♂	XIII. s. c. 1480.	G.	Omnes Sancti Stephanus rex	⌒ X	9,50 x 6,55	1,45	-15°20'
231.		Vázsonykő, mon. OSPPH.	□+	1483.	G.	Michaël archang.	X	16,50 x 10,50	1,56	-39°30'
232.		Nemesleányfalu	o	XIII. s.	B.	Jacobus ap.	⌒	8,00 x 5,50	1,45	±0°00'
233.		Csepely	o	XIII. s.	AH.		⌒	9,60 x 6,80	1,40	-18°13'
234.		Szentilona	o	XIII. s.	–	Helena aug.	⌒	6,90 x 4,80	1,43	-15°30'
	NÁNA, vide Bakonyháza									
	NEMESBOLDOGASSZONYFA, vide Alsópáhok									
235.	NEMESBÜK	Bük, Bük, Felsőbük	♀		GH.	Nicolaus ep.				
236.		Kiskarmacs, Mihályfalva, Dánielkarmacs	♀		G.					

	NEMESDARVA, vide Dudar				H.				
	NEMESFAJSZ, vide Veszprémfajsz				G.				
237.	NEMESGÖRZSÖNY	Egyházasgörzsöny, Felsőgörzsöny	♀		G.				
238.	NEMESGULÁCS	Gulács	♀		H.				
239.		Köbölkútgulács	♀						
240.	NEMESHANY	Kishany	♀		ACH.	Georgius mart.			
241.		Alsó-, Felsőhany,							
		Hanyszentgyörgy	♀		H.				
242.		Nagy-, Egyházas-, Benc-, Középhany	♂ ?						
	NEMESLEÁNYFALU, vide Nagyvázsöny								
243.	NEMESSZALÓK	Egyházasszalók, Pór-, Alsó-, Gebárháza			H.	Martinus ep.			
	NEMESSZENTANDRÁS, vide Hévíz								
	NEMESTEVEL, vide Adásztevel								
244.	NEMESVÁMOS	Nagyvámos	♀		ABF.	Matthaeus ev. (?)			
245.	NEMESVITA	Vita	♀	XIII. s.	H.				
246.		Törek, Alsótörek, Egyházastörek, Felsőtörek	♀		G.				
	NÉGYHÁZU-BÖRÖLLŐ, vide Pápa								
	NÉMETBARNAG, vide Barnag								
	NÉMETFALVA, vide Lesencefalu								
	NÉMETI, vide Herend								
	NÉMETPÁH, vide Felsőpáhok								
	NIVEGY, vide Balatoncsicsó								
	NIVEGYSZENTJAKAB, vide Szentjakabfa								
247.	NÓRÁP	Nóráp	♀		A.				
248.	NOSZLOP	Noszlop	♂		ACH.	Margarita vid.			
249.		Nagybogdány	♀		FG.	B. Maria V.			
250.		Kisbogdány	♀		FG.	Catharina virg.			
251.		Becse	♀		CG.	Petrus ap.			
252.	NYÁRÁD	Nyárad	♀		AC.				
253.	NYIRÁD	Nyirád	♀		BG.	Omnes Sancti			
254.		Deáki	♀		B.				
255.		Gerencsér	♀		ABG.	B. Maria V.			
	NYÖGÉR, vide Vanyola								
256.	ÓHID	Egyházas-, Farkas-, Pogányenyere	♀	XII–XIII. s.	GH.	Andreas ap.			
257.		Enyere, mon. OSPPH	□+	a. 1336.	G.	B. Maria V.			
258.	OLASZFALU	Olaszfalu	♀	XII. s.	C.	S. Trinitatis (?)			
259.		Pere	♂	XI. s.	G.		∩	14,00 x 7,00	2,00 -13°05'
	OROSZKŐ, vide Tihany								
	OSZLOP, vide Bakonyoszlop								
260.	ÖCS	Öcs			AGH.		∩ ?		
	ÖRS, vide Badacsonytomaj, Alsóörs, Kővágóörs, Felsőörs								
	ÖRSKÁL, vide Badacsonytomaj, Kővágóörs								
261.	ÖRVÉNYES	Örvényes	♂	XIII. s.	AC.	Emericus dux	∩	8,00 x 6,00	1,33 -30°50'
262.	ÓSI	Ósi	♂ ?	a. 1188.	B.	Laurentius mart.	?		-31°00'
263.	ÖSKÜ	Öskü	♂	XI–XII. s.	AG.	S. Crux	○		-15°30'
264.		Felsőballa	♂		G.				

265.	ÖTVÖS, vide Dabronc PACSIHÁZA, vide Iszkáz PADRAG, vide Padragkút PADRAGKÚT	Alsóballa	o	G.					
266.		Padrag	o	XIII. s.	FG.	Michael archang.	?	9,65 x 7,15	1,34
267.		Lőrinte	o	XII–XIII. s.	G.	Martinus ep.			
268.		Csékút	o	XV. s.	G.				
269.	PALOTA, vide Várpalota PALOZNAK	Paloznak	o	XIII. s.	ABG.	Andreas ap.	~	8,60 x 5,63	1,52
270.	PAPKESZI	Papkeszi	o		B.				
271.		Szentmártonföldre, Sár, Malomsár	o		AEH.	Omnes Sancti			
272.		Rostás	o		D.				
	PAPSOKA, vide Balatonfüred PATONA, vide Lovászpátona PÁH, vide Alsópáhok, Felsőpáhok, Hévíz PÁLFALVA, vide Káptalanfa PÁPA	Pápa	o	c. 1225.	A.	Stephanus mart.			
274.		Pápa, conv. OFM	o	1454.	G.	Ladislau rex			
275.		Semlér	o		G.				
276.		Berellő, Böröllő, Egyházasböröllő, Négyházúböröllő	o		H.				
277.		Bellérszeg	o		G.	B. Maria V.			
278.		Pápa	o		–	Michael archang.			
279.	PÁPAKOVÁCSI	Kovácsi	o		H.				
280.	PÁPASALAMON	Egyházas-Salamon	o		DG.				
281.	PÁPANYÖGÉR, vide Vanyola PERE, vide Olaszfalu PERECSKE, vide Bakonypölöske PEREMARTON, vide Berhida PESZE, vide Felsőörs PETEND, vide Vigántpetend PÉCSÉLY	Teszér	o		A.				
282.		Nagypécsely (I) (II)	o	XIII. s. XIV. s.	BG.	Petrus ap.	⊥	5,70 x 5,50	1,04
283.		Kispécsely	o		CGH.		⊥	10,2 x 5,50	1,85
	PÉT, vide Várpalota PÉTERD, vide Bakonypéterd PODÁR, vide Dáka POGÁNYENYERE, vide Óhíd POK–ISZKÁZ, vide Iszkáz POLÁNY, vide Magyarpolány PONYVÁD, vide Malomsok PÓRFAJSZ, vide Veszprémfajsz PÓRSZALÓK, Nemesszalók POTVÁSÁRA, vide Litér PORVA	Porva	o	XII. s.	C.	Emericus dux			
284.		Porva, mon. OSPPH.	o	1409.	G.	Emericus dux	X		
285.	PÖLÖSKE, vide Bakonypölöske								

	PRÁGA, vide Sümegprága									
	PRINCS, vide Kisgörbő									
286.	PULA	Pula	♀		G.					
287.		Tálad, mon. OSPPH.	□+	a. 1324.	G.	Elisabeth vid.	┌	15,40 x 8,20	1,88	-14°05'
288.	PUSZTAMISKE	Miske	♀		H.					
	PÜSPÖKUZSA, vide Lesenceistvánd									
289.	RAPOSKA	Repesoka	♀		B.					
	RÁSKÓ, vide Taliándörögd									
	RÁTÓT, vide Gyulafirátót									
	RENDEK, Ajkarendek, Csabrendek									
	RENDES, Balatonrendes									
	REPESOKA, Raposka									
290.	REZI	Rezi	♂	XIII–XIV. s.	G.					
	RÉT, vide Várpalota									
291.	RÉVFULÓP	Fülöp, Császtó	♂	XIII. s.	CG		┌	8,63 x 5,91	1,46	±0°00'
292.	RIGÁCS	Rigács	♀		H.					
293.	ROMÁND	Románd	♂		D.					
	ROMLOTTEGYHÁZ, vide Szentkirályszabadja									
	ROSTÁS, vide Papkeszi									
	RUTEGYHÁZA, vide Szentkirályszabadja									
	SALAMON, vide Pápasalamon									
	SABAR, vide Káptalantóti									
294.	SALFÖLD	Salföld	♂ ?	XIV. s. ?	G.	Matthaeus ev.	~	15,73 x 7,05	2,23	-15°30'
295.		Salköveskút	♀		G.					
296.		Köveskút, mon. OSPPH. (I.)	□+	1250–63. c. 1480.	G.	Maria Magdalena	? X	9,40 x 5,90	1,59	-16°48'
	SALKÖVESKUT, vide Salföld									
	SARVALY, vide Sümeg									
	SÁG, vide Balatonakali, Bakonyság, Sikátor									
	SÁGDÖRGICSE, vide Balatonakali									
	SÁR, vide Papkeszi									
	SÁROSBODORFALVA, vide Bodorfa									
	SÁROSD, vide Szentimrefalva									
	SÁROSFŐ, vide Káptalanfa									
	SÁROSTELEK, vide Káptalanfa									
	SÁRSZEG, vide Veszprém									
	SÁSDI, vide Köveskál									
	SÁSDIKÁL, vide Köveskál									
297.	SÁSKA	Sáska	♂							
298.		Bakonyszentjakab, mon. OSPPH.	□+	XIII. s.	G.	Emericus dux	┌	7,70 x 3,10	1,22	-5°00'
299.		Dabas	♂	1250–63. XIII. s.	G.	Jacobus ap.	~	11,38 x 5,35 10,50 x 6,60	2,13 1,59	+11°15'
	SEGVÁR, vide Bánd									
	SEMLÉR, vide Pápa									
300.	SIKÁTOR	Ság	♀		DE.					
	SIMONKESZŐ, vide Egyházaskesző									
	SISKE, vide Balatonfüred									
301.	SÓLY	Betereg, Sóly	♂	XIII. s.	AB.	Stephanus mart.	┌	9,40 x 5,50	1,70	-18°00'
	SOMLÓ, vide Somlóvásárhely									
302.	SOMLÓJENŐ	Kisjenő	♂		E.	Nicolaus ep.				

303.	SOMLÓSZŐLŐS	Nagyszőlős (I)	♂	XIII. s.	AC.	Georgius mart.	~?	8,50 x 5,80	1,47	-28°06'
		(II)	♀	XIV. s.	F.	Margareta vid.	~	19,60 x 5,80	3,38	
304.	SOMLÓVÁSÁRHELY	Apácasomló	♀		F.	Lambertus ap.				
305.		Torna, mon. OSB.	♂	XI. s.	F.	Margarita vid.	?	8,60 x 5,00	1,72	
306.		Somló (?)	♂	XIII. s.	-					
307.		Lovas	♀		A.					
308.	SOMLÓVECSE	Vecse	♀		D.					
309.	SÓSTÓKÁL, vide Köveskál	Súmeg	♀		B.	Petrus ap.				
310.	SÚMEG	Erek	♀	XI-XII. s.	B.			6,70 x 5,40	1,24	
311.		Sarvaly (I)	♂	XII. s.	-		~			
		(II)	♂	XIII. s.			~			
312.		Urbél	♂	XIII. s.	B.	Nicolaus ep.	?	30,00 x 10,00	3,00	
313.	SÚMEGCSEHI	Csehi	♀		B.					
314.	SÚMEGPRÁGA	Prága	♂		B.		~?			
	SÚRÚDOMB, vide Hegymagas									
	SYD, vide Szerecseny									
	SZARKADÖRGICSE, vide Kisdörgicse									
	SZÁNTÓ, vide Zalaszántó									
	SZÁRBERÉNY, vide Vörösberény									
	SZENTANDRÁSPÁH, vide Hévíz									
315.	SZENTANTALFA	Szentantalfa	♀	XIII. s.	BH.	Antonius abb.				
316.	SZENTBENEDEK, vide Szentbékálló	Tagyon	♀		ABG.	B. Maria V.				
317.	SZENTBERECK, vide Balatoncsicsó	Szentbenedekálló	♀		AB.	Benedictus abb.				
318.	SZENTBÉKÁL	Töttöskál	♂	XIII. s.	G.		~	9,00 x 4,95	1,82	
319.		Szentvidkál	♂?		AG.	Vitus et Modestus	?			
	SZENTERZSÉBET, vide Mihályfa									
	SZENTFERENC, vide Gyulakeszi									
320.	SZENTGÁL	Szentgál	♂		AH.	B. Maria V.,				
	SZENTGYÖRGY, vide Nemeshany									
321.	SZENTGYÖRGYVÁR	Szentgyörgyvár	♀		G.	Georgius mart.				
322.		Mánd, Mándhida	♀		G.					
	SZENTILONA, vide Nagyvázsöny									
	SZENTIMRE, vide Szentimrefalva									
323.	SZENTIMREFALVA	Sárosd, Szentimre,	♂?		-	Emericus dux				
	SZENTIMRESÁROSA, vide Szentimrefalva	Szentimresáros	♂?							
	SZENTISTVÁN, vide Herend, Királyszentistván									
	SZENTISTVÁNCSAB, vide Csabrendek									
	SZENTIVÁN, vide Balatonederics, Bakonyszentiván									
	SZENTIVÁNFALVA, vide Veszprém									
	SZENTJAKAB, vide Sáska									
324.	SZENTJAKABFA	Nivegyszentjakab,	♂	XIII. s.	A.	Jacobus ap.	~	9,90 x 5,45	1,82	-25°30'
		Szentjakabfalva	♂							
325.		Szentbalázs (I)	♂	XII. s.	-	Blasius ep.	~	6,40 x 5,20	1,23	-45°00'
		(II)	♂	XIII. s.			~	8,10 x 7,25	1,12	
326.	SZENTKIRÁLY, vide Bakonyszentkirály	Herend	♂	XIII. s.	BH.		~			-23°55'
	SZENTKIRÁLYKESZI, vide Gyepükaján									

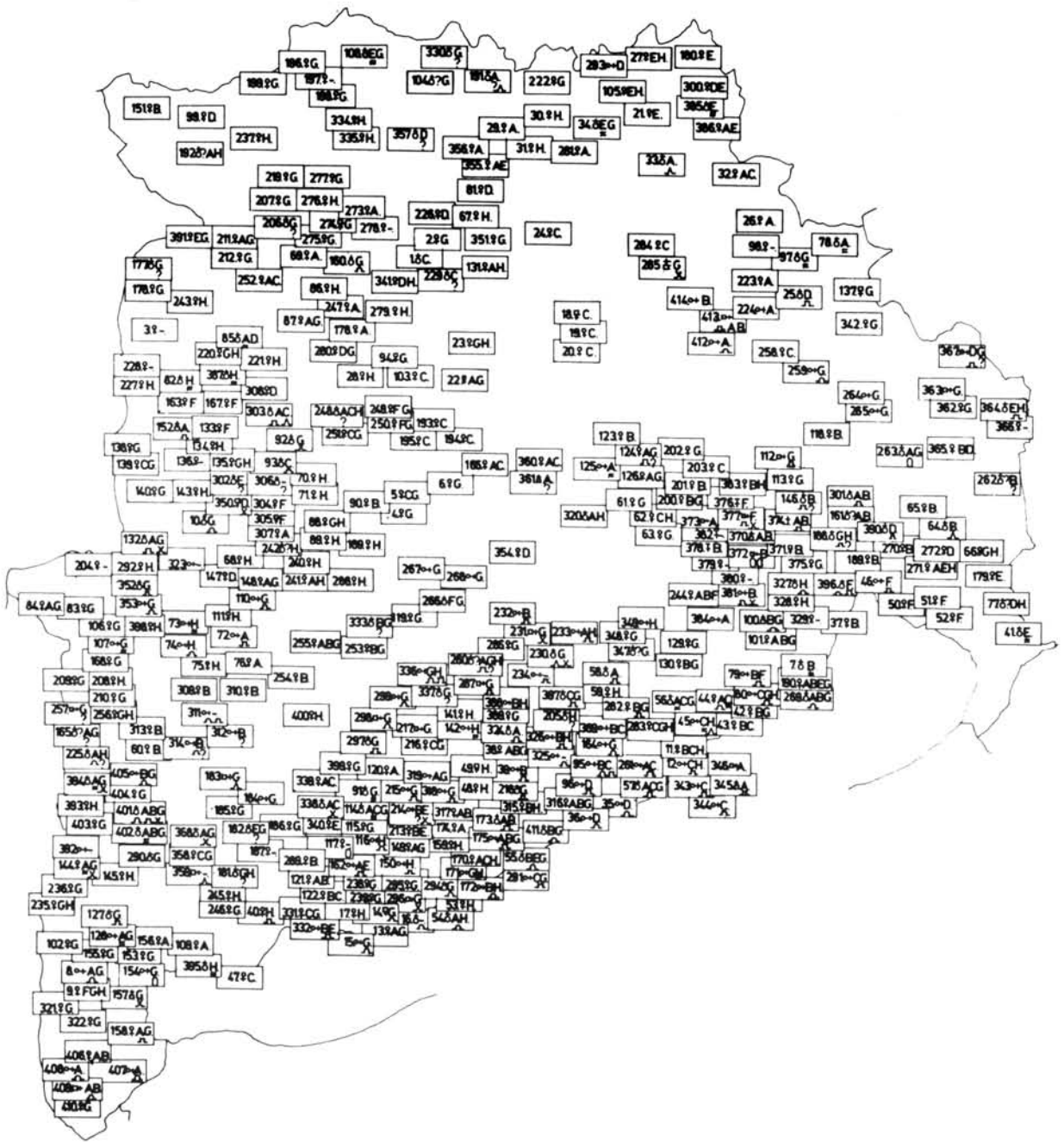
327.	SZENTKIRÁLYSZABADJA	Szentkirályszabadja	♂	XIII. s.	H.	Stephanus rex	~	12,90 x 7,50	1,72	-14°10'	
328.		Szentkirályszabadja	♀	XIII. s.	H.	S. Crux					
329.		Romlottegyház, Rutegyház (?)	♀		-						
	SZENTLÁSZLÓ, vide Bakonyszentlászló, Kővágóórs										
	SZENTLÁSZLÓÓRS, vide Kővágóórs										
	SZENTLÉLEKUZSA, vide Lesenceistvánd										
	SZENTMÁRK, vide Márkó										
	SZENTMÁRTON, vide Devecser, Doba, Keszthely, Mihályfa										
	SZENTMÁRTONFÖLDE, vide Küngös, Papkeszi										
	SZENTMIKLÓS, vide Keszthely, Tapolca										
	SZENTMIKLÓSDÖRGICSE, vide Kisdörgicse										
	SZENTMIKLÓSKUT, vide Vállus										
	SZENTMIKLÓSSZEG, vide Veszprém										
	SZENTPÁLFALVA, vide Káptalanfa										
	SZENTPÉTER, vide Kemenesszentpéter, Monostorapáti										
	SZENTPÉTERDÖRGICSE, vide Dörgicse										
	SZENTPÉTERFALVA, vide Kemenesszentpéter										
	SZENTTAMÁSFALVA, vide Veszprém										
	SZENTVIDKÁL, vide Szentbékálló										
	SZEPEZD, vide Balatonszepezd										
330.	SZERECSENY	Szerecseny, Syd	♂		G.						
	SZÉK, vide Devecser										
331.	SZIGLIGET	Szigliget	♀	XIII. s.	CG.	Omnes Sancti	~	9,80 x 6,50	1,51	-17°00'	
332.		Ujfalu, Avas	♂	XIII. s.	BE.		~	6,25 x 4,90	1,28	+35°00''	
333.	SZŐC	Szóc	♂		BG.	Franciscus (?)					
	SZÖLLŐSÖRS, vide Badacsonytomaj										
	SZŐLŐS, vide Balatonszőlős, Kisszőlős, Somlószőlős, Vindornyaszőlős										
	SZÖRCŐK, vide Borszörcsőg, Karakószörcsőg										
	TAGYON, vide Szentantalfa										
334.	TAKÁCSI	Felsőtakácsi	♀		H.						
335.		Kápolnás-, Egyházas-,	♀		H.						
336.	TALIÁNDÖRÖGD	Felsődorögd (I) (II)	♂	XII. s. XIV. s.	GH.	Andreas ap.	~	8,20 x 6,10	1,34	-19°46'	
337.		Alsódörögd	♂	XIII. s.	G.	B. Maria V.	?	9,50 x 6,50	1,46	-14°05'	
	TAMÁSI, vide Bakonytamási										
338.	TAPOLCA	Tapolca	♂		AC.	B. Maria V.	X			±0°00'	
339.		Szentmiklós	♀		AC.	Nicolaus ep.					
340.		(ismeretlen)	♀		E.						
341.	TAPOLCAFŐ	Tapolcafő	♀		DH.						
	TÁLOD, vide Pula										
	TÁRKÁNY, vide Csabrendek										
	TESZÉR, vide Pápateszér										
	TEVEL, vide Nagytevel										
342.	TÉS	Nagy-, Egyházas-,	♀		G.	B. Maria V.					
343.	TIHANY	Apáti	♂	XIII. s.	C.		~	7,90 x 5,50	1;44	-31°00'	
344.		Újlak, Kistihany	♂	XIII. s.	C.	Andreas ap. (?)	~	4,20 x 4,20	1,00	-54°00'	
345.		Tihany, mon. OSB.	□+	1055.	A.	B. Maria V.,	~			-19°00'	
346.		Oroszkő, erem.	□+	1047-55.	A.	Nicolaus ep.	-				

	TIKOL, vide Várpalota								
	TIMA, vide Mihályháza								
	TOMAJ, vide Badacsonytomaj, Cserszegtomaj, Lesencetomaj								
	TORNA, vide Apácatorna, Somlóvásárhely, Túskevár								
	TÓTDÖRÖGD, vide Zalahaláp								
	TÓTI, vide Káptalantóti								
347.	TÓTVÁZSONY	Vázsony	♂ ?	XIII. s.	G. Wenceslaus	?	14,80 x 8,00	1,85	-112° 30'
348.		Billege	♀		G. Johannes Bapt.				
349.		Csatár	♂		H. Gotthardus ep.				
	TÖRDEMÉC, vide Malomsok								
	TÖRDEMIC, vide Badacsonytördemic								
	TÖREK, vide Nemesvita								
	TÖTTÖSISZKÁZ, vide Iszkáz								
	TÖTTÖSKÁL, vide Szentbékálla								
	TÖTTÖSKÜNGÖS, vide Csajág								
350.	TÚSKEVÁR	Nagyjenő, Torna	□	c. 1310.	D. Maria Magdalena	X	20,50 x 11,50	1,78	
	UDVARI, vide Balatonudvari								
	UDVARNOKTOMAJ, vide Badacsonytomaj								
	UG, vide Borszörcsög								
351.	UGOD	Ugod	♀		G.				
352.	UKK	Ukk	♂	XIII. s.	G. Omnes Sancti	⊥	12,00 x 6,00	2,00	
353.		Mindszent	♂		G.				
	ÚJFALU, vide Szigliget								
	ÚJLAK, vide Tihany								
	UKKGYÖMÖRŐ, vide Zalagyömörő								
	UKKMINDSZENT, vide Ukk								
	ÚRBÉL, vide Sümeg								
354.	ÚRKÚT	Kabtelek, Kab, Kapegyháza	♀		D.				
	UZSA, vide Lesenceistvánd								
	ÜLLŐFALVA, vide Nagypirit								
	VANYOLA, vide Vilonya								
355.	VANYOLA	Vanyola	♀		AE.				
356.		Pápanyögér	♀		A.				
	VARSÁNY, vide Veszprémvarsány								
357.	VASZAR	Vaszar	♂		D.				
	VAT, vide Külsővat								
358.	VÁLLUS	Vállus	♂ ?	XIV. s.	CG.				
359.		Szentmiklóskút mon. OSPPH.	♂		-	Nicolaus ep.	⌒		+11° 14'
	VÁRALJA, vide Bánd								
	VÁRALMÁD, vide Monostorapáti								
	VÁRAS-VÁZSONY, vide Nagyvázsony								
	VÁRNÉPEKARMACS, vide Karmacs								
360.	VÁROSLÓD	Lövöld	♀	XIII. s.	AC.				
361.		Lövöld, mon.	□	1347.	A.	Michael archang.			-5° 00'
362.	VÁRPALOTA	Palota	♀		G.	B. Maria V. (?)			
363.		Palota, conv. OFM	□+	1440-45.	G.				
364.		Inota, Molnus-Inota	♂	XIII. s.	EH.		10,15 x 7,10	1,42	
365.		Pét	♀	XIII. s.	BD.	Johannes Bapt.			-36° 10'

366.		Rét	♀		–		∩ ?				
367.		Tikol	♂	XIII. s.	DG.		?	10,10 x 5,05	2,00		–3° 42'
368.	VÁRVÖLGY	Zsid, Alsózsíd (I) (II)	♂	XIII. s. XV. s.	AG. G.		∩				
369.	VÁSÁRHELY, vide Kisvásárhely, Somlóvásárhely VÁSZOLY VÁTKA, vide Zalasántó VÁZSONY, vide Nagyvázsony, Tótvázsony VECSE, vide Somlóvecse VEIM, vide Nagyesztergár VESZPRÉM	Vászoly	♂	XII–XIII. s.	BC.	S. Crux					
370.		Veszprém, eccl. ep.	♂	XI–XV. s.	AB.	Michael archang.	∩				–38° 00'
371.		Veszprém, praep. minor	♂		B.	Omnes Sancti	○				+ 1° 00'
372.		Veszprém, praep. major (I.) – ! (II)	♂	XI. s. XIII. s.	B.	Georgius mart.	○				
373.		Veszprémvölgy, mon.	♂	X–XI. s.	A.	B. Maria V.	◻				–35° 00'
374.		Veszprém	±	XI–XIII. s.	AB.		∩				–29° 40'
375.		Margitszeg	♀		G.	Margarita vid.	∩				
376.		Katalinszeg	±		F.	Catharina virg.	∩	16,00 x 7,55	2,12		–28° 00'
377.		Katalinszeg, mon. OP (I.) – ! (II)		XIII. s. XV. s.	F.	Catharina virg.	∩				
378.		Sárszeg	±		B.	B. Maria V.					
379.		Szenttamásfalva	♀		–	Thomas ap.					
380.		Szentivánfalva	♀		–	Johannes Bapt.					
381.		Szentmiklósszeg (I) (II)	♂	XIII. s. XV. s.	B.	Nicolaus ep.	∩	11,20 x 7,80	1,44		–19° 38'
382.		Veszprém	±		–	Elisabeth vid.					
383.		Jutas	♀		BH.						
384.	VESZPRÉMFAJSZ	Pórfajsz	♂	XI–XII. s.	A.	Walburga virg.					
385.	VESZPRÉMVARSÁNY	Varsány	♂	XI–XII. s.	E.	Adalbertus ep.					
386.		Keresztúr, Fény	♀	XII. s.	AE.	S. Crux					
387.	VID VIGÁNT, vide Vigántpetend VIGÁNPETEND	Vid, Vild	♂ ?		H.	Vitus–Modestus					
388.		Vigánt	♂		BH.	Johannes Bapt.					
389.		Petend	♀		G.						
390.	VILD, vide Vid VILONYA	Vonyola, Vanyola	♂	XIII. s.	D.						
391.	VINÁR	Vinár	♀		EG.	Petrus ap.	∩	12,50 x 7,00	1,78		–25° 20'
392.	VINDORNYAFOK	Fok	♂		–						
393.	VINDORNYALAK VINDORNYAKERESZTÚR, vide Karmacs VINDORNYASZŐLŐS	Lak, Hertelendilaka	♀		H.						
394.		Szőlős (I) (II)	♂	XIII. s. XV. s.	AG.	Georgius mart.	?	9,00 x 6,00 12,00 x 6,00	1,50 2,00		±0° 00'
395.	VINYOLA, vide Vilonya VITA, vide Nemesvita VONYARC, vide Vonyarcvashegy VONYARCVASHEGY	Vonyarc, Babucs	♂	XII. s.	H.	Michael archang.	?	8,50 x 5,60	1,51		
396.	VÖRÖSBERÉNY	Szárberény (I) (II)	♂	XI. s. XIII. s.	F.	Martinus ep.	∩	9,20 x 4,10 15,50 x 7,90	2,24 1,96		–18° 43'
397.	VÖRÖSTÓ	Vöröstó	♂ ?	XIV. s.	CG.	Cosmas et Damianus mart.	∩	15,0 x 10,10	1,50		–21° 03'
398.	ZALAGYÖMÖRŐ	Ukk-, Káplomás,	♀		H.						
399.	ZALAHALÁP	Haláp	♀	XII–XIII. s.	G.	B. Maria V.					

	Tótdörögđ		XIII. s.	H.	S. Salvador			
400.	ZALASZÁNTÓ							
401.	Szántó (I)	♀	XIII. s.	H.	S. Salvador	~	6,00 x 4,10	1,46
	(II)	♂	XI. s.	ABG.	Cosmas et Damianus	~	6,00 x 5,10	1,18
	(III)		XIII. s.			X	13,00 x 5,10	2,54
			XV. s.					±0°00'
402.	Szántó	♂	XIV-XV. s.	ABG.				
403.	Kovácsi	♀		G.	Jacobus ap.			
404.	Hidegkút	♀		G.				
405.	Vátka	♂	XI-XII. s.	BG.	S. Crux	~	7,70 x 4,90	1,57
406.	Zalavár	♀		AB.				
407.	Zalavár	♂	XI. s.	A.		~	12,50 x 10,50	1,19
408.	Zalavár	♂	XI. s.	A.	B. Maria V.	~	6,70 x 5,50	1,22
409.	Zalavár, mon. OSB.	♂	XI. s.	AB.	Hadrianus	~	16,10 x 7,60	2,12
410.	Hidvég	♀	XIII. s.	G.	Jacobus ap.			
411.	Zánka	♂	XIII. s.	BG.	Stephanus rex	~	7,90 x 5,00	1,58
412.	Zirc	♂	XI. s.	A.		~	14,30 x 9,00	1,58
413.	Zirc, mon. O. Cist.	♂	1182.	AB.	B. Maria V.	~	42,00 x 21,00	2,00
414.	Akol	♂		B.		~		

ZSID, vide Várvölgy

Az uzsaszentléleki pálos monostor

FEHÉRVÁRY RUDOLF

A Szentlélekről elnevezett uzsahelyi pálos monostor a rendi építészet egyik – talán méltatlanul elhanyagolt – Veszprém megyei emléke. A mai Lesence-istvánd melletti egykori Uzsa község határában a XIV. század első felében jött létre. Olyan területen, ahol a pálos rendnek már komoly hagyományai voltak. A rend első nyolc monostora ebben az egyházmegyében ezen a területen jött létre, s a későbbiekben is itt találkozni leggyakrabban új alapításokkal, átépítésekkel. A megyében kialakuló, ill. működő XV. századi vázsonyi műhely pedig a magyar késő gótika történetében is jelentős szerepet játszik. Maga a vizsgált monostor nem tartozott a rend reprezentatív alkotásai közé, sőt éppen a fénykori, XV. századi időszakra került ki a rend kezeléséből. Éppen ezért tekinthető a megye rendházai közül tipikusnak: magán viseli a kezdeti periódus szükségleti építészetének jegyeit, majd a fejlődés során elmarad kortársai mögött, míg végül osztozik a többi pálos emlék sorsában: idegen kézre (ferencsek) kerül, végül a török támadások idején elnéptelenedik.

A monostor építéstörténetének feldolgozása a csekély okleveles anyag (CSÁNKI 1897, 120., HOLUB 1933, 920), és a még csekélyebb rajzi dokumentáció összegyűjtésével kezdődött. (Magyarország 10 legkorábbi térképe – 1526–1686 között – csak a lakott, ill. megerősített helyeket tartalmazza, ld. CH 1974, Mikoviny Sámuel XVIII. századi megyei térképei már polgári céllal készültek, de a lépték, ill. a részletesség nem alkalmas romterületek jelölésére, így a kolostorromot nem jelöli, ld.: BENDEFI 1977, az Országos Műemléki Felügyelőség terv- és fotótárában az épületre vonatkozó semmilyen adat nincs, irattárában Tandor Ottó jelentése – 1901, 75. –, a VBM Adattárában lépték nélküli alaprajzi vázlat). Ennek során derült ki, hogy az épület miért is tartozik az elfelejtett pálos emlékek közé. Ugyanis középkori története szinte teljesen feldolgozatlan, ill. ismeretlen, a rendi okleveles anyagban alig szerepel. Ádám Iván, múlt századi pálos-kutató felmérése és publikációja (MOLNÁR 1965, 19.), ld. még (ÁDÁM 1883, 73.) Rómer Flóris (RÓMER 1876, 51–52) és Békefi Remig helyszíni megfigyelése (BÉKEFI 1907, 249., SÖRÖS 1907, 749–750) óta a romterületet senki

sem látogatta. A későbbi szakírók – és az őket idéző útleírások a korábbi megállapításokat vették át, néha kellő kritika nélkül, erősen torzítva. (DORNYAY 1933, DORNYAY–VIGYÁZÓ 1934, 280, RADNÓTI–GERŐ 1952, 97, ENTZ–GERŐ 1958, 146, GENTHON 1959, 184–185, OMF Műemlékjegyzék, 1960, 483). Így az okleveles forrással szinte egyenértékűnek tekinthető a romterület 1977-ben elvégzett műemléki-műszaki felmérése. (A felmérésben és feldolgozásban konzulensem, Guzsik Tamás volt segítségemre, a VBM részéről Kralovánszky Alán támogatta a kutatást. Mindkettőjüknek e helyen is köszönettel tartozom!) Ez a tevékenység egyben kapcsolódik a Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága által kezdeményezett megyei középkori tipológiai kutatáshoz is.

A középkori szerzetesrendek közül az egyetlen magyar alapítású a pálos rend, hivatalos nevén Ordo Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae (DAP I. 1975 V). A XIV–XV. században hazánkban a legelterjedtebb, legnépszerűbb egyházi testület volt, de négy külföldi tartományának monostorai szinte egész Európát behálózták. Más – külföldi alapítású – rendekkel ellentétben, nem állott idegen befolyás alatt (így mentes maradt az interregionális hatások legtöbbszörétől), lényegéből fakadóan hazai igényeket elégített ki. Életrendjükben a hagyományos középkori szellem tükröződik, tevékenységük megfelel a monasztikus rendek szabályainak. Maga a remeteség a keresztény ideológia elterjedésével szinte egyidős. A rend kialakulásának gyökerei is a magyarországi, korábbi remeteközösségekben keresendők, hiszen célkitűzése nem más volt, mint a remeteséget valamilyen formában szervezté tenni. Magyarországon a tatárjárás előtt is léteztek különféle, elszigetelt szerzetesi telepek (bencés remeték: CSÓKA 1969, I. 267–269). De a rend kialakulására biztosan hatással voltak a keleti szerzetesség ekkor még élő és működő magyarországi diasztróái is, ismeretes, hogy a bazilita rendnek a XIII. századig 14 kolostora volt a Duna mellett (Tihany, Zebegény, Pentele stb.: MORAVCSIK 1953, 61). A remeték száma a tatárjárás következtében tovább nőtt. A nagy fellemlés magyarírázható az egyes embereket ért megpróbáltatásokkal, kudarccal (birtokvesztés, pusztulás, egyéni elkésesedés, alacsonyabb társadalmi rétegbe süllyedés stb.) (KISBÁN 1938, I. 15). E remetetörekvések általános ideológiája a misztika felé fordulás, a kontempláció és a társadalmon kívüli boldogságkeresés volt. Utóbbi a tatárjárást követő újjáépítés és gazdasági konjunktúra szempontjából egyenesen károsnak tűnt, a remeték szervezése, ellenőrzése e hátrányos folyamat

megakadályozását szolgálta. Míg a korai középkorban a remeték Sz. Benedek vagy Sz. Vazul rendjének valamelyik közösségéhez tartoztak, addig a XIII. századi remeteélet alapszabálya az ágostoni regula lett (BENGER 1740, fol. 2. 106).

Hazai remetéink ember nem lakta, eldugott völgyekben vagy hegyek között, a külvilágtól teljesen elzárva, saját munkájukból éltek. Életmódjuk az építkezésekben is tükröződik: a monostorhoz mindig kiterjedt gazdasági rész, konyhakert, halastó tartozott. A rend tulajdonképpeni keletkezéséről mindössze egy – kései – forrás maradt fenn, az 1520-as években Gyöngyösi Gergely rendfőnök írta le rendtörténetében (GYÖNGYÖSI 1526). Ennek adatai szerint már II. András király uralkodása idején, 1225 körül Bertalan pécsi püspök (1219–1247., egyébként Cluny-i benecés szerzetes) összevonta a Pécs környéki remetéket. A Patacs feletti Szent Jakab hegyre telepítette őket, ahol az egykori földvár területén monostort kezdenek építeni (GYÖRFFY 1963, 356, DAP 1976, 149). A püspök – az általa ismert és használt benecés regula alapján – rövid életszabályt adott, amelyben az imádság mellett példaadásra, munkára és vezeklésre szólítja fel a remetéket („Éljenek együtt a házakban és folytassanak a jövedelmekből mértékletes életet. Látogassák kegyelettel a templomokat, viselkedjenek állapotuknak megfelelő, alázatra való és egyszerű ruházatot. A kánonokat és az Atyák határozatait buzgón tartsák meg, az erényeknek és a fogadalomnak a gyakorlására buzgón törekedjenek és ne csak feddhetetlennek legyenek, hanem mutatkozzanak mások előtt is példásnak...” Idézi: KISBÁN E.: 1938, 16). Utóda, Achilles püspök további birtokokkal gazdagítja elődje alapítását, ezeket az 1252-es birtokösszeírás tartalmazza (KISBÁN 1938. I. 17). Az esztergomi Őzséb kanonok (1210 k–1270) – Bertalan püspökhöz hasonlóan – maga köré gyűjtötte a pilisi remetéket, akik 1250-ben Szentkereszt (Keresztúr) néven kolostort építettek maguknak. Őzséb, egyházi méltóságait otthagya, remetéi közé költözött (ebben talán szerepe volt a – helyenként már az eretnokség határát súroló spontán közösségek fokozott ellenőrzésének is). A pálos hagyomány őt tekintette rendalapítónak, Szentkeresztet (Keresztúrt) pedig ősi kolostornak (MÁLYUSZ 1971, 258). Erről a rendet sokáig „Szent Kereszt remetéi”-nek nevezték (Fratres Sancte Crucis de Heremo). Őzséb 1262-ben kért engedélyt IV. Orbán pápától (1261–64) a rend megszervezésére és az ágostoni regula, a Kánon felvételére. A pápa Pál veszprémi püspököt bízta meg a rend anyagi helyzetének felmérésével, ill. a regula jóváhagyásával. A püspök 1263-as helyszíni tapasztalatai alapján nem tartotta biztosítottnak megélhetésüket. Látva azonban, hogy nincs egységes szabályzatuk, böjtre és zsolozsmára vonatkozó utasításokkal látta el őket, viszont megtiltotta, hogy új házakat hozzanak létre (DAP I. 1975. VI).

Pál püspök 1263-as összeírásában – a veszprémi egyházmegyében – szereplő pálos monostorok (az összeírás sorrendjében).

– *Insula Pihup*. Bizonytalan helyű monostor Sz. Ilona tiszteletére szentelve. Nem kellően meggyőző a legújabb kiadott pálos oklevéltárban közölt feltételezés, amely szerint – a Sz. Kereszt–Sz. Ilona kapcsolat bevezetésével – ez a monostor Pilisszentkereszttel lenne azonos (DAP II. 1976, 400). Ellenérvként csupán a Szentkereszt monostort alapító Őzséb kanonok egyházmegyei hovatartozását említjük.) Valószínűbb, hogy valahol Nagyvázsóny környékén kell keresni – esetleg valamelyik később alapított pálos kolostor elődjeként.

– *Köveskút*, Mária Magdolna monostor. Salföld határában álló, jelenleg késő gótikus, konzervált romok. Az első templomnak a hajója maradt meg, az apszist 1480. k. építették át (ZSIRAY–SCH. PUSZTAI 1967, 247–258, DAP I. 1975, 215).

– *Bakonyszentjakab* (Bakony, Bakonymonostor, Szentjakab), Sáska község határában, az Agártető déli oldalán romjai vannak (MRT I. 141, ÁDÁM 1883, 154., ZSIRAY 1977, 148–152).

– *Idegyth* (Hidegkút), Sz. Erzsébet tiszteletére szentelt

ismeretlen történetű monostor. Helye nem azonosítható, okleveles anyaga nincs (DAP I. 1975, 185., GYÖNGYÖSI 1526, Cap. X).

– *Badacsony* Sz. Imre monostor. Helye Badacsonytomaj határában a kőbánya és a Rózsakő között az utóbbi időben tűnt el (DAP I. 1975. I., MRT I. 27).

– *Örményes*, Feltételezett helye Kehida községe (Zala m.), pontos helye ismeretlen, nyoma nincs. Sz. Mária tiszteletére szentelték, a középkor folyamán folyamatosan működött. Az újabb pálos-kutatás nem azonosítja az első nyolc kolostor valamelyikével (?) (CSÁNKI 1897, 88–89, RUPP 1870, I. 305 – tévesen Szentpéterúrral azonosítja, DAP II. 1976, 138–148 – alapítását 1378 előtti időre teszi.)

– *Elek*, feltételezett helye Zalacsány határa (Zala m.), pontos helye nem határozható meg. Titulusa Mária Magdolna. 1378-ban már üresen állt (GYÖNGYÖSI 1526, Cap. X., DAP I. 1975, 134).

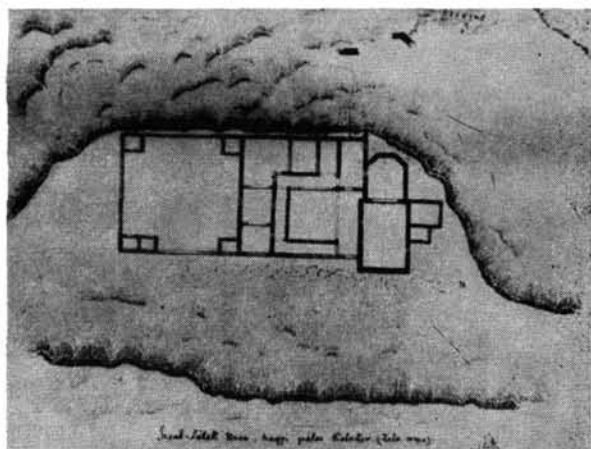
– *Szakács*, feltételezett helye Nagyszakácsi (Somogy m.), pontos helye ismeretlen. Titulusa Sz. Domonkos (CSÁNKI 1897, 579, DAP II. 1976, 346–349).

1300-ban Lőrinc generális perjel a Budai hegyekben elkezdte felépíteni a Szent Lőrinc monostort. 1309-től itt tartották az évi káptalani gyűléseket, azaz a rend központja ide tevődött át (DAP I. 1975, VI., DAP II. 1976, 414). Eközben 1308-ban – miután a pápa biztosítva látta az új rend anyagi ellátását – Gentilis bíboros, pápai legátus útján engedélyezte az ágostoni regula használatát az új rendnek. 1309-ben felhatalmazást kaptak provinciális káptalan tartására. Gentilis még „szürke kámszás, Szent Kereszti remetéknek” nevezte a rendet, tehát ekkor még nem vették fel Remete Szent Pál nevét. 1329-ben – Károly Róbert király közbenjárására – a pápa, XXII. János újabb lépéseket tesz a rend fejlesztése érdekében: jogot kapnak olyan prior generálist választani, aki független a megyéspüspök jurisdictiójától, fel van ruházva a vizitáció és fegyelmezés hatalmával, feloldozást adhat excommunicatio alól. A pálosoknak ezután nem kell saját földjeik után tizedet fizetniük, és nem kell megjelenniük az egyházmegyei zsinaton (MÁLYUSZ 1971, 258). 1341-ben a generális perjel az eddig hordott szürke kámsza helyett a fehér cuculla (földig érő, bő, ujjas ruha) viselését írja elő, megkülönböztetésül a többi – renden kívüli, kóbor – remetétől. 1367-ben I. Lajos király kérésére V. Orbán pápa tette valóban önállóvá a rendet. (A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. Levéltári Közlemények 3–1925. 131), az egyes egyházmegyékből kiemelte és önálló, immár nemzetközi szervezettel fogta össze a pálosokat. Nevük is ekkor vált véglegessé: Ordo Sancti Pauli Primi Heremite Sub Regula Sancti Augustini (MÁLYUSZ 1971, 259).

A rend első monostorai többségükben a veszprémi egyházmegyében jöttek létre. A XIV. századi fejlődés és terjeszkedés is talán éppen ebben az egyházmegyében követhető a legjobban, amint ezt az alábbi felsorolás is szemlélteti (a XIV. századi új alapítású monostorok): *Csatka* (Mai r. k. templom, Csatka, Komárom m., 1357–61 között alapította Kon Miklós nádor, titulusa Sz. Mária. – DAP I. 1975, 49, ENTZ 1974, 202), *Báté*, (Feltételezett helye Kisbáté, Somogy m., pontos helye ismeretlen, nyoma nincs. 1355–84 között alapította Zámbo Miklós, titulusa Sz. László és Sz. Zsigmond. – DAP I. 1975, 209, RUPP 1870. III. 302), *Szentpéterúr* (Pogány-szentpéter, Somogy m., a XIV. sz. végén alapította a Kani-zs család, titulusa Sz. Péter – CSÁNKI 1897, 646, RUPP 1870. I. 315). *Mindszent* (Balatonszémes határában felismerhető kolostorhely, 1323-ban alapította Raholczay Jakab fia, Lökös, titulusa Mindenszentek. – REÖTHY 1977, 114), *Szentmiklós* (Vállus, Veszprém m., felismerhető kolostorhely, a XIV. században alapították, valószínűleg helyi nemesek. Titulusa Sz. Miklós. – MRT I. 165), *Nagyjénő* (Tuskevár, Veszprém m., belterületén felismerhető kolostorhely. Alapította 1310. k. II. Miklós győri püspök és a tornai nemesek, titulusa Sz. Mária-Magdolna. – MOLNÁR 1936), *Enyere*

(Óhíd, Veszprém m., határában felismerhető kolostorhely, alapította 1339 előtt Enyerei Tamás, János és Péter, titulusa Sz. Mária. – MRT III. 179., CSÁNKI 1897, III. 50), *Henye-Enyeke* (Balatonhenye, magyaltetői kolostorhely, helyi nemesek alapították 1365 előtt, titulusa Sz. Margit. – MRT I. 41, BEKEFI 1907, 246), *Vetahida* (Bethahida) (Somogy megyében volt, közelebbi meghatározása nem ismert, 1310-ben alapította Gyöghy Péter páios pap – Kisbán szerint –, titulusa Sz. Miklós. – CSÁNKI 1914, 424), *Szerdahely* (Kaposzserdahely, Somogy m., emlékszerű nyoma nincs, 1335-ben Dersfi Miklós alapította, titulusa Sz. László. – CSÁNKI 1914, 424), *Tálad* (Nagyvázsony és Pula között az erdőben álló romok. 1324-ben alapította a Gyulafi család, titulusa Sz. Erzsébet. – MRT II. 181, CSÁNKI 1897, III. 114), *Uzsaszentlélek*. Emellett meg kell említeni a XIV. sz. során elnéptelenedett monastorokat is: Elek (1378 előtt néptelenedett el. – DAP I. 1975, 134), *Hidegkút* (1263-ban említik először és utójára, okleveles anyaga nincs, helye nem azonosítható. – DAP I. 1975, 185), *Szakácsi* (Valószínűleg 1455-ben újraalapítva Marcali néven. – DAP II. 1976, 346), *Pilup* (DAP II. 1976, 400).

Mint láttuk, a kolostorra vonatkozó írásos és rajzos forrásanyag, valamint a helyszíni vizsgálat tapasztalata csak korlátozott mértékben szolgáltat adatokat az építés és a település történetéhez. Így a datálásban elsősorban az igen csekély okleveles anyagra vagyunk utalva. Az egykori falu a mai Lesenceistvánd határában, a mai Uzsabánya területén feküdt. A XIII. század közepétől ismert adatok szerint nemesi település volt. Részben az Őrsi Cibrián, részben az Uzsai család birtokában. Az Uzsai család tagjai között feltételezhetjük a kolostor alapítóit, első kegyurait is (mivel a monostor az ő részükön volt). A falu neve először 1247-ben szerepel nemesi névben. (HOLUB 1933, 920). Később két faluvá válik: a déli rész neve Csejkat-, Lőrinc-, Szentgyörgyusza (a tulajdonos, ill. a templom szerint nevezve), az északi rész Cibrián-, Ceberjénusza. Ez az állapot 1304-ben szerepel oklevélben (AO I. 82–84). Papjáról, ill. a falu (Lőrinczusa) Szent György tiszteletére szentelt templomáról az 1333-ban kelt pápai tizedjegyzék tesz említést (Tört. Tár 1908, 168–169). A XV. században továbbosztódó falu részei: Alsó-, Közép-, Felsőusza. Egyik részét a pálos kolostorról Szentlélekuzsának nevezték. Az északi rész időközben a veszprémi püspök sümegi uradalmának birtoka lett, erről Püspökuzsának nevezték. Ennek egykori plébániatemplomáról nincsenek adatok. 1337 és 1548 között csak rövid ideig állhatott fenn (HOLUB 1933, 216. 920–924, CSÁNKI 1897, III. 121). 1550-ben csak a lőrincuzsai templom (Sz. György) működik. (KOPPÁNY 1972, 238). Püspökuzsát 1548-ban, Lőrincuzsát 1562-ben pusztította el török portyázó csapat. Az 1572-es rovásadó-összeírás mindkét falut pusztaként jelöli. 1594–1613 között említését nem ismerjük, 1613-tól újra szerepel Szentlélekuzsa címen, majd 1622-től többet nem írták össze (tehát végleg elnéptelenedett (MRT I. 111). A kolostor története csak részben kapcsolódik a település történetéhez. A kapcsolatot az Uzsai család (talán a feltételezett alapító, Uzsai Lőrinc révén) kegyurasága jelentette. A kolostor okleveles említését az 1333-as pápai tizedjegyzékből ismer-

1. ábra. A monostor alaprajza Ádám Iván 1881-es rajza és felmérése alapján.

Abb. 1. Grundriss des Klosters nach der Zeichnung und Ermessung Iván Ádáms von 1881.

jük (LUKCSICS–FRAKNÓI 1898, 66. 74), tehát az alapítás ez előtt történhetett. Az épület mérete, elrendezése viszont sokkal korábbi telepítésre nem vall, így az alapítás és építés ideje az 1320–1333. közötti időre tehető. Későbbi történetéről semmilyen adat nem ismert. 1455-ben elnéptelenedett, majd – hasonlóan a táoldi kolostorhoz – ferencesek vették át.

Amikor Gyöngyösi Gergely pálos rendfőnök 1520 körül összeállította a magyarországi pálos kolostorok iratjegyzékét, „Somogy megyén keresztül érkezik Zala megyébe. Az örményesi kolostor után eljut a mai Veszprém megye területére, az enyerei kolostorhoz... 1520 körül már elnéptelenedtek a bada-csonyi, a kőkúti és a vállusi pálos kolostorok, az uzsaszentlélekiben és a tálodiban meg ferencesek éltek.” (MOLNÁR 1972, 301). Ennek ismeretében feltételezhetjük, hogy a „Zöld Kódex” (Inventarium, 1522) most folyó feldolgozása épületünk szempontjából új adatot alig fog tartalmazni. S mivel Gyöngyösi rendtörténete (valamint a többi, későbbi rendtörténet) is csak az általa ismert okleveles anyagra támaszkodott, kicsi a valószínűsége annak, hogy ezek további pontosítással szolgálhatnak az épület – meglehetősen hiányos – történetéhez.

A korábbi felmérésekhez képest jelenleg az épületből sajnálatosan kevés látszik. Ami megvan, az is csak nehezen járható, mérhető, a felvétel (műszaki és fénykép) majdnem teljesen lehetetlen; mindez a sűrű erdő és az embernél jóval magasabb növényzet miatt. A felmérésnél csak a látható maradványokra lehetett támaszkodni. A földdel (avarral) takart falrészek csak régészeti feltárás után lennének pontosan mérhetőek. A szétszórt maradványok megértésében segítettek a korábban készült, az épületről sokkal többet mutató felmérések (pl. Ádám Iváné). A felmenő falak mérésének kiindulási szintje a boltozott nyílás záradék-magassága volt. A falak átlagos vastagsága 80–90 cm

2. ábra. Ádám Iván rajza a monostorrom keleti oldaláról. 1881.
Abb. 2. Zeichnung Iván Ádáms über die östliche Seite der
Klosterruinen, 1881.

(a különböző nagyságú, faragatlan kövek miatt csak közelítéssel határozható meg). A déli építmény fala – az indításból következtetve – valamivel vékonyabb, 60–70 cm. Az apszistól északkeletre lévő (valószínűleg sekrestye) részről nem lehet pontosan megállapítani az eredeti formáját. Ebben az újabb felmérések és rajzok is ellentmondóak voltak. A legvalószínűbben az Ádám Iván-féle rajz tekinthető: ő még itt is álló falakat láthatott, mert rajtuk nyílásokat jelöl. A korábbi rajzok és a mostani felmérés közötti ellentmondást az a felismerés oldja fel, hogy a sekrestye (?) déli fala – a szentély folytatásában – nem pontosan követi az északi hajófal vonalát, hanem attól északra tér ki. Hasonló szabálytalanság egyéb középkori épületeknél is gyakori.

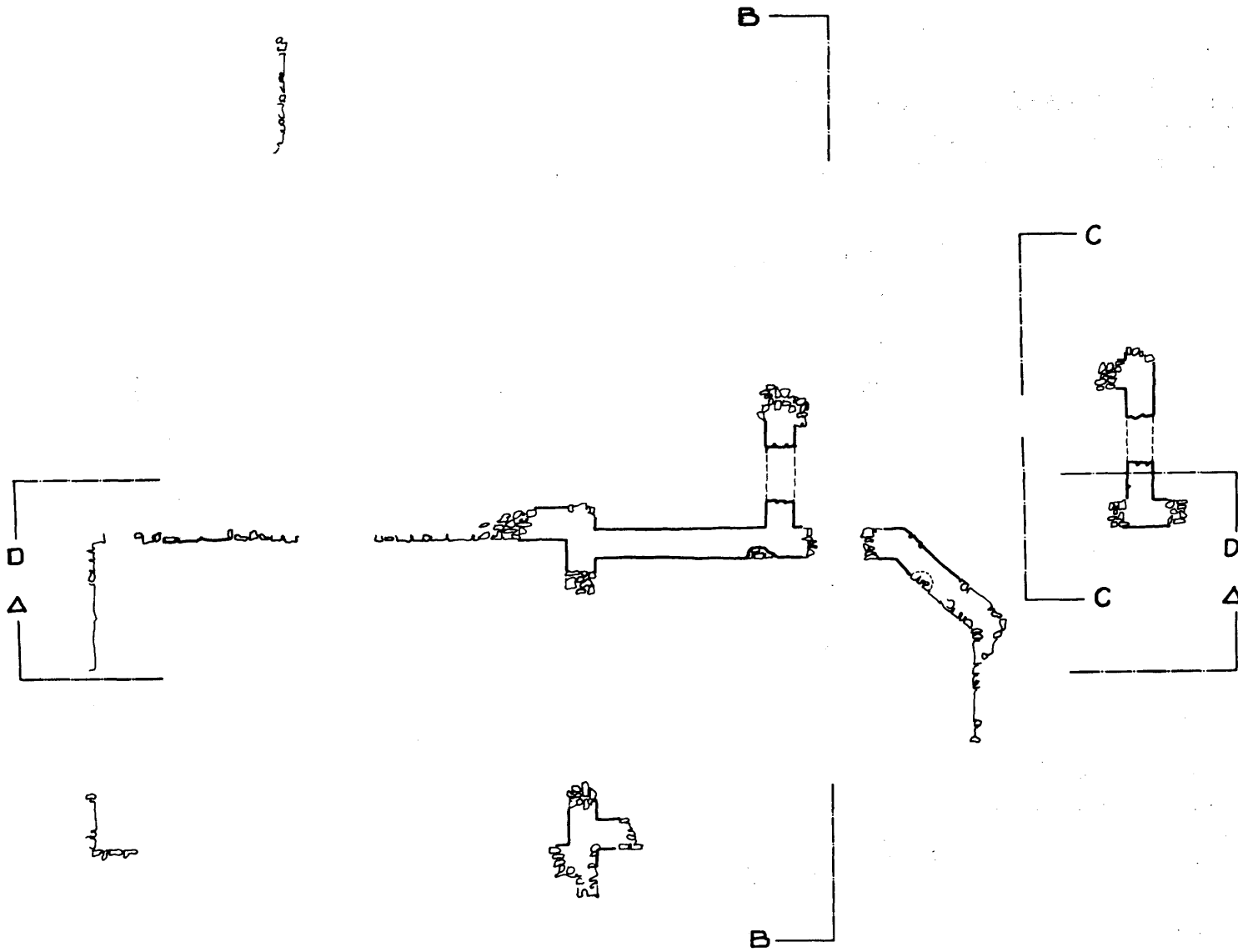
A kolostor telepítése a többi pálos emlékhez hasonlóan történt (pl. Tálod, Köveskút, Szentmiklós-kút, Mindszent). Általában elhagyott helyen, hegyoldalon lévő (vagy mesterségesen kialakított) kisebb padkára építkeztek (helybeli szójárás szerint „a kutyorba”). Uzsá esetében a padka annyira keskeny, hogy a kolostor éppen csak elfér rajta. A szentélytől keletre egy méterre már meredek lejtő van; a nyugati végfal előtt is bizonyára meredeken magasodott egykor a hegyoldal. Ma a bányából kitermelt kötőrmelék borítja (és egyre inkább elborítja) a nyugati falmaradványokat.

A templom tájolása – $30^{\circ} 54'$ – ennyivel tér el a tengely iránya a csillagászati kelet-nyugati iránytól észak felé. Valószínűleg a patrocínium-napi (Szentlélek, Pünkösöd) napkeleti iránynak megfelelő kitérésről van szó. A napnyugat irányára való kitérés lehetősége kizárt, mert nyugatról magas hegy (Láz-hegy) zárja el a kilátást. Ez tehát azt jelenti, hogy Pünkösöd napján napfelkeltekor tűzhették ki a templomtengelyt oly módon, hogy két rudat összenéztek a felkelő nap korongjával (GUZSIK 1975, 92–93). Ezzel

a szögértékkel az alábbi kísérletet lehet elvégezni: az adott (mért) szöghöz tartozó napkeleti irányval rendelkező napok a nyári félévben (márc 21–sept. 23. között) május 23, ill. július 22. (ezek már Julián-naptárra számított értékek). A titulus szempontjából (Szentlélek, Pünkösöd) ezek közül a tavaszi (máj. 23.) nap jöhet számításba. A templom alapítása és a két összeírás, 1320 (még nem szerepel) és 1333 (ante quem) esik. Megvizsgáljuk, hogy a számított nap körül (a pontatlanságból adódó szórás miatt kb. egyhetes intervallumban) mely években volt a Pünkösöd ünnepe (SZENTPÉTERY 1912, KNAUZ 1876, 270).

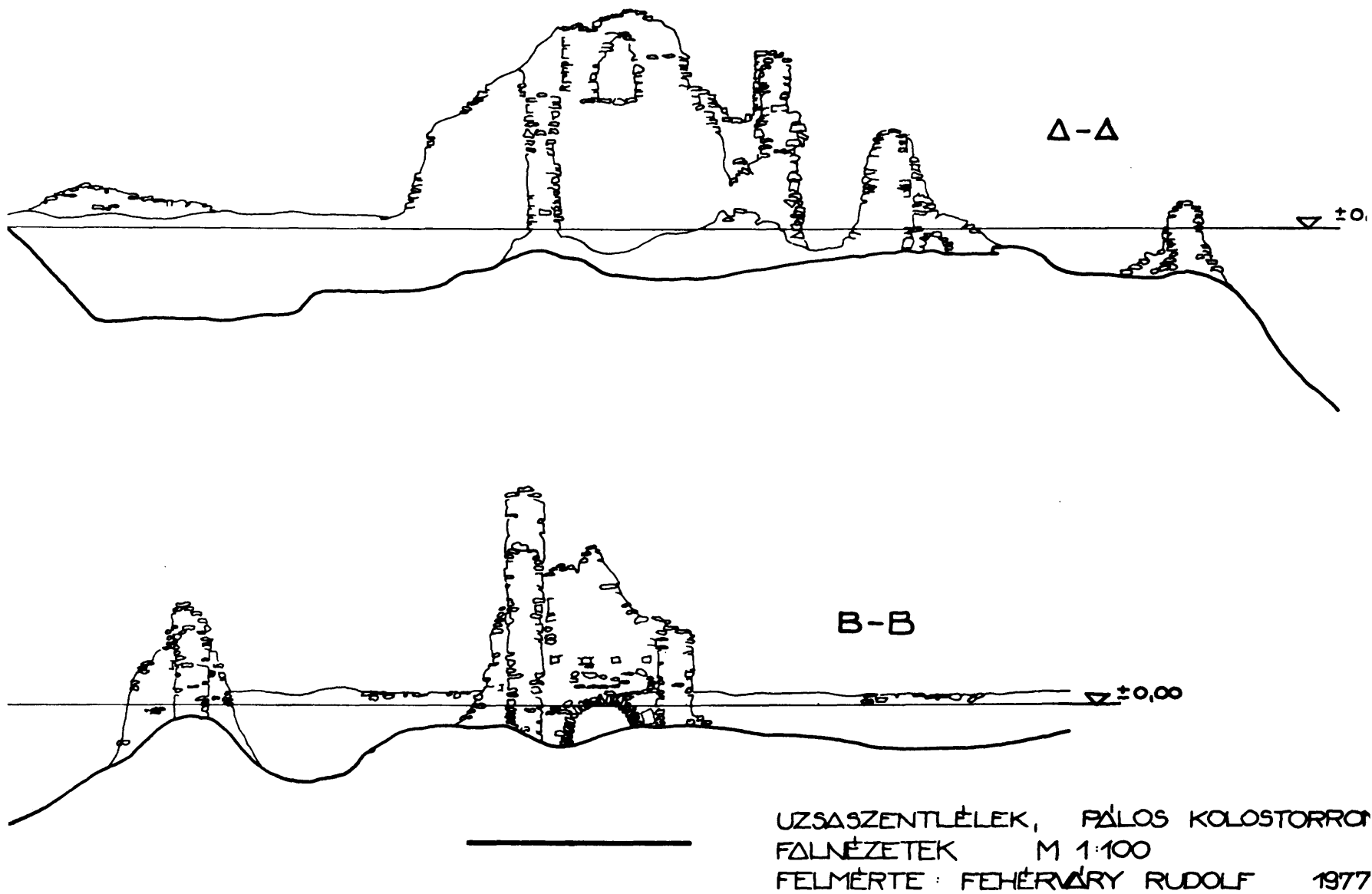
A fenti összeállítás alapján az alapítás legvalószínűbb dátuma (a keletelés figyelembevételével): 1327. (Ilyen datálásra a keletelés csak igen szűk körben (az ún. változó egyházi ünnepek esetén) használható fel, egyébként a kitérés (és az ellenőrzés) pontatlansága kizárja a módszer alkalmazását. – Guzsik Tamás szóbeli közlése.)

A templomból ma már csak csekély rom maradt, a kolostorból még annál is kevesebb. A templomhajó elrendezése és mérete alapján biztos, hogy az épület egyhajós elrendezésű volt, boltozva csak a szentélye lehetett. Bejárata a kolostor felől volt (valahol az északi falon) és a déli oldalon. A jól kivehető diadalív után a hajónál keskenyebb szentély következik, nyújtott poligonális apszissal, de támpillérek nélkül. Szerkesztése quadratikus (a nyolcszög három oldalával zárul). A poligon északi falán pasztoforium helye figyelhető meg, felső záródása látszik a pillanatnyi terepszinten. Ebből az egykori szentélypadlóvonal visszakövetkeztethető (pasztoforium magassága, kb. 40 cm + pasztoforium talpmagassága, 120 cm + felfezett 3 lépcsőfok, 50 cm = 210 cm = mai terepszint alatt). A hajó déli oldalához két helyiség csatlakozik, valószínűleg bejárati csarnok és cinterem vagy csontház funkciójuk lehetett (bár utóbbi az északi oldalán szokott lenni). Ezek már abban az időszakban épülhettek, amikor a kolostort a ferences rend használta. A pálosok a XIV. században még nem foglalkoztak pasztorációval (külső forgalom), a falnak egyébként is volt működő plébániatemploma (Uzsá Sz. György templomát 1304-ben, papját 1333-ban említik. – LUKCSICS–FRAKNÓI 1898, 66. 74). A templomhoz északról csatlakozott a kolostor. Ebből két részlet maradt meg, faltöredékek, mindkettőben egy-egy nyílással, valamint egy kevés alapfalmaradvány a nyugati oldalon. Az említett két nyílás közül az egyik boltozott, ez az udvar és a templom közötti keresztfolyosót kötötte össze a sekrestyével, ill. a keleti első helyiséggel. A kolostor megmaradt keleti végfalának nyílása a forrás felé nyíló kijárat lehetett. Boltozásának nincs nyoma, fagerendával lehetett áthidalva. Ennek hiányában ma – megfelelő kiváltószerkezet nélkül – az összedőlés határára van. Az épületből felmenő falból több nem látszik. A kolostor észak-déli egykori falai a terep alakulatából kikövetkeztethető, Ádám Iván 1881-ben még mémi tudta őket. A déli

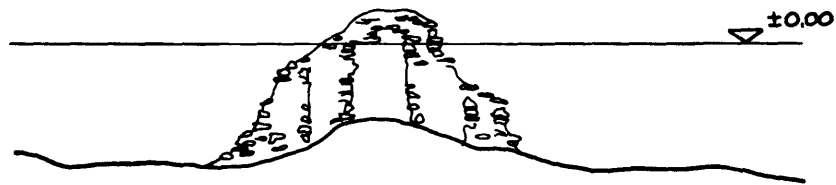
UZSASZENTLÉLEK, PÁLÓS KOLOSTORROM
 ALAPRAJZ M 1:100
 FELMÉRTE: FEHÉRVÁRY RUDOLF 1977 AUG.
 Abb. 3. Grundriss der technischen Ermessung von 1977.

3. ábra. Az 1977-es műszaki felmérés alaprajza.

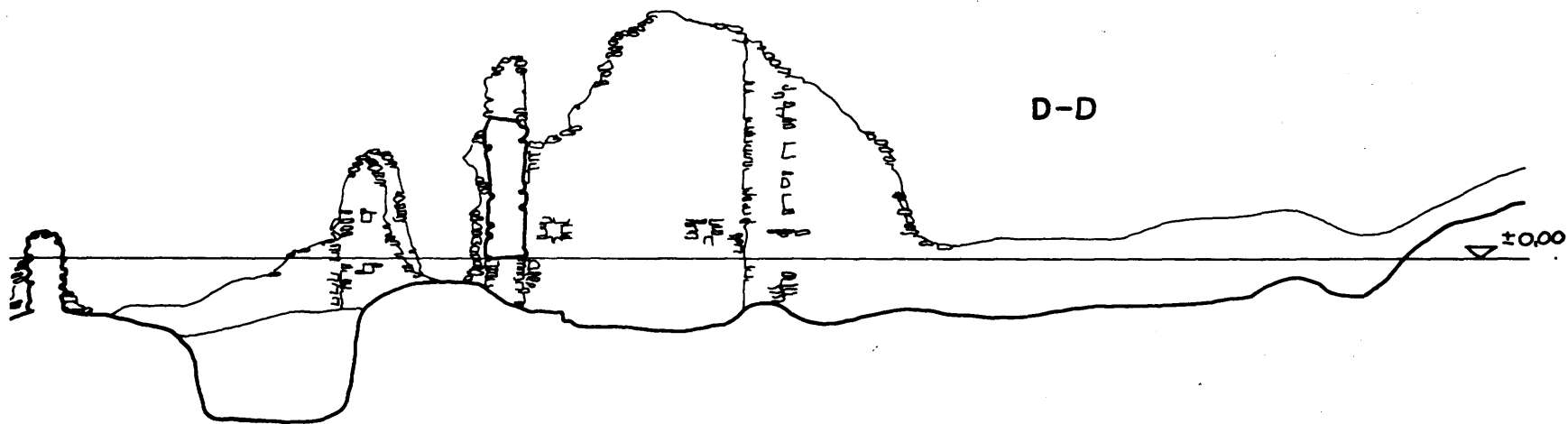

4. ára. Falnézetek, metszetek az 1977-es felmérés alapján.

Abb. 4. Maueransichten, Sggnitte auf grund der Ermessung von 1977.

C-C

D-D

UZSASZENTLÉLEK, PÁLOS KOLOSTORROM
 FALNÉZETEK M 1:100
 FELMÉRTE: FEHÉRVÁRY RUDOLF 1977

5. ábra. Falnézetek az 1977-es felmérés alapján.

Abb. 5. Maueransichten auf grund der Ermessung von 1977.

6. ábra. A templomrom északkeletről. 1977.
Abb. 6. Die Kirchenruinen von Nordosten, 1977.

oldalból és a gazdasági részből ma semmi nincs a föld felett. Helyét a bánya régi drótkötélpályájának beton-alapozása foglalja el, ill. tette tönkre. Egyes legújabbkori források szerint a szentély északkeleti oldalán torony állott (ENTZ–GERŐ 1958, 146). Ennek a csatlakozófalakon és az alapoknál nincs nyoma. A feltételezett torony keleti oldalának helyén egy kb. 4 m mély gödör van, ez – a bánya néhány dolgozójának véleménye szerint – tíz évvel ezelőtt még sokkal mélyebb volt, s a hagyomány kútnak tartotta. Ádám Iván felmérésén sem a toronynak, sem az említett gödörnek nincs nyoma. A sekrestye alatti ilyen üreg, mélyedés rendeltetésére, de még pusztá létere sincs semmilyen forrásban említés. A Veszprém megyében ismert pálos emlékek toronytalanok (Vázsonykő, Köveskút, Tálod). Egyéb, XIV–XV. századi pálos kolostorokon sincs torony (Martonyi, Szentlélek, Nosztra – a jelenlegi tornyok későbbiek). Gönc, Nagyjenő, Csatka esetén bizonytalan, hogy a torony egykorú-e, Máriavölgy és az átépített Pécs–Jakab-hegyi monostor sem rendelkezett toronnyal, utóbbinál nincs helye (Guzsik Tamás és Kertész András felmérése alapján – 1975). Az analógiák és a helyszín ismeretében valószínűnek tartom, hogy Uzsa-szentléleknek sem volt tornya.

A Veszprémi Bakony Múzeum Irattárában van egy bécsi öl-ben méretezett, de az Ádám-féle felmérésnél jóval későbbi keletkezésű alaprajz, ami a templom nyugati végében egy falvastagítást jelöl, esetleg kapu- vagy ablaképítmény. Ennek más felmérésben és publikációban nincs nyoma. A területet ma összefüggő kőtörmelék fedti. Ádám Iván felvételi rajzán a nyugati templomfal még felmenő szerkezetként szerepel (feketítve van) – de a szóban forgó előépítmény jelölése

7. ábra. Az apszis északkeleti oldalának egykori pasztoforiuma.
Abb. 7. Ehemaliges Pastoforium der nordöstlichen Seite der Apsis.

nélkül. Így valószínű, hogy a nyugati fal időközben leomlott darabját nézte a későbbi (ismeretlen) felmérő kapualapozásnak. A kérdést véglegesen természetesen csak ásatás dönthetné el. De – monostortemplom lévén – nem feltétlenül szükséges a nyugati kapu (nincs külső forgalom, s ha van, akkor a kegyúri funkcióval függ össze). Az omlásoktól és a bánya kellemetlen hatásaitól (pl. lánctalpas gépjárműforgalom) a jelenlegi terep nagyon egyenetlen. Az egykori járószint – mint láttuk a szentélyben – a kolostornál is kb. egy ember magasságával lehetett mélyebben a mai szintnél, eredeti padlószint sehol sem látszik. Az épület tartószerkezetei mindenhol elpusztultak, egyértelműen az egykori boltozásra mutató nyom (bordatöredék, konzol, egyéb tagozat) a romterületen nem maradt. Az északi szentélyfal néhány falkitörése is csak feltételesen fogadható el boltozat lenyomataként. Maga a falfelület annyira sérült, hogy az egykori boltozatnak sem bizonyítására, sem cáfolására nem alkalmas. Az egykori tetőszerkezetek egyetlen felismerhető maradványa a sekrestye déli és nyugati falán a boltozat nyílása feletti gerendalyuk, ill. fedélszék halvány lenyomata. Hasonló gerendafészkek (nem állványlyukak) vannak a templom északi falában is a külső részen. Ez azt jelenti, hogy a kolostornak legalább a templomhoz csatlakozó része emeletes volt.

Az épület anyaga a helyszínen bányászott bazalt. Ezt – az építés korában használatos, szerves anyagok hozzákeverésével készült – mészhabarcos kötötte. Díszített vagy faragott kövek nincsenek. Ehhez a sűrű, tömött szerkezetű bazalthoz a habarcos rosszul köt, így az egykor homogén falszerkezet több helyen megbomlott, a habarcos kiporladt, és a kövek kézzel is

8. ábra. A templom kolostor felőli, északi fala.
Abb. 8. Nördliche Kirchenmauer vom Kloster her.

9. ábra. A templom melletti keleti kijárat romja.
Abb. 9. Ruinen des östlichen Ausgangs an der Kirche.

kimozgathatók. Ennek megfelelően az időjárás és a bánya mechanikus hatásai (rezgés, robbanás) is gyorsan pusztítják és ha kellő állagvédelem nem történik, hamarosan csak a föld alatti részek maradnak meg.

Mint minden építészeti alkotás, az uzsaszentléleki kolostor is bizonyára stíluskapcsolatban állt más építményekkel. A már korábbiak benne éreztetik hatásukat, a későbbiekre esetleg ő hatott. A pálos rendi építészet közeli emlékeit megvizsgálva megállapítható, hogy azok nem sok hasonlóságot mutatnak Uzsával. Részben korábbi alapításúak (Badacsony, Szentjakab), ezek építészetére még a késő romanika stílusjegyei voltak jellemzőek. Részben pedig későbbiek, és már a fejlett gótika valamelyik műhelyéhez tartoznak (Vázsony, Pula, Nagyjenő). Az Uzsával egykorú – és földrajzilag is azonos területhez tartozó – monostorok (Szentmiklóskút, Enyere) nem adnak összehasonlítási alapot, teljesen megsemmisültek. A hasonló korú Tálod pedig építészeti kapcsolataiban elüt szinte valamennyi pálos épülettől. Valamennyi monostorban – így az uzsában is – közös a monasztikus építkezések elemeinek előfordulása. Az épület közepét az udvar foglalja el kerengőfolyósóval, ezt fogják közre a szerzeteseket kiszolgáló helyiségek. Közös a pálos kolostoroknál a keleti traktus tagozása: a templom melletti egy v. két helyiséget (sekrestye, könyvtár) a káptalanterem követi (reprezentatívabb kialakítással), majd gazdasági egység (raktár, konyha)

vagy a papok terme következik (pl. Vázsonykő, Köveskút). Különbözik az összes többi rendháztól a kolostor folytatásában épült gazdasági rész, amely azonos alapterületű a lakórészrel. A templom mérete kicsi, nyújtott, a szerzetestemplomokra általában jellemző szentélye van. A megyében ez alól csak a legkorábbi kolostorok kivételek (félkörös apszissal), ill. Tálod (támpilléres, de egyenes apszissal).

Az épületrom most elvégzett felmérése – az írásos anyag kapcsolódó kutatásával – kísérletet tett az uzsaszentléleki monostor (meglehetősen hiányos) építéstörténetének tisztázására. Megállapítható, hogy sem építésének korában, sem később nem tartozott a rend reprezentatív épületei közé. Sokkal inkább volt az adott építészeti hatások befogadója, mint ilyen hatások kiindulópontja. De az is megfigyelhető, hogy a XIV. század eleji templomépítéssel 'vívmánya', a támpillér nélküli szentélypoligon viszonylag gyorsan terjedt el a megyében, és ezt a pálos rend is magáévá tette. E hatás kiindulópontja talán a XIII. századi veszprémi építkezések körében kereshető (Sz. György kápolna II. periódusbeli alaprajza (ERDEI-KOPPÁNY 1966, 89–92), s elterjedése a XIII–XIV. század fordulóján a királyi birtok falvain figyelhető meg (Berhida, Bakonyszentlászló, Somlószló). Valószínűleg innen kapta a pálos rend, hogy az egyéb, fejlettebb műhelyek vívmányai mellett ezt is magáévá tegye.

IRODALOM

AO Anjoukori Okmánytár (szerk. Wenzel G.), Bp. 1878. I. tom.
AK Archeologiai Közlemények
CH Cartographia Hungarica
DAP Documenta Artis Paulinorum

ÉÉT Építés-, Építészettudomány
EmL Egyházművészeti Lapok
MMV Magyar Műemlékvédelem
MRT Magyarország Régészeti Topográfiája

Mv	Müemlékvédelem
OMF	Országos Műemléki Felügyelőség
Száz	Századok
VBM	Veszprémi Bakony Múzeum
VMMK	Veszprém megyei Múzeumok Közleményei

- ÁDÁM, I. (1883): Pálosaink egyházművészeti emlékei. EmL.
- BENDEFI, L. (1977): Mikoviny Sámuel térképei. A MTA Könyvtárának Forráskiadványai.
- BENGER, N. (1740): *Chronotaxis Monasteriorum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae* (kézirat, 1740 k.) OL. AP. fasc. 627. fol. 2. 106.
- BÉKEFI, R. (1907): A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. CH 1974: Cartographia Hungarica.
- CSÁNKI, D. (1897): Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak koráig. I–III.
- CSÁNKI, D. (1914): Somogy Vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai.
- CSÓKA, L. (1969): Szent Benedek fiainak világtörténete. I–II.
- DAP 1975, 1976: Documenta Artis Paulinorum. A MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai, XIII. I. II.
- DORNYAI, B. (1933): Válasszentmiklós és Uzsaszentlélek romjainál. Ifjúság és Élet. márc. 20.
- DORNYAI B.–VIGYÁZÓ F. (1934): A Balaton és környéke részletes kalauza.
- ENTZ, G. (1974): Gótikus építészet Magyarországon.
- ENTZ G.–GERŐ, L. (1958): A Balaton-környék műemlékei.
- ERDEI, F.–KOPPÁNY, T. (1966): A veszprémi Szent György kápolna romjainak állagvédelme. MMV 89–92.
- GENTHON, I. (1959): Magyarország művészeti emlékei.
- GUZSIK, T. (1975): Tájékoztató rendellenességek a középkori templomépítészetben. ÉET 7 1–2. sz. 91–104.
- GYÖNGYÖSI, G. (1526): *Vitae Fratrum Heremitarum Sancti Pauli Primi Heremitarum* (kézirat, 1526), Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. Ab. 151. a., 151. c.
- GYÖRFFY, GY. (1963): Az árpádkori Magyarország történeti földrajza I.
- HOLUB, J. (1933): Zala megye története (kézirat).
- INVENTARIUM (1522): *Inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum Ordinis Heremitarum Sancti Pauli Primi Heremitarum* (collegit Georgius Gyöngyösi), kézirat, 1522. Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 115.
- KISBÁN, E. (1938): A magyar pálosrend története. I–II.
- KOPPÁNY, I. (1972): Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében. VMMK 11. 1972.
- KNAUZ, N. (1876): Kortan.
- LUKCSICS, P.–FRAKNÓI, V. (1898): A veszprémi püspökség római oklevéltára II.
- MÁLYUSZ, E. (1971): Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.
- MOLNÁR, E. (1936): A Nagyjenő-tüskevári pálos kolostor.
- MOLNÁR, I. (1965): Emlékezés Ádám Ivánra. VMMK 4. 1965.
- MOLNÁR, I. (1972): A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-ének Veszprém megyei regesztái. VMMK 11. 1972.
- MORAVCSIK, GY. (1953): Bizánc és a magyarság.
- MRT: Magyarország Régészeti Topográfiaja. I–IV. Veszprém megye. Bp. 1966–1972.
- RADNÓTI, A.–GERŐ, L. (1952): A Balaton régészeti és történeti emlékei.
- REÖTHY, F. (1977): Elvesztettnek hitt műemlékek nyomában Balatonszemesen. Mv. 21. 1977. 3. sz.
- RÖMER, F. (1876): Román- s átmenetkorú építmények hazánk területén. AK 7. 51–52.
- RUPP, J. (1870): Magyarország helyrajzi története. I.
- SÖRÖS, P. (1907): A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Ismertetés. Száz. 41. 749–750.
- SENPÉTERY, I. (1912): Oklevéltani naptár.
- ZSIRAY, L. (1977): A bakonyzentjakabi pálos kolostor. Mv. 21. 148–152.
- ZSIRAY L.–SCH. PUSZTAI, I. (1967): A salgföldi Mária–Magdolnáról elnevezett pálos kolostor. VMMK 6. 247–258.

KLOSTER DER PAULANER IN UZSASZENTLÉLEK

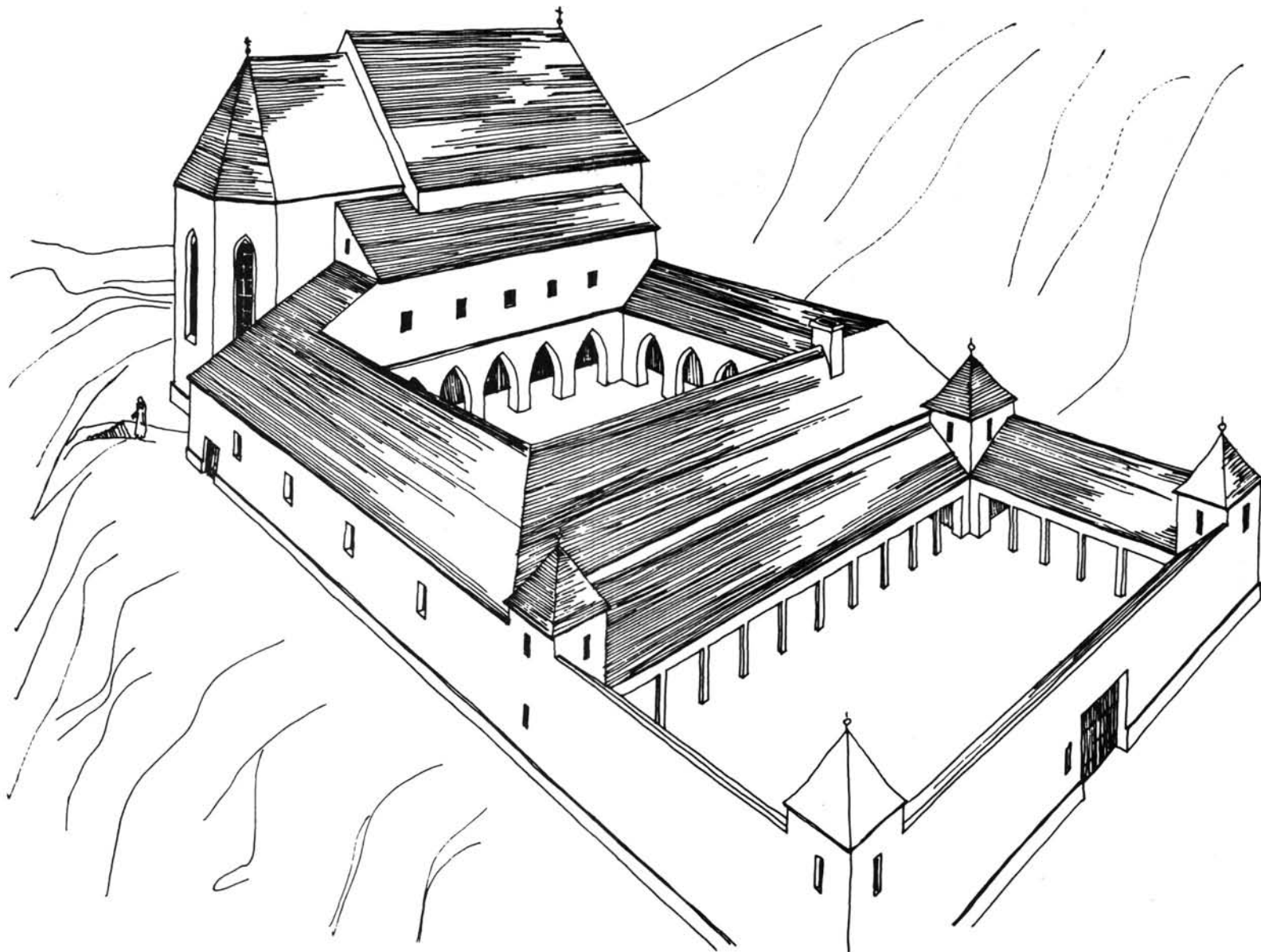
Im Aufsatz wird ein fast vergessenes architektonisches Baudenkmal des Paulanerordens behandelt. Die Bearbeitung enthält über die Sammlung der geringen urkundlichen Angaben und die noch mehr spärlichen Zeichnungsdokumentation hinaus auch die neue technische Ermessung des Gebäudes. Es wurde im XIV. Jh. für den hierzulande im Mittelalter sehr populären Paulanorden errichtet. Der Stifter war die hier ansässige ungarische Familie Uzsaí, die zwischen 1320–1333 zum Bau des Klosters Geld spendete. Es gibt keine Angaben bezüglich der späteren Geschichte des Gebäudes, 1455 entvölkerte es aus unbekanntem Grunde, seit dieser Zeit wurde es von den Franziskanern bis zur Mitte des XVI. Jhs. gebraucht.

Seine Ruinen befinden sich im Komitat Veszprém in der Flur von Lesenceistvánd. Es ist bedauerlich, dass im Vergleich zu den früheren bekannten Ermessungen heute kaum etwas vom Gebäude zu sehen ist. Bei der technischen Ermessung konnten nur die sichtbaren Teile in Betracht gezogen werden. Das Gebäude wurde auf dem künstlichen Absatz des östlichen Abhanges des Láz-Berges gesiedelt. Wir besuchten aus der Orientierung und dem Patrozinium (Heiliger Geist) auf die wahrscheinliche Zeit der Stiftung zu schliessen, und so bekamen wir das Jahr 1327.

Von der ehemaligen Kirche kann man nur die Mauern der nördlichen Seite sehen, der sich die Sakristei und das Kloster anschlossen, von dem letzteren sind nur die Grundmauern übergeblieben. An der südlichen Seite der Kirche ist nur die Anschließung des Schiffes und des Sanktuariums punktilich festzustellen, die anderen Teile der Mauern werden bloss durch die Geländebildungen bezeichnet. Die umringenden Gebäude des sich dem Kloster vom Norden anschliessenden ehemaligen Wirtschaftshofes gingen völlig zugrunde. Nur bestimmte Teile des Tragwerkes (gewölbte Öffnung, Mauer- versatzungen, östliche Ausganstür) sind unter den Ruinen zu sehen. Der Gebäudekomplex wurde aus dem an Ort und Stelle gewonnenen Material (Basalt) mit Malter ziemlich schlechter Qualität gebaut. Verzierte oder gehauene Stücke kamen nicht hervor. Das Kloster gehörte nicht zu den repräsentativen Gebäuden des Ordens. Es war viel mehr ein Bedarfsbau, der das Architekturniveau der Dorfkirchen in jener Zeit nicht übertrat. Die architektonischen Wirkungen nahm es auf, Strahlte aber nicht aus.

Anschrift des Verfassers:

Fehérváry Rudolf
H-1124 Budapest
Fodor u. 78

10. ábra. A kolostor távlati képe (Guzsik Tamás elvi rekonstrukciója).

Abb. 10. Perspektivisches Bild des Klosters (theoretische Rekonstruktion von Tamás Guzsik).

A taliándörögdi Szent András templom középkori temetkezéseinek embertani vizsgálata

ÉRY KINGA

1975 és 1976 nyarán KRALOVÁNSZKY A. ásátást végzett a Veszprém megyei Taliándörögden romokban álló Anjou-kori templom területén. A munka során, amelyben e tanulmány szerzője is részt vett, teljes feltárássra került az egykori szentély, a sekrestye és a hajó. Nem került feltárássra a templom falain kívüli egykori templomkert, eltekintve a falak külső oldala mentén nyitott néhány szelvénytől, amelyek célja az alapozási mélység és a falszerkezet tisztázása volt, továbbá attól az 1977-ben ásott néhány kutatóárokától, amelyekkel az egykori körítőfal helyét kívántuk meghatározni.

A feltárások során a templom hajójából napvilágra került egy korábbi, kis méretű Árpád-kori templom alapfalai is.

A két templom egykori temetkezései közül 130 egyén csontmaradványát tudtuk begyűjteni. Ebből 100 csontváz eredeti eltemetési helyéről, 30 koponya pedig másodlagos helyről, vázrészeitől megfosztva, szórványeletként került napvilágra. A leletek közül 94 vázat és 28 szórványkoponyát az Anjou-kori templom falain belül, 6 vázat és 2 szórványkoponyát pedig közvetlenül e templom falain kívül találtunk.

A két templom feltárási eredményeiből nyilvánvalóvá vált, hogy az előkerült sírokat két csoportra kell osztanunk:

- a) a korábbi templomhoz tartozó, annak falain kívül eltemetett halottakra,
- b) a későbbi templomhoz tartozó, annak falain belül eltemetett halottakra.

Mielőtt e két csoport leletanyagának vizsgálatára térnénk, szükségesnek látszik a két templomra vonatkozó, és az embertani értékelés szempontjából szükséges történeti adatokat ADÁM (1882) és ZSIRAY (1972) tanulmányai, továbbá az ásítás eredményei alapján röviden ismertetni (ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1976, 1977).

Dörög első okleveles említése 1249-ből való, a feltárások eredményei nyomán azonban bizonyos, hogy a település már 100 évvel korábban is létezett. A patkó alakú szentéllyel és nyugati karzattal (?) rendelkező egyhajós kis templom pontos építési idejét nem ismerjük. Egykori temetőjének feltárt sírjaiból a XI. századra utaló leletanyag nem került napvilágra. Az egyik halott szájában talált II. GÉZA (1141–1162) denár tanúsága szerint a templom a XII. század közepén már állott. Egy 1347-es oklevélből megtudjuk, hogy e Szent András apostol tiszteletére szentelt Árpád-kori templom építetője a DÖRÖGDI család volt.

A mai Taliándörög területét tehát már az Árpád-korban a DÖRÖGDIEK birtokolták. Az 1347-es oklevél szerint a család felső- és alsódörögdi ágra oszlott. Az egykori Alsódörög a mai Taliándörög Árpád-kori eredetű, s a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt r. k. temploma körül feküdt, az egykori Felsődörög pedig a most feltárt templomok körül. A két település közti távolság mintegy 2 km lehetett.

Felsődörög kicsiny Árpád-kori templomát az 1330-as évek táján bonthatták le, miután a falai köré telepítendő nagyobb templom építési munkálatai azt szükségessé tették.

Az új és nagyobb Anjou-kori templom, amelyet ugyancsak Szent András tiszteletére szenteltek, okleveles adat szerint 1339-ben már állott. Kegyurai a DÖRÖGDIEK felsódörögdi ága volt, építetője a család hírneves tagja, DÖRÖGDI MIKLÓS egri püspök. A hivatkozott 1347-es oklevélből azonban tudjuk, hogy az új templom nemcsak a felsódörögdi, hanem az alsódörögdi nemesek és jobbágyok plébániatemplomául is szolgált.

Az Anjou-kori Szent András templomban a nemesek helyét az istentiszteleten szigorú rend szabta meg. Az 1347-es oklevél szerint a felsódörögdi nemesek a Szent András főoltár és a Boldogságos Szűz mellékoltára előtt, vagyis a templom középső és északi részén, az alsódörögdi nemesek a Szent Domonkos mellékoltár előtt, vagyis a templom déli részén állhattak. Hogy halottaikat is e rendet követve temették el, arra két bizonyítékunk van. Ugyanezen oklevél, – mintegy az alsódörögdi nemességnek tett kedvezményként – engedélyezi, hogy halottaikat a templom déli szegletében (vagyis a hajó déli részén) temethessék el. Ugyanakkor az ásítások során a hajó északi részén, a Szűz Mária oltár előtt napvilágra került a felsódörögdi ághoz tartozó DÖRÖGDI PÁL és felesége 1360-ban készült feliratos sírköve, s alatta sírja.¹

Felsődörög pusztulása a XVI. század közepére tehető, miután a török felperzselt a települést. A károsodás mértékére utal, hogy a falu ezen a helyen többé nem épült újjá.

Az ásítás tanúsága szerint a legett, romokban álló templom fosztogatók martaléka lett. Mindenekelőtt kincskeresők dúlták fel. Több mint 300 m²-nyi felületén érintetlen padlószintet alig 6–8 m²-en találtunk, többnyire a főfalak mentén. A fosztogatók áldozatául esett többek között a templom fő-tengelyétől kissé délre, a hajó közepén eltemetett és felirat nélküli fedkövel borított sír férfiteteme (8. sír). Még ennél is kegyetlenebbül dúlták fel DÖRÖGDI PÁL koporsóját, akinek csupán hiányos, összetört koponyáját és néhány vázcsontját találtuk meg (67. sír). A feltehetően díszes halotti öltözkének mindössze két darabját hagyták a sírban: az ezüstözött bronz sarkantyúkat. A DÖRÖGDI PÁLLAL azonos sírgödörbe, de külön koporsóba eltemetett és kissé mélyebben fekvő feleség tetemét (68. sír) ilyen mértékű pusztítás nem érte, a bolygatás következtében azonban csontjai teljesen elkorhadtak, halotti öltözkének pompájáról csupán a koponya és mellkas táján nyomokban fennmaradt, aranyszállal átszőtt textilmaradvány tanúskodik.

A sírok szétművelését azonban nemcsak a kincsszók okozták. A templom kőanyagát fokról fokra elbontották, és az újjáépülő Alsódörög házaiba falázták be. A legnagyobb, és mondhatni végleges pusztulás azonban a múlt század hetvenes éve körül érte a templomot, amikor kőanyagáért a levegőbe röpítették a nyugati oldalon álló két hatalmas tornyot. ADÁM IVÁN 1882-es híradása idején az egykori épületnek csupán a szentély- és sekrestyefalai álltak, a templom többi részét föld borította.

Az ismertett történeti adatok fényében joggal hihetjük, hogy a két templom halottai különböző társadalmi réteghez tartoztak. Az Árpád-kori templom sírjaiban zömmel e vidék törzökös lakosságát jelentő, felsődörögdi jobbágyok feküdtek, az Anjou-kori templom halottai viszont elsősorban a DÖRÖGDI nemesi család tagjai lehettek.

E társadalmi kettősség miatt célszerűnek látszott külön tanulmányozni a XII–XIII. századi, vagyis az Árpád-kori templomhoz tartozó, és a XIV–XVI. századi, vagyis az Anjou-kori templomhoz tartozó csontvázleteket. A szétválasztás a régeltani adatok alapján 68,5 százalékban biztosan elvégezhető volt, a fennmaradt esetekben pedig az előzően elkülönített két csoport főként embertani jellegzetességei (a csontok színe, állaga) nyújtottak segítséget hovatartozásuk megállapításához.

A 130 egyén időrendi, nemi és életkori adatait az 1. és 2. táblázatban foglaltuk össze.²

Demográfiai jellemzők

1. Az egykori Felsődörögdi Árpád-kori templomán belül temetkezés nem folyt. A falakon kívüli temetőből mindössze 72 egyén hiányos, töredékes csontváza maradt ránk, zömmel a szentélytől keletre eső területről. Abból a tényből, hogy keleti irányban a falaktól 20 méter távolságra is találtunk sírokat, gyanítható az egykori temető jelentős kiterjedése. Becslésünk szerint a 72 egyén legfeljebb 15–20 százalékba lehet az eltemetetteknek, az Árpád-kori temető sírjainak létszáma tehát meghaladhatta a négyszázat.

A XII–XIII. századi népesség demográfiai jellemzőit a 3. táblázaton mutatjuk be. A minta töredékjellegét a ferde értékek egész sora jelzi.

A gyermek–felnőtt arány a várható 40–60 százalék helyett 27–76 százalék. Összevetve ezt az adatot ACSÁDI–NEMESKÉRI (1970) modellként szolgáló, rekonstruált Árpád-kori halandósági táblájának értékeivel, mindenképp is a csecsemő- és kisgyermek korú halottak valószínűtlenül alacsony számára kell felfigyelnünk (5. táblázat). A 0–4 évesek korcsoportjában a várható 30–31 százalékos halálozási gyakoriság a 9 százalékot sem éri el, ezzel szemben a 10–14 évesek szokásos halálozási minimuma helyett mintánkban gyermekkori csúcserőket találunk. A ferde eloszlás még a 15–19 éves felnőttek korcsoportjára is jellemző. A fentiekből következően a 0, 5, 10 és 15 évesek számított várható élettartamát nem tekinthetjük valós értékeknek.

Jobban felel a normál eloszlást a 20 évnél idősebb felnőttek halálozási gyakorisága. A legkevesebb halott, a modellhez hasonlóan, a 20–24 évesek között adódik, a halálozási maximum a szokásos 50–54 évesek csúcserőke helyett azonban igen korán, a 30–34 évesek korcsoportjában, és ezen belül főként a nők körében jelentkezik. A felnőttkori halálozások nemi különbségei olyan nagymértékűek, hogy a minta ferdesége ellenére fel kell tételeznünk a jelenség mögött némi valóságmagot.

A férfiak várható élettartama 15–34 év között átlagosan 2,4 évvel kedvezőbb a nőknél. A fordulat 35 év után következik, amikor is 59 éves korig a nők élet-

reménye átlagosan 0,8 évvel kedvezőbb, 60 év felett azonban ismét a férfiak javára változik a helyzet.

2. Az Anjou-kori templom halottai közül 58 egyén csontmaradványát ismerjük. A XIV–XVI. századi sírok a sekrestyéből és a hajónak a diadalívától a nyugati karzatig terjedő területéről kerültek elő. A szentélyben nem temettek halottakat, a karzat alatti részt illetően, a bolygatások miatt bizonytalanságban vagyunk.³ Figyelembe véve a későbbi pusztítások mértékét is, becslésünk szerint a templom falain belüli sírok mintegy 70 százaléka maradt ránk, az ide eltemettek összlétszáma így mintegy 80 fő lehetett. A feltárt XIV–XVI. századi népességnek az egészhez viszonyított részaránya tehát kedvezőbb, mint a XII–XIII. századi sorozat esetében, következésképpen demográfiai jellemzőik is jobban megközelítik az egykori valóságot.

A 4. táblázat adatai szerint a gyermek–felnőtt arány 43–57 százalék, azaz normál eloszlású, a születéskor várható 27,3 éves élettartam ezért közelebb áll az Árpád-kori modell szerinti 28,7 évhez, mint az előző csoport 35,4 éve. Mindazonáltal korcsoporti bontásban jelentős aránytalanság figyelhető meg, beleértve még a 15–19 éveseket is.

Megegyezik a várható gyakorisággal XIV–XVI. századi mintánk abban a vonatkozásban is, hogy a felnőttek halálozási maximuma 50–54 év között mutatkozik.

A XII–XIII. századi és a XIV–XVI. századi sorozat egyetlen közös vonása a várható élettartamértékek nemi különbségeinek korcsoporti változása. 15–34 év között a férfiak várható élettartama átlagosan 2,7 évvel magasabb a nőknél, 35–39 év között a nők életreménye 1,7 évvel haladja meg a férfiakét, 60 éven túl pedig ismét a férfiak halandósága kedvezőbb.

Formai sajátosságok

A két sorozat koponya- és vázcsontméreteinek paramétereit a 6–10. táblázaton, leíró jellegeit, anatómiai variációit és taxonómiai megoszlását a 11–13. táblázaton összesítettük.⁴

1. A XII–XIII. századi népességet formai szempontból röviden a következők jellemzik.

Agykoponyájuk hosszú, középszéles, közép magas (meso-dolichokran, chamae-orthokran, metriokran). Homlokuk középszéles–széles (metrio–eurymetop), mérsékeltlen vagy erősen hátrahajló. Nyakszirtjük ívelt (curvoccipital). Arcuk középszéles, alacsony vagy közép magas (euryen-mesen), a fossa canina mély, alveolaris prognathia és torus palatinus az esetek felében figyelhető meg. Szemüregük középszéles, alacsony (chamaekonch), többnyire szegletes vagy szubrektanguláris. Orruk középszéles, közép magas (mesorrhin), profilja egyenes vagy konvex. Állkapcsuk középszéles, testmagasságuk közepes.

A csoport típusösszetételében túlsúlyos a hosszú fejű nordo-mediterránoidok részaránya (61,8%), közepes a cromagnoidok jelenléte (33,4%) és egészen alárendelt a rövid fejű pamiroid-alpinoid elemek gyakorisága (4,8%). (I. és II. tábla)

2. A XIV–XVI. századi népesség agykoponyája jóval rövidebb, továbbá valamivel szélesebb és magasabb, mint az előző csoporté (brachykran, hypsikran, metriokran). Homlokuk széles (metriometop), egyenes vagy gyengén hátrahajló. Nyakcsigolyák többnyire lapult (planoccipital). Arcuk középszéles–széles, alacsony (euryen), a fossa canina középmező, alveolaris prognathia és torus palatinus előfordulása az előző csoporténál ritkább. A szemüreg a korábbi csoporténál szélesebb, magasabb (meso–chamaekonch) és többnyire kerek. Orruk középszéles–széles, közép-magas–alacsony (mesorrhin) profilja egyenes. Állkapcsuk széles, testmagasságuk nagyközepes–közepes.

A csoport taxonómiai összetétele, a megfigyelhető brachykranizációs jelenségeken felül is, szinte mindenben az előző csoporttal ellentétes. Túlsúlyos a rövid fejű pamiroid-alpinoid elemek részaránya (60,9%), másodlagos a hosszú fejű nordo-mediterránoidok jelentősége (21,8%) és harmadlagos a cromagnoidok gyakorisága (17,3%). (III. és IV. tábla)

Taliándörögdi késői sorozatának csontozata a korábbinál magasabb, vaskosabb alkatra utal. Végtagcsontjaik hosszabbak a humerus és femur distális epifizise, s a tibia proximális epifizise szélesebb, a humerus szárának kerülete és a caput femoris átmérője nagyobb, mint a XII–XIII. századi népességé.

És végül különbségek mutatkoznak a két minta között a gerincoszlop anomáliáinak gyakoriságában is. A gerincoszlop alsó szakaszának elváltozásai (sacralizáció vagy lumbalizáció, spina bifida, spondylolisthesis) gyakoribbak a XII–XIII. századi anyagban, ezzel szemben az 1. nyakcsigolya variációja gyakoribb a XIV–XVI. századi mintában.

A két népesség formai sajátosságai között tehát jól megfigyelhető különbségek vannak. E különbségek a férfiakra és nőkre egyaránt jellemzők, a nők csekélyebb esetszáma és csontjaik töredékessége miatt azonban arckoponyájuk változásáról nincs megbízható képünk. A csoportok közti különbséget illetően a 19 koponyaméret és a 8 jelző 70,4 százaléka mindkét nem esetében azonos irányú eltérést mutat, ugyanaz a 21 vázcsontméret és a testmagasság vonatkozásában 63,6 százalék.

Sérülések, kóros elváltozások

A két taliándörögdi minta között a sérülések, kóros elváltozások típusában és gyakoriságában is számos különbség mutatkozik.

1. A XII–XIII. századi leletanyagon szabad szemmel megfigyelt elváltozások az alábbiak.⁵

A) Spondylosis, arthritis deformans, vagyis porckorong- és ízületi elváltozás, enyhe vagy közepes súlyosságban 12 egyénen volt észlelhető.

B) Gyulladásos folyamat nyomát – a maxillán és mandibulán esetenként előforduló cystákat leszámítva – három egyénen észleltünk: egy esetben a koponyatető belülről történő átfürödése (XXVII. férfi) – (V. Tábla b), egy esetben a 4. ágyéki csigolya testén levő tályog (70. férfi), és egy esetben a femur szárának középső részén keletkezett megvastagodás (39. férfi) formájában.

C) Vágástól, ütéstől eredő sérülés gyógyult nyomát három esetben figyelhetjük meg: a XXVI. férfi jobb homlokcsontján mintegy 55 x 27 mm-es ovális felületen (5. Tábla a), a XXVII. férfi jobb falcsonthátán mintegy 42 x 22 mm-es ovális felületen (V. Tábla b), valamint a 16. férfi jobb arccsonthátán.

D) Vázcsontokon gyógyult csonttörést nem észleltünk.

E) Az életben kihullott maradó fogak gyakorisága 17,1 százalék.

2. A XIV–XVI. századi leletanyagon szabad szemmel megfigyelt elváltozások a következők:

A) Spondylosis, arthritis deformans mindössze 3 egyénen, mérsékelt fokban mutatkozott, egy további egyénen azonban valamennyi ízületre kiterjedő súlyosságban. Blokkcsigolyát két esetben találtunk: a 15. férfi 3–4. nyakcsigolyája forrt egybe, ennél súlyosabb az 56. nő esete, ahol a 9–11. hátszigolya összecsontosodása egyben a közbülső 10. hátszigolya testének jelentős deformációjával párosult, és ennek következtében a gerincoszlop kórosan görbült (púpos).

B) Gyulladásos folyamat nyomát – a cysta maxillae et mandibulae eseteit leszámítva – mindössze egy egyénen lehetett észlelni. DÖRÖGDI PÁL jobb tibiájának alsó, belső felén mutatkozó vízszintes befűződés LENGYEL IMRE diagnózisa szerint az epifizis elcsontosodása során lezajlott osteomyelitises, periostitises folyamat tanújele (VI. Tábla b).

C) Vágás, ütés, szúrás gyógyult nyomát a következő esetekben figyeltük meg. A 8. férfi orrcsonthátát egy erős vágás jelentősen deformálta, jóval a halál előtt (V. Tábla d). Ugyanezen férfi homlokcsontjába, a bal szemüreg fölött mintegy 17 mm-re, 7–8 mm mélyen, egy kb. 1,5 mm vastag, hegyesszögű tárgy fűródött (V. Tábla d). A tárgy áthatolt a homloküregegen és megállt annak hátulsó falában, amint az a koponyáról készített röntgenfelvételen jól látható (VI. Tábla a). A sérülés LENGYEL IMRE véleménye szerint nem volt halált okozó, de bekövetkezésére közvetlenül a férfi halála előtt kerülhetett sor. Ugyancsak nem okozott azonnali halált a 77. férfi jobb falcsonthátát ért csákány vagy fokos ütése, noha az a koponya falát 16 x 15 mm-es területen áttörte (V. Tábla c). A fenti két esettel ellentétben, a 95. férfi azonnali halálát okozta a koponyáját hosszirányban ért két nagy erejű kardvágás (VI. Tábla c).

D) Vázcsontokon gyógyult törést az alábbi esetekben észleltünk: a bal femuron (2. férfi), a jobb radiuson és mindkét fibulán (8. férfi), a bal radiuson (15. férfi), a jobb claviculán és 3 bordán (18. férfi), a jobb és bal radiuson (77. férfi), egy bordán (42. nő), valamint a bal radiuson (56. nő).

E) Az életben kihullott maradóg fogak gyakorisága 17,9 százalék.

F) Feltehetően anyagcserezavar következtében egy 12–13 éves gyermek koponyáján a nyílvarrat idő előtt elcsontosodott.

A két sorozat kóreseiteinek legjellemzőbb eltérése tehát abban áll, hogy vázcsonttörések kizárólag a XIV–XVI. századi anyagban fordulnak elő, méghozzá szokatlanul nagy számban, és százalékos értékekben gyakoribbak közöttük a koponyát ért harci sérülések nyomai is. Mindez a dörögdi nemességnek a lovas harcokban való tevékeny részvételére utal, szemben a XII–XIII. századi falu parasztságának békésebb, földművelő életmódjával.

A népesség embertani párhuzamai

Tekintsük át végezetül, hogy Taliándörögdi férfi populációja a Közép-Duna-medence X–XVI. századi sorozataival milyen kapcsolatot mutat. E vizsgálatba a nők adatait nem vonhattuk be töredékességük és csekély esetszámuk miatt.

Az összehasonlító statisztikai elemzést PENROSE (1954) távolságszámítási módszerével végeztük, a koponya 12 méretére építve.⁶ A vizsgált sorozatok jegyzékét és a számítások végeredményét a 14. táblázaton mutatjuk be.

1. Taliándörögdi XII–XIII. századi férfi népessége az elemzett sorozatok közül közeli hasonlóságot mindössze a honfoglaló magyarság 'C' csoportjának méretértékeivel mutat (15. táblázat). E párhuzam értelmezéséhez röviden a következőket fűzzük.

Az eddig közzétett X. századi honfoglaló magyar koponyaleletek vizsgálata során arra a megfigyelésre jutottunk, hogy a Dunántúlt, valamint a Gödöllő–jegldberceli dombvidéket, a Cserhát és Mátra tájait olyan népesség szállta meg, amely eltér a Duna–Tisza köze (A-csoport), a Felső-Tiszavidék (B-csoport) és Békés megye (D-csoport) honfoglalóitól. A C-csoport népességének fő jellemzője, hogy csaknem teljes egészében tisztán európai rasszelemekből tevődött össze, szemben az A-, B- és D-csoport kevert europomongol népességével (ÉRY 1978).

A talált párhuzam alapján Taliándörögdi Árpád-kori népességét a Dunántúlt megszálló honfoglaló magyarság leszármazottainak tekinthetjük. Ezt az embertani megfigyelést támogatja a település magyar névalakja és 'd' képzője is (BÁRCZI 1963, KISS 1978).

Mindamellét a falu alaplakosságában a magyarság mellett számolhatunk csekélyebb számú, nem magyar eredetű népességgel is, amelyre a szlovéniai Ptuj és Zalavár–Kápolna XI. századi sorozataihoz való viszonylagos közelségéből következtethetünk. E nem magyar elem valószínű szláv voltára KORŐSEČ (1950) és SÓS (1963) régészeti tanulmányai utalnak.

2. Taliándörögdi XIV–XVI. századi férfi népességének párhuzamára a vizsgált sorozatok között nem akadunk. Ennek valószínű oka abban keresendő, hogy ma még igen kevés a közzétett késő középkori embertani anyag.

Arra vonatkozóan, hogy a DÖRÖGDIEK eredetileg maguk is a falu alaplakosságából származtak-e, vagy máshonnan valók, a kevés és töredékes csontlelet választ nem ad. A két dörögdi minta közti különbség éppúgy származhat eltérő eredetből, mint azonos eredet, de idegen házassági kör következményéből. Mindezekon túlmenően pedig a formai különbségek egy része a brachykranizáció eredményére vezethető vissza.

JEGYZETEK

1. A sírkő felirata: HIC JACET MAGISTER PAULUS FILIUS STEPHANI DE DURUGD IN ANNO DOMINI MCCCLX CUM DOMINA CONSORTE SUA AMEN.

2. A nemet a 15 évnél idősebb egyének esetében a csontváz 22 jellegének nemi kifejezettsége alapján határoztuk meg ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI (1963) módszerével. A gyermekek életkorát a fogak fejlődése és áttörése alapján határoztuk meg SCHOUR–MASSLER (1941) skémáját követve; fogak híján a végtagsontok hossza alapján JOHNSTON (1962) nyomán. A fiatalok életkorát a csontosodási folyamat alapján határoztuk meg, ugyancsak JOHNSTON (1961) adatait követve. A felnőttek életkorát NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI (1960) módszerével, négy korjelző: a koponyavarratok endocranialis elcsontosodása (0), a humerus (H) és femur (F) proximális végének belső szerkezeti változásai, valamint a szeméremcsont facies symphyseosának (S) felszíni alakulása alapján határoztuk meg.

3. Noha tudjuk, hogy a felső- és alsódörögdi nemések a templom más-más részén temetkeztek, legalábbis a kezdeti időkben, a két ág csontleleteinek szétválasztására a bizonytalansági tényezők nagy száma miatt nem vállalkozhattunk.

4. A csontok mérését MARTIN–SALLER (1957) kézikönyve szerint végeztük. A metrikus értékek osztálykategóriái és az átlagos szórásértékek tekintetében

ALEKSZEJEV–DEBEC (1964) adatait vettük figyelembe. A testmagasságot PEARSON (1899) módszerével, a koponyakapacitást a porion-bregma magasság felhasználásával LEE–PEARSON szerint számítottuk. A taxonómiai osztályozásnál LIPTÁK (1962, 1969) rendszerét követtük.

5. Négy esetben (8, 67, XXVI, XXVII. számú leletek) a körleírást dr. LENGYEL IMRE kutató orvos volt szíves megadni, akinek segítségéért, nemkülönben a 8. koponyáról készített röntgenfelvételért ezúton is őszinte köszönetet mondunk.

6. A 12 méret az alábbi: agykoponya legnagyobb hossza (1), koponyabázis hossza (5), agykoponya legnagyobb szélessége (8), a homlok legkisebb szélessége (9), basion-bregma magasság (17), archossz (40), járomív szélesség (45), felsőarc-magasság (48), szemüregszélesség (51) és magasság (52), orrszélesség (54) és magasság (55).

A vizsgálatot valamennyi közölt sorozatra kiterjesztettük, amennyiben a minimális esetszám a 12 méretnél átlagosan legalább 10 volt. Ezek figyelembe vételével 33 sorozatot találtunk vizsgálatra alkalmasnak, amelyek mindegyikétől kiszámítottuk a két taliándörögdi minta egyesített nagyság- és formabeli távolságát (C_{R}^2). Két-két sorozat közti hasonlóság határát a 0,1 százalékos szignifikanciánál vontuk meg, amely 0,141-es C_{R}^2 értéknek felel meg.

- ACSÁDI, GY.-NEMEKÉRI, J. (1957): Contributions à la reconstruction de la population de Veszprém. X^e et XIe siècles. – Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung. 49, 435–467.
- ACSÁDI, GY.-NEMESKÉRI, J. (1958): La population de Transdanubie Nord-Est. X^e et XIe siècles. – Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung. 50, 359–415.
- ACSÁDI, GY.-NEMESKÉRI, J. (1959): La population de Székesfehérvár X^e et XIIe siècles. – Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung. 51, 493–564.
- ACSÁDI, GY.-NEMESKÉRI, J. (1970): History of Human Life Span and Mortality. – Budapest, 308–309.
- ÁDÁM, I. (1882): A felsődörögdi templomrom. – Egyházművészeti Lap 129–141, 178–185, 206–215.
- ALEKSZEJEV, V. P.–DEBEC, G. F. (1964): Kraniometrija. – Moszkva.
- BÁRCZI, G. (1963): A magyar nyelv életrajza. – Budapest, 111.
- BARTUCZ, L. (1960): Die anthropologischen Merkmale der Bevölkerung aus der Umgebung von Zombor (Sombor) im XV–XVII. Jahrhundert. – Acta Univ. Sci. Bud. Sec. Biol. 3, 23–48.
- BARTUCZ, L.–FARKAS, GY. (1958): Die Bevölkerung von „Csésztó“ in der Árpádenzeit aus anthropologischem Gesichtspunkte betrachtet. – Acta Biol. Szeged. 4, 245–283.
- BOTTYÁN, O. (1972): Az oroszvári X–XI. századi népesség embertani vizsgálata. – Anthropol. Hung. 11, 83–136.
- DEZSŐ, GY.–ÉRY, K.–HARSÁNYI, L.–HUSZÁR, GY.–NEMESKÉRI, J.–NOZDROVICZKY, S.–THOMA, A.–TÓTH, T.–WENGER, S. (1963): Die spätmittelalterliche Bevölkerung von Fonyód. – Anthropol. Hung. 6, 1–166.
- ÉRY, K. (1978): Regionális különbségek a magyarság X. századi embertani anyagában. – Anthropol. Köz. 2, 77–86.
- ÉRY, K.–KRALOVÁNSZKY, A. (1976, 1977): Taliándörög, Szt. Andras templom. Ásatási jelentés. – Rég. Füz. Ser. I. 29, 87–88; 30, 69–70.
- ÉRY, K.–KRALOVÁNSZKY, A.–NEMESKÉRI, J. (1963): Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. – Anthropol. Köz. 7, 41–90.
- FRANKENBERGER, Z. (1935): Anthropologie starého Slovenská. – Bratislava.
- IVANIČEK, F. (1951): Staroslovenska nekropola u Ptuj. – Ljubljana.
- JOHNSTON, F. E. (1961): Sequence of Epiphyseal Union in a Prehistoric Kentucky Population from Indian Knoll. – Human Biol. 33, 66–81.
- JOHNSTON, F. E. (1962): Growth of the Long Bones of Infants and Young Children at Indian Knoll. – Amer. J. Phys. Anthropol. 20, 249–254.
- KISS, L. (1978): Földrajzi nevek etimológiai szótára. – Budapest, 627.
- KOROŠEČ, J. (1950): Staroslovenska grobišče na Ptujskem Gradu. – Ljubljana.
- LIPTÁK, P. (1953): L'analyse typologique de la population de Képuszta au moyen âge. – ActaArchHung. 3, 303–370.
- LIPTÁK, P. (1954): A típusok eloszlása Kiskunfélegyháza környékének XII. századi népességében. – Biol. Köz. 1, 105–120.
- LIPTÁK, P. (1957): Awaren und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. – ActaArchHung. 8, 199–268.
- LIPTÁK, P. (1962): Homo sapiens – species collectiva. – Anthropol. Köz. 6, 17–27.
- LIPTÁK, P. (1969): Embertani és emberszármazástani. – Budapest, 213–252.
- LIPTÁK, P.–FARKAS, GY. (1962): Anthropological Analysis of the Arpadian Age Population of Orosháza – Rákóczi telep. – Acta Biol. Szeged. 8, 221–236.
- LIPTÁK, P.–FARKAS, GY. (1976a): A Békés-póvázai őskori és 10–12. századi temető csontváznagyának embertani vizsgálata. – Anthropol. Köz. 11, 127–163.
- LIPTÁK, P.–FARKAS, GY. (1976b): Anthropological Examination of the Arpadian Age Population of Szatymaz (10th to 12th Centuries). – Acta Biol. Szeged. 13, 71–119.
- LIPTÁK, P.–MARCSEK, A. (1966): A Téglás – angolkeri középkori (XI–XIV. századi) temető embertani anyagának ismertetése. – A debreceni Déri Múzeum. Évk. 68, 69–96.
- LOTTERHOF, E. (1968): Anthropological Investigation of the Skeletal Material of a Cemetery at Baja – Pető from the XI–XVI. centuries. – Acta Biol. Szeged. 14, 81–88.
- LOTTERHOF, E. (1974): Some Data to the Anthropology of the Population of North Plain in the Arpadian Age. – Anthropol. Hung. 13, 87–122.
- MARCSEK, A. (1970): Anthropological Investigation of the Cemetery at Kardoskút–Fehértó form the 11th–12th c. – Acta Biol. Szeged. 16, 155–162.
- MARTIN, R.–SALLER, K. (1957): Lehrbuch der Anthropologie. 3. Auflage. – Stuttgart.
- NEMESKÉRI, J.–DEÁK, M. (1952): A Mohács – cselei XIV–XV. századi temető népességének embertani elemzése. – ArchÉrt. 79, 49–67.
- NEMESKÉRI, J.–HARSÁNYI, L.–ACSÁDI, GY. (1960): Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. – Anthropol. Anzeiger 24, 103–115.
- PEARSON, K. (1899): On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. – Mathem. contr. Theor. Evol. V. Phil. Trans. Roy. Soc., Ser. A, 192, 169–244.
- PENROSE, L. S. (1954): Distance, Size and Shape. – Annals of Eugenics 18, 337–343.
- SCHOUR, J.–MASSLER, M. (1941): The Development of the Human Dentition. – J. Amer. Dent. Assoc. 28, 1153–1160.
- SÓS, Á. (1963): Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. – ArchHung. 41, 186–188.
- STILOUKAL, M.–HANÁKOVÁ, H. (1971): Anthropologie ranestredovekého pohřebiště v Abrahámu. – Sborník Nár. muz. Praze 27, B. 3. 57–131.
- SZÓKE, B.–NEMESKÉRI, J. (1954): Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňove pri Šuranoch. – Slov. Arch. 2, 105–135.
- WENGER, S. (1970): Data to the Anthropology of the Early Árpadian Age Population of the Balaton Area. – Anthropol. Hung. 9, 63–145.
- WENGER, S. (1971): Contributions à l'anthropologie de la population hongroise du Moyen Âge. – Anthropol. Hung. 10, 91–158.
- ZSIRAY, L. (1972): Adatok a Dörögdi család és a felsődörögdi plébániatemplom történetéhez. – Veszpr. Megy. Múzeum. Köz. 11, 251–259.

AN ANTHROPOLOGICAL EXAMINATION OF THE MEDIEVAL BURIALS OF THE CHURCH OF ST. ANDREW IN TALIÁNDÖRÖGD

Two medieval churches were excavated on the outskirts of the village of Taliándörögdi in Veszprém County in the summers of 1975 and 1976. These churches were built successively, following each other in time.

The first, a small-sized church, already existed in the 12th century, and was demolished at the beginning of the 14th century. No burials were made within its walls. Among the burials outside the walls, incomplete fragmentary skeletons of 72 individuals were uncovered. It can be estimated, that this number is only 15–20 per cent of all the burials from the 12th to the 13th century. Primarily characteristic of the anthropological appearance of this fragmentary population is its medium stature, medium long, medium wide and medium high skull and Nordic – Mediterranean type. Quite frequently among them were anatomical variations and pathological changes on the lower part of the vertebral column. The life expectancy of females was unfavourable compared to that of males, however, this is characteristic also of other regions of Hungary during the same period. The high mortality of women between 30–34 years of age, however, appears to be a special feature of this population. On a comparative anthropological basis of the sample, it seems likely that the basic population of the village consisted of a large proportion of families of Hungarian origin and a small proportion of Slavic ones.

The second, larger church was built at the beginning of the 14th century and was destroyed in the middle of the 16th

century. Buried within this church, according to documentary and material evidence, were primarily the members of the seignorial family known by the name of DÖRÖGDI, which formed the village nobility. Among the dead in the inner part of the church, the bone remains of 58 individuals were uncovered, these constitute approximately 70 per cent of the burials here. The graves in the cemetery outside the walls of this church have not been excavated. The external appearance of the members of the DÖRÖGDI family to a certain extent deviates from that of the basic population of the village, inasmuch as their stature was slightly taller and more robust and their skulls were shorter, wider and higher. For the most part they belong to the Pamiroid–Alpinoïd anthropological type, the frequency of Nordic – Mediterranean is subordinated. The demographic traits of the DÖRÖGDI family do not differ in many respect from those of the peasant stratum. They differ perhaps only with respect to the mortality of their women which was more favourable than that of those about 30–34 years of age. In contrast to this, the DÖRÖGDI nobles broke their bones many times more than the serfs as a result of their different mode of life.

Author:

Dr. Éry Kinga
Bakonyi Múzeum
Veszprém
Lenin liget 5.
H–8200

Taliándörög, XII–XIII. század. Egyéni alapadatok

Table 1: Taliándörög, XIIth–XIIIth century. Individual basic data

Sírszám	Nem	Sex- érték	Az életkorbecsülés alapja				Becsült életkor
			O	S	H	F	
3.	N	- 0,14	—	2–3	2	2–3	37–43
4.	N	- 0,58	—	3	2–3	—	49–58
5.	F	+ 0,86	4	4	3	3	63–67
6.	Gy	—	—	fogazat	—	—	2,5–3,5
7.	N	- 0,55	4	—	—	3–4	61–70
9.	N	- 0,38	1	—	3	—	40–49
10.	F	+ 1,17	—	—	—	1	23–40
11.	N	—	—	—	—	—	23–x
12.	Gy	—	—	fogazat	—	—	11–12
14. (?)	Gy	—	—	fogazat	—	—	13–14
16. (?)	F	+ 1,20	4	3	2	3	52–56
17. (?)	Gy	—	—	csontosodás	—	—	8–14
19. (?)	Gy	—	—	fogazat	—	—	1–2
20.	N	—	—	csontosodás	—	—	15–16
22.	F	+ 0,08	4	—	2	—	43–52
23.	F	+ 0,42	1	—	—	—	23–40
30. (?)	F	—	—	—	2	—	30–60
32.	N	—	—	—	—	—	23–x
33.	N	- 0,25	4	—	3	—	58–67
34.	F	—	—	csontosodás	—	—	17–18
37.	N	—	—	—	—	1	23–40
38.	Gy	—	—	csontosodás	—	—	8–14
39.	F	—	—	—	—	3	40–60
40.	N	—	—	csontosodás	—	—	15–16
41.	F	+ 0,71	—	2–3	—	2	34–43
43.	Gy	—	—	fogazat	—	—	4–6
44. (?)	F	—	—	—	—	2–3	35–55
45. (?)	Gy	—	—	csontosodás	—	—	újszülött
49.	F	—	—	csontosodás	—	—	17–18
50.	N	- 0,57	1	1–2	2	2	30–34
51.	Gy	—	—	fogazat	—	—	8–9
52.	F	+ 0,50	1–2	—	1–2	—	23–41
53.	N	—	—	—	—	—	50–x
54.	Gy	—	—	fogazat	—	—	2,5–3,5
57.	N	—	—	—	—	—	40–x
62.	F	+ 0,36	4	—	3	3	53–56
63.	Gy	—	—	fogazat	—	—	4–5
64.	Gy	—	—	fogazat	—	—	6
65.	F	—	—	3–4	—	—	40–70
69. (?)	Gy	—	—	fogazat	—	—	4–5
70.	F	+ 0,86	—	—	2	—	30–60
71.	N	- 0,92	4	4	3–4	3–4	64–68
72. (?)	N	- 0,29	1	2	2	3–4	33–37
79. (?)	N	- 0,80	2	—	—	—	30–60
81. (?)	N	—	—	csontosodás	—	—	15–17
83. (?)	F	—	—	—	—	—	23–x
84. (?)	Gy	—	—	fogazat	—	—	12–13
92. (?)	N	- 0,56	1	—	(3)	—	44–53
93. (?)	Gy	—	—	fogazat	—	—	0,5
97.	Gy	—	—	csontosodás	—	—	13–14
98. (?)	N	—	—	—	—	4	50–70
99.	F	—	—	—	—	—	23–x
100.	N	- 0,67	—	—	—	3–4	40–70
V.	N	- 0,67	1	—	—	—	23–x
VI.	N	+ 0,33	4	—	—	—	40–80
VIII. (?)	N	—	—	csontosodás	—	—	15–17
X.	F	+ 1,45	4	—	—	—	40–80
XII. (?)	N	- 0,29	1	—	—	—	23–40
XII. (?)	F	+ 0,71	4	—	—	—	40–80
XIV. (?)	F	+ 0,75	4	—	—	—	40–80
XV. (?)	N	- 0,13	1	—	—	—	23–40
XVIII.	N	- 0,33	1	—	—	—	23–40
XX.	F	+ 1,63	3	—	—	—	30–60
XXI.	F	+ 0,75	4	—	—	—	40–80
XXII.	Gy	—	—	csontosodás	—	—	12–14
XXIII.	N	0,00	4	—	—	—	40–80
XXIV.	N	0,00	4	—	—	—	40–80

XXV.	F	-0,25	4	—	—	—	40-80
XXVI.	F	+0,20	1	—	—	—	23-40
XXVII.	F	+0,63	4	—	—	—	40-80
XXIX.	F	+0,88	4	—	—	—	40-80
XXX.	N	-0,14	1	—	—	—	23-40

2. táblázat

Talándörög, XIV-XVI. század. Egyéni
alapadatok

Sorszám	Nem	Sex- étek	O	S	Az életkorbecslés alapja	H	F	Becslt életkor
1.	F	+ 1,07	2	3	3	3	3-4	49-53
2.	F	+ 1,18	4	2-3	3	3	3-4	53-57
8.	F	+ 1,05	4	2-3	2-3	2	—	50-54
13. (?)	N	—	—	csontosodás	3	3	3	16-18
15. (?)	F	+ 0,40	1	—	2-3	2-3	3-4	43-49
18. (?)	F	+ 0,43	4	2-3	2-3	3-4	—	44-48
21.	Gy	—	—	csontosodás	—	—	—	8-14
24.	Gy	—	—	fogazat	9-10	9-10	—	9-10
25.	Gy	—	—	fogazat	7-8	7-8	—	7-8
26.	Gy	—	—	csontosodás	8-14	8-14	—	8-14
27.	Gy	—	—	fogazat	3-4	3-4	—	3-4
28.	Gy	—	—	fogazat	6-7	6-7	—	6-7
29. (?)	Gy	—	—	fogazat	0,5-1	0,5-1	—	0,5-1
31.	F	+ 0,88	—	2-3	2	1	—	32-38
35. (?)	Gy	—	—	fogazat	12-13	12-13	—	12-13
36. (?)	Gy	—	—	fogazat	5	5	—	5
42.	N	- 1,00	—	4	3-4	3-4	—	63-69
46.	Gy	—	—	fogazat	6	6	—	6
47.	N	- 0,81	1-2	2	1-2	1	—	28-32
48.	Gy	—	—	fogazat	4-5	4-5	—	4-5
55.	Gy	—	—	csontosodás	8-14	8-14	—	8-14
56.	N	- 0,64	1	—	csontosodás	4	3-4	53-59
58.	F	—	—	csontosodás	15-16	15-16	—	15-16
59. (?)	Gy	—	—	fogazat	1,5	1,5	—	1,5
60.	F	+ 0,55	4	2	2	3	—	42-46
61.	Gy	—	—	csontosodás	48-52	48-52	—	újszülött
66.	N	- 0,65	1	3	3-4	4	—	48-52
67.	F	+ 0,55	4	4	—	—	—	63-72
68.	N	—	—	4	—	—	—	50-70
73. (?)	Gy	—	—	csontosodás	újszülött	újszülött	—	újszülött
74.	Gy	—	—	fogazat	9-10	9-10	—	9-10
75.	F	+ 0,42	4	—	2	—	—	43-52
76.	N	- 1,25	1	—	20-22	20-22	—	20-22
77.	F	+ 0,40	4	3	2-3	3	—	53-57
78.	Gy	—	—	fogazat	2,5-3,5	2,5-3,5	—	2,5-3,5
80. (?)	Gy	—	—	fogazat	10-11	10-11	—	10-11
82. (?)	Gy	—	—	fogazat	5-6	5-6	—	5-6
85. (?)	F	+ 0,67	—	csontosodás	20-22	20-22	—	20-22
86. (?)	F	+ 0,44	4	—	52-58	52-58	—	52-58
87. (?)	F	+ 0,70	4	3	53-57	53-57	—	53-57
88. (?)	N	- 0,53	1	—	44-50	44-50	—	44-50
89. (?)	Gy	—	—	fogazat	6	6	—	6
90. (?)	N	—	—	csontosodás	17-19	17-19	—	17-19
91. (?)	Gy	—	—	csontosodás	12-14	12-14	—	12-14
94. (?)	N	—	—	csontosodás	15-17	15-17	—	15-17
95.	F	+ 0,67	1	2	31-35	31-35	—	31-35
96.	F	—	—	csontosodás	15-16	15-16	—	15-16
I.	Gy	—	—	fogazat	6-8	6-8	—	6-8
II.	N	- 0,63	1	—	23-40	23-40	—	23-40
III.	F	+ 1,25	4	—	40-80	40-80	—	40-80
IV.	F	+ 0,13	2	—	30-60	30-60	—	30-60
VII.	F	+ 0,17	3	—	30-60	30-60	—	30-60
IX.	F	—	4	—	40-80	40-80	—	40-80
XI.	Gy	—	—	fogazat	3	3	—	3
XVI. (?)	N	- 0,86	1	—	23-40	23-40	—	23-40
XVII.	Gy	—	—	fogazat	6-7	6-7	—	6-7
XIX. (?)	Gy	—	—	csontosodás	0-7	0-7	—	0-7

3. táblázat

Taliándörög, XII–XIII. század. Rövidített halandósági tábla
 Table 3: Taliándörög XIIth–XIIIth century. Abridged
 life-table

Korcsoport	A meghaltak		Továbbélési rend	Halálozási valószínűség	Várható átlagos élettartam
	száma (D_x)	százaléka (d_x)			
Mindkét nem					
0–4	6,3	8,75	100,00	0,087	35,4
5–9	4,3	5,97	91,25	0,065	33,6
10–14	6,4	8,89	85,28	0,104	30,8
15–19	6,0	8,33	76,39	0,109	29,0
20–24	1,5	2,08	68,01	0,030	27,3
25–29	4,3	5,97	65,98	0,090	23,1
30–34	6,6	9,17	60,01	0,152	20,1
35–39	4,9	6,81	50,84	0,133	18,3
40–44	5,6	7,78	44,03	0,176	15,7
45–49	4,9	6,81	36,25	0,187	13,6
50–54	5,1	7,08	29,44	0,240	11,2
55–59	4,7	6,53	22,36	0,292	8,9
60–64	4,5	6,25	15,83	0,394	6,5
65–69	4,6	6,39	9,58	0,646	4,2
70–x	2,3	3,19	3,19	1,000	2,5
Összesen:	72,0				
Férfiak (♂♂)					
15–19	2,0	7,69	100,00	0,076	31,3
20–24	0,8	3,08	92,31	0,033	28,7
25–29	1,5	5,77	89,23	0,064	24,6
30–34	1,9	7,31	83,46	0,087	21,2
35–39	2,5	9,62	76,15	0,126	18,0
40–44	3,3	12,69	66,53	0,190	15,2
45–49	2,7	10,38	53,84	0,192	13,2
50–54	3,0	11,54	43,46	0,265	10,7
55–59	2,8	10,77	31,92	0,337	8,7
60–64	2,1	8,08	21,15	0,382	6,9
65–69	2,0	7,69	13,07	0,588	4,6
70–x	1,4	5,38	5,38	1,000	2,5
Összesen:	26,0				
Nők (♀♀)					
15–19	4,0	13,79	100,00	0,137	27,0
20–24	0,7	2,41	86,21	0,027	25,9
25–29	2,8	9,66	83,80	0,115	21,6
30–34	4,7	16,21	74,14	0,218	19,1
35–39	2,4	8,28	57,93	0,142	18,7
40–44	2,3	7,93	49,65	0,159	16,4
45–49	2,2	7,59	41,72	0,181	14,1
50–54	2,1	7,24	34,13	0,212	11,6
55–59	1,9	6,55	26,89	0,243	9,1
60–64	2,4	8,28	20,34	0,407	6,2
65–69	2,6	8,96	12,06	0,742	3,8
70–x	0,9	3,10	3,10	1,000	2,5
Összesen:	29,0				

4. táblázat

Taliándörög, XIV–XVI. század. Rövidített halandósági tábla
 Table 4: Taliándörög XIVth–XVIth century. Abridged
 life-table

Korcsoport	A meghaltak		Továbbélési rend	Halálozási valószínűség	Várható átlagos élettartam
	száma	százaléka			
	(D_x)	(d_x)	(l_x)	(q_x)	(e_x°)
Mindkét nem					
0–4	8,2	14,14	100,00	0,141	27,3
5–9	10,7	18,45	85,86	0,214	26,4
10–14	6,1	10,52	67,41	0,156	27,9
15–19	5,0	8,62	56,89	0,151	27,6
20–24	2,3	3,96	48,27	0,082	27,1
25–29	1,1	1,90	44,31	0,042	24,3
30–34	2,5	4,31	42,41	0,101	20,3
35–39	1,9	3,27	38,10	0,085	17,3
40–44	2,4	4,14	34,83	0,118	13,7
45–49	4,6	7,93	30,69	0,258	10,2
50–54	5,7	9,83	22,76	0,431	7,8
55–59	3,9	6,72	12,93	0,519	6,9
60–64	1,3	2,24	6,21	0,360	6,7
65–69	1,6	2,76	3,97	0,695	4,0
70–x	0,7	1,21	1,21	1,000	2,5
Összesen:	58,0				
Férfiak (♂♂)					
15–19	2,0	10,0	100,00	0,100	30,4
20–24	1,0	5,0	90,00	0,055	28,5
25–29	0,2	1,0	85,00	0,012	25,1
30–34	1,3	6,5	84,00	0,077	20,3
35–39	1,2	6,0	77,50	0,077	16,8
40–44	2,0	10,0	71,50	0,139	13,0
45–49	3,2	16,0	61,50	0,260	9,7
50–54	4,2	21,0	45,50	0,461	7,3
55–59	2,9	14,5	24,50	0,591	6,4
60–64	0,7	3,5	10,00	0,350	7,0
65–69	0,8	4,0	6,50	0,615	4,4
70–x	0,5	2,5	2,50	1,000	2,5
Összesen:	20,0				
Nők (♀♀)					
15–19	3,0	23,08	100,00	0,230	23,3
20–24	1,3	10,00	76,92	0,130	24,5
25–29	0,9	6,92	66,92	0,103	22,8
30–34	1,2	9,23	60,00	0,153	20,1
35–39	0,7	5,38	50,77	0,105	18,3
40–44	0,4	3,08	45,39	0,067	15,2
45–49	1,4	10,77	42,31	0,254	11,1
50–54	1,5	11,54	31,54	0,365	9,1
55–59	1,0	7,69	20,00	0,384	7,9
60–64	0,6	4,62	12,31	0,375	6,2
65–69	0,8	6,15	7,69	0,799	3,5
70–x	50,2	1,54	1,54	1,000	2,5
Összesen:	13,0				

5. táblázat

A meghaltak százaléka és a várható élettartam az Árpád-kori modellben és Taliándörögdön

Korcsoport	A meghaltak százaléka (d_x)			Várható átlagos élettartam (e_x^0)		
	Árpád-kori modell	Taliándörögd XII–XIII, XIV–XVI.		Árpád-kori modell	Taliándörögd XII–XIII, XIV–XVI.	
0–4	30,8	8,7	14,1	28,7	35,4	27,3
5–9	4,6	6,0	18,5	36,0	33,6	26,4
10–14	4,0	8,9	10,5	33,4	30,8	27,9
15–19	4,2	8,3	8,6	30,4	29,0	27,6
20–24	3,5	2,1	4,0	27,5	27,3	27,1
25–29	4,3	6,0	1,9	24,1	23,1	24,3
30–34	5,4	9,2	4,3	21,1	20,1	20,3
35–39	5,9	6,8	3,3	18,4	18,3	17,3
40–44	5,8	7,8	4,2	15,8	15,7	13,7
45–49	5,7	6,8	7,9	13,3	13,6	10,2
50–54	7,6	7,1	9,8	10,7	11,2	7,8
55–59	6,1	6,5	6,7	9,1	8,9	6,9
60–64	4,9	6,2	2,2	7,4	6,5	6,7
65–69	3,8	6,4	2,8	5,8	4,2	4,0
70–74	2,1	3,2	1,2	4,5	2,5	2,5
75–79	1,0	–	–	3,2	–	–
80–84	0,3	–	–	2,2	–	–

Table 5: Per cent of dead and life expectancy in the Arpadian Age model life-table and in Taliándörögd

6. táblázat

A koponyamérések és jelzők paramétereit (δδ)

Table 6: Parameters of the cranial measurement and indices (δδ)

MARTIN No.	XII–XIII. század				XIV–XVI. század			
	N	\bar{x}	$V_{\min} - V_{\max}$	s	N	\bar{x}	$V_{\min} - V_{\max}$	s
1	14	186,5	178–194	5,02	13	179,9	171–188	4,67
5	8	105,3	98–112	5,82	7	105,3	101–113	4,15
8	15	143,4	134–151	5,21	15	146,6	136–155	5,14
9	13	97,2	90–109	5,47	14	99,4	94–109	3,96
12	14	113,9	104–123	5,76	14	112,2	105–117	3,35
17	8	136,4	130–140	3,34	9	139,9	129–146	5,01
20	14	114,1	102–118	4,12	12	117,8	112–128	4,82
23	12	530,2	511–546	10,38	11	522,5	509–542	8,68
25	11	380,1	360–400	10,28	10	372,1	357–398	13,14
38	14	1471,0	1342–1542	68,13	10	1488,5	1404–1681	75,72
40	8	99,5	91–111	6,91	5	101,4	95–114	7,37
43	14	104,6	98–109	2,84	14	107,1	101–114	3,90
45	9	133,1	126–139	3,89	3	138,0	135–141	–
46	9	96,2	92–102	3,61	9	97,0	88–102	4,74
47	4	113,3	107–120	5,38	8	115,9	110–120	3,80
48	11	67,5	62–73	3,08	10	67,1	63–72	2,51
51	10	41,1	38–43	1,79	12	42,7	40–45	1,37
52	12	31,6	29–37	2,31	12	33,8	31–37	2,01
54	12	25,2	24–27	1,19	10	25,4	24–28	1,35
55	12	51,1	46–55	3,00	11	50,9	46–55	2,59
60	7	57,6	54–62	2,88	6	54,3	51–56	1,75
61	2	66,5	68–65	–	5	62,2	60–67	2,86
62	7	49,3	45–56	3,90	6	47,5	45–49	3,21
63	3	43,3	43–44	–	5	40,4	37–45	1,38
65	5	121,6	114–127	6,54	8	124,0	119–132	4,60
66	4	102,3	96–108	5,06	11	105,8	92–117	8,12
68/1	5	105,4	99–109	4,62	12	108,4	100–115	4,25
69	7	29,4	27–32	1,62	11	30,8	26–36	3,16
70	5	60,0	58–63	2,35	13	63,6	57–71	4,28
72	8	88,1	82–92	3,44	6	87,5	81–92	3,78
75/1	6	29,0	22–38	5,14	4	29,8	24–33	4,03
8 : 1	14	77,1	71–85	3,72	11	80,9	72–87	4,36
17 : 1	8	72,9	70–75	1,46	7	77,1	71–81	3,48
17 : 8	8	96,9	93–103	3,64	9	95,8	87–100	3,96
20 : 1	14	61,2	57–65	2,15	10	65,5	60–69	3,44
20 : 8	14	79,6	68–87	4,65	12	81,4	78–84	3,72
9 : 8	13	67,7	61–72	2,95	11	68,2	66–71	2,22
47 : 45	4	86,8	85–90	2,21	2	83,6	80–87	–
48 : 45	7	49,9	46–53	2,54	2	48,4	48–49	–
52 : 51	10	76,0	71–79	2,62	12	79,3	73–88	4,60
54 : 55	11	49,5	44–58	4,27	10	49,8	44–54	3,43
61 : 60	2	115,8	110–121	–	5	115,6	109–122	5,08
63 : 62	3	85,5	84–88	–	4	84,0	78–93	6,68

7. táblázat

A koponyaméreték és jelzők paramétereit (??)
 Table 7: Parameters of the cranial measurements and indices (??)

MARTIN No.	N	XII–XIII. század			N	XIV–XVI. század		
		\bar{x}	$V_{\min} - V_{\max}$	s		\bar{x}	$V_{\min} - V_{\max}$	s
1	12	178,6	168–188	6,40	8	169,0	159–176	5,76
5	10	97,7	89–109	6,00	7	96,3	91–102	3,77
8	12	137,1	132–142	3,00	9	144,1	134–151	5,53
9	11	97,5	90–104	4,34	9	97,6	86–108	6,17
12	12	111,8	103–119	4,52	9	110,7	102–116	4,50
17	11	131,3	121–138	5,14	8	131,3	120–141	6,04
20	11	111,5	108–115	2,11	9	113,6	104–119	4,77
23	8	505,1	491–520	10,56	8	495,9	467–512	14,02
25	9	362,9	344–380	11,95	8	347,5	318–360	13,56
38	9	1317,2	1210–1397	61,60	8	1338,0	1251–1395	46,29
40	4	98,3	83–110	11,59	4	91,0	85–97	5,16
43	10	103,0	97–108	3,40	9	102,8	93–110	4,92
45	4	126,8	120–135	6,24	7	124,9	117–132	5,08
46	4	90,8	87–93	2,63	6	91,0	87–97	3,90
47	2	109,5	107–112	–	4	106,0	93–116	9,76
48	7	66,3	63–70	2,69	6	64,3	57–70	4,55
51	8	40,4	38–42	1,30	7	41,4	38–45	2,15
52	8	32,1	29–37	3,04	7	33,1	30–36	2,12
54	6	24,0	22–28	2,19	7	25,1	23–27	1,46
55	7	49,0	45–56	3,79	7	49,0	45–51	2,08
60	2	52,0	47–57	–	3	51,3	47–54	–
61	1	60	60	–	2	60,0	60	–
62	1	48	48	–	3	44,3	42–47	–
63	1	41	41	–	2	39,5	39–40	–
65	5	120,0	115–124	3,54	6	116,2	110–120	3,87
66	8	97,0	90–104	5,24	7	95,0	83–102	6,30
68/1	6	99,2	93–104	4,40	7	99,4	91–105	5,38
69	4	28,0	24–33	3,74	6	25,8	21–30	2,56
70	8	58,0	50–64	4,66	8	54,0	48–60	4,14
72	4	82,8	78–89	4,65	5	86,6	84–89	1,82
75/1	3	25,7	23–28	–	5	23,2	20–27	2,77
8 : 1	10	76,9	74–84	2,73	8	84,8	80–91	3,06
17 : 1	10	74,5	71–79	2,68	7	77,4	73–82	2,94
17 : 8	9	95,8	85–100	4,47	8	91,6	87–103	9,57
20 : 1	10	62,7	58–67	2,45	8	66,9	62–71	2,70
20 : 8	10	80,6	78–83	1,78	9	78,8	74–87	3,60
9 : 8	9	70,9	68–77	2,87	9	67,7	64–73	3,20
47 : 45	2	86,9	86–88	–	4	86,5	80–95	6,86
48 : 45	4	52,2	51–54	1,00	5	51,8	49–57	3,90
52 : 51	8	79,8	71–88	6,65	7	79,9	74–83	3,08
54 : 55	6	48,3	45–53	2,94	7	51,3	45–55	3,40
61 : 60	1	127,7	127,7	–	2	120,5	113–128	–
63 : 62	–	–	–	–	2	89,1	83–95	–

8. táblázat

Taliándörögdi XII–XVI. századi leletanyagának paraméterei
 Table 8: Parameters of the XIIth–XVIth century material of Taliándörögdi

MARTIN No.	Férfiak (♂♂)				Nők (♀♀)			
	N	\bar{x}	$V_{\min} - V_{\max}$	s	N	\bar{x}	$V_{\min} - V_{\max}$	s
1	27	183,3	171–194	5,84	20	174,7	159–188	7,60
5	15	105,1	98–113	4,94	17	97,3	89–109	5,37
8	30	145,0	134–155	5,57	21	140,0	132–151	5,33
9	27	98,3	90–109	4,80	20	97,5	86–108	5,09
12	28	113,2	104–123	4,55	21	110,9	102–119	4,66
17	17	138,5	129–146	4,55	19	131,8	120–141	5,40
20	26	115,8	102–128	4,77	20	112,1	104–119	3,84
23	23	526,5	509–546	10,30	16	500,5	467–520	12,83
25	21	374,8	357–400	12,82	17	355,7	318–380	14,65
38	24	1478,9	1342–1681	79,32	17	1327,9	1210–1397	54,40
40	13	100,2	91–114	6,85	8	94,6	83–111	9,16
43	28	105,9	98–114	3,58	19	102,9	93–110	4,07
45	11	134,3	126–141	4,19	11	125,6	117–135	5,30
46	18	96,6	88–102	4,10	10	90,9	87–97	3,32
47	12	115,0	107–120	4,33	6	107,2	93–116	5,19
48	21	67,4	62–73	2,75	13	65,4	57–70	3,68
51	22	42,0	38–45	1,73	15	40,9	38–45	1,76
52	24	32,7	29–37	2,39	15	32,6	29–37	2,66
54	22	25,1	24–28	1,24	13	24,6	22–28	1,85
55	23	51,0	46–55	2,75	14	49,0	45–56	2,94
60	13	56,1	51–62	2,87	5	51,6	47–57	4,45
61	7	63,4	60–68	3,26	3	60,0	60	–
62	13	48,0	45–56	3,40	4	45,3	42–48	2,75
63	8	41,5	37–45	2,88	3	40,0	39–41	–
65	13	123,1	114–132	5,30	11	117,9	110–124	4,06
66	15	104,9	92–117	7,43	15	96,2	83–104	5,81
68/1	17	107,5	99–115	4,45	13	99,3	91–105	4,75
69	18	30,3	26–36	2,70	10	26,7	21–33	3,09
70	18	62,6	57–71	4,33	16	56,0	48–64	4,73
72	14	87,9	81–92	3,46	9	85,1	78–89	3,92
75/1	10	29,3	22–38	4,50	8	24,1	20–28	2,80
8 : 1	25	78,8	71–87	4,37	18	80,3	74–91	4,85
17 : 1	15	74,9	70–81	3,32	17	75,7	71–82	3,08
17 : 8	17	96,3	87–103	3,74	17	93,8	85–103	5,18
20 : 1	24	63,0	57–69	3,42	18	64,6	58–71	3,28
20 : 8	26	80,5	68–87	3,73	19	80,0	74–87	2,80
9 : 8	24	67,9	61–72	2,56	18	69,3	64–77	3,41
47 : 45	6	85,5	80–90	3,02	6	86,7	80–95	5,35
48 : 45	9	49,6	46–53	2,30	9	52,0	49–57	2,87
52 : 51	22	77,8	71–88	4,09	15	79,3	71–88	4,62
54 : 55	21	49,5	44–58	4,02	13	49,9	45–55	3,43
61 : 60	7	115,4	109–122	5,13	3	126,6	113–128	–
63 : 62	7	84,6	78–93	4,96	2	89,1	83–95	–
Testmagasság	27	167,2	157–172	4,07	17	154,4	146–164	4,20

9. táblázat

A vázcsontok paramétereit (δδ)

Table 9: Parameters of the post-cranial bones (δδ)

MARTIN No.	XII–XIII. század					XIV–XVI. század				
	N	\bar{x}	V_{\min}	V_{\max}	N	\bar{x}	V_{\min}	V_{\max}		
Clavicula	1	J.	5	151,0	144–161	10	145,0	133–157		
		B.	6	145,7	132–156	10	147,3	134–161		
	6	J.	6	39,2	26–44	11	38,3	32–41		
		B.	7	37,4	31–44	11	37,0	32–41		
Humerus	1	J.	3	334,7	301–365	12	331,0	309–349		
		B.	6	326,2	292–362	12	329,1	302–349		
	2	J.	4	335,3	297–259	12	325,4	304–344		
		B.	6	320,8	288–355	11	323,2	296–340		
	4	J.	3	62,0	61–64	12	64,3	60–69		
		B.	7	62,0	53–65	13	63,8	58–69		
	7	J.	6	64,7	59–70	13	67,6	62–73		
		B.	7	61,7	53–68	13	65,7	60–72		
Radius	1	J.	4	249,8	242–256	10	248,9	229–264		
		B.	2	246,0	242–250	11	247,6	225–262		
Ulna	1	J.	3	269,0	266–273	9	270,0	251–290		
		B.	3	268,7	266–273	8	272,3	263–289		
Femur	1	J.	3	472,0	457–480	9	463,1	424–482		
		B.	5	465,0	447–483	8	466,8	419–490		
	2	J.	3	471,0	454–481	9	459,0	419–481		
		B.	4	463,8	445–483	8	463,6	422–483		
	6	J.	4	29,0	28–30	11	29,2	26–32		
		B.	5	29,2	27–31	10	29,3	26–32		
	7	J.	4	32,3	31–34	11	28,2	26–33		
		B.	5	30,4	29–32	10	28,8	27–32		
	9	J.	5	35,8	32–38	11	33,8	30–38		
		B.	5	36,0	34–39	11	34,5	30–37		
	10	J.	5	27,2	25–29	11	26,8	25–29		
		B.	5	27,6	26–30	11	26,5	24–29		
	19	J.	5	49,2	48–51	11	49,5	46–55		
		B.	6	49,2	48–51	11	49,2	46–54		
21	J.	3	80,7	78–83	10	83,3	77–89			
	B.	4	82,3	77–89	8	84,5	80–88			
Tibia	1	J.	4	363,8	341–383	9	369,1	327–397		
		B.	3	361,7	339–382	9	366,6	328–394		
	1/b	J.	6	366,0	342–387	10	371,1	325–396		
		B.	3	360,3	337–381	9	364,8	322–391		
	3	J.	5	73,6	70–78	9	75,4	69–79		
		B.	3	74,7	71–79	8	77,1	73–82		
	8/a	J.	6	32,7	32–34	10	31,6	28–34		
		B.	4	35,3	33–39	10	33,3	30–35		
	9/a	J.	6	26,0	25–27	10	26,2	25–28		
		B.	4	26,8	24–28	10	26,5	24–29		
Testmagasság			13	166,8	157,0–172,0	14	167,4	159,5–171,7		

10. táblázat

A vázcsontok paraméterei (♀♀)
 Table 10: Parameters of the post-cranial bones (♀♀)

MARTIN No.	XII–XIII. század					XIV–XVI. század			
	N	\bar{x}	V_{\min}	$-V_{\max}$	N	\bar{x}	V_{\min}	$-V_{\max}$	
Clavicula	1	J.	5	131,0	124–141	5	131,4	126–135	
		B.	6	137,0	128–145	5	135,0	131–139	
	6	J.	6	31,5	28–36	7	32,3	27–34	
		B.	7	31,7	29–35	7	31,3	27–34	
Humerus	1	J.	4	296,5	270–338	5	306,6	290–321	
		B.	4	295,0	279–331	7	299,4	283–313	
	2	J.	4	290,3	263–333	5	300,8	284–315	
		B.	4	288,3	273–325	7	293,6	278–307	
	4	J.	5	54,2	51–62	5	55,2	52–60	
		B.	7	54,1	50–60	7	53,9	47–59	
	7	J.	5	55,0	47–60	6	57,5	53–61	
		B.	5	53,4	48–58	7	55,9	52–60	
Radius	1	J.	5	223,0	209–248	4	225,0	208–239	
		B.	6	222,7	215–245	6	221,2	203–229	
Ulna	1	J.	4	247,5	238–263	6	246,7	230–256	
		B.	3	237,7	234–242	5	239,6	225–246	
Femur	1	J.	3	406,0	384–434	6	426,5	409–454	
		B.	3	398,7	397–401	6	430,2	415–463	
	2	J.	3	403,7	380–432	6	423,7	408–452	
		B.	3	396,3	395–397	6	427,3	414–459	
	6	J.	5	24,0	22–27	6	26,5	24–29	
		B.	5	23,2	21–27	7	26,1	24–29	
	7	J.	5	25,4	23–29	6	25,7	23–28	
		B.	5	25,4	23–27	7	25,6	23–28	
	9	J.	6	30,3	27–34	6	31,3	28–33	
		B.	6	30,8	27–33	7	31,4	29–34	
	10	J.	6	22,2	20–25	6	24,2	23–27	
		B.	6	22,0	21–23	7	23,3	21–26	
	19	J.	6	40,5	36–43	7	43,0	40–45	
		B.	5	41,4	38–44	7	42,4	39–45	
21	J.	4	70,8	68–74	5	73,4	70–76		
	B.	3	71,0	68–73	5	73,8	69–79		
Tibia	1	J.	4	330,3	313–342	6	344,3	331–363	
		B.	3	329,7	324–335	5	346,8	330–364	
	1/b	J.	4	330,8	312–344	6	342,7	330–360	
		B.	3	329,3	320–337	6	344,5	331–362	
	3	J.	4	66,3	61–70	6	69,0	65–73	
		B.	3	67,0	63–71	5	68,4	65–72	
	8/a	J.	4	28,0	26–32	6	28,8	27–31	
		B.	3	28,3	25–31	6	29,3	27–33	
	9/a	J.	4	20,8	20–22	6	23,8	22–29	
		B.	3	23,0	20–25	6	22,5	20–27	
Testmagasság			10	153,0	146,0–163,5	7	155,7	151,5–160,5	

11. táblázat

A morfológiai jellegek gyakorisága a 15 – x éveseknél (N)
Table 11: Frequency of morphological traits from 15 – x years (N)

Jellegek		XII–XIII. sz.		XIV–XVI. sz.	
		Férfiak ♂♂	Nők ♀♀	Férfiak ♂♂	Nők ♀♀
Norma verticalis:	ellipsoid	4	–	1	1
	ovoid	1	6	1	–
	spheroid	–	–	4	3
	spheno–birsoid	6	1	7	3
	pentagono–rumboid	4	5	3	4
Norma occipitalis:	bomba alakú	2	5	4	7
	ék alakú	–	1	2	–
	ház alakú	12	4	13	3
Homlok:	egyenes	–	1	1	3
	enyhén dőlt	4	9	6	6
	erősen dőlt	12	2	8	1
Depressio postcoronoidea:	nincs	10	9	15	8
	van	5	2	3	3
Depressio obelica	nincs	8	8	13	1
	van	8	7	5	10
Depressio lambdica:	nincs	8	10	5	1
	van	8	5	12	10
Nyakszirt:	bathrocran	–	3	–	–
	curvoccipital	9	9	4	1
	mérsékelten curvoccipital	6	4	4	7
	planoccipital	–	1	10	3
Orrprofil:	egyenes	3	2	3	7
	concav	2	2	1	–
	convex	4	1	4	1
	concavo–convex	–	–	1	–
Spina nasalis anterior:	1	4	2	3	2
	2	6	4	4	2
	3	–	3	2	3
	4	2	–	2	4
	5	1	–	4	–
Alveolaris prognathia:	nincs	6	5	12	3
	van	6	4	3	7
Apertura piriformis:	anthropin	8	9	11	7
	infantil	1	–	2	1
	fossa praenasalis	2	1	3	1
	sulcus praenasalis	3	1	–	–
Szemüreg:	kerek	1	3	6	5
	szegletes	4	2	1	–
	átmeneti	9	3	8	9
Fossa canina:	középmély (3)	7	4	11	5
	mély (4)	4	5	2	3
	igen mély (5)	3	–	1	1

12. táblázat

Az anatómiai variációk gyakorisága a 15–x éveseknél (N)
Table 12: Frequency of anatomical variations from 15–x years (N)

Jellegek	XII–XIII. század							XIV–XVI. század						
	Férfiak (♂♂)		Nők (♀♀)		Együtt (♂♂ + ♀♀)			Férfiak (♂♂)		Nők (♀♀)		Együtt (♂♂ + ♀♀)		
	Nincs	Van	Nincs	Van	Nincs	Van	%	Nincs	Van	Nincs	Van	Nincs	Van	%
Sutura metopica	17	–	12	1	29	1	3,3	17	1	11	–	28	1	3,4
Ossa wormiana	3	13	–	12	3	25	89,3	3	13	2	6	5	19	79,2
Oss incae	16	–	10	2	26	2	7,1	16	–	8	–	24	–	–
Torus palatinus	5	11	7	3	12	14	53,8	12	3	7	3	19	6	24,0
Sacralizáció–lumbalizáció	8	–	11	1	19	1	5,3	23	1	16	–	39	1	2,6
Spina bifida	2	1	5	–	7	1	14,3	10	1	8	1	18	2	10,0
Spondylolisthesis	4	1	3	1	7	2	22,2	8	2	7	1	15	3	16,7
Atlas, sul. art. vert. zárt	6	1	2	–	8	1	11,1	9	4	5	1	14	5	26,3

13. táblázat

A népesség taxonómiai megoszlása (♂♂ + ♀♀)

Table 13: The taxonomical distribution of the population (♂♂ + ♀♀)

Típusok	XII–XIII. sz.		XIV–XVI. sz.	
	N	%	N	%
Nordoid	7	33,2	4	17,5
Mediterranoid	4	19,1	1	4,3
Nordo-mediterranoid	2	9,5	–	–
Együtt:'		61,8		21,8
Cromagnoid–nordoid	4	19,1	1	4,3
Cromagnoid–x	1	4,8	1	4,3
Cromagnoid–pamiroid	2	9,5	2	8,7
Együtt:		33,4		17,3
Pamiroid	–	–	9	39,1
Pamiroid-alpinoid	–	–	4	17,5
Alpinoid	1	4,8	1	4,3
Együtt:		4,8		60,9

14. táblázat

Taliándörögdtávolsága (C_R^2) Közép-Duna-medencei X–XVI. századi mintáktól (♂♂)Table 14: The distance of Taliándörögdt (C_R^2) from the Middle Danube basin series in the Xth – XVIth centuries (♂♂)

Sorozatok	Taliándörögdt	
	XII–XIII. század	XIV–XVI. század
Közép-Duna-medence, X–XIII. század:		
Honfoglaló magyarok, A-csoport (ÉRY 1978)	.483	.444
Honfoglaló magyarok, B-csoport (ÉRY 1978)	.356	.337
Honfoglaló magyarok, C-csoport (ÉRY 1978)	.137	.331
Honfoglaló magyarok, D-csoport (ÉRY 1978)	.255	.429
Ábrahám (STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1971)	.216	.469
Bešeňov–Zsitvabesenyő (SZŐKE–NEMESKÉRI 1954)	.480	.948
Békés–Povád (LIPTÁK–FARKAS 1967)	.583	.390
Cegléd (LIPTÁK 1957)	.374	.742
Csákerény–Öregtő (ACSÁDI–NEMESKÉRI 1958)	.620	.467
Csátalja–Vágotthegy (LIPTÁK 1957)	.346	.674
Csongrád–Felgyő (BARTUCZ–FARKAS 1956)	.462	.735
Devin–Dévény (FRANKENBERGER 1935)	.591	.437
Dolny Jatov–Alsójattó (FRANKENBERGER 1935)	.342	.658
Jászdózsa (LIPTÁK 1957)	.236	.698
Kardoskút–Fehértő (MARCSIK 1970)	.488	.854
Kérszta (LIPTÁK 1953)	.223	.502
Kiskunfélegyháza – Alpári út (LIPTÁK 1953)	.244	.849
Oroszáza – Rákóczi telep (LIPTÁK–FARKAS 1962)	.435	.635
Ptuj (IVANIČEK 1951)	.151	.531
Rušovče–Oroszvár (BOTTYÁN 1972)	.228	.523
Szatymaz–Vasútállomás (LIPTÁK–FARKAS 1967b)	.335	.954
Székesfehérvár – Bikasziget (ACSÁDI–NEMESKÉRI 1959)	.432	.584
Székesfehérvár–Százrét (ACSÁDI–NEMESKÉRI 1959)	.235	.301
Téglás–Angolkert (LIPTÁK–MARCSIK 1965)	.400	.816
Tiszalök–Rázom (LOTTERHOF 1974)	.294	.767
Zalavár–Kápolna (WENGER 1970)	.154	.556
Közép-Duna-medence, XI–XVI. század:		
Baja–Pető (LOTTERHOF 1968)	.424	.950
Senta–Zenta–Paphalom (BARTUCZ–FARKAS 1958)	.418	.650
Veszprém–Kálváriadomb (ACSÁDI–NEMESKÉRI 1957)	.364	.269
Közép-Duna-medence, XIII–XVI. század:		
Esztergom–Helemba sziget (WENGER 1971)	.371	.402
Fonyód–Vár (DEZSŐ et al. 1963)	.562	.364
Mohács–Csele (NEMESKÉRI–DEÁK 1952)	.391	.465
Sombor–Zombor (BARTUCZ 1960)	.526	.521

15. táblázat

Taliándörögdhöz hasonló sorozatok főbb méretértékei (♂♂)

Table 15: Main metrical values of Taliándörög and the similar series (♂♂)

MARTIN No.	Taliándörög		Honfoglalók		Ptuj		Zalavár – Kápolna	
	N	XII–XIII. sz. \bar{x}	N	\bar{x}	N	\bar{x}	N	\bar{x}
1	14	186,5	72	182,6	87	189,3	48	186,1
5	8	105,3	58	101,2	69	104,2	39	101,4
8	15	143,4	75	141,1	87	143,6	47	140,8
9	13	97,2	72	96,4	89	99,3	46	95,9
17	8	136,4	63	134,8	79	136,5	41	135,1
40	8	99,5	50	96,1	49	99,4	37	97,7
45	9	133,1	48	133,1	69	133,2	35	132,0
48	11	67,5	55	67,3	61	70,6	37	68,3
51	10	41,1	62	41,4	64	41,7	39	39,9
52	12	31,6	64	31,9	64	32,9	39	32,7
54	12	25,2	59	25,1	61	24,7	38	25,0
55	12	51,1	59	50,3	64	53,4	39	51,0

17. táblázat

Taliándörög XII–XIII. század. Egyéni koponyaméréretek és jelzők (♀♀)

Table 17: Taliándörög, XIIth–XIIIth century. Individual cranial measurements and indices (♀♀)

8 : 1	14	77,1	70	77,3	86	76,0	47	75,0
17 : 1	8	72,9	59	73,7	69	72,4	41	72,5
17 : 8	8	96,9	61	95,4	69	95,3	41	95,1
9 : 8	13	67,7	70	68,6	88	69,3	45	68,2
48 : 45	7	49,9	46	51,0	58	53,2	32	51,8
52 : 51	10	76,0	61	77,0	62	79,0	39	82,6
54 : 55	11	49,5	56	50,0	58	46,0	38	49,0

Sírszám

MARTIN No.	3.	4.	9.	33.	72.	79.	92.	V.	VI.	XII.	XV.	XVIII.	XXIII.	XXIV.	XXX.
1	–	178	181	184	175	170	–	171	182	–	188	180	180	186	168
5	–	–	98	96	103	92	–	89	100	–	109	100	103	–	90
8	–	136	137	(140)	133	142	(134)	132	137	137	–	139	140	138	–
9	–	101	96	98	103	97	–	92	–	–	90	100	96	95	104
12	–	–	110	108	104	119	(111)	107	103	115	–	117	111	115	110
17	–	–	137	136	128	121	–	131	129	131	138	134	138	–	132
20	–	108	111	114	110	110	–	108	–	110	–	114	115	108	112
23	–	504	508	–	492	499	–	491	–	–	–	514	513	520	–
25	–	–	376	380	352	344	–	358	–	–	–	367	363	372	354
38	–	1277	1328	1397	1256	1292	–	1210	–	–	–	1366	1383	1336	–
40	–	–	101	–	–	–	–	(83)	–	–	(111)	–	98	–	–
43	–	–	101	(102)	107	104	–	99	–	–	97	103	104	105	108
45	–	–	125	–	–	–	–	127	–	–	(120)	–	135	–	–
46	–	91	92	–	–	–	–	87	–	–	–	–	–	93	–
47	–	–	107	–	–	–	–	112	–	–	–	–	–	–	–
48	–	(63)	65	–	–	–	–	65	–	–	65	–	70	66	(70)
51	–	40	41	–	–	42	–	40	–	–	38	–	40	40	42
52	–	30	29	–	–	33	–	35	–	–	30	–	29	34	37
54	–	22	24	–	–	–	–	22	–	–	–	–	24	24	28
55	–	(49)	45	–	–	–	–	48	–	–	45	–	51	49	(56)
60	–	–	57	–	–	–	–	47	–	–	–	–	–	–	–
61	–	–	–	–	–	–	–	60	–	–	–	–	–	–	–
62	–	–	48	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
63	–	–	–	–	–	–	–	41	–	–	–	–	–	–	–
65	122	115	118	–	–	121	124	–	–	–	–	–	–	–	–
66	103	90	100	–	99	90	93	99	–	–	–	–	–	104	–
68/1	104	104	96	–	–	93	100	98	–	–	–	–	–	–	–
69	–	–	33	–	28	24	–	27	–	–	–	–	–	–	–
70	59	54	59	–	–	55	50	62	–	–	–	–	64	61	–
72	–	–	78	–	–	–	–	83	–	–	–	–	81	89	–
75/1	–	–	23	–	–	–	–	26	–	–	–	–	–	28	–
8 : 1	–	76,4	75,7	(76,1)	76,0	83,5	–	77,2	75,3	–	–	77,2	77,8	74,2	–
17 : 1	–	–	75,7	73,9	73,1	71,2	–	76,6	70,9	–	73,4	74,4	76,7	–	78,6
17 : 8	–	–	100,0	(97,1)	96,2	85,2	–	99,2	94,2	95,6	–	96,4	98,6	–	–
20 : 1	–	60,7	61,3	62,0	62,9	64,7	–	63,2	–	–	–	63,3	63,9	58,1	66,7
20 : 8	–	79,4	81,0	(81,4)	82,7	77,5	–	81,8	–	80,3	–	82,0	82,1	78,3	–
9 : 8	–	74,3	70,1	(70,0)	77,4	68,3	–	69,7	–	–	–	71,9	68,6	68,8	–
47 : 45	–	–	85,6	–	–	–	–	88,2	–	–	–	–	–	–	–
48 : 45	–	–	52,6	–	–	–	–	51,2	–	–	54,2	–	(51,9)	–	–
52 : 51	–	75,0	70,7	–	–	78,6	–	87,5	–	–	79,0	–	72,5	85,0	88,1
54 : 55	–	(44,9)	53,3	–	–	–	–	45,8	–	–	–	–	47,1	49,0	(50,0)
61 : 60	–	–	–	–	–	–	–	127,7	–	–	–	–	–	–	–
63 : 62	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Taliándörög, XII–XIII. század. Egyéni koponyaméreték és jelzők (dó)

Table 16: Taliándörög, XIIth–XIIIth century. Individual cranial measurements and indices (dó)

Sorszám		5.	16.	22.	23.	52.	62.	X.	XIII.	XIV.	XX.	XXI.	XXV.	XXVI.	XXVII.	XXIX.
MARTIN	No.															
1	187	185	180	180	183	185	—	191	191	178	194	180	185	192	190	190
5	109	—	112	112	(98)	98	—	—	112	—	108	—	—	—	101	104
8	148	(148)	136	136	143	134	140	143	135	151	142	144	148	149	144	147
9	93	102	93	93	96	90	96	101	92	92	102	—	109	—	96	101
12	114	121	113	113	112	106	113	115	104	123	116	110	121	—	108	119
17	140	—	130	130	(133)	137	—	—	139	—	136	—	—	138	138	—
20	117	114	110	110	117	115	—	114	116	102	(115)	117	112	113	118	116
23	535	537	511	511	520	515	—	533	530	526	546	—	533	—	532	543
25	375	378	360	360	368	382	—	382	376	—	400	—	385	—	385	390
38	1541	(1498)	1342	1342	1477	1409	—	1496	1451	1360	1516	1466	1478	1539	1538	1542
40	102	—	97	97	(96)	(96)	—	—	(111)	—	108	—	—	—	91	95
43	106	109	102	102	104	98	107	106	102	103	107	—	107	105	103	106
45	137	139	126	126	132	130	—	134	—	—	—	—	134	—	(131)	135
46	93	98	93	93	98	—	100	102	93	—	97	—	—	—	—	92
47	—	—	107	107	114	112	—	120	—	—	—	—	—	—	(68)	69
48	66	—	67	67	67	62	—	65	67	72	66	73	—	—	43j	43
51	42	—	39	39	40	40	—	38	42	43	41	—	—	—	33j	34
52	32	30	30	30	31	29	—	30	32	32	29	37	—	—	24	25
54	24	—	24	24	24	26	24	27	24	27	26	26	—	—	54	50
55	52	49	50	50	51	50	—	47	55	54	46	55	—	—	—	55
60	—	—	54	54	56	57	—	59	—	—	62	60	—	—	—	—
61	—	—	—	—	68	—	—	65	—	—	—	—	—	—	—	45
62	—	—	46	46	50	46	—	51	—	—	56	51	—	—	—	—
63	—	—	—	—	44	—	—	43	—	—	—	43	—	—	—	—
65	127	—	114	114	127	115	125	—	—	—	—	—	—	—	—	—
66	101	—	96	96	—	108	104	—	—	—	—	—	—	—	—	—
68/1	109	—	99	99	102	108	109	—	—	—	—	—	—	—	—	—
69	29	31	27	27	29	29	29	32	—	—	—	—	—	—	—	—
70	63	—	58	58	62	58	59	—	—	—	—	—	—	—	—	—
72	92	—	89	89	91	82	—	84	—	—	—	—	—	—	(89)	88
75/1	38	—	28	28	29	22	—	—	—	—	—	—	—	—	(28)	29
8 : 1	79,1	(80,0)	75,6	75,6	78,1	72,4	—	74,9	70,7	84,8	73,2	80,0	80,0	77,6	75,8	77,4
17 : 1	74,9	—	72,2	72,2	(72,7)	74,1	—	—	72,8	—	70,1	—	—	—	72,6	72,6
17 : 8	94,6	—	95,6	95,6	(93,0)	102,2	—	—	103,8	—	95,8	—	—	—	95,8	93,3
20 : 1	62,6	61,6	61,1	61,1	63,9	62,7	—	59,7	60,7	57,3	(59,3)	65,0	60,5	58,9	62,1	61,1
20 : 8	79,1	(77,0)	80,9	80,9	81,8	86,6	—	79,7	85,9	67,6	(81,0)	81,3	75,6	75,8	81,9	78,9
9 : 8	62,8	(68,9)	68,4	68,4	67,1	67,2	68,6	70,6	68,2	60,9	71,8	—	68,9	—	66,7	68,7
47 : 45	—	—	84,9	84,9	86,4	86,2	—	90,0	—	—	—	—	—	—	—	—
48 : 45	48,2	—	53,2	53,2	50,8	47,7	—	45,5	—	—	—	—	—	—	(51,9)	51,1
52 : 51	76,2	—	76,9	76,9	77,5	72,5	—	79,0	76,2	74,4	70,7	—	—	—	76,7j	79,1
54 : 55	46,2	—	48,0	48,0	49,0	52,0	—	57,5	43,6	50,0	56,5	47,3	—	—	44,4	50,0
61 : 60	—	—	—	—	121,4	—	—	110,2	—	—	—	—	—	—	—	—
63 : 62	—	—	—	—	88,0	—	—	84,3	—	—	—	84,3	—	—	—	—

18. táblázat

Taliándörög, XII–XIII. század. Egyéni vázcsontméretek (♂♂)

Table 18.: Taliándörög, XIIth–XIIIth century. Individual post-oranial measurements (♂♂)

		Sírszám															
MARTIN No			5	10.	16.	22.	23.	30.	39.	41.	44.	52.	62.	65.	70.	83.	99.
Clavicula	1	J.	148	—	154	—	144	—	161	—	—	—	148	—	—	—	—
		B.	156	—	154	132	—	—	—	—	—	—	140	153	—	139	—
	6	J.	43	—	42	—	26	38	42	—	—	—	44	—	—	—	—
		B.	40	—	41	34	—	38	—	—	—	34	44	—	31	—	—
Humerus	1	J.	365	—	—	—	—	338	—	—	—	301	—	—	—	—	—
		B.	362	—	351	305	—	—	—	—	—	292	326	—	321	—	—
	2	J.	359	—	351	—	—	334	—	—	—	297	—	—	—	—	—
		B.	355	—	346	300	—	—	—	—	—	288	323	—	313	—	—
	4	J.	64	—	—	—	—	—	—	61	—	61	—	—	—	—	—
		B.	65	—	65	53	—	65	—	—	—	61	65	—	60	—	—
	7	J.	68	65	70	—	—	64	—	62	—	59	—	—	—	—	—
		B.	66	—	68	53	—	66	—	—	—	58	63	—	58	—	—
Radius	1	J.	252	242	256	—	—	—	—	249	—	—	—	—	—	—	—
		B.	250	242	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ulna	1	J.	268	266	—	—	—	—	—	273	—	—	—	—	—	—	—
		B.	267	266	273	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Femur	1	J.	479	—	457	—	—	—	480	—	—	—	—	—	—	—	—
		B.	483	447	459	—	—	—	—	—	475	—	461	—	—	—	—
	2	J.	478	—	454	—	—	—	481	—	—	—	—	—	—	—	—
		B.	483	445	—	—	—	—	—	—	470	—	457	—	—	—	—
	6	J.	30	29	28	—	—	—	29	—	—	—	—	—	—	—	—
		B.	31	27	30	—	—	—	—	—	29	—	29	—	—	—	—
	7	J.	32	31	32	—	—	—	34	—	—	—	—	—	—	—	—
		B.	31	32	30	—	—	—	—	—	30	—	29	—	—	—	—
	9	J.	36	37	38	—	—	—	36	—	—	—	32	—	—	—	—
		B.	34	39	38	—	—	—	—	—	34	—	35	—	—	—	—
	10	J.	26	25	29	—	—	—	29	—	—	—	27	—	—	—	—
		B.	27	26	29	—	—	—	—	—	26	—	30	—	—	—	—
	19	J.	48	—	50	—	—	—	51	49	—	—	48	—	—	—	—
		B.	48	51	49	—	—	—	—	48	51	—	48	—	—	—	—
	21	J.	78	—	83	—	—	—	—	—	81	—	—	—	—	—	—
		B.	77	89	—	—	—	—	—	—	79	—	84	—	—	—	—
Tibia	1	J.	—	350	—	—	—	—	—	—	383	—	—	—	—	381	341
		B.	364	—	382	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	1/b	J.	362	349	375	—	—	—	—	—	387	—	—	—	—	381	342
		B.	363	—	381	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	3	J.	71	78	—	—	—	—	—	—	76	—	—	—	—	70	73
		B.	71	—	79	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	8/a	J.	34	32	33	—	—	—	—	—	32	—	—	—	—	33	32
		B.	36	—	33	—	—	—	—	—	—	—	—	39	—	—	—
	9/a	J.	25	27	27	—	—	—	—	—	26	—	—	—	—	26	25
		B.	24	—	28	—	—	—	—	—	—	—	—	28	—	—	—
Testmaga sság			170,3	164,3	169,3	159,0	—	169,0	172,0	168,0	170,5	157,0	166,5	—	164,0	170,0	169,0

19. táblázat

Taliándörög, XII–XIII. század. Egyéni vázcsont méretek (♀♀)
 Table 19: Taliándörög, XIIth–XIIIth century. Individual post-cranial measurements (♀♀)

		Sírszám													
MARTIN No.		3.	4.	7.	9.	33.	37.	50.	71.	72.	79.	92.	98.	100.	
Calvicula	1	J.	134	141	–	130	–	–	126	124	–	–	–	–	
		B.	136	142	–	128	–	–	–	–	132	145	139	–	
	6	J.	36	32	–	31	–	–	28	31	31	–	–	–	
		B.	35	29	–	32	–	–	–	32	31	32	31	–	
Humerus	1	J.	338	–	–	292	–	–	270	–	286	–	–	–	
		B.	331	–	–	288	282	–	–	–	279	–	–	–	
	2	J.	333	–	–	285	–	–	263	–	280	–	–	–	
		B.	325	–	–	281	274	–	–	–	273	–	–	–	
	4	J.	62	–	–	51	–	–	52	–	53	–	–	53	
		B.	60	53	57	50	52	–	–	53	54	–	–	–	
	7	J.	60	–	–	57	–	–	47	–	53	–	–	58	
		B.	58	–	53	55	48	–	–	–	53	–	–	–	
Radius	1	J.	248	–	–	223	–	–	209	218	–	–	–	217	
		B.	245	222	–	219	218	–	–	–	217	–	–	–	215
Ulna	1	J.	263	248	–	241	–	–	–	–	238	–	–	–	
		B.	–	242	–	237	234	–	–	–	–	–	–	–	
Femur	1	J.	–	–	–	–	–	434	–	–	384	–	–	400	
		B.	–	–	–	–	–	–	–	397	–	–	–	398	401
	2	J.	–	–	–	–	–	432	–	–	380	–	–	399	
		B.	–	–	–	–	–	–	–	395	–	–	–	397	397
	6	J.	22	–	–	–	–	27	–	24	25	–	–	22	
		B.	21	–	–	–	–	–	–	23	27	–	–	22	23
	7	J.	24	–	–	–	–	29	–	25	26	–	–	23	
		B.	24	–	–	–	–	–	–	27	27	–	–	23	26
	9	J.	29	–	–	–	–	34	–	30	31	–	–	27	31
		B.	30	–	31	–	–	–	–	33	33	–	–	27	31
	10	J.	22	–	–	–	–	23	–	20	21	–	–	22	25
		B.	22	–	22	–	–	–	–	22	21	–	–	22	23
	19	J.	–	–	–	–	–	41	40	43	40	–	–	36	43
		B.	43	–	44	–	–	–	–	–	40	–	–	38	42
	21	J.	–	–	–	–	–	74	–	–	68	–	–	68	73
		B.	–	–	–	–	–	–	–	72	–	–	–	68	73
Tibia	1	J.	–	–	–	–	–	342	–	313	–	–	–	337	329
		B.	–	–	–	–	324	–	–	–	–	–	–	335	330
	1/b	J.	–	–	–	–	–	344	–	312	–	–	–	341	326
		B.	–	–	–	–	320	–	–	–	–	–	–	337	331
	3	J.	–	–	–	–	–	70	–	67	–	–	–	61	67
		B.	–	–	–	–	71	–	–	–	–	–	–	63	67
	8/a	J.	–	–	–	–	–	32	–	27	–	–	–	26	27
		B.	–	–	–	–	29	–	–	–	–	–	–	25	31
	9/a	J.	–	–	–	–	–	21	–	20	–	–	–	20	22
		B.	–	–	–	–	24	–	–	–	–	–	–	20	25
Testmagasság			163,5	155,0	–	153,5	151,7	156,0	146,0	149,7	150,7	–	–	152,0	152,3

Taliándörögdi, XIV–XVI. század. Egyéni koponyaméreték és jelzőik (65)

Table 20: Taliándörögdi, XIVth–XVIth century. Individual cranial measurements and indices (65)

Sorszám MARTIN No.	1.	2.	15.	18.	60.	67.	75.	77.	85.	86.	87.	95.	III.	IV.	VII.	IX.
1	—	183	188	—	178	—	176	185	184	175	180	(179)	181	171	182	—
5	—	106	136	142	155	—	149	103	113	104	(108)	—	143	148	101	—
8	—	(143)	97	109	102	(146)	99	103	99	151	146	—	95	99	148	153
9	94	98	112	114	111	—	113	105	105	99	(104)	96	113	111	98	—
12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	—	141	112	141	137	142	122	144	137	113	(106)	—	113	111	114	112
20	—	—	—	—	121	121	122	128	112	117	(146)	—	116	117	129	—
23	—	521	525	116	519	—	518	542	518	519	519	—	—	117	112	—
25	—	370	(381)	—	368	—	—	398	358	360	—	375	—	509	524	—
38	—	—	1404	—	1491	—	1527	1681	1427	1488	1510	—	364	357	359	—
40	—	101	108	—	99	—	—	114	114	95	—	—	1455	1440	1460	—
43	101	108	108	—	102	—	106	113	104	112	109	104	106	106	107	—
45	—	—	—	—	135	—	—	141	101	101	—	94	102	—	138	—
46	—	92	—	99	97	—	—	99	101	101	—	110	102	—	88	—
47	—	(114)	(120)	—	117	—	(117)	—	119	119	—	67	67	—	111	—
48	—	69	(72)	—	66	—	(67)	—	66	70	—	110	67	—	66	—
51	—	43	(43)	—	41	—	42	44	40	43	—	67	44	—	66	—
52	—	33	(37)	—	31	—	37	34	31	33	42j	43	33	—	45	—
54	—	24	24	—	26	—	27	25	25	28	—	24	25	—	33	—
55	—	49	55	—	52	—	52	52	46	52	—	50	54	—	26	—
60	—	—	—	—	55	—	—	—	56	—	—	55	54	—	49	—
61	—	—	—	—	62	—	—	—	67	—	—	60	62	—	51	—
62	—	46	46	—	46	—	—	—	—	—	—	49	45	—	60	—
63	—	—	45	—	37	—	—	—	—	—	—	38	42	—	47	—
65	—	—	119	122	125	—	—	—	—	—	—	49	42	—	40	—
66	—	106	99	99	92	—	103	128	115	121	132	119	—	—	126	—
68/1	108	107	111	108	107	117	106	112	—	109	117	101	—	—	106	—
69	36	35	—	31	29	30	30	—	34	28	32	26	—	—	106	—
70	64	60	71	61	62	70	63	58	81	60	69	67	—	—	28	—
72	—	—	—	—	88	—	—	—	81	88	—	—	90	—	65	—
75/1	—	—	—	—	24	—	—	—	30	32	—	—	33	—	86	—
8: 1	—	(78,1)	72,3	—	30,9	—	84,7	82,7	77,2	86,3	81,1	—	79,0	86,6	81,3	—
17: 1	—	77,1	—	—	77,0	—	—	77,8	74,5	81,1	(81,1)	—	—	—	70,9	—
17: 8	—	(98,6)	—	99,3	95,1	(97,3)	—	94,1	96,5	94,0	(100,0)	—	—	—	87,2	—
20: 1	—	—	59,6	—	68,0	—	69,3	69,2	60,9	66,9	66,7	—	64,1	68,4	61,5	—
20: 8	—	—	82,4	81,7	84,0	(82,9)	81,9	83,7	78,9	77,5	82,2	—	81,1	79,1	81,1	—
9: 8	—	(68,5)	71,3	—	70,8	—	66,4	67,3	69,7	65,6	(71,2)	—	66,4	66,9	66,2	—
47: 45	—	—	—	—	86,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	80,4	—
48: 45	—	—	—	—	48,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	47,8	—
52: 51	—	76,7	(86,1)	—	75,6	—	88,1	77,3	77,5	76,7	(81,0)	83,7	75,0	78,6	73,3	—
54: 55	—	49,0	43,6	—	50,0	—	51,9	48,1	54,4	53,9	—	48,0	46,3	—	53,1	—
61: 60	—	—	—	—	112,7	—	—	—	121,7	—	—	109,1	114,8	—	117,7	—
63: 62	—	—	—	—	80,4	—	—	—	—	—	—	77,6	93,3	—	85,1	—

Taliándörög, XIV–XVI. század. Egyéni koponyaméreték és jelzők (99)
 Table 21: Taliándörög, XIVth–XVIth century. Individual cranial measurements and indices (99)

Sírszám MARTIN No	42.	47.	56.	66.	76.	88.	90.	II.	XVI.	XXVII.
1	—	171	168	172	159	176	171	173	—	(162)
5	—	98	98	102	91	93	98	94	—	—
8	—	143	143	137	134	148	147	146	151	(148)
9	—	94	104	96	86	98	99	97	108	96
12	—	106	116	112	102	113	111	108	114	114
17	—	136	131	141	120	128	131	132	131	—
20	—	117	111	119	104	109	114	116	117	115
23	—	489	502	495	467	512	509	500	—	493
25	—	350	343	360	318	360	348	345	—	356
38	—	1369	1296	1348	1251	1361	1371	1395	—	1330
40	—	93	—	97	85	—	—	89	—	—
43	—	99	108	103	93	104	104	102	110	102
45	—	122	—	123	117	123	132	129	—	128
46	—	90	—	94	91	87	—	87	—	97
47	—	116	—	110	93	—	—	—	—	105
48	—	70	65	68	57	—	—	63	—	63
51	—	42	45	41	38	40	—	42	—	42
52	—	34	36	33	30	33	—	35	—	31
54	—	23	25	25	24	25	—	27	—	27
55	—	51	51	48	45	49	—	49	—	50
60	—	53	—	54	47	—	—	—	—	—
61	—	60	—	—	60	—	—	—	—	—
62	—	47	—	44	42	—	—	—	—	—
63	—	39	—	—	40	—	—	—	—	—
65	119	114	—	115	110	—	119	—	—	120
66	91	95	102	97	83	—	99	—	—	98
68/1	99	104	—	105	94	104	99	—	—	91
69	—	30	—	27	21	25	26	—	—	26
70	56	60	48	54	48	56	56	—	—	54
72	—	89	—	89	86	—	—	84	—	87
75/1	—	20	—	22	27	—	—	25	—	22
8 : 1	—	83,6	85,1	79,7	84,3	84,1	86,0	84,4	—	(91,4)
17 : 1	—	79,5	78,0	82,0	75,5	72,7	76,6	76,3	—	—
17 : 8	—	95,1	91,6	102,9	89,6	86,5	89,1	90,4	86,8	—
20 : 1	—	68,4	66,1	69,2	65,4	61,9	66,7	67,1	—	71,0
20 : 8	—	81,8	77,6	86,9	77,6	73,7	77,6	79,5	77,5	77,7
9 : 8	—	65,7	72,7	70,1	64,2	66,2	67,4	66,4	71,5	(64,9)
47 : 45	—	95,1	—	89,4	79,5	—	—	—	—	82,0
48 : 45	—	57,4	—	55,3	48,7	—	—	48,8	—	49,2
52 : 51	—	81,0	80,0	80,5	79,0	82,5	—	83,3	—	73,8
54 : 55	—	45,1	49,0	52,1	53,3	51,0	—	55,1	—	54,0
61 : 60	—	113,2	—	—	127,7	—	—	—	—	—
63 : 62	—	83,0	—	—	95,2	—	—	—	—	—

22. táblázat

Talándörög, XIV–XVI. század. Egyéni vázcsont méretek (ód)
 Table 22: Talándörög, XIVth–XVIth century. Individual post-cranial measurements (ód)

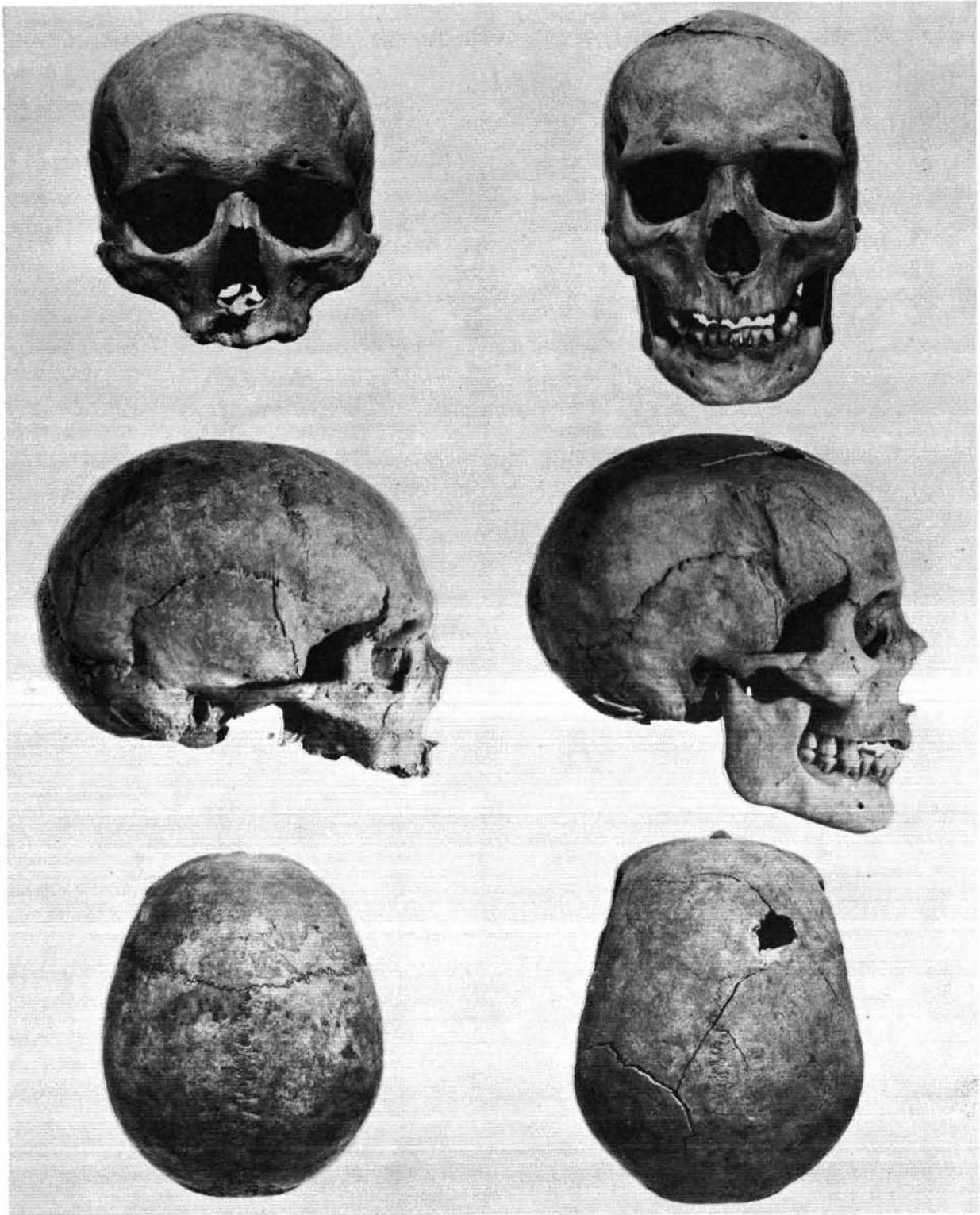
MARTIN No.	Sírszám	1.	2.	8.	15.	18.	31.	60.	67.	75.	77.	85.	86.	87.	95.
Clavicula	J.	133	142	157	140	–	–	139	–	142	143	–	154	152	148
	B.	134	145	161	143	150	–	140	–	145	148	–	–	159	148
Humerus	J.	37	41	40	32	–	–	38	–	38	38	41	40	38	38
	B.	36	37	41	32	35	–	36	–	38	37	40	–	38	38
	J.	313	319	329	348	–	336	332	–	309	340	329	349	329	339
	B.	302	317	–	339	345	331	333	–	309	340	320	349	328	336
	J.	304	315	322	344	–	332	325	–	305	335	324	342	323	334
	B.	296	311	–	335	338	327	324	–	302	332	–	340	319	331
Radius	J.	62	64	66	60	–	66	61	–	66	69	60	69	63	66
	B.	58	65	66	59	66	67	62	–	64	68	60	69	63	63
	J.	62	65	70	64	–	68	67	69	68	71	64	73	72	66
	B.	61	64	68	60	65	67	66	–	66	70	64	72	68	63
	J.	229	236	–	253	–	260	251	242	–	(250)	244	260	–	264
	B.	225	238	251	–	254	259	249	–	–	(243)	244	262	238	261
	J.	251	263	277	–	273	–	276	–	–	(270)	263	–	267	290
Ulna	B.	–	265	–	267	–	280	270	–	–	(289)	263	–	263	281
	J.	424	441	–	479	–	474	467	–	–	482	461	–	472	468
Femur	B.	419	–	–	483	473	475	458	–	–	490	–	–	469	467
	J.	419	439	–	481	–	471	461	–	–	475	457	–	464	464
Tibia	B.	422	–	–	480	471	471	454	–	–	483	–	–	466	462
	J.	26	30	32	27	28	28	29	–	–	30	32	–	29	30
	B.	28	–	–	26	30	28	29	32	–	29	30	–	30	31
	J.	27	27	30	29	33	26	28	–	–	26	26	–	31	27
	B.	27	–	–	29	31	28	29	30	–	28	27	–	32	27
	J.	32	30	35	38	–	34	35	–	–	34	31	33	36	34
	B.	33	–	–	36	37	36	33	33	–	35	30	–	37	33
	J.	26	28	29	27	–	27	25	–	–	25	26	29	29	27
	B.	26	–	–	29	26	29	26	24	27	–	26	25	–	27
	J.	48	47	50	46	–	49	48	–	–	55	48	53	52	49
Testmagasság	B.	47	48	49	46	51	48	49	–	–	54	49	–	51	49
	J.	77	79	–	79	89	84	84	–	–	87	81	–	88	85
	B.	–	–	–	80	88	84	81	–	–	88	81	–	88	86
	J.	327	340	–	369	–	377	379	–	–	397	363	–	386	384
	B.	328	343	364	375	–	379	379	–	–	394	353	–	–	384
	J.	325	339	–	369	–	377	378	393	–	396	366	–	–	387
	B.	322	345	355	373	–	379	381	–	–	391	355	–	–	382
	J.	69	72	–	72	–	77	77	–	–	80	75	–	–	79
	B.	–	75	80	73	–	77	77	–	–	82	74	–	–	79
	J.	28	29	–	31	–	31	33	32	–	34	34	–	–	32
B.	34	30	33	33	–	33	34	–	–	35	33	–	–	33	
J.	25	25	–	26	–	27	25	27	–	26	28	–	–	26	
B.	26	24	28	29	–	26	25	–	–	26	27	–	–	29	
		159,5	162,8	166,3	169,5	170,0	169,5	168,0	168,5	160,0	171,7	168,3	171,5	167,8	169,5

23. táblázat

Taliándörög, XIV–XVI. század. Egyéni vázcsontméretek (♀♀)

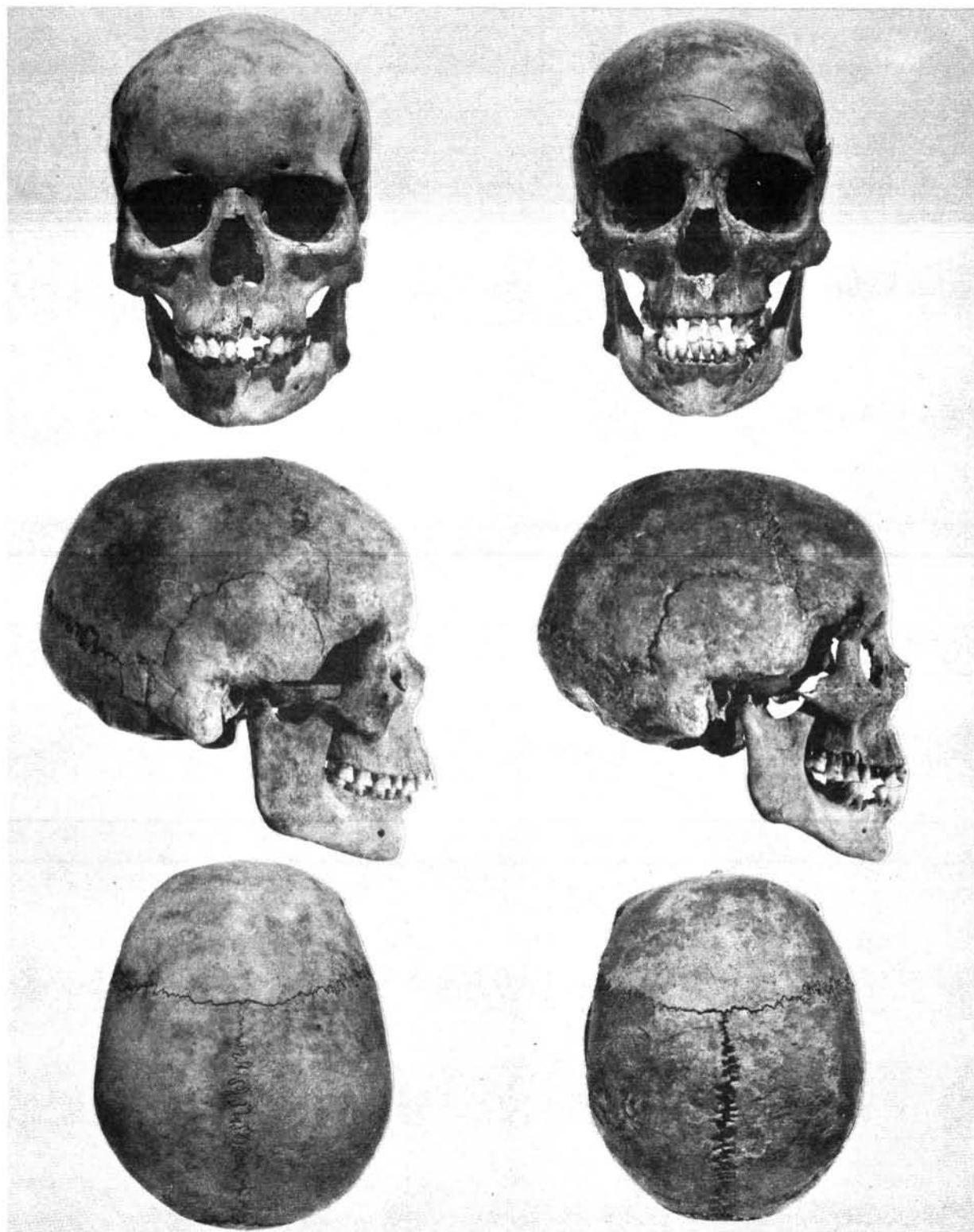
Table 2: Taliándörög, XIVth–XVth century. Individual post-cranial measurements (♀♀)

Sírszám			MARTIN No.							
			42	47.	56.	66.	68.	76.	88.	90.
Clavicula	1	J.	133	133	135	130	–	–	126	–
		B.	135	139	138	132	–	–	131	–
	6	J.	33	34	31	34	–	27	34	33
		B.	33	34	30	32	–	27	33	30
Humerus	1	J.	–	310	321	290	–	297	315	–
		B.	298	309	313	283	–	290	310	293
	2	J.	–	304	315	284	–	291	310	–
		B.	294	302	307	278	–	283	304	287
	4	J.	–	52	60	55	–	52	57	–
		B.	57	52	59	54	–	53	55	47
	7	J.	–	61	60	58	–	53	59	54
		B.	56	60	59	55	–	52	56	53
Radius	1	J.	–	–	239	208	–	230	223	–
		B.	226	229	–	203	–	228	220	221
Ulna	1	J.	249	250	256	230	–	250	245	–
		B.	–	246	–	225	–	247	241	239
Femur	1	J.	416	435	454	409	–	–	426	419
		B.	415	439	463	416	–	–	431	417
	2	J.	415	429	452	408	–	–	423	415
		B.	414	433	459	414	–	–	428	416
	6	J.	26	28	29	27	–	–	24	25
		B.	24	28	29	26	25	–	25	26
	7	J.	27	24	26	28	–	–	26	23
		B.	26	25	27	28	23	–	27	23
	9	J.	33	31	33	32	–	–	31	28
		B.	32	31	32	34	29	–	32	30
	10	J.	23	23	27	24	–	–	24	24
		B.	21	23	26	24	22	–	23	24
	19	J.	41	43	45	45	42	–	45	40
		B.	39	42	45	45	42	–	45	39
	21	J.	71	75	–	75	–	–	76	70
		B.	69	–	79	75	–	–	76	70
Tibia	1	J.	344	363	362	331	–	–	331	335
		B.	–	360	364	330	–	–	339	341
	1/b	J.	339	360	358	331	–	–	330	338
		B.	335	358	362	331	–	–	339	342
	3	J.	65	72	73	70	–	–	68	66
		B.	65	72	–	70	–	–	69	66
	8/a	J.	28	30	31	27	–	–	30	27
		B.	29	30	33	27	–	–	30	27
	9/a	J.	23	24	29	22	–	–	23	22
		B.	20	22	27	22	–	–	22	22
Testmagasság			154,5	158,0	160,5	151,5	–	155,5	156,0	154,0

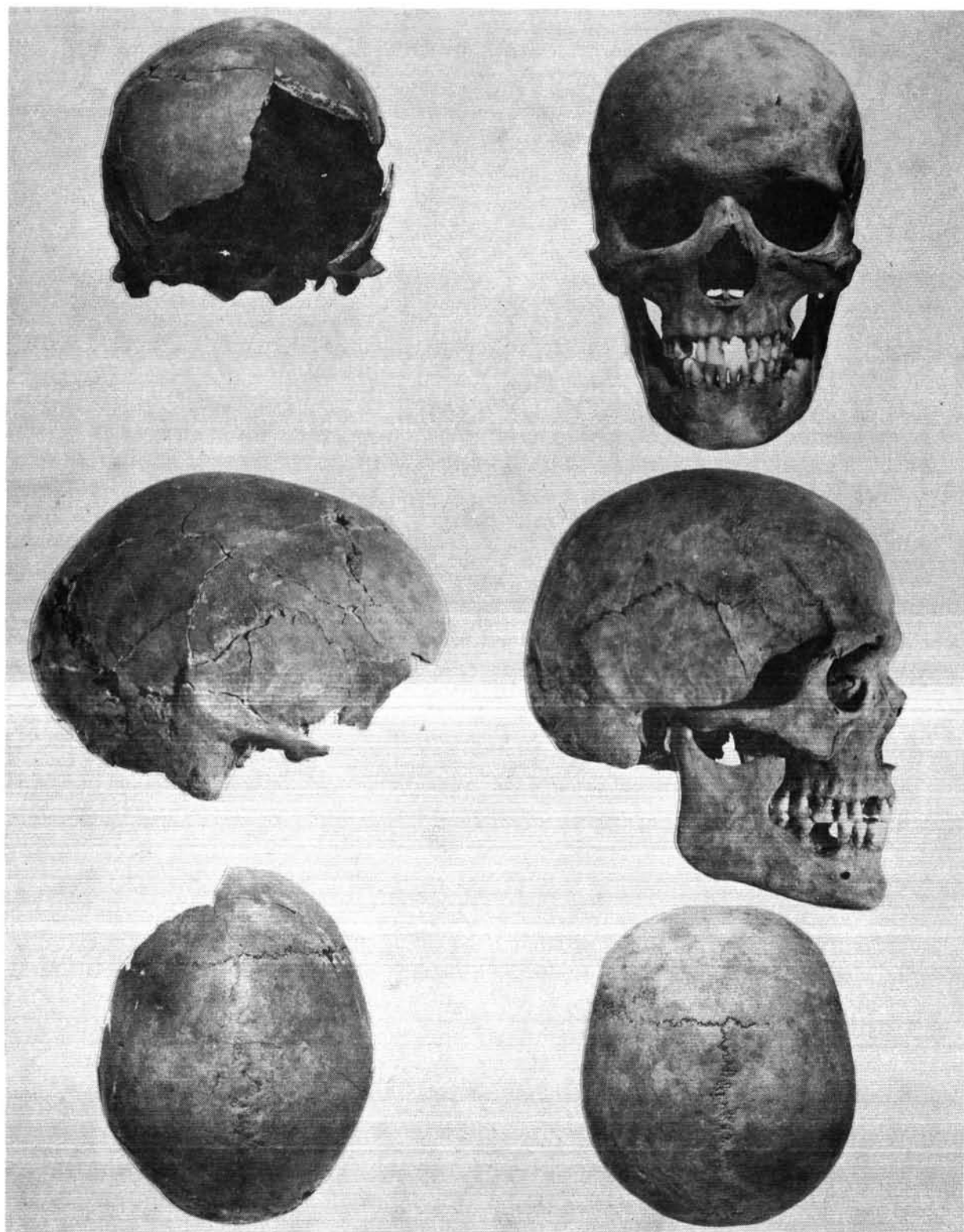
1. ábra. XII.–XIII. századi leletek: a) 5. férfi, b) 22 férfi

Fig. 1. XII–XIII th century finds: a) male 5, b) male 22,

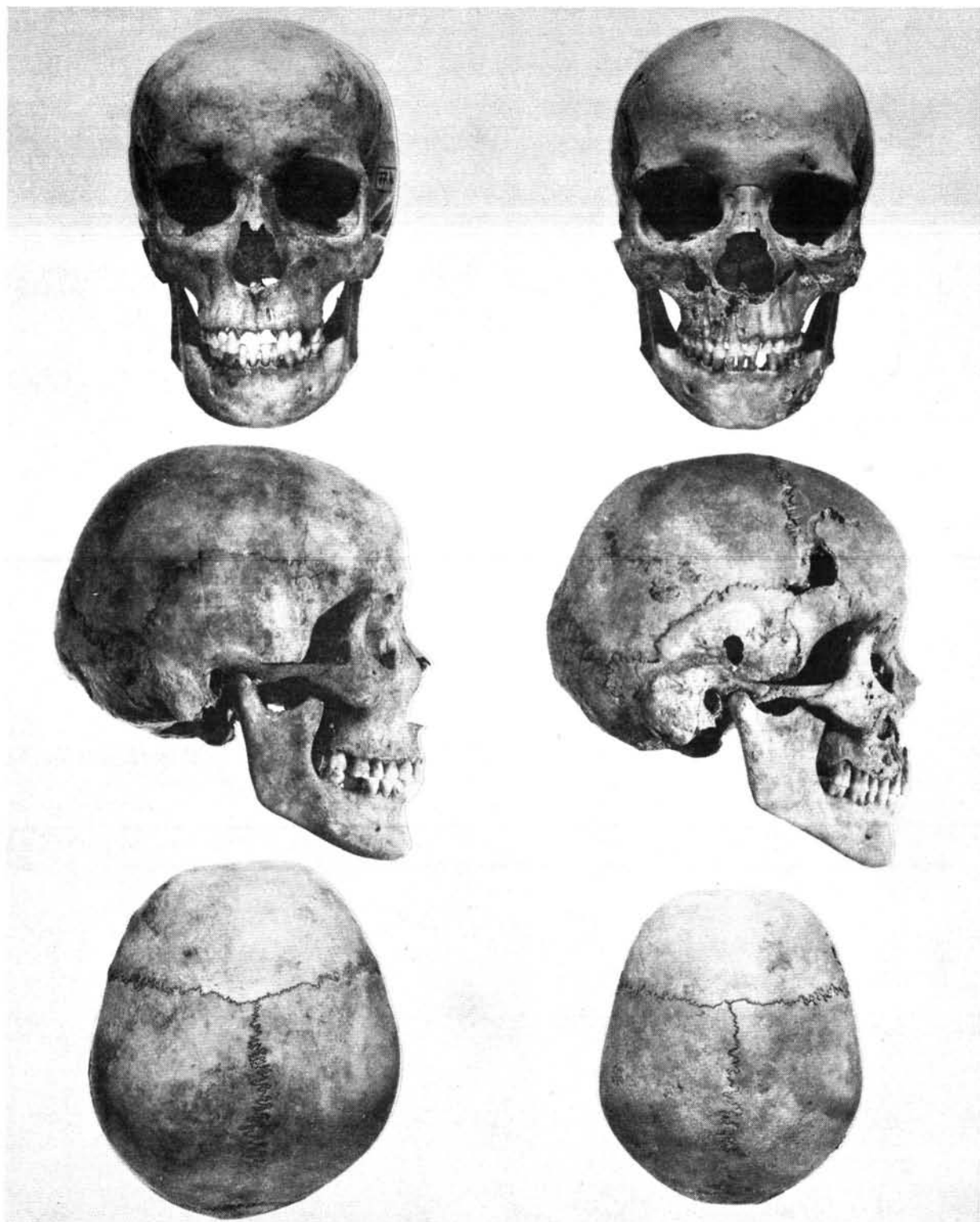

2. ábra. XII.–XIII. századi leletek: a) 9. nő, b) V. nő

Fig. 2. XII–XIIIth century finds: a) female 9, b) female V.

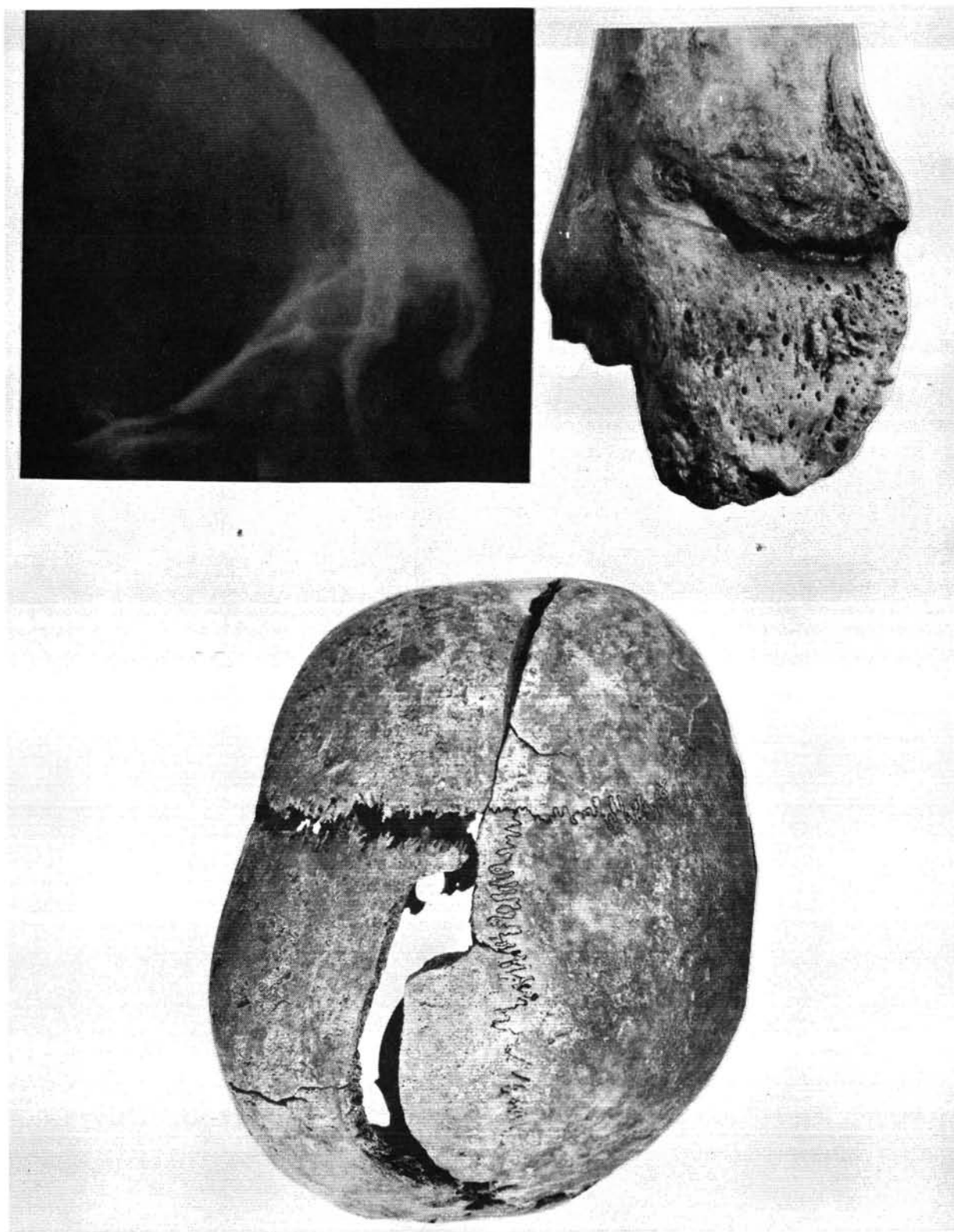

3. ábra. XIV.–XVI. századi leletek: a) Dörögdi Pál koponyája b) 60. férfi
Fig. 3. XIV–XVIth century finds: a) the skull of Paul Dörögdi,
b) male 60.

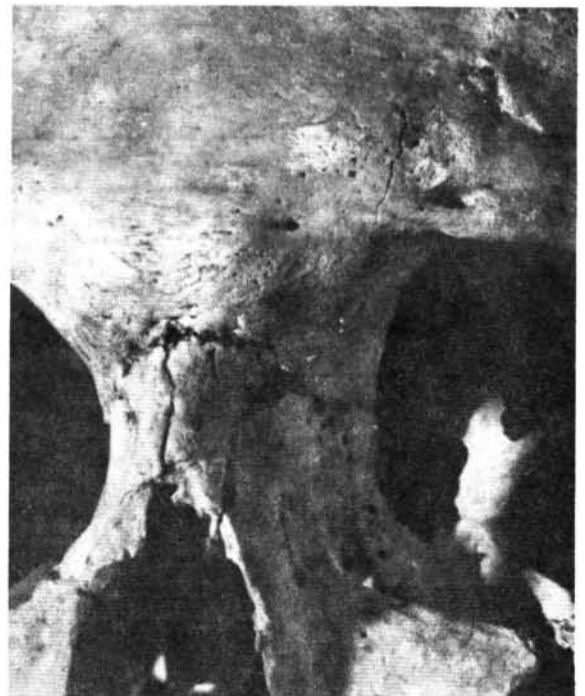
4. ábra. XIV.–XVI. századi leletek: a) 47. nő, b) 66. nő

Fig. 4. XIV–XVIth. century finds: a) female 47, b) female 66.

5. ábra. Kóros elváltozások: a) 8. férfi, b) 67. férfi, c) 95. férfi

Fig. 5. Pathological changes: a) male 8., b) male 67., c) male 95.

6. ábra. Kóros elváltozások: a) XXVI. férfi, b) XXVII. férfi, c) 77. férfi, d) 8. férfi

Fig. 6. Pathological changes: a) male XXVI., b) male XXVII., c) male 77., d) male 8.

Válogatás a Balatonkörnyék régi térképi ábrázolásaiból

HRENKÓ PÁL

A Balaton legrégebbi térképi képe

Magyarország első elfogadható és eléggé részletes térképi ábrázolását Henricus Martellus Germanus Balkán-félszigetet ábrázoló térképén találjuk. Kb. 1 : 2 000 000 méretarányú kéziratos lap, a firenzei Biblioteca Nazionaleban van. Valószínűleg 1490 körül (1493 előtt) Rómában készült. Adatai Francesco Rossellitől származhatnak, aki egy évtizeddel korábban Mátyás király szolgálatában Budán dolgozott.¹

Martellus térképén látjuk a Balaton első térképi ábrázolását (1. ábra).

A tó neve „*balatvnio palus*” (Balaton-mocsár). Megtört hosszú alakja „*alba real*” (Székesfehérvár) és „*pruck*” (Bruck an der Leitha), illetve „*zachano*” (Zákány) és „*rhahespurg*” (Radkersburg) között hibás tájolásban mutatkozik. Korai keltéhez mérten meglehetősen vázlatos ábrázolás, de nem látunk jobbat némely későbbi térképen sem.

Megtaláljuk a Balatont Martellus Közép-Európa lapján is „*balatonia lacus*” (Balaton-tó) néven², ezen azonban a tó hosszanti képe csonka.

Martellus Balaton-ábrázolása csakis korai kelténél fogva érdekelheti a kutatót. A térkép az évezredek távlatban rekonstruált ptolemaioszi táblákat felváltó modern térképek egyike. A reneszánsz Magyarország képét vázolja fel a legfontosabb földrajzi elemekkel.

És ezek sorából nem maradhatott ki a Balaton, amelynek ptolemaioszi elnevezését Mátyás király krónikása, Bonfini ez időben bírálta.

A Lázár-térképi Balaton

A közismert Lázár-térkép³ négyszázötven éves színezett fametszet. Főszerzője Lazarus (Rosetus) érseki titkár, aki egyetlen ismert munkatársával, Jacob Ziegler matematikussal 1514 nyarán dolgozott a térképen. Valószínűleg részt vett a munkában Johannes Nissenus csillagász is, aki 1514-ben állt Bakócz érsek szolgálatába⁴.

A térkép szerkezetének vizsgálata arra enged következtetni, hogy az országlap több felmérési térkép

összeillesztésével állt össze. Az összeillesztést bizonyára a kiadók végezték, mert a munka közben olyan csatlakozási hibák keletkeztek, amelyek a helyismerettel bíró magyar szerzők figyelmét nemigen kerültek volna el.

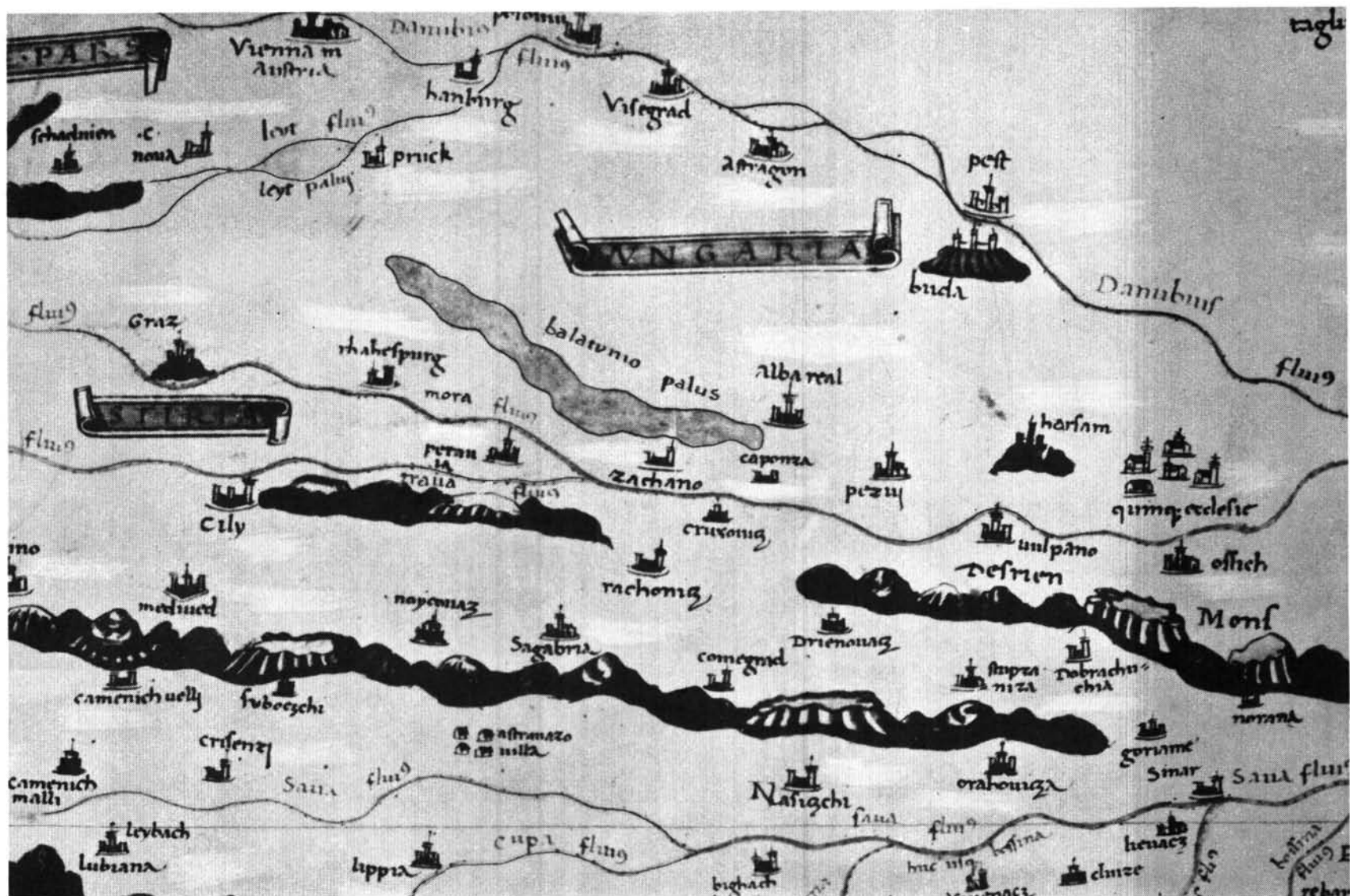
Az északi és a déli országrész összeillesztési hibája a Balaton megtört alakjában szemmel láthatóan is megmutatkozik⁵. A konstrukciós torzulás súlyos tájolási hibával párosult a térkép 90°-os (az óramutató járásával ellenkező irányú) elfordítása által. Ezt a hibát is bizonyára Bécsben vagy Ingolstadtban követték el, amikor a kéziratos alapanyag a mohácsi csatavesztést követően nagy sietséggel kiadásra került.

A kis méretarányú (kb. 1 : 1 200 000) térkép nem sok részletet bír el. A pontosságot sem szabad mai mércével mérni. Azonban a tó megtört alakjától és elfordított tájolásától eltekintve, a Balaton tájának legelfogadhatóbb korabeli ábrázolása áll előttünk.

A Tihanyi-félsziget szigetkénti ábrázolását írhatjuk a nagyvonalú helyszínelés vagy egyszerűen a rajzolás rovására. A tó hossza a szerkesztési korrekcióval számolva elfogadható, szélessége nagyvonalúan túlzott⁶.

Az ábraképek látrajzi színezetű jelképek. A lövöldi (Városlőd) karthauzi kolostor korabeli képén látott központi épület (templom?) homlokzatának a térképi ábraképpel való hasonlósága jól példázta ezt. Más a helyzet az ablakrések alatti körjellel. Ez nem ablak, hanem a település szerkesztett helyének megszokott jelölése. Bizonyításul hozhatom fel a körjelek helyzetének változásait⁷. Ugyanis, ahol a település-ábra szabadon áll, ott a körjel az ábra közepén van, ahol az ábra szorított helyzetű, ott különböző helyeken. Így Buda és Pest ábráinál a Duna-parti küszöbön, Öskүнél a toronygombon, Kunszentmiklósnál pedig a két torony között a levegőben.

Veszprém ábraképe csak nagyvárosi jellegét mutatja. A hegyi várak, megerősített helyek ábrái inkább típusjelek, kevés látrajzi színezettel. Természetesen a fametszés az eredeti rajz finomságát nem adhatta vissza, ezért a jelképek változatossága mögött további eredeti részleteket (lakótorony, templom, városfal stb.) kereshetünk.

1. ábra. A Balaton legrégebbi térképi ábrázolása és megírása. Részlet H. M. Germanus 1490 körüli kéziratot Balkán-lapjából (Bibl. Naz. Firenze, Stegena L. gyűjt.)

Abb. 1. Die älteste Topographie und Beschreibung des Balatons. Teil von dem handschriftlichen Balkan-Blatt von H. M. Germanus um 1490 (Bibl. Naz. Florenz, L. Stegens-Coll.).

Alaptalan váddal illetik a névrajz németesítésével Tannstettert. A névírás nagyon hűen közli az eredeti magyar névformákat, sőt helyenként még a nyelvjárási sajátosságokat is tükrözi. A Balaton környék nevei: *Leweld, Somlo, Vazon, Zegliget, Zalauar, Hidwig, Retzi, Bikawar, Kaparnak, Kemend, Czobantz, Tadika, Somoguar, Thyan, Kenese, Mania, Ladan, Vrhida, Berinhida, Czor, Palota, Czirtz, Eskew* stb. jól példázzák a helyes névírást. Még a Balaton neve is magyar: *Balaton lacus* (a latin nyelvű földrajzi köznevek használata korabeli sajátosság). *Vesperinium* esetében is a betűhív átírást tanúsítja a gót *V* betű. A névrajz betűhívai elenyésző mértékűek, a nyomtatott betűkkel vagy nevenkénti fametszéssel készült, rendkívül finom rajzolatú. Mind a pontos másolás, mind pedig a szép kivitelezés a német nyomdászokat dicséri.

A négy és fél évszázados Lázár-térkép megbízható korabeli dokumentum, kellő alapossággal sok értékes adatot szolgáltat a balatoni táj középkori településeképének vizsgálatához. A kivitelezés említett gyengéi sem ronthatják le kultúrtörténeti értékét.

Lazius torz Balaton-képei

Wolfgang Lazius (1514–1565) osztrák szerző térképein torz Balaton-ábrázolást látunk. Ennek ellenére ezek a legismertebb régi térképi illusztrációk, megtalálhatók a legtöbb balatoni képeskönyvben, szakönyvben⁸.

Lazius nagy Magyarország térképe mintegy 1 : 500 000 méretarányú, de méreteket csak becsülni lehet rajta, mert a távolságok észak-déli irányban rövidebbek mint kelet-nyugati irányban. A Lázár-térképből készült 1552–1556 között, mintegy huszonnégy magyarországi munkatárs közreműködésével. Ötféle település (város, vár, kolostor, vásárváros, falu) és négy egyéb jel (szőlőhegy, bányászat, termálfürdő, antikvitás) magyarázatát közli, sőt a magyar nevek kiejtésére útmutatást is találunk rajta.

A Magyarországon katonasorvosként járt Lazius a Bécs és Buda közötti részeket ismerhette jobban, a Balaton táját kevésbé. A Balaton ábrázolása vázlatos és hibás. Különösen a somogyi partokhoz csatolt Tihanyi-félsziget szembevető hiba, ennek magyarázatát sok kutató kereste, és ez a zavaró részlet ugyan csak elvonta a figyelmet a térkép értékeesebb ábrázolási elemeitől⁹.

Jól megkülönböztethetők a jelek alapján az országos jelentőségű városok: Pápa, Veszprém¹⁰, a kolostorok: Levele, Zalavár, Somogyvár, Devecser, Tihany, Ugod, Tapolca, a várak: Vázsonykő, Somlyó, Essegvár, Csobánc, Hegyesd stb. A vásárvárosok rajza kevésbé karakterisztikus, ilyenek: Zirc, Fonyód, Maróth. A falvak (Kenese, Zalahídveg) jelei közt megíratlanok is vannak. Leveles szőlőfürtöt (szőlőhegyet) ábrázol a térkép az almádi és a síófoki part mentén, a

Somlyó-hegynél, Nagykomárnál és Marcalinál. Veszprém funkcióját püspöki pásztorbot és süveg jelképezi, a balatoni halászatot pedig két csónak és közöttük húzóháló rajza szemlélteti.

Lazius térképének talán legnagyobb értéke a magyar névírás. Őt is vádolták németesítéssel, azonban ha a helyneveket vizsgáljuk, a vád alaptalannak bizonyul.

Például sorolom az alábbi településneveket: *Papa, Palota, Vrhida, Brynhyda, Iayst* (Jásd), *Zyrch, Vesperimum, Tapolcha* (Tapolca vagy a balatonfüredi Savanyúvíz), *Tyhan, Kenece, Kadarkut* (Lázárnál: *Zomarkuth*), *Karad, Kewerewsek* (Köröshegy), *Zelye* (Lelle), *Kethel, Maroth, Z. Hidwig, Z. Georg, Almad, Zalawar, Kapornak, Z. Hedwig* (=Hidveg), *Peleske, Tadikha, Zentgrad, Deweche, Somlyo, Sag, Kemend, Vgad, Leweld, Vasankw* (Nagyvázsony), *Esseguar, Schobanch, Zegligeth, Hegest, Symek* (Sümege), *Rezy*. Víznevek: *Balaton, Zala, Torna, Marchalte, Zeezwyzze* (Séd), *Sarwizze*, a Bakony neve pedig: *Bakon*. Nagyrészt felismerhető magyar neveket találunk tehát a lapon, németesítésnek semmi nyoma.

Lazius nagy térképe német változatban is elkészült, ennek ismeretlen töredékét Rómer Flóris még látta Bécsben¹¹. A német átdolgozás azonban csak a szövegekre szorítkozott.

Valóban német térképet készített Lazius a Dunántúlról, mégpedig az 1556. évi hadjárat kapcsán. Ez utóbbi hadszíntérképen a Balaton kifli alakúvá torzult, neve „*Der Platsee*” a Bakonyé pedig „*Wesprimwald*” lett. Ámbár *Schymekh* (Sümege), *Chyrch* (Zirc), *Kapernakh* és *Debeczer* írásmódja inkább hibás, mintsem németes.

Csak a tájékozatlanság mentheti azokat a magyar szerzőket, akik Lazius értékes nagy térképe helyett ez utóbbi haditérkép balatoni részletével illusztrálják munkáikat.

Zsámboky János Balaton-ábrázolása

Lazius halála után előbb (1566-ban) a Lázár-térkép másolatát adta ki Zsámboky. Ez nem sok újat közöl, sőt némely javítása sem szerencsés. Tihanyt például Lazius nyomán a somogyi parthoz csatolta.

Zsámboky magajavította országtérképe 1571-ben látott napvilágot¹². Ezen már részletesebb és helyesebb Balatont látunk. A Zala a tóba torkollik (Lazius még a Drávába vezette), jelölte a Siót és a Nagyberkek mocsarait is. Először mutatkozik rajta a Tihanyi-félsziget helyesbített rajza. Keszthelyt (*Kestel*) hatalmas erősségként ábrázolja, és megjelenik rajta Balatonkeresztúr (*Kerestur*) is.

A javítások és az új ábrázolási elemek a sokoldalú humanista tudós gondosságát dicsérik. A kisméretű ábrázolás csak a korábbiakkal szemben, javított voltában értékes számunkra. Viszont ennek az első ábrázolásnak későbbi (1579, 1592) másolatai már újabb

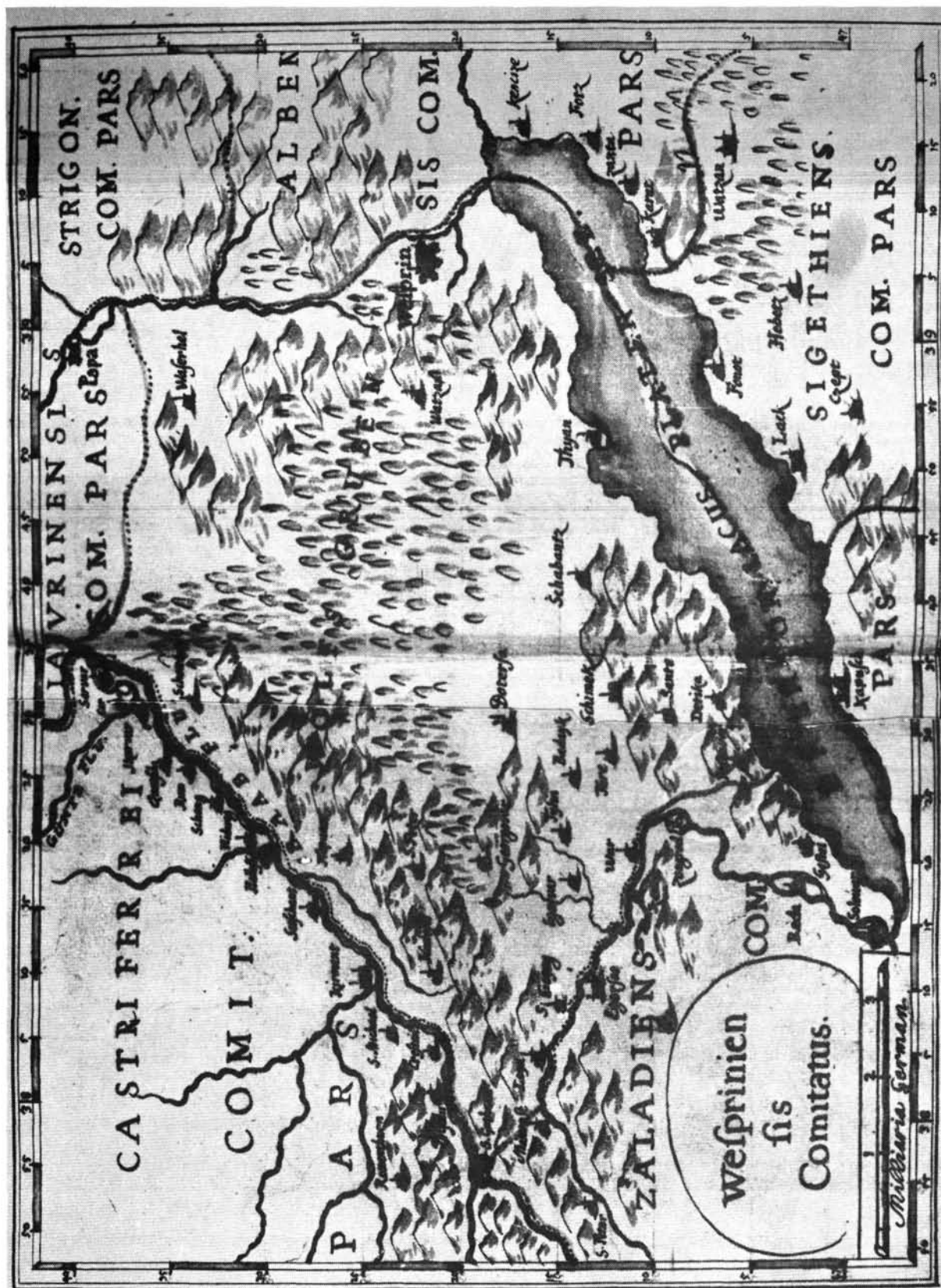

Abb. 2. Die älteste Karte des Komitats Veszprém in handschriftlichen Atlas der Hevenes-Nachlassenschaft um 1690 (Univ. Bibl. Budapest, Coll. Hevenesiana 91).

2. ábra. Veszprém megye legkorábbi megyetérképe az 1690 körüli Hevenes-hagyatéki kéziratoss atlaszban (Egyetemi Könyvtár, Coll. Hevenesiana 91)

pontatlanságok folytán értéktelenebbek, és indokolatlanul rossz fényt vetnek a nagynevű szerzőre.

A Hevenes-hagyaték Veszprém megyei lapja

A török uralom alatt nem sok lehetőség volt helyszínen javított térképek kiadására. A hadihelyzet felőli tájékozódás igénye tehát torz és hibás ábrázolásokat szült. A felszabadítás idején újabb igény jelentkezett: a régi Magyarország képének rekonstruálása. Talán ilyen célból készült az Egyetemi Könyvtárban őrzött kéziratos megyeatlasz is¹³.

A megye legkorábbi keletű térképe, bár határai meglehetősen bizonytalanok. Pápa, Balatonkenese kívül esnek a határon, Szentgotthárd belülré. (2. ábra)

A megye helységei: *Waserhel* (Somlóvásárhely), *Schottern* (Sótony), *Nepuar* (Vasvár?), *Nadosd*, *S. Peter* (Hegyhátszentpéter), *Georgvar* (Győrvár), *Egervar*, *S. Gothard*, *Leya* (Zalalövő), *S. Georg* (Zalaszentgyörgy), *Tylin* (Nagytilaj), *War* (Zalabér?), *Ture* (Türje), *Bodayk*, *Dotersa* (Devecser?), *Schimek* (Sümeg), *Sante* (Zalaszántó), *Kessewar* (Rezi), *Detika* (Tátika), *Schabantz* (Csobánc), *Thyan*, *Watzan* (Nagyvázsony) és *Wesprin*. A határfolyó neve *Raab flu*. (Rába), megírta a Balatont (*Balaton lacus. Platen See*) és a megye nagy részét kitevő lakatlan Bakony-erdő nevét (*Wolfs gruben*).

A megyén kívül említésre méltó helyek: *Gestel* (Keszthely), *Solowar* (Zalavár), *Fonot* (Fonyód), *Fotz* (Siófok) és *Kencize* (Balatonkenese).

A településábrák egyveretűek, a hegyek és erdők rajza nem tükrözi a valóságot. A Tihanyi-félsziget alig nyúlik a tóba, vele szemben Fonyódot látjuk. A veszprémi és a somogyi „*Watzan*” valószínűleg azonos, a laziosi hibás tükörképi ábrázolást követi több mint egy évszázad múltán. A somogyi partokhoz „*Sigethiens Com. pars*” (Sziget-megyei rész) csatlakozik.

A Balaton vize a Fűzfői-öböl irányában a Sárvízbe folyik. Ezzel kapcsolatban utalt Cholnoky Jenő D. M. Meisner 1867. évi közlésére, miszerint a tó magasabb vízállásnál a Sárrétig nyúlik, mintha csak jelentéktelen vízvázaló állná útját a veszprémi Séd felé. Teljes tévedés, írta Cholnoky, a vízvázaló magassága 42–43 méter a tó közép szintje felett.¹⁴ Súlyos tévedésről van tehát szó, és ettől térképünk sem mentes.

Térképünk egy napon sem említhető a korábbi jobb ábrázolásokkal. Bemutatását mégis célszerűnek tartom, – óvatosságra intve az iránta mindjobban érdeklődő kutatókat: ettől a gyönyörű színes atlasztól sokat ne várjanak.

Bél Mátyás földrajza és térképei

A török uralomtól megszabadult és a szabadságharc után alig lábadozó Magyarország egyetemes történelmi-földrajzi leírására a XVIII. század elején Bél

Mátyás vállalkozott. Nagy műve, a „*Notitia Hungariae novae historico geographica*” több mint két évtizedes munkával csaknem elkészült, első része tizenegy megye leírásával 1723–1742 között nyomtatásban is megjelent.

Miután a mű előzetes tervezete 1718-ban a lipcsei *Postzeitung*-ban napvilágot látott, rosszhiszemű híresztelések kaptak lábra, miszerint a munka idegen érdekeket szolgál. Bél ügye így nyert szerencsés fordulatot, mert tisztázása során Pálffy Miklós nádor – meggyőződve a vádak alaptalanságáról – a tervet felkarolta és megszerezte hozzá a királyi támogatást.

A mű előfutára, a „*Hungariae antiquae novae prodromus*” 1723-ban Nürnbergben jelent meg. Díszpéldányát Bél személyesen adta át a császárnak, aki ezt követően a Helytartótanács útján meghagyta a megyéknek, hogy munkáját támogassák. A kéziratókat el kellett küldenie a megyékhez, ahol azokat bizottság nézte át, majd nyomdába adásuk előtt felülbírált a Kancellária részéről is a két megbízott cenzor: Palásthy Ferenc és Mattyasovszky Imre udvari tanácsos.

A térképek készítésére az uralkodótól Mikoviny Sámuel mérnök kapott megbízást.¹⁵

A töröktől felszabadított ország első jó térképeit császári szolgálatban álló hadmérnökök, katonák készítették. Így Luigi Ferdinando Marsigli gróf a Duna mentén dolgozott, Müller János Kristóf pedig vele közös alapozással megrajzolta az ország első megbízható térképét. Müller lapja 1709-ben rézmetszetben is megjelent, ezen találjuk a Balaton minden eddiginél helyesebb ábrázolását.

Müller ábrázolása után Bél Mátyás és Mikoviny munkássága jelentős.

A *Prodromus* mintatérképét, az időközben elhalt Rókusi Kray Pál császári matematikus készítette 1715 körül. Szepes megyét ábrázolja C. I. Puschner metszésében. A meridiánokat nem Pozsonytól számítja, a domborzatot régies, úgynevezett vakondtúrásos formarajzzal ábrázolja. Ez tehát még nem Mikoviny műve.

Mikoviny metszete viszont a *Prodromus* sok szép mutatványképét. Ifjú Buchholtz György rajzát a deményfalvi barlangról, a szklenói és a vihnyei fürdők képét, a diósgyőri várat és környékét ábrázoló képet, egy gyönyörű nadragulyavirág-képet és az önmagáról megmintázott magyar ifjú képét, a háttérben Pozsony látképével. A metszetek Nürnbergben készültek, ahol Mikoviny ez időben oklevelet szerzett.

A *Notitia* az egész országra kiterjedő gyűjtőmunkával állt össze. Ma, amikor egyre nagyobb érdeklődéssel fordulunk a nagyrészt kiadatlan kéziratos leírás felé, nem érdektelen számunkra a benne foglalt adatok megbízhatósága, és egyáltalán az adatgyűjtés, illetve feldolgozás módja. Minthogy a másolt írásos források eredetiben is megtalálhatók, a kutatót inkább a helyszíni adatgyűjtés mikéntje érdekelheti.

Méltán meglepő ebből a szempontból az a mérték-

adó vélekedés, miszerint Bél minden szorgalma mellett alig vitte előbbre a földrajzi megismerést, hiszen nemcsak hogy saját szemével igen keveset látott, sohasem utazott, hanem még térképet is alig olvasott¹⁶.

Igaz, hogy Bél leírása nagyrészt írásbeli anyagok másolata, illetve az általa bevezetett kérdőíves gyűjtőmóddal tanítványaitól származó helyrajzi adatok feldolgozása. Mégis hihetetlen, hogy egy egész ország történelmi-földrajzi képének felvázolására olyan ember vállalkozzon, aki legalább fő helyeit be ne utazta volna. A mű földrajzi adatait, helyszínrajzait íróasztal mellett ki nem gondolhatta!

Bél – akit Németóvár és Pozsony között utazókoscsijában ért a halál – bizonyára sokat utazott. Tanulóéveinek állomásai: Ocsova, Losonc, Kálnó, Alsó-Stregova, Besztercebánya, Pozsony, Veszprém, Pápa és a németországi Halle. Fiatal korunkban 1701-ben magunk is megcsodáltuk a balatoni jégfalaszatot – írja –, amikor Veszprémben tartózkodtunk¹⁷. Felső-Magyarországot mint egyháza által kiküldött legatus utazta be. Sicambria romjairól írva említi, hogy itt maga is járt 1719 májusában¹⁸. A Zagyva áradását saját szemünkkel is megfigyelhettük – írja –, amikor 1730 augusztus havában Szolnokról a jázsági Szentgyörgy faluba mentünk¹⁹. A balatoni jégpáncélról írva pedig megjegyzi: nekem magamnak is 1731 február havában módomban volt látni²⁰.

Haan Lajos szerint Bél 1726-ban beutazta az országot Pozsonytól Erdélyig. A pozsonyi egyházi anyakönyv szerint 1733–1737 között több mint négy hónapig volt távol. Bizonyára ez időben egyeztetette a kéziratokat a megyékkel. Ugyanis 1737 decemberében alighogy hazaérkezett, máris kérte a Helytartótanács segítségét tizenhat megyei kézirat visszajuttatásában²¹.

Lukács Károly Bélnek az OSZK kéziratárában lévő „Minuta Cl. Mathiae Belii” c. leírását (Fol. Lat. 277) mint valamennyi között a legértékesebbet ismereti, mert a „tudós fogalmazványait és térképvázlatait” tartalmazza. Ezek közül kettőnek képét is közli (4., 6. ábra).

Lukács a térképeket Bél kezdetleges vázlatainak tartja. Úgy véli, hogy a tudós sokszor és sokfelé utazott, és így saját szemével is sokat látott. Ha csillagászati segédeszközökkel készült térképeket – aminőt Mikoviny földmérő – nem csinált, de a koráig megjelent magyar térképeket mind ismerte. Müller 1709. évi torz és hibás névírású Balaton-térképével szemben Bélnek tagadhatatlan érdeme, hogy a balatoni megyékhez a Müllerénél hívebb, bár mai szemmel természetesen nem tökéletes térképeket vázolhatott a maga kérdőívekből nyert és saját utazásai közben szerzett adatai alapján. Ezek után nyilvánvaló, hogy e kezdetleges vázlatoknak léptékük nem lévén, a helységek, hegyek, folyóvizek egymástól való távolsága, kiterjedése és iránya nem teljesen megbízható²².

Bendefy László viszont a mérnöki munkák közé

sorolja a vázlatokat. A veszprémi lappal kapcsolatban írja:

„Ez a vázlat annyira megközelíti a Mikoviny által készített Balaton-térkép rajzát, hogy feltehetően ez a vázlat is Mikoviny kezemunkája. Mivel egyetlen olyan térképet vagy térképvázlatot sem ismerünk, amelyet maga Bél Mátyás hasonló részletességgel kidolgozott volna, amíg más bizonyítékok nem merülnek fel, mind a két vázlatot Mikoviny előzetes térképvázlatainak (manuale) kell tartanunk”²³.

Úgy gondolom, hogy a bizonyítékok nyomára juttottam Matolai Jánosnak az Alföldet ábrázoló nagyméretű kéziratos térképében. Ez a vázlatos útirajz²⁴ 1730-ban készült, tehát megelőzte Mikoviny későbbi részletes jászkunsági felmérését. Ábrázolásmódja megegyezik a Bél-féle balatoni vázlatokéval. Jelmagyarázata is felhasználható ez utóbbiak értelmezéséhez. Címzavai:

Lib. Reg. Ciuitas (szabad királyi város). Castrum (várkastély). Arx (fellegrvár). Oppidum (mező- vagy vásárváros). Pagus (falu). Praedium (puszta). (3. ábra)

Matolai 1723-ban írt Bél Prodromusában a szőlőkről, borokról. Bél a legszorgalmatosabb munkatársának nevezte, aki általa kiküldetve Komárom megyét bejárta és ott jegyzeteket tett²⁵. Matolai János magyar geometra térképészeti tevékenységét más adatok is igazolják. Bél megbízásából útvázlatokat készített a készülő országos leíráshoz, nem lehetetlen tehát, hogy amikor Bél a helyszíni eseményekre utal, ezeket ő Matolai „saját szemével” látta.

A „Minuta Cl. Mathias Belii” kéziratos leírások között három eredeti térképvázlatot találunk. Kalocsára szállításuk alkalmával az iratokkal együtt ezek is átváltak a Dunán, ezért mind a rajz, mind a névírás némely elemét utólag fekete tussal meg kellett erősíteni. A harmadik vázlat maradt meg eredeti barna színben, ennek papírján a vízjel címer nélküli vadászkürt.

Az első térképvázlat – a 35-ös számú – Veszprém megyét ábrázolja (4. ábra). Keretmérete 29 x 38,5 cm. Méretaránya kb. 1 : 360 000, de a méretek pontatlanok. Az égtájfeliratok javítottak, Meridies (dél) alatt kibetűzhető az eredeti barna színű Occidens (nyugat), Oriens (kelet) alatt Meridies, Occidens alatt Septemtrio (észak). A javítás helyes, eszerint a tájolás északi (fent észak van).

Címe: Fines Comitatum Veszprémiensis, Jauriensis, Comaromiensis, Albensis, Tolnensis, Simigiensis, Szaladiensis et Semprony. A szaggatott vonallal határolt megyeterületen kívül persze csak a Balaton környéke és a Fejér megyei Sárvíz völgye kidolgozott, ez is csak vázlatosan.

A Balatont teljes hosszában ábrázolja, de a zalai rész elfordult. Különösen a somogyi part hibás, a szántódi kiszögellés hiányzik, Boglár pedig Tihany közelébe esik.

Az ábrázolás a Matolai-féle alföldi térképihez hasonló. A vízvonalak játékos hullámoztatása, a hegyrajz kezdetleges és idomszerűtlen látképi formája épp-

3. ábra. Részlet Matolai János kéziratoss térképéből (MTA Kézirattár Mo. Tk 20). Az 1730-ban kelt lap jelkulcsa a balatoni útvázlatokon is használható.

Abb. 3. Teil von handschriftlichen Karten von János Matolai (Ung. Akad. d. Wiss. Handschriftensammlung, Mo. Tk. 20). Der Kode des 1730 datierten Blattes kann auch für die Balaton-Reiseskizzen gebraucht werden

úgy rávall, mint a névírás betűi vagy a települések ábrái.

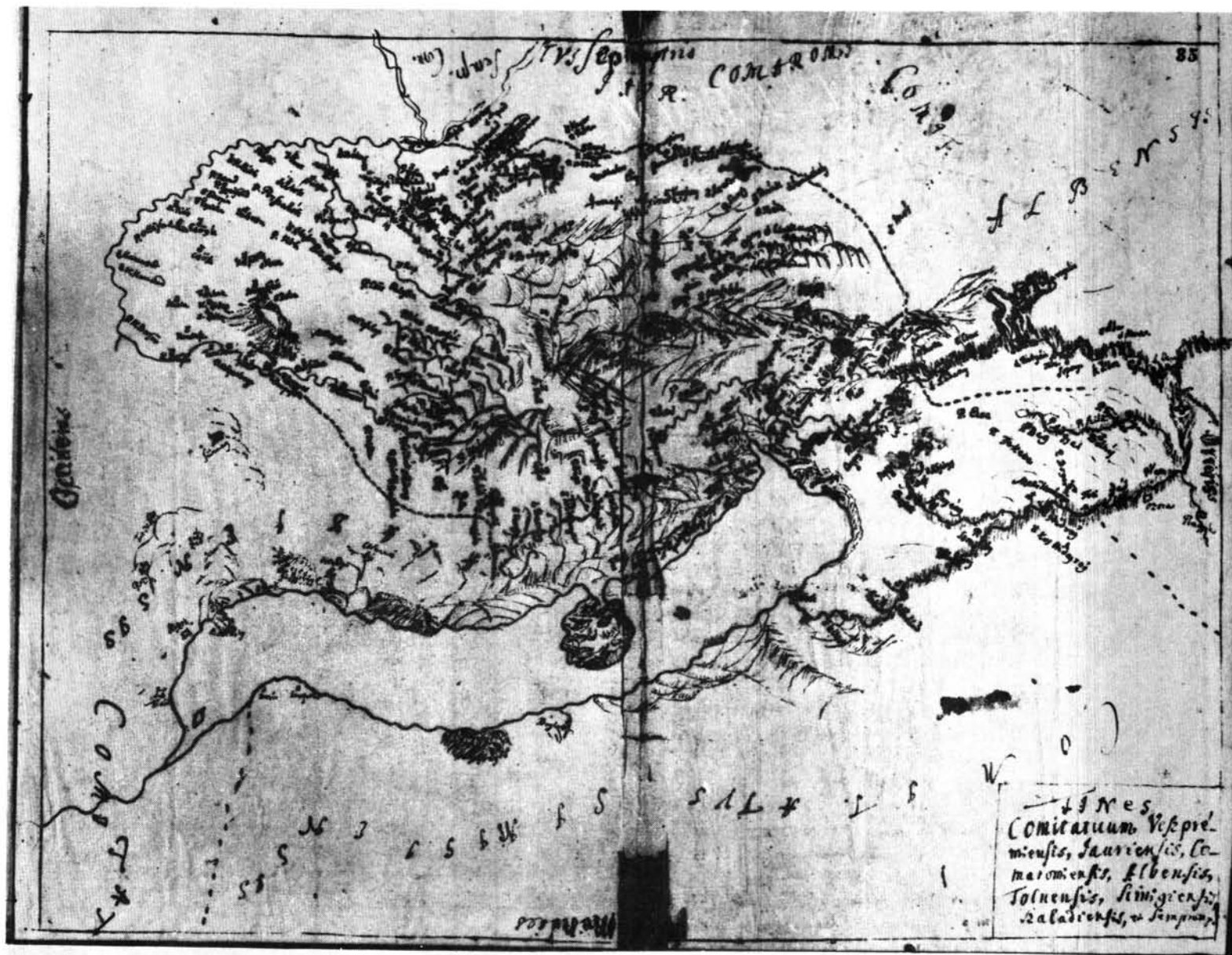
A helyzeti pontatlanság a vázlatos útirajzszerű ábrázolás velejárója. Az egymás szomszédságában lévő részletek helyzete általában jó, nagy távolságokon azonban mind a méretek, mind a tájolás pontatlan. Például említtem az egyvonalba eső Sümeg, Veszprém és Simontornya helyzetét. Veszprémhez képest mind Sümeg, mind Simontornya észak felé csúszott környezetével együtt. Simontornya helyzetében mintegy 30 km a hiba. Ugyanakkor a megye északi része déli irányban összenyomott, a távolság közel felére kisebbedett.

A települések jelölései Matolai jelmagyarázata alapján értelmezhetők. Ábráik szerint oppidumok: Pápa, Ozora, Alba regalis, Palota, Devecser, Somlóvásárhely,

Tuskevár. Várkastélyok: Simontornya, Veszprém, Keszthely, Fenék, Tihany stb. Fellegrárok: Sümeg, Tátika, Rezi, Csobánc, Szigliget. A többi helyet falunak jelöli. Az azonosítást az ábrázolás, illetve átírás megnehezíti, egyrészt pontatlan, másrészt fedi az eredetit.

Veszprém megyének mintegy 250 névvel megjelölt elemét találjuk a lapon. Nagyrésztük olyan hely, amely ma is ismert, de számos azóta már elpusztult vagy nehezen azonosítható is van köztük.

A gazdag helynévanyagból kiemelem a következőket: *Antfa* (Antfalva), *Büge* (Billege), *Csatár* (Veszprémnél, Surnál, Tótvázsonynál), *Csipánháza*, *Csitten*, *Debrisok* (Döbrés), *Egyedföld*, *Kaphegy*, *Menyéke*, *Ollöfa* (Üllőfalva), *Pille*, *Pusztaszőlős*, *Szentmihály* (Nagyvázsonynál kolostorrom), *Táld*

4. ábra. Matolai János Veszprém megyei útvázlata az 1720-as évek végéről (OSZK Fol. Lat. 277)

Abb. 4. Reiseskizze des Komitats Veszprém von János Matolai Ende der 1720-er Jahre (Széchenyi-Bibl. Budapest Fol. Lat. 277)

5. ábra. Az előbbi útvázlat hátoldala a Balaton vázlatával.

(ugyanott rom), valamennyi „P” jellel ábrázolt puszta (Praedium).

Nagyon értékes forrás a térképen megírt sok hegy-név: *Amoshegy, Baglyás, Bőrhegy* (Bérhegy), *Fekete erdő* (Fekete- vagy Középső-Hajag), *Kaphegy, Mórczhegy, Papod, Tanyag* (Tunyok-hegy).

Említésre méltó a tihanyi és a fenéki vár jelölése, Tihany nevét csak a hátoldali ceruzavázlaton találjuk meg „*Tihan*” formában (5. ábra). A füredi Savanyúvíz-forrást kis négyzetes jel és „*Acidula*” felirat jelöli. A megíratlan Kikeri-tavat nagy méretben ábrázolja. Névtelenül ábrázolja a Zala torkolatában az Iszap-szigetet, valamint a két tihanyi tavat. A Szent Mihály-hegy a Balaton vizében ül. Hatalmas hegynek ábrázolja a Somlót, és oldalnézetben jelöli a Badacsonyt, a Szent György-hegyet és a Fonyódi-hegyet. A hegyeket nagyobb gondal ábrázolta mint a vizeket. Úgyesen fejezte ki az aligai magaspartot. A növényzetrajz gyér. Az erdőt helyenként zöld festéssel jelölte, Pusztaszőlősnél és a Szent György-hegyen szőlőjeleket látunk. Mocsarat csak a Sió és a Sárvíz völgyében ábrázol, a Balatonnál nem.

Veszprém megye eme részletes korai térképe kétségtelenül eredeti helyszínrajz. Megbízható és jó ábrázolás. Hibái többnyire a rárajzolással kapcsolatosak.

A következő térkép²⁶ a 120. számú lapon található (6. ábra). Címe nincs. *Egerszög* (Zalaegerszeg) *Légrad, Szigeth* (Szigetvár) és *Vásárhely* (Somlóvásárhely) között főként zalai részeket ábrázol. A Balaton délnyugati felét jelöli Fonyódig, illetve Badacsonyig. Neve „*Lacus Balat*” – csonka, az utolsó betű halvány.

Hasonló méretű mint a veszprémi lap, égtájfeliratai nincsenek, a tájolás északnyugati.

A települések sora – *Vásárhely, Sümeg, Keszthely, Kanizsa, Légrad*, illetve *Csurgó, Sziget, Nagybjom, Balatonkeresztúr* mentén – mintegy útvonalat jelöl ki, valószínűleg egy zalai–somogyi körutazás nyomán. A közbeeső részek üresek. Az *Egerszög, Szentgrod* és *Szalavár* között kanyargó *Szala* folyó pontatlan helyzete is arra vall, hogy a vázlat készítője nem járta be.

Abb. 5. Rückseite der obigen Karte mit der Skizze des Balatons

Az ábrázolásmód: a vízvonalak kanyargó futása, a látképszerű hegyrajz, a mocsár és erdő rajza, valamint a névírás egyaránt a veszprémi lap készítőjével azonos szerzőt igazolja, és nem különbözik nagy mértékben a Matolai-féle alföldi térkép rajzától.

A településábrázolás is hasonló. Oppidumok: *Sümeg, Keszthely, Egerszeg, Légrad* stb. Várkastélyok: *Sziget, Kanizsa, Szentgrót, Fenék* (megíratlan), *Babolcsa, Berzence, Serény Újvár*. Fellegvárak: *Csobánc, Szigliget, Tátika, Rezi, Sümeg*. A légrádi Szent Mihály-hegyen kápolnát ábrázol.

Előszeregettel jelöli a Bozóságokat: „*Bozóság*” (Nagyberek), „*Ormándság*”, „*Komaromi Bozóság*”, „*Szalai Bozóság*”. Az Iszap-sziget neve „*Insula Iszop*”. A Badacsonyt magyarul írta meg: „*Badacsonyi hegy*”.

A veszprémi laphoz kapcsolódó részek itt helyesebbek, pl. Fonyód szembeesik Badacsonnyal, és a Balaton elfordulása csökkent. Ezek szerint térképünk későbbi keletű.

A harmadik vázlat²⁷ a 130. számú lapon található. Hevenyésztett ábrázolás. Az előzőhöz kapcsolódva részletesebben jelöli a muraközi részt, és kinagyítva mutatja a légrádi szőlőhegy oldalnézeti képét (7. ábra).

Tájolása hibás, fent nyugatot ír (Occidens), holott az inkább délnyugatnak felel meg. A Murán inneni rész fordított állású.

A légrádi (*Colles Viniseis Legradienses*) és a zákányi (*Colles Viniseis Zakanyensis*) szőlőhegyeket szőlőjelekkel fedte be. A hegyvonalat nevei: *Újzerén, Újhegy, Unon baron, Sz. Mihály hegye, Homok, Látóhegy, Földvár és Zákányi hegy*. Újzerént fellegvárnak, Légradot várkastélynak jelöli, Szent Mihály hegyén kápolna áll. A Légrádi-hegyet oldalnézetben is ábrázolja, a neveket itt is megírja, szőlőt azonban nem jelöl rajta.

Az útirajz végpontja a muraközi *Csáktorony* várkastély volt, *Strigonia* (Strigova) és a Horvátországi hegyek (*Montes Croatiae*) már a láthatáron vannak.

A rajz és a névírás barna, fekete rárajzolásra nem

6. ábra. Matolai János zala–somogyi útvázlata az 1720-as évek végéről (OSZK Fol. Lat. 277)

Abb. 6. Reiseskizze der Komitate Zala und Somogy von János Matolai Ende der 1720-er Jahre

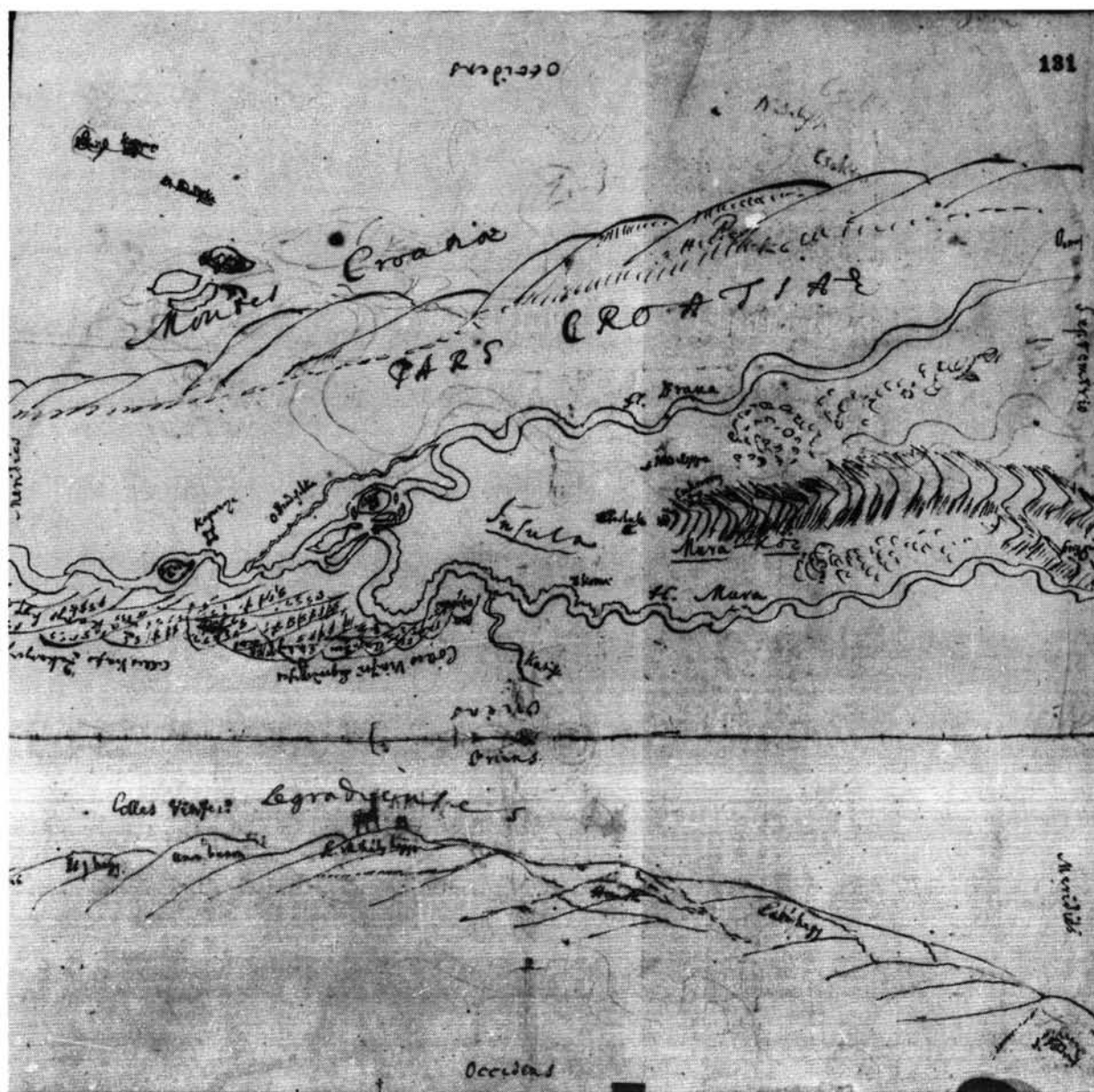
volt szükség. A hátlapon szürke és piros színű irónvázlat van, balatoni részeket ismerünk fel rajta, Badacsony, Hídvég, Sz. György, Keszth. neve kibetűzhető (8. ábra). Ez az utolsó vázlat is a balatoni sorozatba illik, egykorú az előzőekkel.

A térképvázlatokat Bendefy – mint már utaltam rá – Mikoviny munkájának tartotta. Keltére nézve is őt idézem:

„Bél ... ellátogatott Somogyba és gyűjtögette az anyagot a megye monográfiájához. Közben lehívta Mikovinyt is, hogy készítse el a Balaton térképét. Az

első két vázlat 1732–1734 között készült el. Ezeket az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 277 sz. alatt őrzi²⁸.

A térképszerkezeti és tájolási hibák, nemkülönben a domborzat látrajzi, meglehetősen primitív ábrázolása alapján azonban kizártnak tartom, hogy a vázlatos térképeket Mikoviny Sámuel, kora legnevesebb mémőke készítette volna. Mikoviny első nagyszabású térképezési munkája 1731-ben folyt, amikor felmérte a Jászkun-kerületeket és elkészítette részletes térképeiket.²⁹ Ezek a remekművek hozták meg számára a

7. ábra. Matolai János Légrad környéki útívázlata az 1720-as évek végéről (OSZK Fol. Lat. 277)

sikert, és valószínűleg ennek köszönhető, hogy Bél ajánlására megbízást kapott a királyi támogatással megindított megyetérképezésre. A megyei térképek készítését 1732-ben kezdte el – szülőföldjén, a Felvidéken.

Veszprém megye, és a Balaton mentén egészen a Muraközözig tartó terület vázlatos térképeit tehát Bél Mátyás és Matolai János tevékenységéhez kapcsolhatjuk. Az ábrázolás és a névírás a Matolai-féle alföldi térképével rokon. Nem kizárt, hogy Bél és Matolai közös munkájáról van szó.

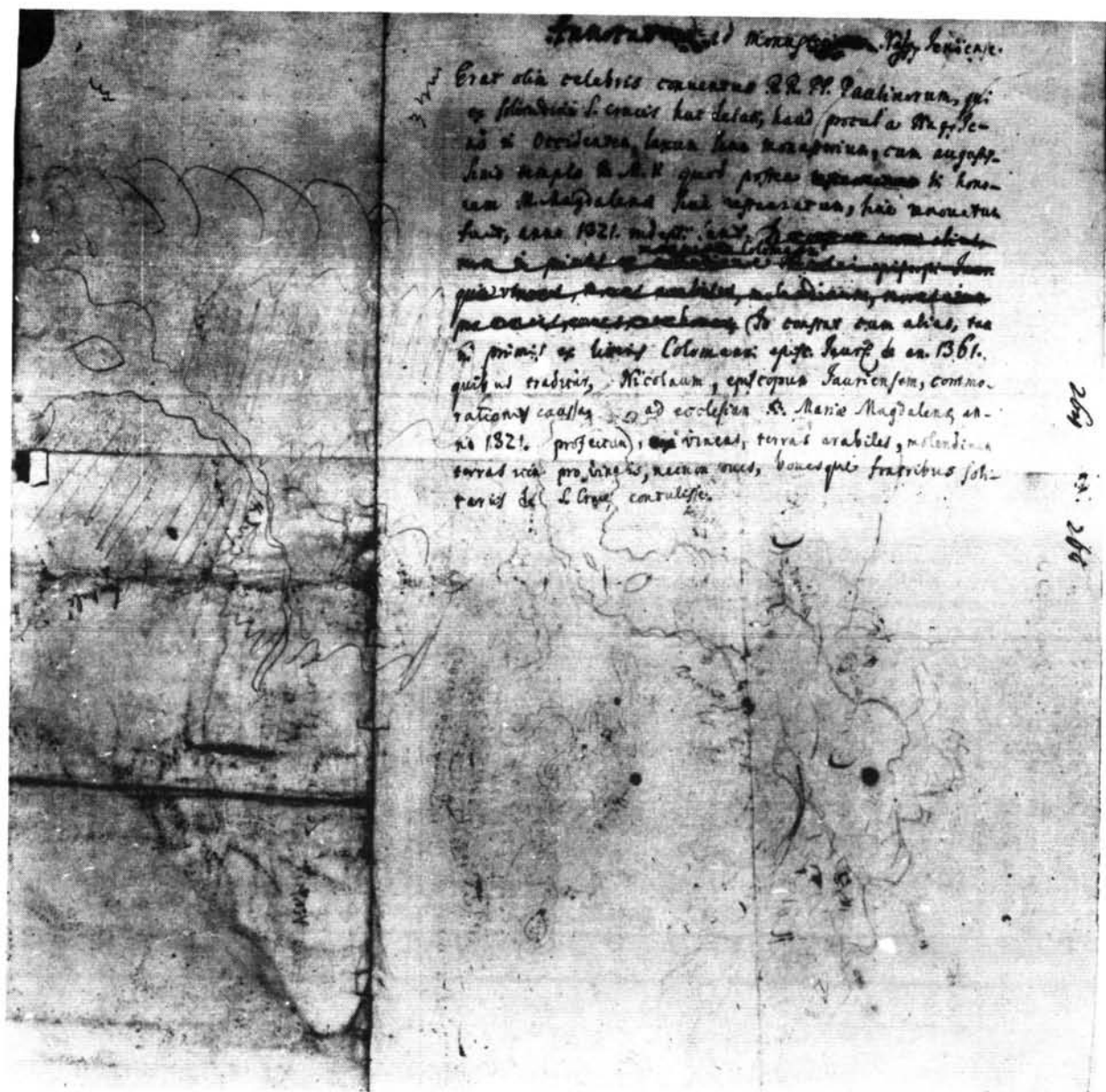
Hogy magyarázhatjuk ezt a munkaközösséget?

Bél mint ismeretes, általában felkereste a helyi le-

Abb. 7. Reiseskizze der Umgebung Légrads von János Matolai Ende der 1720-er Jahre

váltárakat és ott jegyzeteket készített. Talán éppen Veszprém megye püspöki levéltárát nem láthatta. Innen adódik az igény a megye részletes térképének megrajzolására. Viszont a veszprémi részletes térképet látva nem tudom elképzelni, hogy Bél az egész terület részletes helyszínrajzát egymaga elkészítette volna.

Magyarázatra szorulnak a térképi és a szövegbeli nevek eltérései is. A leírásban lévő Úrkutya és Miklós Pál hegye például a térképről hiányoznak, Thés Tésnek, Chepel pedig Csepelnek íródott a térképen. Leírja Bél a balatoni révátkelőket is, amelyek mind Zalába irányulnak, mégpedig az „innenső” oldalról – ahol 1731 februárjában Festetics Kristóf somogyi alispán

8. ábra. Az előbbi útívázlat hátoldala balatoni részekkel

Abb. 8. Rückseite der obigen Reiseskizze mit Teilen des Balatons

vendége volt – Bottyánból, Vörsről és Balatonberényből Keszthely város felé. Bél balatonkeresztúri, nagybajomi és csurgói tartózkodási helyeit megtaláljuk a térképen, a vörsi és bottyáni átkelőhelyeket nem.

A magyarázat egyszerűnek látszik. Ugyanis ahova Bél személyesen nem mehetett el adatgyűjtés céljából, oda e célra kiképzett segédjét küldte, amint ezt ő maga írta 1729. január 26-án a Kancelláriához intézett levelében.

Elképzelhető, hogy Bél éppen a Balaton környéki térképvázlatok készítésében képezte ki segédjét, Ma-

tolait. A zalai útívázlatok és a veszprémi lap ábrázolásában és írásmódjában meg is mutatkozik az árnyalati különbség, és ez még szembetűnőbb az alföldi – későbbi – ábrázolás kiforrottságában.

A Bél-féle kéziratokban talált vázlatos térképeket tehát közös munkának tekinthetjük. Bél és legszorgalmasabb munkatársa: – ahogyan ő maga nevezte a Notitiában – Matolai János helyszíni munkája, amely 1726–1729 között készülhetett. Gondos és dicséretes munka, korai kelte és megbízható adatai révén a megegyezőlegjobb korabeli térképi dokumentuma.

A Mikoviny–Kovács-féle Veszprém megyei lap

Az MTA kéziratárában Mo 15 jelzeten találjuk. Címe: *Mappa Comitatus Vesprimiensis*.³⁰ Keltezetlen kéziratós térkép, készítője ismeretlen (9. ábra).

Mérete 66,5 x 50 cm, méretaránya kb. 1 : 330 000. Két vonalas aránymértéke van. Egyik megnevezetlen, számozása gondatlan (14 000 után 1500 és utána egy 0-val kevesebb a számozás). Alul 13,8 cm hosszú, „*Scala 6 Orgyarum Viennensium*” feliratú mértékkléc található, de ez csakis mérföld (nem pedig öl!) lehet.

A tájolást a fokhálózat jelzi, valójában fent inkább északnyugat van, mintsem észak. A Bél-féle térképvázlattal összehasonlítva, annak elforgatott és kiegészített, illetve javított másolatának mondható. A Tüskevárral egyvonalba eső Kisbér például mintegy 40 km-rel tolódott dél felé. Visszaforgatott állásban jól felismerhető a Bél-féle vázlaton látott észak-déli irányú összenyomottság. Hasonló hiba még a szántódi kiszögellés hiánya, Fonyód és Boglár térképünkön is Tihany közelébe esik. Zala megye neve pedig átnyúlik Somogyba, egészen Tolna megye határáig.

A térkép derékszögű földrajzi fokhálózati vonalai felfelé 5,8 cm-ként, oldalirányban pedig 3,9 cm-ként követik egymást. Számozásuk Mikoviny és Kovács szerint más-más értékű.³¹

A 47°-os földrajzi szélességi vonalat Mikoviny Boglár alatt, Kovács (ezt „*Kovacs*” felirat jelzi) Fonyódon és Tihanyon át vonta meg. A különbség az előbbi számozása szerint 5', ez utóbbi szerint 10'.

A földrajzi hosszúsági vonalak felül 5'-ként (áthúzva), alul 10'-ként vannak számozva. Mindkét helyen „*post Mikoviny*” felirat utal arra, hogy ez Mikoviny Sámuel mérnök szerinti számozás, tehát a pozsonyi kezdőmeridiántól számított 1°-os meridián Veszprém közelében halad.

Kovács János mérnök szerint (*post Kovacs*) 40 perc különbség mutatkozik a számozásban. Megteveszhet bennünket, hogy Kovács (alias Győri-fi) 0-meridiánja, szülővárosa (Győr) felé mutat, azonban az elcsavarodással számolva ez az irány inkább Pozsonyra vonatkozatható. Nevezetesen a 0-meridián a térképen Balatonlelle és Várkesző vonalában majdnem pontosan Pozsonyra irányul, tehát azonos Mikoviny meridiánrendszerével. Hogy meridiánról van szó, azt a 0-tól két irányba növekvő fok-perc számozás (a percek jelöli is) egyértelműen bizonyítja.

Az ábrázolás részletesebb a Bél-féle útirajznál. Helyszínrajzi elemeit nehéz ugyan megkülönböztetni a másolt részekről, de a vizek és hegyek, valamint az erdők és mocsarak rajza eredetinek tűnik.

A települések között Alba Regalis (Székesfehérvár) alaprajzi képe a legrészletesebb, bár nem is a megye városa. Környezetében sok változás mutatkozik. Az áthúzott és barnával átrajzolt, illetve átírt nevű települések: *Kenese, Csajág, Ladány, Pr. Ecse, P. Pogarok, Kaloz, Pákoz, Sukoro, Pázmánd, Velence* stb. Nagy-

részt a megyehatár közelében lévő, illetve Fejér megyébe eső helyek ezek, javításuk bizonyára a szomszédos megye felmérésével magyarázható.

Hasonló barna színű pótlásokat találunk Zirc és Réde környezetében is. *Varsány, Pr. Keresztúr, Pr. Pitschor* mellett „*ad S. Marton*”, *P. Kenyeri, P. Hajmás, Sz. Károly* (eredetileg: Király) mellett „*Ésster*” (gom), *Szircz* (Zirc) mellett „*Cister ad Ab Bakon*”, és *Bakonbél*-nél „*Abbatia Benedictin*” megjelölés van, bizonyára az egyházi hovatartozásra utal.

A várakat alaprajzi körvonal jelöli. Keszővár, Simontornya, és Pápa jele alaprajz, Tihanynál a vár és a templom alaprajza, Veszprém alaprajzánál püspöki pásztorbot látható. Bakonybél és Zircet csak templomábrára jelöli.

A települések templomábrával kiegészített alaprajzi képe Mikovinyra jellemző, de ő a templomot körjelre ülteti. A körjel a település bemért, illetve felszerkesztett helyét jelzi. Minthogy térképünkön csak elvétve látunk körjeles templommal ábrázolt települést, arra következtethetünk, hogy a térkép hevenyészett tervlap, és csak részben Mikoviny munkája.

Két utat is látunk a térképen: Veszprém–Zirc–Csesznek–Romand, illetve Karakó–Pápa–Győrszemere között. Hidat jelöl a Sión Foknál, Ozoránál, a Sárvizen Csikvárnál, Tácnál és Cecénél, a Marcalon Karakónál és Mórchidánál.

A települések névírása nem hibátlan. A Bél-féle térképvázlaton megírt Pille térképünkön *Gylle, Csepel Csepes, Csippanhaza Csipkehaza* (!), *Debrisok Döbre, Fonyód Fonyád, Gergöli Görgöly, Hathalom Hatfaha* (felette halom javítás), *Menyéke Menyekő, Meroszeg Mezöszölös, Mihalyfa Mihaly, Simaháza Simak, Sz. Király Sz. Karoly* (javított) formában íródott. Talán az első etimológiai okoskodással átírt, magyarosított névrájzot látjuk vizsgált térképünkön.

Sok korábban ábrázolt település nevét hiába keressük térképünkön. Ilyenek *Antfa, Banta, Büge, Csatar* (Tótvázsonynál), *Jutas, Kadarka, Gyula* stb. puszták. Természetesen számos új helyet viszont ábrázol. Tihanyt csak mint félszigetet (*Peninsula Tihan*) írja meg, a Savanyúvíz-forrást pedig négyzetes jele mutatja.

A domborzatrajz felülnézeti képet nyújtó csíkos ábrázolás, Mikoviny jellegzetes módszerét mutatja. Elégé vázlatos, az egyes gondosabban ábrázolt hegyeket (Fonyód, Boglár, Somlyó, Sümeg, Tihany, Bakonybél) leszámítva a hegyvonulatokat csak sejteti.

Sokkal részletesebb a vízrajz. Igaz, a Balaton képe nem jobb, mint a Bél-féle vázlaton. A Gerence-patak rajza Csót és Bakonykoppány között hiányos, Franciavágást (*Francsia Vágása*) a Gerence szakadékvölgye (*Abruptio fl. Gerencza*) mentén, annak felsőbb szakaszán jelölte³². Óriási mocsárnak jelölte Öskü mellett a Kikeri-tavat, és ábrázolta az Aranykút-forrást is, mindkettőt névtelenül. Alatta *Baad* talán Pétfürdő. Megíratlan a Nagyvázsony melletti Vöröstó és a Pápa melletti (a kastélykert helyén volt Szélesvíz) tó.

9. ábra. Mikoviny–Kovács–Fritsch Veszprém megyei kéziratatos munkatérképe 1730–1765 között (MTA Kézirattár Mo. Tk 15)

Abb. 9. Handschriftliche Arbeitskarte des Komitats Veszprém von Mikoviny–Kovács–Fritsch zwischen 1730–1765 (Ung. Akad. d. Wiss. Handschriftensammlung, Mo. Tk. 15)

A Fűzes folyón (Sokorói–Bakony-ér) három duzzasztott tavat ábrázol a térkép. A két alsónál jól kivehető a gát és mellette a malomépület, a legalsónál „malom” felirat van. Hasonló malomábrázolást látunk Takácsinál „Mola” felirattal, és Pápánál, illetve Malomsoknál (itt a Marcal vizében pontokat találunk, talán hajómalmok jelei).

Siófoknál két ágban folyik ki a Balaton, hasonlóan mint Krieger Sámuel 1766. évi térképén, ott azonban Fok falu a két ág között van. Vilonyánál a Séd két ágban folyik, a Galya torkolatánál pedig talán túlzott kanyarulatokat jelöl.

A Balaton neve hiányzik, viszont víznevekben szokatlanul gazdag a térkép. Íme: *Séd, Sivó* (javított Sió), *Sárvíz, Kapos, Galya, Torna, Bidra* (Bittva), *Gerencser* (*Gerencza* néven is), *Tapolcza, Halyagos, Arabo* (Rába), *Fűzes, Marczal Fluvius*.

Az erdőjelnek kitöltő szerepe is van, úgy tűnik, ott több erdőt jelöl, ahol hely van. Talán a dabronyi Alapítványi-erdő táján szándékos a sűrű erdő lombrajza.

A domborzatrész és a települések alaprajzi ábrázolása, továbbá a pozsonyi kezdőmeridiántól számított meridiánok, valamint a földrajzi fókuszvonalainál lévő „post Mikoviny” feliratok kétségtelenül Mikoviny közreműködését, vagy irányító szerepét igazolják. Azonban a térkép helyzeti hibái, a földrajzi fókuszvonal zavarai, valamint a névadás pontatlanságai alapján nem mondhatjuk ki, hogy Mikoviny felméréséről van szó. A korábbi Bél-féle vázlatos ábrázolás tájolása jobb! Mikoviny helyszíni felméréssel ilyen alapvető hibákat nem követhetett volna el.

A fókuszvonalak mellé a neveket – az írásmód egyezése alapján – Andreas Erik Fritsch írta fel. Fritsch Mikoviny tanítványa, majd munkatársa volt, és a mester halála után hagyatékát ő gondozta. Előszóval írt fel nevét a Mikovinyvel közösen készített térképekre. Vizsgált megyetérképünk kivétel, ezt nem szignálta, bár a feliratok kéznyomát őrzik. Zala megye nevét ő írhatta somogyi területre, és a mértékadatok hibái az ő rovására írhatók. Hasonló pontatlanságokat más térképein is találunk. Fritsch tehát, azzal, hogy csak Mikoviny és Kovács nevét írta a térképre, egyértelműen jelezte a szerzők kilétét.

Kovács számadatai valószínűleg későbbiek. Hasonló számokat látunk a Fritsch–Mikoviny-féle Magyarország-térképen, amelyet Fritsch, Mikoviny halála után 1753-ban adott ki. Kovács Jánosról tudunk kell még, hogy tizennégy évvel élte túl Mikovinyt, és részletes térképeinek³³ tanúsága szerint ismerte az ábrázolt területet. Mérnök lévén illetékes volt a fókuszvonal javítására. Átszámozott földrajzi szélességi adatai valóban jobbak, a meridiánokat azonban Mikoviny határozta meg pontosabban. A tájolási hibát egyikük sem helyesbítette.

Veszprém megye térképét valószínűleg Mikoviny vázolta fel a Bél-féle térkép alapján. A helyszíni bejárást munkatársa – Kovács is végezhetette.

A térkép nem teljes értékű, nem is befejezett munka. Eredeti helyszínrajzi adatai azonban bizonyára érdemlegesen segítik a megye helytörténeti kutatását.

JEGYZET

- HRENKÓ P.: Magyarország Mátyás király korabeli térképeken. Geodézia és Kartográfia (továbbiakban: GK) 1975/6. 426. 1. ábra.
- Uo. 3. ábra
- Cartographia Hungarica. Magyar Helikon/Cartographia (Bpest. 1972) 1. térkép.
- HRENKÓ P.: Lazarus (Rosetus) Magyarország első térképének alkotója. GK 1974/6. 463–466; Uő: Magyarország négy százötven éves térképe. GK 1978/2. 77–80.
- Uő: A Lázár-térkép szerkezete. GK 1974/5. 359–365.
- A tó ábrázolásával részletesen foglalkozott Benefy László: **BENEFY L.–V. NAGY I.: A Balaton évszázados partvonalváltozásai.** (Bp. 1969) 65–68. Végső következtetése azonban nem tűnik valószínűnek. Feltételezi, hogy a térkép „nem a Balaton partvonalát, hanem Lázárnak a Balaton körüli útvonalat ábrázolja, és csak tévedésből tünteti fel a térkép ezt az útvonalat a Balaton partvonalaként”. Azonosított helyei közül kiemelem Szentpált, amely a térkép alapján valószínűleg Zalaszentbalázs (S. Plasius). A 66. oldalon közölt „Vázlat Lázár deák térképe Balaton-környéki részleténél tapasztalható elrajzolási megértéséhez” c. ábra a térképpel nem kapcsolható.
- HRENKÓ P.: Településrajz és helynevek a Lázár-térképeken. A magyar térképészet kezdetei. Szerk. Segena L. (Budapest 1976) 71–74.; ÉRSZEGI G.: Dunapentele a középkorban. Fejér megyei történeti évkönyv 9. (Székesfehérvár, 1975. 34.) tévesen következtet a térkép alapján Pentele templomának ablakára: „A tornyán kerek ablak látható, ami annak jele, hogy a 11. században épített, a tatárjárás idején elpusztult román templomot gótikussá építették át”. Például említtem a lövöldi karthauzi kolostor korabeli képét, főépületén nem látható kerek ablak; a térképi ábra tornyongombján látott körjel sem igen kerek ablak volt Zircen; Berhida körjele sem mondható településhelyet jelölő „kerek ablaknak”.
- CHOLNOKY J.: A Balaton hidrográfiaja. A Balaton Tud. Tanulm. Eredményei (Bpest. 1918) 6. 2. ábra; ILA B.–KOVÁCSICS J.: Veszprém megye helytörténeti lexikona (Bpest. 1964) 23. 1. ábra. A haditérképi, torz Balaton-képet ha lehet még nagyobb előszóval publikálják: KERESZTURY D.: Balaton. (Bpest. 1940) 15.; BENEFY L.–V. NAGY I. i. m. 68.; SZALAI Z.: Balatoni képek krónika. (Bpest. 1969) 65. kép.
- Lazius mindkét térképét bemutattam a GK 1979/4 (Lazius magyarországi

- térképei. 276–287.) és a Dunakanyar 1979/1 (Wolfgang Lazius féltreismert magyar térképei. 18–25.) számában. a Tihanyi-félsziget hibás ábrázolásával a GK 1975/6 számában foglalkoztam (428–429).
- FALLENBÜCHL Z. szerint „egyes épületek vagy épületoportok határozottan és jól felismerhetőek (pl. Veszprém, Tihany esetében)” (Régi térképek a táj- és helytörténeti kutatás szolgálatában. Magyar Könyvszemle 1957. 412.). Az utalás a „Hungariae Descriptio”-ra vonatkozik, ez 1570-ben Orteliusnál jelent meg, kisméretű jellegtelenséggel ábrázol. Valószínűbb, hogy vizsgált nagy-térképünkön van szó, ennek címe: REGNI HUNGARIAE DESCRIPTIO VERA. Viszont jelképi ábrákról lévén szó, a látvány színezet másodlagos következtetések levonására kellő kritikával alkalmas.
- HRENKÓ P.: Lazarus (Rosetus) Magyarország első térképének alkotója i. m.; uő: **Lazius magyarországi térképei** i. m. 280.
- Az első kiadású lap Balaton térképét közölte BENEFY L.–V. NAGY I. i. m. 75. (az 1566-os évszám téves).
- Kézirattár. Hevenesi hagyaték 91. köt. Méltatja FALLENBÜCHL Z.: Az „Atlas Parvus Hungariae” és Hevenesi Gábor. Térképtud. tanulm. (Bpest. 1958) 169–170. A megyék területe meglehetősen bizonytalan. Példa erre Somogy megye (Simigiensis Comitatus), amely Dunaujváros, Sárszentágota, Kaposvár és Dunaföldvár körzetében a Mezőföldön helyezkedik el.
- CHOLNOKY J.: A Balaton hidrográfiaja. A Balaton tud. tanulm. credm. (Bp. 1918) 17.
- DÉKÁNY K.: Bél Mátyás földrajza. (Marosvásárhely, 1903) 15–17.
- PRINZ GY.: Magyar földrajz. Magyar föld magyar faj I. (Bpest. 1936) 77.
- LUKÁCS K.: „Bél Mátyás: Tractus de re rustica Hungarorum” c. munkája és a „Magyarországi halakról és halászatról” szóló fejezetek ismertetése. A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái. (Tihany, 1941)
- DÉKÁNY K. i. m. 59.
- BÉL MÁTYÁS. Heves megye ismertetése 1730–1735. Ford. Soós I. (Eger, 1968).
- LUKÁCS K.: A Balaton-vidék földrajza kétszáz év előtt. A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái. (Tihany, 1943) 254.
- HAAN L.: Bél Mátyás. (Bpest. 1879) 36–46.

22. LUKÁCS K.: A Balaton-vidék földrajza kétszáz év előtt. i. m.
23. BENDEFY L.–V. NAGY I. i. m. 131; BENDEFY L.: Mikoviny Sámuel megyei térképei I. (Bpest. 1976) 197; BENDEFY L.: Mikoviny Sámuel Somogy megyei térképei. Somogy megye múltjából. (1976) 148. (Itt a 19. jegyzet Lukács Kristófra utal tévesen, mint az előbbi műben is).
24. HRENKÓ P.: Egy elfelejtett magyar földmérő: Matolai János. GK 1978/3 197–206.
25. HAAN L. i. m. 36–37.
26. HRENKÓ P.: Egy elfelejtett magyar földmérő... i. m. 199.
27. Uő.: Zrínyi-Újvár (Újzerinvár) helyszínrajzai nyomában. GK 1979/2. 131.
28. BENDEFY L.: Mikoviny Sámuel megyei térképei. i. m. 197.
29. HRENKÓ P.: A pest-budai vízi átkelő, Budavára és az Invalidusház Jászunkerülete Mikoviny térképein. GK 1977/1 31–50; Uo: Térképtörténeti korszakváltás Mikoviny Duna-Tisza közti térképein GK 1978/1 37–47.
30. Ismertetése két helyen is megjelent azonos szöveggel: BENDEFY L.: Mikoviny Sámuel megyei térképei. i. m. (címe: Veszprém megye térképe); uő: Mikoviny Sámuel Somogy megyei térképei. i. m. (címe: Somogy és Veszprém megyének... térképe). A szerző valamelyik Mikoviny-tanítvány alkotásának mondja: „Valószínűleg Fritsch András Eriké”.
31. Uo: „A térképet hossztenegelyével É–D irányú téglalap alakú íronos segédhálózat borítja. A kicsinyítés céljait szolgáló háló oldalhosszai: 39 mm, illetve 58 mm. A munka gyorsítása és a hibák kiküszöbölése végett egyes vonalakat számozással láttak el; ezek a számok azonban nem a földrajzi fókuszhoz számai.

A 0-val jelzett vonal valószínűleg a nagyszombati egyetemen akkoriban működő obszervatórium délkörének felel meg. Maga Nagyszombat város a térképen nem látható. Ha ez a feltevés helyes, akkor azt bizonyítja, hogy a térkép az 1735 előtti években készült.

A mai formájában ismeretes térkép eredeti fogalmazványának északi (Veszprém megyei) részét Mikoviny, déli (Somogy megyei, kevésbé kidolgozott) részét pedig Kovács János készítette. Erre vall a lap északi szélé közelében látható Post Mikoviny, valamint a déli jobb sarokban feltűnő Post Kovacs, illetőleg a fölötté lévő (másodszor is kiírt) Post Mikoviny felírás. A térképalapnak jobb alsó sarka a Kovács Jánosra vonatkozó utalással leszakadt; jelenleg ideiglenesen oda van ragasztva”.

Érthetetlen következtetés, miszerint a nem földrajzi fókuszhozati 0-vonal, a nagyszombati obszervatórium délkörének felel meg? Somogy megye térképéről nem beszélhetünk. A vonalhálózat minden vonalát (nemcsak egyeseket) megszámozták, sőt némely vonal mellett négy meridiánszámzás van – nyilvánvalóan a tervezés bizonytalanságát jelezve. A „post” feliratok a hálózattervezői dokumentálják.

32. DORNYAY B.: Bakony. Részletes Magyar Útikalauzok. (Bpest. 1927. 245) c. könyvében a napoleoni harcokban itt lefolyt huszárcsataáról magyarázza nevét. Nyilvánvalóan tévesen, mert a név térképünk szerint korábbi.
33. Pl. a Dunaalmás és Rétfalu (Duna–Dráva) közötti járványvesztégzár-térkép: Orsz. Lt. S 12 Div. XI. No. 43; hasonló témájú a Dunaalmás és Simontornya közötti ábrázolás: Orsz. Lt. S 12 Div. X. 97.

AUSWAHL VON DEN ALTEN KARTENDARSTELLUNG DER BALATONUMGEBUNG

Die älteste Kartendarstellung und der Name des Sees ist auf der Ptolemais-Tabula von H. Martellus Germanus um 1490, die Balkanhalbinsel darstellt, zu finden. Ihre Angaben stammen aus dem Hofe von Mathias Corvinus.

Auf der Karte Ungarns von Lazarus (Rosetus) – herausgegeben 1528 – kann man eine in Einzelheiten punktliche, aus ursprünglicher Abmessung stammende Balaton-Darstellung sehen. Ihre Siedlungsabbilder sind Symbole mit etwas Skizzenfärbung, die Namensschreibung ist ungarisch. Die gebrochene Form des Sees ist dem Fehlen der Kartenkonstruktion zugeschrieben. Die zwei Teile der Grundkarte schliessen sich gerade bei der Mitte des Sees an, durch die Drehung des südlichen Teiles war auch der südlichen Teil des Sees verschoben, das Zusammenzeichen rief eine Deformation hervor.

Die Karte Ungarns von W. Lazius aus den Jahren 1552–1566 wurde mit Hilfe der Angaben von 24 ungarländischen Mitarbeitern verfertigt. Daraus kommt es, dass die Konstruktion ungenau, während die Namensschreibung und die Darstellung der Siedlungen richtig ist. Ihre Abbilder sind Symbole (die Legende wird auf dem Kartenblatt gegeben). Die Topographie des Balatons ist auch unrichtig, aber in Einzelheiten oft gut. Die deutsche Kriegsschauplatzkarte Transdanubiens von Lazius – herausgegeben 1557 – stellt ein viel mehr deformiertes Bild des Balatons dar, das ist eine gelegentliche Darstellung auf grund der früheren Karte.

Auf der Karte Ungarns von J. Zsámboky aus dem J. 1571 sieht man eine berichtigte Darstellung des Balatons. Diese Karte hat viele neue Details. Zsámboky korrigierte als erster die Fehler von Lazius.

Es gibt in der Hevenesi-Sammlung der Universitätsbibliothek von Budapest einen schönen handschriftlichen Atlas des Komitats. Dieser ist eine Kopie von alten Karten und keine echte Geländedarstellung. Der Atlas wurde um 1690 angefertigt, einige von seinen Blättern sind in gutem Zustand.

Mátyás Bél begann in den 1720-er Jahren die historisch-geographische Beschreibung des ganzen Landes. So weit wir wissen, wurden die Karten von Ingenieur Sámuel Mikoviny gefertigt, er schloss sich aber erst nach 1732 der Arbeit an.

Zuerst skizzierten Bél und seine Mitarbeiter die zur Beschreibung der Komitate nötigen Topographie. Unter den Manuskripten Béls sind Gebiete aus Komitat Veszprém und Zala darstellende flüchtige Reisebeschreibungen zu finden, die Bél bzw. Mikoviny beigemessen wurden. Auf grund der Eigenartigkeiten der Darstellung und Namensschreibung kann zweifellos festgestellt werden, dass der Geograph János Matolai diese Beschreibungen machte. Bél nannte Matolai den fleissigsten Mitarbeiter, den er auf viele Gebiete zur lokalen Arbeit schickte. Die vorgestellten Reisebeschreibungen sind originale topographische Skizzen, ihre Namensschreibung ist zuverlässig. Die Konstruktion ist natürlich nicht genau, aber diese Tatsache vermindert ihren lokalgeschichtlichen Wert nicht. Die vorgestellten Blätter stellen das Gebiet von Veszprém bis zum Mur-Gebiet dar, das war wahrscheinlich die Reiseroute von Matolai. Die Zeichen können mit der Legende der Karte der Tiefebene von Matolai erklärt werden. Die ungarische Namensschreibung ist besonders ein wertvolles Element der Lagepläne von Matolai.

Die handschriftliche Komitatskarte von Mikoviny–Kovacs ist die bearbeitete Form des Blattes von Matolai. Sie kann für eine Arbeitskarte gehalten werden, die das Komitatsblatt das geographische Landessystem einpassen wollte. Die Autoren (Mikovinyi–Kovács), die bei den Gradnetzlinien bezeichnet sind, verrichteten lieber die Arbeit der Konstruierung als die der topographischen Bearbeitung. Die topographischen Angaben von János Kovács sind wohl original, er arbeitete nämlich auf zahlreichen Gebieten Transdanubiens, er war Hauptmitarbeiter von Mikoviny und nach dessen Tod Fortsetzer seiner Arbeit. Die einzelnen Aufschriften und die äusserlichen Angaben stammen von András Erik Fritsch. Er war auch Mitarbeiter oder Gehilfe von Mikoviny. Nach dem Tode Mikovinys bereitete er einige Karten des Meisters zur Herausgabe vor.

Anschrift des Verfassers:

Hrenkó Pál
H–1123 Budapest
Alkotás u. 25.

Adatok Balatonfüred 18. századi építészetéhez

DOBROVITS DOROTTYA

A művészettörténeti témájú levéltári kutatás jelentőségét senki nem vitatja, számuk örvendetesen szaporodik, és egyre többet meríthetünk a gazdagodó forráskiadványokból. A rendszeres topográfiai kiadványok és különböző egyéni kutatók munkája nyomán igen sokszor megváltozik képünk az elmúlt korok művészi indítékairól, a műalkotások létrejöttének körülményeiről. A 18. századról már különösen gazdag okleveles anyag maradt meg, amelynek feldolgozása még sokáig nem lesz teljes.

Miután a kutatás elsősorban a műalkotások mesterkérdéseit feszegeti, illetve azok eredeti állapotának rekonstruálására törekszik, viszonylag kisebb szerepet kapnak azok az adatok, melyek a hogyan és miért kérdéseire válaszolnak. Ezért jelen tanulmányunk, kutatásaink ilyen irányú adatait igyekszik elsősorban értékelni, segítségül hívva a már korábban ismert, Balatonfüred 18. századi állapotát tükröző Pálóczi Horváth Ádám által készített térképet, amelyet Zákonyi Ferenc is felhasznált már.¹ Adataink a töredékesen fennmaradt, de igen értékes anyagot tartalmazó Eszterházy család pápai levéltárának feldolgozása közben kerültek napvilágra.

A fennmaradt okiratok leveleskönyvek, amelyeket Eszterházy Károlynak írtak, miután a pápa–ugod–devecseri uradalmat mint családi birtokot örökölte. A váci, majd egri püspök lakhelye és birtokai közti nagy távolság szükségessé tette, hogy főtisztjei, elsősorban az uradalom élén álló prefektusok részletesen beszámoljanak az uradalom életéről. A leveleket a mellékletekkel a püspök után küldték, aki széljegyzetekben közölte utasításait. Hogy a parancsok feledésbe ne merüljenek, a visszaérkezett leveleket leveleskönyvbe másolták. Az adatok 40 év történetét írják le 1759–99 között. Érdekességük elsősorban teljes mértékű hitelességükben áll. A szerződésekben meghatározott tervek gyakran nem kerülnek kivitelre, de a prefektusok beszámolóit – természetesen szubjektív kommentárjaiktól kísérve – mindig megfelelnek a valóságnak. Céljuk az, hogy a lehető legpontosabb képet adják az ügyek menetéről, az uradalom életéről és tevékenységéről.

Különösen áll ez az építészetre. Eszterházy Károly a levelekben gyakran vall szinte szenvedélyes vonzal-

máról, mely a művészetekhez, elsősorban az építészethez fűzte. Az ő jóváhagyása nélkül a legegyszerűbb gazdasági épületet sem lehetett felépíteni, s egyforma részletességgel, és tegyük hozzá, szakértelemmel bírálta meg egy falusi iskolamester házáét és saját pápai várkastélyának terveit. Ezért az épülő objektumok sorsát a gyakran több változatban elkészített tervtől a berendezésig sok esetben végig tudjuk követni.

Az itt ismertetendő két épület, a füredi Eszterházy-villa és az arácsi rk. templom kiemelése több szempontból is indokolt. Részben kicsiben az egész 18. századi építési tevékenységet jellemzik, az egyházi épülettől a kiskastélyon keresztül a gazdasági épületig és kertépítésig. Másrészt épp a leveleskönyvek sokoldalúságát is bizonyítják, mivel a munkaszervezet, az építés technológiája, az anyagok beszerzése, a tervezés és kivitelezés általános folyamata mellett a szubjektív, egyedi körülményekre, és azok determináló szerepére is rámutatnak.

Az építészet kollektív folyamatában még a ma megépült épületről sem tudjuk utólag, milyen viták és körülmények formálták olyanná, amilyennek látjuk. Különösen érvényes ez a történeti építészetre. Az uradalmi leveleskönyvek épp azokat a zárt ajtókat tárják fel, amelyek mögött az egyén hétköznapijai rejtőznek, és a műalkotások hátsó, rejtett története néha éppúgy meghatározó jellegű, mint a megrendelő–tervező–kivitelező egyszerű sémája.

A továbbiakban a mai Balatonfüred területén épült objektumokkal foglalkozunk azzal a bevallott céllal, hogy igen sok, hasonló funkciójú és jellegű épület hátterét vázoljuk fel vele. Nem törekedtünk tehát magának a településnek a kutatására, ezt a munkát nálunk avatottabb helytörténészek feladata elvégezni. Szó szerint 'adatokat' kívánunk ismertetni.

I. A fürdőtelepi Eszterházy-villa

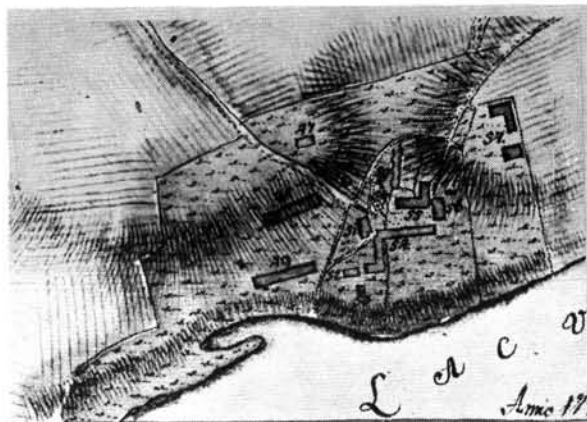
Az Eszterházy-villa történetének jelentőségét az adja meg, hogy mint látni fogjuk, ez az első igényesebb épület a Balaton partján. Keletkezése idején, mint azt Pálóczi Horváth Ádám térképe is jelzi,² a környező épületek az apátság fürdőépületei voltak,

építészeti szempontból igénytelen alkotások, amelyek csak az idegenek, szállóvendégek számára készültek, és mint ilyenek, nem alkottak olyan együttest, amely a módosabb nemesi réteget csatlakozásra vonzotta volna. A két szomszédos faluban, Füreden és Arácon voltak a nemesi fundusok, kisebb udvarházak, és elszórta találunk villákat a két falu közötti dombon is. Eszterházyék voltak az elsők, akik a Balaton partján elegáns, főúri tartózkodásra szánt épületet emeltek, s ezzel kezdetét vette a Balaton partszakaszának beépítése. A térképen a villát az 57. sz. jelzi. (1. ábra)

A ház építésének gondolata 1781-ben merülhetett fel. Eszterházy Kázmér kancellár, Eszterházy Károly nagybátyja hosszabb ideje használhatta már betegsége miatt a füredi savanyú vizet. Kiss Ferenc pápai prefektus 1781. június 14-én ezt írja Eszterházy Károlynak: „Tegnap éjjel tájban Füredi Savanyó vízzel vissza tért szállásomra M. G. Cancellarius Eő Excellentiája katonája, ki azon vizet innend Eő Excellentiája számára Győr felé Cseklésre vitte . . . Láttatik Eő Excellentiájának a minapi Füredi vízzel jobban megelégedni, mint a tavalival . . .” Eszterházy Károly válasza: „Már dicsekedett Battyám, hogy jó friss vizet kapott. Meg lehet, hogy maga Pápara le jön és Füredre le megyen . . .”³ Valószínűleg a látogatás megtörtént, és a kezdetleges fürdőépületek miatt merült fel az a terv, hogy villát építsenek Eszterházy Károly telkén, amely a savanyú forrás mellett helyezkedett el. Legalábbis erre utal Eszterházy 1782. márciusi megjegyzése: „Előre megjövendöltem taval, hogy olly hamar, mint némelyek gondolták, el nem fog készülni.”⁴

Az épületet a pápai uradalom építtette, Pauly Mihály tervezte és kivitelezte. A tervek még a nyár folyamán elkészülhettek és a megrendelő jóvá is hagyhatta, ugyanis 1781. november 8-án Kiss így ír. „A Kőművest az Ingenirrel le akarnám küldeni, hogy Arácony czöveköllye ki az épület helyit, és én hordathassam a követ, fővent oda, az hova a czövekölés szerént szükséges lesz.”⁵ Az Építőanyagokat a pápai uradalom adta és a faanyagot ugyancsak az uradalom robotosai napszámban fuvarozták. Eszterházy Kázmér készpénzben fizette meg az építkezés költségeit. A kimérés után télen az anyagokat előkészítették, fát vágtak és követ fejtettek, és azokat részben át is szállították Füredre. Ez az előkészítő szakasz igen jelentős, és magyarázatot ad a számunkra talán hihetetlenül rövid kivitelezési időkre is. Ez gyakorlatilag minden építkezésnél így történt. A tényleges kivitelezés 1782 márciusában kezdődött, és a kancellár ugyanennek az évnek a nyarát már itt akarta tölteni.

Az építkezés menetét jól nyomon követhetjük a levelekben. Először a kert készült el. Március 24-én Kiss így ír: „Füredi Savanyó Víznel két héttül fogva vagyon a Kőműves mester. Egy hétig magam is ott voltam, és amint az épület fekszik, annak a Balaton felé eső alsó részin egy jó darabot bé kerítettem árkokkal, és egy két esztendő hársfákkal, melyeket a Kupi erdőkrül oda vitettem, két Pápai kertésszel ül-

1. ábra. Horváth Ádám színes kéziratos térképe 1785-ből Balatonfüredről.

Abb. 1. Farbige handschriftliche Karte Balatonfüreds von Ádám Horváth 1785

tetni kezdetem. Az Ingenieur kicsinálta az Sétálló Utzátok és a Fáknek ültető rendit is, és azon két kertésszel ottan foglalatoskodik, s addig ott marad, méglen az egész fáknek ültetésit el nem végzik. A Kőműves azon első héten ottan nem dolgozott semmit, csak ki czövekölte az épületnek helit, és én napszamosokkal ki ásattam fundamentumit azon egész épületnek. Talán a most elmúlt héten valamit az utolsó napokban dolgoztatott Legényeivel.”⁶ Ez a leírás azt mutatja, hogy a híres füredi sétány és a parkerdő tulajdonképpen ültetett erdő volt, a sokszor idézett bakonyi ősfákat Kupról telepítették ide a 18. század végén. Jellegére Szeremley Miklós 1851-es leírása is utal. Ő azt írja a kiserdőről: „E sétat hely az úgynevezett angolkert, mely dombosabb téren áll. Első rendezése 1780 körül történt.”⁷ Az angolkert megjelenése megfelel a 80-as évek izlésének, az ugyanebben az időben készülő pápai várkastély kertjét is az akkor újdonságként számító angolkertek mintájára alakították ki.

Április 7-én az építkezések jelentős előrehaladásáról számolnak be Eszterházynak: „Azon Savanyó Víznel már meg készült a kert, bé tuskésitettem Arkait. Az Istállók és Szekér szén, a mint a Kőműves mondgya, vége felé vannak. A fája is el van Pulán készítve, része által is van hordatva az Istállókhöz. Hohnap, ha az Úr Isten alkalmas időt enged, a Sindöl Léczet, és Deszkákat a Norapi Ispánsággal által vitetem, s magam is által megyek, hogy az épületek folytatása iránt, melyben Eő Nagyságok az idén szállani kívánnak, meg tehessem azokat, a melyek szükségesek lesznek. Amint eddig mennek a dolgok, usque Julium meg készül minden.”⁸

A melléképületek mellett tehát áprilisban kezdtek hozzá a lakóépülethez, és annak várható elkészülési idejét is jelzi a levél. Az istálló szép tömege, falpilléres architektúrája jól látható a régi ábrázolásokon. Miután a Balaton felé is érvényesül, Pauly jó érzékkel alakította ki homlokzatát.⁹ Április 8-án anyagszállítás-

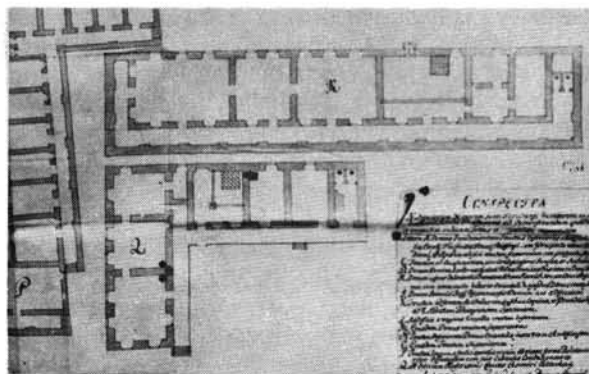
ról értesülünk: „*En ugyan tegnap a Savanyó Vízhez, de csak az Istállóhoz való Zsendelt, Vasat, Léczeket, Deszkát és a másik Épülethez való vasat, Kőműves úgy Ács Mesterrel edgyütt el küldöttem előre . . .*”¹⁰ írja a prefektus. Hasonló tartalmú az április 15-én kelt levél, amely kedves életszerűséggel mutatja be az építkezésekkel kapcsolatos kisebb-nagyobb nehézségeket:

„*Savanyó Víznel készületben lévő épületekhez el indultam az el múlt héten, és Deszkákkal, Léczekkel úgy Sindöllel Szent Gálon felől lévő Herend névű új faluig nagy nehezen mentem. A sok eső annyira meg rontotta az utat, hogy Herenden egy háznál mindent le kellett rakni . . . hanem ma Káptalafiaiakkal onnand vitetem helyre . . .*”¹¹

Eszterházy Károly 1782. május elején Pápara látogatott, így több levél nem szól az építkezés menetéről. Maga is megtekintette az épületet. Tudjuk, hogy a tervezett időre a lakóépület is elkészült, és a kancellár feleségével együtt június végén be is költözött.

A ház építésével kapcsolatban ismét bebizonyosodott Eszterházy Károly többször hangoztatott véleménye, melyet az alább idézett, június 4-én kelt levélhez fűzött: „*A mint többször mondtam, most is mondom, az épületekkel sietni nem jó.*” Ez a levél ugyanis feltárja a sietős, alig 3 hónap alatt tető alá hozott kúria hibáit:

„*Excellentiád haza menetele után én is mingyárt Arácsra mentem, és valósággal tapasztaltam, hogy Szoba Leány szobájának bolt haitása azon okbul bé dőlt, mivel igen laposra volt bevetve azon árkus, holot falakon lévő köröszet Gerendák miat meg egy suckra is, Gerendak között pedig olly magosra, amint magának tetszet, vihette volna. A többi bolt is altallyában maid mindenik alacsony, és a fölöt mindenik görbe. A Kémény igen szűk, és nem a Konyha közepire van helyheztetve, hanem egyik szögletibe a konyhának. Bolt haitásoknak görbeségét csak a vastag málterrel segítette a Mester, midön fel jövetelével magát válogatott legjobb Legényeivel le küldöttem Arácsra. Pallérnak ostobaságival menti fogyatkozásit, és sok kárt, de rosz Mester az én előttem, aki nem isméri Pallérját, egyszersmind Sogorát. Igen is ismérte, mert régen dolgozik nála. Hanem adós a Mesternek: A Mester ki tartotta többel, azon okbul a maga hasznáért oda vette ötét, hogy hamarabb maga pénzihez juthasson. A többi Legény is maid mind ollyan volt, mellyeket jelből ki tartott, és rosz dolgos. Egy Veszpremi volt köztük, Vidéki Legény, aki szemibe mondotta Pallérnak, hogy semmit nem ért, de éppen ezért szüntelen pörpatvar volt köztök, és végtére az a jó Legény el ment. Igy a rosz Legényekkel meg romlott az épület, melyben Eő Nagysága Arácson van. Mind az által tegnap irt nekem, hogy küldgyem le a Kőművest, és a semmire való konyhát igazítsa meg. Az Ácsot ellenben dicséri ugyan. Kevés becsületet vallottam Paulival, kinek ollyan provisioja (ill.: gondoskodása) volt mindenben, hogy mindenben bősége volt, és jó épületet tehetett volna.”¹²*

2. ábra. Horváth Ádám 1785. évi térképének melléklete Eszterházy épületeinek rajzával
Abb. 2. Beilage der Karte Ádám Horváths 1785 mit Zeichnungen der Gebäude Eszterházy

A levél igen érdekesen, és több szempontból ad bepillantást a 18. század építési gyakorlatába, mindelelőtt az építés szervezetébe. A terveket a vezető építőmester, jelen esetben Pauly Mihály készítette el, és ő kapta a megbízatást a kivitelezésre is. Pauly céhbeli mester volt, egyszerre több épületen dolgozott, és az egyes építkezéseken a kivitelezési munkákat az általa szerződötett pallér irányította. Ennek személyétől, szaktudásától függött tulajdonképpen a kivitelezés minősége, mint erre a levél rámutat. A pallér keze alatt a kőműveslegények dolgoztak, kiket évente toboroztak össze egy-egy építkezéshez. Voltak köztük állandóan foglalkoztatott pápai lakosok, nagyobb vagy sürgősebb építkezésekhez azonban „vidéki” legényeket is szerződöttek, mint a levélünkben szereplő veszpremi legényt. A pallér és a mester kapcsolatát is jól példázza a levél. A céheken belül a megbízások megszerzésénél a rokoni kapcsolatok közismerten sokat jelentettek, így a sógor szerepeltetése természetes. Az anyagok beszerzéséről, megfelelő előkészítéséről az uradalom főtisztje, a prefektus gondoskodott. Jelen esetben a rövid kivitelezési határidőt is az tette lehetővé, hogy az építkezést megfelelően előkészítették. Az anyagokat zömmel az uradalom maga állította elő, a téglá és mészegetés, a cserepek előállítás mellett a faanyag kijelölése, kivágása és megfaragása, a kötörés és a kőfaragó munkák is az uradalom különböző falvaiban történtek. A vasanyagot általában Bécsújhelyről vagy Győrből szereztek be. Tekintettel arra, hogy az uradalom területén több, egymástól távol eső helyen folytak egyszerre építkezések, gyakran megakadt a munka, mert a téglá, mész, esetleg a kő nem volt elegendő. Erre utal Kiss Ferenc, amikor szemérettel Paulynak, hogy minden anyaga megvolt, mégsem „tett” jó épületet.

Ezzel eljutottunk a technológiai kérdésekhez. Horváth Ádám megörökítette számunkra a földszinti alaprajzot, sajnos, nem közli az emeletet. (3. ábra) Az együttes egyemeletes volt, különálló melléképülettel.

Egyenetes szobasorát folyosó kötötte össze, helyiségeit csehboltozat fedte. A levélben említett keresztgerenda a falba illeszkedett az egyes boltzakaszokat elválasztó hevederek fölött, itt lehetett volna a boltozatokat magasabb ívvel indítani, és a boltozat valóban olyan magasra mehetett volna, amilyenre a tervező akarta. A leírás szerint a földszinti szobák boltozata omlott be. Véleményem szerint az alacsony boltozás szándékos volt. Egyrészt az emeletnek, a grófi lakosztályt magába foglaló résznek kívánt az építész méretbeli hangsúlyt adni, azért igyekezett a földszintet minél alacsonyabba építeni, másrészt virtus is lehetett a megoldásban. Pauly a magas megrendelő, a kancellár előtt mesterségbeli tudását igyekezett bizonyítani – elég sikertelenül –, hisz lapos boltozatot rakni nehezebb technikai feladat. A boltozat görbeségét valóban a sietős kivitelezésnek tulajdoníthatjuk, de annak kijavítása évezredek óta napjainkig élő gyakorlat szerint történt. A konyhában a kemence eltolódása Horváth alaprajzán is látszik. Nem tudjuk, mi oka lehetett e megoldásra Paulynak. Pálóczi felméréséből kitűnik, hogy ezt a hiányosságot nem sikerült teljesen megszüntetni.

Pauly a hibákat kijavította, és miután kifizették a napszámokat július hónapra, és az egyéb kiadásokat is, számadást készítettek az épület költségeiről. Kiss Ferenc 1782. szeptember 1-én küldte meg Eszterházy Károlynak a végelszámolást: „*M. Gróf Eszterházy Casimir Úrnak Eő Nagyságának az Arácsi Épülete Némmelly házi Mobiliákkal edgyütt miben került? Meltóztassék Excell. az ide rekesztett számadásokbul meg látni . . . Bele került 4851 forintokban és 12 pénzeken.*”¹³

Az összeg részletezése nem maradt fenn. Feltételezhetően az anyagárakat is magában foglalja. Értelmezése elég nehéz. Főúri építkezés lévén közepes méretű, nem túl igényesen berendezett lakóház, amely a szokott reprezentáció minden elemét nélkülözi. Drága kivitelű faragott kőrészleteket, igényesebb festést sem a rövid kivitelezési idő miatt nem alkalmazhattak, sem az igények nem tették szükségessé. Eszterházy Kázmér, ha rokona is volt az egri püspöknek, lényegében idegen birtokon építkezett, és feleségével csak egy hónapot szándékozott évente itt tölteni. A füredi Balaton-part helyzete akkor még nem volt olyan, hogy nagyobb szabású kastélyt építtetett volna, mely vendégfogadásra is alkalmas. (A Széchenyiek ugyanabban az időben épült villája magasan a hegyoldalon fekszik.)¹⁴ A park létesítése is elsősorban azt a célt szolgálta, hogy zárt sétautat biztosítsanak a vízkúrát folytató grófnak. A gazdasági jellegű, illetve közösségi célokat szolgáló, igénytelen fürdőrészből esztétikusabb környezetet akartak kiszakítani a magas vendégnek. Mégis az összeg arra utal, hogy mint épület, méreteivel, szilárd anyagaival, igényes, ha nem is különösebben művészi kivitelével a környező épületekhez képest jelentős objektum volt. Mellette csak a tihanyi apátság jellegtelen faépületei és szálláshelyei voltak,

fürdőépületek, gazdasági épületek. A nemesi kúriák, mint említettük, a két faluban és a köztük lévő hegyoldalon húzódnak, és Pálóczi tervrajzai szerint zömmel jellegtelen, földszintes alkotások voltak.¹⁵ A villa dombra épült, fölötté állt a környezetének, és esztétikailag még a Horváth-ház egyemeletes periódusában is uralkodó motívuma volt a fürdőtelepnek. Jellegzetes eleme, hogy főhomlokzata, melyet Pauly egész lapos rizalittal hangsúlyoz, a csopaki oldalon van, a források felé csak folyosóinak ablakai néznek.

Bár mint mondtunk, főúri építkezéseink viszonylatában az épület költségei nem nagyok, Eszterházy Kázmér mégis sokallta ahhoz, hogy évente csak egyszer használja. Ezért már egy évvel később, Kiss Ferenc 1783. május 22-i leveléből megtudjuk: „*Mlsgos Gróff Eszterházy Casimir Úr Eő Msaga Savanyó Víznel épített Házban tett maid öt ezer forintbul álló capitálisának (=tőke) valamelly Interessét (=kamatját) bé venni kívánván . . . Árendában kiadni akarná . . .*” Kocsmát és vendégfogadót kíván az épületből létesíteni.¹⁶ Kiss magát a bérbeadást azért pártolja, hogy földesurának Arácson termelt borát ki tudják itt árúsítani. Valószínűleg azonban a döntésben szerepet játszott II. József rendelete is, mely a fürdőhely felvirágoztatását célozta.

A bérbeadás elhúzódott, a kancellár nem kapott megfelelő bérlőt, ezért 1784 januárjában felajánlotta Eszterházy Károlynak, egyelőre árendába. Kiss óvta urát az akciótól. Így indokolta: *Eő Nagysága úgy is könnyebben végezhet az egy hónapi Quartély iránt a maga árendátorával, hogy sem Excelldal, ha ki váltaná, végezhetne.*¹⁷ Tehát az építető változatlanul használni kívánta a villát. Március 6-án kelt levelében a prefektus a vármegye felé kívánja a ház pontos tulajdonjogát tisztázni, nyilván a megyének is felajánlották bérbevitelre: „*M. Gróff Eszterházy Casimirnak, úgy Szala Vármegyének levelit in originali meg küldöm. E dologban alázatos opiniom: hogy Eő Nsaga írná meg, hogy tudni illik a maga condescensiojára (=alapítására) építette Savanyú Víznel az Házat Excell. engedelmével Excell. fundussán. Úgy is most egy könnyen embert sem kaphatni Vendégfogadónak, mivel a Ns. Vgye (=vármegye) szoros hirtelen Leczkére kívánnya szabni.*”¹⁸ E levélből kiderül, hogy ez évben a megye nagyobb adót vetett ki a vendéglősökre.

Mint láttuk tehát, építése után már egy évvel kocsrát és vendégfogadót kívánnak a nyaralóból kialakítani, nem tartván méltónak a füredi Balaton-partot arra, hogy a házat az Eszterházy családhoz méltó rezidenciává fejlesszék. Valószínűleg maga Kiss Ferenc sem bízott abban, hogy a bérbeadás jövedelmező lesz. Az őt követő Balásovits Mihály prefektus az, aki felismeri az épület jövőbeli értékét. 1785 januárjában így ír: „*M. Gróff Casimir úr Gróffnéjával ide érkezvén emlegette házának vissza bocsájtását úgy, hogy ideig abban szabad mulatások esztendőnként lehetne.*” Ő már nem beszél le urát, hanem megveszi az

épületet, és novemberben már jelenti: „Gróff Eszterházy Casimir ki vagyon fizetve, de még Arendást nem kaphattam a házra, ha Új Esztendeig nem kaphatok, egy csaplárost teszek oda, ki az Urasság borát is mérje, és kertész is legyen.”¹⁹

Így 1786-ban az épület megnyílt a nyilvánosság számára, és későbbi L-alakú melléképületével együtt a 19. században mint Eszterházy-vendéglő szerepelt, mindig megőrizve bizonyos mértékig kúria jellegét is.

Jelentősége a füredi Balaton-part fejlődése szempontjából igen nagy. Ez az első nagyszabású építkezés ezen a területen, maradandó anyagokból, esztétikai igényekkel, amely megindítja a későbbi építkezések sorát, mintegy példát mutatva az építkezőknek. Művészi értékénél is jelentősebb azonban az a tény, hogy egy Eszterházy gróf, egy kancellár itt tölt egy-egy hónapot évente. Nyilvánvalóan ez adott indítékot a szentgyörgyi Horváth családnak, hogy az immár „megszentelt” területen páratlan méretű nyaralóvilág építessen. Ezzel megindult Füred fürdőtelepülésének fejlődése, melyre az Eszterházy Károlyt szolgáló utolsó prefektus, Bittó Titus 1798-ban már így reagál: „A Füredi Savanyó Víznel ugyan, de Arátsi határon lévő háza mellett Excellnak vagyon némelly szántó földetskéje, és a Balaton szélén egy darab Részetske (melyeket eddig olcsó bérért árendába adtak). Szándékozom azon földetskéket azoknak, kik készülve, s jó Materiálékból díszesebb házakat építhetnek, census alá föl adni, úgy a Mlgos Urasságnak is jóval fog a haszna növekedni, a Savanyó Vizzel élő Vendégeknek is léssen alkalmas bé szállások.”²⁰

A 19. századi fejlődésben az épület éppúgy nem vesz már részt, ahogy maguk az Eszterházyak sem veszik ki részüket Füred haladó, polgári jellegű életéből. Úgy véljük azonban, hogy a villa az 1780-as években előkészíti, útjára indítja ezt a fejlődést.

E századforduló táján emelettel bővítik, ekkor eredeti arányait is megbontják. Belső elrendezése is megváltozik, lépcsőházát áthelyezik, és áldozatul esnek az emeleti födéme is. Az istállót lebontják, és csak a kétszakaios, dongás pince maradt meg a melléképületek együtteséből. A Táncsics u. 1. sz. alatt elhelyezkedő épület ma a SZOT Béke Szanatóriuma. A szakirodalom tévesen azonosítja be, ezért eddig építészeti értékeivel nem foglalkoztak. Reméljük, jelen tanulmányunkkal felhívtuk a figyelmet Balatonfüred mai központjának, a fürdőtelepnek, valóban legrégebbi épületére.

II. A balatonfüredi fürdőkápolna és a balatonarácsoni templom

Eszterházy Károly egri püspök nemcsak az egri egyházmegyét, hanem a pápa–ugod–devecseri uradalomnak, családi birtokának falvait is igyekezett katolikus templomokkal ellátni. Ezért évtizedekig mindent elkövetett, hogy a zömmel protestáns Balatonarácson,

amely már a 18. századi köztudatban is Füreddel együtt szerepelt, visszaállítsa a katolikus egyházat. Eszterházynek kevés birtoka volt itt, ezek részben Arács faluban, részben a Balaton-parton voltak. 1760-ban Thanhoffer József pápai prefektus engedélyt kér, hogy orvosai tanácsára hat hétre a füredi fürdőbe mehessen. Eszterházy arra utasítja, hogy ott-tartózkodása alatt vizsgálja meg a devecseri uradalomhoz tartozó, nemrégiben visszaváltott birtokrészeket, „...vel maxime Templum Arachiense pervestigando, quomodo ad meliorem statum reduci possit.”²¹ Arácson tehát ekkor volt valamilyen templom, amelyet helyre akartak állítani. Sajnos, itt szembe kell néznünk a helynevek bizonytalanságával, a fürdőtelepet Arácsnak, Fürednek egyaránt említik, mivel mindkettővel határos és nem volt önálló település.

A renoválás terve később nem került elő, Eszterházyt elfoglalták a nagy egri építkezések, birtokain igyekeznek legalább a három birtokközpontban és a jelentősebb kegyúri falvakban templomot építtetni, részirtokait nem támogatja.

A kérdés 1775 körül merül fel ismét. Kiss Ferenc pápai prefektus ezt írja: „Arácsi Templomnak két rendbeli lerajzolását ide rekesztem. Mind a kettőt az ide való Köméves Mester (t. i. Pauly Mihály) a végre kezemhez adta, hogy Excellnak meg küldgyem.”²² Tekintettel arra, hogy két tervről van szó, kiemelve, hogy mindkettőt ugyanaz a mester készítette, csak új tervre gondolhatunk, esetleg egy felmérésre a jelenlegi állapotról és egy új tervre. Nem tudjuk, hogy milyen céllal és mikor adta ki Eszterházy a megrendelést Paulynak, mivel az építésszel, különösen Kiss prefektus idejében, aki nem tudott németül, személyesen levelezett. A levélhez semmiféle kommentárt nem fűzött. A terv további sorsáról csak feltételezéseink vannak. 1776-ban Kiss beszámol egy határjárásról: „Az elmúlt héten Füreden voltam Nagy Praepost úrral... Az Apátur úr (sic) Balaton felül projectált maga fundussán ott helyet, az hol maga Molnár háza vagyon. Annak által ellenben Praepost Úr projectált egy sés-sióbéli fundust Templomnak Ns. Káptalan részéről. Így az Quartely házat Nagy Praepost úr Ns. Káptalan részére úgy vélem megtartani, és körülötte házakat a Gyöpre szállítani kívánt... Quartely házat ellenezte plebániának Nagy Praepost úr, sokallotta érette a 800 Ft-ot, reparationak költségét számlálta... én végtére azt declaráltam, hogy Excell. maga ki fizeti azon háznak az árát... a Ns. Káptalan adgyon réteket és földeket apáturassággal együtt... Leg előbb lenne mindgyárt jó lakása a Plebánusnak. Ott szobais lenne Mise mondássára, és a mellette lévő Gyöpon a Templom akár melly felül gyönyörűen meg esne.”²³ Eszterházy helyesli a tervet, Kiss tehát intézkedik. Április 28-án kelt levelében már felvázolja azokat a problémákat is, melyekkel később meg kellett küzdeni: „... Excellnak igen kevés embere van Füreden, kevés földje és Réttye, lehetetlen segíteni abban az Plebánust. A miatt az Plebániát is ex fundamento építtetni nehéz-

nek, sőt merő lehetetlennek látom . . . Pápista alig 30 van ottan, robotban éppétteni lehetetlen, mert nincs jobbágy. Napszámba drága pénzért dupla bérért sem megy az eretnek dolgozni az Pápista Templomhoz . . . Excell. részéről leg jobb lenne csak bizonyos summát le tenni és a Templom építettését Ns. Káptalanra és az Apátságára bízni . . . (akiknek a környező jobbágyfalvaikban van módjuk robotosokat alkalmazni.)²⁴

Ezek az adatok helyileg egyértelműen a fürdőtelepre vonatkoznak. A részbirtokosok, a veszprémi káptalan, a tihanyi apátság és Eszterházy Károly földesúr megosztják a templomépítés költségeit, mint ez szokásban volt. (Pl. Szentbékállán hasonló megegyezés született, mint ez a leveleskönyvekből kiderül.)

A kápolna a mai Blaha-villa helyén volt, Pálóczi Horváth Ádám térképén is szerepel a Capella. Valószínűleg arra az objektumra utal két 1780-ban kelt levél, amelyekben az „Arácsi Templomról” van szó. Kiss Ferenc 1780. november 19-én így ír: „Hidegkútról . . . lehetne a téglát, állásfát, Deszkát etc. Arácsra fordítani, és kő lábokra, Bolthaitásra venni az ott lévő templomot.” November 25-én: „. . . Az Arácsi Templomot kü lábokra Bolt haitásra lehetne venni.” – írja.²⁵ Ez azt jelenti, hogy vagy az 1776-os megbeszélések után valóban felépült a Pauly-féle templom, ill. Kápolna, azonban nem az eredeti, igényesebb, boltozott kivitelben, talán félbemaradt az építkezés. Másrészt az is lehetséges, hogy nem épült fel, és még mindig az 1760-ban is megvizsgált épületet akarták javítani.

Az elképzelés szerint az épület alapjait akarták utólag megerősíteni és így beboltozni. A „kőlabakról” több építkezéssel kapcsolatban olvashatunk, pl. a pápai plébániaháznál is a fontosabb statikai csomópontokon az alapozást külön kőpillérekkel erősítették meg. Az építkezésről mindenesetre további adatok nem szólnak.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy ez az objektum nem azonos azzal a kisméretű, kápolnának is alig nevezhető építménnyel, amelyet a 19. század eleji rajzok – pl. Lechner Mátyás 1802-ben készült rajza is – a Gyógytéren ábrázolnak. A régi kápolna valószínűleg a 18. század végi nagy építkezések idején tűnt el.²⁶

Új fejezetet jelent az építkezések történetében az Eszterházy-villa felépítése. Míg eddig az egri püspök, kinek csak jelentéktelen birtokai voltak Arácsra, nem tekintette személyes ügyének a templomépítést, most megváltozik a helyzet. A kúria Arácsra tartozik. A falunak, amelyben a család egyik jelentős tagja hónapokat tölt el, szükségszerűen megfelelő templommal kell rendelkeznie. Itt tehát Eszterháznak, mint kegyúrnak, személyes presztízse forog kockán. Ezért határozta el, hogy a falu közepén plébániatemplomot építet. A terveket valószínűleg a villa terveivel együtt hagyta jóvá. Kiss Ferenc prefektus 1782. január 9-i levelében így ír: „Arácsi Kápolnának tornyát három féle képpen a kőműves föl tette a szerént, amint ide rekesztett Rajzolása mutatya.” Eszterházy választ is

a tervek között.²⁷ Bár a kápolna kifejezés megtévesztő, valószínűnek tartom, hogy ez már az új templom tervei közül kimaradt darabot jelöl.

A kivitelezés előkészítése is a Kazimin-féle villával együtt történik. Kiss, mikor 1782. április 7-én beszámol az építkezésről, levele végén megjegyzi: . . . „Együttal a Templomnál is ásatok gödröket, és előre meszet oltatok, s követ is fejtetek, hogy ebben kaphassanak a Kőművesek, midőn Eő Nagyságok Épületeit el készítették.”²⁸ Tehát teljesen modern, kapcsolt kivitelezést terveztek, amely a felvonulási és szervezési költségeket megosztotta volna. Az anyaghordás, és előkészítés meg is történt, az építkezés mégsem indult meg a tervezett időben. Az eseményekről szóló prefektusi levél bonyolult helyzetéről számol be: „Az Arácsi Templomhoz nem kaptam hozzá, mert az hová a Sanctuariumnak kellene esni, ott is Utsza és szekér (út) vagyon, melly el foglaltatnék a Sanctuarium által, el foglalni pedig nem lehet azon okból, mivel a Sanctuarium végiben nemes fundusok vannak . . . Papirosra tettem a Plánumot (itt: helyszínrajz) Ingenir által, melnek valóságát a Pauli is helben hadta, ide rekesztem . . . Eszterházy válasza: . . . ka Arácsra nem győzheti Kgyd az akadályt, a Kőműves Mesternek és Insenieurnek hadya meg, gondolkozzanak? Miképpen lehessen fordítani, hogy mégis olyan nagyságú lehessen. Talán lehetne a Tornyat oda tenni, a hova vagyon téve a Sanctuarium – és viszontag, vagy más módot talállyanak.”²⁹ A tárgyalások nem vezettek eredményre, mert a protestáns nemesek minden erővel igyekeztek meggátolni a katolikus templom építését. Eszterházy ezért 1783 márciusában visszatér tervére: „Mivel továbbra is szándékom az Arácsi Templomot jó rendben hozni, Kgyd. küldje le a Pauli Kőművest, és ha szükségesnek itelli, az Inzseniért is, hogy vizsgállyák meg a templom környékét, ha és hogyan lehet az rendelésben ki adott delineatiohoz (= terv) alkalmaztatni a templomot, és az eő itéleteket cum delineatione totius Peripheriae (= teljes helyszínrajz) küldgye meg Kgyd.”³⁰ Kiss május 22-én kimegy az Ingenieurrel és Paulyval Arácsra. Május 25-én jelenti. „Arácsrul visszatértem ma este az Ingenirrel és a Kőműves Mesterrel. Mihelest az Planum Delineatioval edgyüt általok el készült, azonnal Excellnak alázatosan meg küldöm.”³¹ Június 1-én meg is küldi a terveket. „Arácsi templomnak új Delineatioit sub A., az előttit mivel az ott ki tett torony az új Projectumhoz is tartozandó, sub B., a Planumot sub C. alázatosan ide rekesztve által küldöm.” Eszterházy válasza a következő volt: „Vettem, de nem concertálok az új Delineatiokat, mert kisebbre is vagyon véve, a Templom és Sanctuarium kívülről annak tettszene, belül pedig calvinista templomot mutatna, ez csak akkorra marad, mikor magam Pápára jöhettek.”³²

Pálóczi térképéről ismerjük a helyszínt. (3. ábra) Valóban nem lehetett könnyű elhelyezni az épületet, amely lényegében a falu közepén több út találkozá-

3. ábra. Horváth Ádám színes kéziratos térképe 1785-ből Arácsról

Abb. 3. Farbige handschriftliche Karte über Arács von Ádám Horváths 1785.

sából kialakult szélesebb terecskén foglalt helyet. Nyilván úgy igyekeztek a tervet megváltoztatni, hogy a tornyot oldalra, a mai bejárat helyére tették. Eszterházy pápai látogatása alkalmával kiment és a helyszínen tartott megbeszélést Paulyval. 1783 decemberében Egerbe küldik jóváhagyásra a tetőszerkezet terveit, hogy a bevett gyakorlat szerint télen kivágják és kifaragják a tetőszerkezet fáit. Eszterházy így reagál a tervre: „Vetem és ha falai készülnek a *Delineatio* szerént és az is a mint reménlem általam approbált (jóvá hagyott) *Delineatio*hoz nagyon, nincs semmi ellenetésem.”³³

1784. május 20-án Kiss Ferenc beszámol a templom kijelöléséről. Levele a magyar ellenreformáció egyik epizódjának érdekes, hiteles leírása, építészettörténeti adatai mellett kultúrtörténeti szempontból is értékes. Kiss így ír: „Az Arácsi Templomnak építését *Excell.* méltóztatott úgy rendelni, a mint *sub B.* az ide zárt *delineatio* mutattya. El kezdettem volna eddig, mert már Meszet, Követ úgy Fövent is hordattam . . . de Szilasi nevű Ns. Ember egy áttalyában nem engedí a Tornyt úgy ki tétetni a Földön, a mint azon *Delineatio*ban papíroson ki vagyon jegyezve. Amiatt mondtam a Mesternek, a kívül kint voltam Arácson, hogy amennyivel a Sanctuariumot víz felé killebb lehetne tenni, és a Tornyot a mostani Fallal egy aránt föl vinni, mert ha ki tetetem, galiba és nagyobb hátra maradás nélkül bele kapni nem lehet. Igen goromba ember, ha magam szép szóval és móddal nem bántam volna véle, a Kőműves Mesterbe és belémis belém kapott volna. A Czöveket akár hova tettük a földben a Torony számára, azon dühössen ki szórta és maid embert ölni kész lett volna.

Kőműves Mesternek az új *Projectumát* és maga német nyelvén tett jedzését nekem *Excell.* által ki adott *Delineatio*val edgyüt meg küldöm.” Eszterházy válasza: „Ezen új *projectum* szerént lászon Kgyd. a Templomhoz.”³⁴

Feltételezhető, hogy nagyon sok faluban játszó-dott le hasonlóképpen az erőszakos katolizálás, és annak jelképe, a templomépítés sokszor az arácsihoz hasonló, tetteles ellenállásba ütközött.

Pálóczi térképe 11. számmal jelzi Stephanus Szilasy házát, a mai Koloska utcában. A leírásból kiderül, hogy már az előző tervmódosításkor megfordították a szentélyt és a tornyot. Az új *delineatio* valószínűleg megegyezett a ma is látható templommal. Kompromisszuma abban áll, hogy a torony teljesen beépül a homlokfalba, és nem tartalmaz bejáratot a Szilasi féle ház felé, hanem oldalt, „kálvinista módon” van a kapu. Valószínűleg egy boltszakasszal rövidebb is a tervezettnél.

A mai templom tehát egy többszörösen átdolgozott koncepció eredménye. Kényszermegoldás, és ellenkezik a barokk gondokodással, hogy szentélye a forgalmas főútra, tornya egy jellegtelen szekerútra néz, főhomlokzata pedig tulajdonképpen nincs is. E sajátos alaprajzi megoldást egyébként mindig kiemeli a szakirodalom, és általában a terep adottságaival indokolják. Csak a levéltári adatok tárták fel a megoldás igazi hátterét.³⁵

A pápai prefektus májusban és júniusban mészégetésről, kőhordásról számol be, július 11-én pedig azt írja: „Kőművesek leküldését azért halogatom mivel *Excell.* . . jövetelét óránként várom”³⁶ Kiss tehát az újabb összetűzésektől tartva a gróf személyes jelenlétére vár, hogy az esetleges változtatásokat azonnal jóvá tudják hagyni. Eszterházy meg is nézhette az építkezést. Személyes jelenlétére utal a prefektus 1784. augusztus 25-i levelére adott válasza, Kiss így ír: „Arácson hétfün el keszték a Kőművesek a munkát az ui Templomnál a szerént, a mint *Excell.* utószor méltóztatott parancsolattya ki adni.” Eszterházy válasza: „A pusztá vár vagy kastély falainak is méltó hasznát venni”.³⁷ A pusztá vár vagy kastély közeli mivoltáról sajnos semmit nem sikerült kiderítenem. Nem tudom pontosan, hol helyezkedtek el Arácson Eszterházy telkei, a rom azonban a faluban vagy közelében lehetett, és a püspök maga láthatta, mert a távolabbi Balaton-parti építkezéskor fel sem merül, hogy innen követ lehet hordani. A Veszprém megyei Régészeti Topográfia sem adott semmi segítséget a beazonosításhoz. Feltételezem, hogy nem templom volt, hanem világi épület, talán középkori udvarház maradványa, mert a hagyomány egyértelműen várként emlegeti, Eszterházy viszont kihasználta volna az egyházas helyet a templom céljaira. A templom tatarozásakor meg lehetne kutatni a falakat, és így esetleg értelmezhető kötéredékek kerülhetnének elő. Mindenesetre a romokat teljesen elhordták, mert 1785-ben ezt írják Eszterházynak: „A régi kastélyban már keő nintsen.”³⁸

1784 novemberében Kiss Ferenc pápai prefektust Balásovits Mihály követi e hivatalban. Balásovits október 14-én jelenti, hogy téglákat vitetett az arácsi templomhoz. „Az Arácsi Templom földelinek *Delinea-*

tioját, mivel a fa vágás ideje közelget, meg készítvén alázatosan pro approbatione ide rekesztem” – írja. Eszterházy „subscribálva” visszaküldi.³⁹ Ez az adat is jelzi, hogy az eredeti tervhez képest lényegesen változott a templom alaprajza, hiszen a régi tervhez készült tetőszéket már egyszer kifaragták. 1785 februárjában Balásovits jelenti, hogy „... Szücsi és Arácsi Templomokhoz való födel fa meg van vágva, és rész szerént öszve hordva. Előbb az Arácsit, azután a Szücsit faragatom.”⁴⁰

A kőművesmunkát március végén kezdték el. Április 16-án arról értesülünk, hogy az anyaghány miatt csak 5 hétre, 6 legény számára van munka, ezért a kőbányában intézkednek a további kötőrésről.⁴¹ Valószínű, hogy még 1784-ben elkészült az alapozás és a felmenő falak egy része, mert a lassított munka mellett is, június 9-én Balásovitstól arról értesülünk: „Pápai Béreseket Arácsi Templomhoz téglát hordatni küldöttem, mert már bolt haitást kel csinálni, az Ácsok jövő héten födelit föl rakját...”⁴² A szokott építési gyakorlat szerint először építik meg a fedélszéket, utána boltoznak. Ez természetesen a teljes falmagasság felépítését is jelenti.

A viszontagságos építkezésről végre 1785 novemberében Balásovits Mihály ezt jelentheti: „Arácsi Templom készen van a Padimentum köveken kívül, melly télen fog készítettetni, ajtók, ablakok is fel szögezettek, az Oltár és Sanctuarium garádicsa is helyén vagyon. Excell. kegyes parancsolattjától függ, ha addig, még a Padimentum meg készül, legyen e benne isteni szolgálat.” Eszterházy válasza rövid: „En miattam lehet, ha mások kívánnyák.”⁴³ A tömör válasz mögött azonban nyilván némi elégtétel is van, hogy az oly sok nehézséggel keresztülvitt terv tényleges igényekkel találkozott.

A templom építése a fent idézett adatok szerint 1785-ben meglehetősen előrehaladt, hiszen összes felmenő falai álltak. Pálóczi Horváth Ádám 1785 júniusában datált, egyébként rendkívül megbízható térképén mégsem szerepel, holott a mérnök az épülőfélben lévő házakat (pl. saját házat is) bejelöli. A térkép a Helytartótanácsnak készült. Így nyilvánvaló a protestáns Pálóczi elfogultsága, mellyel a még fel nem szentelt katolikus templomot nem tünteti fel, szembeállítva a Füred faluban álló, már akkor is jelentős méretű református templommal. Így a térkép azt a benyomást kelti, hogy a két testvérfalu református, és a katolikus kápolna, mely a tihanyi apátság fürdőépületei mellett van, az apátsághoz, és nem a falvak lakosságához tartozik.

A templom tehát 1785 végére elkészült. Közben azonban Eszterházy Károly megvette a Balaton-parti házat, és mint láttuk, vendéfgodót létesítettek

benne. Bár a kancellár nyaranta ott tölt néhány hetet, az egri püspök számára személyes funkcióval már nem rendelkezik. Ezért belső berendezésére nemigen fordítanak gondot. Igaz, a nyolcvanas évek végén a pápai plébániatemplom igen nagy összegeket emészt fel. Csak 1973-ból vannak híradásaink a templom berendezéséről. Április 10-én Balásovits Mihály ezt írja: „Arácon készek a Székek és Praedicallo Szék, csak a festő hátra. (sic)... papi öltözeteket a Sekrestyébe valókat szereztem és le küldöttem.”⁴⁴ A festő munkájáról bővebbet nem hallunk, így nem tudom megállapítani, hogy az oltárképre vagy a belső festésre vonatkozik-e az adat. A berendezésről még egy levél tesz említést. Bittó Titus prefektus, Balásovits utóda 1796-ban, mikor átveszi a prefektusi hivatalt, bejárja az uradalmat, és Arácsról a következő jelentést küldi: „Tapasztaltam, hogy mivel a Templom Sekrestyéjében egy gyöngye vas gátornál több míntsen, ezen Templomnak a Sekrestyéjében lévő szép Mobiliái míntsenek biztonságban. Olly rendelést tettem, hogy addig, míg az ablakra való rostélt lehet tsináltatni, a Mobiliákat a Paloznaki Plebánus úr vegye securitásba.”⁴⁵

Ezzel véget érnek a pápai Eszterházy levéltár 18. századi adatai a balatonarácsi rk. templom építéséről. Amikor Nováky József Eszterházy ravatala fölött elmondja Halotti Dicséretét⁴⁶ és felsorolja a püspök által alapított templomokat, Arácsot a névsor elején említi, valószínűleg nem sejtve, hogy az építető e viszonylag jelentéktelen objektummal a 18. századi katolikus restauráció érdekes példáját mutatta. Az épület alapításának körülményei tipikusak, építkezése szokványos. Mégis, a leveleskönyv életre kelti a szürke dátumokat, és megmagyarázza a mai épület miértjeit.

A levéltári feldolgozások gyakran megóvják a művészettörténészt a tetszetős, de helytelen következtetésektől. (Példaként csak a balatonkeresztúri templom építésének körülményeit tisztázó levelezés publikálását említeném.) Különösen óvakodnunk kell a 18. században, amikor az egyes objektumokat szigorú gazdasági megfontolásokkal, és ugyanilyen szigorú elvi alapon hozzák létre. A gazdagság és pompa fitogtatása éppúgy megtervezett, mint a szándékos takarékoság, az egyházi és világi hatalom hirdetése éppúgy előre megfontolt eszközökkel történik, mint a velük szembehelyezkedők ellenállása. Az arácsi rk. templom nyilván legalább akkora volt, mint a füredi református templom, és pusztá léte is sértette a protestánsok érzületeit, így már 1786-ban felépül az arácsi református kőtemplom. A vetélkedés a 19. századra is kiterjed, a Kerektemplom és a klasszicista református templom építésével, így gazdagítva műemlékekkel hazánk egyik legszebb települését.

A szövegben a levéltári adatokat eredeti helyesírásukban közöljük. A latin kifejezéseket csak akkor magyarazzuk, amennyiben azok értelme a szokásostól eltérő. Eszterházy Károly és Kázmér nevét a leveleskönyvekben és egyéb korabeli forrásokban előforduló helyesírással írjuk, a család nevét a ma használatos formában.

1. ZÁKONYI F.: Újabb adatok egyes balatonfüredi műemlékekhez. Műemlékvédelem, XV. (1971) 3. sz. 158–161.
2. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM térképe 1785. július 22-i dátummal és szignóval ellátott. Levéltári jelzete: OL. S 12. div. No 1. Htt. Térképtár. A hozzá tartozó indorsata és a térképen bejelölt épületek alaprajza külön található: OL. C 66, 1785. év 8. fons. 39/1 pos.
3. OL. Eszterházy cs. Pápai Levéltára. Prohocololum Papense correspondentiarum. Capsa 51. (Továbbiakban: Leveleskönyv.) 4. kötet. 81. v. és 82. v.
4. Leveleskönyv. 4. kötet, 104 v. 105 r.
5. Leveleskönyv. 4. kötet, 93 r.
6. L. 4. sz. jegyzet.
7. SZEREMLEY M.: Balaton albuma. (Pest 1851) 14. – LIPTÁK G. – ZÁKONYI F.: Balatonfüred. A Veszprém megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványai (1956) 30. – SZALAY I.: Balatonfüred, Bp. (1964) 18.
8. Leveleskönyv. 4. kötet, 106 v. 107 r.
9. Rohbock számtalanszor közölt, 1863-ban készült metszetén még jól kivehető az épület eredeti tömege és architektúrája.
10. Leveleskönyv. 4. kötet, 106 v. 107 r.
11. Leveleskönyv. 4. kötet, 108 v. 109 r.
12. Leveleskönyv. 4. kötet, 109. r.-v.
13. Leveleskönyv. 4. kötet, 126 r. Sajnos, a számadás elveszett, így az egyes tételeket nem tudjuk külön értelmezni.
14. ZÁKONYI F. i. m.
15. Pálóczi tervrajzai, I. a 2. sz. jegyzetet, és ZÁKONYI F.: i. m.
16. Leveleskönyv. 4. kötet, 180 r.
17. Leveleskönyv. 4. kötet, 216 v.

18. Leveleskönyv. 4. kötet, 228 r.
19. Leveleskönyv. 5. kötet, 16 r. és 36 r. 37 r.
20. Leveleskönyv. 7. kötet, 88 r.
21. Leveleskönyv. 1. kötet, 19 r.
22. Leveleskönyv. 3. kötet, 106 r.
23. Leveleskönyv. 3. kötet, 126 r. v.
24. Leveleskönyv. 3. kötet, 126 v.
25. Leveleskönyv. 4. kötet, 52 v. és 54 v.
26. Közli: ZÁKONYI F.: Balatonfüredi műemléki táblák adatainak kiigazítása. Műemlékvédelem, V. (1961) 2. sz. 83.
27. Leveleskönyv. 4. kötet, 96 v. – 97 r.
28. Leveleskönyv. 4. kötet, 106 v. 107 r. és 107 v.
29. Leveleskönyv. 4. kötet, 112 r. v.
30. Leveleskönyv. 4. kötet, 160 v. – 161 r.
31. Leveleskönyv. 4. kötet, 179 r. és 181 v.
32. Leveleskönyv. 4. kötet, 184 r.
33. Leveleskönyv. 4. kötet, 206 v.
34. Leveleskönyv. 4. kötet, 244 v.
35. LIPTÁK G.–ZÁKONYI F.: i. m. 126. – SZALAI I.: i. m. 37. ENTZ G.–GERŐ L.: A Balaton környék műemlékei. (Bp. 1958) 53.
36. Leveleskönyv. 4. kötet, 254 r.
37. Leveleskönyv. 4. kötet, 264 r.
38. Leveleskönyv. 5. kötet, 24 r.
39. Leveleskönyv. 5. kötet, 2 r.
40. Leveleskönyv. 5. kötet, 19 v.
41. I. 38. sz. jegyzet.
42. Leveleskönyv. 5. kötet, 30 r.
43. Leveleskönyv. 5. kötet, 36 v.
44. Leveleskönyv. 5. kötet, 196 r.
45. Leveleskönyv. 6. kötet, 73 v.
46. NOVÁKY J.: Halotti dícséret ... (Eger 1799)

BEITRÄGE ZUR BAUTÄTIGUNG VON BALATONFÜRED IM 18. JAHRHUNDERT

Im Aufsatz wird auf Grund des Familienarchivs von Esterházy in Pápa die Entstehungsgeschichte der Eszterházy-Villa am Balatonufer und der katholischen Kirche in Balatonarács behandelt. Die Angaben klären nicht nur die Zeit der Bauarbeiten und die Person des Baumeisters, sondern auch Baupraxis der zweiten Hälfte des 18. Jhs. Der Prozess der Arbeitsorganisation, der Bautechnologie, der Planung und der Bauausführung und die Herstellung und Lieferung der Baumaterialien, die im Aufsatz mit Hilfe zeitgenössischer Zitate auseinandergesetzt werden, stellen die landesüblichen allgemeinen Gebräuche dar. Die Angaben weisen zugleich auf den Zusammenhang zwischen den individuellen, eigenartigen Umständen der Baue und dem verwirklichten Baudenkmal hin.

Die Eszterházy-Villa im Badeort wurde für Kanzler Graf Kázmér Eszterházy auf dem Grundstück des Erlauer Bischofs, Graf Károly Eszterházy gebaut. Der Projektor, der Baumeister Mihály Pauly aus Pápa machte 1781 die Pläne, der Bau selbst wurde vom März bis zum Juni 1782 ausgeführt. Da war am Balatonufer die erste, aus Stein gebaute stöckige Villa, die unter den anspruchlosen, aus Holz gebauten wirtschaftlichen Anlagen und Badegebäuden auffiel. Auch andere Familien folgten bald dem aristokratischen Vorbild, die neue Siedlung beginnt sich schnell zu entwickeln und wird schon Anfang des 19. Jhs. zu einem bedeutenden Kulturzentrum.

Die Bauarbeiten der katholischen Kirche in Balatonarács dauern gegen die schnellen Errichtung der Villa sehr lange. Károly Eszterházy beschäftigt sich schon in den Jahren 1760–70 mit der Gründung einer Steinkirche, seine Bemühung war aber ergebnislos. Als aber sich die Familie die Villa in der Nähe des Dorfes bauen lässt, wird der Kirchenbau

unbedingt nötig. Die ersten Pläne der Kirche entstehen gleichfalls 1781, die müssen aber mehrmals umgestaltet werden, weil die Einwohnerschaft des Dorfes im Grossteil aus protestantischen Kleinadeligen besteht, und sie mit allen Kräften, sogar noch mit physischer Gewalt den Kirchenbau – der ihre Religion beleidigt – verhindern wollen. 1784–85 wird das Gebäude errichtet, der Projektor, Mihály Pauly ist zu mehreren Kompromissen gezwungen. Daraus kommt es, dass die Kirche eigenartige, dem Geist der Barockzeit widersprechende Momente aufweist, sein Turm geht auf einen unbedeutenden Fuhrweg, ihr Eingang ist an der Seite des Schiffes. Wir erfahren noch, dass während der Bauarbeiten die Steine einer alten Burg weggetragen und im Mauerwerk der Kirche eingebaut wurden.

Die Errichtung der katholischen Kirche spornt bald auch die Reformierten an, ihre eigene Kirche aufzubauen. So bereichert sich der Badeort als Ergebnis der Religionsstreitigkeiten zur Zeit des Klassizismus mit der Rotunde, worauf das Dorf Füred mit dem Aufbau der monumental reformierten Kirche antwortet.

Die Eszterházy lösten mit ihrer Bautätigkeit von den 1780-er Jahren die Entwicklung einer der schönsten und bedeutendsten Siedlungen des Balatonufers im 18–19. Jh. aus.

Der Aufsatz wird mit den Karten und Zeichnungen von Ádám Pálóczi Horváth aus 1785 ergänzt.

Anschrift der Verfasserin:

Cs. Dobrovits Dorottya
Szépművészeti Múzeum
H-1134 Budapest
Dózsa György út 41.

Asztalosok Pápán

KOROKNAY ÉVA

Hosszú évekkel ezelőtt Pápa különböző gyűjteményeiben végeztem kutatásokat és ekkor tizenöt, mintegy 1790-től az 1840-es évekig működő asztalos adatait is összeállítottam. Szemmel láthatóan vannak ezek között olyanok, akik csak egyszerű munkákat készítettek, de szerepelnek igényesebbnek tűnő mesterek is. Az adatok közreadása egyrészt a helytörténeti, másrészt a magyarországi asztalosokra vonatkozó ismereteinket kívánja bővíteni. Az alábbiakban a mesterek kronológiai sorrendben következnek, majd névsorban, végül a „feldolgozott levéltári anyag” egyben a jegyzetekben szereplő rövidítéseket is tartalmazza.

HEINZICH: 1783-ban az Evangélikus Egyháztól munkáért 30 Forintot vett fel.¹

KÖRÖSI PÁL: 1790-ben „Az oskola munkáiért” fizet az Evangélikus Egyház.² 1794-ben a Református Egyháznak számláz.

Jelzet Nr. 59.

Az minemű munkát az Pápai Parocinális Házhoz Tiszt Far-
kas Jakab Úr hátulsó szobájára tettem így következik

Először

Kilentz Szál deszkát az Pultozathoz vettem melynek párja kilentz pénz és így a kilentz tészen	Fr.	X
	4	5

Másodszor

Az munkám tészen mind öszve	3	—
Summa mind öszve	7	5

Die 3 7 es. Ao 1794

Körösi Pál Asztalos Mester

Ezen sumát felvétem.

BALIKÓ JÁNOS nemes, pápai ifjú. Feltehetően református, mivel 1790-ben kötött házasságát a Református Egyház Anyakönyvébe jegyzik be.³ A Seniori számadások szerint 1791 és 1795 között sok munkát végzett a Református Egyház számára⁴. 1794-ből számláját ismerjük:

Jelzet Nro. 7. (7 után még egy szám, elmosódott, kivehetetlen.).

Konto

A Templomban tsináltam két széket az magam deszkámból egy elejét kibontottam újra és tsináltam elől. Az munkám mind öszve tészen az két széken elejével együtt
. F. 10 =

Ezen kontora felvettem 9 forentokat

. 13 Novembris 794

Én Baliko János Asztalos Mester

Majd 1800-ban, 1808/9-ben és 1810-ben említik.⁵

GOTTL. MAYER „Burg. Tischler” más alkalommal FERDINAND GOTTLIEB MAYER-nek említve. 1798-ban és 1799-ben az Evangélikus Anyakönyvében szerepel⁶

TAKÁTS JÓZSEF 1799-ben és 1803-ban a Református Egyház számára dolgozott.⁷

JOHANN CARL TIEDGE v. Tidgye Károly (néha Tüdgye) első említés 1813-ban. Herrschaftlicher Tischler Meister, v. „Asztalos az uraságnál”. Felesége Julianna, „Geborene Krauth.” Halála 1828. dec. 17-én. Az Evangélikus Egyház anyakönyveiben említik.⁸

IFJ. BALIKÓ JÓZSEF nemes, idevaló ifjú, református, 1816-ban házasodik.⁹

GOTTFRIED SCHULZE Tischler Meister, evangélikus, lánya született 1817-ben.¹⁰

RÁTH JÁNOS 1825–26-ban a Református Egyház számára dolgozott.¹¹

JAKOB HIRSCHKORN „Wohhafter Bürger und Tischler Meister in Pápa”, céhbeli asztalos. Az evangélikus anyakönyv 1822-ben, 1825-ben, 1826-ban említi.¹²

GYÖRKE JÓZSEF 1840-ben a Református Egyház számára dolgozott.¹³

STRÖGER JÓZSEFNÉ a nyomda számára 1842-ben kiállított számláját művezetője Szőke (?) Ferenc írta alá.¹⁴

MEYER FERDINAND evangélikus, 1855-ben, 61 éves korában meghalt.¹⁵

VELESNYEI JÓZSEF evangélikus, szemerei lakos, 1841-ben, 38 éves korában meghalt.¹⁶

PÁPAI ASZTALOSOK NÉVSORA

BALIKÓ JÁNOS említve 1790 és 1810 között.

IFJ. BALIKÓ JÁNOS említve 1816-ban.

GYÖRKE JÓZSEF említve 1840-ben.

HEINZICH 1783 körül.

HIRSCHKORN JAKOB említve 1822–1826 között.

KÖRÖSI PÁL említve 1790, 1794.

MEYER FERDINAND meghalt 1855-ben.

Szőke (?) Ferenc Ströger Józsefné művezetője (1842).

TAKÁTS JÓZSEF említve 1799 és 1803 között.

TIEDGE JOHANN CARL = Tidgye vagy Tüdgye Károly említve 1813 és 1828 között.

MAYER GOTTLIEB említve 1798–1799-ben.

RÁTH JÁNOS említve 1825–1826-ban.

SCHULZE GOTTFRIED említve 1817-ben.

STRÖGER JÓZSEFNÉ említve 1842-ben.

VELESNYEI JÓZSEF 1841-ben meghalt.

FELDOLGOZOTT LEVÉLTÁRI ANYAG, PÁPA

I. EVANGÉLIKUS EGYHÁZ

1. Anyakönyvek. I. 1708–1714. Töredék. Foglalkozás nélkül.
2. II. 1784–1855. Foglalkozás feltüntetésével.
3. III. 1855–1887. Foglalkozás feltüntetésével.
4. Különös jegyzőkönyv, 1783-tól.

II. REFORMÁTUS EGYHÁZ

1. Anyakönyvek: 1703-tól 1739-ig.
 - I. kötet. Foglalkozást elvértve feltüntet.
 - II. kötet. 1739–1752.
 - III. kötet. 1753–1783. Végén bejegyzés: Tevelen íródott.
 - IV. kötet. 1782– Több alkalommal foglalkozás feltüntetésével.
 - V. kötet. 1821– Néha foglalkozás feltüntetésével.
 - VI. kötet. 1837– Néha foglalkozás feltüntetésével.
7. Protocollum. 1720– Különféle számadások. 1781-ben a mandátumok be-
kötése – 75 Kr..231. 1.
8. Protocollum 1755– Különféle feljegyzések.
9. Jegyzőkönyv, 1832-től.

III. REFORMÁTUS EGYHÁZ-KERÜLETI LEVÉLTÁR

1. Hiteltár, 1843. (Nyomdai).
2. Inventárium 1838–1840. (Nyomdai kiadások)
3. Rationum seniorale. (Seniori számadások) 1791.
4. 1798–99.
5. 1800/1801. (áprilisiig)
6. 1801/1802.
7. 1803.
1803.
8. 1804/5.
9. 1805. (aug.–december)
10. 1807.
11. 1808.

12. 1808/9.
13. 1809/10.
14. 1810.
15. 1811/12.
16. 1817/18.
17. 1819/20.
18. 1825/26.
19. 1838/40.
20. 1840/41.
21. 1841/42.
22. Rationum Collegii Reformatorum Papensis Fasciculus I. AB. A. 1791 usque
1804. – (Az iskola építésére vonatkozó bevételek és kiadások. 21. laptól.)
23. A Pápai Reformatum Collegium Bibliothecájának jövedelmi s költségű lajst-
roma. 1817. márc. I. kötet.
24. A Pápai Reformatum Collegium Bibliothecájának jövedelmi s költségű lajst-
roma 1817/18. II. kötet.
25. A Pápai Reformatum Collegium Bibliothecájának jövedelmi s költségű lajst-
roma. 1840–1902. III. kötet.
26. Nyomatatók jegyzéke. 1841–1845.
27. Vegyes számadások. 1796–1811. (Asztali költség stb. Iparos nincs.)
28. Pénztár 1841–1882. (Nyomda)

IV. RÓMAI KATHOLIKUS EGYHÁZ

1. Anyakönyvek 1730–1742.
2. Anyakönyvek 1746–1764.

JEGYZETEK

1. I./4.
2. I./4.
3. II./4. 258. l.
4. III./3. 4 és 8. l. – 51, 53, 54, 55, l. 56, 57, l. 4, 8, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 75, 88.
5. III./5. 86. tétel,
III./12. 17 l.
III./14. 24 és 27. l.
6. I./2. 385 és 387 l.
7. III./4.
8. I./2. 80, 89, 113, 121, 105, 125, 134, 95, 435, és 437. lapokon.
9. II./4. 97. l.
10. I./2. 97. l.
11. III./18. 26. l.
12. I./2. 117, 125, 129. l.
13. III./20. 41, 21, 22, 27. l.
14. Református Egyházkerületi Levéltár
15. I./2. 549. l.
16. I./2. 488. l.

TISCHLER IN PÁPA

Die Autorin publiziert auf Grund des Materials aus dem XVIII–XIX. Jhs. in den Kirchenarchiven von Pápa die Personal- und Arbeitsangaben der in der Stadt tätigen Tischler.

Sz. Koroknay Éva
Iparművészeti Múzeum
H–1091 Budapest
Üllői út 33.

Köveskál, Balatonhenye és Monoszló református egyházainak XVIII.–XIX. századi iratai és anyakönyvei

S. LACKOVITS EMŐKE

A Kál-völgyi községek közül Köveskál Balatonhenyén és Monoszlón a református egyház feljegyzései gazdag történeti (helytörténeti, egyháztörténeti) és néprajzi adatokat tartalmaznak. E feljegyzések a XVIII. század közepétől a XX. század elejéig terjednek, de utalások találhatók bennük XVII. századi eseményekre is.

Balatonhenyén és Monoszlón rendben megőrizték a falu történetének e gazdag dokumentumait. Köveskálón sajnos hosszú ideig (pontosan 1978 januárjáig, kimenetelemig) oly mostoha körülmények között tárolták e becses iratokat, hogy az össze nem fűzött vagy be nem kötött gazdag XVIII. századi anyag nagyrészt tönkrement. A maradék is rendkívül rossz állapotú és megrongálódása miatt nehezen olvasható.¹ De még így, töredékeiben is értékes adatokat szolgáltat a kutató számára.

Az anyag egy részének feldolgozását megkezdtem. Itt most csak ismertetni szeretném, hogy az egyes községekben miből állnak és mit tartalmaznak ezek a feljegyzések.

*Köveskál*on 1638-tól maradtak írott adatok, amelyeket 1796-ban egy lelkes prédikátor mentett meg az enyészettől.

Szathmári Áts András köveskáli prédikátor 1796. okt. 27-én Györffy Mihálytól addig a Györffy család tulajdonában levő XVII. századi hiteles leveleket (adósleveleket, végrendeleteket, adományleveleket) kap, amelyek a köveskáli református egyházra vonatkozó adatokat tartalmaznak. Ezeket a romló, eredeti lapokról lemásolja, majd a másolathoz az eredetit is mellékeli, ezek alapján állítja össze 1638-tól a köveskáli prédikátorok névsorát.

1638–1642 Halaki Miklós

1642 Mihály prédikátor

1642 végétől 1644 Szeli György

1644 Székely Péter

Itt a vallási üldözések miatt 1678-ig nincs semmi adat.

1678–1681 Tiszteletes tudós Kabai Márton

Ezután újabb üldözések, ahogy írja „inkvizíciók” következnek.

1693–1699 Onody István

1699 Tiszteletes tudós Létai Mihály

A protocollum töredéket 1681-ben kelt latin és magyar nyelvű tanúvallomások zárják (összesen 27), amelyekben bizonyítják, hogy 1681 előtt Füred, Balatonszöllös, Köveskál, Szentjakabfa, Pécsely, Monoszló, Szentantalfa, Vászoly községekben a templomokat, iskolákat és parochiális házakat kálvinisták, Dörgicsén, Kapolcson és Kővágóörsön pedig lutheránusok bírták és bírják. 40–50 évre visszamenőleg vallanak a tanúk „*emlékezetök szerint*”.

Egy alig olvasható, erősen rongált egybefűzött iratsomó arról tudósít, hogy 1797–1816-ig kik és mennyi napszámot végeztek (szőlőben, szántón, szakmunkával, fuvarral) az egyházközségnek, kik vettek részt a közös rétek kaszálásában és mi volt a pásztorok járandósága. Pl. „*In Anno 1816-ban* (itt elázott)

Marhákat őrző Pásztorok konvencióiknak vagyis béreknek ki adásai így következnek.

1mo. *Borjú Pásztornak egy kenyér, két fazek ételt,*

2do. *Tehén Pásztornak egy kenyér két fazek ételt,*

3tio. *Őkrök Pásztornak is. Egy kenyeret két fazek ételt.*

Egy 1786-ban kelt összeírás Köveskál házait és háztulajdonosait veszi számba, jelölve az itt lakó nemeseket is. 177 háztulajdonost ill. házat számláltak össze, ebből nyolcvanhét nemes.²

Az egyházközség gazdagságára enged következtetni az úrasztali edényeknek és a különböző drága kelméből készült hímes terítőknél összeírása egy 1823-ból való számadáskönyvből.

Úrasztalához való készülétek

1. *Két ezüst pohár megaranyozva az edgyik lejáró fedeles.*

2. *ismét edgy kokosz dióbol ezüstbe foglalt és megaranyozott fedeles pohár*

3. *még is edgy tzin pohár edgy tzin tányérral – edgy nagy tzen tányér – edgy réz tányér melly most kenyér osztásra használtatik.*

4. *Öt fedeles tzin kánna. Kettő hosszukás három öblös.*

5. *edgy sávolos fejár abrosz*

6. *edgy világos kék selyem kreditor asztalterítő tsipkével környékezve.*

7. *edgy kissébb világos kék asztalterítő arany és selyemből kevert tsipkével körül véve.*

8. *edgy fekete selyem, virágokkal kivarrott és bélett asztalterítő.*

9. *Keresztelő tzin tál és kánna selyem keszkenővel.*

10. *Keresztelő vizet bevívó kis zöld tserép korsó.*

A ház- és lakáskultúrára szolgált értékes adatokat egy 1789-ben kelt végrendelet és egy 1820-ból való nemesi hagyatéki leltár.³

Az egyház pincéjének felszerelését különböző időkben készült pinceleltárak ismertetik. A községben levő malom százmait pedig egy malomleltárból ismerhetjük meg.

1810-ben a Köveskáli Református Egyház alapítványt létesít, amelyet évente egy Pápán tanuló tógátus diáknak adnak oda. Az alapítványról és az e célra történő adományokról 1836-ig esztendőnként részletesen beszámol Márton Gábor akkori prédikátor.

A történész és a néprajzos számára egyaránt értékes és felhasználható adatok találhatók a mesteremberekkel (kovács, kőműves, órás) kötött szerződéseken, adásvételi szerződésekben, adóslevelekben és az 1766–1908-ig vezetett számadáskönyvekben. Külön számadáskönyv foglalkozik a magtár és a malom kiadásával-bevételével 1830–1860-ig, valamint 1845–1893-ig, a borszámadással és 1845–1901-ig a gabonadással.

Megmaradtak a templom építésére és későbbi renoválására vonatkozó feljegyzések, szerződések és rajzok is.

XVIII.–XIX. századi táplálkozási és temetési szokásokkal ismertetnek meg a temetkezések költségeinek összeírásai. Pl. 1779-ben a rektor (iskolaigazgató) halotti torához 40 font hús, 6 kenyér, 1 pár tyúk, 2 font só, 4 icce kása, 1,5 font szalonna, zsemle, 1 icce zsír, 1 meszely tejföl, 1 icce bor, 1 verdung pálinka fogyott el.

Az anyakönyveket 1766-tól vezetik.

Külön feldolgozásra érdemes az 1812–1865-ig vezetett iskolajegyzőkönyv, amelyben a rendeleteken, tanmeneteken kívül iskolatörténeti feljegyzések, tanulói névsor, tanítási rend és a használatos érdemjegyek egyaránt megtalálhatók.

Balatonhenyén 1744 óta vezetik az anyakönyveket. Ezenkívül a legrégebb írásos adat az 1768-ban Ujvári József prédikátor által 1600-tól lejegyzett henyei prédikátorok névsora, amelyhez 1768 után minden prédikátor felírta a saját nevét is. A nevek különböző, nemesi családoknál levő végrendeletek, adománylevelek és adóslevelek, valamint az öregek emlékezete alapján így következnek.

1600–1630. Mátyás Prédikátor

1690. Patyi Mihály

1693. Görsönyi Mihály

1701. Samárus János

1708. Csapaki József

1710. Ujvári Sámuel, Rádotzi Péter

1711. Onodi István

1712. Harsányi István

1713. Sz. Péteri Balog György

1717. Kenesei Ferentz

1715. Hollosi Ferentz

1726. Gyamati Mihály, Pátkai Csonter Bálint

1730. Bogárdi Gergely

1733. Orsi János

1737. Borsodi János

1740. Berhidai Mihály

1744-től fogva Lovasi Imre

1757-től fogva Lepsényi István

1768-tól fogva Ujvári Josef (Márton István is volt)

1777. márc. 19. Vetsey Sámuel

1781. márc. 10. Szikszai Sámuel

1785. nov. 27. Szatmári András, Pala József nagyvázsonyi

1786. Benkő Mihály

1793. márc. 12. Fianckiy Tamás tótvázsonyi

1803. márc. 12. Tuba Dániel szentkirályszabadjai

1804. márc. 6. Visolyi Lázár mezőszentgyörgyi

1814. márc. 3. Edes Gergely madari

1817. márc. 11. Somody Péter monoszloi

1822. márc. 7. Gondot Dániel nagypirityi

Ujvári József prédikátorságától kezdve, 1768-tól maradtak fenn protocollumok. Teljes feldolgozásukat a jövőben szeretném elvégezni.

Az iskolára és az iskolai oktatásra vonatkozó anyag itt 1787–1856-ig található meg. Az előzőhöz hasonlóan külön feldolgozást, elemzést igényel.

Rendkívül érdekes és értékes az a könyv, amelyben 1835–1882-ig a következő címen örökítették meg a falura vonatkozókat: „Körlevelek, rendeletek, rövid népmozgalmi, történeti stb. feljegyzések. „Ebből külön feldolgozásra érdemes Raksányi Károly lelkésznek az 1800-as évek második feléből való bejegyzése, amelyben akkori szokásokat és falutörténeti adatokat örökít meg. Bemutatóképpen egy részletet idézek belőle.

„A falu völgyben fekszik egy kis patak futja végig. Szegényes, legtöbbszörre zsuppall fődött a tető ormozatok úgy nevezett kalodákkal X formán összetakolt fákkal vannak le nyomtatva, többnyire kéménytelen füstös konyhájú házakal. Az udvarok többnyire tuskével vannak kerítve, vagy pusztán állnak. Kapu alig látható El van terjedve a borral való mértéktelenség, sok a részeges, káromkodó. Buzgó vallásos érzésű férfi vagy nő alig található. Többen élnek vadházasságban”

„Szokások: Házassági esküvés estéjén nagy lakodalm, hova hivatalos vendégek küldenek tyúkot, kalácsot és más süteményt, még tortát is. 30 családot is meg szoktak hívatni a két vőfényvel, kik sokat lődöznek pisztolyaikkal, bal mellőn csinált virágot hordanak pálcáikat felpántlikázzák és az örömapa étkére borára, versben hívják a vendégeket. Az esküvőre sokan becsődülnek a templomba. A lakodalm muzsika és tánc, evés ivás közt tart kivilágos kivríradtig, amikor a vőfények egy két legény tyúkverőre járnak a faluban s az elszélyedt vendégeket a jobbmódúakhoz ismét meghívják s folytatják a dözölést nappal is.

Nagy paszitákat is szokás tartani keresztelés után 1–2 vagy 6 hónapra, mely gazdag evés és ivásból áll.

Halotti torok – vendégségek is tartatnak, kivált a jobb módúaknál sok bort, húst fogyasztanak.

A pinceszerezés is uralkodik, kivált savanyó mustkor összeverődnek 10–15-en. Isznak, itatják egymást utolsó erőtlenségig, s véres verekedések is történnek. A jobb módúak már délelőtt elmennek a hegyre és késő éjjel verődnek haza, esve kelve, hordozva az esés jeleit arcukon.

Búcsút is tartunk, mihez nemcsak a rkatok, hanem a

protok is nagy készüléssel készülnek, ekkor meszelik a házakat még azok is kik különben egész évben nem meszelik szobájukat, a legszegényebb is vár vendégeket s a vidékről sokan megjönnek, a korcsma előtt 2–3 bábos sátor van, a korcsma udvaron zöld ágából sátor, hol különösen a béresek szolgálok s gazdalegények tánczolnak s veredés nélkül ritkán végződik a búcsú”

Ezt a protocollumokkal együtt szeretném feldolgozni.

Külön szeretném megemlíteni a néprajzi adatokat is tartalmazó, a prédikátorok járandóságait összefoglaló írást: „A prédikatori conventio ebből állott (1804)

1°, Kész pénz harmintz – 30 Rforint – melyet minden Ecclesia Tagjai akik tizen hat esztendőn fellyül vagynak – öt öt garasával fizetnek

2°, Rózs harmintz 30 Kila – ezt is edj edj Dekány mértzével – mely a Vármegye mértzének teszi mintedj háromnegyed részét – köteleztetnek a 16. esztendőn fejjül levők fizetni. hanem a Kilát a Predikátornak – nem a Dekány – hanem – portzióra mértzével szokták be adni.

3°, Négy Kila alá való őszi vetés.

4°, Két kila alá való Tavasz vetés. Ezeket a földeket ez Ecclesia meg szantja, a Predikator magjával el veti, fel takarítja – s bé hordja a termést.

5°, Két hold kukoritza föld. Ezt is megszántattya az Ecclesia – hanem az el rakást – s két kapáltatást – maga köteles a Predikátor tétetni.

6°, Két Telekre fél Hod Kender föld. ezeket is háromszor az Ecclesia meg szántattya – el vetteti – boronáltattya a több munka illeti a Predikátor szorgalmatosságát

7°, Négy helyen való Rit – melyeknek nevei Kis Rét Hamuházi Rét – Bika Ret – Pallathidi Rét – meg teremnek mint edj 8. közönséges szeker szenát. Ezeket is az Ecclesia le kaszáltattya – a szenát fel gyűjteni, bagjába rakattya azután bé hordattya s a szürüs kertbe kazalba rakattya. Kaszáláskor a Predikátor tartozik a munkásoknak edj forintot áldomásra adni. A Réteken termő sargyut pedig a Predikátor maga köteles fel takaritatni.

8°, Vagyon edj pintzés szöllő hét ember munkára való – ennek minden munkáját meg teszi az Ecclesia – ki vévén a gyomlálást és a szüretelést.

9°, Tiz 10 öl fa – melyet az Ecclesia két izben öt öt ölével a maga erdején ölbe fel vagat – be hordat és a Parokialis Udvarban aprora fel vagatván a Kert mellé szép rendben össze rakat.

10°, Nyoltzvan 80 font hus, melyet a Predikátor rovásra ki hozhat – azután a rovást a Kurátor kezébe adja.

11°, Nyoltzvan 80 font só – kit amikor kívánnya a Predikátor az Ecclesia Kuratora meg veszi

12°, Harmintz 30 font faggyut.

13°, Esketes a Házasoktul Hellybeli 1. forint külföldi 2. Halotti Predikatioert 1 forint Keresztelésért 1 Marjás. Bé avatás 1 petak

14°, A Predikatori Házna Gyümölsös Káposztás és veteményes Kert.

15°. Az Ecclesia Pásztorokkal 4 darab marhát és négy darab sertést ingyen megöriztet – többet ha tart – azokért maga köteles a Predikator fizetni.”

Összehasonlítóképpen hadd álljon itt Édes Gergely bejegyzése: „Én Édes Gergely Henyébe rendeltettem 1814benn huztam fizetést két esztendeig egészen.

1° Kész pénzt 30 font

2° Szemetes gázos búzát 30 Kilát

3° Hus volt 80 font.

4° Só 80 font.

5° Faggyu 30 font.

6° Ólfa 10

7° A Vetés és Széna ugy a mint az előtt.

8° Kender s Kukoricza föld úgy mint az előtt. Egy szóval minden változás nélkül maradt. Kivéven – 1° – Hogy két esztendeig 10 ölfát s nem 12-öt adtak

2° Hogy a pásztorok csak kétkét marhát öriztek ingyen.

3° Hogy 1816-dikra csak 8 ölfát adtak be.

És hogy első esztendőre elmaradt 2. másodikra 5 kila buza melyet az idén bevarok.”

A gabona-, bor- és egyházi pénzbevételek számadáskönyvét 1852-től vezették.

A Balatonhenyén található anyagot bekötve, jó állapotban a templomban őrzik. A pusztulás veszélye egyelőre nem fenyegeti, mint a köveskálit.

Monoszlón 1747-től vezették az anyakönyveket. A más jellegű írásos feljegyzések legkorábbi dátuma 1748. 1748–1827-ig, majd 1873–1903-ig vezették a presbiteri jegyzőkönyveket. Néprajzi vonatkozásaiak feltétlenül figyelmet érdemelnek.⁴ A számadáskönyveket 1844–1875-ig vezették, a borbevételi jegyzőkönyvek pedig 1864-től maradtak fenn.

A Monoszlón levő anyag tüzetesebb átvizsgálását a jövőben szándékozom elvégezni.

Az itt felsorolt feljegyzések a balatonhenyeihez hasonlóan bekötve találhatóak, jó állapotúak és valamennyit a lelkészakban őrzik.

JEGYZETEK:

1. Annál inkább szomorú e tény, mivel Szőke Károly a községben 1927-től 1965-ig református lelkész a töredékekből kiolvashatóan hozzáértően rendezte és rendszerezte az anyagot, amit utódai nem őriztek meg.

2. Az összeírás részletes feldolgozását megkezdem.

3. Részletes feldolgozásukat megkezdem.

4. Hasonló feldolgozást, mint Jávor Kata tette a cigándi presbiteri jegyzőkönyvekkel.

L. JÁVOR KATA, Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulmányai. Népi kultúra-Népi társadalom V-VI. (Bp., 1971) 71–103.

SCHRIFTEN UND KIRCHENBÜCHER DER REFORMIERTEN KIRCHEN IN KÖVESKÁL,

BALATONHENYE UND MONOSZLÓ AUS DEM 18–19. JAHRHUNDERT

Die Verfasserin gibt bekannt kurz die Schriften und die Kirchenbücher der reformierten Kirchen, die befinden sich in drei Dörfer des Komitats Veszprém.

Anschrift des Verfassers:

Dr. Lackovits Emőke
Bakonyi Múzeum
H–8200 Veszprém
Lenin liget 5.

A Veszprémi Bakonyi Múzeum Ó-Bécsi Diana szobra

MOLNÁR LÁSZLÓ

A Veszprémi Bakonyi Múzeum sokoldalú és gazdag iparművészeti gyűjteményében szerényen hűződnek meg a bécsi császári gyár porcelán kompozíciói, a bútorok, textilek és a hazai kerámiaművesség remekei között. A több darabból álló bécsi együttesből minden vonatkozásban kiemelkedik egy Diana-szobor, amely ez ideig elkerülte a kutatók figyelmét. A figura művészettörténeti jelentőségén túl azért is figyelmet érdemel, mert a kutatások során számos művelődéstörténeti adat is előkerült a bécsi porcelánok magyarországi elterjedésével kapcsolatban.¹ A múzeum bécsi porcelánjai között ugyancsak nem kevésbé érdekes kutatási problémát rejtenek magukban azok a figurák, amelyek antik isteneket és mitológiai alakokat ábrázolnak. Ezek feldolgozása a szobrok jellegéből és a készítésük későbbi idejéből eredően más természetű, így jelen tanulmány keretében velük nem foglalkozom.

Az ülő Diana (1–2. kép) a gróf Pejacevich család gyűjteményéből 1953-ban került a múzeumba. Ez esetben a gyűjtemény kifejezés használata feltétlen indokolt, mert számos okirat és adat bizonyítja nemcsak a környezetükben lévő műtárgyak nagyobb mennyiségét, hanem a család képzőművészet iránti érdeklődését is.² Ezek közé tartozik például a bécsi megbízottuknak, Ferenczi Jánosnak egyik 1814-ből keltezett tudósítása, melyben a többi között II. József császár az időben felállított szobrát (A. F. Zauner 1795–1806), valamint a Schatzkammer érdekes óráját írja le, számos művészettörténeti vonatkozású értékes megjegyzéssel. A hazai kerámiatörténethez is becses adalékul szolgálnak a bécsi porcelánok vásárlásairól fennmaradt számlák, levelek és nem utolsósorban egy 1827-ben készült Inventárium. Ebben a bécsi porcelán edények is nagyobb számban fordulnak elő, más iparművészeti tárgyak között. A későbbi évtizedben, már a reformkortól kezdődően, majd azután is az ilyenek helyét a herendi porcelánok váltják fel a család asztalain és üveges almáriomaiban, amiről ismételt levéltári források tanúskodnak.³ A fennmaradt írásos emlékek között a Diana ugyan nem fordul elő. Azonban éppen a különböző levéltári források alapján megállapítható, hogy az is, valamint az említett mitológiai figurák még számtalan más Alt-Wien porcelán-

nal együtt a 18. sz. második felétől kezdődően az évtizedeken keresztül tartó folyamatos vásárlás, illetve megkülönböztetett érdeklődés következményeként kerültek a család gyűjteményébe. További vizsgálódásra adhat lehetőséget, hogy mikor már Budán állandó raktára működik a császári gyárnak, akkor még mindig megbízottuk által közvetlenül Bécsben vásárolnak porcelánokat.

A császári gyár plasztikai között jelentős helyet foglalnak el a biszkvitek, amelyek többségükben a rokokó időszak végén és a születő klasszicista korszak elején készültek. A két egymást váltó stílusformában kifejezésre jutnak a bonyolult társadalmi állapotok. Egyértelműen megfogalmazódott bennük és általuk a 18. sz. utolsó harmadának társadalmi és művészeti problémája. A rokokót felváltó klasszicista művészet Franciaországban született meg és onnan terjedt el szinte valamennyi feudálisztikus–abszolút monarchiában, így az akkor hatalmában növekedő ausztriai birodalomban is.

Az antik iránti társadalmi méretű érdeklődés a lírai és drámai emlékek közreadásán túl elsősorban a régészet és képzőművészet területein bontakozott ki. Különös hangsúlyt kapott ez az építészet és szobrászat vonatkozásában. Az antikvitás iránti érdeklődés a reneszánsz után, a hosszan tartó barokk időszakban nem erősödött. A barokkban, majd a rokokóban a gazdag és bonyolult szerkesztésű kompozíciók és felületi megmunkálások, anyagok, számos vonatkozásban eljutottak a fejlődés csúcspontjára. A társadalmi méreteken is érzékelhető felvilágosodás, az enciklopedisták, a felvilágosult gondolkodók tevékenységének hatására az alkotóművészek is az új irányába fordultak, ami gyakran az antik témaválasztásban, és azzal együtt a klasszikus formák felidézésében jutott kifejezésre. A társadalmi és művészeti hatások és kölcsönhatások alakulásában, ha közvetve is, de egyre érzékelhetőbb és kitapinthatóbb az amerikai függetlenségi háború ténye. Egy az ideig ismeretlen és robbanásszerűen jelentkező új társadalmi formáció születését már az európai udvarok, különösen a francia – egyre növekvő érdeklődéssel kényszerültek figyelemmel kíséreni.

Az ismételten felfedezett klasszikus művészet, a

1. ábra. Anton Grassi: Diana, bécsi porcelán 1800 k. Veszprémi Bakonyi Múzeum.

Abb. 1. Anton Grassi: Diana. Wiener Porzellan, um 1800. Bakonyi Museum, Veszprém.

2. ábra. Anton Grassi: Diana, bécsi porcelán 1800 k. (hátnézet).

Abb. 2. Anton Grassi: Diana. Wiener Porzellan. Hinteransicht.

barokkal és a rokokóval szembenálló és forradalmat előidéző a maga nemében. Valamennyi jegye élesen ellentétes a barokkal, azt tagadó, a korban feltétlen haladó és már polgári vonásokat magában hordozó. Az alapvető változás, ami a művészet belső fejlődésének is törvényszerű velejárója, az uralkodó körök, uralkodói és főúri mecénások számára még nem rejt magában veszélyt, forradalmat. A klasszikus művészet jellemző vonásai legkorábban az építészetben és a vele együttösen formálódó bútorművészetben jelennek meg szervezett formában. Az új anyag, a porcelán és azon belül elsősorban a plasztika az, amely képes megújulni a század utolsó harmadában is az antik hatására. Számottevően is nyomot hagyott a porcelánban a klasszikus, mind a témák, mind a kifejezési formák vonatkozásában.

A sévresi királyi porcelán manufaktúrában készülnek legkorábban a rokokóval szakító porcelán plasztikák. Az antik témák ismételt megfogalmazása, a kor művészeti szemléletének megfelelő kompozíciók kialakítása ebben az esetben sem kapcsolható egyetlen alkotó nevéhez, vagy kizárólagos tevékenységéhez.⁴ Az új hatása óriási, éppen a rokokóval ellentétes tartalma és megjelenítési módja következtében. Ugyanis míg a korábbi évtizedek barokk, és majd rokokó porcelán szobrászatának kánonja a csillogó fehérmáz, színesen festett kompozíció, amelynek típusalkotói a

meissenai manufaktúra kiemelkedő mesterei, J. F. Eberlein, P. Reinecke, J. J. Kändler, G. Kirchner, valamint a festészetben J. G. Höroldt. Az újnak, ami vizuális érzékelhetőségében, látványában ellentétes, a fehér márványt, alabástromot idéző matt felületet művészi formává alakítók köréből elsők között a Sévresben működő E. M. Falconet a kiemelkedő. A barokkból a rokokóba átvezető csoport meghatározója és vezetője német területen Kändler. A rokokóból a klasszicizmus irányába haladók élére a francia Falconet helyezhető biszkvit plasztikáival. Más egyéniségek és más felkészültségűek a típust és stílusformát teremtő alkotók – más és különböző a társadalom, a mecénás, amely a porcelánművészetet támogatja. Az európai porcelánművészet számára, egy azonban alapvetően meghatározó és közös, az új anyag lehetőségeinek megismerése és a művészet, a porcelán plasztika érdekében történő adottságainak maximális kiaknázása. Ez a közös, alapvető vonás pedig fejlődésében nem független az egyetemes társadalmi meghatározóktól. Amilyen rövid idő alatt általánossá válik a hétéves háború után a kändleri szerkesztési mód és zsáner téma az európai porcelánművészetben, ahhoz hasonlóan vagy még rövidebb idő alatt terjed el a klasszicista stílusú biszkvit szobrok készítése az európai manufaktúrákban.

A bécsi gyár, amely ugyancsak helyet és lehetőséget teremtett az újnak, szobraival mégsem egyértelműen illeszkedik a klasszikus sévresi biszkvit plasztikák stílusához. A bécsi Burg családi, rokoni kapcsolatai az európai udvarok francia ízlést követő társasági érintkezés szabályai, amelyek általános és kötelező érvényűnek tekinthetők, hatással vannak a környezetkultúrára. A társadalmi berendezkedés rokon vonásai, a diplomácia francia nyelve, a párizsi divat együttesen is kényszerítően hatnak egész Európában a közvetlen embert szolgáló és körülvevő műtárgyak stílár alakulására. Ismételten nem hagyható figyelmen kívül, hogy a felvilágosodás eszméi közvetlen az uralkodó körökig, az uralkodóig hullámoztak, észrevehetően széles körben a művészetre is hatást gyakorolnak. A sokrétűen bonyolult és váltakozó igények a porcelán plasztikában is kifejezésre jutottak. Az új irányba való fordulás a bécsi manufaktúrában sem másként jött létre, mint a korábbi stílust váltó időszakban. Szükség volt alkotókra és alkotóra, akik részben előkép, részben antik témák alapján megfogalmazták a bécsi porcelánban is a klasszicizmust, akik létrehozták a nagy sikerű biszkviteket.

A fejlődésnek magas szintjén álló császári gyár a korszakváltás időszakában még a rokokó felfogású modellezőket foglalkoztatja.⁵ A következő évtizedek irányvonalát meghatározó, az új stílust meghonosító mester Anton Grassi, akinek nevével és tevékenységétől nem választható el a klasszicista bécsi biszkvitek egész sora. Három évtizedes tevékenységének első részében még J. J. Niedermayer mellett működik, aki a bécsi rokokó porcelán plasztika kiemelkedő mestere,

számos nagy sikerű zsáner kompozíció, a többi között a Cris de Vienne csoport megfogalmazója. Szobrai ízig-vérig rokokók, azonban a francia és német hasonló kompozícióktól eltérnek, kecsesen nyúlánk alakjukkal, könnyed, elegáns mozdulatokkal. Ez a felfogás, a német rokonától a festésben is eltérő, mert amíg a meissen, de a berlini figurák is erősen, keményen színezettek, addig a bécsiek árnyaltabban, a purpur, a sárga és a zöld világos tónusaival díszítettek. Ebben a modorban mintáztak Niedermayer idején a bécsi modellkészítők, amikor 1778-ban Grassi a gyár állományába került. Az idő tájt a francia hatás a sévresi biszkvit előképekben és az egyre szaporodó antik témákban mutatkozik meg. Egy évtizeddel korábban, amikor 1767-ben W. Beyer szobrász – korábban a ludwigsburgi manufaktúrában – a bécsi gyár szolgálatába lép, jelennek meg az első klasszicista törekvések, még az egész porcelánművészetet átfogó, uralkodó rokokón belül. A korábban akadémián tanuló Grassi számára – aki egy ideig Beyer mellett is dolgozott – ugyancsak mélyen ható élményt jelentett az új stílusformával és kompozíció szerkesztési elvvel történő közvetlen találkozás. Az új átvétele Bécsben mégis viszonylag lassan történik, hiszen minden vonatkozásban a népszerű és divatos rokokó témák és formák irányát kellett megváltoztatni. Szükség volt erre ahhoz, hogy a kívülről és mégiscsak külföldről jövő hatásokon túl, az európai porcelánművészeti igazodást követően közvetlen élmény alapján is foglalkozzanak a klasszikus formát igénylő antik témákkal. A gyárban Karl Sorgenthal vezetése időszakában kerül nagyobb mértékben előtérbe a biszkvit figurák készítése, amihez jobb masszúra is szükség van, amit J. Leithner csak a század utolsó évtizedében hoz létre. Az antik iránti erőteljesebb érdeklődés bizonyítója a többi között, hogy Grassit hosszabb itáliai tanulmányútra küldik, ahonnan 1793-ban tér vissza. Gazdag élményekkel, fáradhatatlanul gyűjtött vázlatokkal megrakodva, számos itáliai mester antik emlékekről készített metszetével érkezik Bécsbe.⁶ A következő másfél évtized, amelyben kibontakozik és felvirágozik a klasszikus stílusú biszkvit szobrászat, a bécsi gyár utolsó nagy teremtő korszaka. A klasszicista figurák egy jelentős része feltétlen Grassi tevékenységének eredménye. Más részük az akkor modellek készítésével foglalkozó M. Klampferer, Fürstenberg, néhány tehetséges bossier, és nem utolsósorban a Grassi utáni időszak modellmestere Elias Hütter munkásságával hozható kapcsolatba. A veszprémi múzeum Diana-figurája a bécsi gyár több alakos biszkvit mitológiai témákat ábrázoló kompozíciói között helyezhető el.⁷

A bécsi porcelán manufaktúra történetét feldolgozó monográfiák és a századelőkor megjelent leíró katalógusok foglalkoznak ezzel a Diana-kompozícióval. Az említéseken, az adatszűrű leírásokon túlmenően annak előképére vonatkozóan nem tesznek említést. Hasonló a helyzet Mrazek-Neuwirth nagyszabású, újabbban megjelent munkájánál is. A biszkvit kompozíciók bossier jegyeinél alaposabb meghatározást az alkotó művész megállapítására vonatkozóan az ilyen szobrokkal kapcsolatban nem tesznek. A századforduló említései, valamint a kompozíció különlegessége indokolja, hogy az első közléseken túl kísérletet tegyünk az ikonográfia eredetének meghatározására.

Az ókori görög mitológia kiemelkedő alakja Artemisz, kinek a római megfelelője Diana, aki a szülés, a vadászat, a természet gyakran ábrázolt népszerű istennője.⁸ Sokoldalúsága és a művészetben gyakori ábrázolása az antik Rómában lesz általános, ahol az erdei fürdőzés után törülköző, ülő Diana évezredet túlélő ikonográfiája kialakult. Az ókorban bronzban megfogalmazott típus figyelemre méltó példányát és reneszánsz változatát W. Bode mutatja be, az itáliai reneszánsz bronz plasztikákról készített monográfiájában.⁹ Az itáliai reneszánsz Diana kisbronz előképeként bemutatott kompozíció alapjaiban a 18. sz. végéig meghatározó (3. kép). Az ülő helyzetben lévő ruhátlan felsőtestű nőalak, lábát térdén keresztbe helyezve, ölen és combján drapériával került az ókori mester által megörökítésre. A Bode által közölt antik plasztika attribútuma utalás a Diana-ábrázolásra, amennyiben a római mitológiában az ülő helyzetben lévő Diana homlokán középen szalaggal átkötött haján holdsarlóval ábrázolt. A Reinach által közölt kompozíciók is alig mutatnak eltérést ettől a típustól. Az itáliai reneszánsz bronz kisplasztikák egyik Wallace-gyűjteményben lévő darabját, Bode idézett művében bemutatja (4. kép), ugyancsak mint antik előkép alapján készítettet.¹⁰ A két bronzkompozíció egybevetése, mindössze a jobb kéz tartásában mutat eltérést, amennyiben a reneszánsz példányon a kéz keresztbe tett bal láb sarkát érinti. Az antik és reneszánsz posztamens különbözősége ez esetben alig bír jelentőséggel, sokkal inkább a reneszánsz figuránál a felsőtest elfordulása, valamint a jellemző finom érzékeny mintázás. Ez a mozdulat a későbbiek folyamán is meghatározó mind a mezítelen felsőtest és fejtartás, mind a kéz beállításánál, amely esetenként a drapériával érintkezve a törülközés jellegzetes mozdulatára utal.

– Ez az ülő nőalak típus drapériával Vénusz, vagy Nimfa elnevezéssel is gyakran fordul elő az erdei fürdőzéssel kapcsolatban az európai képzőművészet későbbi évszázadaiban. Az itáliai reneszánsz bronz kisplasztika előképeknél jelentősebb az ikonográfia fejlődése és egyetemesnek nevezhető elterjedése. Az Alpoktól északra lévő területen is feltűnő típust Adrien de Vries fogalmazza meg az augsburgi Herkules kút Najad c. nagyméretű figurájában.¹¹ A 16. sz. végén készült bronz szobrászati együttes nőalakja az előbbiekhöz hasonlóan lábát térdén keresztbe fekteti, jobb kezében lévő korszóból vizet csorgat, baljával sarkát érinti, a kézmozdulatban a reneszánszra jellemző nyugodt előkelőség figyelhető meg. Fejtartása a cselekményre irányul, középen választott haja széles szalaggal átkötött. Jobb combján enyhén redőzött drapéria. Ez csupán jelzése az antik előkép hagyományoknak, a fürdés utáni törülközésre utal (5. kép). Abban

3. ábra. Antik kisplasztika, bronz.
Abb. 3. Antike Kleinplastik. Bronze.

az időben, de még inkább a társadalmi körülményekben lévő hasonlatosság az itáliai kora reneszánsz és a németalföldi reneszánsz mesterek munkái között, együttesen is visszautalók a kompozíciók ikonográfiai alapjaikban az antik előképekre. Adrien de Vries Herkules kútjának életnagyságú alakjain a firenzei és római manierizmus hatása érződik. Szembetűnő ez a testek részletformáinak mintázásában, a nagy méret ellenére is megmutatkozó erőtlenségben, a kompozíció kiszámított hatású felépítésében. Feltehetően a nagyobb együtteshez tartozó egyik előtanulmányként mintázott alakja a dresdai Grünes Gewölbe gyűjteményében lévő, és 1600 körüli készítési időre datált ülő

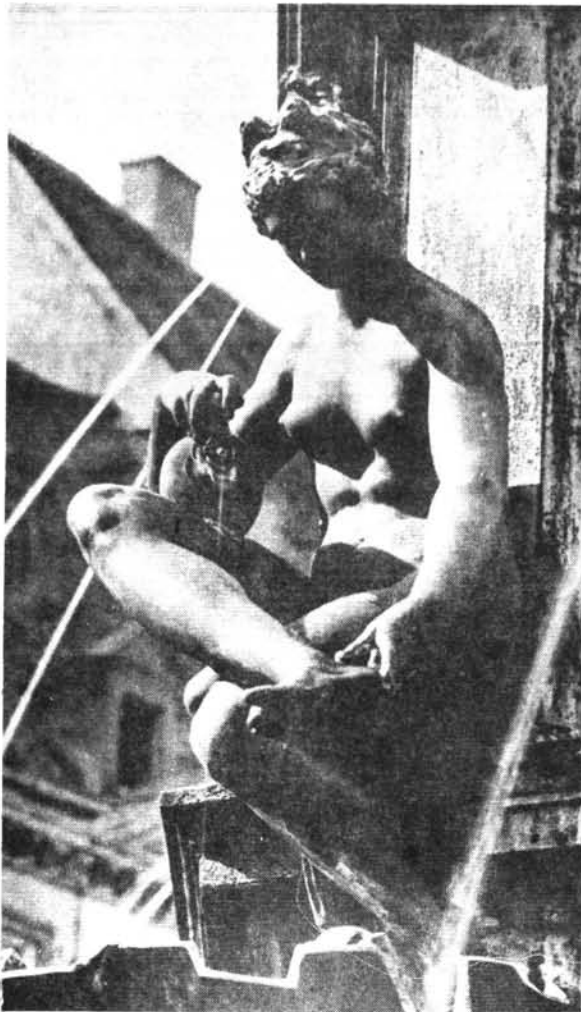

4. ábra. Reneszansz kisplasztika, bronz. (antik utánszat).
Abb. 4. Renaissance-Kleinplastik. Bronze (antike Nacharbeit).

figura.¹² Azonban míg a Herkules kút Najad-alakja összehatásában feltétlen a manierizmus jegyeit őrzi, addig a Fürdő nő c. bronz kisplasztika a korai reneszánsz elevenségét mutatja, éppen a részletek megformálásában a könnyed fiatalos test mozdulatában (6. kép). A Diana-téma a művészetben a következő évszázadban a barokk virágzása idején koránt sincs ilyen mértékben előtérben. Ez egyáltalán nem tekinthető különösnek, hiszen a barokk művészet az antik mitológiával különösen a 17. században ilyen közvetlen kapcsolatot nem vagy alig érzékelhetően tart. A következő század, a 18-ik azonban minden tekintetben eltérő az előzőtől. Eltérő, mint azt vázoltuk társadal-

mi vonatkozásaiban, de különböző, a művészetében is mind a rokokóban, mind a születő klasszicizmusban. A 18. sz. második felétől kibontakozó klasszikus művészet iránt érdeklődő alkotók az antik előképek és témák irányába fordulnak. Eltérő az irányító társadalmi indíték, mint a reneszánsz mestereknél. A már tudományos megalapozottsággal induló régészeti feltárások, a görög, a római, majd az egyiptomi építészeti és szobrászati emlékek széles körű társadalmi érdeklődésén túlmenően a művészet alakulására is érzékelhető hatással voltak. A 18. sz. második felében virágzó könnyed, csapongó parfömös levegőt árasztó rokokóból történő váltás, a hűvösebb klasszikus formák irányába való fordulás és a mitologikus témák iránti érdeklődés a művészetben revellációt erejével ható. Szükségtelen a reneszánsz mesterek kopozícióit további elemzés tárgyává tenni,¹³ mindössze megelégszünk annyival, hogy a kialakult akt istennő ábrázo-

5. ábra. Adriaen de Vries: Najad, bronz 1596–1602. Augsburg.
Abb. 5. Adriaen de Vries: Najade. Bronze. 1596–1602. Augsburg.

6. ábra. Adriaen de Vries (?): Füldő nő kisplasztika, bronz 1600 k.

Abb. 6. Adriaen de Vries (?): Badende Frau. Kleinplastik. Bronze. um 1600.

lái típusok két jellemző formáján, a fekvőn és az állón túl, éppen erre az ülő formára utalunk. Ez a művész számára a plasztika vonatkozásában sokoldalúan kiaknázható. Az ülő nő ruhátlan test formáinak elgyönyörködtető szépségét kereső, kutató művészek számára újszerű és izgalmas feladat. Ez az ikonográfia jelenik meg a többi között a festészetben az antik mitológiát idéző nagyszerű rokokó mester Francois Boucher Diana fürdés után c. több alakos kompozíciójában (7. kép). A francia rokokóra jellemző rafinált finomsággal és eleganciával ábrázolt ülő helyzetben lévő Diana, keresztbe fektetett lábbal, haján holdsarlóval, hű idézője az antik és reneszánsz plasztikáknak. Az igen népszerű téma felkeltette a sévresi gyár érdeklődését és figyelmét, ezért elkészítetik és később megvásárolják a Boucher által mintázott 'Diana au bain' c. kompozíció modelljét 1780-ban 600 Francért. A szobrot azonban csak három év múlva készítik el biszkvitben.¹⁴ Minden valószínűsége feltehető annak, hogy ez a kompozíció, mint egyik lehetséges előkép, szerepet játszott a bécsi változat létrejöttében. A ruhátlan, drapérián ülő törülköző nő típus egyik változata 'Étude Femme' Boucher több alakos kompo-

ziciójának Dianáját idézi. A fürdőzés után drapérián szárítózó nőt a művész rokokó enterieur kanapéjára helyezte. Ezt a népszerű kompozíciót Gilles Demarteau „Női tanulmány” címen Boucher után elkészítette.¹⁵ A népszerű metsző, éppen előkelő istennő tartásától fosztotta meg alakját, azoktól az árnyaltan finom testrészektől, amelyek nemcsak jellemzők Boucher aktjaira, de a rokokó művészetre is (8. kép). A metsző Demarteau nőalakja teltebb formáival, érzéki izgalmat keltő francia nő idézője, mint inkább az istennőé, aki még az erdei fürdőzés közben is megőrzi testének méltóságos tartását.

Amikor a Diana fürdés után c. olajkép elkészült (1742), már évtizedek óta manufaktúrák számtalanjaiban készítenek porcelánból különböző mitológiai kompozíciókat, de biszkvit aktokat nem. Közvetett, illetve ún. alkalmazott formának, szinte dekorációnak tekinthető J. J. Kändler ismert Hattyús készletének díszes levestál fedőjén ülő hasonló bállítású festett mázas nőalak, amely szinte egykorúnak tekinthető Boucher kompozíciójával. A 18. sz. 60–70-es éveiben készült antik istennők, mitológiai alakok és csoportok mázasak vagy színesen festettek. Felépítésükben többségük vertikális szerkesztésű. A Diana-ábrázolások előfordulásait kutatva és a bécsi biszkvit előképét keresve jutottunk el Francais Gaspard Adamhoz, kinek nevéhez elsősorban nagyobb kertplasztikák kap-

7. ábra. Francais Boucher: Diana fürdő után, olaj (részlet) 1743.

Abb. 7. Francais Boucher: Diana nach dem Bad. Öl. Detail. 1743.

8. ábra. Gilles Demarteau: Női tanulmány (Boucher után).
Abb. 8. Gilles Demarteau: Frauenfigur. Studie (nach Boucher).

csolhatók.¹⁶ A francia mester a jeles mecénás porosz uralkodónak, II. Frigyesnek több mint egy évtizeden keresztül udvari szobrásza. Ez alatt az idő alatt Gaspard a lotharingiai hatásokkal ötvözött francia akadémiai stílust virágoztatta fel a porosz udvari művészetben. A francia szobrász mindvégig nagy hatással volt kortárs német kollegáira, akiket irányított és akikkel együtt dolgozott a potsdami és berlini udvari építkezések szobrászati díszítésein, nagyméretű kertplasztikáin. Ebből a sorozatból emelkedik ki a Sanssouci park márványból faragott Dianája, lábánál a vadászat istennőjének szimbolikus kísérőjével, a fekvő kutyával (9. kép). Az ülő helyzetben jobb lábát térdén átfektető ruhátlan nőalak a sziklaszerűen idomított alapon elterülő drapériával bokáját törli. Jobb kezében lévő drapériával, részben keblét takarja. Az előrehajló felsőtest merev tartása már az antik előkép irányában mutat előrelépést, mint a francia rokokó előbbi ülőakt-ábrázolásai. Egy évtized sem választja el időben a potsdami figurát Boucher alkotásától, és a klasszikus vonások máris érzékelhetően megjelennek plasztikáján. A nagyszerű szobrász, aki végső soron a francia késő rokokót honosította meg a porosz udvari szobrászatban, művészetével más területeken úgyszólván hatás nélkül maradt. Kutatásaink vonatkozásában éppen ezért is érdemel figyelmet, hogy közel négy évtizeddel később Bécsben biszkvit porcelánban kivitelezett Diana-kompozíció, ugyancsak egyik közvetlen előképét fedezhetjük fel Francais Gaspard Adam Sanssouci parki márványszobrában, amely ugyan Boucherhoz kapcsolódik, mint a sévresi porcelán példány,

9. ábra. Français Gaspard Adam: Diana, márvány.
Abb. 9. Français Gaspard Adam: Diana. Marmor.

amelynek modelljét maga a művész készítette el, mint előbb közöltük.

A bécsi császári gyár történetét feldolgozó első jelentős monográfiában kerül először közlésre a Diana, amelyet a szerzők A. Grassinak tulajdonítanak és 1785 körüli, vagy utáni időre datálnak.¹⁷ A kör alakú lapos talpazaton lévő sziklás tömegen ülő ruhátlan nőalak bal lábát keresztbe fekteti jobb térdén. A comb és térd drapériával fedett. A bal karra támaszkodó alak jobb kezével sarkát érinti, fejének iránya, tekintete a kezét követi, haján elől középen holdsarló, lábánál balra egy fekvő és egy ülő kutya. Az erőteljes mintázás kidomborítja az érett testformákat (10. kép). Amennyiben a kompozíció készítője a fenti meghatározás szerint Grassi, úgy azt az itáliai tanulmányútja előtt készítette. A formák még erősen utalnak a kései rokokó plasztikákra, bizonyos mértékben a boucheri Diana felsőtest megfogalmazására, illetve annak plasztikai áttételére. A francia rokokó biszkvittek hatása kimutatható már az 1760-as évek közepétől a bécsi szobrok között. A publikálás idején a Franz Jenny Szent-Györgyi gyűjteményben lévő Dianáról az elmúlt évtizedekben újabb adatokat nem közöltek, reprodukcióját sem mellékeltek. Ezért is

10. ábra. Anton Grassi: Diana, bécsi porcelán 1785 k.
Abb. 10. Anton Grassi: Diana. Wiener Porzellan, um 1785

ismételten figyelmet érdemel a veszprémi példány, amely a Folnesics–Braun által közöltektől, ha alapjaiban nem is, de néhány részletében, különösen a mintázásban eltérést, különbözőséget mutat.¹⁸

A Bakonyi Múzeum Diana-változata, amely Szépművészeti Múzeum gyűjteménybe, méretében alig mutat eltérést, mindössze 15 milliméterrel nagyobb az előzőnél. Az ülő nőalak testformáit tekintve, az erőteljesebb, teltebb. Különösen megfigyelhető ez a lábszámál, a vállaknál és a csípőrészleteknél. A bécsi példány feltornyozott antikos hajviselete a teljes nyakat szabadon hagyja érvényesülni. A veszpréminél a laza konty hátul lecsúszott és nyakra fekvő hullámos tincsen végződik. A leomló kemény vonalú drapéria egyszerűbb, összevontabb és lágyabb, barokkosabb. Ez a mintázási forma, ha árnyalt vonalaiban és formáiban is, de az egész kompozíción megfigyelhető. A két kutya elhelyezése azonos, csupán a mintázás milyenségében mutatnak eltérést a fentiek szerint. Ugyancsak attribúciós elem a bal lábánál feltámasztott hengeres nyíltartó, amely a vadászatra utaló ismert tárgy. Ez a motívum a Franz Jenny gyűjtemény bemutatott Dianájánál hiányzik, feltehetően letörött. A plasztika mintázása és a talpazat közötti felületkép-

zésben mutatkozó eltérés, valamint a veszprémi darabon felismerhető, nem jól retusált formavariációk azt látszanak bizonyítani, hogy ezt a kompozíciót a bossier nem kellő gondossággal állította össze. Az sem kizárt, hogy ez az eredetnél egy évtizednyi idővel későbbi és utánformázással, részbeni átmintázással készült.¹⁹ A talpazaton belül lévő kék gyári címerjegyén kívül a készítés idejére, vagy a bossier személyére utaló semmiféle jegy nem fordul elő. A két Diana-biszkvit között az eltérés szembetűnő, ezért is szükséges felvetni mindkettővel, illetve a budapesti Iparművészeti Múzeum példányával,²⁰ – most már három ismert biszkvittel – kapcsolatban az alábbi problémákat.

A veszprémi, budapesti és bécsi szobrok közötti méretbeni eltérésekből következtethetünk a készítés időbeli különbözőségére elsősorban. A 15 mm méretbeni eltérés, bár nem számottevő, de mégis figyelemre méltó, mert amennyiben a bécsi szobor méretét annak idején helyesen állapították meg, feltétlen külön változatnak tekinthetjük a két hazai gyűjteményben lévő Dianát. Ebben az esetben további kérdés az, hogy melyik az előbbi és melyik a későbbi, miután jelenleg az ismert három példány egyikén sincs a gyártásra utaló évszám, mint kormeghatározó vagy bossier jegy, amin keresztül a készítés időpontja megközelíthető, pontos határok közé szorítható.

Amennyiben elfogadjuk a szóban forgó első publikációban közreadott meghatározást a modell szerzőjére és készítési idejére vonatkozóan, akkor egy korai Grassi biszkvit műről van szó, amely minden vonatkozásban kapcsolódik Boucher eredeti sévresi figurájához. A sévresi manufaktúra néhány évtized alatt igen nagyszámú modellt vásárolt Bouchertól, összesen 28-at.²¹ Ezek nemcsak pontosan meghatározottak, hanem egy szűkebb, a korra jellemző mitologikus témakörbe is tartoznak. A fürdőző Diana – ülő, szárítkozó női akt típus – népszerűsége, gyakori előfordulása nem képezheti vita tárgyát. Az is bizonyított, hogy számos biszkvit-kompozíció készült a bécsi manufaktúrában nemcsak sévresi hatásra, hanem közvetlen előkép alapján is – egészen a kópia fogalmának kimerítéséig, szinte azonos megjelenítésben. Az ilyenek közül már néhányra utaltunk tanulmányunk előbbi részében. Ugyancsak a meghatározás problémájához tartozónak tekintjük, hogy a bécsi Diana készítése előtti időben, 1780-ban a szerző az évszakok allegorikus rokokó sorozatát mintázza.²² Ezek az egyes figurák kifejezetten a bécsi rokokó porcelán típusai, mind a kompozíció megfogalmazásában és részleteiben, mind a színes festésben. Ezekhez mérten a Diana egésze és részletei azt bizonyítják – mint előbb megállapítottuk –, hogy az nem Grassi eredeti kompozí-

ciója. Ugyancsak erre utalnak a későbbi évek modelljei, amelyek az itáliai tanulmányútja után készültek. Ezekben az antik hatás és az egyéni kifejezési mód egyaránt szembetűnően megkülönböztető mind a korai, de még a Diana antikizáló felfogásától is. További kérdés a magyarországi példányok készítésének tisztázása. Erre vonatkozóan végzett kutatások csak összehasonlítás lehetőségei között mozognak, így a külső jelekből következtethetünk az időpontra. Eszerint a budapesti és veszprémi plasztikák az eredeti modell alapján készültek, egy jó másfél évtizeddel később. Erre utal elsősorban az a tény, hogy a gyár plasztikai között a 18. sz. végén már egészen más típusok, témák szerepelnek és a stílisis megjelenítésük sem hasonló a Dianához. Ennek valószínűségét több bécsi termék bizonyítja, de szinte valamennyi 18. századi alapítású gyárra is vonatkozik, hogy a század végén ismételten elkészítik korábbi modelljeiket. A gyárban II. József halála utáni időben, a napóleoni háborúk idején lévő alkotómunkára éppen nem kedvező állapotokból erősen feltételezhető a korábbi modellek felhasználása, ami annál is inkább lehetséges, mert a francia direktoire, majd empire hatása abban az időben egyre fokozódott a bécsi porcelánművészetben. Ennek a ténynek megfelelően a veszprémi és budapesti szobrok, amelyek minden bizonnyal későbbiek, mint az eredeti bécsi modell.

Összegezként megállapítható, hogy a Grassinak tulajdonított Diana modellje a sévresi gyár hasonló témájú kompozíciója alapján készült, és mint ilyen a francia eredetű bécsi biszkvitek első darabjai közé sorolható. A modell magán viseli azt a francia eleganciát, ami olyan jellemző és meghatározó Boucher művészetére. Ugyanakkor számos jel utal éppen az antik téma kapcsolatán keresztül a hűvösebb, klasszicizáló nyugodtabb formákra és mozdulatokra. Az a testi gazdagság, ami az idézett festményeken és rajzokon olyan jellemző, ezen a kompozíción teljesen háttérbe szorult. A korai Grassi Diana modellje, oeuvrejében egyedül álló, de nem található kapcsolat a bécsi biszkvit porcelánok gazdag és változatos sorozatának darabjaival sem. – A magyarországi példányok ugyancsak a Grassi modell alapján készültek, későbbi utánformázás során, a 18. század utolsó éveiben. A jelzett gyártási hibák és a szobrok sérült állapota ellenére is a Grassi modell két Diana-példánya gyűjteményeink magas művészi értéket képviselő, megbecsült darabja. – Az antiktól eredő ikonográfiai típus a reneszánszban született újjá. A kompozíciós forma raffiniált kifinomítása pedig a francia rokokó virtuóz mesterének, Francois Bouchernek köszönhető, aki képen és szoborban egyaránt nagyszerűt alkotott a fürdőző Dianájával.

1. A Veszprémi Bakonyi Múzeum iparművészeti tárgyról vezetett leltárkönyvébe 1953-ban kerültek bejegyzésre a bécsi szobrok 53.3.91–100 sz. alatt. A megnevezés rovatban: „Szépalmapusztá 1952. IV. törv. Pejacevics-Mikó Endréné 1953. Vajkai” – Más alkalommal, feltehetően később került a gyűjteménybe a leltári szám nélkül szereplő ugyancsak bécsi rokokó, fehér-mázás csoport (m=28 cm, két címer jegy, erősen sérült). A szerzeményi napló száma pontosan nem olvasható, 306 vagy 360, esetleg 366.
2. VeML. Gr. Pejacevics-Mikó család iratai.
3. HPGY Irattára Herend. Verkaufs-Adressbuch és Strazza I. (1858–1862).
4. LECHEVALLIER-CHEVIGNARD: La Manufacture de Porcelaine de Sévres. (Paris 1908); – ROGER, PEYRE: La ceramique française. – Fayences, porcelaines, bisquits, grés, dates de la fondation des ateliers, marques et monogrammes. (Paris 1910); – EDUARD, GARNIER: La Porcelaine tendre de Sévres. Paris (?) Paul, Alfassa et Jacques, Guerin: Porcelaine Française du XVIIe au milieu du XIXe siècle (Paris 1929); – N. JU. BIRJUKOVA: Francuzszkaja farforovaja plastika XVIII veka. (Leningrad) 1962). Valamint a jegyzetben szereplő UJFALVY-BOURDON i. m.
5. MRAZEK, W.–NEUWIRTH, W.: Wiener Porzellan 1718–1864. (Wien 1970).
6. FOLNESICS, J.–DR. BRAUN, E. W.: Geschichte der k. k. Wiener Porzellanmanufaktur. (Wien 1907).
7. MRAZEK, W.–NEUWIRTH, W.: i. m. No. 553. Biskuitgruppe, drei Nymphen und Amor; 554. Vielfigurige Bachantengruppe mit Silenschirme; 555. Biskuitgruppe, Merkur und Psyche; 556. Biskuitgruppe, Zeus und Ganymed; 557. Biskuitgruppe, Juno und Flora. stb.
8. Paulys Real-Encyclopädie der Classischen altertumswissenschaft IX. (Stuttgart 1903).
9. BODE, W.: Die Italienischen Bronzestatuetten der Renaissance. (Berlin 1922) Abb. 30 (Mitte).
10. i. m. Abb. 19 (Mitte).
11. BRAUNFELS, W.: Meisterwerke Europäischer Plastik. (Zürich 1958).
12. Einführung in das Grüne Gewölbe. Text: Joachim Menzhausen. (Dresden 1975) 67.
13. A reneszánsz mestereknél általában az álló, vagy fekvő női aktok allegorikus és mitológikus témákban jelentkeznek: Jacopo de'Barberi, Sandro Botticelli, Hans Baldung Grien, Piero di Cosimo, Lucas Cranach, Giorgone, Vecellio Tiziano stb.
14. M. CH.–E. DE UJFALVY-BOURDON: Les bisuit de porcelaine. (Paris 1893).
15. ADHEMAR, J.: Europäische Graphik im 18. Jahrhundert. (Paris–Hamburg 1963).
16. PETRAS, R.: Berliner Plastik im Achtzehnten Jahrhundert. (Berlin 1954).
17. FOLNESICS, J.–DR. BRAUN, E. W.: i. m.
18. Az 1904-ben és 1907-ben megjelent publikációkban a szerzők a biszkvitet kifejezetten Grassi modellnek tekintik és készítését egyik alkalommal 1785-re, a másik helyen 1800 körülre datálják, a szóbanforgó gyűjteményben lévő, félreérthetetlenül Dianával azonosítható példányt.
19. A veszprémi Diana egyik kutyájának feje ragasztott, a másik hiányzik, a talpazat törött és ragasztott, ugyancsak hiányzik a bal lábfaj is. A darab-forma illesztéseknél a varratok felületes retusálás következtében az égetés alkalmával erősen kidudorodtak és jól kitapinthatók. A bossier kevés gondot fordított az arc és a finoman mintázott testrészek modell szerinti szépségeire, így a biszkvitre jellemző finom formák és felületek sok helyen teljesen elfimosodtak. A talpban alul lévő kereszt alakú támaszték ugyancsak törött.
20. Iparművészeti Múzeum, Budapest. Diana biszkvit porcelán lt. sz.: 69.869.1., Bécs 18. sz. vége, 19. sz. eleje m=35.5 cm. sérült, ragasztott, nyíltartó hiányzik.
21. M. CH.–E. DE UJFALVY-BOURDON: i. m.
22. MRAZEK, W.–NEUWIRTH, W.: i. m.

ALTWIENER DIANAPLASTIK IM VESZPRÉMER MUSEUM

In der Sammlung des Veszprémer Bakonymuseums sind zahlreiche Altwiener Biskuitkompositionen unter den bedeutenden kunstgewerblichen Gegenständen aufbewahrt. Davon zeichnet sich eine sitzende Dianaplastik aus, die 1953 mit mehreren Biskuitfiguren vom Ende des 18. Jhs. ins Bakonymuseum kam. Die Diana ist den ersten Publikationen nach (J. Folnesics–Dr. E. W. Braun) das Werk von Anton Grassi, erschuf um 1785 ihr Modell. In den vergangenen 70 Jahren erschienen mehrere Angaben in der kunstgeschichtlichen Literatur von dieser Figur nicht. Diesmal untersuchen wir auf Grund des ungarländischen Stückes ikonographische Probleme und die Originalität der Grassi-Komposition.

Artemis ist in der antiken griechischen Kultur die Göttin der Natur, der Geburt und der Jagd. Im antiken Rom spielt Diana diese Rolle, deren Kult im breiten Kreis immer beliebter wird. Zu dieser Zeit bildet sich der Typ: die nackte, sich abtrocknende, sitzende Frauenfigur heraus, die auch während der Renaissance nach diesem Vorbild zu neuem Leben ersteht. Die Barockzeit ist diesem Thema nicht günstig, aber am Ende dieser Periode, in der Rokokozeit wählen die Künstler wieder oft diesen Typ zum Vorbild.

Zwei Akttype der antiken Göttinnen und mythologischen Frauengestalten werden in der bildenden Kunst der Renaissance allgemein: die liegende und die stehende Darstellung. Das Rokoko gibt in der später zum neuem Leben erstandenen umbekleideten sitzenden Figur den Formen und den plastischen runden Flächen des schönen Körpers eine neue Erklärung. Der ausgezeichnete französische Meister Francois Boucher ist der Erschaffer dieses Typs. Die Hauptfigur seiner Komposition mit mehreren Gestalten, „Diana nach dem Bad“ ist zur Mitte des 18. Jhs. auch in Form einer Studie ein beliebtes Thema. Als Vorbild der bildhauerischen Darstellung für A. Grassi sind noch zwei Werke von Adraen de Vries zu erwähnen. Najade, eine Brunnenfigur aus Bronze und eine Studie in der Sammlung des Grünen Gewölbes in Dresden. (Als Schöpfer der letzteren ist A. de Vries vermutet.) Die

Diana aus Marmor von Francois Gaspard Adam, von preussischen Hofbildhauer französischer Herkunft steht zeitlich näher und weist mehr Ähnlichkeit in der Komposition auf, sie wurde für den Potsdamer Park geschaffen. Man darf nicht bei der ikonographischen Entwicklung die Tatsache ausser acht lassen, dass die Porzellanfabrik in Sevres das kleinplastische Modell der Diana von F. Boucher zur Ausführung aus Biskuitporzellan kaufte.

Wir halten die A. Grassi zugeschriebene Dianakomposition für eine Plastik, die nach Vorbildern, nach Werken von F. Boucher und F. A. Gaspard geschaffen wurde, oder die eine direkte Nachahmung ist. Grassi formte in seiner Jugendzeit noch vor der italienischen Studienreise das Modell. Die Stücke der ungarländischen Sammlungen, besonders das des Veszprémer Bakonymuseums zeigen Abweichungen von dem am Anfang des Jahrhunderts publizierten Wiener Exemplar. Auf Grund unserer Forschungen und des direkten Studierens des Werkes halten wir es mit dem Altwiener Dianabiskuit des Budapester Kunstgewerblichen Museums für eine spätere, vom Ende des 18. Jhs. stammende Nachahmung. Die Dianakompositionen, die mit der schöpferischen Tätigkeit von Grassi zusammenhängen, sind gut bewahrten Stücke unserer Museen. Sie sind zugleich Beweise aus der Spätrokokozeit für das Weiterleben eines beliebten antiken ikonographischen Themas, dessen Typ F. Boucher für das europäische Publikum geschaffen hat, zuerst in einer Studie, dann in einer Ölkomposition mit mehreren Figuren, und zuletzt im plastischen Modell für die Porzellanfabrik in Sevres.

Anschrift des Verfassers:

Dr. Molnár László
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Művészettörténeti Tanszék
H–1052 Budapest
Pest B. u. 1.

1900 körüli városlódi étkezészet

SERGŐ ERZSÉBET

Korábban is volt a Vendéglátóipari Múzeumban olyan, étkezésleegyüttesek gyűjtésére irányuló tendencia, hogy a kiállításokon terítékeket lehessen bemutatnunk. A korábbi években — kevés apró kivételtől eltekintve — nem volt ilyen egységes terítékünk. Múzeumunk „Az idegenforgalom és a vendéglátóipar kapcsolata Magyarországon a XX. század közepéig” c. kiállításán ez az együttes már szerepelt: egy éttermi asztalt mutattunk be vele. Az asztal négy személyre volt megterítve, mellette felállított két tálalóasztalon pedig a tálak sorakoztak. Múzeumunk karakterénél és helyi adottságainál fogva olyan intézmény, amelynek látogatói jelentős arányban külföldiekből kerülnek ki. Egyöntetűen az volt a vélemény, hogy a városlódi edénnyel megterített asztal rendkívül tetszetős. A későbbi készítményű, rossz értelemben vett „magyaros” terítékek sem esztétikum, sem hitelesség dolgában nem vehetik fel ezzel az anyaggal a versenyt.¹

A Vendéglátóipari Múzeum olyan stílusú edényekkel rendelkezik, amelyeket Molnár László Sashegyi Gyula budapesti lakos gyűjteményéből közöl.² Ezzel az ornamentikával egy leveses tányért mutat be a 33. képen. A Vendéglátóipari Múzeumnak ebből az edényfajtából, ezekkel a stílusjegyekkel, teljes étkező készlete van. A készlet a következő tárgyakból áll:

12 db lapostányér,	ltsz.: 68.140.1.
9 db mélytányér	ltsz.: 68.140.2.
1 db kistányér	ltsz.: 68.140.3.
8 db zsemletányér	ltsz.: 68.140.6.
4 db kerek tál	ltsz.: 68.140.7–8.
1 db kenyérfosár	ltsz.: 68.140.10.
2 db főzelékestál	ltsz.: 68.140.11.
2 db szögletes salátástál	ltsz.: 68.140.12.
1 db kis pecsenyéstál	ltsz.: 68.140.13.
1 db nagy pecsenyéstál	ltsz.: 68.140.14.
1 db fedeles levestál	ltsz.: 68.140.15.1–2.
3 db só–paprikatartó	ltsz.: 68.140.16.
1 db boroskancsó	ltsz.: 68.140.17.
1 db virágváza	ltsz.: 68.140.18.
3 db mártástál	ltsz.: 68.140.19.1.
2 db mártástál alja	ltsz.: 68.140.19.2.

A tárgyak nagyrészen VÁROSLÓD 1846. HUNGARIA fenyős, benyomott jelzés látható, kisebb hányadán pedig zöld vamába nyomott „Városlód” jelzés.³

A levesestányér pontosan megegyezik a már közölt darabbal. Pusztán milliméterekben számolható eltérést találtunk, mert a mi tányérjaink átmérője csak 22,7 cm (2. kép).

A lapostányérok mintája, nagysága teljesen megegyezik a levesestányérokéval, csak természetesen alacsonyabbak.

A mélytányérok magassága 4,7 cm, a lapostányéroké 3,2 cm (2. kép).

Sajnálatos módon csak egyetlen kistányér, téztástányér maradt fenn a Mayer családnál, és így hozzánk is csak egyetlen példány került be. A kistányérnak mintája, jelzése teljesen megegyezik a lapostányéréval, csak méreteiben tér el: átmérője 9,2 cm, magassága pedig 2,1 cm (3. kép).

Ugyanilyen mintája van a nyolc darab, más méretű tányérnak, amely zsemletányér, vagy „couvert” tányér néven ismert a vendéglátóiparban. Ezek szintén ugyanolyan mintázatúak, mint a lapostányérok, csak természetesen a méretük tér el attól. Átmérőjük 10,5 cm, magasságuk pedig 1,5 cm (4. kép).

A négy különböző méretű kerek téztástál abban megegyezik a lapostányérokkel, hogy az alapmotívumuk közös. Mivel azonban a lapostál nagyobb, a nagyobb teret gazdagabb ornamentikával töltik ki a jószemű és jó térérzékű festők. Méreteik: (5., 6. kép) ϕ : 27,9 cm. M.: 4,5 cm, ϕ : 28.– cm M.: 4.– cm, ϕ : 30,9 cm. M.: 4,8 cm, ϕ : 31.– cm M.: 4,5 cm.

A kenyérfosár belseje, alsó lapja ugyanolyan jellegűen díszített, mint a tányérok. Mintája azonban a kisebb hely miatt zsúfoltabbnak hat. Oldala a fonott mintával áttörtnek hat és nagyon tetszetős. Átmérője 24 cm, magassága 6,3 cm (7. kép).

A két főzelékestál egyenes oldalú, kihajló peremű tál. Belső oldalán törésvonal nélküli forma. Az ornamentikája ugyancsak hasonló a tányérokéhoz. Átmérőjük 27,3 cm, magasságuk 6,5 cm.

A négyzetes salátástálak pereme élesen kihajlik, sarkukon lemetszettek, és így valójában nyolcszögletűek. A minta elhelyezésének érdekessége, hogy úgy komponálták meg a szögletes edénybe a koszorút, hogy az egyik oldal teljesen szabadon maradt. Méreteik különbözőek. 22,8 x 23,8 cm, ill. 23 x 23 cm. Ez a csekély méreteltérés feltételezhetően csak a manufaktuális gyártástechnikából következett (8. kép).

Az együttesnek kiemelkedően szép darabja a két pecsenyéstál. A két ovális tálra, a formához alkalmazkodva helyezték el a már ismert és az egész készletet díszítő ornamentikát. Méreteik a következők: 31,7 x 22 cm, ill.: 38,2 x 27,6 cm (9. kép).

Fedeles, talpas, füles levesestálunk harmonikus formájával kitűnik a múzeum hasonló jellegű tálai közül. Füles, gombos fedele, de maga az edény is a már ismert mintákkal gazdagon díszített. Magassága 19,2 cm, a szájátmérője 15,9 cm (10. kép).

1. ábra. Mélytányér. Abb. 1. Tiefer Teller.

2. ábra. Lapostányér. Abb. 2. Platter Teller.

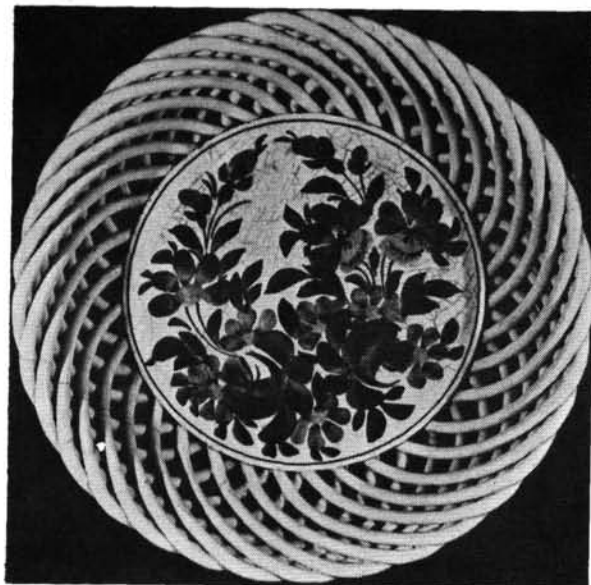
3. ábra. Tésztástányér. Abb. 3. Teller für Gebäck.

4. ábra. Zsemlyetányér. Abb. 4. Teller für Semmeln.

5. ábra. Kerek tésztástál. Abb. 5. Runde Gebackschüssel.

7. ábra. Kenyérkosár. Abb. 7. Brotkorb.

6. ábra. Kerek tésztástál. Abb. 6. Runde Gebackschüssel.

8. ábra. Salátástál. Abb. 8. Salatschüssel.

9. ábra. Pecsényétál. Abb. 9. Bratenschüssel.

10. ábra. Levesétál. Abb. 10. Suppenschüssel.

11. ábra. Sótartó. Abb. 11. Salzfass.

12. ábra. Boroskancsó. Abb. 12. Weinkrug.

13. ábra. Virágváza. Abb. 13. Blumenvase.

14. ábra. Mártástál. Abb. 14. Sauciere.

15. ábra. Mártástál alja. Abb. 15. Untersatz der Sauciere.

Három sótartónk a legfiatalabbnak, vagy legkevésbé használtak tűnik az egész együttesben. A kettős osztású só-paprikatartó belül szép fehér zománcú, a virágkoszorúk az oldalán vannak elhelyezve. Magassága 1,7 cm (11. kép).

Általánosan ismert forma az együtteshez tartozó boroskancsó. Asztali boroskancsó, összefogott „pintyőke” szájjal, átellenes oldalán egy nagy füllel. A kiöntőrész alatt, a kancsó elülső oldalán van a virágminta középső része. Magassága: 17,8 cm, a szája 11,3 x 11,1 cm-es (12. kép).

Az együttes legsérültebb darabja a virágváza. Formáját tekintve egy keskeny nyakú köcsögre, vagy bokályra emlékeztet. Díszítése a boroskancsóéhoz hasonló. Magassága 21 cm, szájátmérője 7,5 cm (13. kép).

A mártástál a megszokott, ismert, hosszúkásan formált, talpas, nagy füles edény. Ebből a talpas mártástálból három darab került a gyűjteménnyel a múzeumba. Kiegészítője egy-egy ovális tálka, ez a mártástál alja. A mártástál magassága 11,2 cm, szája 22,2 x 8,4 cm-es. A tálka 20,4 cm hosszú és 15,4 cm széles (14., 15., 16. kép).⁵

16. ábra. Az étkezésel megterített asztal.
Abb. 16. Tisch mit dem Tafelgeschirr gedeckt.

JEGYZETEK

1. KATONA I.: A magyar kerámia és porcelán. (Budapest, 1978) 192.
2. MOLNÁR L.: A városlódi kőedénygyár (1866–1950). A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 10 (1971) 275–302.

3. KATONA I.: i. m. 258.
4. KATONA I.: i. m. 191.
5. A fotókat készítette SIPOS ISTVÁN.

EIN VÁROSLÖDER STEINGESCHIRR (UM 1900)

Mitte der 1960-er Jahre konnte das Museum für Ungarische Gastwirtschaft ein Keramikgeschirr kaufen, das komplett war und zugleich den ästhetischen Erfordernissen entsprach. Diese Kollektion widerspiegelt eine bestimmte Zeit und eine bestimmte gesellschaftliche Klasse. Der Besitzer teilte mit, dass die Geschirre zur Ausstattung der Gaststätte eines Badekrankenhauses in einer Kleinstadt gehörten.

Man konnte mit Hilfe der Fabrikmarken auf den Geschirren feststellen, dass diese im letzten Jahrzehnt des vorigen bzw. im ersten dieses Jahrhunderts in einer bekannten Irdengeschirrfabrik Transdanubiens, in Városlőd hergestellt wurden. Die Mahler der Fabrik verdendeten dieselbe Orna-

mentik, die 1885 in Wien in der sog. „Wald und Wiese Ausstellung“ so grossen Erfolg erzielte.

Diese Publikation ist keine selbändige Studie, wir möchten nur den Aufsatz von Városlőd – der im Jahrbuch des Veszprémer Museums 1971 erschien – mit einigen Beiträgen ergänzen.

Anschrift des Verfassers:

Dr. Sergő Erzsébet
Sommelweis Orvostörténeti Múzeum
1013 Budapest
Apród u. 11

A paraszti munka betanulása

VAJKAI AURÉL

Általános elvek

Azt, hogy a paraszti gazdálkodás, de általában a falu gyakorlati életének tudománya meglehetősen bonyolult, már többször hangsúlyozták, ha a problémával, mint a paraszti tudomány, ismeret kérdésével közelebbről ritkábban is foglalkoztak. Mindenesetre megvizsgálandó volna egyszer ez a tudásanyag, mennyiben tudatos, mennyiben az egyéni tapasztalaton nyugszik, és mennyi benne az ösztönös, hagyományozott tudás, mennyiben alkalmazkodik a változó körülményekhez vagy ellenkezőleg: mennyiben merev, nehezen mozgó. Megvitatandó volna a tudás forrása, a tanulás módja: kitől, mi módon sajátítja el gyakorlati vagy akár elméleti tudását a paraszt: céltudatos oktatás formájában vagy pedig csak játszva, önkéntelen megfigyeléssel, ahogy számtalan vegetatív funkciót is tud, anélkül, hogy tanították volna.

Előjáróban hangsúlyoznom kell, hogy mivel a falusi gyermek életkörülményei merőben mások, mint a városi gyermeké, a tanulás módja is szükségszerűleg egészen más, épp ezért a tényeket csakis a falu szemléletével szabad elbírálni. A városi ember olykor megdöbben az egész apró parasztgyermek széles skálájú mezőgazdasági tudásán, de közben elfelejti, hogy a falusi gyermek benne él környezetének munkájában, mindenről tudomást szerez, napestig a szeme előtt zajlik le a falusi élet minden mozzanata, előtte egy cselekedet sem marad homályban, ha a tények értelmét az öregek nem is magyarázzák meg, főleg azért nem, mert olykor azt maguk sem tudják. A városi gyermek sokkal szűkebb világban él, valóban négy csupasz fal között, mindig csak befejezett tényekkel, kész holmival ismerkedik meg, az alkotó munkából pedig úgyszólván semmit sem tud. A városi gyermek nem ismeri szülei munkahelyét, munkamódját, a kislányt még a konyhába sem engedik ki szívesen, a munka folyamata rejtve marad előtte.

Mindez egészen természetes, ennek ellenére néprajzkutatóink jellegzetes városi szemlélettel nyúlnak a parasztgyermek betanulásának kérdéséhez, és gyakran problémát találnak ott is, ahol az a valójában nincs. Nem is lehet, mert például a gazdálkodás

nagy területén a gyermeknek semmiféle oktatásra sincs szüksége: reggeltől estig csak ugyanazt a munkafolyamatot látja, környezetétől is szüntelen ugyanazon téma köré fonódó beszédet hallja, igen sokat akaratlanul is elsajátít. A paraszti munkálkodásnak azonban ezernyi finom árnyalata van, egyszerű műveletekben is, mint például a favágásban, rengeteg technikai, tapasztalati vagy egyéb tudás rejlik. A kérdés azonban megmarad: vajon mindezt a gyermek önkéntelenül figyelte meg, akaratlanul is elsajátította vagy pedig az idősebbek oktatták, munkáját megfigyelték, a hibákat korrigálták, bizonyos mozdulatokat megisméltettek vele, elméleti magyarázatokkal fűszerezték. Az is megállapítandó volna, hogy az idősebbek határozzák-e meg, hogy mikor végezhet el az ifjú önállóan, egyedül bizonyos műveleteket vagy pedig szabadjára engedik és a gyermekre bízzák az önálló munka vállalását.

A falusi gyermek játékaiknak java része is a felnőtt munkáját utánozza a maga módjával. Négy- kilenc éves lányokat láttam, akik fadarabokból szimbolizált disznót fából, rongyból alkalmoszerűleg formált eszközfélékkel leszúrtak és szabályszerű disznóölést mutattak be: lefoglák, leszúrták, a vért kieresztették, megperzselték, felbontották, besózták, hurkát töltöttek, gömböcöt készítettek és a végén vacsorát készítettek. Mindent a lehető legpontosabban adtak elő, előadásuk beillett volna a falusi disznóölés néprajzi leírásába. Az ilyen szabad, alkalmoszerű játékok, úgyszólván gyermekszíndarabok számosabbak, mint a meghatározott szövegű és programú hagyományos játékok. Télen disznóölést, májusban májusi fakidőntést, nyáron takarolást stb. játszanak. Az ilyen öt-hat éves játszó gyermek már nagyjából tudja a disznóölés egyes fázisait (jobban, mint egy néprajzkutató), ismeri a hagyományt és benne evickél a babonák tengerében is.

Ötéves gyermek környezetismerete meglehetősen nagy, kinn az erdőben egy városi ember figyelmét sok mindenre felhívja, pl. „Szentelt barkát nem szabad a szobába vinni, mert villám csap be a házba.” – Kinn a domboldalon komolyan szedték az ötéves lányok a sempervivum tectorum-ot, „mert ezt lámpáshoz kell tenni, aztán fülbe facsarni, fülfájás ellen jó.” –

Tudnak gondolkozni és következtetni. Egy négy és fél éves lány megkérdezte tőlem: – „Maguknak nincs földjük? Akkor maguk miből élnek? Akkor maguk mit esznek?” –

Van család, ahol a gyermeket már kicsi korától fogva tudatosan munkára, vagy ahogy itt mondják: egyenesen *béres*-nek nevelik. Kicsi kapát, gráblát készít az apja, s a gyermeket állandóan magukkal hurcolják, és ahogy a felnőttek dolgoznak, úgy túrják, kapirgálják a hatéves gyermekek is a földet. Már bennvannak a munkában, megértik a munka lényegét és komolyságát, mert például az ilyen munkára nevelt ötéves lány kapáláskor rászólt az anyjára: mit beszélget a kapásokkal, miért tartja fel őket a munkában, hisz azért fogadta fel őket, azért fizet, hogy dolgozzanak. A szüleivel kapálgató hatéves fiú mondta, hogy nem akar iskolába járni, mert az apja lovat fog venni és azt fogja hajtani.

A főzésbe a kislány épp ily hamar belejön, hétényolc éves korában már egyet-mást rásóznak, kezdetben kisebb megbízatásokat kap: hozzon vizet, mosogasson el, seperje ki a konyhát, keverje meg a rántást. Az első próbálkozások akkor történnek, amikor a szülő nincsen otthon. Egy nyolcéves lány anyja távollétében váratlanul megfőzte a levest, sikerült is. De ez a kislány már korábban is segédkezett a házimunkában, szívesen, mert végeredményben – játékból tette. Hároméves korában már hébe-hóba fát hozott be, ha a fáskosár kiürült, és oda is szóltak neki: keverd meg a rántást.

Az alábbiakban a tanulás módját kísérlem megvizsgálni. Épp, mert az átkutatandó terület túlságosan nagy, itt most csak a gazdálkodás néhány kérdését érintem, ahogy ezt egy cserszegtomaji tizenhét éves fiú felvázolta 1948-ban.¹

Gabonatermesztés

A vetési tervről nem beszéltek, csak megjegyzések hallatszottak el. A szántáshoz, vetéshez és egyéb földmunkákhoz állati igaerőt kell igénybe venni, s az állatok kezeléséhez aránylag korán betanul a gyermek. – „Mikor kisebb voltam, elmentem az apámmal a szekérről és ha megálltunk, a marha elé álltam, hogy ne kapkolódjék. Esetleg hazamenet felült az öreg a szekérré és én a marhák előtt mentem. Hétéves gyerek már megy a marha előtt, én tízéves koromban mentem előttük. Tizenhárom éves koromban segítettem megrakni a szekeret, aztán leszórtam a szekérről, az öreg magyarázta, milyen távolságra szórtam a kupacokat, például öt lépés távolságra.”

„Amikor kimentünk szántani, először csak úgy szórakozásból kiségittem az apámat. A szekéren ültünk, elkértem az ostort, de apám rámszólt: ne hajtsam a marhát, mert nagyon kimelegszik. Leraktuk az ekét, megkezdtuk a szántást. Fohászkodtam magamban: de jó volna fogni az ekeszarvát, mert úgy éreztem, hogy ez tekintély. Mondta is az öreg: fogjam meg az ekeszarvát. Eljött az idő, hogy a szántásnál el tudok a marhák előtt járni, s akkor elmagyarázta, hogy mi a *hi*, a *hajd*. De akkor még könnyen összetévesztettem, elábrándoztam, s közben a marhák kiléptek a barázdából. Az öreg rám szólt, hogy mindig ellenkezőképpen csinálom. Nagyon kellett vigyáznom. Szokta mondani az öregem: most

nem szántok mélyre, mert laza a föld. Magában mondta, de nekem szánta. Sohse engedte, hogy csináljam, igazítsam az ekét: ne kuszáld össze. Kinevetett, ha nem jól csináltam. Mindig csudáltam, hogyan jut eszébe, hogy mit kell igazítani, hogy kitalálja, mi a baj, mert ő pontosan kitalálta, mi a baj, például ha a tehének nehezen húznak, följebb veszi az ekét, három-négyféleképpen is igazítani lehet az ekét. Több felé is szolgál a rúd, hogy ne járjon jobbra, balra. *Csoroslyát előbbre* – hangzott. Játékból már ötéves koromban fogtam az ekét, de tán két éve, tizenöt éves koromtól próbálgattam szántani. Az a tudomány az ekeszarvfogásban, ha szélesre megy az eke, akkor a barázda felé kell fordítani az eke szarvát. Fordulóknál kirántani az ekét, meglóbálni a lapot, aztán ledobni arra, merre ki van.”

„Mikor odavezetem a föld széléhez az állatot, mondja öregem: most széjjel szántunk. Ha elfeledkeztem, hogy hogyan kell vezetni, mondta: most széjjel szántunk. Megjegyzéseket tett közben: jaj, de mély ez a gödör, be kell húzatni, s magyarázta: akkor nem terem meg ott semmi sem. Ha üresen maradt egy kis föld, irtó kapával ráfordította, mert nem tűrte, hogy szántatlan maradjon. De általában nem vettem észre, hogy oktatott volna, inkább magának mondta mindezt, de – nekem szánta. Végül is a helyes ekeszarvtartás magától jön. Nem volt sietős a dolog, pár forduló után szólt: nem sietős a dolog, nem hajt a tatár. Hadd álljanak a marhák, leülök a hantra. Szükszavú ember volt.

Ha könnyebb volt a szántás (mert nem vetettünk semmit, csak épp a földet megfordítottuk, jaj de jó dolog ez), az öreg elment a városba, addig én szántottam. Párszor megtörtént ez, ha sürgős dolga volt az apámnak, de könnyen meg lehetne számolni, hányszor fordult ez elő.”

Hazajöttek szántás után, és ha nagyon sáros volt az ekevas, az apja kiküldte fiát tisztítani. Fakéssel leginkább a boronát tisztította.

„Boronálás nem olyan nagy tudomány. Boronáltam néhányszor, amíg az apám vetett. De ez csak az idén fordult elő.”

„Édesapám mondta: nem tudom, nem lesz-e hantos a föld. Vigyünk ki hasábfát, rátegyük, jobban szétnyomja a hantokat. Öregember szokott vetni, én csak öregembert láttam vetni. Ha megverte az eső a földet, nem lehet vetni, mert nedvesen nem veszi be a föld a magot, fennragad. Egyessel hengereltünk, de az nem tudomány. Amikor nagyon nedves a föld, nem szabad megsimítani sima hengerrel, borona hátával, mert megtömi, a következő évben csupa hantos lesz. Simítás, hengerelés veszélyes dolog, mert ha jön a nagy eső, megtömi, nem veszi be a vizet. Csak akkor jó, ha félig-meddig megázik a föld. Tudja az isten, hogy honnan, de tudom. Azért sok magyarázatot hallottam a föld milyenségéről. Például ha ősszel felszántják kukorica alá a földet, azt mondta az öreg: hagyjuk pihenni a földet, a fagy hadd szíjja szét.”

Általános beszéd tárgy volt ősszel a mező: – lesz ebből valami? – Minden ember azzal szólította meg a másikat – Elvetett? – Inkább ette volna meg. – Időjóslás is szerepelt, például ha piros az ég, szél lesz, akkor a kazalt meg kell támasztani, s a gyerek is megkapja az utasítást: – „Hozd be a szalmát a marhának, holnap nagy szél lesz.” – Ha korán elvetettek, kikel az fagyig, s ettől féltek. De különben nem törődtek a gyerek tanításával, csak beszéltek az öregek, a gyerek hallgatta, megtanulta így. Télen ha hópáncél fedi a földet, megfullad a vetés. Tavasszal, ha nem nagyon bokrosodik a vetés, meg kell boronálni, de ez nagyon kényes dolog, mert ha nagyon bokros, akkor a borona kitépi. Viszont nagyon hasznos olyan, mint a kukoricának a kapálás.

Ha fél lábszárig ér a túske, ki kell böködni. Előzőleg megtekintette az öreg, aztán kiadta az utasítást: böködjétek a tuskét, a konkolyt húzzátok ki. Ezt a gyerek szívesen csinálta, könnyű dolog, közben el lehet bolondozni. Még más feladat is akadt: a búzában sok a rozsfaj, ezt ki kell vágni. – „Nem akarok kétszerest enni, menjetek ki sarlóval, vágjátok

ki sarlóval". – Néha hosszú nyelet csináltak a sarlónak, egy méterest is, kaszálni is lehetett azzal.

Vizsgálta aztán később a gazda a vetést, és mondta: – „Viaszerésben kell aratni.” – De csak elméletileg magyarázta, a valóságban nem mutatta meg. – Egy szép napon azt mondta az öreg: – „Levágjuk ezt a rozsort, elkezdjük az aratást, amíg kitart a jó idő.” – De közelebről nem magyarázta meg, hogy miért kezdik épp akkor az aratást.

A kasza kalapálását nem bírta az öreg a gyerekekre: – „Amíg emelem a kezemet, én kalapálók”. – Akart a gyerek kalapálni, de nem engedte meg. Előző nap megnézte a kaszagráblát is, megerősítette, hogy jól álljon. A gyerek kérdezte, hogyan kell kalapálni. – „Mindig oda kell ütni az élire, se bejebb, se kijebb, mert ha a szélire ütnek, akkor kiütik.” – De többet nem magyarázott. Előző nap megnézte a kaszagráblát is, megerősítette, hogy jól álljon, de itt sem magyarázott. Kora hajnalban kötelet kell sodorni, hogy legalább délutánig elegendő legyen. A kötélcsinálásnál van magyarázat: milyen csomót marcoljon fel az ember, ne túl sokat, mert akkor durva lesz a kötél, aztán hogyan kell kétféle venni, mennyit szedjen fel, hogyan válassza szét, hogyan tegye össze (ráfördítani, megcsavarni, hónalj alá dugni). A kezdőnek sok ptyakötelet kell csinálni, s akkor dühöng az öreg: kihull a szem, mennyit pazarolsz. Harminchat kötélből kitelik két keresztre való. A köteleket aztán lefedik kévével, nehogy szárogassa a kelő nap.

Ilyen előkészületek után megkezdődhetik az aratás. A kisebb gyerekekkel, amíg semmi hasznát sem tudják venni, a varjúborsó kihúzkodást a gabonából (aratáskor) végeztetik el. Ha nagyon kuszált a gabona, a marokszedőnek mondja a gazda: ne siess, egyengessük ki jól, a konkolyt, ha találsz, dobd ki közbe. A gyerek aratásánál először a marokszedő szerepét kapja. Itt már számos utasítást kap apjától, például ha rövid a gabona: ne csináljunk nagy kévét, mert olyan, mint egy gombóc. – Ha a kivetelnél hibákat vesz észre, kiigazítja: ne szedj össze annyit. Ne kuszáld föl az eleven gabonát (amikor sarlóval szedi össze). Esetünkben a fiú tizenéves korában tanult meg kötni, mert markot fiú is szedhet, ahogy az ember is.

„Odaállított egy kéve mellé az öreg: nézd, mit csinállok. S villámgyorsan bekötötte a kévét. – No, most próbáld meg, figyelj jól. – Tíz-tizenötöt bekötött előttem. Megpróbáltam, de nem mentem semmire. Akkor megint bekötött párat előttem. A részletmozdulatokat magyarázta meg: térdelj rá, csavard rá. – Lassan az egyik mozdulatot tanultam meg, aztán a másikat, két óra alatt. Fáradságos munka, nincs megállás, hajolni kell. Ha nem volt kész kéve, amit be kellett volna kötni, az öreg hátra fordult: szedd össze az elhullatott kalászokat, amik széjjel hevernek. De a torzs is összebökődik az embert. Meg akartam mosni rögtön utána, de az öreg mondta: nem szabad mosni vízzel. – Mikor be van kötve egy kéve, meg kell fejni a kévét: lazán áll benne pár szál, azt kihúzzák, az a fejsz. Amit kihúzott, azt viszi tovább a másik kévéhez.”

Keresztet rakni megtanul, úgy jó, ha kétfelől rakják, nem kell kerülni. De figyelmeztetés is van az öregtől, félóránként: tisztán összegráblázni. Két-három hétig kinn maradnak a kereszttek. Tizenhat éves korában már sok szekérre adogatott kévét, az is tudomány, hogy kell földadni: a fejek irányában keresztben kell a kötésnél a villát bedőfni, ha elvétí, az öreg kiigazítja. Eddig csak adogatta a kévét, de szekeret még nem rakott meg, bár látott már hasonló korú gyerekeket, akik kévékkel megrakták a szekeret. Kukoricaszárral már megrakta az idén a szekeret, ez könnyebb. A rúdallást már érti, csinálta, közben az öreg a részmozdulatokat kiigazította: nemcsak az egyikkel, hanem mind a két lapickával kell tekerni. Az öreg azt is megmondta, hány szemet kapcsoljon be, ha feladja a láncot.

Kazalrakásnál először rudakat raknak le, a gyerek segít a rudak hordásában. A kazalt az öreg rakja, a gyerek adogat kézre, a kazalrakás általában az öreg dolga. A gyerek dobálja

fel a *merekleket* (egy méter húsz centiméteres karók), ehhez is érteni kell. A merekleket beszúrók a rúd két oldalára. Mikor eső jön, le kell takarni ponyvával.

Sokoldalú dolog a masinálás, itt is segít a gyerek. Szalmakazalt még nem rakott, erre a munkára nem küldenek gyereket, ez idősebb ember dolga, sőt vannak hozzáértők, azokra bízzák. Szénaboglyát azonban már rakott, tizenéves éves korában már felküldik. Cséplés előtt különben a hombárt gondosan ki kell tisztítani, szellőzni hagyják, nedves helyen nem szabad állnia. A gyerek seperte ki a hombárt, az öreg oktatta is: – gondosan ki kell seperni, mert különben megkeseredik benne a gabona.

Vetemény, rakomány

Kukorica. – A gyerek már tizenhárom éves korában kis kőtenyből marokkal potyogtatja el a kukoricát. – „Az a baj, hogy mindenfélét raknak köréje, tököt, répát, borsót minden második sorban. Ha a kapával nagyon mélyre vágtam a földet, az öreg megjegyezte: ne vágd ki olyan mélyre, mert a sírba teszed a kukoricát. Ha meg kevés földet vettem ki, a megjegyzés: még a kánya is meglátja, meg leveszi róla az eső a földet. – Kétféle kukoricakapálás van: 1. sarabolás, 2. mélyebb kapálás. Sarabolásnál csak húszkodni kell a kapát. Az öreg hajszálcsovességet magyarázott, valahol olvasta. A kukoricakapáláshoz előbb fogják be a gyereket, mint a szőlőkapáláshoz. Első kapálásnál, amikor beállunk a munkába, az öreg megmondta: minden második bokorban egyet kell hagyni, ami szebb, azt, de hármát semmi esetre sem. Szükség esetén, ha nagyon gazos, még háromszor kapálják a kukoricát. – Ha a kukorica megérett vagy nagyon loppják, a kányák eszik, akkor leszedik. Kimondja az öreg: holnap leszedjük a kukoricát. Szükséges a leszedéshez fakés, amivel a csuhát leszakítják, meg kosár. A szedésre csuhát is raknak, akik munkanappal tartoznak, mert a kukoricát egy nap alatt le kell szedni. Ugyanis ha félig szedték le és abbahagyják, van, aki megfigyeli és ellopja.

Hazaszállításnál a szekér oldalát kukoricaszárral becsinálják, a lócsók mellé két deszka kerül, bűn volna a szárt is kinn hagyni. Otthon el kell válogatni, a kiváló fejeket elteszik vetőmagnak, a tejest külön teszik, külön szárogatják, hamarabb fogyasztják el. Szárvágást az egész család csinálja, a gyerek is. Egy-két hét múlva a szedés után, sarlóval végzik, s a gyerek technikai fogások oktatásában is részesül: a sarlót ferdén kell rátenni, ferdén felfelé rántani, nem vágni, mint a kaszálnál. Az öreg rá is szólt a gyerekekre: ne hagyj annyi szárat, mert a vetésnél baj lesz. A vágás iramba megy, lassan nem lehet csinálni, viszont a kévébe kötés már nyugalmasabb munka, ezt az öreg szokta végezni. Kúpokba összehordják a szárt, de menés közben kapkodni kell ide-oda csuháért, nem szabad semmit sem veszendőbe hagyni. A szél rengeteget hordott el, siránkozott is az öreg. Hulladékot általában nem szabad hagyni, félmunkát nem szabad végezni. A következő művelet, a *honcsékvágás* attól függ, milyen a föld, száraz-e vagy nedves, mert ha félnedves, akkor könnyű elvágni, irtókapával kivágják gyökerestől. Az utasítás így szól: ki kell venni belőle a földet, mert a borona úgy hordja, mint a buckot. Nem kell lanyhán dolgozni, oda kell vágni keményen, – ne álmodozz! – Aki csak megteheti, férfiak, nők, öreg, fiatal egyaránt végzi e munkát.

A kukoricaszár legnagyobb részét megetetik, levágva adják az állatnak. Tusakon baltával vágják, mert az öreg szerint szecsavágóval jobban elfárad az ember. Megmondja, milyen hosszú legyen a vágott szár, mert amint a marha szájában forog, ha hosszú, arasznyit otthagya, tehát rövidebbre kell vágni. Kukoricaszárral csinálják be a fészert, a WC oldalát. Magyarázta az öreg: a kukoricaszárt nem szabad lefektetve tartani, mert megpenészedik, hanem felállítva. A házak oldalát is, ahol nagyon huzatos, betámoztatják kukoricaszárral.

A kis gyerek először csak ujjaival morzsolja a kukoricát, szemként szedi, majd később csutával morzsolja, mint a felnőtt, de még irigyli, hogy az öregek milyen jól tudnak. Igyekeznek, hogy minél szárazabb kukoricát morzsoljanak, könnyebben lejön a szeme. – A csuta gyújtaléknak jó.

Krumpli. – Krumplirakásnál meglehetősen oktatásban részesül a gyerek. „Lyuggatni először, de sikéret csináltál, vagy nagyon mélyet. Ne kotord el annyi ideig, ne rángasd el a földet annyi messzire. Három-négy krumplit kell betelenni. Annak megvan a törvénye, nem szabad egy határba szórni, hanem három vagy négy szögbe.” – A gyerek dobálta mindenfelé, de az öreg kioktatta: – „Le is kell hajolni.” – A betemetés már könnyű dolog. – Mikor kikelt minden bokor, meg kell kapálni, fel kell tölteni. Az első kapálásnál vigyázni kell, hogy a krumplit el ne vágja az ember, meg hogy a gazt kiirtsa, az öreg mindig prédikált: – „A gazt kiirtani, mert különben akkora lesz, mint a krumpli.” – Mindig kémkedett az öreg a kapás után, meghúszkotta a gazt, nem-e eleven. – „Apró gazra rárántottam a földet, mit bántam, hogy erre rájön az öreg, nem akartam lehajolni. Általában nem sokat töltöttem, ez kényes dolog. Elkerültem ezt a munkát, egyszer-kétszer töltöttem, de azért tudnék. A krumpli közt gaz van, azt ki kell húzni, nem szabad a földet ráhúzni.”

Egy nap megjegyezte az öreg: el van száradva a krumpli szára, kiszedjük, mert jön egy esős idő, elrohad. Tizenkét-tizenhárom éves gyerek már kiszedi. A kiszedésnél vigyázni kell, hogy bele ne vágjon a bokorba, mert akkor hall szentírást. Legjobb, ha eltünteti a bűnjeleket. – „Ha kiszedem a kapát három-négy krumplival, már hallok: botkezű vagy. – De nem mertem az elvágott krumplikat is a kosárba tenni, hátrafelé dobtam el. De észrevette az öreg, s rám szólt: ne dobjam el, jó lesz takarmánynak.” – Külön kell rakni az ennivalót, a raknivalót, az aprót, a sértettet. Erre a munkára még az ötéveseket is befogják. De állandó dorgálást hall az ember: dobja ide – dobja oda. „Meg is kérdeztem az öreget: ezt hova tegyem?” – A fiú hazahordta a krumplit, de vermet nem ásott. Válogatásnál a kamrába hordta. Még annyi tanítás a tárolásra vonatkozólag: a krumplinak nem szabad ott állni, ahol gabona, liszt van.

Répa. – A répa kényes dolog. Az elrakásánál megmondják, milyen távolság lesz, ezt ki kell zsinórozni. Ketten kezelik a botot, a harmadik a zsinór mellett nem mély árkot húz. Az árkokba egy negyedik behinti a répamagot, és aki hinti, betemeti. Az öreg egy szomszédal zsinórozott, közben adta az utasításokat: följebb, lejjebb. – Az egész a továbbiakban a szerencsétől függ, ha jön egy záporosó, az egészet betemeti, nem tud kijönni a csíra. – „Az öreg határozza el, mikor és hányzor kell megkapálni, ebben az évben legalább tízszer megkapáltuk. Egy hét múlva ritkítottunk, egy kilenc tized részét kiszedtük, fáj a szívem akkor a ritkítástól. Az öreg mondta: a hitványát szedjem ki. De ő is töprengött, ültessünk-e a szőlőben, de terület nem volt hozzá jóformán semmi sem. A ritkítás után meg következett a kigyomlálás, kiszedni azt, amit a kapa nem fog el. – Így megy az egész júliusban, augusztusig. Megerősödött a répa, az öreg mondja: – milyen böhás a levele. Töprengött, miféle permetező kellene neki, kérdezte a szomszédot is, nem-e tud valamit.

A répa kiszedése nem tudomány. – „Pusztá kézzel mentem ki, vittem a kosarat, meg a talicskát, de az öreg szólt: száraz földből irtó kapával kell kiszedni, mert kézzel nem lehet kihúzni. Óvatosan kell belevágni a kapát. Aztán összedobálni határra, behordani, letisztogatni, lecsírázni. – Szokta azt is magyarázni, hogy csak a felét használják fel cukornak a gyárban, a felét nem. – Csírázás közben tartott ilyen előadásokat.” – A répát hordóba vagy verembe teszik. Az épület sarkában selejtezik, a szépet hordóba vagy verembe teszik, a többi mindjárt elhasználják. Amit elraktároztak, a marhának tartják tavaszra.

Borsó. – Nyolc-tíz éves gyerek már szedi a borsót. Gyalázatos dolog a borsószedés, „meglőgtam előle”. Szigorúan fel kell szedni minden szemet, ha már egyszer megkapáltuk, ne

hagyjunk itt egy szemet sem. Csak a szárazat kell szedni, a zöldet később, így mégegyszer szednek. – A borsó kikopozása nagymamák, gyermekek dolga. Ponyvát teregetnek ki és azon végzik.

Ha előjött a szó, az öreg általában a termények fajait szokta magyarázni, tulajdonságait, előnyeit, hátrányait. Például a napraforgó a szélén kiéli a kukoricát, rengeteg vele a babra, kieszik a verebek. Egyszerre nem is lehet leszedni, mert nem egyszerre virágzik. Ha hazahozták, kézzel morzsolják.

Gyümölcsstermesztés

Szemzést nem tud csinálni az öreg, rossz a keze, de oltani tud. A fiú mondja: – „Oltani értenék, a hasítást értem, az a legkönnyebb, de a legkockázatosabb is. A szemzést Fislí Ferkótól tanultam, aki eljött hozzánk szemezni. A bőrt épségben kell felfeszíteni, de a rostokat ne szakítsuk el, a szemnél csak a héjnak kell lenni, de nem a fás résznek, jóformán az iskolában tanultam ennek az elméletét. Az öreg ilyen nem magyarázott, ha előjött a szó, elmondta, milyenféle oltások vannak. De hát az öreg nem nagy barátja a gyümölcsfáknak, az én unszolásomra nyestük meg a fákat, különben nem nagyon törődik a fákkal, hagyja elvadulni. Nem is permetezett. Nézegette a fákat, mondja: hogyan híznak ezek a fák. – A szőlőben nem szabad gyümölcsfát termelni, de csak most irtotta ki a fákat a szőlőből. Az egyik évben bekötötte az öreg a fákat nyúl ellen, anyám unszolására. Karózni szereti a fákat. Mondom neki: jó volna megtértyázni a fák tövét, de erre azt válaszolta: ne turkáljam fel. – Jó volna széttergetni a földet, mert nagyon hepe-hupás – mondta, de ezt csak mondta, nem valósította meg. Tavasszal, amikor még nem is virágzanak a fák, nézi a fákat, s már következtet a termésre. Morfondózoz magában: minden alma másodévenként van, körte minden évben, egyszer bővebben, máskor kevesebb. Kamrában a szőlőt, almát felagatjuk, hogy ne érjenek egymáshoz. Ha nagy fagy közeledik, papírral, ronggyal leteregetjük. Leráztam a szilvát a fáról, rosszabb tepsiben, kemencén vagy napon megszálltam, majd jól eladtam, enyém volt a nyereség. – Lekvárfőzésnél befogtak barackot hámozni, kényes dolog ez, ha éretlen van, legjobb hagyni, mert különben keserű lesz a lekvár tőle. Szilvalekvárfőzésnél magolni szoktam, de minden percben figyelmeztettek, hogy a magot ne hagyjam benn.”

Szőlőművelés, bortermelés

A szőlő nyitogatását, kikapálását egy óra alatt megtanulta, viszont a szőlő bekapálásának megtanulására nagyobb figyelmet fordítanak. 13–14 éves korában tanulja meg a fiú a szőlő kapálását, a lány valamivel később. Már mindjárt az első próbálkozásnál apja mondta a fiúnak, hogy az irtó kapát vigye ki, mert a hó megnyomta a földet, a gyerek kezében pedig egy másfajta kapa volt. – „Apám szólt: először nézd meg, hogyan csinálom. – Nézttem, nézttem, aztán én is neki-láttam. Apám nézte, közben kijavított: feljebb kell fogni, mert te lejjebb fogod, így sikéren fog a kapa, esetlen a vágás. – A tartást magyarázta, mert a kapa megcsinálja azt, mennyire kell lehajolni. Az öreg nagyon óvta az embert: bele ne verjél, a bimbóra nagyon kell vigyázni. Minden koccanást meghallott apám, észrevette, ha karót vágtam. Ha észrevette, hogy megsértettem a tőkét, a sebet megtapogatta, s utána következett egy csomó magyarázat. További oktatás: inkább a kezdeddel húzd ki a tőke körül a gazt, ne a kapával. Bekapálásnál a kezdő bekapálók nem tudják olyan élesre felhúzni a földet, kevesebb földet húznak fel, rengeteg gyakorlat kell még ehhez.”

„Jobb kézből, bal kézből való átváltás is nehéz a kezdőknek. Apám magyarázta, mikor a tartás kiigazításra szorul. Az

öreg már nem bírt olyan gyorsan kapálni, megállt: álljunk meg egy kicsit, káprázik a szemem. Általában nem vettem észre, hogy a kapálásnál sürgetett volna (de szénagyűjtésnél igen). Az öreg nekem hagyta az üres utakat, amikben nincs vetemény, de ahol tele van veteménnyel, ott egyelni kell, és ez nehéz. A répánál meg kell nézni, melyik az erősebb, azt meg kell hagyni. A veteményt könnyen összetévesztheti az ember a gazzal. Közben vizet ittunk, de betértünk a pincébe is, berúgni azonban nem szabad. Oktatott, de nem akart egyszerre beavatni minden tudományba.”

„Azt hallottam egyszer, hogy hordják ki talicskával a trágyát. Mondom apámnak: – trágyázunk? – Apám: Most van az ideje. – Akkor tudtam meg, amikor elhatározta a dolgot. Általában csak a teendőkét mondja meg, de nem oktat. Mindez nem oktatás, hanem utasítás. Trágyázásnál is beszélt: ne olyan vastagon rakd, mert különben nyáron kiég a tőke a sok trágyától (de különben sem volt sok trágya az idén).”

Karóigazításhoz fel kell nőni, addig csak húzza a gyerek a karót, a selejtet kiviszi, esetleg lyuggat.

Bújtáshoz, döntéshez még nem értett, eddig csak vesszőket dugtak le, csirázatták, iskolát csináltak korábban, abból szedték ki a vesszőket.

A kötözés nem tudomány, az ember csak „odapislant” és csinálja. Fattazásnál magától megtudja, melyik a felesleges, itt nincs tanítás. „Magamtól is észrevettem dolgokat”.

„Tavaly megtanultam mecceni. Abba a sorba álltam dolgozni, ahol az öreg dolgozott, nem választottam ki magamnak rendet. Az öreg az első tőkénél magyarázatot tartott, a sarkoknál, hogy melyik lesz az idei vessző, a bimbó. Annál a tőkénél, ahol a vessző kétes volt, azt megkérdeztem. Megfigyelt az öreg, hogy csinálom, s kiigazított. Az olló tartását is megmagyarázta, jól tartva fogja a vesszőt, nem tépi el. Sikéren hagyja, hogy a ferdeség a szem felé irányuljon, és a nedvesség ráfolyjon a szemre, ez elősegíti a kibontakozást. A tőke fejlődését is megmagyarázta, az első éven hogyan kell metszeni, három sarokra, négy sarokra, a sarkok hogyan fejlődnek ki. Arra kell vigyázni, hogy a sarkok ne nőjenek magasra, nehogy hosszú karjai legyenek. Az első két-három tőkénél ott volt, magyarázott, később már csak figyelt. Az első tőkét ő vágta le, én figyeltem. A metszést egy délelőtt megtanultam, a bekapálás tanítása nem ment olyan gyorsan. Múlt évben metszettem először, de minden évben tanul az ember.”

„A szüret nem tudomány. Éréskor egy héten keresztül nézegetik a szőlőt, kóstolgatják, figyelik, nem rohad-e, nem eszik-e a darazsak, esős idő van-e. Aztán a családfő kiadja a rendeletet: szedjük le hirtelen. Erre már nincs külön oktatás, a szemére van utalva az ember (a kaszálásnál vesződtem a legtöbbet”).

„Préseléskor ott lézengtem a kamra körül, aztán hirtelen én is húzni kezdtem a prést. Mikor a présbe beraktam a szőlőt, apám mondta, hogy ne így rakjam a deszkákat, majd a prés szerkezetét is megmagyarázta. Magától értetődik, hogy minél szorosabban kell meghúzni a prést, de ha nagyon meghúztam, szólt az öreg: várjunk most, amíg megereszkedik, utána aztán lehet húzni rajta egyet. Kétféle bor van: fehér és vörös. Fehérnél közrejátszik a szín. Préselésnél vigyázni kell a húzásnál, mert a részek közt az otello kicsúszik. Préselés után kihoztuk a prést, kimostuk, segítettem, mertem a vizet, tartottam a tőtikét. De önként nem mondott apám semmit sem, csak ha kérdeztem, különben olyan rejtélyesen csinálta a dolgokat, közben nem magyarázott. Hordómosáskor kérdeztem is: miért kell ehhez meleg víz? Azt is mondta az öreg: nem kell a kénezést túlzásba vinni. Különben szokta mondani, hogy kiszárogatja a penészt a kénezés. Magamtól tudom, hogy a hordóba, amiben vörös bor volt, nem szabad fehérét öntetni. Félbe sem szabad hagyni a hordót, mert különben a bor megtörik. Mikor már megtöltöttük a hordót, mondja az öreg: szőlőlevelet hozz be, ráteszük a lyukra, mert a dugót kivágja forráskor. De itt általában magától értetődik

minden, beleszületik az ember, nem talál érthetlent. Kis hordóba töltötte a bort, tartottam a tőtikét, de nem figyeltem oda, a tőtike elcsúszott. Jól leholdott az öreg: teljes figyelemmel kell lenni segítség közben. Nyitva nem szabad hagyni a hordót. Egyszer nyitva hagytam, akkor nagyon szurkoltam az öregtől. A héberkezelésre önként rájöttem, senki sem magyarázta, csak szívtam.”

„A bor értékesítésére nincsen oktatás. Ha segített valaki, jó ismerős, egy liter borral megkínálták. A pincébe akkor mehetek be, amikor akarok. Nem is gondoltam rá kiskoromban, hogy a pincében berúgjak, az olyan misztikus dolog volt. Tíz-tizenegy éves voltam, amikor egyszer szántottunk, s utána öregem behívott a pincébe, megkínált borral, kettesben ittunk, be is rúgott az öreg. Ha félbe van a hordó, a bor savanyodik, pénzért eladhatok abból. Akkor sem szól semmit, ha barátommal fél litert megiszunk. De ha nagyobb mértékben hordom el a bort, akkor már szól az öreg, különben a pénzt, amit a borért kapok, nem veszi el, elszórakozhatom, dohányra költhetem.”

A szőlőművelés, bortermelet területén az állapítható meg, hogy általában a technikai fogásokra tanítják a fiatalokat, a többi automatice maguktól tanulják meg.

Szénagyűjtés

Az ifjú tizennégy-tizenöt éves korában tanulja meg a kaszálást. Korábban maga is felveszi a kaszát, próbálkozik, de az apja rászól: belevágzs a lábadba, eltöröd a kasza hegyét. – Ha aztán eljön az alkalmas időpont, az apja szól neki: próbálj egyet te is kaszálni. – Először lucernával kezdte. Előzőleg az öreg a kaszát jól megköszörülte, mutató mozdatokkal, szegletesen, jól rányomta a köszörűkövet, hogy élesebb legyen, nem úgy mint mások, aztán odaadta. – „Vágtam párat, hol a tetejét vágtam, hol a földbe vágtam. Újra elvette tőlem: nézd meg jól, hogy csinálom. Levágott pár rendet, aztán magyarázott: – Ne a hegyivel vágjad, a hátulját kell lenyomni a földre, mert az fog, ne vágj akkorát, ne vágj bele mélyen, messze se álljál, se közel a kaszához, tarts mértéket, ne adj akkora lendületet (mert nagyobb, jó szélelet akartam elfogni). Még megköszörülte jól, újra nekem adta, a hibákat kiigazította, aztán megint elvette tőlem, ahogy a többi napokon is, ha akadoztam.

Köszörülést is próbáltam, közben csattogtattam, mire rámszólt: ne üssem, hanem szép sikkesen a lapjával húzzam a köszörűkövet, mert különben kiverem az élet.”

„Magyarázta, hogyan tartsam a kaszát, amelyik kezemmel a kacsibát fogom, azzal segítem, a bal kezemet is húzzam. Ne kuszáltam dobjam ki a rendet, amit levágtam. Így otthon (a ház közelében) már tudtam kifogástalanul lucernát vágni. De aztán következett a messzi Berekben a kaszálás, itt megtudtam, mi az igazi kaszálás. 1947-ben voltam először kaszálni a Berekben, apám mondta: idén el kell jönnöd a Berekbe kaszálni. Elmentünk, vittem külön kaszát, külön tokmányt, külön *kaszaküet* (mert a lucernakaszálásnál még nem volt külön kaszám). Útközben apám biztatott: jó kasza, jobb mint az enyém, neked vettem. Teljesen új volt, a tokmány, a kaszakü is. De tudtam, hogy selymes itt a fű, elcsúszik a kasza.”

„Nekiálltunk a Berekben. Apám megállt a fél renden, visszanezett, hogyan ügyetlenkedtem. Buckás minden, ahol belekezdünk. Ott nagyon rá kell tartani a kaszát, belement a kasza a buckákba. Ha meg nem tartottam rá, elcsúszkált, elmaradt a fű. Ugyanazokat mondta, mint a lucernakaszálásnál, de már kevesebbet. Vigasztalt: ha jobb lett volna az év, jobban menne, neki is, nekem is. Beértünk egy *kácsisogba*, azt úgy vitte a kasza, mint a zsirt, tiszta volt, mint az udvar, parajos rét volt, egy szálát sem hagyott. Másnap a Zoltay Berekbe mentünk, az jó rét, magas pörjeszéna van, rókafű, azt jól vágtam.”

Otthon aztán studírozik a gazda, forgatják-e vagy sem. Ha vékony a rend, nem forgatnak, ágylásba összegyűjtik, abban

megszárad. Ha vastag a rend, meg kell forgatni, ha a teteje jól megszáradt. A gyékényt kétszer-háromszor is meg kell forgatni, összekaszálni. Magyarázta az öreg, a parrag szénának jó, amiben gilicetüske (kákics) van, ha megcsapja az eső, elveszti keserűségét. Az eső a pörjeszénának kiveszi a javát.

„Az öreg odafigyelt, ha megakadtam, mindjárt észrevette: nézd meg jól azt a buckát. – A pörjésnél mondta: ne aggyak nagyot, mert elfullad. Valósággal tolni kellett, nem vágni, elfáradtam így, úgy fáj a derekam, a lapockám, a hátam. Mondta az öreg: álljunk meg, igyunk egyet (vizet ittunk). Rágyújtott, feküdt egyet, idemenet még újságot is vett. A felső szomszédunkban két gyerek kaszált, jól tudtak kaszálni. Igen jó kaszája van, – mondta az öreg a gyerekekről, mert nem azt mondta, hogy a Pisti tud kaszálni, hanem hogy: jó kaszája van.

Kimentünk gyűjteni. Megmondta az öreg, melyik végénél álljunk neki, amelyik szárazabb, ahol elkezdünk a kaszálásba. Az öreg csak gereblyézik, nem bírta ránk, ez nehéz is, megrángatja az ember csípőjét, zúg a feje utána. Néha végignézett az ágylason, hogy egyenes-e (mert jönnek a járókelők az úton, s ezek kicsúfolnak: ezek hogyan gyűjtetek!).

Attól függőleg, hogy a széna milyen, mindjárt összepetrencézzük vagy még várni kell kicsit, amíg szárad. Ilyenkor szokott lenni az ebéd. Aztán összepetrencézzük, azt én is értem. Itt is észreveszi az öreg a hibákat: túl nagyra nem kell rakni, mert nem bírja el az ember gyűjtéskor. Petrenerakáskor legnagyobb baj a szél, micsoda istengyalázások hangzanak el, különösen az öreg részéről. Az istennek is ilyenkor kell zihálnia! Össze van petrencézve, a mennyiség attól függ, egy boglya lesz-e vagy több, akkor rakodunk a szekérré. Az egyszeri cigány mondta: a kapálás még megjárja, de a gyűjtés: tedd ide – tedd oda, mégsincs a helyén. – Csak gereblyézni ne kellene, mégegyszer annyit lehetne végezni.

Az öregnek vannak a szénaterületre vonatkozólag bírálati. Ha pörjés részt talál: de jó széna ez, majd falják a tehenek. – Vannak részek, ahol rókaparkú fű van. Rogogós – mondja – ezt igen szereti a ló. A gilicetüske kiálthatatlan növény, ki szokták irtani. Mondja az öreg: jó volna felszántani ezt a földet, de fél, hogy száraz nyár jön, nem kel ki az újratett mag.

Igen nagy csönd, fülledt meleg volt, idehallatszott a páhoki harangszó. Eső lett. Kiborítottam a kannát, mert langyos volt a víz, hogy elmehessek vizért. Tüskét húzok ki a lábamból, pedig nem is volt tüske, de hogy csak húzzam az időt.

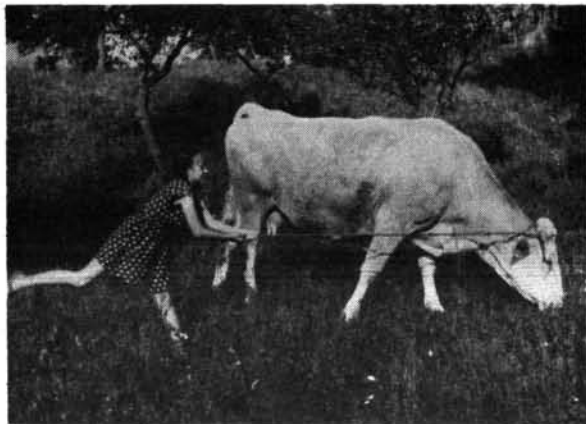
Aztán megraktuk a szekeret, én adtam föl mind a szénát. De a szekér tetején a szarvakat csak a felnőtt csinálja.”

Állattartás

A hatéves gyermek már megy a marha előtt az úton, de szántáskor nem. Ganéjozásnál megáll előtte. Hét-nyolc éves korában már láncon is, de szabadon is legelteti a marhát. – „Én mióta eszemet tudom, mindig legeltettem. De figyelmeztettek: ha futni kezd a marha, engedjem a láncot, úgyis visszajön magától. Tudnom kellett, merre legeltethetek, így a szekérút mentén, a bejárónál.” Vigyázni kell a lánc összekötésénél, ha csak egy láncot fog, mert leeshetik a lánc a földre, a marha belelép a patájával, nem lehet abból kivenni. Vagy a szarvába akad be a lánc, ha nagyobb a szeme, hull akkor az átok.

Ismeri a tehénfajokat. A bonyhádi húsmarha, nem való szekerezésre, puha szaruja van, a szarva kirostosodik. A bonyhádi a szekerezésben elveszti borjúfogó-képességét, istálló marad. Havasi marha itt a hegyben nincsen, nem kényes, megessi a jászoldorongot is. Hollandi marha Gyenesben van. A magyar marha szilaj, akármennyire etetik, nem hizik meg, sovány marad, de szívós.

Állattetésnél tevékenykedni kell a gyerekeknek. Ha sok a munka az állatnál, az etetési utasítás így szól: – „Vigyél

1. ábra. 8 éves leány tehenet őríz
Abb. 1. 8-jähriges Mädchen beaufsichtigt Kuh

jobbat, pörjés szénát, rázz közéje lucernát. Itatás után vigyél kevés szárt, hadd rágják. Korpás répat csak itatás után lehet adni, különben a marha megfostosodik. Előbb adtam, de rámförmedt az öreg. Annyit viszek be a takarmányból, amennyit be tudok vinni, de néha az öreg megmondja: ne hozz többet. Magam is érzem, mennyit kell vinni. De a marhának nem lehet annyit adni, amennyit megesszik, mert pukkadásig eszik. Ha jobb szénát viszek, megjegyzi az öreg: ezt szereti a marha, ez pörjés. – De ha rossz takarmányt viszek be, sóhajtozik az öreg. Nem nagy mesterség az etetés, de mégis fontos. Itatásnál télen kicsit állott vizet kell adni, jégdarab ne úszkáljon benne. Ha megbűdösödik a gödörvíz, oltott meszet teszünk bele. Nyáron nem szabad túlitatni, mert zöld takarmánnyal él és fölfúvódik. A lucernaetést nem bizza rám az öreg. A sótetést nálunk nem nagyon gyakorolják, de tudják, hogy hasznos. Most a répa közé tesz az öreg sót. Különböztet tizenkét éves kortól etetnek már a gyermekek, a lányok is.”

„A gyerek dolga a marha kefélese is, már tizennégy éves korom óta csinálom. Utasítások közben: jobban szorítsd a kefét, szorítsd rá. De vakaróval jobban szeretek dolgozni, mint kefével. Különböztet szégyen, ha valakinek a marhája túl szaros, gondozatlan. A marha szőre a táplálkozástól függ, például ha kócos. Borjúnak gyorsan nő a szőre. Mindezt az öregtől tudom.”

Füvódásnál szappanlebeöntést alkalmaznak, az asszony-nak hamar szappanlevet kell csinálni, a marhát járkáltatni kell, lesni, hogy szarik-e. Mindez a felnőtt dolga, a gyerek csak küld ide, küld oda, segít siránkozni. – Ha a marhának letörik a szarva a legelőn, kinyomozzák az okát. A bojtár ezt hazudja, azt hazudja, a csordás mást mond, egymást szidják. A letört szarvú már féltehen, megköphetik a bogarak. Ilyenkor a rokonság összejön, jódót hoznak, vizeletes ruhát tesznek rá. – Ha a marha patája közé kavics megy, az ügyesebb felemeli a lábát, kiveszi a kavicsot (közben a másik vakarja a kupáját), de ez nehéz művelet, mert beletiprodik. – Az öreg csinálja a beöntést, hív még két segítséget is, ez nincs a gyerekekre bízva, így tanítás sincsen. – Száj- és körömfájós marhát rézgáliccal permeteztek. Májmétély jele az apró púpok a hátán. – De általában gyógyításra a gyerek oktatást nem kap, csak amit úgy elvette megtud.

Azt viszont mindig tudja, hogy borjú van a tehénben. Borjúzásnál a segédletet, a fogást, a tennivalókat nem érti. Lesik már előre a borjúzást, ami a legtöbbször éjjel történik, szalmát hoznak oda, amikor elveti a marha a . . . de a nevének nem tudom. A poklát aztán veti el, abból egy darabot visszaadnak a tehénnek. Láttam a nagy húzást is, – akkor kell

húzni, amikor nyög a tehén, – oktattott az öreg. – Megvan a kis borjú, először megtapogatják, kicsoda lesz, pl. bika. Ha kijelentik, hogy úszó, akkor örülnek. Felbecsülik a borjút: pici, erős, milyen a feje, kire hasonlít: a bikára vagy az anyjára. A gyerekek vigyázni kellett arra, hogy az anyja (a tehén) el ne szopja a köldökét, mert akkor elvérzik, ott kellett kuksolni, időközönként rászólni. A szoptatás már annak a dolga, aki a marhával törődik. Gondozásában két nehézség mutatkozott: ha nagyon kepeszt a tehén, huzakodik, el kell oldani, de aki eloldja, azon keresztül ugrik. A másik nehéz művelet a tehén visszavezetése. A tehén észreveszi, hogy fogy a teje, mire nagyon rugdalózik. A borjú szájába be kell irányozni a csöcsöt, de a szoptatást már nem bízza az öreg a gyerekre. A legtöbbször laborban adták a tejet a borjúnak. A laborhoz kell vezetni a borjút, először még felborítja, később aztán már kortyolgtatja. Van úgy, hogy beöntik neki. Aztán később hallja a fiú: már héthetes a borjú, el kell választani. De ezt nem tanító szándékkal mondták. – Az állatorvoslásban különben nagyvonalú tanítás nincsen. A marha betanításánál tizenöt éves korában segédkezett, kisebb utasításokat kapott: hozd ki a láncot. Megkötötték az igát a láncsal a rúdhoz, s nagy nézőközönség előtt a marha megindult. De van marha, hogy órákon keresztül ütni kell, amíg megindul, míg egy másik marha szépen elmegy. De nem szabad a marhát megvádítani, általában nem szabad vele gorombáskodni.

Mennyi súlynál érdemes befogni a marhát? – Már negyven kilogrammnál is, mert vállon nem viheti, a talicskán sem tolhatja. A szekér rakodásánál tekintetbe kell venni a körülményeket, így ha óriási *kaptató* (domb) az útvonal, akkor kevesebbet raknak a szekérre, van, aki kíméli a marhát, van azonban, aki nem kíméli. Általában azonban itt a hegyben kímélik. Hogy mennyit lehet a szekérre felrakni, az attól is függ, hogy mit raknak fel. Ha rosszat csinál a marha, húzódozik, akkor sem szabad ütni. Előfordult, hogy a fiú fordítva tette fel az igát, de az öreg rögtön észrevette: – „Nem látod, hogy fordított irányban van a reszlés? – Alul van a hi, felül a hajda, a marha maga is tudja, hol kell beállni az istállóban és bemegy a pontos helyére. Csak egy részeg ember fogná be fordítva a marhát.” –

Már hét-nyolc éves gyerek is segít elhajtani a marhát a vásárbra, de az asszonynak is ott kell lenni a vásárban. Az öreg csak tréfált a vásárban, nem beszélt komolyan a vevőkkel, inkább a fiú anyja tárgyalt komolyan. Minden vásárban szerez az ember egy tapasztalatot. A fiú pontosan még nem tudja, hogy mit kell a vásárban a marhán megnézni. Annyit hallott, hogy a marha hasát kell megnézni, ha beesett hasa van, nem venné meg. Ez azt jelenti, hogy nem iszik a marha. A beesett hasú tehén rendszertelenül eszik, beszárad a hasa. A fiú innen is, onnan is hall egy szót, így megtanulja a vásárlást. Megfigyelik, hogy az állat hozzá enged-e nyúlni a csöcséhez, nem öklel-e. Bár az eladó váltig bizonygatja: keresztül bújhat a vevőjelölt a tehén hasa alatt is, de ezt nem meri senki sem megtenni. De a vásárban az öreg magyarázott is: ez bácskai ló, ez meklenburgi, ez muraközi.

Disznótartás. – Ha a fehérszínű nem ér rá, a fiúra bízzák a disznótetést, de vigyázni kell, rálép az ember lábára a disznó, feldönti etetéskor. Általában gyerekekre nem bízzák az etetést, csak kivételesen, ha például a nők nincsenek otthon. – „Örök rejtély előttem a moslák főzése.” – Az öreg magyarázta: a mangalica zsírsertés, a kese hússertés, és hozzátette, hogy kesét nem vesz többet, mert sok baj van vele, lefutja magát, a cementet felborítja. Legjobb kását adni a disznónak, ha hizik. Általában az ételfajta irányítását az öreg adja. A nőket vagy a gyerekeket küldik le a városban daráltatni.

Baromfi. – A gyerek néha a baromfit megeteti, este berekeszti. Ősszel a vénasszonyok idején a gyerekek őrzik a

2. ábra. 4 éves leány kapálni tanul
Abb. 2. 4-jähriges Mädchen erlernt hauen

szőlőt, nehogy a csirke belemenjen, mert égbekiáltó hiba, ha belemegy.

Egyéb házkörűli munkák

Tízéves korától fogva segít fát fűrészelni, a lányok tizenkét éves koruktól kezdve végzik ezt. E téren részletes oktatásban részesül: lejjebb állni, odébb állni, közelebb állni, nem szabad nagyon rátartani, szabadon a kezét rajta tartani. – „Ha feltettük a fát a bakra, nagy töprengés következik, mekkora darabokra vágjuk a fát. Az öreg az ujjával kiméri a nagyságot, mert a kemencére külön fát kell készíteni. Ha kétfelé vágunk egy darabot, az egyenes darab, jó lesz sütőfának, a görcsös a kályhába kerül. Két-három hónapra elegendő sütőfát, egy hónapra való kályhafát vágunk. A fűrészelt az öreg reszeli, minden ember nem is ért a reszeléshez. A reszelést nem tanította, bár mondta, hogy a fűrész minden második fogát kell reszelni, mind a két oldalról, egy fogat tehát mindig ki kell hagyni, s túloldalán is így kell végezni, meg lesz akkor az egész. A fűrészfogak kihajtogatása olyan régi kulccsal történik, aminek két szárnya van. A fűrészelés módja attól is függ, milyen fát fűrészelsz az ember. Tizenégy-tizenöt éves korában már a félkézfűrészelt is használja. A nők azonban nehezen tanulják meg a fűrészelést. *Peterszeg* ott van, ahol a legjobb fűrészelés esne. Bakon nem szabad átfűrészelni, amikor ketyen, kiveszik, mert ha nem veszik észre, eltörök és az öreg megjegyzi: ennek is el kellett törni.

A fejszét a fiú kisgyerek korában is elszugazza, ellopja, de akkor kikap, nehogy elvágja a lábát. Próbaképpen tíz-tizenkét éves korában nekiáll vágni fát, de óvatosan kezeli, kocogtatja. A friss fűrészelés helyén, a vékonyabb részen kell bevágni, mert az avas rész visszarúgja a fejszét. Cserfa beveszi a fejszét, míg gyümölcsfát, diót, fenyőt nehéz vágni. Nehezebb esetén magyarázott az öreg: (ujjával mutatta) – „ide vágj, akkor elhasad.” – A fenyőnek erősen oda kell vágni, sőt a fenyőt fektetve jobb vágni. A nyárfa puha fa, mint a fenyő. A cserfát fogja bal kézzel is, de ugyanezt a fenyőnél a fiú már nem meri megtenni, megbicsaklik a fejsze. Különben karvastagságú fát is meg mer fogni.

Csádét nők is vágunk. A csádévágás törvénye: a vastagabb végét megfogni, s egyik oldalán megkezdeni a bontást. Egészen ferdén kell vágni, akkor a vastagabb ág is széjjel megy a fejszével. A száraz csádé veszélyes, ugrál, mint a veszedelem, a száraz kórisfa a legveszedelmesebb. A nyersét élvezet vágni. A fenyőt legjobb szárazon levágni, a nyers fagyos fát könnyű vágni, gyertyánfát, barkócát a legnehezebb, de

3. ábra. Favágás tanulása
Abb. 3. Erlernen des Fällen der Bäume

különben nagyon jó fa, sokáig ég, elparázsosodik, tömör a szála, mint a csont. Legkitűnőbb fűtőanyag a bükk, a cser, a kőris. Mindezt az öreg magyarázta a fiúnak.

Különben mindezzel kapcsolatban még megjegyezhető, hogy a kisgyermek a fűrészporban kis miniatűr fűrésszel játszik. A kisgyermeket rá is ültetik a bakon a fa egyik végére, hogy lenyomja.

A fent felsorolt, a gazdasági életre vonatkozó adatokat, ahogy említettem, egy tizenhét éves fiútól kaptam. A kislányok betanulását a bevezetőben már érintettem, most még kiegészítésül az alábbiakat sorolom fel (1948. évi gyűjtés, Cserszegtomaj).

Az egyik lány adata: – „Korán megfogtam a főzőkalány nyelét, az egyik asszony is mutatott valamit, a másik asszony is.”

Egy másik előadása: – „Saját ösztönömből tanultam, láttam több háznál, hogyan főznek, magam sem tudom, hogy tanultam meg. Tizennégy-tizenöt éves koromban már önállóan megfőztem az ebédet. –” – A kenyérsütést már jobban

tanítják, hogy kell a kovászt kivenni, belekeverni, dagasztani, mennyi só kell bele. Odaállítják: addig kell dagasztani, amíg a víz a padlásról nem folyik. A kéz cuppanjon a dagasztás után. Az egyik tízéves lány már háromszor, négyszer dagasztott kenyeret, de leginkább tizenkét-tizenhárom éves korukban kezdenek a lányok dagasztani. Volt olyan is, aki idősebb lánytól, aki már koszorús lány volt, kérdezett tanácsot főzésre vonatkozólag.

Az állatgondozásba is hamar betanulnak a lányok. – „A Gyötrőse (a közeli legelőre) öt-hatéves korunkban elhajtottuk a marhát, délben gyöttünk haza, ott kinn őrzés közben játszottunk.” – „Tízéves koromban már fejtem, de tulajdonképpen a tizennégy éves lány tud fejni.” – Aratáskor „tizenkét éves voltam, s úgy szedtem a markot, mint a parancsolat. Édesapám mondta is: így kell szedni a markot, de az anyád is tudta hátrafelé szedni a markot.” – „Varrni a mamától tanultam, meg az iskolában. Foltozni, stoppolni tudok, az effajta munkát rendszerint a stoppolással kezdik.” –

A fent vázolt sorok tulajdonképpen a gyűjtés idején túlnemőleg egy régebbi, a múltba mélyebben visszanyúló betanulási módot rögzítettek. Igaz, hogy lényegében csak egy adatközlő megfigyeléseit és előadását tartalmazzák, de így is jellemző lehet a hegyközség egykori életére, hisz a tizenhét éves fiú valóban átélte az elmondottakat.

Az elmúlt 25 év alatt paraszti gazdasági rendszerünk alapjaiban változott meg, és a mai betanulás feltehetőleg teljesen átalakult, más, az eddigiektől eltérő tartalmat kapott.

Cserszegtomaj Keszthelytől északra, annak szomszédságában fekszik, a Keszthelyi hegység ellaposodó oldalain, 150–200 méter magasságban, lényegében szét-szórt, jellegzetes hegyközségi település, 2000 körüli lakossal. Irodalom: VAJKAI A.: Cserszegtomaj. Egy hegyközség élete. Népr. Ért. 1939, 170–204. – A gyűjtőgazdálkodás Cserszegtomajon. Népr. Ért. 1941, 231–258. – Élet a cserszegtomaji házban. Ethn. 1948, 54–72. – A hegyközségek kialakulásának kérdése. Néprajzi Közlemények. 1958. 4. sz. 59–70. – Cserszegtomaj helynevei. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. II 1964. 303–328. – Cserszegtomaj. Egy Balaton menti hegyközség útja. Kortárs. 1967. 3. sz. 471–481.

EINÜBUNG DER BAUERNARBEIT

Der Verfasser publiziert nach der Erzählung eines 17-jährigen Bauerjungen im J. 1948, wie der Junge die Pflanzen- und Obstzucht, den Weinbau, das Heumachen, die Viehhaltung und andere Hausarbeiten erlernt hat.

Anschrift des Verfassers:

Dr. Vajkai Aurél
H–8220 Balatonalmádi
Bajcsy-Zsilinszky u. 73.

Karácsonyi szokások a Káli-medencében

Z. SZABÓ ÁGNES

A Káli-medence földrajzilag Révfülöptől északra elterülő zárt völgy, körös-körül dombok választják el a környező falvaktól. Első adat 1082-ben említi Kaál községet. A tihanyi apátság birtoka 1266-ban. Az eredetileg nyolc 'káli' faluból a török pusztítása után négy maradt épségben, és ez a négy falu – Kővágóörs, Köveskál, Szentbékálla, Mindszentkál – a XIII. század óta folytonosan lakott település.

Területünk zárt völgy, mint neve is jelzi: medence. Teljes zárságról mégsem beszélhetünk, mert a körülvevő dombok sohasem akadályozták meg a lakosságot, hogy belátogasson Tapolcára, lemenjen a Balatonra, vagy eljárjon egészen Nagyvázasnyig. Ezt jelzi, hogy 'idevalósinak' tekinti magát az is, aki Nagyvázasnyban született. A földrajzi zárság nem jelent etnikai elszigeteltséget, különbséget a Balaton-felvidék szomszédos területeitől.

Dolgozatomban a Káli-medence három falujának (Köveskál, Szentbékálla, Mindszentkál) karácsonyi szokásaival foglalkozom. A falvak közül Szentbékálla, Mindszentkál lakossága szinte teljesen katolikus, Köveskál lakói eredetileg reformátusok voltak, jelenleg a katolikus és református lakosság megoszlása 50%-os. Az evangélikus vallású népesség elenyésző.

Mivel kizárólag a karácsonyi szokások bemutatására szorítkozom, az előkészületi időszakból csak azokat említem meg, amelyek az ünnephez hozzátartoznak. Tehát nem a teljes Adventot öleli fel a dolgozat, hanem csak az Advent időszakából azokat a szokásokat, amelyek a karácsonyhoz tartozó szokások körébe tartoznak. Ez az elkülönítés ugyan meglehetősen önkényes, mert nem lehet megtörni az esztendő folyását. A napok egymás utáni kapcsolatukban jelentik a szokások életét. A szokás folytatója, továbbvivője minden előzőnek. Valamiféle határt kell azonban szabnom, hiszen az egész év kalendáris szokásainak bemutatására nincs lehetőség.

A karácsonyi szokások a Szentestét megelőző köszöntési időszaktól a Kiskarácsonyig, Vízkeresztig tartanak. Bálint Sándor erről a következőket írja: „A karácsony ünnepi rendjében különböző korú és célzatú hagyományok ötvöződnek, melyek jól fel-

ismerhetők, de szétválasztani nehéz, talán nem is szükséges őket. Nem rögződnek egyetlen naphoz, koronként és vidékenként változnak, bár Luca és Karácsony estéjéhez, illetőleg Vízkereszt ünnepéhez tapadnak leginkább.”¹

Nem foglalkozom a szokások elkülönítésével, szétválasztásával sem, mert úgy látom, ez önkényes lenne, hiszen az egyes szokáscsoportok között szinte minden esetben átfedések, kapcsolatok vannak. Dolgozatom célja csupán a karácsonyi ünnepkör ismertetése, bemutatása, természetesen a rendszeresség valamiféle igényével, ugyanakkor hangsúlyozom, hogy a karácsonyi ünnepkör az esztendő egyik jelentős rítus-tevékenységi időszaka.

A szokások csoportosítási lehetőségének a szokásokban szereplő személyek egymáshoz való viszonyának vizsgálatát, cselekvésviszonyuk alapján való elkülönítést tartom. Vizsgálati szempontom az, hogy az egyes cselekményekben hogyan vesznek részt a cselekvés végrehajtói, kik és milyen tárgyi dolgok a cselekvés résztvevői. Ezért ilyen elgondolás szerint különítettem el a szokásokat: egyrészt ember és ember közötti cselekvésre, illetve ember és tárgyi dolog közötti cselekvésre.

Az ember és ember közötti cselekvésekben az előadó, illetve a befogadó között aktív-passzív viszonyt fedezhetünk fel az egyik oldalon, amikor a befogadó a cselekvés végighallgatója, nézője, alanya, a cselekvés rá irányul, de a cselekvés hatása érdekében nem tesz semmit. Az ember és ember közötti cselekvések körébe tartozik a csak aktív viszonyt tartalmazó, önmagára irányuló cselekvés, amilyen a jövendölés (pl. jóslás a jövendőbelire) és a Szenteste tevékenységeinek hosszú sora.

Az ember és tárgyi dolog közötti cselekvések esetében természetesen csak aktív viszonyokról beszélhetünk, a szokásban részt vevő személy cselekvő, s amire irányul a cselekvés (asztal, abrosz, karácsonyfa), azt is aktívan funkcionáló jelenségnek képzelik el, mert a cselekvésben való hit nélkül nem lenne értelme a cselekvésnek.

Ezeket az elméleti megállapításokat a következőképpen tudom rendszerbe foglalni:

CSELEKVÉSVISZONYOK

ember-ember közötti cselekvés		ember-tárgyi dolog közötti cselekvés
aktív-passzív viszony	aktív viszony	aktív viszony
szálláskeresés	jövendő- lés	állatok beszélgetése
betlehemezés	tevékeny- ség Szent este	karácsonyfa állítása
Bölcsőcske		asztal
Háromkirály- járás		ételek
pásztorköszöntés		böjt
István-köszöntés		abrosz
János-köszöntés		szemét
regölés		
Új év		
Aprószentek		

A szokások egymás mellé állítása csupán a fenti fejtegetés rendje szerint lehetséges, és nem jelent egymás mellé rendelést a szokások egymáshoz való kapcsolataiban.

Elméleti fejtegetésünk után közöljük magukat a szokásokat.

Köveskálón emlékeznek a *szálláskeresésre*, de pontos elmesélőjére nem akadtam. Így ennek csak a meglétéről tudok. A másik két faluban szokásként nem él. Valószínűleg azonban a betlehemi szokásokban maradt fenn csupán, nem különálló szokásként él az emberek tudatában.

A *betlehemezést* mindhárom faluban megtaláltam. Adataim szerint egyidejűleg maradt el a szokás. Három-négy éve nem gyakorolják. Élő, gazdag szokás volt a különböző vallásúak körében.

Köveskálón gyűjtésünk a református lakosság körében is meglehetősen teljes: az igen töredékes adatoktól kezdve teljesebb szövegeket is feljegyezhettem.

„A koredók azok öten voltak. Különbözők voltak, volt köztük egy öreg pásztor. Szúr volt rajta, meg sapka. A többieknek meg mindnek külön külön öltözetje volt. Mert ugye egyik erre őrzött, a másik meg amoda őrizte a nyáját. Aztán mi aszerint ahogy betanultuk, aszerint csináltuk az egészet. Ezek a koredók, mikor bementek, elsősorban is így szóltak: – Dicsértessék a Jézus Krisztus! Szabad-e karácsonyt köszönteni? Azt mondták, hogy: Szabad. Na, akkor az angyal aki vitte a kápolnát, tiszta fehér ingben volt, papi ingben. A kápolnát bevitte és föltette az asztalra. A kápolnában benne volt a kis jászol. Aztán egy kis csöngő volt fönn, meg aztán legtöbbször az angyal kezében is. Aztán amikor az első pásztor, amikor zörgetett, megkopogtatta az ajtót, azt mondja neki az angyal:

– Jöhetsz!

Aztán elmondja, hogy dicsértessék a Jézus neve, én innen ugye Betlehemből jöttem, én el vagyok fáradva. Szóval több mindenfélét összemondott. Azt is mondta, hogy egy kis éjjeli szállás kellene neki. Azt mondta neki az angyal:

– Ha tisztességesen viseled magad, azt is megkapod. De előbb aludjál egyet!

Akkor eldobta magát benn a szobában. A botja, a láncos bot meg mellette. Aztán utána jött a másik pásztor. Az is el-

mondta, hogy ő meg innen jött, ő is el van fáradva, neki is pihenés kellene, meg aztán enni is kellene valamit, de nincsen mit ennivalója. Azt mondja neki az angyal:

– Ha jól viselkedsz, itt kapsz ennivalót is. Kapsz, a gazdasszony ad majd kolbászt. Aztán te is fekdj le! Oda kellett fekdni a másik mellé. Így ment ez, míg csak a koredóig nem ment. Mind a három lefeküdt. Akkor ment a koredó és mondja:

– Dicsértessék a Jézus neve! Úgy hallottam, hogy megszületett a világ Megváltója!

Azt kérdezi tőle az angyal:

– Hogy hol?

Azt mondja:

– Te angyal vagy és mégsem tudod, hogy hol? Én egy öreg pásztor vagyok és mégis tudom, hogy Betlehemben. Ezt mondta neki az öreg koredó. Akkor aztán azt mondja az angyal:

– Legjobb lesz, talán te nem is jól tudod, nem is jól beszélsz, aludjál egyet!

Mikor aztán ez megtörtént, amikor eldobta magát az öreg koredó, aki azt mondta, hogy hát úgy hallottam, hogy megszületett a világ Megváltója. Akkor megcsörgette az angyal a csörgőt a kápolnában, vagy ami a kezében volt és azt mondta:

– Keljetez föl pásztorok, mert megszületett a világ Megváltója!

Akkor aztán fölkeltek, és mondták, hogy mit álmodtak, hogy látták a Jézus Krisztust, itt és itt jászolban fekszik a Szűzanya meg mellette van. Aztán elkezdtek:

Bár csak előbb fölébredtem volna, (ezek a pásztorok)

Látod pajtás most állottam talpamra,

Mert megcsendült a fülemben az angyal mondása,²

Mikor az angyal azt mondta, hogy keljetez föl, mert megszületett a világ Megváltója. És folytatták tovább:

Mínhogy Jézus megszületett a rongyos istállóban.

Oda menjünk vagyon hátorságunk,

Reméljük a Kisjézust meglátjuk,

Gyere pajtás, induljunk el, te is lehetsz társunk,

Vélem vagyon a furulyám, s az öregbik bojtár.³

Ezt a koredó mondta. Aztán tovább:

Szűz Mária téged is köszöntünk,

Angyalokkal üdvözléset teszünk,

Mert a számtalan csillagok ragyognak fölöttünk,

Bizonyítják, hogy jászolban fekszik üdvözítőnk.⁴

Ez volt a koredónak a mondása, ezt el köllött neki énekelni. Aztán:

János, Palkó, Vencel, Istók juhászok, juhászok

Járjátok be csak szaporán az akolt,

Mézes, mázos túrós lepényt siessetek sütni,

Hogy az éjjel Betlehembe el akartok jutni.

Itt vagy-e már első bojtár,

Az a jó sajt csináló

De János jó flótázó,

De Pisti jó nótázó,

Isti, Pisti furulyál, furulyál,

Fúj nékem egy szép nótát.

Engesztelje Máriát, Máriát,

Szent Józsefet, Szent Fiát.

Koredó örülhetsz,

Hogy mivelünk itt lehetsz,

Hogy kedvedet töltheted, töltheted

Messziást lelheted.

Mit vigyünk, mit adjunk,

Mondd meg pajtás most itten!

Én adok egy bárányt,

És melléje sajtocskát,

És egy pár galambocskát.

Evvél ajándékozunk

Az áldott kis Jézusnak!

Dicsértessék a Jézus Krisztus!⁵

Akkor ugye, mikor elvégeztek, akkor kimentek. Kaptak pénzt, kolbászt, szalonnát vagy amit tudtak adni nekik. Tarisznyájuk is volt nekik, a koredónál volt, ennél az öreg pásztornál. Néha úgy meg volt telve, hogy alig tudtak menni. Minden házba bementek, de nem Szenteste, hanem már egy héttel előtte megkezdtek. Úgy tanították meg a régiek a fiatalokat. Úgy 10–8–12 éves fiúk jártak, attól függött, hogy melyiknek milyen volt a fejlődése. Aki ki volt már fejlődve, elmehetett már nyolcéves korában is.”

Mindszentkállán is találkoztam olyan adatközlővel, aki viszonylag teljes betlehemezési szokást tudott elmesélni, elénekelni. S hozzá kell tenni, hogy ez az adatközlő pásztor volt egész életében, és a szokást meglehetősen sokáig gyakorolta. Szövege a következő:

Én tudom, hogy hogy volt. Karácsonyi hetekben, már karácsonyhoz közel volt:

– Adjon Isten jó estét, adjon Isten! Szabad-e Kisjézuskát köszönteni?

Azt mondja az illető:

– Szabad.

– Háziasszony terítse meg asztalát, mert nem tudja milyen ősz szakállas pásztorok lepik meg a házát!

Azt mondja:

– Gyere be szolgáló!

Akkor ez a Kisjézus volt, a kápolna meg nála volt. Égett a

gyertya a kápolnában. Karácsonyi ünnepekben volt. Felöltöztek miniszter ruhába. Amikor elmennek a gyerekek a pap mellé minisztrálni. Hát aztán ötven voltak. A Kisjézus fehérben volt, a többiek meg cifit-cafat ruhában. Aztán láncos bot meg mellettük volt. Aztán azt mondja:

– Gyere be pajtás!

Azt mondja:

– Adj Isten, jó estét. Kedves háziasszony, hol van az a szitykes-szutykos szolgáló, ha ki nem megyek a konyhába, elég a kétgú vella, meg a sütőlapát.

Azt mondja az angyal:

– Gyere be öreg koredó! – Bejön.

– Hopp estét gazda! Hát tik meg itt vagytok?! Mennyit lótok-futok utánatok, majd megadom bőrötökből hatannyi szalonnát, bocskornyit szíját.

Ez volt az öreg koredónak a mondása. Akkor ezek lefeküdtek. A Kisjézus meg csöngetett, ugye. Hát aztán:

– Hát te pajtás, mit álmódtál?

– Én pajtásom, aszongya, azt álmódtam, hogy a háziasszonynak sok csirkéje volt.

– Hát te pajtás, mit álmódtál?

– Én pajtásom azt álmódtam, hogy a háziasszonyomnak a bugyellárisa tele volt sok pénzzel.

– Hát te pajtás?

– Én meg azt álmódtam pajtás, hogy a háziasszony egy hosszú kolbászt akasztott a nyakamba, egyik végét én rágom, a másik végét meg a kutyák rágták Jeruzsálemben.

Aztán fölkeltek és mondták:

1.

Pász-to-rok kel-jünk fel. Ha-mar in-dul-junk el.

Bet-le-hem vá-ro-sá-ba Egy-ron-gyos-is-tal-lócs-kába.

Si-es-sünk Ne kés-sünk Még az-éj-jel Mi-u-runk-nak

Tisz-te-le-tet te-hes-sünk.

Jaj, sze-gény de fá-zik. Köny-nye-i hul-lá-zik.

Nin-csen né-li duny-há-ja Sem cif-ra nyo-szo-lyá-ja.

A szé-na jó pár-na Bar-mok-sá-ja me-le-gi-tő

Kály-há-ja.

2.

Já-nos bá-csi Ben-ce ls-tók si-es-se-tek süt-ni

Míg az-éj-jel Bet-le-hem-be el a-kar-tok jut-ni

Hal-lod, hal-lod paj-tás csör-ge-ti a kul-csot

Mi-vel majd meg-nujt-ja

pén-zes lá-dics-ká-ját Nem szán-ja pe-ták-ját

Már-ját hu-zas-sák, hu-zas-sák

azt is fá-rad-sá-gunk-ért, szí-ves u-ta-zá-sunk-ért.

Dicsértessék a Jézus neve.

Ezt énekeltek egyszerre, hangosan. És akkor kaptunk pénzt, vagy diót, vagy dió helyett apró krumplit, kenyeret, kolbászt, ilyesfélét. 15–16 éves gyerek voltam, mikor csináltam. Csak fiúk jártak. Volt egy öreg, ilyen nagy bajsa volt. Karácsony előtt való héten volt. Karácsony után nem volt. Minden házba bementek.”

Szentbékállán csupán olyan adatokkal találkozom, melyek töredékesek voltak, és töredékeik beillenek a fentebb közölt betlehemezési szövegekbe.

A betlehemezés tehát e területen a liturgikus hagyományhoz úgy kötődik, hogy meglehetősen sok termékenységvarázslási motívumot (gazdagság az álomban, ételek vitele stb.) tartalmaz. A két betlehemes játékot vizsgálva megállapíthatjuk, hogy azok a betlehemes játék és az ún. pástorjáték Magyar Népzene Tára által megállapított típusait foglalják magukban⁶, nem külön-külön, hanem együttesen. Ami jelentheti azt, hogy gyűjtésünk hiányos, jelentheti továbbá, hogy adatközlőink forrásai különbözők voltak, illetve hiányosan maradt meg emlékezetükben a játék. A szövegek figyelmeztetnek arra is, hogy mélyebb elemzést kíván a két betlehemezési szöveg, főleg azt kellene megállapítani, valóban van-e közöttük különbség, nem csupán töredékességük jelenti különbözőségüket.

Nem csupán a fiúknak volt karácsonykor ezen a vidéken köszöntőjük, hanem a lányoknak is. Nagyon szép *Bölcsőcske* szokás élt Szentbékállán és Mindszentkállán. A szokást Szentbékállán a következőképpen tudtam feljegyezni.

„Karácsonykor szoktunk köszönteni, eljártunk, nagyon régen volt, még az én lánykoromban. Volt négy gyertyás, meg két koronafogó. Szoktunk ilyen nagy koronát vinni a faluban. Keresztesfenyőből csináltuk azt a koronát, ami hatalmas nagy volt. Elég volt elvinni kettőnek, olyan nagy volt, rózsákkal feldíszítettük, papírrózsát csináltunk. Alatta volt egy kisebb lány, aki Szűz Máriának volt felöltözve, egy kis bölcső volt a kezibe, egy kis baba volt benne, aztán aztat szokta ringatni, mikor így szoktunk menni köszönteni. Aztán ugyanígy a templomban is, addig míg a karácsonynak az ünnepei tartottak, meg aztán is, még januárban is, Vízkeresztig. Aztán ki szoktak állni a templomban, a két gyertyás elől, akkor középen volt a korona, két angyal fogta. 15–18 éves lányok köszöntöttek. Csak fehér ruhában voltak, volt mindenkinek fehér kendője, így télen sem fázott senki. Amikor a házhoz mentünk énekeltünk először, hogy kirie elelison . . .

3.

Ki-ri-e e-lei-szon
Min-den nép vi-gad-jon

Szü-le-tett Kis Jé-zus-ká-nak
A bar-mok-nak já-szo-lá-ban

Ki-ri-e e-lei-szon

*Kriszta Isten fia,
Kit szült Szűz Mária,
A barmoknak jászolában
Született a kis Jézuska
Kirie elelison.*

Akkor aztán a Szűzmária utána énekelt:

4.

A szép Szűz Má-ri-a
Így é-ne-vel va-la

Szent Fi-á-nak
A Jé-zus-ká-nak

Ö-rö-mest rin-gat-lak
Szi-ve-m-ből ó-hajt-lak

A-ludj, a-ludj!

*A szép Szűz Mária szent Fiának
Így énekelt vala Jézuskának:
Örömet ringatlak, szívemből óhajtlak,
Aludj, aludj.*

*Aludj el magzatom, napom fénye,
Az én életemnek egy reménye.
Örömet ringatlak, szívemből óhajtlak,
Aludj, aludj.*

*Nem tudom, mit mondjak örömben,
Hogy téged láthatlak ez életben.
Örömet ringatlak, szívemből óhajtlak,
Aludj, aludj.*

Aztán, mikor ennek vége lett, együtt énekeltük:

5.

Gló-ri-a di-cső-ség
E föl-dön bé-kes-ség

Bé-kes-ség a föl-di nép-nek
Kik Is-ten-ben ör-ven-dez-nek

Kik ör-ven-dez-nek.

*Glória dicsőség
E földön békesség,
Békesség a földi népnek,
Kik Istenben örvendeznek,
Kik örvendeznek.*

*Hiszünk egy Istenben,
Kegyes teremtőnkben,
Aki mennyben elvégezte,
Szent fiát hozzánk küldötte
Emberii testben, emberii testben.
Dicsértessék a Jézus Krisztus!*

Aztán akkor megkaptuk az ajándékot. Volt egy nagyobb fiú velünk, aki vitte a táskát, meg a zsákot, aztán a Szűzanyának szoktuk adni a pénzt, a diót, az almát, meg a többi. A Szent József járt velünk házról házra mindenfelé. Mindenhol adtak ajándékot. Megkérdeztük először, hogy szabad-e köszönteni, de senki sem utasított el bennünket. Nagyon szép volt, de ma már nincs. Szenteste előtt két nappal kezdték el ezt a köszöntést, de már régen nincs. Karácsonyig abban a két napban jártuk végig a falut. A templomban karácsony este éjfélig misekor álltak ki először. Aztán a napokban Vízkeresztig mindig. A templomban nem énekeltünk semmi ilyet, hanem rendes templomos énekeket, mert rendes mise volt. Hát elég volt a templomban végig tartani azt a koronát. Mert ameddig a mise tartott, azt ott tartani kellett.”

A mindszentkállai *Bölcsőcskét* az elbeszélés szerint már tíz éve nem gyakorolják, de az emlékezetben még él, ha nem is annyira, hogy teljes szöveget sikerült volna feljegyezni.

„Fölöltöztek lányok angyal ruhába, szárnyuk is volt. Karácsony este végigjárták a falut, de nem portyára jártak ám, mert akármilyen szegény is volt a család, jól megfizettek nekik. Hát aztán azt nem zsebre vágták, hanem a templom javára adták oda. Egy meg fölöltözött, az meg Szűz Mária volt, meg egy baba volt az ölibe, aztán letette az asztalra és ringatta. Aztán szép énekeket mondott, míg ringatta. Voltak azok még nyolcan, tízen is. Tiszta fehér ingben voltak. Szűz Máriának meg hosszú haja volt. Szépen ki volt dekorálva, szépen a haja. Koszorút is vittek. Mindszentkálliak voltak. Zöldágakból csinálták ezt a koszorút, karácsony táján nincs más, csak zöldág, csak fenyő, fenyőből csinálták. Hát aztán úgy jó méter volt. Két lány fogta, az egyik innen, a másik meg onnan, de hát ezek angyaloknak voltak felöltözve, mert megvolt ám a szép szárnyuk is. Azt meg Tapolcán vették. Szébbnél szebb énekeket vettek elő.

*Itt fénylik, itt ragyog
A kis karácsonyfa.
Itt fénylik, itt ragyog
A kis karácsonyfa.
Kisjézuska küldte,
Angyal keze hozta,
Arannyal, ezüsttel
Szépen telerakta.*

Ezt énekelték az angyalok, akik begyűttek köszönteni. Szenteste csinálták.”

A másik mindszentkállai adat szerint:

„Betlehemeztünk lányok. Fehér ruhában voltunk Mária, meg angyalok. „*Bölcsőcskének* hívták.

Bölcsőcskével Mária

Te mégy be előre! – de nem tudom tovább.

Jobban Szenteste volt, de Karácsony előtt is. A Szenteste ünnepség alatt voltak ilyen különböző csoportok, pásztorok, akik köszöntöttek. Ilyen tette akkor hangulatossá éjfélig az időt. Ez a leánycsoport ki szokott akkor állni a templomban éjfélig misekor. Ilyen zöldbűl volt a koszorú csinálva. Aztán ilyen örökzöldből. Papírózsák, meg gyertyák voltak rajta. Nagy volt, kettő vitte, egy meg állt alatta. Mária állt alatta, a két angyal meg fogta. Ha bementek egy házba, akkor így álltak és mondták a köszöntőjüket:

*Bölcsőcskével Mária
Te menj be előre! ...
A lett dolgot lássátok,
Isten fiát áldjátok,
Kicsi jászólkáját,
Rongyos pólyácskáját
Csókkal tiszteljétek, Alleluja!*

Nem tudom végig. Csak a faluban tisztelték meg a családokat. A templomban is elmondták mindezt. Kizárólag karácsony este. Lassan elműlik.”

A *Bölcsőcske* liturgikus jelentése nyilvánvaló. Valószínűleg az egyház kezdeményezésére alakulhattott ki, s az egyház is tartotta fenn. Az emberek igen kedvesen emlékeznek vissza erre a szokásra. Hasonló szövegű szokás található a Dunántúl más részein is, de ezeket a gyűjtők (Barna Gábor, S. Kovács Ilona) még nem publikálták. A szokásnak nem is elsősorban a szöveges része érdekel bennünket, hanem inkább a 'téli koszorú' motívuma. Az is érdekes, hogy mi indította el ezt a szokást. Talán a lányok karácsonyi köszöntésének hiánya, talán egyházi kezdeményezés, de a koszorú hordása mindenképpen összefügg a téli időszak sivárságával és a tavaszvárással.

A *Háromkirály-járás*-nak egy nagyon szép köveskáli változatát írjuk le:

„Háromkirályok közül egyik Indiából jött, a másik meg Kinából, mert sárga bőrű volt, az egyik meg Abesszínia területéről jött. A legelsőbe a sárga bőrűnek jelent meg a csillag fönt. Ezt mind arról tudom, hogy a Mester ahogy elmesélte. Akkor az a sárga bőrű elindult, megkereste az indián királyt. Az indián király, amikor megtalálta, mondta neki, hogy hát: Neked nem jelent meg a csillag fönt? De – azt mondja –, hogy ő látta, de nem tudja, hogy mit jelent. Azt mondja: Nézd ez az a csillag, ami azt jelenti, hogy a Megváltónak itt valahol meg kellett születni. Akkor onnét elindultak és legyűttek Abesszínia területén keresztül. Abessziniában meg akkor király volt, mint minden nagy helyen. Akkor ott hozzájuk csatlakozott ez a király, mert mondta, hogy ő látta a csillagot, de nem tudta, hogy mi az. Aztán azt mondja neki ez a sárga bőrű: Nézd én úgy tudom, hogy valahol a Messiás, a Megváltó megszületett. Gyertek – azt mondja –, keressük föl és imádjuk! És így útnak indultak mind a hárman, aztán oda is érkeztek. Aztán erre volt az ének:

*Háromkirályok napján,
Országunk egy istápján
Dicsérjük énekekkel,
Vigadozó versekkel.
Szép jelen, szép csillag,
Szép napunk támad, szép napunk támad.*

Rége, amikor a Háromkirály-köszöntés volt, akkor egynél volt a csillag. Két nyele volt neki, aztán a végén meg volt egy nagy csillag. Aztán rá volt rajzolva nem tudom micsoda. Békességet hoztam nektek! – ez volt ráírva. Aztán amint megnyomott valamit, kiugrott a csillag, kiment hosszan, körülbelül volt másfél méteres. Olyan részekből volt csinálva. Aztán meg is gyűjtötték a csillagot és égett a csillag, közben énekelték:

*Hol van zsidók királya,
Mert megjelent csillaga.
Betlehembem találják,
Szép Jézust körülállják.
Szép jelen, szép csillag,
Szép napunk támad, szép napunk támad. 77*

Mikor ezt elénekelték, akkor eloltották a gyertyát, és visszahúzták a csillagot. Újból megint kieresztette, akkor megint meggyújtotta és énekelte:

*Királyok ajándékát**

Akkor elővették az ajándékot.
*Aranyat, tömjént és mirhát
Vigyünk mi is urunknak,
Áldott nagy Jézusunknak.
Szép jelen, szép csillag,
Szép napunk támad, szép napunk támad. 9*

Ez volt ez a három vers. Utóbb aztán úgy van, hogy:

*Kérjük Szűzmáriát,
Kérje az ő Szent Fiát,
Hogy bennünket megtartson,
Az ellenség ne ártsen.
Szép jelen, szép csillag,
Szép napunk támad, szép napunk támad.¹⁰*

Ez volt ez a négy vers. Iskolás gyerekek járták. Háromkirályok napján, de már megkezdték csütörtöki napon. Csütörtökön akkor megkezdték és jártak a hegybe is. Adományoztak aztán az emberek. Egy csapat járta végig a falut. Pénzt, diót, madulát kaptak ajándékba. A sapkájuk meg kétágas volt. A csillagot papírból csinálták és mindegyik fején volt a csillag.”

A *Háromkirály-járás* már nem a szoros értelemben vett karácsonyhoz tartozik. Kiskarácsony, Vízkereszt a 'járás' ideje, de mint korábban említettem, a szokás bemutatásánál nem az időrendi sorrendet tartottuk fontosnak. A szokás ilyen vagy szerkezetében hasonló előfordulása a Dunántúlon általános. Magam is gyűjtöttem a Szigetközben szinte teljesen azonos szövegű Háromkirály-járást.

A *pásztorköszöntés* szokása minden faluban ismert, mindegyik helyen a szokás lefolyása, célja azonos. A szokást a következőképpen mutatom be:

Karácsony este a pásztor, a tehenes durrogatott, a kanász kürtölt, s boldog karácsonyt kívánt, majd pálinkát, bort, diót, gabonát kaptak. Egyetlen adat mutat arra, hogy zajcsapáson kívül valamilyen szövegük is volt a pásztoroknak Szentbékállán:

„Erre az a szokás, hogy pásztorkodás idején el szoktak menni Szenteste a pásztorok házakhoz köszönteni:

*Karácsonyfa, karácsonyfa
Jövel, jövel, jól megrakva
Jövel imád, jövem.
Künn az éjjel úr morogva,
Benn a gyermek, szűk a szoba.
Az éjjelnek boldogsága
Te vagy kedves karácsonyfa.
Ágaidon csengő-lengő
Égő szilva, arany bogó,
Mézes-mázos báb, pogácsa,
Piros, aranyos almácska . . .*

Hogy tovább hogy volt azt most nem tudom.”

Ez a pásztorköszöntő, mint a köszöntők alábbi sora, arra utal, hogy régebben a „szerencsekívánat . . . a szó mágikus erejében vetett hitben gyökerezik, eredetileg nem volt udvariassági szólam, mint manapság.”¹¹ De ez vonatkozik az *István*, a *János*, illetve az *Újévi* köszöntőkre is. Ma már e névnapok köszöntésére nem is találtam külön köszöntőt, csupán egy általános formulát, amit újévi köszöntőnek mondanak. Nem véletlen – úgy gondolom – ez sem, hiszen e névnapok közel vannak az újév időszakához, jókívánásaikban már ugyanazokat a gazdagság–szerencse kívánásokat tartalmazzák, mint az újéviéik.

Az *István* köszöntésnek, vagy a *regölés*nek egyetlen töredékes változatát találtam meg Mindszentkállán:

*Szép fejős tehenet,
Pici csörgős tehenet
Adjon a nagy Úristen
E házigazdának!*

*Hej rege rajta,
Azt is megadhatja
Ennek a házigazdának!”*

Azt hiszem, e rövid kis verstörédék is jelzi a bőség-kívánást, valamint azt a hitet igazolja, hogy a „régiekben, primitív népi rétegekben . . . kisebb-nagyobb mértékben él a szó mágikus erejébe vetett hit. A szóval kifejezett kívánság egyúttal a teljeseledést is jelenti, előkészíti. A regösök az eredeti felfogás szerint tehát nem közönséges köszöntők, hanem varázslók is.”¹²

Az *Újévi* köszöntők beletartoznak a névnapok köszöntés, a regölés sorozatába, ezt a felsorakoztatott szövegek is igazolják Szentbékállán:

*Engedje az Úristen,
Hogy számos boldog újesztendőt megérhessen
Erőben, egészségben,
Lelki üdvösséggel,
Nem búbánattal,
Hanem sok-sok örvendezettő napokkal!
Újév után Újévet!
Újév hozzon jó termést!
Bort, bűzát, tököket, babot!
Kövér disznót, ötöt, hatot!
Ez újesztendőben.
Hogy a legnagyobbik sunkát vágassák a nyakam-*

ba

*Jövőre!
Úgy engedje az Úristen!*

Egy köveskáli változat meg a következő:

*Itt az újév, ime itt van,
Beköszöntött reggele.
Új remény száll millióknak keblébe.
Milliókkal, hü kebellet
Én is mondok szent imát:
Adjon Isten minden jót ez éven át!*

Az *Aprószentek*ki egészségvarázslás szintén olyan szokás, amely megtalálható mindhárom általunk vizsgált faluban. Bálint Sándor szerint ez a szokás sem más, mint köszöntés, és összefügg az újévi szerencsekívánással: „az újesztendői szerencsekívánásnak archaikus formája. A zöld ág az élet ősi szimbóluma. Egyfelől a betegség szellemét akarják vele távol tartani, távozásra kényszeríteni, másrészt pedig nem más, mint analógiás varázslat. Célja a nőknél a termékenység, a gyerekeknél a növekedés elősegítése . . .”¹³

„Aprószentekkor szoktak korbácsolni erre. Vesszővel jártak.

Keléses ne légy!

Keléses ne légy! – mondták. A szomszédok egyik a másikat, meg a gyerekek szoktak korbácsolni erre.

Az ilyen szerencsekívánás véleményem szerint jelentésében annyival több, hogy a zöld ággal, vesszővel közvetlen kapcsolatot is létesítenek. Az átvitel már nem csupán képletes, hanem fizikai közellétről is beszélhetünk, ami a varázslás erejét növelheti.

Az ember és ember közötti cselekvésekhez tartozik egyrészt a jövendölés (jóslás) és a *Szenteste tevékenységeinek* sora. Mindkét esetben a cselekvés önmagára irányuló, tehát a cselekvők a maguk érdekében tesznek valamit.

Jövendölésre főként Mindszentkálláról tudok adatokat felsorakoztatni:

Egy vejlingba, amibe mosogatni szoktak, vizet köll tenni. Annyi félbevágott dióhéjat beletettünk. Abba tettünk egy kis gyertyát, meggyújtottuk őket. Aztán aki lány fiúra gondolt, azt fölírta egy papírra és beleragasztotta a vajling oldalába. Aztán meggyújtották a gyertyákat és mentek a dióhéjak, mentek körbe, egyik erre, másik arra. És ahol elég a gyertya, olyan nevű férje lesz, hogy melyik kié gyertya. Karácsony másnapján volt.”

„Amelyik utcában a kutyák ugattak, mikor jöttek éjfél miséről, azt mondták, hogy ott lesz menyasszony, vőlegény. Ha csendes volt az utca, mondták, hogy nem lesz menyasszony, vőlegény a farsangban.”

A Szentestét együtt töltötte a család.

A „vacsora utáni órák meghitt együttlétében teljesedik ki az Advent minden várakozása”¹⁴. Sötétedéstől, gyertyagyújtástól az éjfél miséig a játék, éneklés, a kártya foglalja le az emberek idejét. És ilyenkor járnak köszönteni lányok házakhoz, családokhoz. Semmittevéssel telik idejük, várják az éjfél misét, amelynek, mint az éjfél időszaknak általában, mágikus ereje van, a kísértetek járásának ideje, „jelet látnak mindenben”¹⁵, másrészt a liturgikus hagyomány is erre a különös időpontra teszi Jézus születését. Ennek a kettősségében telik el az este: várakozással, a munka utáni semmittevéssel.

Az ember és tárgyi dolog közötti szokások sora lényegesen rövidebb, tárgyhoz kötött cselekvési formák. Életszükséglethez való fűződésük erősebb. Természetesen a cselekvések nem mindig racionális tartalmúak, illetve éppen különböznek a teljesen racionalizált hétköznapiaktól az ünnep varázsa, jelentése miatt.

A *karácsonyfa állítás* falvainkban is általános, mint az egész országban mindenütt. (Jelentéséről, elterjedéséről, a paraszti kultúrába való bekerüléséről nem kívánunk szólni.). A karácsonyfa állítás a magyar ember számára nem csak a szokástartalmat jelenti, de fontos a fakultusz miatt is. Elsősorban nem a fenyőfában látják a karácsonyfaállítás fontosságát, hanem a zöld növény (borovicska) házba történő bevitelében. Bizonyítja ezt gyűjtésünk is.

„Énnekem mindig lógott. Nem kereszties fenyő, hanem lucfenyő, borovicska. A keresztiesfenyőnek már akkor lement a levele, mikor megvette az asszony. Aztán itt mindig söpörni köllött. Aztán én meg hoztam a múlt esztendőben ilyen magasat e. Aztán ilyen tije volt e. Az Újévig megvolt, mégsem hullt le a levele. A keresztiesfenyőt, meg már kidobták sokhelyen. Ennyit ér a borovicska. A gerendára lógattam föl mindig, de láttam, hogy asztalon is volt, meg sublóton. Énnám mindig lógott a karácsonyfa.”

A 'fellógatott' karácsonyfa ismét bizonyítja annak, hogy ebben a szokásban a zöldág a fontos, nem a polgári hagyományból bekerült karácsonyfa.

A karácsonyi időszaknak nem csak rituális, cselekvő szokásokban volt meg a rendje. A mindennapi és szükséges cselekedeteknek is pontosan meghatározott élő szokása volt, melytől eltérni nem nagyon lehetett, nem is nagyon szoktak.

A 'böjt', a várás jelképe, valaminek még exponáltabban való átélését eredményezi az idő felosztásával, az ünnep előtti időszaknak megkülönböztetésével. A

böjt másik jelentése véleményem szerint a karácsonyi ételek hangsúlyozása, kötött rendjüknek még szigorúbban való betartása.

Természetesen az étkezésre vonatkozó adatokat mindhárom faluban bőségesen tudtam gyűjteni. A böjti időszakhoz tartozik dec. 24-én a déli ebéd, mikor tejmartást, aszalékot, sóba-borsba bablevest ettek. Karácsony este aztán a 'paraszti finomságok' kerültek az asztalra. Disznóölésből maradt húsleves, töltött káposzta, édes káposzta, kocsonya, kalácsféle. Az étkezés rendjéhez tartozik az asztal megterítése is. „Máskor nem szoktunk fehér abroszt teríteni, csak karácsonykor.”

Köveskálón ezt már másképpen mondják el:

„Csak ünnepélyesen, szépen megterítették. Nem raktak rá semmi különösen szokatlant. Itt nem voltak babonás szokások, mert ez vegyes község, régebben meg több volt a református.”

A katolikus Mindszentkállán az asztal már olyan gazdagon terített, hogy szinte elemzést kíván az asztalra tett 'mágikus' termés és termékenységarázsló dolgok sorozata.

„Karácsony este, Szenteste tettek az asztal alá búzát. Azt mondták, hogy a csirkék, amik kelnek, abból adjanak nekik elsőbe a búzából. Tettek kis szénát, meg káposztalevelet az állatoknak. Meg a csontbetegeknek kicsíráztatott búzát. Ahol meg volt marha, ott szénát tettek. A szénát, azt mondták a régi öregasszonyok, hogy a Jézuska szamarának teszik, ezt szokták mondani a gyerekeknek. Marhákkal etették meg, de hogy mi volt benne a jó, nem tudom, de ilyen szokás volt itt.”

„Fehér abrosz volt az asztalon, meg az angyalok bora volt ott. Elmentünk éjfél misére, akkor a házigazda egy üveg bort tett a karácsonyfa alá és mikor éjfél miséről hazajött a család, akkor megitták az angyalok borát. A fehér abroszt meg csak karácsonykor használták.”

„Fehér abrosszal terítették meg az asztalt. Ott volt a karácsonyfa, meg az alma. Szénát raktak alá, hogy a marhák jó evők legyenek. Ez olyan régi babona volt. Karácsony éjjel, mikor a miséről meggyűttünk, akkor vittük ki a marhák elejbe, hogy jó evők legyenek.”

De nem csupán a megterítéshez fűződtek meghatározott mozdulatok, szokások, tárgyak. Az asztalbonítás is jelentéssel bír.

„A karácsonyi abroszról, mikor leráztuk a morzsát, arra kellett rázni, amerre akartuk, hogy a csirkéink vigye.”

„A karácsonyi abroszt nem az utca felé ráztuk, hanem az udvar fele. Mindig a kert fele hajtottuk, úgyhogy a baromfiak hátrának legyenek, ne az utcára. Úgy szoktuk: háromszor meglebbentettük a kert fele, aztán úgy tettük fel a karácsonyi abroszt, úgy rá a karácsonyfát.”

Cs. Pócs Éva rendszerezte munkájában a karácsonyi ételeinek, terítési rendjének európai, magyar hagyományait. Gyűjtésünk alapján elfogadjuk, hogy a karácsony rendjében a növényi eredetű ételek voltak jellemzőek, és ez a vegetációval mindenféleképpen kapcsolatban van. A vegetációval való kapcsolatot jelenti az abrosz is, mert például átveszi a zöld ág (karácsonyfa) mágikus tartalmát, funkcióját.

Az egész esztendő kalendáris szokásait vizsgálva megállapíthattam, hogy a karácsonyi ünnepkör a leggazdagabb ezen a területen, és az időjósító tevékenységeken kívül a karácsonyi szokásokat gyakorol-

ták a káli falvakban legtovább. A szokások időbeli megszűnéséről egyelőre csak általánosan fogalmazhatom meg: a Káli-medencében az utóbbi 10–15 évben maradtak el a dramatikus és nem dramatikus karácsonyi szokások, időjóslo és termékenységvarázsló cselekedetek.

Adatközlőim voltak, akiknek ezúton mondok köszönetet támogatásukért és segítségükért:

KÖVESKÁL

Ács József 1897.
Bócsy Károlyné 1933.
Gyórfy Károly 1902.
Gyórfy Károlyné 1908.
Leopold Ferenc 1908.
Leopold Ferencné 1917.
Sebestyén Gyuláné 1910.
Sebestyén Zsigmondné 1899.
Szabó Ferencné 1899.

MINDSZENTKÁLLA

Demeteri Károly 1896.
Fischer József 1904.
Illés Ferenc 1919.
Illés Ferencné 1916.
Kiss Gyuláné 1928.
Koncz Józsefné 1895.
Mészáros Vilmos 1905.
Pék Ferencné 1911.
Perger Ferenc 1898.
Szalay József 1901.
Taschner József 1923.
Taschner Józsefné 1927.
Tölly Joachimné 1902.

SZENTBÉKKÁLLA

Horváth Imre 1941.
Kovács Lajosné 1919.
Marton Kornélia 1892.
Oláh Dezsőné 1898.
Rédei Sándorné 1917.
Rompos Györgyné 1915.
Vajai Istvánné 1894.
Varga Jánosné 1922.

JEGYZETEK

- BÁLINT S.: Karácsony, Húsvét, Pünkösd. (1973) 21.
- Énekes szöveg, de az adatközlő éneklése alapján a dallamot nem tudtuk leköltázni.
- Énekes szöveg, de az adatközlő éneklése alapján a dallamot nem tudtuk leköltázni.
- Énekes szöveg, de az adatközlő éneklése alapján a dallamot nem tudtuk leköltázni.
- Énekes szöveg, de az adatközlő éneklése alapján a dallamot nem tudtuk leköltázni.
- Pásztorjáték: A játékcselekmény gerince a pásztorok álma, ébredése, az öregpásztorral való évődés, valamint ajándékaiknak átadása a jászolnál. Magyar Népzene Tára. (1952) 398.
Pásztorjárás: A csoport legtisztább típusa. Szereplői rendszerint csak pásztorok. Szerkezete: beköszöntő, az öreg pásztor mókázása, a pásztorok álmanak elmesélése, adománygyűjtés. Magyar Népzene Tára (1952) 399.
- Énekes szöveg, de az adatközlő éneklése alapján a dallamot nem tudtuk leköltázni.
- Énekes szöveg, de az adatközlő éneklése alapján a dallamot nem tudtuk leköltázni.
- Énekes szöveg, de az adatközlő éneklése alapján a dallamot nem tudtuk leköltázni.
- Énekes szöveg, de az adatközlő éneklése alapján a dallamot nem tudtuk leköltázni.
- BÁLINT S.: i. m. 132.
- Uo. 123. Hasonló gondolatokat találunk DIÓSZEGI VILMOS és PAIS DEZSŐ különböző tanulmányaiban.
- BÁLINT S.: i. m. 128.
- Uo. 91.
- Uo. 94.

WEIHNACHTSGEBRÄUCHE IM KALER BECKEN

Im Aufsatz werden die Weihnachtsgewohnheiten von drei Dörfern (Köveskál, Szentbékállá, Mindszentkállá) des sog. Kaler Beckens auf dem westlichen Rand des Komitats Veszprém behandelt.

Das Kaler Becken ist zwar geographisch geschlossen, aber in ethnischer Hinsicht stellt es keine Isoliertheit von den Nachbargebieten des Balatonhochlandes dar.

Die Verfasserin wählte als Gruppierungsmöglichkeit der Gebräuche die Untersuchung der Beziehung der einzelnen Personen und die Absonderung auf Grund ihres Tätigkeitsverhältnisses. Es wird untersucht, wie die Durchführer der Tätigkeit an den einzelnen Taten teilnehmen, und welche Personen und Gegenstände die Teilnehmer einer Tätigkeit sind. Nach diesem Gesichtspunkt gruppiert die Autorin die Gebräuche: Handlungen zwischen Menschen und Menschen, bzw. Handlungen zwischen Menschen und Gegenstand.

Sie entdeckt in den Handlungen zwischen Menschen und Menschen ein aktiv-passives Verhältnis von Seite des Ausführers und Empfängers, indem der Empfänger bloss Zuhörer, Zuschauer, Subjekt der Handlung ist, die Handlung richtet sich auf ihn, er macht aber nichts im Interesse deren Wirkung. Zum Kreis der Handlungen zwischen Menschen und Menschen gehört die Handlungsart, die nur aktives Verhältnis enthält und sich auf selbst richtet, wie z.B. die Wahrsagung und eine ganze Reihe der Handlungen des heiligen Abends.

Die Autorin behandelt im Falle der Handlungen zwischen Menschen und Gegenstand natürlich nur die aktiven Verhältnisse. Die an dem Gebrauch teilnehmende Person ist der Ausführer, und der Gegenstand (Tisch, Tischdecke, Weihnachtsbaum), auf den sich die Handlung richtet, wird auch aktiv funktionierender Faktor betrachtet, denn die Handlung hätte ohne den Glauben an der Handlung keinen Sinn.

Diese theoretischen Feststellungen konnten auf Grund der Angaben und Gebräuche der Sammlerarbeit folgenderweise systematisiert werden:

		Handlungsverhältnisse
Handlung zwischen Menschen und Menschen		Handlung zwischen Menschen und Gegenstand
aktiv-passives Verhältnis	aktives Verhältnis	aktives Verhältnis
Suche nach Herberge	Wahrsagung	Gespräch der Tiere Aufstellung des Weihnachtsbaumes Speisen Fasten Tischdecke Abfall
Bethlehemspiel	Tätigung am heiligen Abend	
Krippenspiel		
Dreikönigsgang		
Gruss der Hirten		
Stephan-Gruss		
Johannes-Gruss		
Fabeln		
Neujahr		
Unschuldige Kinder		

Diese Tabelle folgt der theoretischen Gruppierung des Aufsatzes, es bedeutet aber nicht, dass die Gebräuche in der Praxis nach dieser Gruppierung nebeneinandergeordnet sind.

Nach der theoretischen Auseinandersetzung kommt die Beschreibung der Gebräuche, wie sie von den einzelnen Personen, die die Daten mitteilten, erzählt wurden.

Anschrift der Verfasserin:

Z. Szabó Ágnes
Bakonyi Múzeum
H–8200 Veszprém
Lenin liget 5.

